

Наукові перспективи
Видавнича група

ISSN (print) 2708-7530
DOI: 10.52058/2708-7530-2022-12(30)

НАУКОВІ ПЕРСПЕКТИВИ

СЕРІЯ: "ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ", СЕРІЯ: "ПРАВО",
СЕРІЯ: "ЕКОНОМІКА", СЕРІЯ: "ПЕДАГОГІКА",
СЕРІЯ: "ПСИХОЛОГІЯ", СЕРІЯ: "МЕДИЦИНА"

MERRY
Christmas
HAPPY NEW YEAR

Випуск 12(30)

2022

*Громадська наукова організація «Всеукраїнська Асамблея
докторів наук з державного управління»*

Громадська організація «Асоціація науковців України»

у рамках роботи Видавничої групи «Наукові перспективи»

Наукові перспективи

*(Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка»,
Серія «Медицина», Серія «Педагогіка», Серія «Психологія»)*

Випуск № 12(30) 2022

Київ – 2022

*Public Scientific Organization "Ukrainian Assembly of
Doctors of Sciences in Public Administration"*

Public Organization "Association of Scientists of Ukraine"

within the work of the Publishing Group "Scientific Perspectives"

Scientific Perspectives

*(Series "Public Administration", Series "Law", Series "Economics",
Series "Medicine", Series "Pedagogy", Series "Psychology")*

Issue № 12(30) 2022

Kiev – 2022

ISSN (print) 2708-7530

DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30))

Наукові перспективи: журнал. 2022. № 12(30) 2022. С.561

*Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 24.09.2020 р.
№ 1188 журналу присвоєно категорію "Б" із галузей науки:
державне управління, право та економіка*

*Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 27.09.2021
№ 1017 журналу присвоєно категорію "Б" із психології*

*Рекомендовано до друку Президією громадської наукової організації «Всеукраїнська
Асамблея докторів наук з державного управління» (Рішення від 26.12.2022, № 7/12-22)*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 24436-14376Р від 09.06.2020 р.

Журнал видається за підтримки Міжнародного економічного інституту (Есеніце, Чехія) та КНП
"Клінічна лікарня №15 Подільського району м.Києва"

*Журнал заснований з метою розвитку вітчизняного наукового потенціалу та реалізації кращих
традицій науки в Україні та за кордоном. Журнал висвітлює історію, теорію, механізми формування та
функціонування, а, також, інноваційні питання розвитку державного управління, права, економіки,
психології, педагогіки та медицини. Видання розраховано на дослідників, викладачів вищих навчальних
закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків.*

*Наукове видання включено до міжнародної
наукометричної бази Index Copernicus (IC), міжнародної
пошукової системи Google Scholar та до міжнародної наукометричної бази даних Research Bible.*

Головний редактор:

**Харченко Ірина
Віталіївна**

кандидат наук з державного управління, доцент, Проректор з
наукової роботи Університету Новітніх Технологій, директор
Видавничої групи «Наукові перспективи», м. Київ, Україна

Заступники Головного редактора:

Даций Олександр Іванович — доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник
освіти України, завідувач кафедри фінансів, банківської та страхової справи Міжрегіональної Академії
управління персоналом (Київ, Україна);

Макаренко Олександр Миколайович — доктор медичних наук, професор, академік
Міжнародної академії освіти та науки, професор кафедри загально медичних дисциплін Міжрегіональної
Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Непомнящий Олександр Михайлович — доктор наук з державного управління, професор,
академік Академії будівництва України, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної
Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Помиткіна Любов Віталіївна — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри
авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Сіданіч Ірина Леонідівна — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри
педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та
психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» (Київ, Україна);

Федоренко Владислав Леонідович — доктор юридичних наук, професор, DrHb - доктор
хабілітований наук правничих (Польська академія наук), Заслужений юрист України, директор
Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції
України (Київ, Україна).

Редакційна колегія:

Романенко Євген Олександрович - доктор наук з державного управління, професор, Заслужений юрист України, проректор Національного авіаційного університету, президент громадської наукової організації «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління» (Київ, Україна);

Арошидзе Паата — доктор економічних наук, професор, Асоційований професор Державного університету імені Шота Руставелі (Грузія);

Ахметова Лайла Сейсембековна — доктор історичних наук, професор політології, професор кафедри ЮНЕСКО, міжнародної журналістики і медіа в суспільстві факультету журналістики Казахського Національного університету (КазНУ) ім. аль-Фарабі (Казахстан);

Бахов Іван Степанович — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології та перекладу Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Балахтар Катерина Сергіївна — здобувач ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 053. Психологія, старший викладач кафедри іноземних мов в Національному університеті ім. О. О. Богомольця (Київ, Україна);

Бурик Зоряна Михайлівна — доктор наук з державного управління, старший викладач кафедри регіонального управління та місцевого самоврядування Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Львів, Україна);

Вдовіна Олена Олександрівна — кандидат наук з соціальних комунікацій, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» (Полтава, Україна);

Гбур Зоряна Володимирівна — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри управління охороною здоров'я та публічного адміністрування Національного університету охорони здоров'я України імені П.Л.Шупика (Київ, Україна);

Долгова Олена Миколаївна — кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Гвоздзьєвіч Сильвія — кандидат наук, кафедра адміністрації та національної безпеки Державної професійної вищої школи ім. Якуба з Парадижу в Гожуві-Великопольському (Польща);

Головач Наталія Василівна — кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Гудзенко Ганна Володимирівна — кандидат медичних наук, асистент кафедри неврології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (Київ, Україна);

Гуменникова Тамара Рудольфівна — доктор педагогічних наук, професор, директор Придубайської філії Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Гечбаїя Бадрі Нодаровіч — доктор економічних наук, професор, Асоційований професор Батумського державного університету ім. Шота Руставелі (Грузія);

Дегтяр Андрій Олегович — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та підприємництва Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського, Заслужений діяч науки і техніки України (Харків, Україна);

Дегтяр Олег Андрійович — доктор наук з державного управління, доцент, доцент кафедри менеджменту і адміністрування Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова (Харків, Україна);

Журавльова Лариса Петрівна — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Поліського національного університету (Житомир, Україна);

Ічанська Олена Михайлівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Кайдашев Роман Петрович — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна);

Коляденко Ніна Володимирівна — доктор медичних наук, доцент, завідувач кафедри медичної психології Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна);

Лігоцький Анатолій Олексійович — доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна);

Лич (Назарук) Оксана Миколаївна — доктор психологічних наук, доцент, член-кореспондент української академії акмеології, член громадської спілки «Національна психологічна асоціація», доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Мальцев Дмитро Валерійович — кандидат медичних наук, завідувач лабораторії імунології і молекулярної біології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (Київ, Україна);

Мельник Володимир Степанович — доктор медичних наук, професор кафедри неврології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, декан медичного факультету №1 (Київ, Україна);

Мідельський Сергій Людвигович — професор, Академік, Президент Регіональної Академії Менеджменту (Казахстан);

Міхальський Томаш — доктор наук, доцент кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету (Польща) ;

Мотренко Тимофій Валентинович — доктор філософських наук, професор, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом, Академік Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна) ;

Нікульчев Микола Олександрович — доктор богословських наук, кандидат філософських наук, професор, доцент кафедри історії та права ДВНЗ «Донецький національний технічний університет» (Покровськ, Донецька область, Україна);

Недбалек Карел — доктор філософії (PhD) в галузі права, доцент, професор Європейського професійного докторату, МВА, адвокат (Чехія) ;

Новак-Каляєва Лариса Миколаївна — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України (Львів, Україна) ;

Орел Марія Григорівна — доктор наук з державного управління, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна) ;

Павлов Костянтин Володимирович — доктор економічних наук, професор, професор кафедри аналітичної економіки та природокористування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Київ, Україна) ;

Пархоменко-Куцевіл Оксана Ігорівна — доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна) ;

Перестюк Інга Миколаївна — кандидат наук з державного управління, доцент кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна) ;

Помиткін Едуард Олександрович — доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України (Київ, Україна);

Радзіховська Наталія Станіславівна — кандидат медичних наук, лікар вищої категорії, завідувач відділенням неврології КНП "Клінічна лікарня №15 Подільського району м. Києва", асистент кафедри неврології НМУ імені О.О. Богомольця (Київ, Україна) ;

Савенко Олена Анатоліївна - кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і права Дніпровського державного аграрно-економічного університету, членкиня громадської наукової організації "Фінансово-економічна наукова рада" (Київ, Україна) ;

Ситник Григорій Петрович — доктор наук з державного управління, кандидат технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри державного управління Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна) ;

Стовба Тетяна Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та морського права Херсонської державної морської академії (Херсон, Україна);

Титко Анна Василівна — кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ (Київ, Україна) ;

Тимошенко Наталія Юрївна — кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (м. Київ, Україна);

Турчинова Ганна Володимирівна — кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна) ;

Хохліна Олена Петрівна — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна) ;

Цимбалюк Руслан Степанович — кандидат медичних наук, доцент кафедри загальної хірургії № 1 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, декан медичного факультету №2 (Київ, Україна) ;

Чернуха Надія Миколаївна — доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна) ;

Якимчук Аліна Юрївна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна) ;

Яковицька Лада Савелівна — доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна).

Статті розміщені в авторській редакції. Відповідальність за зміст та орфографію поданих матеріалів несуть автори.

ЗМІСТ

СЕРІЯ «Державне управління»

Косач І.А., Пилипенко М.М. <i>СИСТЕМА ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНИМ РОЗВИТКОМ АПК: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ</i>	12
Маланчій М.О., Полюк В.С., Кушнір О.М. <i>СТРУКТУРА АВТОМАТИЗОВАНОЇ СИСТЕМИ ВІДБОРУ КАДРІВ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ПРИКОРДОННИХ ПІДРОЗДІЛІВ</i>	22
Масик М.З. <i>ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ</i>	41
Пархоменко-Куцевіл О.І. <i>РЕФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ ЕКОЛОГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ЯК ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ</i>	55
Петринська В.В. <i>ОСОБЛИВОСТІ ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІЙНОГО АПАРАТУ У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМИ РЕСУРСАМИ НА ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ</i>	65
Шаповалов Г.М. <i>ОСНОВНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ В ДОСЛІДЖЕННІ ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА</i>	81

СЕРІЯ «Економіка»

Hagverdiev Rakim Zulal oglu <i>THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN INCREASING THE PROSPECTS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF VARIOUS INSTITUTIONS</i>	95
Буткевич О.В. <i>ОБЛІКОВІ ПРОБЛЕМИ ТА АСПЕКТИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІНСЬКОГО ОБЛІКУ НА ПІДПРИЄМСТВАХ</i>	107

- Гончарова В.Г., Шишмакова Д.Д.** 121
*ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБЛІКУ І КОНТРОЛЮ ОБОРОТНИХ АКТИВІВ
НА ПІДПРИЄМСТВІ ПТВФ «ДОВІРА»*
- Дроздова В.А., Мартинюк Ю.О., Буренок Д.Л.** 129
*ЗМІНИ У МЕНЕДЖМЕНТІ ТА ЛОГІСТИЦІ РЕСТОРАННОГО
ГОСПОДАРСТВА*
- Дьяченко Ю.В., Корнецова К.П., Стукановська О.О.** 139
*ІННОВАЦІЙНІ АСПЕКТИ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ
ПІДПРИЄМСТВ КОНДИТЕРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ*
- Івченко Т.В., Рудь В.П., Лялюк О.С.** 152
*РИНОК СПАРЖІ В КОНТЕКСТІ ЕКСПОРТНИХ
МОЖЛИВОСТЕЙ ТА КОНВЕЄРНОГО ВИРОБНИЦТВА*
- Калінін А.М., Гора А.В., Поярков М.В.** 164
*ВПЛИВ ПСИХОЛОГО-ПРАВОВИХ ФАКТОРІВ НА СУЧАСНИЙ
РОЗВИТОК АГРАРНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ*
- Коваленко Н.О., Гавриленко О.Є., Гребінчук О.М.** 177
*ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
УПРАВЛІННЯ БІЗНЕСОМ В УМОВАХ ВІЙНИ*
- Корсікова Н.М., Саркісян Г.О., Лева Є.** 190
*ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ
ПІДПРИЄМСТВОМ*
- Літвак О.А.** 200
*ПОКАЗНИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МОДЕЛІ ЦИРКУЛЯРНОЇ
ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ*
- Рачинська Г.В.** 218
УПРАВЛІННЯ ВИТРАТАМИ В МАЛОМУ БІЗНЕСІ
- Савенко І.І., Кучеренко В.О., Тітаєвський М.А.** 228
*ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ НАПРЯМ В
УПРАВЛІННІ ЛОГІСТИЧНИМИ ПРОЦЕСАМИ ПІДПРИЄМСТВА*

Смолич Д.В. <i>УПРАВЛІНСЬКА КУЛЬТУРА: СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ, ЗАДАЧІ, СТРУКТУРА, РІВНІ ТА РОЗВИТОК</i>	241
Стойка В.С. <i>КРАУДФАНДИНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД</i>	252
Татаріна Т.В. <i>ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО РИНКУ ПЕРЕСТРАХУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ</i>	262
Черемних І.В. <i>ЗНАННЯ ЯК КОНКУРЕНТНА ПЕРЕВАГА ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ФАХІВЦІВ ОСВІТИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ</i>	276
СЕРІЯ «Право»	
Бруневич В.М., Малінковська О.В., Тимошук О.І. <i>ПРАВО НА ТРАНСПЛАНТАЦІЮ ОРГАНІВ ЯК ПРАВО ЧЕТВЕРТОГО ПОКОЛІННЯ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ</i>	287
Варинський В.О. <i>СУЧАСНІ НАПРЯМКИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ</i>	299
Горностаї Є.В. <i>ЗМІНИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ЗАМАХ НА КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ 2001 РОКУ</i>	311
Ігнатченко І.Г. <i>АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕДУРНІ АСПЕКТИ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ</i>	321
Кальна А.В. <i>ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ</i>	336

Кудлай І.В., Бабіна В.О. **346**
*МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ У ПЕРІОД ВІЙСЬКОВОГО
КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ*

Логойко О.О. **359**
УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У СУДІ ПРИСЯЖНИХ

Шульженко Н.В. **367**
*ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА ВІД ЗАГРОЗ
ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ*

СЕРІЯ «Педагогіка»

Алексеева Н.Д. **374**
*ВИХОВНІ МОЖЛИВОСТІ САМОДІЯЛЬНОСТІ ДИТЯЧОГО
ТЕАТРУ У ФОРМУВАННІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УЧНІВ
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ*

Афанасьєв А.О., Біницька К.М., Казакова Н.В. **384**
*РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ З
ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЗАСОБАМИ
ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ*

Скріль І.В. **395**
*ЛІНГВОДИДАКТИЧНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО
ОРІЄНТОВАНОЇ АНГЛОМОВНОЇ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
В ГОВОРІННІ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОЇ
СПРАВИ*

СЕРІЯ «Психологія»

Бочелюк В.Й., Панов М.С., Жадленко І.О. **409**
*ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ТА
ПІДЛІТКІВ З ДЕПРЕСИВНИМИ ПОРУШЕННЯМИ*

Кривоногова О.В., Мірошніченко В.В., Орленко І.М., Чайка М.С. **424**
*ЗАЛУЧЕНІСТЬ ЧОЛОВІКІВ-БАТЬКІВ ДО ВИХОВАННЯ ТА
РОЗВИТКУ ДИТИНИ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО
РОЗВИТКУ*

Миколенко Н.В., Благодир В.О., Курило А.Є. <i>ФЕНОМЕН КРИЗИ ЧВЕРТІ ЖИТТЯ ТА ЗАСОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ</i>	444
Оверчук В.А. <i>ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ</i>	461
Пастрик Т.В. <i>УПРАВЛІННЯ ХВОРОБОЮ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ОСІБ ІЗ ХРОНІЧНИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ ШЛУНКОВО-КИШКОВОГО ТРАКТУ</i>	473
Петренко І.В. <i>СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В СИСТЕМІ «СІМ'Я-ШКОЛА»</i>	487
Процик Л.С. <i>ПЕРЕЖИВАННЯ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ ЯК ВІТАЛЬНОЇ ЗАГРОЗИ</i>	500
Резнік О.Г. <i>ЩОДО ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ТАКТИЧНОГО РІВНЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ</i>	511
Розіна І.В., Ригель О.В., Ковальова О.В., Варіна Г.Б., Мостова Т.О. <i>ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ СТУДЕНТІВ У ПЕРІОД ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ: ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕМАТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС</i>	519
Федотова Т.В. <i>МОРАЛЬНИЙ ДИСТРЕС & МОРАЛЬНА ТРАВМА ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС ПРОБЛЕМИ</i>	529
Чекаловська Г.З., Баранівська А.О. <i>ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ</i>	544

Шановні колеги!
Слава Україні! Героям Слава!

Презентуємо Вашій увазі останній у цьому році тридцятий випуск фахового (категорія Б) журналу із права, економіки, державного управління та психології «Наукові перспективи»! За роки свого існування, журнал проявив себе як солідне наукове видання, що підтримує високий науковий рівень та професіоналізм своїх авторів і публікацій.

Все це стало можливим завдяки тому, що, з самого початку історії журналу, його авторами були видатні вчені. До складу редколегії журналу, впродовж усього часу, також, входили і входять лідери вітчизняної науки.

Користуючись нагодою, вітаю із наступаючим Новим Роком та Різдвом Христовим. Щиро бажаю миру, здоров'я, творчого довголіття, нових звершень, цікавих і змістовних публікацій, глибоких обґрунтувань і безпомилкових відповідей на виклики часу.

З повагою,

**головний редактор,
директор Видавничої групи «Наукові перспективи»,
кандидат наук з державного управління, доцент,
Лауреат премії Президента України
для молодих учених,
Лауреат премії Верховної Ради України
молодим ученим**

Ірина ХАРЧЕНКО

СЕРІЯ «Державне управління»

УДК 330.34:351

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-12-21](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-12-21)

Косач Ірина Анатоліївна доктор економічних наук, професор, професор кафедри публічного управління та менеджменту організацій, Національний університет «Чернігівська політехніка», вул. Шевченка, 95, м. Чернігів, 14000, тел.: (066) 654-27-79, <https://orcid.org/0000-0003-1730-7140>

Пилипенко Максим Миколайович аспірант кафедри публічного управління та менеджменту організацій, Національний університет «Чернігівська політехніка», вул. Шевченка, 95, м. Чернігів, 14000, тел.: (093) 365-24-17, <https://orcid.org/0000-0002-1262-9565>

СИСТЕМА ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНИМ РОЗВИТКОМ АПК: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

Анотація. Актуальність тематики статті підтверджується інтересом науковців до розв'язання проблем публічного управління інноваційним розвитком пріоритетних сфер АПК а також недостатніми напрацюваннями в даному науковому напрямку із врахуванням сучасних умов публічного управління. Метою статті є **формування концептуальних засад системи публічного управління інноваційним розвитком АПК України. Виокремлено основні** аспекти інноваційного розвитку АПК. Обґрунтовано, що формування державної політики інноваційного розвитку підприємств АПК має ґрунтуватись на раціональному використанні та збереженні наукового потенціалу держави та інноваційного потенціалу галузі. Визначено, що публічне управління інноваційним розвитком АПК являє собою якісно новий тип управління, який спрямований на впровадження сучасних управлінських підходів, технологій та інструментів. Доведено, що розвиток АПК має здійснюватися під впливом держави та публічного управління, оскільки саме державна інноваційна політика як елемент економічної політики є важливим чинником впливу на інноваційні процеси та розвиток.

Запропоновано під системою публічного управління інноваційним розвитком АПК розуміти сукупність органів державного (муніципального) управління, громадських організацій, а також дії та процеси, спрямовані на

формування політики, механізмів управління становленням, регулюванням та розвитком інноваційної діяльності підприємств АПК у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі. Розроблено авторами концептуальний підхід до формування системи управління інноваційним розвитком. Доведено, що система публічного управління інноваційним розвитком АПК характеризується багатофункціональністю діяльності та виокремлено комерційно-господарську, економічну, дослідницьку, соціальну функції. Функціонування системи публічного управління інноваційним розвитком АПК має створювати умови для підвищення інноваційної активності, що забезпечуватиме конкурентоспроможність підприємств АПК на світовому ринку.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, інноваційний розвиток, публічне управління, система.

Kosach Irina Anatoliivna Doctor of Science (Economics), Professor, Professor of Department of Public Administration and Organizations' Management, National university "Chernigiv polytechnics", Shevchenko St., 95, Chernigiv, 14000, tel.: (066) 654-27-79, <https://orcid.org/0000-0003-1730-7140>

Pilipenko Maxim Mikolayovich Candidate of Phd, Department of Public Administration and Organizations' Management, National university "Chernigiv polytechnics", Shevchenko St., 95, Chernigiv, 14000, tel.: (093) 365-24-17, <https://orcid.org/0000-0003-2665-2544>

PUBLIC MANAGEMENT SYSTEM OF AGRICULTURE INNOVATIVE DEVELOPMENT: CONCEPTUAL PRINCIPLES

Abstract. The relevance of the article is confirmed by the interest of scientists in solving the problems of public management through the innovative development of the priority areas of the agricultural industry, as well as insufficient work in this scientific direction, taking into account the modern conditions of public management. The purpose of the article is to form the conceptual foundations of the system of public management of the agricultural sector innovative development in Ukraine. The main aspects of the innovative development of the agro-industrial complex are highlighted. It is substantiated that the formation of the state policy of innovative development should be based on the rational use and preservation of the scientific potential of the state and the industry innovative potential. It was determined that the public management of the innovative development of the agricultural industry is a qualitatively new type of management, which is aimed at the implementation of modern management approaches, technologies and tools. It

has been proved that the development of agro-industrial complex should be carried out under the influence of the state and public administration, since it is the state innovation policy as an element of economic policy that is an important factor influencing innovation processes and development. It is suggested that the public management system of innovative development should be understood as a set of state (municipal) management bodies, public organizations, as well as actions and processes aimed at the formation of policies, management mechanisms for the formation, regulation and development of innovative activities of the agricultural industry enterprises in the short, medium and long term perspective. The authors have developed a conceptual approach to the formation of an innovative development management system. It has been proved that the system of public management of agricultural industry innovative development is characterized by multifunctionality of activity and commercial-economic, socio-economic, research functions. The functioning of the system of public management of the innovative development of the agro-industrial complex should create conditions for increasing innovative activity, which will ensure the competitiveness of the agro-industrial complex enterprises on the world market.

Keywords: agro-industrial complex, innovative development, public management, system.

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси у світовій економіці формують нові вимоги до інноваційних чинників економічного зростання. Світова практика доводить, що державна підтримка конкурентоспроможності галузей економіки в довгостроковій перспективі залежить від стану інноваційного розвитку окремих суб'єктів. На сучасному етапі економічного розвитку інноваційні процеси сприяють прискореному розвитку продуктивних сил, зростанню інтенсивності у міжнародному співробітництві.

Розвиток сучасного вітчизняного АПК являє собою комплексний процес взаємодії інтересів сільськогосподарських виробників, держави, населення сільських територій. Українські науковці [1,2,4] роблять наголос на провідній ролі аграрного виробництва у соціально-економічному розвитку держави, ґрунтуючись на наявному природно-ресурсному потенціалі, що може бути забезпечено технологічною модернізацією вітчизняної аграрної економіки. В умовах, що склалися, розвиток АПК має здійснюватися під впливом держави та публічного управління, оскільки саме державна інноваційна політика як елемент економічної політики є важливим чинником впливу на інноваційні процеси та розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток теорії інновацій бере свій початок у працях Й. Тюнена, Ф. Найта, Ж. Б. Сея, Й. Шумпетера, який ввів термін «інновація» у науковий обіг. Достатньо уваги проблематиці розвитку

інновацій в агропромисловій сфері приділяється вітчизняними дослідниками. Так, на результативності інновації та інноваційної діяльності в АПК наголошують О. Шпикуляк [9], К. Власова [1], О. Тімончук, П. Микитюк [7], С. Мочерний, Б. Сенів, Н. Сіренко. Проте інноваційний розвиток АПК на засадах розвитку системи публічного управління недостатньо розглянутий вітчизняними авторами.

Метою статті є формування концептуальних засад системи публічного управління інноваційним розвитком АПК України.

Виклад основного матеріалу. Інноваційний розвиток є результатом інноваційної діяльності, тож з приводу визначення сукупності складових інноваційної діяльності вітчизняні вчені мають також різні погляди. Згідно з визначенням поданим Краснокутською Н.В., під інноваційною діяльністю розуміється діяльність колективу, спрямована на забезпечення доведення науково-технічних ідей, винаходів до результату, придатного до практичного застосування та реалізації їх на ринку з метою задоволення потреб суспільства в конкурентоспроможних товарах і послугах [5]. Зміни у інноваційній діяльності агропромислових підприємств виробництва на даний час торкаються наступних аспектів науково-технічного розвитку.

Перший напрям стосується формування економічного та нормативно-правового базису для переважно інноваційного розвитку галузі із пріоритетною роллю державної та публічної влади. Увага має бути приділена підтримці результативного законотворчого процесу, розвитку системи державної підтримки із формуванням відповідних механізмів державного та публічного управління, контролем процесів реалізації стратегічних завдань державної політики інноваційного розвитку.

Другий напрям стосується зростання впливу бізнесу на процеси реалізації та впровадження інновацій, оскільки бізнес процеси та залежність від них інвестування висувають попит на інноваційну продукцію та оновлення виробництва.

Третій напрям — зростання ролі інтегрованих структур, формування мережевих структур бізнесу, перш за все кластерного типу, зростання ролі відносин державно-приватного партнерства із залученням не лише бізнесу та держави, а і дослідницьких структур, академічних і галузевих НДІ, наукових центрів.

Державна політика інноваційного розвитку підприємств АПК відзначається системністю та комплексністю та ґрунтується на нормативно-правовій, економічній та партнерській взаємодії органів публічної влади та суб'єктів господарювання в сфері агропромислового виробництва. В основу реалізації зазначеної політики закладено комплексне використання інноваційного потенціалу підприємств, розширення комбінування і об'єднання

специфічних сільськогосподарських процесів та промислового виробництва на основі модернізації та інноваційності [6].

Відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 р. № 40-IV під інноваціями слід розуміти новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери [3].

Розширення можливостей галузей економіки, зростання конкуренції на зовнішньому та внутрішньому ринках вимагають впровадження інновацій із одночасним формуванням дієвих механізмів та інструментів державної політики. Інноваційний розвиток підприємств АПК передбачає формування науково-технічної, експериментальної, виробничої та фінансової бази для забезпечення якісних змін у сфері виробництва та переробки сільськогосподарської продукції [8, с.105].

На нашу думку, інноваційний розвиток АПК як однієї з провідних галузей економіки охоплює як безпосередньо зміни економічних процесів, що відбуваються і галузі, так і соціальну сферу окремої території чи регіону. Відповідно вважаємо за доцільне виокремити наступні аспекти інноваційного розвитку АПК:

1. Інноваційний розвиток як інструмент розв'язання проблем соціально-економічних трансформацій галузі АПК, що передбачає послідовність дій із визначення проблеми, оптимізації способів її вирішення, етапів реалізації обраного рішення за умови реалізації механізму зворотного зв'язку.

2. Інноваційний розвиток як інструмент впливу на підприємницьку активність. Зміст зазначеного аспекту розкривається у визнанні визначальної ролі бізнесу в інноваційному розвитку.

3. Інноваційний розвиток АПК є наслідком функціонування коаліційної системи взаємодії місцевих органів влади з підприємствами АПК, що розташовані на території регіону чи об'єднаної територіальної громади.

4. Інноваційний розвиток як результат взаємодії виробничого, інвестиційного та людського потенціалу АПК. Головна ідея полягає у необхідності приділення достатньої уваги органами публічного управління до максимального використання комплексного потенціалу галузей АПК.

Формування державної політики інноваційного розвитку підприємств АПК має ґрунтуватись на раціональному використанні та збереженні наукового потенціалу держави та інноваційного потенціалу галузі, розвитку інноваційної інфраструктури, розробки механізмів, програм, проєктів.

Істотні зміни економічних відносин між сільгоспвиробниками, з одного боку, та державою – з іншого, формування системи публічного управління

вимагають нових підходів до розробки відповідної політики та інструментів. Від методів, що застосовуються при цьому, залежать реальна оцінка наукових досягнень та рівень достовірності показників ефективності впровадження інновацій у діяльність агропромислових підприємств.

Отже, сучасні підходи до публічного управління дозволяють виділити наступні риси: відбувається процес децентралізації державної влади та делегування влади громадським організаціям та органам місцевого самоврядування. Зазначений процес супроводжується зміною обов'язків влади та моделюванням нових форм відносин між владою та об'єктами її впливу.

Отже, публічне управління інноваційним розвитком АПК являє собою якісно новий тип управління, який спрямований на впровадження сучасних управлінських підходів, технологій та інструментів, а також партнерський стиль взаємовідносин органів публічної влади, бізнесу і громадян.

Під системою публічного управління інноваційним розвитком АПК пропонується розуміти сукупність органів державного (муніципального управління), громадських організацій, а також дії та процеси, спрямовані на формування політики, механізмів управління становленням, рогоулюванням та розвитком інноваційної діяльності підприємств АПК у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі. В рамках державної інноваційної політики та під впливом процесів децентралізації влади система публічного управління інноваційним розвитком АПК трансформується у територіальну систему, що забезпечує врахування потреб підприємств, обумовлених специфікою розвитку території. Формування системи публічного управління інноваційним розвитком АПК залежить від стану та пріоритетів державної інноваційної політики та може відбуватись лише у взаємодії із національною інноваційною системою. Фактори, що впливають на інноваційний розвиток підприємств АПК, мають під собою нормативно-правове, економічне та соціальне підґрунтя, а також розподіляються між макро- та мезорівнями національної економіки.

Система публічного управління інноваційним розвитком АПК ставить перед собою наступні завдання:

- розвиток нормативно-правової бази для забезпечення ефективного інноваційного розвитку підприємств АПК;
- розвиток інноваційного потенціалу АПК;
- створення сприятливих умов для підтримки ринкової кон'юнктури;
- забезпечення ефективною державною підтримкою малих та середніх підприємств АПК;
- забезпечення ефективного пошуку резервів зниження витрат підприємствами АПК;

- сприяння оновленню виробничої бази та технологічних процесів підприємств галузі.

Розроблений авторами концептуальний підхід до формування системи управління інноваційним розвитком АПК надано в таблиці 1.

Таблиця 1

Концептуальний підхід до формування системи управління інноваційним розвитком АПК

Елемент	Зміст
Мета	Підвищення конкурентоспроможності галузі, зростання обсягів виробництва, випуск продукції, що відповідає світовим стандартам якості; основне підґрунтя реалізації поставлених завдань – активна участь органів місцевого самоврядування в процесі публічного управління
Парадигма управління	Активізація взаємодії бізнесу, суспільства та органів державної влади і місцевого самоврядування
Критерій територіальності	Врахування територіального фактора та його вплив на структуру галузевого виробництва
Об'єкт управління	Процеси виконання публічних функцій в напрямку інноваційного розвитку
Суб'єкт управління	Органи державної влади та місцевого самоврядування, спілки підприємців, громадські організації
Принципи функціонування	Соціальна відповідальність бізнесу та держави; відкритість та комунікативність; ефективність та результативність системи публічного управління
Ключові процеси	Розробка програм, прогнозів, сценаріїв інноваційного розвитку, індикативних планів в рамках встановлення державних пріоритетів та цільових програм органів державної влади вищого рівня
Обмеження	Цільові пріоритети державної інноваційної політики; якість та кількість публічних послуг, що обумовлено умовами інституційного середовища; нормативно-правові засади публічного управління інноваційним розвитком АПК

Джерело: сформовано авторами

Залежно від рівня асиметричності просторового розвитку регіону, політичних принципів, що склалися в системі державного управління, розуміння важливості інноваційного розвитку АПК формуються спеціальні інституційні структури, що спрямовані на ефективне управління впровадженням інновацій та управління інноваційною діяльністю підприємств галузі в умовах обмеженості матеріально-фінансових ресурсів.

Взаємодія елементів системи публічного управління інноваційним розвитком АПК в сучасних умовах має ґрунтуватись на принципі партнерства зацікавлених сторін, серед яких доцільно виокремити:

- органи державного та муніципального управління;
- населення регіону або громади;
- інвестори (суб'єкти бізнес-середовища),
- експертні установи (громадські ради, науково-освітні організації).

Система публічного управління інноваційним розвитком АПК характеризується багатофункціональністю діяльності, що дозволяє виокремити наступні функції:

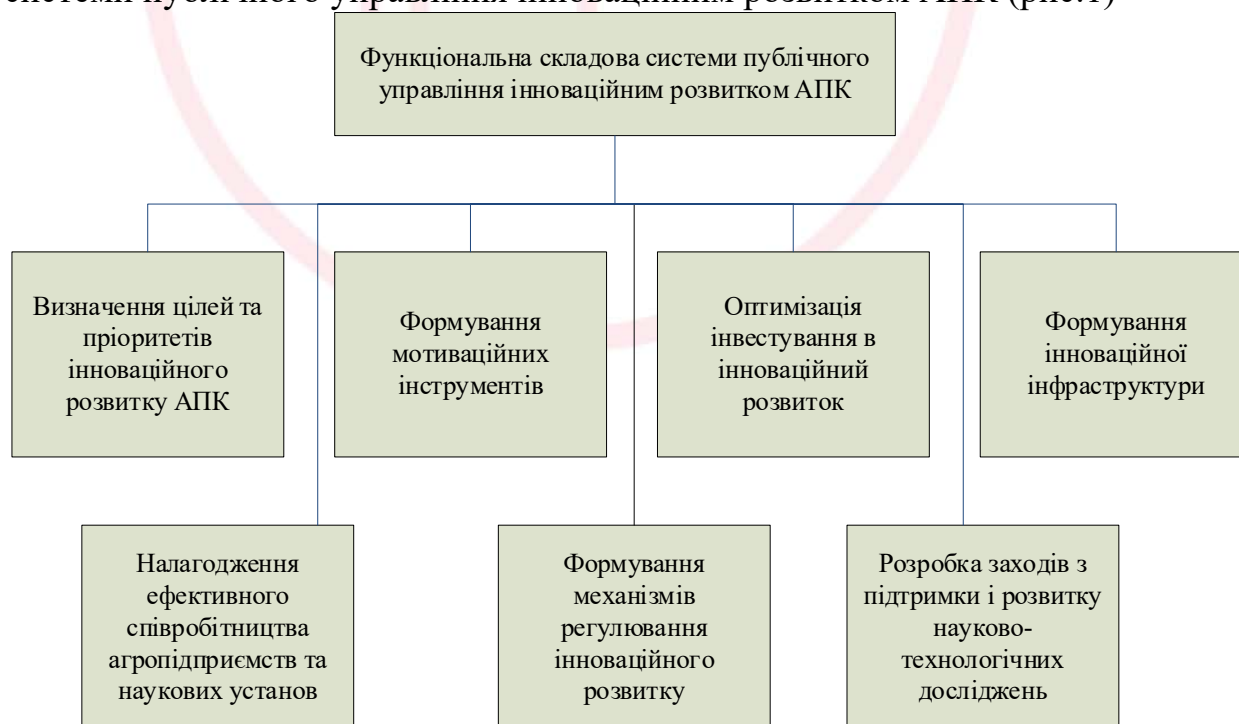
- комерційно-господарська функція – полягає в управлінні комерційним обігом об'єктів прав інтелектуальної власності з метою їхнього впровадження у діяльність підприємств АПК;

- економічна функція – полягає у сприянні економічному розвитку підприємств АПК, зростанні їхньої конкурентоспроможності як експортної, так в на внутрішньому ринку на основі інноваційної реструктуризації виробничо-господарської діяльності;

- дослідницька функція - полягає у розробці підходів до виробництва нових знань та удосконалення освітньої компоненти науково-дослідного процесу;

- за соціальною функцією - у забезпеченні продукування суспільно корисних благ нової якості, створенні нових робочих місць, вирішенні соціальних проблем депресивних регіонів та територіальних громад.

Зазначене дозволяє виокремити наступну функціональну складову системи публічного управління інноваційним розвитком АПК (рис.1)

Рис. 1. Функціональна складова системи публічного управління інноваційним розвитком АПК

Джерело: розроблено авторами

Висновки. Функціонування системи публічного управління інноваційним розвитком АПК має створювати умови для підвищення інноваційної активності, що забезпечуватиме конкурентоспроможність підприємств АПК на світовому ринку та вирішенню проблем продовольчої безпеки. Отже, органи державної влади мають визначати пріоритетні напрямки інноваційних процесів в АПК та обирати перспективні методи та інструменти підтримки агропідприємств, що впроваджують інноваційні проекти.

Література:

1. Власова К. Стратегічні напрями розвитку підприємств АПК у сучасний період / К.Власова // Проблеми і перспективи економіки та управління. –2018. –№3(15). –С. 83-89.
2. Галанець В. В. Форми та методи державного регулювання агропромислового виробництва/ В. В. Галанець //Право та державне управління. –2019. –№ 1 (34). –Т. 2. –С.33-39
3. Закон України Про інноваційну діяльність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/40-15>
4. Косач І. А. Концептуальні засади політики управління інвестиційним потенціалом сільського господарства / І. А. Косач // Науковий вісник Полісся. –2019. – № 2 (18). –С. 126-131.
5. Краснокутська Н.В. Інноваційний менеджмент: навч. посібник. К. : КНЕУ, 2003. 504 с.
6. Майорова Т.В. Інвестиційна діяльність: навч. посібник. К. : ЦУЛ, 2004. 376 с.
7. Микитюк П. П., Сенів Б. Г. Інноваційна діяльність: навч. посіб. К.: ЦУЛ, 2009. 392 с.
8. Панченко О. Фінансове забезпечення стратегії інноваційного розвитку підприємств агропромислового комплексу. Проблеми і перспективи економіки та управління. 2018. № 4 (16). <https://pneu.stu. cn.ua/tmppdf/528.pdf>
9. Шпикуляк О.Г. Етапність інноваційного процесу та оцінка ефективності інноваційної діяльності / О.Г.Шпикуляк, С.О.Тивончук, С.В.Тивончук, О.М.Супрун // Економіка АПК. –2011. –№12. –С. 109–116.

References:

1. Vlasova, K. (2018). Stratehichni napriamy rozvytku pidpriumstv APK u suchasnyi period [Strategic directions of the development of agro-industrial complex enterprises in the modern period]. Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia –Problems and prospects of economics and management, (3(15)), 83-89.
2. Galanets, V. (2019). Formy ta metody derzhavnoho rehuliuвання ahropromyslovoho vyrobnytstva [Forms and methods of state regulation of agro-industrial production]. Pravo ta derzhavne upravlinnia –Law and public administration, 1(34)(2), 33-39.
3. Zakon Ukraini Pro innovaciinu diyalnist [Elektronnyi resurs]. – Rejim dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/40-15>
4. Kosach, I. (2018). Kontseptualni zasady rozrobky stratehii rozvytku derzhavno-privatnoho partnerstva v APK Ukrainy [Conceptual basics for the formation of the strategy of public-private partnership development in Ukrainian AIC]. Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia –Problems and prospects of economics and management, (1(13)), 24-31.
5. Krasnokutska N.V. (2003). Innovatsiinyi menedzhment [Innovative management]. K.: KNEU. 504 p.

6. Maiorova T.V. (2004). Investytsiina diialnist [Investment activity]. K.: CUL. 392 с.
7. Mykytiuk P.P., Seniv B.G. (2009). Innovatsiina diialnist [Innovative activity]. K.: CUL. 392 с.
8. Panchenko, O. I.(2018). Finansove zabezpechennia stratehii innovatsiinoho rozvytku pidpriemstv ahropromyslovoho kompleksu“ [Financial Provision for the Innovational Development Strategy of Enterprises of the Agro-Industrial Complex]. Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia. <https://ppeu.stu.cn.ua/tmppdf/528.pdf>
9. Shpykuliak, O.H., Tyvonchuk, S.O., Tyvonchuk, S.V., & Suprun, O.M. (2011). Etapnist innovatsiinoho protsesu ta otsinka efektyvnosti innovatsiinoi diialnosti [The stage of the innovation process and the assessment of the innovation activities effectiveness]. Ekonomika APK –Economics of APC, (12), 109–116.

УДК 351.746.1;35:3.084(477)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-22-40](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-22-40)

Маланчій Микола Олександрович доктор наук державного управління, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29007, тел.: (098) 175-90-35, <https://orcid.org/0000-0002-5951-5020>

Полюк Віктор Степанович кандидат педагогічних наук, доцент, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29007, тел.: (098) 175-90-35, <https://orcid.org/0000-0003-1737-7093>

Кушнір Олена Миколаївна ад'юнкт відділення докторантури та ад'юнктури науково-організаційного відділу, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29007, тел.: (098) 175-90-35, <https://orcid.org/0000-0001-6445-5248>

СТРУКТУРА АВТОМАТИЗОВАНОЇ СИСТЕМИ ВІДБОРУ КАДРІВ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ПРИКОРДОННИХ ПІДРОЗДІЛІВ

Анотація. Сучасні загрози та об'єктивні умови охорони та оборони державного кордону вимагають підвищення професійності та компетентності, здатності самостійно та впевнено вирішувати весь спектр завдань з охорони кордону від сержантського складу і вище. Значна кількість офіцерів кадрового резерву на керівні посади не можуть розглядатися як реальні кандидати до призначення. На їх підготовку витрачаються державні кошти, але рівень їх готовності не завжди надає змогу займати ними керівні посади.

Аналіз сучасного стану кадрового забезпечення дозволив визначити, що завдання, які планується покласти на відповідний підрозділ мають пряму залежність від обстановки, що складається в районі відповідальності прикордонних підрозділів, що виявляє потребу в виборі пріоритетів та формуванні варіантів стратегії протидії загрозам прикордонній безпеці і, як кінцевий висновок, формує вимоги до професійних навичок персоналу підрозділів, що обґрунтовує необхідність впровадження автоматизованої системи відбору кадрів для формування прикордонних підрозділів.

Дослідження кадрового забезпечення в Державній прикордонній службі України дозволило обґрунтувати потребу розподілу функціоналу автоматизованої системи відбору кадрів для формування прикордонних підрозділів на модулі за напрямками діяльності: особова справа, кадрові операції, статистика, штатний, доступу, інформаційно-аналітичний, а також визначені певні ролі, які необхідні для забезпечення ефективної дієвості цієї системи.

Окреслений перелік нормативно-правових керівних документів у сфері кадрового забезпечення в системі Державної прикордонної служби України дозволив передбачити функціонал, який дозволить інтегруватися автоматизованої системи відбору кадрів для формування прикордонних підрозділів системи з системою електронного документообігом, обліку та видачі службових посвідчень та з Державною системою управління персоналом PoClick.

Розроблено рекомендації щодо структурування автоматизованої системи відбору кадрів для формування прикордонних підрозділів за рахунок обґрунтування схеми інформаційно-аналітичного функціоналу в автоматизованій системі відбору кадрів, який займає місце не тільки в програмному забезпеченні, а також представляє собою програмно-логічні зв'язки складових елементів для функціонування підсистеми.

Ключові слова: управління персоналом; кадрове забезпечення; структура; функціонали; автоматизована системи відбору кадрів.

Malanchiy Mykola Oleksandrovych Doctor of public administration, leading researcher of the research department, National Academy of the State Border Service of Ukraine named Bohdan Khmelnytskyi, Shevchenko St.,46, Khmelnytskyi, 29007, tel.: (098) 175-90-35, <https://orcid.org/0000-0002-5951-5020>

Poliuk Victor Stepanovych Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Senior Researcher of the Research Department, National Academy of the State Border Service of Ukraine named Bohdan Khmelnytskyi, Shevchenko St.,46, Khmelnytskyi, 29007, tel.: (098) 175-90-35, <https://orcid.org/0000-0003-1737-7093>

Kushnir Olena Mykolaivna Adjunct of the department of doctoral studies and adjuncts of the scientific and organizational department of the National Academy of the State Border Service of Ukraine named Bohdan Khmelnytskyi, Shevchenko St.,46, Khmelnytskyi, 29007, tel.: (098) 175-90-35, <https://orcid.org/0000-0001-6445-5248>

STRUCTURE OF THE AUTOMATED SELECTION SYSTEM FOR THE FORMATION OF BORDER SUBDIVISIONS

Abstract. Modern threats and objective conditions for the protection and defense of the state border require increased professionalism and competence, the

ability to independently and confidently solve the entire range of border protection tasks from sergeant and above. A significant number of personnel reserve officers for management positions cannot be considered as real candidates for appointment. State funds are spent on their training, but the level of their readiness does not always allow them to occupy managerial positions.

The analysis of the current state of human resources made it possible to determine that the tasks that are planned to be assigned to the relevant unit have a direct dependence on the situation in the area of responsibility of the border units, which reveals the need for choosing priorities and forming options for the strategy of countering threats to border security and, as a final conclusion, forms the requirements for the professional skills of the personnel of the subdivisions, which justifies the need to implement an automated system of personnel selection for the formation of border subdivisions.

The study of staffing in the State Border Guard Service of Ukraine made it possible to justify the need to divide the functionality of the automated personnel selection system for the formation of border units into modules according to the areas of activity: personnel affairs, personnel operations, statistics, staffing, access, information and analytical, as well as defined certain roles that necessary to ensure the effective operation of this system.

The outlined list of regulatory and legal guidance documents in the field of personnel support in the system of the State Border Guard Service of Ukraine made it possible to foresee the functionality that would allow the integration of the automated system of personnel selection for the formation of border divisions of the system with the system of electronic document circulation, accounting and issuing of service cards and with the State personnel management system PoClick.

Recommendations for structuring the automated personnel selection system for the formation of border units have been developed due to the justification of the scheme of information and analytical functionality in the automated personnel selection system, which takes place not only in the software, but also represents the software-logical connections of the constituent elements for the functioning of the subsystem.

Keywords: personnel management; personnel support; structure; functioned; automated personnel selection system.

Постановка проблеми. Аналіз стану кадрового забезпечення за останні декілька років надає можливість зробити висновки про існування певних напрямів подальшого реформування, які впливають на розвиток системи кадрового менеджменту Державної прикордонної служби України (надалі – ДПСУ), а саме:

реалізація принципу субсидіарності, тобто розширення повноважень керівників нижчої та середньої ланки;

оптимізація системи управління структурою та чисельністю служби;
моніторинг кадрового потенціалу;
забезпечення постійної бойової готовності шляхом вдосконалення механізму комплектування підрозділів охорони кордону;
вдосконалення системи підготовки кадрів;
модернізація кадрових технологій.

Вказані зміни надають керівникам широкі повноваження у використанні кадрового ресурсу, нівелюють перепони щодо оперативності прийняття кадрових рішень.

Разом із тим, в умовах реалізації Стратегії інтегрованого управління кордонами потребує вдосконалення методологія комплектування підрозділів охорони кордону та резервів Голови служби з урахуванням специфіки відповідних посад, які потребують глибокого аналізу необхідних професійних важливих якостей у персоналу для заміщення цих посад враховуючи специфіку їхньої діяльності.

Незважаючи на те, що процес комплектування прикордонних підрозділів відбувається постійно та стало відповідно до «Інструкції з організації обліку особового складу Державної прикордонної служби України» затвердженої наказом МВС України від 06.06.2017 № 468, окремі підрозділи охорони кордону мають укомплектованість нижче визначеної, що знижує їхню бойову готовність та оперативно-службову ефективність. Сучасні загрози та об'єктивні умови охорони та оборони державного кордону вимагають підвищення професійності та компетентності, здатності самостійно та впевнено вирішувати весь спектр завдань з охорони кордону від сержантського складу і вище. Значна кількість офіцерів кадрового резерву на керівні посади не можуть розглядатися як реальні кандидати до призначення. На їх підготовку витрачаються державні кошти, але рівень їх готовності не завжди надає змогу займати ними керівні посади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений комплексний аналіз існуючих вітчизняних та закордонних програмних систем забезпечення кадрової роботи [1-6] із врахуванням сучасних потреб в оперативному та якісному комплектуванні відповідних специфічних посад в прикордонних підрозділах для виконання завдань із забезпечення охорони та оборони кордонів України, особливо в умовах правового режиму воєнний стан, потребує створення цілісної системи управління чисельністю, добором, підготовкою, збереженням кадрів та побудови нової стратегії кадрового менеджменту.

Дослідженню ефективності кадрового забезпечення присвячено велику кількість наукових праць [7-13], разом із тим, специфіка діяльності суб'єктів ДПСУ вимагає врахування того, що завдання, які планується покласти на

відповідний підрозділ мають пряму залежність від обстановки, що складається в районі відповідальності прикордонних підрозділів, а це створює потребу в виборі пріоритетів та формуванні варіантів стратегії протидії загрозам прикордонній безпеці і, як кінцевий результат, формує вимоги до професійних навичок персоналу підрозділів. Саме це, обґрунтовує необхідність впровадження ефективної системи добору кадрів з використанням інформаційних систем.

Мета статті – розробити структуру автоматизованої системи відбору кадрів для формування прикордонних підрозділів (надалі – Система) та здійснити опис її функціоналів (модулів).

Виклад основного матеріалу. Розглянуті авторами особливості електронної кадрової системи польської Прикордонної варті, свідчать про те, що загалом система призначена для управління організаційною структурою, що складається зі структурних підрозділів (загонів та навчальних центрів), а також внутрішніх одиниць (відділів структурних підрозділів, відділів прикордонної служби).

Основною функцією підсистеми, яка існує в ДПСУ – «КАДРИ» є накопичення даних про працівників, а саме, персональних даних та даних про відсутність на робочому місці, що дає можливість генерувати звіти, зведення та аналітичні матеріали, забезпечуючи комплексне обслуговування роботи відділів кадрів та зайнятості.

Автоматизована інформаційна система, яка розроблялася ще в Прикордонних військах України (надалі – ПВУ) повинна була стати складовою частиною в глобальній автоматизованій інформаційній системі ПВУ (ГАІС «Гарт») та призначалася для автоматизації процесів обліку, обробки та передачі інформації по лінії служби кадрового забезпечення ПВУ.

Мета створення система ГАІС «Гарт-7» була більш прагматична та спрямовувалася для підвищення ефективності обліку даних у персональних облікових картках особового складу; накопичення, забезпечення достовірності та аналізу даних з переміщення осіб по «дереву» організаційно-штатної структури ПВУ; підвищення оперативності та надійності інформаційного обміну між структурними підрозділами ПВУ з питань кадрового забезпечення, а також з підрозділами міністерств, інших органів центральної виконавчої влади при вирішенні завдань кадрового забезпечення ПВУ тощо. Впровадження ГАІС «Гарт-7» повинно було підвищити ефективність виконання функціональних обов'язків щодо організації та здійснення кадрового забезпечення, з урахуванням змін при цьому організаційно-штатної структури відповідних підрозділів.

Разом із тим в операційну систему не було закладено елемент з інформаційно-аналітичним функціоналом, що, на нашу думку, значно підвищить ефективність дієвості та результативності Системи.

Так, наприклад, за результатами аналізу особливостей виконання завдань мобільними прикордонними підрозділами, виокремлено основні чинники, що впливають на ефективність їх використання в оперативно-службовій діяльності та зроблено логічний висновок, що ключовою проблемою є якість комплектування таких підрозділів професійно підготовленим персоналом [13].

Саме це актуалізує необхідність розробки та запровадження Системи.

Запропонована Система має відповідати положенням таких нормативно-правових актів [2]:

Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу»;

Закон України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»;

Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»;

Закон України «Про відпустки»;

Закон України «Про інформацію»;

Закон України «Про доступ до публічної інформації»;

Закон України «Про електронний цифровий підпис»;

Указ Президента України від 29.12.2009 № 1115/2009 «Про Положення про проходження громадянами України військової служби в ДПСУ»;

Указ Президента України від 30.05.2012 №365/2012 «Про відомчі заохочувальні відзнаки»;

Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.1992 № 393 «Про порядок обчислення вислуги років, призначення та виплати пенсій і грошової допомоги особам офіцерського складу, прапорщикам, мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, поліцейським, співробітникам Служби судової охорони та членам їхніх сімей»;

Постанова Кабінету Міністрів України від 12.06.2013 № 413 «Про затвердження переліку сімейних обставин та інших поважних причин, що можуть бути підставою для звільнення громадян з військової служби та із служби осіб рядового і начальницького складу»;

Постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 55 «Деякі питання документування управлінської діяльності»;

Постанова Кабінету Міністрів України від 01.09.2012 № 702 «Про затвердження переліку місцевостей з особливими природними, географічними, геологічними, кліматичними, екологічними умовами та переліків військових посад, виконання обов'язків військової служби за якими пов'язано з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням, ризиком для життя і здоров'я, а також Порядку надання та визначення тривалості

щорічної додаткової відпустки залежно від часу проходження служби в зазначених умовах»;

Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2004 № 1452 «Про затвердження Порядку застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності»;

Постанова Кабінету Міністрів України від 29.03.2006 № 373 «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно–телекомунікаційних системах»;

Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2002 № 1772 «Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційних і телекомунікаційних системах»;

Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2014 № 533 «Про затвердження Положення про Адміністрацію ДПСУ»;

Типовий порядок обробки персональних даних, затвердженому наказом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини 08.01.2014 № 1/02 14;

Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 06.06.2017 № 468 «Про затвердження Інструкції з організації обліку особового складу ДПСУ»;

Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 10.06.2019 № 473 «Про затвердження Порядку добору та прийняття громадян України на військову службу за контрактом у Державній прикордонній службі України»;

Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 25.06.2018 № 558 «Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Державної прикордонної служби України»;

Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 20.02.2017 № 139 «Про затвердження Переліку посад і умов служби в органах ДПСУ (Прикордонних військ України), служба в яких військовослужбовцям зараховується до вислуги років, що дає право для призначення пенсії на пільгових умовах»;

Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 16.04.2013 № 368 «Про встановлення відомчих заохочувальних відзнак ДПСУ»;

Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30.11.2018 № 971 «Про затвердження Положення про орган охорони державного кордону ДПСУ»;

Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15.04.2016 № 311 «Про затвердження Положення про відділ прикордонної служби ДПСУ»;

Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21.03.2016 № 190 «Про затвердження Положення про прикордонну комендатуру швидкого реагування ДПСУ»;

Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 25.04.2019 № 322 «Про затвердження Порядку формування і використання кадрового резерву для

призначення на керівні посади осіб офіцерського складу в органах і підрозділах Державної прикордонної служби України»;

Наказ Адміністрації ДПСУ від 30.07.2012 № 582 «Про затвердження Інструкції про службові відрядження військовослужбовців Державної прикордонної служби України в межах України та за кордон»;

Наказ Адміністрації ДПСУ від 28.09.2012 № 771 «Про затвердження Інструкції про порядок атестування військовослужбовців ДПСУ»;

Наказ Адміністрації ДПСУ від 12.03.2012 № 167 «Про внесення змін до Переліку військових посад ДПСУ, які в мирний час можуть бути заміщені цивільними особами на умовах строкового трудового договору»;

Наказ Адміністрації ДПСУ від 29.09.2011 N 720 «Порядок планової заміни військовослужбовців Державної прикордонної служби України на посадах з установленими граничними строками перебування на них»;

ДСТУ 3396.1 96. Захист інформації. Технічний захист інформації. Порядок проведення.

Метою розробки Системи [2] є підвищення ефективності управління людськими ресурсами для зменшення ризиків виникнення корупції на кордоні, а також збільшення оперативних показників ДПСУ загалом за рахунок автоматизації процесу обліку особового складу в ДПСУ та формування прикордонних підрозділів.

За допомогою Системи реалізується облік та відбір на конкретні посади в прикордонних підрозділах наступних категорій персоналу:

- військовослужбовці строкової військової служби;
- військовослужбовці військової служби за контрактом;
- кадрові;
- державні службовці;
- працівники.

Зокрема, ведеться облік та відбір персоналу рядового, сержантського та старшинського складу (молодший, старший, вищий), офіцерського складу (молодший, старший, вищий).

Під час розробки Системи було врахована низка функціоналів:

- модульність системи;
- формування особової справи;
- реалізація кадрових операцій;
- формування статистичних даних;
- робота зі штатами;
- надання прав та ролей операторам відповідно їх посадових зобов'язань;
- робота з довідниками;
- інтеграція із іншими інформаційними системами;
- конструктор автоматичний програмний інтерфейс (надалі – API);

додатковий функціонал.

На рисунку 1 наведена схема створення та існування особової справи в ДПСУ.

Функціонал Системи повинен бути розділений на наступні модулі за напрямками діяльності: особова справа, кадрові операції, статистика, штатний, інформаційно-аналітичний. Розподілення призначене для зручного опрацювання оператором з Системою, можливості формування гнучкої ролівої Системи та безболісного масштабування Системи в подальшому.

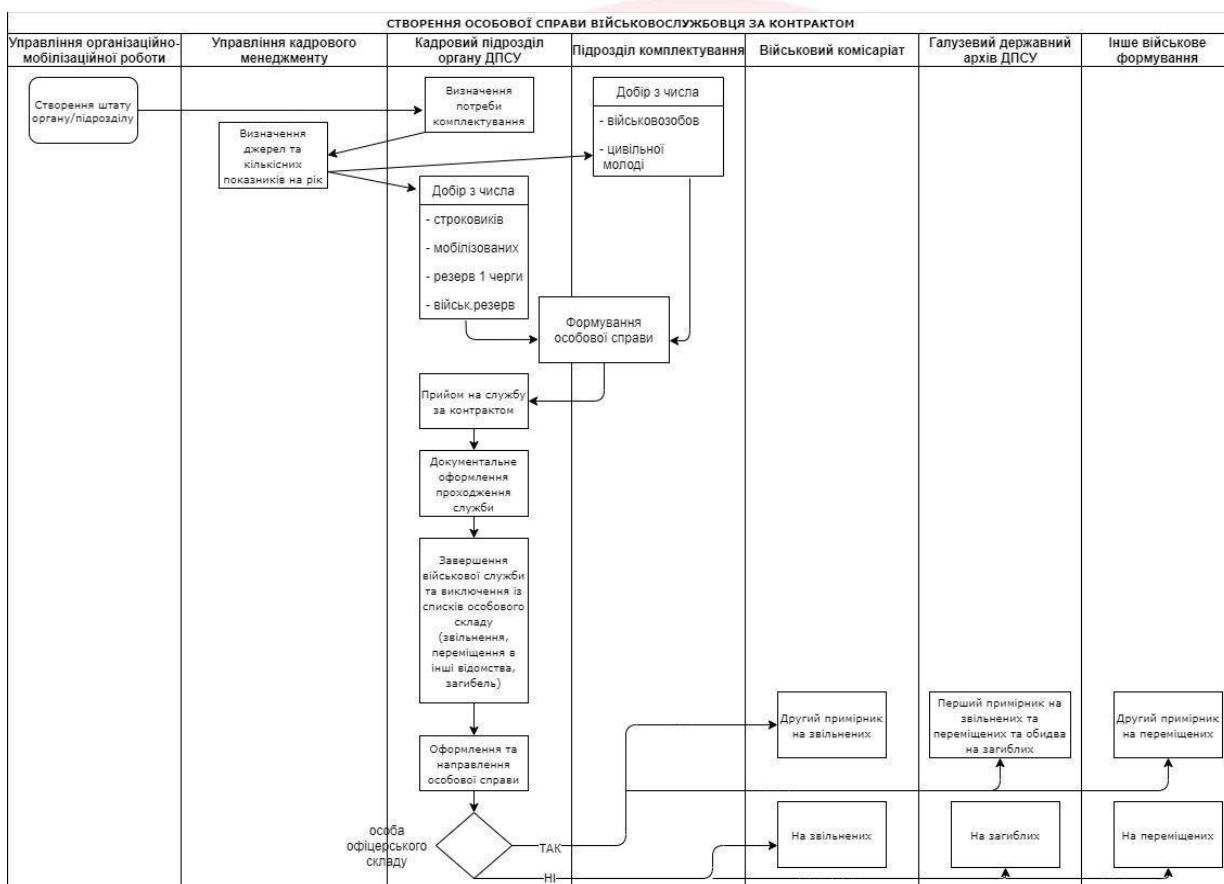

Рис.1. Схема створення та існування особової справи в ДПСУ

Щодо формування *особової справи*, то даний модуль повинен мати наступний функціонал:

створення, ведення, поповнення і систематизація бази особових справ та інформації стосовно особового складу;

кожна електронна особова справа повинна мати, як мінімум, такий же набір даних, як і паперова справа;

створення гнучкого переліку даних, що буде містити система стосовно особового складу та можливість доповнення (змінення) даного переліку (наприклад у зв'язку зі зміною законодавства);

доступ до детальної інформації, що накопичилась в процесі служби (роботи) по кожній особі (від початку проходження військової (державної) служби (роботи) та до її припинення);

можливість встановлення, зміни та припинення трудових відносин відповідних категорій особового складу відповідно до законодавства;

документальне супроводження проходження служби (роботи) персоналу;

фіксація та надання інформації по кожній особі в системі від моменту початку навчання у навчальних закладах, набору у військових комісаріатах України або набору через підрозділи комплектування тощо до моменту передачі справи до військових комісаріатів України або до моменту передачі справи до Галузевого державного архіву;

фіксація в електронній справі інформації по всім стягненням, заохоченням та нагородам в розділі «Дисциплінарна практика»;

кожна особова справа повинна містити дані щодо серії та номеру дійсного посвідчення, та посвідчень які мав військовослужбовець протягом служби;

кожна електронна особова справа повинна мати індивідуальний унікальний номер та можливість фіксувати номер паперової справи;

автоматичне формування біографічної довідки по особі з можливістю її часткової зміни у разі необхідності;

у разі переведення особи з одного місця роботи на інше, фіксувати в системі момент відправлення справи з попереднього місця роботи та час надходження справи до відділу кадрів за новим місцем роботи.

Щодо реалізація *кадрових операцій*, то цей модуль повинен мати наступний функціонал:

максимальна автоматизація процесу формування наказів засобами Системи та автоматичне підкріплення наказів до особових справ особового складу;

функціонал, що дозволяє планувати, контролювати відрядження (звідки і куди направляється та автоматично інформувати орган до якого відряджається), відпустки, лікарняні та іншу тимчасову відсутність особового складу;

формування та перевірки сформованих графіків відпусток (з урахуванням того, що одночасно не більше визначеного відсотку особового складу може знаходитися у відпустці, одночасно весь керівний склад не може знаходитися у відпустці тощо), а також надання рекомендацій щодо того, хто має право на вихід у відпустку позачергово (враховується учасник антитерористичної операції чи ні; чи йде в той же час у відпустку чоловік або дружина, які теж співробітники ДПСУ тощо);

формування звітів (персонально та по підрозділам) щодо використання особовим складом відпусток (включаючи всі види відпусток), набуття

особовим складом права на відповідну відпустку (як учасника бойових дій та інші);

фіксація, моніторинг та контроль особового складу, що переводиться з одного органу до іншого, прив'язка відповідних термінів (часових показників) від моменту виключення зі списків особового складу частини до моменту включення у новому підрозділі, органі;

фіксація процедур звільнення зі служби (роботи) в залежності від підстави звільнення, моніторинг термінів;

фіксація особового складу, який підпадає під організаційно-штатні заходи (фіксація термінів заходів, попередження про можливе скорочення штатів, фіксація особового складу, що перебуває у відпустці по догляду за дитиною та не може бути скорочений або переміщений відповідно до законодавства);

фіксація всіх осіб, кому прийшла черга на переатестацію або присвоєння наступного військового звання, хто досяг граничного віку тощо (HR-календар);

фіксація всіх осіб, що відносяться до оперативного резерву I черги;

фіксація всіх осіб, що відносяться до кадрового резерву;

облік упродовж визначеного періоду дані щодо звільнених, переміщених, померлих та інших осіб;

фіксації антропологічних даних про військовослужбовців ДПСУ;

фіксація організацію та здійснення визначених законодавством заходів кадрового забезпечення охорони закордонних дипломатичних установ України (проходження курсів, перебування у резерві та у закордонному відрядженні);

пошук за різними фільтрами (за прізвищем, ім'ям, по батькові, номером посвідки, номером паперової справи, попереднім прізвищем особи, реєстраційному номеру облікової картки та особистому номеру військовослужбовця тощо);

калькулятор стажу служби (роботи);

доступ певним ролям до справ, що знаходяться в Галузевому державному архіву, та надавати доступ співробітникам кадрових підрозділів на деякий час до справ у разі задоволення їх запиту;

конструктор довідок (для банків, садочків тощо).

Щодо формування *статистичних даних*, то даний модуль повинен мати наступний функціонал:

автоматичне формування статистичних даних відповідно форм, затверджених ДПСУ;

інформація про відсоток укомплектованості кожного підрозділу, починаючи з адміністрації та частин центрального підпорядкування, та закінчуючи усіма підрозділами, що підпорядковані регіональним управлінням;

конструктор звітів (укомплектованість, гендер, звання, вік та інші).

Щодо роботи зі штатами, то модуль повинен мати наступний функціонал:
фіксація граничної штатної чисельності служби;
формування структури підрозділу/органу засобами Системи;
реалізація 3-х етапного процесу створення нового штату: створення, перевірка, затвердження;

реалізація можливості паралельного існування в системі 2-х штатів протягом 2-х місяців (старих та нових у разі скорочення/введення підрозділів, органів).

фіксація в системі (у разі введення/скорочення посади) за рахунок якої посади ця посада вводиться/скорочується або вводиться додатково;

передбачити моніторинг кількісної та якісної характеристики скорочених/введених посад підрозділу, органу та служби в цілому при плануванні змін до штату;

зберігання всієї історії зміни штатів.

Щодо надання прав та ролей операторам відповідно їх посадових зобов'язань, то даний модуль повинен мати наступний функціонал:

гнучку систему надання прав співробітникам кадрових підрозділів, які вони матимуть в Системі;

можливість співробітниками кадрових підрозділів мати певні права та мати можливість працювати лише зі справами свого підрозділу та підрозділів, які знаходяться у їх підпорядкуванні;

можливість створення ролей з постійними та тимчасовими правами.

можливість засобами системи перегляду інформації кожним військовослужбовцем та працівником ДПСУ стосовно власного стажу, відпустки, наступного чергування тощо;

всі дії будь-якою роллю повинні фіксуватися в журналі дій (від перегляду до зміни даних).

Для входу в Систему кожен військовослужбовець та працівник ДПСУ повинен мати електронний цифровий підпис;

В Системі повинні бути передбачені наступні ролі:

головний адміністратор – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та має право перегляду будь якої інформації в системі без можливості її редагування. Крім того, дана роль має можливість підпису документів відповідно своїх посадових повноважень;

адміністратор безпеки – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та налаштовує права доступу до інформації і функцій Системи іншим користувачам, забезпечує чітке розмежування доступу до введення, редагування та перегляду інформації;

головний адміністратор безпеки – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та відповідає за діяльність адміністраторів безпеки, налаштування Системи, а також надання доступу до Системи через API;

оператор управління кадрового менеджменту – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та відповідає за визначення джерел та кількісних показників на рік;

начальник управління кадрового менеджменту – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та відповідає за діяльність операторів управління кадрового менеджменту;

оператор управління організаційно-мобілізаційною роботою – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та відповідає за створення штатів;

начальник управління організаційно-мобілізаційною роботою – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та відповідає за діяльність операторів управління організаційно-мобілізаційною роботою;

оператор кадрового підрозділу органу ДПСУ – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та відповідає за роботу з особовими справами військовослужбовців та цивільних;

начальник кадрового підрозділу органу ДПСУ – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та відповідає за діяльність кадрового підрозділу органу ДПСУ;

оператор департаменту особового складу – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та відповідає за діяльність начальників кадрових підрозділів органів ДПСУ, а також за роботу з особовими справами державних службовців;

начальник департаменту особового складу – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та відповідає за діяльність операторів департаменту особового складу;

оператор по роботі зі статистичними даними – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та відповідає за формування статистичних даних;

начальник операторів по роботі зі статистичними даними – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та відповідає за діяльність операторів по роботі зі статистичними даними, а також формування шаблонів звітів засобами за допомогою відповідного конструктора;

керівник державного архіву ДПСУ – користувач Системи, що відповідає за доступ операторів до особових справ, що знаходяться в архіві ДПСУ;

начальник внутрішньої безпеки – користувач Системи, що є співробітником ДПСУ та має право перегляду будь якої інформації в системі без можливості її редагування;

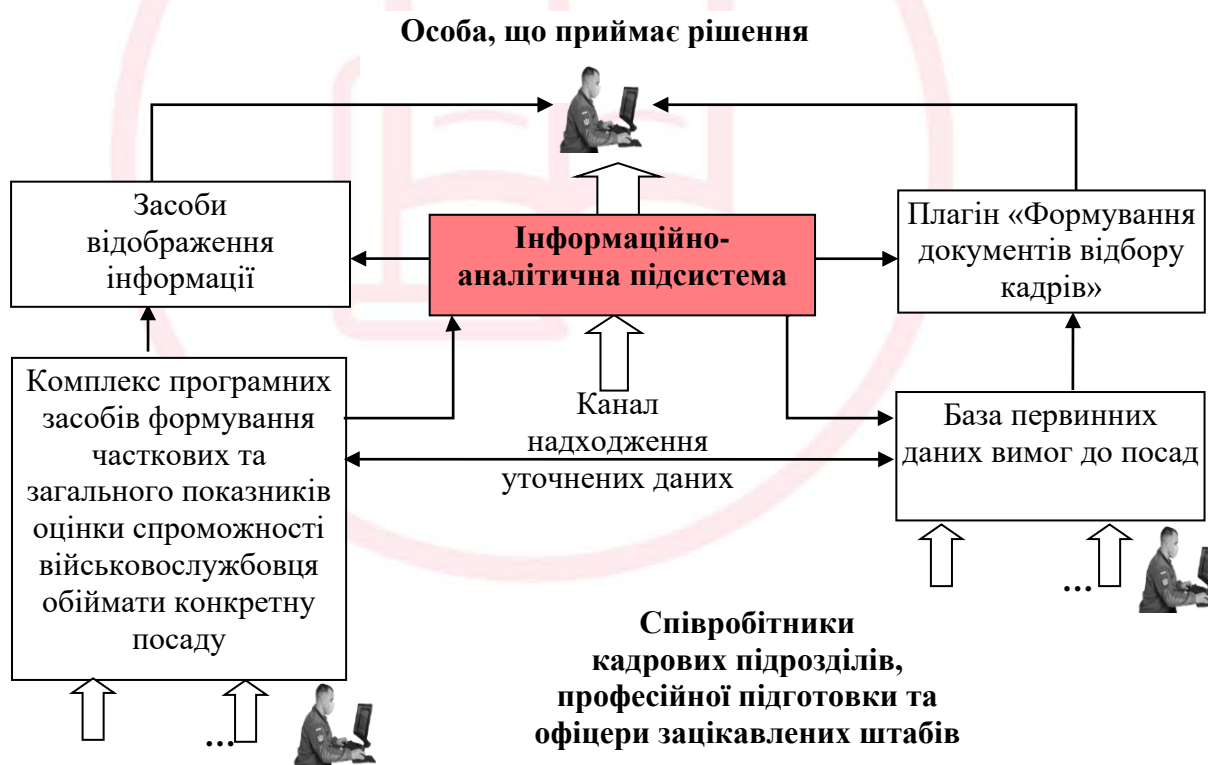
додаткові ролі – користувачі Системи, що є співробітником ДПСУ, мають можливість мати унікальні права за рахунок надання їм доступу адміністраторами безпеки до визначених модулів Системи.

Щодо *аналітичної роботи*, то даний модуль повинен мати інформаційно-аналітичний функціонал (надалі – ІАФ) Системи, який займає

місце не тільки в програмному забезпеченні, а також представляє собою програмно-логічні зв'язки складових елементів для функціонування підсистеми. Схема можливого застосування ІАФ в діяльності управління (за аналогією [11-12]) кадрового менеджменту ДПСУ подана на рисунку 2.

Дані поточних потреб у професійно-орієнтованому персоналі для формування прикордонних підрозділів у відповідності до умов обстановки вводяться від користувачів (співробітників кадрових підрозділів, професійної підготовки та офіцерів зацікавлених штабів, операторів відповідальних за вчасне й достовірне наповнення) у базу первинних даних та комплекс програмних засобів відбору, призначені для реєстрації і зберігання даних, а також про об'єкти предметної області, які використовуються при формуванні часткових та загальних показників оцінки спроможності військовослужбовців обіймати конкретні посади та прийняті відповідних рішень щодо комплектування підрозділів.

Рис. 2. *Схема інформаційно-аналітичного функціоналу автоматизованої системи відбору кадрів для формування прикордонних підрозділів*

У результаті, в базі первинних даних формуються вхідні дані для: роботи плагіну «Формування документів відбору кадрів», як однією зі складових програмної реалізації автоматизованої системи відбору кадрів для

формування прикордонних підрозділів (для наповнення та відпрацювання наказів, розпоряджень, рішень, плануючих, звітних і довідкових документів);

проведення розрахунків за допомогою комплексу програмних засобів відбору кадрів на основі інформаційно-розрахункових завдань та засобів моделювання;

оцінки даних обстановки й отримання нових знань за допомогою інформаційно-аналітичних підрозділів (надалі – ІАП) для вироблення задуму та найбільш оптимальних пропозицій на формування прикордонних підрозділів для виконання завдань у декількох варіантах.

Результати моделювання, виконані за допомогою комплексу програмних засобів будуть заноситись у базу первинних даних та надходити для аналізу в ІАП, а також відображатись на засобах відображення інформації.

Для оцінки обстановки використовується вся наявна і попередньо оброблена інформація.

Вирішення такого завдання, крім проведення необхідних розрахунків, пов'язане з великою й копіткою аналітичною роботою, що полягає в зіставленні даних, отриманих від різних джерел. Роль ІАП на цьому етапі полягає не тільки в автоматизації процесу проведення численних розрахунків, а й у вирішенні складних творчих завдань. До них можливо віднести: формулювання висновків з оцінки результатів відбору кадрів для призначення на відповідні посади, з автоматизованим їх представленням на засобах відображення.

Також в Системі необхідно передбачити функціонал доповнення/редагування/видалення довідників з посадами, званнями, нагородами, ВОС, назвами підрозділів тощо.

Передбачити в Системі:

інтеграцію з системою електронного документообігу;

інтеграцію з системою обліку та видачі службових посвідчень;

інтеграцію з Державною системою управління персоналом

RoClick.

Необхідно розробити програмний модуль, що реалізує АРІ до «Системи обліку особового складу» для інших державних установ з метою надання певних відомостей про персонал ДПСУ. Програмний інтерфейс має передбачати ідентифікацію особи в запиті з використанням текстово-цифрової ідентифікації, в тому числі за персональними даними, має бути передбачений асоціативний пошук особи (нечітке збіг ідентифікаційних даних особи з визначенням порогів достовірності). Програмний компонент, що буде відповідати за інтеграцію з іншими системами, повинен передбачати можливість приєднання довільної кількості зовнішніх користувачів шляхом налаштування прав доступу до інформації та визначення інших параметрів,

необхідних для встановлення зв'язку з зовнішньою інформаційною системою, обов'язково повинен підтримуватись протокол обміну даними згідно зі специфікацією, що визначена Державним агентством з питань електронного урядування в Україні. Обсяг даних, що може бути доступний для користувачів інших систем, теж має бути налаштованим. При визначенні технічних рішень допустиме використання окремої підсистеми для реєстрації зовнішніх користувачів та налаштування прав доступу до API.

Розроблені механізми інтеграції з іншими інформаційними системами мають передбачати можливість використання електронного цифрового підпису під час обміну даними, якщо це передбачено у відповідних регламентах.

Щодо додаткового функціоналу то даний модуль повинен мати наступний функціонал:

надання можливості перегляду начальником підрозділу та співробітникам кадрових підрозділів основної інформації по тим співробітникам ДПСУ, які мають бажання на переведення, або ж з тими спеціальностями, яких бракує в даному підрозділі (перегляд всіх підрозділів України);

формування штатів засобами Системи;

реалізувати функціонал формування запитів на зміну штатів «знизу» «вгору», всі запити та реакція керівництва на них повинні зберігатися в Системі;

інтеграція з різноманітними реєстрами задля виявлення правопорушень, які були скоєні особовим складом ДПСУ, за рахунок використання API реєстрів.

У рамках запровадження Системи повинні бути розроблені матеріали для навчання. На основі розроблених матеріалів проводитимуть навчання ключових користувачів, а також адміністраторів Системи. У процесі навчання мають висвітлюватися теми, необхідні та достатні для виконання користувачами та адміністраторами своїх функцій.

Висновки. Таким чином, в статті обґрунтовано доцільність використання методичного підходу, який вже доведено до програмного продукту, що значно прискорить процедуру формування усіх необхідних баз для заміщення посад прикордонних підрозділів, які формуються для виконання відповідних специфічних завдань у відповідності до обстановки на ділянці відповідальності.

Проаналізовано дані щодо нової пропозиції створення системи автоматизованої роботи кадрових підрозділів та виявлено необхідність в удосконаленні технічного завдання щодо розробки такої системи з урахуванням пропозицій, а саме: впровадження інформаційно-аналітичного

функціоналу автоматизованої системи відбору кадрів для формування прикордонних підрозділів, яка повинна відповідати положенням нормативно-правових актів.

Обґрунтовано потребу розподілу функціоналу Системи на модулі за напрямками діяльності: особова справа, кадрові операції, статистика, штатний, доступ, інформаційно-аналітичний.

Розроблено рекомендації щодо структурування Системи за рахунок обґрунтування схеми інформаційно-аналітичного функціоналу в автоматизованій системі відбору кадрів, який займає місце не тільки в програмному забезпеченні, а також представляє собою програмно-логічні зв'язки складових елементів для функціонування підсистеми.

У подальшому виникає потреба у практичній реалізації рекомендацій з урахуванням умов виконання завдань прикордонного підрозділу та специфіки управлінських рішень у вигляді відповідного програмного забезпечення.

Література:

1. Корпоративна автоматизована інформаційна система кадрового забезпечення Прикордонних військ України (Шифр – «ГАРТ»). Київ 2001. 20 с.
2. Загальні функціональні вимоги до Системи та дорожня карта створення системи. Київ 2020. 19 с.
3. Про цивільну службу : закон держави Польща в редакції від 18 груд. 1998 р. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show>
4. Бриль Ю. О. Міжнародний досвід модернізації кадрового забезпечення в державних організаціях / Ю. Бриль, Р. Пашов // Збірник наукових праць кафедри теорії та практики управління «Проблеми теорії та практики управління» / НТУУ «КПІ» – Київ, 2015. – №1. – С. «№-32.
5. Шехлович А. М. Дослідження та удосконалення кадрового забезпечення інноваційної діяльності підприємства в умовах впровадження ІТ-технологій. [Електронний ресурс] / А. М. Шехлович. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: https://iierlviv.files.wordpress.com/2014/12/a_1.pdf.
6. Козар О. В. Кадрове забезпечення підприємства: сутність, структура та фактори впливу. [Електронний ресурс] / О. В. Козар. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://mev.khnu.km.ua/load/studentska_naukovo_praktichna_konferencija/5_mekhanizmi_upravlnnja_ta_rozvitku_ekonomichnogo_potencialu_vitchiznjanih_pidpriemstv_u_zabezpechenni_p_kadrove_zabezpechennja_pidpriemstva_sutnist_struktura_ta_faktori_vplivu/67-
7. Кушнір О. М., Літвін Л. Ю., Кириленко В. А. Обґрунтування структурно-логічної схеми методики відбору управлінських кадрів для формування штабу органу охорони державного кордону. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : військові та технічні науки. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2022. № 1,2 (87). С. 73-84.
8. П. П. Ткачук, О. П. Красюк, Л. П. Кривизюк та інші. Штаб у бою : навчальний посібник. Львів : Національна академія сухопутних військ, 2017. – 565 с.
9. Мейко О. В. Теоретико-методологічні основи механізмів формування організаційно-штатних структур прикордонних підрозділів : монографія. Хмельницький : НАДПСУ, 2020. – 360 с.
10. Шмаков И. Система управления сухопутными силами бундесвера. *Зарубежное военное обозрение*. 1995. №8. С.16-19.

11. Didyk V., Bratko A., Bereziuk V., Shevchenko A., Kubetsky Y., Serkhovets S. Application of Simulation Modelling Means in Management Decisions-making within the Security and Defence Sector. *Emerging Science Journal*. 2021. Vol. 5, № 4. P. 521–532. URL: <http://dx.doi.org/10.28991/esj-2021-01294>.

12. Дідик В. О. Методика синтезу автоматизованої системи управління Десантно-штурмових військ Збройних Сил України на тактичному рівні. *Sciences of Europe*. Praha, 2021. № 78, Vol. 1. P. 28–35.

13. Медвідь М. О. Методика визначення раціонального варіанту використання мобільних прикордонних підрозділів для виконання завдань за призначенням. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : військові та технічні науки*. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2021. № 2(85). С. 124–143.

References:

1. Korporatyvna avtomatyzovana informatsiyna systema kadrovoho zabezpechennya Prykordonnykh viys'k Ukrayiny (Shyfr – «HART»). Kyiv 2001. 20 s.

2. Zahal'ni funktsional'ni vymohy do Systemy ta dorozhnya karta stvorennya systemy. Kyiv 2020. 19 s.

3. Pro tsyvil'nu sluzhbu : zakon derzhavy Pol'shcha v redaktsiyi vid 18 hrud. 1998 r. – Rezhym dostupu : <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show>

4. Bryl' YU. O. Mizhnarodnyy dosvid modernizatsiyi kadrovoho zabezpechennya v derzhavnykh orhanizatsiyakh / YU. Bryl', R. Pashov // *Zbirnyk naukovykh prats' kafedry teorii ta praktyky upravlinnya «Problemy teorii ta praktyky upravlinnya» / NTUU «KPI» – Kyiv, 2015. – №1. – S. «№-32.*

5. Shekhlovych A. M. Doslidzhennya ta udoskonalennya kadrovoho zabezpechennya innovatsiynoi diyal'nosti pidpryyemstva v umovakh vprovadzhennya IT-tekhnologiy. [Elektronnyy resurs] / A. M. Shekhlovych. – 2014. – Rezhym dostupu do resursu: https://iierlviv.files.wordpress.com/2014/12/a_1.pdf. 6. Kozar O. V. Kadrove zabezpechennya pidpryyemstva: sutnist', struktura ta faktory vplyvu. [Elektronnyy resurs] / O. V. Kozar. – 2015. – Rezhym dostupu do resursu: http://mev.khnu.km.ua/load/studentska_naukovo_praktichna_konferencija/5_mekhanizmi_upravlinnja_ta_rozvitku_ekonomichnogo_potencialu_vitchiznjanih_pidpriemstv_u_zabezpechenni_p/kadrove_zabezpechennja_pidpriemstva_sutnist_struktura_ta_faktori_vplyvu/67-

7. Kushnir O. M., Litvin L. YU., Kyrylenko V. A. Obgruntuvannya strukturno-lohichnoyi skhemy metodyky vidboru upravlins'kykh kadriv dlya formuvannya shtabu orhanu okhorony derzhavnoho kordonu. *Zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny. Seriya : viys'kovi ta tekhnichni nauky*. Khmel'nyts'kyy : Vyd-vo NADPSU, 2022. № 1,2 (87). S. 73-84.

8. P. P. Tkachuk, O. P. Krasnyuk, L. P. Kryvyzyuk ta inshi. Shtab u boyu : navchal'nyy posibnyk. L'viv : Natsional'na akademiya sukhoputnykh viys'k, 2017. – 565 s.

9. Meyko O. V. Teoretyko-metodolohichni osnovy mekhanizmiv formuvannya orhanizatsiyno-shtatnykh struktur prykordonnykh pidrozdiliv : monohrafiya. Khmel'nyts'kyy : NADPSU, 2020. – 360 s.

10. Shmakov Y. Systema upravlenyya sukhoputnyimi sylamy bundesvera. *Zarubezhnoe voennoe obozrenye*. 1995. №8. S.16-19.

11. Didyk V., Bratko A., Berezyuk V., Shevchenko A., Kubets'kyy YU., Serkhovets' S. Zastosuvannya zasobiv imitatsiynoho modelyuvannya v protsesi pryynyattya upravlins'kykh rishen' u sferi bezpeky i oborony. *Novyy naukovyy zhurnal*. 2021. Vyp. 5, № 4. S. 521–532. URL: <http://dx.doi.org/10.28991/esj-2021-01294>.

ISSN (print) 2708-7530

Наукові перспективи № 12(30) 2022

12. Didyk V. O. Metodyka syntezy avtomatyzovanoj systemy upravlinnya Desantno-shturmovykh viys'k Zbroynykh Syl Ukrainy na taktychnomu rivni. Sciences of Europe. Praha, 2021. № 78, Vol. 1. P. 28–35.

13. Medvid' M. O. Metodyka vyznachennya ratsional'noho variantu vykorystannya mobil'nykh prykordonnykh pidrozdiliv dlya vykonannya zavdan' za pryznachennyam. Zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy. Seriya : viys'kovi ta tekhnichni nauky. Khmel'nyts'kyy : Vyd-vo NADPSU, 2021. № 2(85). S. 124–143.

УДК 351

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-41-54](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-41-54)

Масик Марія Зіновіївна, кандидат наук з державного управління, доцент кафедри публічного управління та економіки, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 01042, м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33, тел.: (044) 529-05-16, <https://orcid.org/0000-0001-6935-6695>

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. У статті проаналізовано сутність понять «держава», «державне управління», «публічна влада», «публічне управління», «інституційна спроможність» та ін., окреслено види публічного управління, досліджено інституціональну стійкість публічного управління України в умовах війни. Пріоритетними сферами інституційної спроможності публічного управління в умовах війни визначено: стратегічне планування (стратегія розвитку та план її реалізації); кваліфікація кадрових ресурсів у сфері публічного управління; інноваційні підходи та SMART технології; ефективне управління ресурсним потенціалом; співпраця та об'єднані зусилля органів влади, різноманітних інституцій та організацій, а також громадськості; постановка чіткої мети та цілей публічного управління. Для того, щоб посилити інституційну спроможність органів публічного управління, запропоновано здійснити такі заходи: модернізувати та оптимізувати внутрішні процеси, зокрема ввести нові методи роботи, розробити систему управління кінстю, впровадити інформаційні технології та ін.; покращити взаємодію між органами публічного управління та зацікавленими сторонами, удосконаливши координацію, інструменти та методи для вироблення політики на основі фактичних даних, механізми участі громадянського суспільства, впровадити законодавство про підвищення прозорості та підзвітності представників публічного управління; покращити якість надаваних послуг, зокрема зменшити адміністративне навантаження, інтегрувати послуги, запровадити електронне урядування та ін.; розробити відповідні адміністративні структури, перерозподілити функції, децентралізувати та удосконалити структуру управління; покращити інформаційно-технічне забезпечення діяльності органів публічного управління; розробити та впровадити стратегію та політику у сфері людських ресурсів з метою заповнення прогалін у даній сфері, підвищити вимоги до персоналу та удосконалити механізм розвитку кар'єри публічних службовців та ін.

Ключові слова: державне управління, публічне управління, публічна служба, інституціональна спроможність, війна.

Masyk Mariia Zinoviivna, Candidate of Science in Public Administration, Associate Professor of the Department of Public Administration and Economics, Tavra National University named after V.I. Vernadskyi, 01042, Kyiv, Str. John McCain, 33, (044) 529-05-16, <https://orcid.org/0000-0001-6935-6695>

INSTITUTIONAL STABILITY OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE CONDITIONS OF WAR

Abstract. The article analyzes the essence of the concepts «state», «state administration», «public power», «public administration», «institutional capacity», etc., outlines the types of public administration, examines the institutional stability of public administration of Ukraine in wartime conditions. The priority spheres of the institutional capacity of public administration in the conditions of war are defined as: strategic planning (development strategy and its implementation plan); qualification of human resources in the field of public administration; innovative approaches and SMART technologies; effective management of resource potential; cooperation and joint efforts of authorities, various institutions and organizations, as well as the public; setting a clear goal and objectives of public administration. In order to strengthen the institutional capacity of public administration bodies, it is proposed to carry out the following measures: modernize and optimize internal processes, in particular, introduce new work methods, develop a bone management system, implement information technologies, etc.; improve interaction between public administration bodies and stakeholders by improving coordination, tools and methods for policy making based on factual data, civil society participation mechanisms, implement legislation on increasing transparency and accountability of public administration representatives; improve the quality of provided services, in particular, reduce the administrative burden, integrate services, introduce electronic governance, etc.; develop appropriate administrative structures, redistribute functions, decentralize and improve the management structure; to improve information and technical support for the activities of public administration bodies; to develop and implement a strategy and policy in the field of human resources in order to fill the gaps in this field, increase the requirements for personnel and improve the mechanism of career development of public servants, etc.

Key words: public administration, public administration, public service, institutional capacity, war.

Постановка проблеми. Розвиток системи управління державою і курс України в євроінтеграційному напрямку спричиняє термінову потребу

введення принципів, а також стратегій публічного адміністрування у роботу владних інституцій, ставлячи до них вимогу щодо значної ефективності діяльності та якості послуг, що забезпечуються суспільству. На сучасному етапі становлення суспільства та держави перед Україною постав ряд проблем, котрі наразі не є розв'язаними. Серед них – формування інноваційної теорії та практики публічного управління, вироблення ідеології керівників нового покоління, які мають здатність думати та діяти в обставинах кризового стану соціуму, пов'язаного з тяжким економічним станом у міжнародному середовищі, а також спричиненого широкомасштабною війною Російської Федерації проти України. Нове покоління урядовців має володіти вмінням ухвалювати нестандартні рішення, з результативністю застосовувати існуючі ресурси, тому що основна частина економічних і соціальних реформ здійснюється державними службовцями. Виникає питання не лише покращення моделі державного управління в Україні, основується на досвіді розвинених світових держав, а й підвищення кваліфікації державних службовців, котрі займають посади у верхівці державної влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню даної проблематики свою увагу присвятили такі науковців, як: Т. М. Безверхнюк, Г. В. Бережна, І. О. Дегтярьова, В. С. Куйбіда, П. М. Петровський, В. В. Борщевський, О. Б. Василиця, Є. Е. Матвеев, Н. Т. Гончарук, І. Г. Сурай, М. М. Білинська, О. М. Петроє, Р. С. Мельник, О. Ю. Оболенський, В. Д. Бакуменко, І. С. Бондар, В. Г. Горник, В. В. Шпачук, О. А. Таньчук, Ю. П. Шаров, G. D. Bhatt, M. Zollo, S. Winter та ін. Однак, зважаючи на сучасні економіко-політичні умови, в яких опинилася України у зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації подальший розвиток інституційної спроможності держави та її управлінського апарату вважаємо актуальним та доцільним.

Мета статті – дослідження інституціональної стійкості публічного управління України в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. В широкому значенні поняття «управління» означає ціленаправлений вплив суб'єкта управління на об'єкт управління для того, щоб сформувати результативно функціонуючу систему, а також щоб отримати потрібні результати. Сучасна держава - це «універсальна політична організація в суспільстві, яка зумовлюється його соціальною асиметрією та необхідністю виконання «спільних справ», яка має особливу публічну (державну) владу та спеціалізований апарат управління суспільством, яка виражає передусім інтереси народу, легітимно визнані в результаті впливу різних груп тиску на державну владу, та виконує певною мірою функції арбітражу між різними прошарками суспільства» [8, с. 22-23]. В ході становлення громадянського суспільства управління справами суспільства

повинне ставати дедалі більш «публічним», здійснюється приєднання значних груп населення, громадян, громадських, самоврядних організацій та інших. За умов демократії, коли ступінь розвитку громадянського суспільства доволі значний, державна влада по суті трансформується в публічне управління та опиняється в значній залежності від суспільства (публіки). В такому разі дійсно слід говорити про «публічну владу», «публічне управління» як «поєднання державного управління (у вузькому розумінні) і громадського самоврядування» [4, с. 145-146].

Державне управління є формою та різновидом соціального управління, соціально-політичною функцією держави, спричиненою реальними запитами суспільства, що виражається в цілеспрямованому, систематичному, ідеологічному, організаційному впливі із застосуванням владних повноважень на суспільну й на приватну життєдіяльність для того, щоб її впорядкувати, забезпечити й скерувати на якісно новий рівень.

Публічне управління визначають як функціонування органів державного управління, органів місцевого самоврядування, представників приватного сектора, а також інститутів громадянського суспільства у рамках встановлених законодавством повноважень та функціональних обов'язків (серед них – планування, керівництво, координація, організація і контроль) стосовно напрацювання і виконання управлінських рішень, що мають суспільне значення, а також політики становлення держави та її адміністративно-територіальних одиниць. Початковими головними поняттями для осмислення суті й своєрідності публічного управління вважаються держава та публічна влада. Зокрема, публічне управління – це спосіб діяльності та виконання публічної влади задля розвитку й становлення держави, її адміністративно-територіального ладу, правил, порядків, характерних їй суспільних галузей, сфер і відносин.

Загальноновизнано, що держава – головна складова політичної системи суспільства, яка управляє ним, гарантує його безпеку. В основі держави перебуває публічна влада, що вважається засобом гарантування існування держави, а також досягнення її цілей. Публічна влада має здатність чинити вплив на процеси в суспільстві через органи державної влади та місцевого самоврядування і, крім того, відповідні установи. Зазначені органи й установи – головні інструменти складного механізму владної системи.

Класиками теорії західного менеджменту було рекомендовано модель публічного адміністрування (від англ. public administration), а прибічники неокласичної теорії запропонували модель публічного управління (від англ. public management). Нинішні підходи менеджменту роблять ставку на перехід до моделі нового публічного управління. Підтвердження законності переходу з галузі знань «Державне управління» до галузі знань «Публічне управління та

адміністрування» визначено новим Законом України «Про державну службу», котрий став чинним із 1 травня 2016 року, а саме в статті 48, п. 2 в наступній редакції: «Професійне навчання державних службовців проводиться за рахунок коштів державного бюджету та інших джерел, не заборонених законодавством, завдяки системі підготовки, перепідготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації, зокрема в галузі знань «Публічне управління та адміністрування», у встановленому законодавством порядку в навчальних закладах, установах, організаціях незалежно від форми власності, які мають право надавати освітні послуги, у тому числі за кордоном» [11]. Водночас, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» від 29 квітня 2015 р. [12], конкретно визначено галузь знань «Управління та адміністрування», а також відповідну їй освітню спеціальність «Публічне управління та адміністрування».

Варто зауважити, що «public management відрізняється від інших його видів розв'язуванням комплексніших загальносуспільних справ, одноосібною можливістю регулювання правових відносин, що безпосередньо визначає результат прийнятого управлінського рішення» [9, с. 6, 7].

На думку Ю. Шарова, «в європейському дискурсі поняття «публічне (державне) управління» охоплює три виміри: урядування (governance) як процес колективного вироблення та реалізації стратегічних рішень на основі механізмів консенсусу формування й узгодження політики та координації дій ключових учасників; адміністрування (administration) як чіткий розподіл повноважень і обов'язків між учасниками процесу та інформаційно-комунікативне забезпечення вертикальної та горизонтальної координації дій між суб'єктами врядування; менеджмент (management) як сукупність процесів, що спираються на інституційну основу адміністрування і спрямовані на забезпечення виконання стратегічних рішень, прийнятих у системі врядування, за рахунок використання раціональних управлінських технологій, методів, засобів і форм управління» [14, с. 7]. У свою чергу Р. Мельник визначає публічне управління як «зовнішньо орієнтовану діяльність уповноважених суб'єктів, пов'язану з реалізацією політичних рішень та впровадженням у життя положень Конституції та законів України» [7]. Автор виокремлює: «втручальне публічне управління, пов'язане з обмеженням прав, свобод та законних інтересів приватної особи); сприяльне публічне управління, котре має на меті сприяння приватним особам у реалізації наданих їм прав, свобод та законних інтересів; забезпечувальне публічне управління, що пов'язане із забезпеченням нормального існування приватних осіб; делеговане публічне управління, що реалізується у тих сферах, де відбувається передача суб'єктами публічного управління частини покладених на них функцій для виконання

приватними особами; виконавче публічне управління, що здійснюється у межах впровадження суб'єктами публічного управління у життя положень Конституції та законів України; розпорядче публічне управління, котре реалізується шляхом видання суб'єктами публічного управління підзаконних правових актів у разі відсутності відповідних законів або їх недостатності для повного регулювання відповідних суспільних відносин» [7].

Варто погодитися з О. Таньчук, що «публічне управління на відміну від класичного прямого адміністрування здійснюється не лише у вертикальному вимірі (органами виконавчої влади), а й у горизонтальному вимірі політичного процесу. Горизонтальний вимір доповнює ієрархічність та інструментальність вертикального виміру комунікативністю, тобто наголошує на необхідності врахування зв'язків між зацікавленими акторами, які пропонують альтернативи публічного рішення. Горизонтальна складова дуже сильно впливає на кінцеве публічне рішення, яке приймає бюрократ» [13]. Таким чином, результативне публічне управління можливе тільки в тому разі, якщо воно здійснює залучення до процедури ухвалення рішень головних акторів, котрі формують горизонтальну складову. Публічне управління виконується колективно, зважаючи на законні інтереси різних категорій суспільства за допомогою комунікації, що відбувається між владними структурами й громадянським суспільством.

Інституціоналізація, на думку науковців, є «основною складовою економічної та суспільно-політичної модернізації України. До того ж, вона охоплює: процес утворення стабільних зразків соціальної взаємодії, базованої на формалізованих правилах, законах, звичаях і ритуалах; правове й організаційне закріплення сформованих у суспільстві форм поведінки, відносин; утворення нових інститутів (стійких комплексів формальних і неформальних норм, принципів, установок, що регулюють економічну, політичну, духовну та соціальну сфери людської діяльності)» [6].

В широкому значенні поняття «інституційна спроможність» - це здатність структури дієво здійснювати свої найважливіші функції, а також перевіряти їх здійснення від центрального до регіонального рівня. При цьому, «розвиток інституційної спроможності, зокрема спроможності її керівництва та персоналу, є одним із принципів доброго врядування в публічному секторі та сприяє його розвитку. У рамках реалізації основної функції доброго врядування органам виконавчої влади потрібні відповідні структури та керівництво, а також фахівці з відповідними навиками, кваліфікацією та мисленням, щоб ефективно та результативно діяти і досягати запланованих результатів, вирішувати поточні проблеми та протистояти викликам у майбутньому, діючи у будь-який час в інтересах суспільства» [16].

Слід зауважити, що необхідність розвитку / розбудови інституційної спроможності постає в тому разі, якщо усталені методи управління не дають

змоги суб'єкту публічного управління через існуючі ресурси дієво виконувати власні функції, досягати цілей і окреслювати стратегічні головні завдання в певній сфері. Як стверджує Дж. Бат, «поштовхом для розвитку (практичного вдосконалення) такої здатності є / можуть бути: перегляд та врахування нових соціально-економічних реалій; необхідність використання сучасних форм і методів суб'єкт-суб'єктної взаємодії; наявність вдосконалених процесів збору, оперативної обробки й обміну інформацією; відкриття нових каналів інформації» [15, с. 122] тощо. При цьому, неодмінна умова розвитку спроможностей органів публічної влади в галузі управління – це існування потрібних ресурсів матеріальних та нематеріальних засобів, людського потенціалу, чітких процесів, інформації, знань та іншого, контроль котрих здійснюється інституцією та які дають змогу їй впроваджувати орієнтовані на зростання раціональності та результативності їх функціонування.

Інституційна спроможність також забезпечується «колективною здатністю організації виконувати специфічні види активності та властивістю організації ефективно використовувати власні ресурси» [1, с. 363]. М. Золо та С. Вінтер визначають «здатність як результат організаційного навчання і стабільний спосіб колективної діяльності, через який організація систематично генерує і модифікує операційні рутини у напрямку підвищення управлінської ефективності» [17, с. 340]. Відтак інституційну здатність можна окреслити як внутрішню особливість системи безпеки критичної інфраструктури (інституції або комплексу профільних інституцій), яка окреслюється наслідками її функціонування, що залежать від того, наскільки компетентними (знання, уміння й навички) є її працівники.

Введення воєнного стану постійно породжує стрес у різних галузях життєдіяльності держави та суспільства. Це має зв'язок як із інституційно-правовими змінами, які зумовлюються в цьому разі, так і з основною причиною введення подібного стану – військовою агресією із зовнішнього боку, а значить, і зі значним перетворенням цілого ряду неформальних інститутів, що відбувається за нею. У фазі війни механізми публічного управління значно трансформуються. Зокрема, стає більш складним втілення самоорганізаційної складової інституціонального середовища публічного управління, а саме всебічного приєднання до управлінських процесів інституцій громадянського суспільства, дорадчо-консультативних інституцій при органах публічного управління, створюються труднощі з розбудовою ефективної мережевої інформаційної інфраструктури в системі публічного управління.

Головним завданням публічно-правових інституцій у період війни є «забезпечення балансу двох головних завдань: забезпечення національної безпеки та функціонування держави як організації публічної влади загалом (її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості)

та водночас захисту громадян (їх прав, свобод та законних інтересів), підтримання та гарантування реалізації національних морально-етичних, соціокультурних та інших цінностей в українському суспільстві» [10, с. 37]. З одного боку «скорочується обсяг інформації, що перебуває у вільному доступі громадськості, зважаючи на ризики щодо національної безпеки, а з іншого — відбувається активне залучення громадськості до основних сфер життя суспільства, зокрема зростання волонтерської діяльності, залучення громадян та громадських формувань до забезпечення безпеки територій, передачі гуманітарної допомоги» [2, с. 66].

Слід наголосити на доволі значному рівні інституційної спроможності публічного управління України з огляду на те, що органи влади ефективно перенесли свою діяльність у режим «онлайн», в застосунку «Дія» почали надавати значну кількість нових онлайн-послуг, аби забезпечити запити населення. Для першого місяця активного етапу війни стало властивим значне збільшення волонтерської діяльності, а також низових ініціатив стосовно гарантування безпеки власних територій, першочергової гуманітарної допомоги. Отож волонтерська військова й гуманітарна допомога надавалася завдяки спільним зусиллям волонтерів, обласної влади, а також ОМС територіальних громад. Досить значною допомогою органам публічного управління в час війни була робота волонтерів з підготовки онлайн-платформ, призначення котрих – допомогти громадянам («Люди для України / People for UA», яка забезпечувала розподіл і передачу гуманітарної допомоги, «Паляниця.Інфо», яка надає допомогу вразливим верствам громадян, а також інші).

Крім того, подамо кілька прикладів дієвого співробітництва благодійних фондів, волонтерів, влади та бізнесу в стані війни. Так, активно долучилися до допомоги українським військовим наступні громадські формування: «Повернись живим», «СВОЇ», «Корпорація монстрів», «Армія SOS», Veteran Hub, «Українська біржа благодійності», медичний батальйон «Госпітальєри» тощо. В Києві функціонує Координаційний штаб гуманітарної та соціальної допомоги.

Треба зауважити також на ініціативі стосовно надання допомоги державі й місцевому самоврядуванню щодо протидії військовій агресії з боку російської федерації, підтримки внутрішньо переміщених осіб і громадян, котрі були в населених пунктах, які перебували під обстрілами чи під окупацією, надходили й прямо від інститутів громадянського суспільства.

Взаємодія органів публічного управління та громадського суспільства – визначний чинник протидії військовій агресії, а також гарантія успішного відновлення України в майбутньому. Надаючи цільову допомогу Збройним силам України, забезпечуючи певні підрозділи військовою амуніцією,

відповідними засобами, представники бізнесу, благодійні організації та волонтери в такий спосіб прискорюють перемогу над агресором.

За результатами опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» 1 березня 2022 року, «90% опитаних, думаючи про ситуацію в країні, відчувають надію (що втричі більше, ніж у довоєнний період) і тільки 5% - розчарування. Також, високою є підтримка дій інститутів держави: 98% опитаних підтримують діяльність Збройних Сил України, 93% - діяльність Президента України» [5].

Однак, звернемо увагу на низку інституційних проблем, що сповільнюють, а інколи роблять і неможливим перехід на нові стандарти публічного управління в розрізі зростання обороноздатності держави.

1. «По-перше, необхідно відзначити фактичну незавершеність адміністративно-територіальної реформи, що загрожує наростанням в Україні інституційних диспропорцій у взаємовідносинах між органами державної влади та органами місцевого самоврядування різних рівнів.

2. По-друге, розподіл управлінських функцій між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства щодо здійснення ними повноважень у сфері публічного управління в нашій країні значною мірою недоврегульований.

3. По-третє, в Україні система військового обліку, включаючи формування мобілізаційного резерву, фактично не переглядалася з радянських часів. Як наслідок, ані органи державної влади, ані органи місцевого самоврядування, не кажучи вже про інститути громадянського суспільства, не залучені до цього процесу належним чином.

4. По-четверте, ситуація ускладнюється через корупцію та інші інституційні дисфункції, що блокують ефективність механізмів публічного управління в Україні. Передусім це стосується опортуністичної поведінки громадян та функціонерів» [3].

З огляду на наведене наразі головну роль відіграє зростання дієвості публічного управління, базуючись на введенні таких інституційних стандартів регулювання зазначеної галузі, що властиві розвиненим світовим державам. Передусім це має відношення до нових підходів щодо стратегування розвитку держави, а також її регіонів.

На фоні воєнного стану більшого значення набуває оптимізація процесів управління державою та її регіонами. Зазначене зумовлює в Україні нові виклики перед системою публічного управління. В першу чергу потрібно забезпечити дієву взаємодію між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства, щоб усунути існуючі інституційні проблеми, що сповільнюють пристосування держави до обставин воєнного стану та, крім того, лімітують перспективи її

економічного зростання в період після війни. Зокрема, до таких проблем відносяться інституційні прогалини в нормативно-правовому забезпеченні адміністративно-територіальної реформи та, крім того, опортуністична поведінка переважного числа громадян. В сьогоденній ситуації значну роль відіграє до того ж створення в Україні нової системи стратегічного управління розвитком держави та її регіонів і громад, зважаючи на актуальні потреби воєнного періоду. На наш погляд, пріоритетними сферами інституційної спроможності публічного управління в умовах війни є:

- стратегічне планування (стратегія розвитку та план її реалізації);
- кваліфікація кадрових ресурсів у сфері публічного управління;
- інноваційні підходи та SMART технології;
- ефективне управління ресурсним потенціалом;
- співпраця та об'єднані зусилля органів влади, різноманітних інституцій та організацій, а також громадськості;
- постановка чіткої мети та цілей публічного управління.

Процес підвищення інституційної спроможності органів виконавчої влади не дає миттєвих результатів, адже супроводжується змінами всередині організації, що завжди, незважаючи на позитив чи негатив, викликають опір працівників. Додаючи до цього надміру забюрократизовані структури та процеси ухвалення державно-управлінських рішень, превалювання політичної доцільності над економічністю, ефективністю та результативністю, відсутність у більшості органів виконавчої влади не те, що стратегії, але й чітко сформульованої місії, отримаємо неймовірно складне завдання для інституційного аудиту. На наш погляд, для того, щоб посилити інституційну спроможність органів публічного управління, варто здійснити такі заходи:

- модернізувати та оптимізувати внутрішні процеси, зокрема ввести нові методи роботи, розробити систему управління якістю, впровадити інформаційні технології та ін.;
- покращити взаємодію між органами публічного управління та зацікавленими сторонами, удосконаливши координацію, інструменти та методи для вироблення політики на основі фактичних даних, механізми участі громадянського суспільства, впровадити законодавство про підвищення прозорості та підзвітності представників публічного управління;
- покращити якість надаваних послуг, зокрема зменшити адміністративне навантаження, інтегрувати послуги, запровадити електронне урядування та ін.;
- розробити відповідні адміністративні структури, перерозподілити функції, децентралізувати та удосконалити структуру управління;
- покращити інформаційно-технічне забезпечення діяльності органів публічного управління;

– розробити та впровадити стратегію та політику у сфері людських ресурсів з метою заповнення прогалін у даній сфері, підвищити вимоги до персоналу та удосконалити механізм розвитку кар’єри публічних службовців та ін.

Значна інституціональна спроможність дозволить зменшити корупційні прояви на всіх рівнях урядування, ввести рівні для всіх громад норми й стандарти, які вважаються неодмінними для реалізації, результативно застосовувати існуючі ресурси. Зазначене – основа формування довіри населення до влади й зростання їхнього благополуччя. Натомість інституціональна слабкість влади дозволить місцевим елітам «сильних» громад одержувати ренту від близькості до місцевої влади та, крім того, домагатися її від держави, підтримуючи корупцію, негативно впливаючи на ринкове середовище, посилюючи нерівність під час розподілу ресурсів і доходів уже на національному рівні.

Висновки. Підсумовуючи усе вищесказане, можемо зробити висновок, що зростання інституційної спроможності органів виконавчої влади – значний крок до введення концепції доброго врядування в Україні, а також створення відповідних умов для того, щоб вивести владні інституції на якісно новий рівень діяльності. Гармонізація таких головних елементів публічної інституції, як місії та візії, системи менеджменту, організаційної структури, діалог на внутрішньому рівні організації та із зовнішнім середовищем, системи навчання й мотивування працівників, робочих практик та процесів, дозволить органам виконавчої влади виконувати делеговані їм завдання, а також досягати мети роботи.

Поглиблення проблем публічного управління у час війни змушує державу окреслити стратегічні вектори діяльності органів, що її здійснюють на цьому етапі. Наразі важливим завданням держави є напрацювати й погодити належну стратегію з метою забезпечення стабільності й гарантування виконання прав громадян, а також їхнього захисту. Створення подібної стратегії має ґрунтуватися на потребі покращення функціональної організації роботи інституцій публічного управління, оптимізації їх переліку й структури, усунення їх функцій, що зайві й подібні, позбавлення функцій, які формують надлишкові адміністративні перешкоди, перенесення переважного числа адміністративних послуг в онлайн-режим, зростання публічних сервісів, що дозволить раціоналізувати застосування бюджетного фінансування, створення відповідних умов для стратегічного прогнозування роботи органів публічного управління, зважаючи на безпекові ризики й загрози, гарантуючи змоги їх діяльності в кризових ситуаціях із застосуванням належних технічних інструментів, а також інформаційних технологій. В той же час перед державою визначено складне завдання для нинішнього етапу стосовно надання їм

необхідних ресурсів і матеріальних засобів задля забезпечення прав і свобод громадян, національної безпеки України, а також напрацювання методів всебічного контролю за фінансовим функціонуванням публічно-правових інституцій.

Література:

1. Безверхнюк Т. М. Система ресурсного забезпечення регіонального управління: концептуальні засади розбудови і механізми функціонування : дис. ... д-ра держ. упр. : 25.00.02 / ОРІДУ НАДУ. Одеса, 2009. 441 с.
2. Бережна Г. В. Взаємодія громадського сектору та влади у період воєнного стану в Україні: реалії поточного часу та перспективи. Публічне управління та адміністрування в умовах війни і в поствоєнний період в Україні: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. у трьох томах, м. Київ, ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України, 15-28 квітня 2022 р.; ред. колегія: І. О. Дегтярьова, В. С. Куйбіда, П. М. Петровський та ін., уклад. Т. О. Мельник. Т. 3. К.: ДЗВО «УМО» НАПН України, 2022. 158 с.
3. Борщевський В. В., Василиця О. Б., Матвеев Є. Е. Публічне управління в умовах воєнного стану: інституційні трансформації, стратегічне планування та механізми розвитку. Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування, 2022. № 2 (76). С. 30-35.
4. Гончарук Н. Т., І.Г. Сурай. Вплив розвитку громадянського суспільства на публічне управління. Галузь науки «Державне управління» історія, теорія, впровадження: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 28 трав. 2010 р. : у 2 т. Київ: НАДУ 2010. Т 1. С. 145-146.
5. Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (1 березня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyu_opros_ukraina_v_usloviy_ah_voyny_1_marta_2022.html.
6. Інституціоналізація публічного управління в Україні : наук.-аналіт. доп. / за заг ред. М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ : НАДУ, 2019. С. 9.
7. Мельник Р.С. Категорія «публічне управління» у новій інтерпретації. Адміністративне право і процес : наук.-практ. журнал. 2013. № 1(3). URL: <http://applaw.knu.ua/index.php/item/59-kategoriya-publichne-upravlinnya-u-noviy-interpretatsiyi-melnyk-r-s>.
8. Оболенський О. Ю. Державна служба. Київ: КНЕУ, 2006. 472 с.
9. Особливості публічного управління та адміністрування / Бакуменко В. Д., Бондар І. С., Горник В. Г., Шпачук В. В. Київ : КНУКіМ, 2016. 167 с.
10. Павлов С. С. Формування механізмів публічного управління та адміністрування в сфері цивільного захисту України: функціонально-професійний аспект: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Київ, 2020. 234 с.
11. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016. № 4. С. 43.
12. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти : Постанова КМУ від 29 квітня 2015 р. № 266.
13. Таньчук О. А. Сутність публічного управління. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління. 2015. Вип. 1. С. 42-46.
14. Шаров Ю. П. Інноваційні інструменти публічного адміністрування: європейський контекст. Публічне управління: теорія та практика. 2010. № 1. С. 5-9.
15. Bhatt G. D. A resource-based perspective of developing organizational capabilities for business transformation. Knowledge and process management. 2000. Vol. 7. № 2. P. 119-129.

16. International Framework: Good Governance in the Public Sector. 2014. URL : <https://www.ifac.org/system/files/publications/files/International-Framework-Good-Governance-in-the-Public-Sector-IFAC-CIPFA.pdf>.

17. Zollo M., Winter S. Deliberate learning and the evolution of dynamic capabilities. *Organization science*. 2002. Vol.13. № 3. P. 339-351.

References:

1. Bezverkhniuk T. M. (2009), *Systema resursnoho zabezpechennia rehional'noho upravlinnia: kontseptual'ni zasady rozbudovy i mekhanizmy funktsionuvannia* [The system of resource provision of regional management: conceptual principles of development and mechanisms of functioning] : Thesis. Odesa: ORIDU NADU [in Ukrainian].

2. Berezhna H. V. (2022). *Vzaiemodiia hromads'koho sektoru ta vlady u period voiennoho stanu v Ukraini: realii potochnoho chasu ta perspektyvy*. [Interaction of the public sector and the authorities during the period of martial law in Ukraine: current realities and prospects.]. T. O. Melnyk (Eds.), *Publichne upravlinnia ta administruvannia v umovakh vijny i v postvoiennyj period v Ukraini – Public management and administration in the conditions of war and in the post-war period in Ukraine: materials of Vseukr. science and practice conf. in three volumes*, Kyiv, DZVO "University of Education Management" National Academy of Sciences of Ukraine (T. 3), (158 p.). Kyiv: DZVO «UMO» NAPN Ukrainy [in Ukrainian].

3. Borschevskij V. V., Vasylytsia O. B., Matvieiev Ye. E. (2022). *Publichne upravlinnia v umovakh voiennoho stanu: instytutsijni transformatsii, stratehichne planuvannia ta mekhanizmy rozvytku* [Public administration under martial law: institutional transformations, strategic planning and development mechanisms]. *Derzhava ta rehiony. Serii: Publichne upravlinnia i administruvannia – State and regions. Series: Public management and administration*, 2 (76), 30-35 [in Ukrainian].

4. Honcharuk N. T., I.H. Suraj (2010). *Vplyv rozvytku hromadians'koho suspil'stva na publichne upravlinnia* [The impact of the development of civil society on public administration], *Haluz' nauky «Derzhavne upravlinnia» istoriia, teoriia, vprovadzhenia – The branch of science "Public administration" history, theory, implementation: scientific-practical materials. conf. for international participation*, (T 1). (P. 145-146). Kyiv: Kyiv: NADU [in Ukrainian].

5. *Zahal'nonatsional'ne opytuvannia: Ukraina v umovakh vijny* [National poll: Ukraine at war]. *Sotsiologichna hrupa «Rejtnh» – Sociological group "Rating"*. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_1_marta_2022.html [in Ukrainian].

6. Bilyn'ska M. M., Petroie O. M. (2019). *Instytutsionalizatsiia publichnoho upravlinnia v Ukraini* [Institutionalization of public administration in Ukraine]. Kyiv : NADU [in Ukrainian].

7. Mel'nyk R.S. (2013). *Katehoriia «publichne upravlinnia» u novij interpretatsii* [The category "public administration" in a new interpretation]. *Administratyvne pravo i protses : nauk.-prakt. Zhurnal – Administrative law and process: science and practice magazine*, 1(3). Retrieved from: <http://applaw.knu.ua/index.php/item/59-katehoriya-publichne-upravlinnya-u-noviy-interpretatsiyi-melnyk-r-s> [in Ukrainian].

8. Obolens'kyj O. Yu. (2016). *Derzhavna sluzhba* [State service]. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].

9. Bakumenko V. D., Bondar I. S., Hornyk V. H., Shpachuk V. (2016). *Osoblyvosti publichnoho upravlinnia ta administruvannia* [Peculiarities of public management and administration]. Kyiv : KNUKiM [in Ukrainian].

10. Pavlov S. S. *Formuvannia mekhanizmiv publichnoho upravlinnia ta administruvannia v sferi tsyvil'noho zakhystu Ukrainy: funktsional'no-profesijnyj aspekt* [Formation of mechanisms of public management and administration in the field of civil protection of Ukraine: functional and professional aspect]: Thesis. Kyiv [in Ukrainian].

11. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu sluzhbu» [Law of Ukraine «On civil service»]. (2016). *Vidomosti Verkhovnoi Rady – Verkhovna Rada information*, 4, 43 [in Ukrainian].
12. Postanova KМУ «Pro zatverdzhennia pereliku haluzej znan' i spetsial'nostej, za iakymy zdijсниuєт'sia pidhotovka zdobuvachiv vyschoi osvity» [Resolution of the CMU «On the approval of the list of fields of knowledge and specialties for which higher education applicants are trained»]. (2015) *Vidomosti Verkhovnoi Rady – Verkhovna Rada information*, 266 [in Ukrainian].
13. Tan'chuk O. A. (2015). Sutnist' publichnoho upravlinnia [The essence of public administration]. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Derzhavne upravlinnia – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Governance*, 1, 42-46 [in Ukrainian].
14. Sharov Yu. P. (2010). Innovatsijni instrumenty publichnoho administruvannia: ievropejs'kyj kontekst [Innovative tools of public administration: European context]. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka – Public administration: theory and practice*, 1, 5-9 [in Ukrainian].
15. Bhatt G. D. (2000). A resource-based perspective of developing organizational capabilities for business transformation. *Knowledge and process management*, 7, 2, 119-129 [in English].
16. International Framework: Good Governance in the Public Sector (2014). Retrieved from: <https://www.ifac.org/system/files/publications/files/International-Framework-Good-Governance-in-the-Public-Sector-IFAC-CIPFA.pdf> [in English].
17. Zollo M., Winter S. (2002). Deliberate learning and the evolution of dynamic capabilities. *Organization science*, 13, 3, 339-351 [in English].

УДК 351.82

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-55-64](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-55-64)

Пархоменко-Куцевіл Оксана Ігорівна доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, <https://orcid.org/0000-0002-0758-346X>

РЕФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ ЕКОЛОГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ЯК ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Анотація. У статті проаналізовані наукові підходи до питання «екологічне управління». Обґрунтовано, що на формування системного «образу» екологічного управління впливає розробка його онтологічних підстав, до структури яких, насамперед, входить ставлення людини та суспільства до природного світу. Екологічне управління є однією з складових елементів системи публічного управління, яке пронизує всі системи публічного управління та є базовим елементом забезпечення безпекового існування сучасного українського та світового суспільства. Зазначено, що екологічне управління потребує суттєвого реформування з урахуванням сучасних глобальних тенденцій розвитку світового суспільства. Існує ще ціла низка ключових параметрів, необхідних для реформування системи публічного екологічного управління (наявність або відсутність кадрів, мотивація, ефективність та раціональність управлінського апарату, рівень корумпованості, бажання, готовність та можливість громадянського суспільства взяти на себе виконання низки функцій держави, рівень екологічної освіти), визначають суттєву відмінність стартових умов реформування.

Реформування системи екологічного управління передбачає освоєння нових методів та форм управління. У тому числі необхідно виділити принципову відмову від існуючої нині «вертикалі» публічного управління, скорочення домінуючої ролі держави в екологічному управлінні, вибудовування горизонтальних зв'язків, передачу багатьох функцій на рівень регіонів та професійних громадянських організацій, зрештою соціалізацію управління, що означає удосконалення та трансформація екологічного управління. Реформування екологічного управління не має інтерпретуватися як самоціль, її основне завдання - бути провідником глибинних трансформацій, спрямованих на вдосконалення всього публічного управління у комплексній модернізації суспільства. Держава має більш активно, а в деяких випадках –

імперативно, залучати інституційні громадянські екологічні утворення до діяльності з реалізації тих чи інших заходів у загальнодержавному масштабі. На сучасному етапі недостатньо надати громадськості можливість приймати лише пасивну участь в обговоренні, необхідно закріпити нормативно та організаційно за громадськими об'єднаннями можливість реально впливати на прийняті органами державної влади та місцевого самоврядування рішення щодо всіх питань життєдіяльності суспільства, особливо на місцевому рівні.

Ключові слова: публічне управління, реформування, органи державної влади, інститути громадського суспільства, екологічне управління, екологічна безпека, нормативно-правові механізми екологічного управління.

Parkhomenko-Kutsevil Oksana Igorivna Doctor of science in public administration, professor, head of the department of public administration and administration, Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav, <https://orcid.org/0000-0002-0758-346X>

REFORMING THE CONCEPT OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT AS THE BASIS OF PUBLIC MANAGEMENT

Abstract. The article analyzes scientific approaches to the issue of "ecological management". The author substantiates that the formation of the systemic "image" of ecological management is influenced by the development of its ontological foundations, the structure of which, first of all, includes the attitude of man and society to the natural world. Environmental management is one of the constituent elements of the public management system, which permeates all public management systems and is a basic element of ensuring the safe existence of modern Ukrainian and global society. The article states that environmental management needs to be significantly reformed taking into account modern global trends in the development of world society. There are also a number of key parameters necessary for reforming the system of public environmental management (availability or lack of personnel, motivation, efficiency and rationality of the management apparatus, level of corruption, desire, readiness and ability of civil society to take over the performance of a number of functions of the state, level of environmental education) , determine a significant difference in the starting conditions of the reform.

Reforming the system of environmental management involves the development of new methods and forms of management. Among them, it is necessary to highlight the principled rejection of the existing "vertical" public administration, the reduction of the dominant role of the state in environmental management, the building of horizontal connections, the transfer of many functions to the level of regions and professional civil organizations, and ultimately the

socialization of management, which means improvement and transformation environmental management. The reform of environmental management should not be interpreted as an end in itself, its main task is to be the leader of profound transformations aimed at improving the entire public administration in the complex modernization of society. The state should more actively, and in some cases - imperatively, involve institutional civil environmental formations in the implementation of certain measures on a national scale. At the current stage, it is not enough to give the public the opportunity to take only passive participation in the discussion, it is necessary to establish normatively and organizationally for public associations the opportunity to really influence the decisions made by state authorities and local self-government bodies regarding all issues of the life of society, especially at the local level.

Keywords: public administration, reformation, state authorities, public society institutions, environmental management, environmental safety, regulatory and legal mechanisms of environmental management.

Постановка проблеми. Сучасне управління в галузі охорони навколишнього середовища, природокористування та забезпечення екологічної безпеки є складовою публічного управління в цілому, роль якого визначається значенням, насамперед органів державної влади у механізмі захисту навколишнього середовища, оскільки саме органи державної влади мають спеціальні правові та адміністративні механізми для забезпечення реалізації вимог екологічного законодавства.

Проблема реалізації екологічного управління актуалізується у зв'язку з повномасштабним вторгнення росії на території України, яке спричинило суттєву шкоду екологічній ситуації в Україні, а також постійно відбуваються забруднення навколишнього середовища, річок, озер, земель тощо. Така ситуація впливає не тільки на стан екологічної безпеки України, а й на стан екологічної безпеки в світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми екологічного управління частіше за все аналізують економісти та розглядають екологічне управління з точки зору розвитку економічних процесів. В публічного управлінні проблеми екологічного управління через формування та реалізацію екологічної політики держави. Так, питання формування та реалізації екологічної політики в Україні аналізують: В. Андронов, Г. Білявський, В. Бугас, Б. Буркинський, Д. Ветвицький, А. Голиков, І. Драган, О. Заржицький, В. Керецман, В. Кравців, О. Куценко, О. Лазор, В. Лісничий, Н. Малиш, О. Мягченко, Н. Нижник, С. Романюк, В. Рехкал, В. Тертичка Є. Хлобистов, В. Шевчук та ін. Водночас, відсутні системні дослідження проблеми реформування екологічного управління з точки зору його впливу на публічне управління.

Мета статті – системний аналіз процесу реформування концепту екологічного управління як основи публічного управління, формування основних підходів до проблеми реформування екологічного управління.

Виклад основного матеріалу. В умовах зростання числа природних катаклізмів та техногенних аварій роль адміністративно-правового регулювання у сфері еколого-користування зростає. При цьому потенціал адміністративно-правового регулювання охорони навколишнього середовища використовується не повною мірою. З посиленням антропогенного впливу, збільшується кількість об'єктів навколишнього середовища, що охороняються.

На даний час поняття екологічного управління залежить від розгляду його авторами або як виключно публічного екологічного управління чи як екологічного управління у сенсі, здійснюваному органами місцевого самоврядування.

У науковій літературі формуються неоднозначні позиції та підходи до з'ясування екологічного управління. Так, одні автори інтегративною метою екологічного управління системі «суспільство – природа» вважають ступінь узгодженості життєдіяльності підсистеми «суспільство» з природними закономірностями функціонування підсистеми «природа» [1]; інші концепцію екологічного управління пов'язують із методами соціально-екологічного моделювання [2]; треті основою організації екологічного управління включають концепції або екорозвитку [3], або сталого розвитку [4], або «керованого» розвитку [5].

Так, Н. Салатюк вважає, що екологічне управління представляє собою процес розробки і реалізації стратегічних і тактичних рішень, спрямованих на раціональне використання та охорону навколишнього природного середовища підприємствами та державою. Мета екологічного управління – це зменшення шкідливого впливу виробництва на довкілля, ощадливе використання природних ресурсів та зменшення енергої -ресурсомісткості одиниці продукції [6].

Призначення екологічного управління – доглядати і оберігати як планетарну домівку (середовище життя), так і національні домівки. Для цього і створюються міжнародні організаційні механізми гармонізації співіснування та національні системи екологічного управління як механізми гармонізації [7].

Екологізація системи управління – це процес неухильного і послідовного впровадження таких управлінських рішень, які б дозволили на всіх стадіях прогнозування, економічного аналізу, планування, організації, оперативного регулювання, обліку і контролю добиватися збереження і покращення якості навколишнього природного середовища [8, с. 302]

На формування системного «образу» екологічного управління впливає розробка його онтологічних підстав, до структури яких, насамперед, входить

ставлення людини та суспільства до природного світу. У цьому сенсі екологічне управління включає не окремі підсистеми «людина» та «природа», а складні взаємини між ними. При цьому об'єктивною основою концепції екологічного управління є складний процес переходу від структурних рівнів організації природної реальності до структурних рівнів соціального світу. Останні взаємодіють між собою та утворюють якісно нову соціоприродну цілісність – систему взаємодії природи та суспільства, або систему "суспільство - природа". Численні взаємозв'язки між компонентами, складними елементами системи «суспільство – природа», і навіть взаємозалежності між їхніми характеристиками (параметрами) ставлять нині важливе і актуальне завдання повного і всебічного врахування всієї складності структури екологічного управління, і навіть її правового механізму регулювання.

Природно, ніяке управління неспроможна відразу одночасно охопити всі зміни та розвиток систем та його підсистем та елементів природного буття, а тим паче таку гранично глобальну систему як «суспільство – природа». Безумовно, вирішення цієї проблеми можна знайти у найоб'єктивнішій реальності. Насправді всі складні системи та їх елементи реального світу ієрархічно вибудовані, організовані. У цьому випадку об'єктивною основою управління вищого структурного рівня організації може виступати самоорганізація нижчого структурного рівня організації тієї чи іншої реально існуючої системи. Крім того, структурно-ієрархічно має бути організована та інформація, яка також необхідна для системного управління. При цьому для управління системи важливо не тільки отримання того чи іншого обсягу інформації, який в реальній системі може бути потенційно невичерпною, але також важливим є і спосіб, метод організації, а саме системно-ієрархічне її розуміння, яке відповідає структурно-генетичній організації об'єкта управління, у тому числі і всієї соціоприродної системи управління.

Екологічне управління ґрунтується на основі екологічної політики організації та передбачає поетапне наближення до поставленої мети, вибір реальних цілей і визначення реального часу їх досягнення [9, с. 7].

Екологічна політика є важливою складовою частиною політики будь-якої держави. Елементами екологічної політики є: принципи, пріоритети, цілі, суб'єкти, механізми реалізації (інструменти). Метою екологічної політики в сучасних умовах є створення умов для гармонійного, збалансованого розвитку природи, суспільства та економіки. Ускладнення господарських відносин, що виявляється у врахуванні екологічного фактора в управлінській діяльності, обумовлює необхідність виявлення інституційних умов і вдосконалення інструментів екологічної політики, здатних забезпечувати ефективну динаміку позитивних змін в економіці в умовах погіршення

екологічної ситуації в країні та в цілому світі та збільшення її негативного впливу на працездатність і здоров'я нації, розвиток економіки [10].

На сьогодні зміст поняття «екологічне управління» трансформується у глобальному суспільстві з урахуванням сучасних викликів та небезпек. Пропонується розглядати екологічне управління з урахуванням концепції екологічної безпеки. Так, на нашу думку, екологічне управління є однією з складових елементів системи публічного управління, яке пронизує всі системи публічного управління та є базовим елементом забезпечення безпекового існування сучасного українського та світового суспільства.

Таким чином, система екологічного управління складається з двох блоків: бази знань та інформації, основи дій, що включають:

- науково-прикладне обґрунтування проблем системи екологічного управління;
- ідентифікацію та оцінку екологічних викликів та загроз;
- оцінку екологічного стану;
- аналіз альтернатив та наукове обґрунтування управлінських рішень;
- реалізацію управлінських рішень та здійснення контролю на постійній основі;
- формування корпусу професійно підготовлених кадрів, які реалізуватимуть державно-управлінські рішення системи екологічного управління [1; 2].

Слід зазначити, що тільки після закінчення певного часу відбувається оцінка негативної ситуації у навколишньому середовищі і тоді вже потрібні значні зусилля матеріального характеру щодо виправлення небезпечних тенденцій (наприклад таких, як млявий процес деградації ґрунтів, зникнення різних видів флори та фауни, обмілення річок, зміни клімату, тектонічні явища), викликаних непомірним втручанням людини в природні процеси. Тому обмежувальних заходів має супроводжувати загальний моніторинг стану природних об'єктів, який дозволить оцінювати результативність вживаних заходів та перспективи подальшого регулювання.

Адміністративно-правове регулювання охорони навколишнього середовища включає в себе наступні функції: прогнозування, планування, координації, контролю, нагляду та обліку. Дані управлінські функції виражаються в екологічному моніторингу, прогнозуванні та плануванні, ліцензуванні, державній реєстрації підприємств, екологічному нормуванні, сертифікації та стандартизації, екологічному вихованні та освіті.

Реалізація заходів щодо охорони навколишнього середовища та забезпечення екологічного добробуту населення насамперед покладається на уповноважені державні органи. У системі органів виконавчої влади існують спеціалізовані структури, що відповідають за охорону навколишнього

середовища, проте дана діяльність не замикається на одному міністерстві, вона має комплексний міжгалузевий характер, до неї включаються заходи соціально-економічного, культурно-виховного, фінансового, правоохоронного спрямування.

Таким чином, необхідно говорити про екологічне управління як про процес опосередкування екологічними правовими нормами управлінського впливу виконавчої влади на суспільні відносини у сфері природокористування та екологізації.

Реформування системи екологічного управління передбачає освоєння нових методів та форм управління. У тому числі необхідно виділити принципову відмову від існуючої нині «вертикалі» публічного управління, скорочення домінуючої ролі держави в екологічному управлінні, вибудовування горизонтальних зв'язків, передачу багатьох функцій на рівень регіонів та професійних громадянських організацій, зрештою соціалізацію управління, що означає удосконалення та трансформація екологічного управління. До цього варто додати появу на основі соціалізації екологічного управління нових, переважно регіональних за своєю природою кластерів. Це самий складний та найнеобхідніший етап реформування.

Реформування екологічного управління, якщо його розглядати не у вузькому плані стосовно, наприклад, технології, обладнання, передбачає зміни в самій системі відносин, які повинні торкнутися або, вірніше, створити інститути розвитку, перетворити відповідним чином економіку, політику, виробничі відносини, культуру виробництва, майже всі сфери життєдіяльності суспільства. Реформування – це завжди дуже болісний і досить радикальний процес, який не може не торкнутися всіх верств населення, а також системи публічного управління.

Реформування екологічного управління передбачає фундаментальні зрушення в теорії та практиці публічного управління. На нашу думку, без широкого залучення структур громадянського суспільства до процесу вироблення рішень, процесу контролю, процесу стратегічного визначення цілей та завдань екологічного управління неможлива модернізація загалом. Очевидно, що надмірність присутності держави у всіх сферах «екології – природокористування» – це шлях у нікуди, це глухий кут, це подальша бюрократизація управління, як наслідок – корупція, неефективність природокористування, нанесення шкоди екології. Але для того, щоб частину функцій управління передати громадським структурам, необхідно спочатку створити відповідні інституції та процедури. Екологічна експертиза, моніторинг, контроль та нагляд, планування, розробка програм розвитку, територіальних планів, участь у виробленні та стратегії розвитку, прийняття окремих територіальних нормативів – ці та багато інших повноважень та

функцій мають бути передані на рівень громадських професійних об'єднань та груп громадян.

Водночас, головним має стати не структура, яка може багаторазово переглядатися та видозмінюватися, головне – функції та методи екологічного управління.

Сучасні інформаційні технології дозволяють розробити методи та процедури залучення широкого кола осіб до вироблення управлінських технологій, рішень, процедур врахування інтересів населення та його громадських організацій. Формалізація цих вимог, надання їм законотворчої ініціативи – справа органів державної влади.

Реформування екологічного управління передбачає швидку дифузію нових та ефективних методів управління зверху вниз. Таким чином, пошук, відбір та впровадження інноваційних прогресивних методів управління, створення сприйнятливої середовища для інновацій – важливе завдання для реформування екологічного управління.

Існує ще ціла низка ключових параметрів, необхідних для реформування системи публічного екологічного управління, зокрема: наявність професійно підготовлених кадрів; мотивація, ефективність та раціональність управлінського апарату; рівень корумпованості системи публічного управління; бажання, готовність та можливість громадянського суспільства взяти на себе виконання низки функцій держави; рівень екологічної освіти, що визначають суттєву відмінність стартових умов реформування.

Таким чином, реформування екологічного управління як основи публічного управління включає такі аспекти:

- наближення до диференційованої системи екологічного управління з високою ефективністю та якістю прийняття рішень;
- принципова еволюція державної політики у напрямі створення нових, дієвих еколого-правових інститутів;
- розширення сфери дії правового поля, посилення ролі закону, неухильне правозастосування у формуванні екологічних пріоритетів розвитку країни;
- забезпечення еколого-економічного зростання та конкурентоспроможності економіки за умов тенденції існуючої глобалізації;
- соціалізація екологічного управління;
- можливість розвитку нової інституційної структури екологічного управління, здатної цільовим чином інтегрувати державні, приватні, суспільні та економічні інтереси та потреби;
- створення системи гнучкого реагування та врахування постійно мінливих умов та характеристик у системі «суспільство - природа»;
- трансформація системи та структури публічного управління, усунення центру прийняття рішень від органів державної влади у бік регіональних організацій та структур громадянського суспільства;

- децентралізація управління;
- створення нових еколого-економічних кластерів [5].

Реформування екологічного управління не має інтерпретуватися як самоціль, її основне завдання – бути провідником глибинних трансформацій, спрямованих на вдосконалення всього публічного управління у комплексній модернізації суспільства. Держава має більш активно, а в деяких випадках – імперативно, залучати інституційні громадянські екологічні об'єднання до діяльності щодо реалізації тих чи інших заходів у загальнодержавному масштабі. На сучасному етапі недостатньо надати громадськості можливість приймати лише пасивну участь в обговоренні, необхідно нормативно та організаційно закріпити за громадськими об'єднаннями можливість реально впливати на рішення прийняті органами державної влади та місцевого самоврядування щодо всіх питань життєдіяльності суспільства, особливо на місцевому рівні.

Висновки. У статті з'ясовані основні теоретичні підходи до поняття «екологічне управління», обґрунтовано, що концепцію екологічного управління доцільно розглядати з урахуванням концепції екологічної безпеки. Зазначено, що на сьогодні потребує радикальна зміна концепції екологічного управління через залучення структур громадянського суспільства до процесу вироблення рішень, процесу контролю, процесу стратегічного визначення цілей та завдань екологічного управління. Виокремлені інші фактори реформування системи екологічного управління: нормативно-правові механізми, наявність професійно підготовлених кадрів, мотивація, ефективність та раціональність управлінського апарату, рівень корумпованості, бажання, готовність та можливість громадянського суспільства взяти на себе виконання низки функцій держави, рівень екологічної освіти тощо.

У перспективі подальших розвідок передбачається проаналізувати сучасні нормативно-правові механізми реалізації екологічного управління, виокремити рівні та етапи реалізації екологічного управління як основи публічного управління.

Література:

1. Котляр В. М., Новик И. Б. Система «общество – природа»: проблемы управления. *Философские науки*. 1987. № 11. С. 53-64.
2. Роговая О. Г. Экологическое моделирование: практика. СПб.: ООО «Книжный дом», 2007. 104 с.
3. Марков Ю. Г. Социальная экология: взаимодействие общества и природы. Новосибирск: Лада; Наука, 2001. 544 с.
4. Моисеев Н. Н. Устойчивое развитие и экологическое образование. *Философские аспекты социальной экологии*. М.: Экспресс, 1996. С. 3-12. 13.
5. Доронина М. В., Табуркин В. И. Методологические основания теории экологического управления. *Манускрипт*. 2017. №8 (82). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologicheskie-osnovaniya-teorii-ekologicheskogo-upravleniya>.

6. Салатюк Н.М. Екологічне управління як складова системного підходу до управління підприємством. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5331/1/9.pdf>
7. Пиріков О. В. Сучасне управління. Екологічна орієнтація. *Ефективна економіка* 2014. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4020>.
8. Теплоэнергетика: внешние издержки и проблемы принятия решений / Под ред. О.Ф.Балацкого, А.М. Телиженко. Сумы: Изд-во «Слобожанщина», 2001. 396 с.
9. Системи екологічного управління: сучасні тенденції та міжнародні стандарти. Посібник / С.В. Берзіна, І.І. Яреськовська та ін. К: Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. 134 с.
10. Вишиванюк М. В. Формування екологічних механізмів стратегічного державного управління розвитком регіонів. *Державне управління: удосконалення та розвиток* 2010. № 9. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=471>

References:

1. Kotliar, V. M. & Novyk, Y. B. (1987). Systema «obshchestvo – pryroda»: problemy upravleniya [The "society - nature" system: management problems], *Fylosofskye nauky - Philosophical sciences*, (11): 53-64 [in Russian].
2. Rohovaia, O. H. (2007), *Ekolohycheskoe modelyrovanye: praktyka* [Ecological modeling: practice], SPb.: ООО «Knyzhnyi dom» [in Russian].
3. Markov, Yu. H. (2001), *Sotsyalnaia ekolohiya: vzaymodeistvye obshchestva y pryrody* [Social ecology: the interaction of society and nature], Novosybyrsk: Lada; Nauka. [in Russian]
4. Moyshev, H. H. (1996), *Ustoichyvoe razvytye y ekolohycheskoe obrazovanye* [Sustainable development and ecological education], *Fylosofskye aspekty sotsyalnoi ekolohyy - Philosophical aspects of social ecology*, M.: Ekspres [in Russian].
5. Doronyna, M. V. & Taburkyn, V. Y. (2017), *Metodolohycheskiye osnovaniya teoryy ekolohycheskoho upravleniya* [Methodological foundations of the theory of ecological management], *Manuskrypt – Manuscript*, (8) (82), Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologicheskie-osnovaniya-teorii-ekologicheskogo-upravleniya> [in Russian].
6. Salatiuk, N.M. *Ekolohichne upravlinnia yak skladova systemnoho pidkhodu do upravlinnia pidpriemstvom* [Environmental management as a component of the system approach to enterprise management., Retrieved from <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5331/1/9.pdf> [in Ukrainian].
7. Pyrikov, O. V. (2014), *Suchasne upravlinnia. Ekolohichna oriientatsiia* [Modern management. Ecological orientation], *Efektivna ekonomika - Effective Economy*, (11), Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4020> [in Ukrainian].
8. Balatskoho, O.F. & Telyzhenko, A.M. (2001), *Теплоenerhetyka: vneshnye yzderzhky y problemy pryniatya reshenyi* [Thermal power: external costs and decision-making problems], Sумы: Yzd-vo «Slobozhanshchyna». [in Russian].
9. Berzina S.V. & Yareskovska I.I. (2017), *Systemy ekolohichnoho upravlinnia: suchasni tendentsii ta mizhnarodni standarty. Posibnyk* [Environmental management systems: modern trends and international standards. Guide], K: Instytut ekolohichnoho upravlinnia ta zbalansovanoho pryrodokorystuvannia. [in Ukrainian].
10. Vyshyvaniuk, M. V. (2010), *Formuvannia ekolohichnykh mekhanizmv stratehichnoho derzhavnoho upravlinnia rozvytkom rehioniv* [Formation of ecological mechanisms of strategic state management of regional development], *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok - Public administration: improvement and development*, (9), Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=471> [in Ukrainian].

УДК 35:3.08(477)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-65-80](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-65-80)

Петринська Вікторія Валеріївна аспірантка кафедри публічної політики, Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Ежена Потьє, м. Київ, 02000, тел.: (050) 537 62 33, <https://orcid.org/0000-0002-8544-9848>

ОСОБЛИВОСТІ ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІЙНОГО АПАРАТУ У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМИ РЕСУРСАМИ НА ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ

Анотація. У статті обґрунтовано особливості понятійно-категорійного апарату у сфері управління людськими ресурсами (HRM) на державній службі. Базові дефініції розглянуто, виходячи з таких аспектів: 1) включає систему первинних понять (“ресурси”, “кадри”, “персонал” та “людські ресурси”), що в сукупності впливають на змістовне наповнення поняття “управління людськими ресурсами на державній службі”; 2) представляє систему додаткових понять (“людський потенціал”, “людський капітал”), що часто в науковій літературі використовуються як синоніми до поняття “людські ресурси”, проте, не є такими, адже вони не повною мірою відповідають суті цього поняття; 3) ідентифікує поняття, що надають професійної забарвленості дефініції “управління людськими ресурсами на державній службі”, – поняття “державна служба”, “державний службовець”, “людські ресурси державного органу” та “людські ресурси державної служби”; 4) включає поняття “управління” та “менеджмент”, а також “управління людськими ресурсами”, що обумовлюють продовження продуктивного вивчення складу та особливостей цього феномену з управлінської точки зору. На цій підставі доведено, що концепції “управління персоналом” і “управління людськими ресурсами” не є тотожними, адже кожна з них має власну історію, логіку, закономірності виникнення та розвитку. На підтвердження даної позиції узагальнено та систематизовано основні відмінні та спільні риси в контексті трактування концептуальних засад “управління персоналом” і “управління людськими ресурсами” на мікроекономічному рівні. Зроблено висновок, що на сьогодні HRM – це стратегічний, інтегрований та узгоджений підхід до зайнятості, розвитку та добробуту осіб, які працюють в організації. Він досить швидко перетворюється в одну з провідних функцій будь-якої організації та може виявитися тим критичним фактором, що визначає її успіх або невдачу.

Ключові слова: державна служба, кадри, людські ресурси, персонал, управління людськими ресурсами.

Petrynska Viktoriia Valeriivna Graduate student of the Department of Public Policy, Institute of Public Administration and Civil Service of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, Eugene Potier St., Kyiv, 02000, tel.: (050) 537-62-33, <https://orcid.org/0000-0002-8544-9848>

FEATURES OF THE CONCEPTUAL AND CATEGORICAL APPARATUS IN THE FIELD OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN THE CIVIL SERVICE

Abstract. The article substantiates the peculiarities of the conceptual and categorical apparatus in the field of human resources management (HRM) in the civil service. The basic definitions were considered based on the following aspects: 1) includes a system of primary concepts (“resources”, “personnel” and “human resources”), which collectively affect the content of the concept of “human resource management in the civil service”; 2) presents a system of additional concepts (“human potential”, “human capital”), which are often used in scientific literature as synonyms for the concept of “human resources”, however, they are not such, because they do not fully correspond to the essence of this concept; 3) identifies the concepts that give the definition of “human resources management in the civil service” a professional color - the concepts of “civil service”, “civil servant”, “human resources of a public body” and “human resources of a civil service”; 4) includes the concepts of “management” and “management”, as well as “human resources management”, which determine the continuation of the productive study of the composition and features of this phenomenon from a managerial point of view. On this basis, it is proved that the concepts of “personnel management” and “human resources management” are not identical, because each of them has its own history, logic, patterns of emergence and development. In support of this position, the main distinctive and common features of the interpretation of the conceptual concepts of “personnel management” and “human resources management” at the microeconomic level are summarized and systematized. It was concluded that today HRM is a strategic, integrated and coordinated approach to employment, development and well-being of people working in the organization. It quickly becomes one of the leading functions of any organization and can be the critical factor that determines its success or failure.

Keywords: civil service, personnel, human resources, personnel, human resources management.

Постановка проблеми. У період повоєнної відбудови України систему державного управління очікує період кардинальних реформ, успіх реалізації яких, у першу чергу, критично залежатиме від можливості створення спроможної, стійкої, професійної та незалежної вітчизняної державної служби. Все це, у свою чергу, висуває нові вимоги до державної служби та її головного ресурсу – державних службовців, здатних надавати якісні послуги та працювати на досягнення результатів в інтересах суспільства, застосовувати європейські стандарти державного управління та виробляти державну політику в умовах змін.

З огляду на викладене, особливої актуальної та науково-практичної значущості набуває обґрунтування узгодженого понятійно-категорійного апарату у сфері управління людськими ресурсами (human resources management (HRM)) на державній службі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому середовищі загальні теоретичні та прикладні аспекти проблематики управління людськими ресурсами досить часто привертала увагу вітчизняних та зарубіжних вчених із різних наукових сфер (державне управління, економіка, соціологія, психологія, політологія, право). Зокрема, досить ґрунтовно ця проблематика розроблена в працях таких зарубіжних учених, як: І. Ансофф, А. Армстронг, Г. Беккер, М. Пірен, Дж. Пірс, Т. Шульц та ін. Студіюванню особливостей управління людськими ресурсами на державній службі присвячені праці багатьох вітчизняних науковців, а саме: В. Бакуменка, Н. Гончарук, С. Зелінського, Н. Корчак, Н. Обушної, Л. Прудіус, О. Руденко, С. Селіванова, С. Серьогіна, та ін.

Незважаючи на досить вагомий напрацювання науковців у контексті вищезначеної проблематики в епіцентрі серйозних наукових дискусій до цього часу перебувають питання узгодження понятійно-категорійного апарату у сфері HRM на державній службі в умовах ствердження антропологічної спрямованості державного управління.

Мета статті. З огляду на зазначене, головна ідея статті полягає в обґрунтуванні та узгодженні основних теоретичних положень понятійно-категорійного апарату у сфері управління людськими ресурсами на державній службі.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, категорія “людські ресурси” залишається однією з базових дефініцій в теорії та практиці державного управління. Водночас, враховуючи досить широкий спектр наукових досліджень із питань формування кадрового потенціалу державної служби та управління людськими ресурсами загалом, маємо констатувати відсутність єдиного підходу (поліваріантність) до трактування сутності понять “персонал”, “кадри”, “людські ресурси” тощо. У зв’язку з цим, вважаємо за доцільне,

розпочати з визначення сутності системи первинних базових понять, які відображають предмет дослідження, та з'ясування діалектики взаємозв'язку між ними.

Для виконання поставленого завдання обґрунтуємо базові дефініції дослідження, виходячи із таких аспектів (рис. 1):

– 1-й аспект: включає систему первинних понять (“ресурси”, “кадри”, “персонал” та “людські ресурси”), які в сукупності впливають на змістовне наповнення поняття “управління людськими ресурсами на державній службі”;

– 2-й аспект: представляє систему додаткових понять (“людський потенціал”, “людський капітал”), що часто в науковій літературі використовуються як синоніми до поняття “людські ресурси”, проте, не є такими, адже вони не повною мірою відповідають суті цього поняття;

– 3-й аспект: ідентифікує поняття, що надають професійної забарвленості дефініції “управління людськими ресурсами на державній службі”, – поняття “державна служба”, “державний службовець”, “людські ресурси державного органу” та “людські ресурси державної служби”;

– 4-й аспект: включає поняття “управління” та “менеджмент”, а також “управління людськими ресурсами”, що обумовлюють продовження продуктивного вивчення особливостей цього феномену з управлінської точки зору.

Рис. 1. Базові смислові аспекти трактування змістовної наповнюваності дефініції “управління людськими ресурсами на державній службі”

Зауважимо, що дефініція “управління людськими ресурсами на державній службі” у своїй теоретичній конструкції поєднує декілька

складових, базисом яких є поняття “ресурси”. З огляду на це, важливим аспектом нашого дослідження є розкриття сутності поняття “ресурси” (від франц. “ressource” – допоміжні засоби (дослівний переклад – кошти, цінності, запаси, а також можливості, джерела засобів, доходів)).

Згідно сучасного підходу: “ресурси (англ. resources) – все, що можна використати для виробництва благ для задоволення потреб людини. Включають природні і людські ресурси” [1].

На думку Герасименка Г., “термін “ресурс” має більш сучасне змістове наповнення і визначається як джерело засобів та можливості, застосування яких приводить до отримання вигід. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що трактування дефініції “людські ресурси” має базуватись на такому постулаті: ресурс – це “вихідний матеріал”, який трансформується у продукт праці” [2, с. 467]. На наше переконання, що стосується людських ресурсів, то таким “вихідним матеріалом” виступає потенціал (від лат. potentia – можливість, потужність, сила), який виявляється у наявних та прихованих здатностях людини (можливості, потенції), що можуть розвинути за цілеспрямованого впливу (або так і залишаться прихованими) та стати реально діючими факторами.

З огляду на це, повністю підтримуємо позицію науковців Обушної Н. та Селіванова С., які досить логічно доводять, що такий потенціал є динамічною поліфункціональною системою, що концентрує в собі одночасно три рівні зв’язків і відносин у часі та просторі, які:

1) віддзеркалюють минуле: потенціал є стійкою сукупністю наявних здатностей людини, які накопичені в минулому і зумовлюють її здатність до оптимального функціонування та розвитку;

2) характеризують сьогодення: актуалізує наявні здатності, їхнє практичне й ефективне використання. Такий підхід дозволяє розрізнити реалізовані та нереалізовані можливості. У цьому контексті поняття “потенціал” фактично набуває значення “ресурсу” / “фактору”, який, як і будь-який інший ресурс, є обмеженим темпорально та просторово;

3) спрямовані в майбутнє: у процесі діяльності не тільки реалізуються наявні здатності, але й виявляються приховані або ж розвиваються нові можливості. Відповідно у цьому плані поняття “потенціал” збігається з поняттям “резерв” [3, с. 24–25].

Надалі перейдемо до розгляду сутності та співвідношення не менш складних та проблемних у наукових дискусіях понять як “кадри”, “персонал” та “людські ресурси”, адже семантичний аналіз доводить ідентичність означених понять лише в широкому розумінні.

У більшості енциклопедичних та інших наукових виданнях сутність поняття “кадри” (від фр. cadre – “рамка, тобто люди в рамці”) визначають через

“кваліфіковану робочу силу (включає, як фактично зайнятих у народному господарстві працівників, так і потенційні кадри), яка характеризується наявністю професійної працездатності у її носіїв” [4]. Тобто “кадри” розглядаються як політична і соціально-економічна категорія, яка включає постійний (штатний) склад працівників різних сфер суспільного виробництва, що знаходяться в постійних трудових відносинах з державними та недержавними підприємствами, організаціями, установами, громадськими об’єднаннями. В основному, це кваліфіковані працівники, які мають професійну підготовку, спеціальні знання, трудові навички, або досвід роботи в обраній сфері трудової діяльності та забезпечують досягнення цілей організації в якій вони працюють [3, с. 21–22].

Практика ж сьогодення засвідчує, що під “кадрами” в широкому розумінні все частіше розуміють поняття “персонал”. Адже в умовах існування демократичного суспільства, у центрі якого стоїть людина з комплексом своїх прав і свобод, доцільно підійти до використання більш адекватного терміна – “персонал” (від лат. *persona*: особа, особистість; важлива особа).

Таким чином, погоджуємося з позицією науковців Гурбик Ю. та Біляєва С., що “поняття “персонал” у широкому розумінні є більш містким, адже включає у себе всіх працівників організації (постійних, сумісників, працівників, які виконують роботи за договорами цивільно-правового характеру)” [5], поєднуючи при цьому представників як кваліфікованої, так і некваліфікованої праці.

У контексті нашого дослідження важливо відзначити, що у ст. 1 (п.6 (ч.1)) Закону України “Про державну службу” [6] виділено функцію з управління персоналом державних органів. У зв’язку з цим у першій редакції даного Закону [6] до персоналу державного органу (управління яким є однією з функцій держави і державного органу) було віднесено як державних службовців такого органу, так і інших працівників, що виконують функції з обслуговування.

Водночас ми поділяємо позицію І. Петрової, яка зазначає, що в сучасній теорії та практиці все більше затверджується термін “людські ресурси”, який, на відміну від терміна “персонал”, має більш виражене соціальне забарвлення, акцентуючи увагу на індивідуальних особливостях працівників, їх новій ролі у сучасному виробництві [7, с. 13]. Проте, в науковому дискурсі до цього часу відсутня однозначність у трактуванні дефініції “людські ресурси”. Як правило, ретроспектива започаткування дефініції “людські ресурси” (від англ. *Human Resource* (HR)) пов’язується з втратою актуальності категорій “трудова ресурси” та “кадри”, а її поширення зумовлено розвитком теорії людського капіталу та глобалізаційних світових процесів загалом.

Одним із перших термін “людський ресурс” використав у 1893 році економіст Дж. Коммонс у своїй книзі “Розподіл багатств” (англ. *The Distribution of Wealth*), проте надалі його так і не розвинув. Сучасного ж трактування поняття “людського ресурсу” набуло з 1958 року в доповіді економіста Ед. Бакке [8].

Як зауважує Лаптев В., наразі “людські ресурси стали унікальною категорією в економіці, яка сприяє зламу існуючих парадигм та діалектиці новітніх, створенню нових наукових теорій та пошуку практик, які б давали можливість найбільш повно використовувати та розвивати ці ресурси” [9, с. 38]. Дійсно, людські ресурси – це ресурси, які знаходяться в площині знань, навичок і мотивації людей. Вони є найменш мобільними з усіх чотирьох факторів виробництва, однак такими, що зростають з віком та досвідом, чого не може не один інший ресурс.

При цьому аналіз наукових праць і досліджень засвідчує складність даної категорії з точки зору її різного сприйняття, насамперед, на макро- та мікрорівні (в широкому та вузькому сенсі).

З точки зору макрорівня (широкого трактування) досить змістовним та обґрунтованим, на наш погляд, виглядає трактування сутності категорії “людські ресурси”, наведене С. Сардаком [10]: “Людські ресурси – сукупність людей, що здійснювали, здійснюють та можуть здійснювати процеси життєдіяльності та є носіями здатності до існування й суспільної цінності”.

З точки зору мікрорівня (вузького трактування) виходить Онлайн платформа *The Balance*, яка при визначенні сутності дефініції “людські ресурси” відштовхується від тлумачення, запропонованого В. Трейсі у словнику “*The Human Resources Glossary*”, де людські ресурси позиціонуються з такими людьми, які “управляють організацією і формують її робочий штат”, тобто людський ресурс – це кожен окремих співробітник компанії [11].

Аналогічний підхід до трактування сутності поняття “людських ресурсів” простежується в роботах М. Армстронга (у роботі “Практика управління людськими ресурсами”) [12] та ін. науковців, які визначають “людські ресурси”, як правило, через працівників організації та робочу силу в галузевому або територіальному вимірі разом з їхніми здібностями у контексті сфери діяльності.

З огляду на викладене, логічним виглядає підхід Н. Ковтун щодо того, що “поняття “людські ресурси” відображає не просто працюючу людину, індивіда взагалі, а живу людину з усією різноманітністю її життєвих потреб та інтересів. Саме тому до якісних ознак людських ресурсів необхідно включити характеристики, які забезпечують їх конкурентні переваги. А сучасні тенденції, які сформували поняття “людські ресурси”, виходять з того, що в основі цих конкурентних переваг знаходиться людський капітал, який є частиною інтелектуального капіталу людини, компанії (держави) [13, с. 31].

У свою чергу, Н. Гончарук та Л. Прудіус, влучно зазначають, що термін “людські ресурси” характеризує з якісної, змістовної сторони кадровий склад або весь персонал державного органу і включає здатність до творчості й потенційні можливості всебічного розвитку державних службовців, організаційну культуру, етику і моральну надійність, удосконалення взаємовідносин у колективі, відповідальність, мотивацію та стимулювання тощо [14, с. 44].

Водночас Т. Шульц, який вважається засновником школи “людського капіталу”, зазначає наступне: “Усі людські ресурси та здібності є або вродженими, або набутими. Кожна людина народжується з індивідуальним комплексом генів, які визначають його вроджений людський потенціал. Набуті людиною цінні якості, які можуть бути посилені відповідними вкладками, ми називаємо людським капіталом” [15].

У даному контексті нагадаємо, що в науковому обігу повноцінне впровадження категорії “людські ресурси” відбулося приблизно в 70-ті рр. ХХ ст. Зокрема, “цей процес супроводжувалося переосмисленням місця й ролі людини в процесі виробництва, економічного розвитку держави, а відповідно й зламом чергової парадигми менеджменту (“управління персоналом”). Причиною цього стала третя індустріальна революція (“цифрова”), яка спрямувала розвиток суспільства у бік наукоємних виробництв, які у другій половині ХХ століття зробили наступний значний стрибок у науково-технічному прогресі, використанні інформаційно-комунікаційних технологій. А відповідно це стало можливим за рахунок акумулювання та ефективного використання накопичених знань, що в свою чергу зміцнило позиції людини як носія цих знань та того, хто їх може продукувати. Все це підтверджується значною популярністю з кінця 60-х рр. школи “людського капіталу” [9].

Згадана наукова школа “людського капіталу” вибудовується на визначенні нової ролі людини в суспільстві, де її починають розглядати вже не з позиції ефективного використання, а з позиції якості та конкурентоспроможності. У результаті в науковому обігу та практиці активно використовуються поняття “людський потенціал” і “людський капітал” (табл. 1).

Таким чином, на наше переконання, трактувати категорію “людські ресурси” лише з позиції широкого або навпаки вузького розуміння, а також лише з позиції соціально-трудої сфери без врахування суспільних процесів життєдіяльності в цілому є не зовсім правильно, оскільки такий підхід обмежує значимість цього поняття та не розкриває всі його аспекти. Відповідно доцільною вважаємо формулювання такої дефініції, яка б всебічно охоплювала характерні ознаки людських ресурсів як на макро-, так і на макрорівні, в трудовій, економічній, соціальній діяльності тощо.

Таблиця 1

**Діалектика взаємозв'язку та відмінностей між поняттями
 “людський потенціал” та “людський капітал”***

Спільні характеристики	Відмінні характеристики
1. Належать людині та є невіддільними від неї.	1. Людський потенціал – найбільш ємна категорія, що відображає всі наявні можливості людини, а людський капітал – лише частина людського потенціалу, що включає реалізовані людиною можливості з метою отримання відповідної вигоди
2. Людський капітал є тією частиною людського потенціалу, що капіталізується, за наявності мотивації, часу, сприятливої соціально-економічної ситуації тощо.	2. Мають різну мету: метою розвитку людського потенціалу є тривале та якісне життя, соціальна справедливість; метою розвитку людського капіталу є зростання ВВП і ВРП, отримання доходу, тобто отримання матеріальних, моральних, соціальних та статусних вигод
3. Людський потенціал і людський капітал можуть кількісно/якісно змінюватись (прирошуватися, залишатися на певному рівні чи зменшуватись/зношуватися), від чого залежить можливість перетворення людського потенціалу на людський капітал	3. При оцінюванні людського капіталу та віддачі від нього можна застосувати наявну статистичну інформацію щодо певних економічних показників, тоді як усі людські можливості, які закладені в основу людського потенціалу, оцінити неможливо. Тобто людський капітал більше піддається вартісному оцінюванню, ніж людський потенціал

*Джерело: узагальнено та систематизовано автором на основі [3, с. 25-28]

Резюмуючи викладене вище, запропонуємо авторський підхід до трактування сутності дефініції “людські ресурси”: “людські ресурси” – соціально-економічна категорія, що відображає з якісної сторони саму людину (групу, колектив, націю) зі специфічним комплексом її явних здатностей (професійні, інтелектуальні, морально-етичні, соціально-культурні, організаційно-управлінські тощо) та потенційних можливостей, які вона має та може розвивати/удосконалювати як в рамках соціально-трудова відносин, так і процесів суспільної життєдіяльності загалом.

Наступними дефініціями нашого дослідження виступають – “державна служба” та “державний службовець” (див. рис. 1), які кореспондуються з відповідними положеннями Конституції і законів України, а також з рекомендаціями міжнародних організацій у зазначеній сфері.

На сьогодні поняття “державна служба” в Україні залишається нерегламентованим і поверхнево згадується в Конституції України лише в двох статтях: у статті 38 (зазначено, що громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування) та у статті 78 (визначено, що народні депутати

України не можуть мати іншого представницького мандата чи бути на державній службі) [16].

Закон України “Про державну службу” [6, ст. 1] закріплює, що державна служба в “Україні – це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави, зокрема щодо:

1) аналізу державної політики на загальнодержавному, галузевому і регіональному рівнях та підготовки пропозицій стосовно її формування, у т. ч. розроблення та проведення експертизи проектів програм, концепцій, стратегій, проектів законів та ін. нормативно-правових актів, проектів міжнародних договорів;

2) забезпечення реалізації державної політики, виконання загальнодержавних, галузевих і регіональних програм, виконання законів та інших нормативно-правових актів;

3) забезпечення надання доступних і якісних адміністративних послуг;

4) здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням законодавства;

5) управління державними фінансовими ресурсами, майном та контролю за їх використанням;

6) управління персоналом державних органів;

7) реалізації інших повноважень державного органу, визначених законодавством”.

З огляду на викладене вище, логічним виглядає висновок, що держава набуває реальності завдяки персоналу, кадровому складу своїх органів, а завдання і функції держави виконуються за умови практичної реалізації завдань і функцій контингенту державних службовців.

Законом України “Про державну службу” [6, ст. 1 (п.2)] встановлено, що “державний службовець” – це громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов’язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби.

Ураховуючи викладене, пропонуємо розрізняти такі поняття як:

1) “людські ресурси державного органу” – соціально-економічна категорія, що відображає з якісної сторони весь персонал державного органу зі специфічним комплексом їх явних здатностей (професійні, інтелектуальні, морально-етичні, соціально-культурні, організаційно-управлінські тощо) та потенційних можливостей, необхідних для виконання посадових обов’язків у сфері реалізації державної політики. Тобто поняття “людські ресурси державного органу” безпосередньо пов’язане як особистісним потенціалом державного службовця зокрема, так і кадровим потенціалом державного

органу загалом, розвиток якого виходить у XXI ст. на перше місце серед визначальних напрямів забезпечення результативності й ефективності професійної діяльності;

2) “людські ресурси державної служби” – цілісна динамічна система, що відображає з якісної сторони весь кадровий склад державної служби з точки зору інтегративної взаємодії його здатностей і можливостей у сфері реалізації професійних завдань і функцій держави. Тобто “людські ресурси державної служби” доцільно розглядати в контексті сукупної здатності/можливості фахівців до професійної кваліфікованої праці у сфері державного управління. Відповідно визначальною ознакою “людських ресурсів державної служби” є їх інституціональність, оскільки їх якісний та змістовний склад безпосередньо залежить від інституційних характеристик державної служби.

Отже, на наше переконання, визначальною властивістю людських ресурсів є те, що вони акумулюють засоби та можливості особи, які вона може використати в тій або іншій сфері, задовольняючи при цьому свої потреби самореалізації та саморозвитку.

Таким чином, у процесі дослідження сутності людських ресурсів на державній службі ми звертаємося до суб’єктивного чинника, але не в його індивідуально-особистісному прояві, а беремо його цілісно-узагальненим, що сформувався в єдиний комплекс здатностей (можливостей). При цьому індивідуально-особистісний потенціал людських ресурсів державного органу інтегрується в колективну управлінську сукупність, що характеризується цілісністю, динамікою та відповідними системними властивостями. Таке розуміння людських ресурсів державної служби обумовлює продовження продуктивного вивчення складу та особливостей цього феномену з точки зору управлінського аспекту, про що й піде мова надалі.

Слід зазначити, що управління людськими ресурсами як наука зі своїм категорійним апаратом, теоріями, принципами, законами і закономірностями сформувалося зовсім недавно, а саме на поч. XX ст., коли постала гостра необхідність якісних змін в діяльності підприємств, пов’язаних з промисловою революцією та розвитком науково-технічного прогресу. Значними стрес-факторами для цього стали світові політичні та економічні потрясіння (Перша світова війна, економічна криза в США 1929–1933 років, розпад імперій тощо) [9, с. 53]. Тобто поява концепцій управління людськими ресурсами і управління людиною є закономірним явищем в еволюції системи управління.

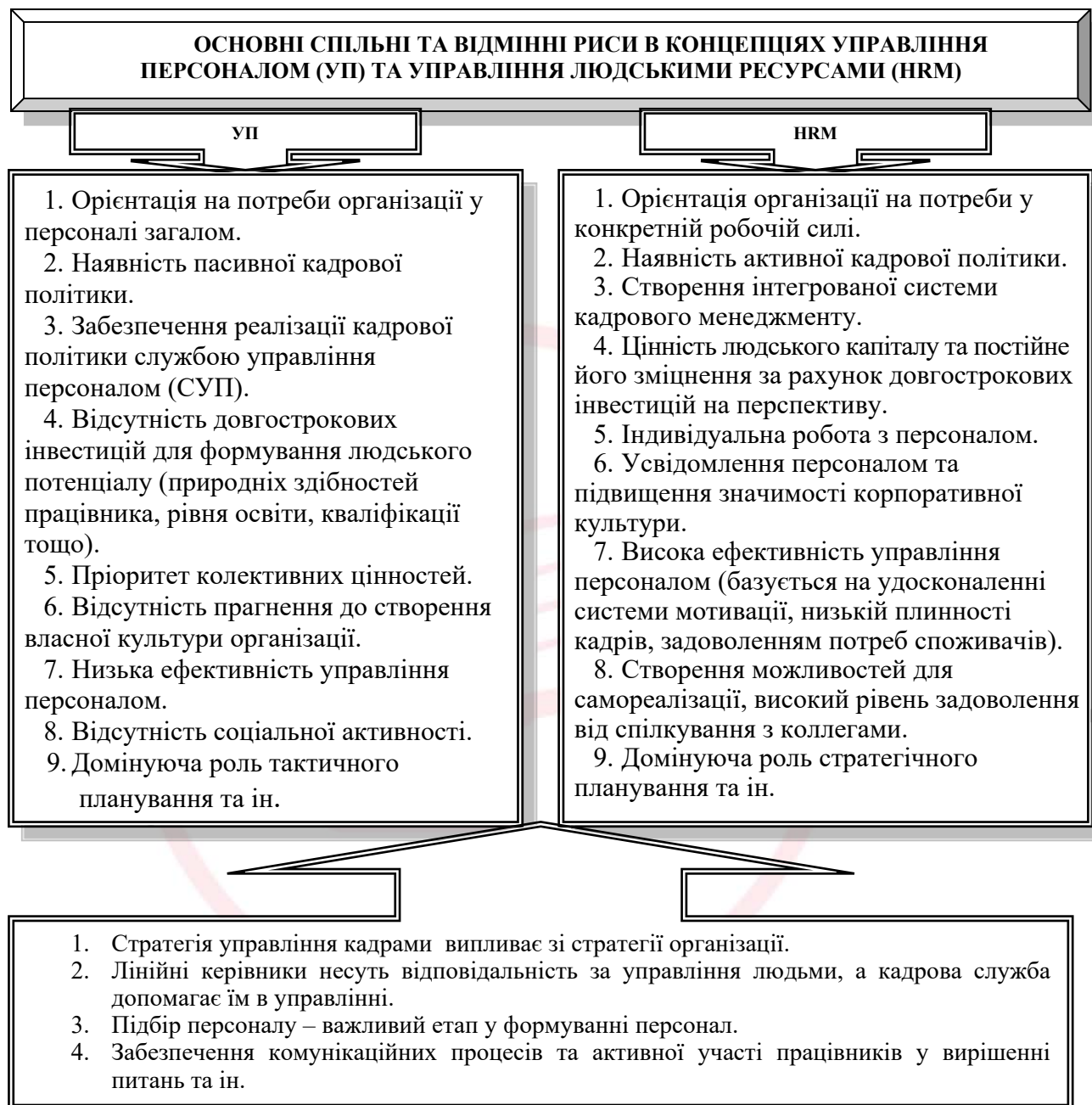
Сам термін “управління людськими ресурсами” (Human Resources Management (HRM)) був уведений у науковий обіг в американському

менеджменті, окресливши зміни ролі і місця людини в трудовому процесі. За твердженням М. Армстронга, дана функція менеджменту розглядається як “стратегічний і послідовний підхід до управління найбільш цінними активами організації: працюючою там людиною, яка колективно й індивідуально робить внесок у вирішення завдання організації” [12].

Важливо звернути увагу на те, що М. Армстронг [12, с. 1–2] вибудує цілісну мережу взаємозв’язків між спектром таких концептуальних понять: “управління людьми”, “управління людським капіталом”, “управління людськими ресурсами”, “управління персоналом”. Науковець наполягає на тому, що поняття “управління людьми” (політика і практика, які регулюють, як люди керуються й розвиваються в організаціях) поєднує в собі такі взаємопов’язані поняття як “управління людськими ресурсами” та “управління людським капіталом”, що прийшли на заміну поняттю “управління персоналом”. Хоча саме філософія та практика управління персоналом заклали фундамент практики управління людськими ресурсами та управління людським капіталом [12, с. 1–2].

Враховуючи викладене вище, вважаємо, що концепції “управління персоналом” і “управління людськими ресурсами” не є тотожними, адже кожна з них має власну історію, логіку, закономірності виникнення та розвитку. На підтвердження даної позиції за допомогою рис. 2 нами узагальнено та систематизовано основні спільні і відмінні риси в наукових підходах до трактування концептуальних засад “управління персоналом” і “управління людськими ресурсами” (HRM) на мікроекономічному рівні.

Рис. 2. Основні спільні та відмінні риси в концепціях управління персоналом та HRM [узагальнено та адаптовано автором з використанням [17; 18]]

На сьогодні HRM – це стратегічний, інтегрований та узгоджений підхід до зайнятості, розвитку та добробуту осіб, які працюють в організації. Він досить швидко перетворюється в одну з провідних функцій будь-якої організації. Відповідно він може виявитися тим критичним фактором, що визначає успіх або невдачу сучасної організації. У результаті професіонал у

сфері HRM може стати дійсно лідером майбутнього.

Трансформація відносин, які відбуваються у різних сферах суспільного життя України, потребує дослідження особливостей HRM у сфері державного управління. Адже, проведені нами дослідження засвідчили, що наразі державне управління також переживає ситуацію, коли всі його підходи все більше переміщуються в антропологічну площину. Саме тому, на нашу думку, настав час у сфері державної служби здійснити перехід від роботи з управління персоналом до системи HRM.

Важливо констатувати, що Законом України “Про державну службу” [6; 19] встановлюється саме компетентнісний підхід до управління персоналом державних органів, який має на меті всебічну підготовку особи не тільки як фахівця своєї справи, але і, як особистості, повноправного члена соціуму.

Отже, доцільно погодитися з думкою Н. Гончарук та Л. Прудіус [14, с. 44], які управління людськими ресурсами на державній службі позиціонують зі здійсненням усіх функцій менеджменту, пов’язаних з плануванням добром, розвитком, раціональним використанням, оцінкою, мотивацією та винагородою, вдосконаленням потенціалу людських ресурсів державних органів. При цьому управління людськими ресурсами можна розглядати і як частину стратегії державного органу, що включає цілеспрямоване комплексне забезпечення його функціонування необхідним складом персоналу, а також створення сприятливих соціально-психологічних умов для його продуктивної діяльності.

Висновки. Резюмуючи викладене, можемо констатувати, що HRM на державній службі – це самостійно функціонуюча система, що забезпечує умови продуктивної зайнятості, розвитку та добробуту фахівців у сфері реалізації професійних завдань і функцій держави, та, яка вибудовується на засадах компетентнісного підходу.

Таким чином HRM на державній службі демонструє широкий діапазон діяльності й власну багатогранність, що визначається відповідною професійною сферою, організаційним рівнем, кількістю структурних підрозділів, в цілому специфікою функціонування системи державного управління, формою суспільної організації та ін., що й визначає перспективи наших подальших наукових досліджень.

Література:

1. Вікіпедія: ресурси : URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8> (дата звернення: 30.11.2022).
2. Герасименко Г.В. Людські ресурси високотехнологічних підприємств: генезис дефініції та сучасний вектор розвитку концепту управління. *Економіка і суспільство*. 2017. Випуск 12. С. 465-471.
3. Селіванов С.В., Обушна Н.І., Хаджирадева С.К. Розвиток кадрового потенціалу державної служби в умовах реформ: проблеми теорії та практики: монографія. Київ : Вид-во “Каравелла”, 2019. 292 с.

4. Никифорова В.Г. Управління персоналом: навч. посіб.; 2-е вид., випр. та доп. Одеса: Атлант, 2013. 275 с.
5. Гурбик Ю.Ю., Біляєв С.С., Багунц О.С. Сутність та зміст поняття “управління персоналом” у системі менеджменту організації. *Економіка і суспільство*. 2018. Випуск 17. С. 216-224.
6. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 30.11.2022).
7. Петрова І. Стратегічне управління людськими ресурсами : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2013. 466 с
8. Kaufman Bruce E. *Managing the Human Factor: The Early Years of Human Resource Management in American Industry*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2008. p. 312.
9. Лаптев В.Г. Методологія проблемно-орієнтованого розвитку людських ресурсів. дис.. докт екон. наук. Спеціальність 08.00. 07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. Харків, 2019. 570 с.
10. Сардак С.Е. Еволюція поглядів на зміст і роль людських ресурсів у суспільному поступі. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 12. С. 132–139.
11. Heathfield S. What Is a Human Resource? Resources in the HR Section of The Balance.com > §electronic resource. *The Balance*. 2016. URL : <https://www.thebalance.com/what-is-a-human-resource-1918144> (дата звернення: 30.11.2022).
12. Armstrong. M, *Armstrong’s handbook of human resource management practice*. 13th Edition. London: Kogan Page Limited, 2014. P. 5.
13. Ковтун Н. Формування конкурентних переваг людських ресурсів у національній економіці. *Бізнес Інформ*. 2014. № 4. С. 29–34.
14. Гончарук Н.Т., Прудис Л.В. Модернізація державної служби та управління людськими ресурсами в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6, № 1–2. С. 42–51.
15. Shultz T. Human Capital in the International. *Encyclopedia of the Social Sciences*. N.Y. 1968. vol. 6.
16. Конституція України : закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua > laws > show> (дата звернення: 30.11.2022).
17. Борисяк О.В. Концептуальні підходи до управління персоналом. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2016, № 4, Том 1. С. 51–56.
18. Теплов С.О. HR-менеджмент на державній службі: теоретичний аспект. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 7. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1709> (дата звернення: 30.11.2022).
19. Подобний О. О., Слатвінська В.М. Наукова розробленість проблеми особистої безпеки правоохоронця та перспективи її подальшого дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12. 2021. С. 440-442. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/112> URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/113.pdf

References:

1. Vikipediia: resursy [Wikipedia: resource]. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8> [in Ukrainian].
2. Herasymenko, H.V. (2017). Liudski resursy vysokotekhnolohichnykh pidpriemstv: henezys definitsii ta suchasnyi vektor rozvytku kontseptu upravlinnia [Human resources of high-tech enterprises: the genesis of the definition and the modern vector of development of the management concept]. *Ekonomika i suspilstvo - Economy and society*, 12, 465-471 [in Ukrainian].

3. Selivanov, S.V., Obushna, N.I., & Khadzhyradieva, S.K. (2019). Rozvytok kadrovoho potentsialu derzhavnoi sluzhby v umovakh reform: problemy teorii ta praktyky [Development of personnel potential of the civil service under the conditions of reforms: problems of theory and practice]. Kyiv : Vyd-vo "Karavella" [in Ukrainian].
4. Nykyforenko, V.H. (2013). Upravlinnia personalom [Personnel management]. 2-e vyd., vypr. ta dop. Odesa: Atlant [in Ukrainian].
5. Hurbyk, Yu.Iu., Biliaiev, S.S., & Bahunts, O.S. (2018). Sutnist ta zmist poniattia "upravlinnia personalom" u systemi menedzhmentu orhanizatsii [The essence and content of the concept of "personnel management" in the organization's management system]. *Ekonomika i suspilstvo - Economy and society*, 17, 216-224 [in Ukrainian].
6. Zakon Ukrainy Pro derzhavnu sluzhbu vid 10 hrud. 2015 roku № 889-19 [Law of Ukraine On Civil Service of December 10. 2015 № 889-19]. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/go/889-19> [in Ukrainian].
7. Petrova, I. (2013). Stratehichne upravlinnia liudskymy resursamy [Strategic management of human resources]. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].
8. Kaufman, Bruce E. (2008). *Managing the Human Factor: The Early Years of Human Resource Management in American Industry*. Ithaca, New York: Cornell University Press [in USA].
9. Laptiev, V.H. (2019). Metodolohiia problemno-oriantovanoho rozvytku liudskykh resursiv [Methodology of problem-oriented development of human resources]. Doctor's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
10. Sardak, S.E. (2012). Evoliutsiia pohliadiv na zmist i rol liudskykh resursiv u suspilnomu postupi [The evolution of views on the content and role of human resources in social progress]. *Aktualni problemy ekonomiky - Actual problems of the economy*, 12, 132–139 [in Ukrainian].
11. Heathfield, S. (2016). What Is a Human Resource? Resources in the HR Section of The Balance.com > electronic resource. *The Balance*. 2016. Retrieved from <https://www.thebalance.com/what-is-a-human-resource-1918144> [in USA].
12. Armstrong, M. (2014). *Armstrong's handbook of human resource management practice*. 13th Edition. London: Kogan Page Limited [in Great Britain].
13. Kovtun, N. (2014). Formuvannia konkurentnykh perevah liudskykh resursiv u natsionalnii ekonomitsi [Formation of competitive advantages of human resources in the national economy]. *Biznes Inform - Business Inform*, 4, 29-34 [in Ukrainian].
14. Honcharuk, N.T., & Prudyus, L.V. (2018). Modernizatsiia derzhavnoi sluzhby ta upravlinnia liudskymy resursamy v Ukraini [Modernization of civil service and human resources management in Ukraine]. *Aspekty publichnoho upravlinnia – Aspects of public administration*, 1-2, 42-51 [in Ukrainian].
15. Shultz, T. (1968). Human Capital in the International. *Encyclopedia of the Social Sciences*. N.Y. 1968. vol. 6. [in Great Britain].
16. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. (1996, June 28). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> [in Ukrainian].
17. Borysiak, O.V. (2016). Kontseptualni pidkhody do upravlinnia personalom [Conceptual approaches to personnel management]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu - Bulletin of the Khmelnytskyi National University*, 4, 51-56 [in Ukrainian].
18. Teplov, S.O. (2020). HR-menedzhment na derzhavnii sluzhbi: teoretychnyi aspekt [HR management in the civil service: theoretical aspect]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok - Public administration: improvement and development*, 7. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1709> [in Ukrainian].
19. Podobnij O. O., Slatvins'ka V.M. Naukova rozrobenist' problemi osobistoï bezpeki pravoohoroncja ta perspektivi її podal'shogo doslidzhennja. *Juridichnij naukovej elektronnij zhurnal*. № 12. 2021. S. 440-442. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/112> URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/113.pdf [in Ukrainian].

УДК 351.86

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-81-94](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-81-94)

Шаповалов Геннадій Миколайович аспірант, Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Антона Цедіка, 20, м. Київ, 03057, тел.: (044) 461-95-49, <https://orcid.org/0000-0002-8979-0648>

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ В ДОСЛІДЖЕННІ ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Анотація. У статті автор дослідив основні наукові підходи у дослідженні державно-управлінських механізмів забезпечення міжнародного військового співробітництва. Визначив сутність поняття “міжнародне військово-співробітництво” та його відмінність від понять “міжнародне оборонне співробітництво” і “міжнародне військово-партнерство”. Обґрунтував доцільність уведення понять “конвенційне міжнародне військово-співробітництво” та “неконвенційне міжнародне військово-співробітництво”. Запропонував вважати, що міжнародне військово-співробітництво може бути визначене як різновид міжнародних відносин, у процесі яких відбувається співпраця держав, їх коаліцій, міжнародних організацій, що спрямована на реалізацію національних та узгоджених міждержавних інтересів у військовій сфері, досягнення цілей військового характеру у процесі реалізації забезпечення воєнної безпеки. Підкреслив, що міжнародне військово-співробітництво спрямоване на захист таких національних цінностей як незалежність, державний суверенітет, життя, права та свободи громадян від загроз воєнного характеру, а відповідно, державне управління міжнародним військовим співробітництвом відбувається в межах більш загального процесу управління забезпеченням національної безпеки. Автор вважає за доцільне застосувати підхід, в межах якого комплексний механізм державного управління міжнародним військовим співробітництвом розглядається у структурно-функціональному розумінні, що дозволяє акцентувати увагу не лише на організаційній структурі системи управління, але й дослідити особливості функціонування організаційних та правових механізмів управління міжнародним військовим співробітництвом, з’ясувати проблеми їх функціонування, визначити шляхи їх удосконалення. Автор пропонує вважати під механізмом державного управління міжнародним військовим співробітництвом організовану державою сукупність органів державної влади

та військового управління, що здійснюють управлінський вплив на процес формування та здійснення міжнародного військового співробітництва, а також методів, засобів зазначеного впливу, нормативно-правової основи його здійснення у процесі реалізації державної політики воєнної безпеки.

Ключові слова: міжнародне військове співробітництво, державно-управлінські механізми, наукові підходи, національна безпека, управлінські рішення, воєнна політика, воєнна безпека.

Shapovalov Hennadii Mykolaiovych Postgraduate student, Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko Kyiv National University, Antona Tsedika St., 20, Kyiv, 03057, tel.: (044) 461-95-49, <https://orcid.org/0000-0002-8979-0648>

BASIC SCIENTIFIC APPROACHES IN THE RESEARCH OF PUBLIC ADMINISTRATIVE MECHANISMS ENSURING INTERNATIONAL MILITARY COOPERATION

Abstract. In the article the author explored the basic scientific approaches in the research of public administrative mechanisms ensuring international military cooperation. Defined the essence of the concept of “international military cooperation” and its difference from the concepts of “international defense cooperation” and “international military partnership”. Author substantiated the expediency of introducing the concepts of “conventional international military cooperation” and “non-conventional international military cooperation”. Author proposed to consider that international military cooperation can be defined as a type of international relations, in the process of which there is cooperation between states, their coalitions, and international organizations, which is aimed at realizing national and agreed interstate interests in the military sphere, achieving goals of a military nature in the process of implementing policies ensuring military security. Author emphasized that international military cooperation is aimed at protecting such national values as independence, state sovereignty, life, rights and freedoms of citizens from threats of a military nature, and accordingly, public administration of international military cooperation takes place within the framework of a more general process of managing national security. The author considers it expedient to apply an approach in which the complex mechanism of public administration of international military cooperation is considered in a structural and functional sense, which allows to focus attention not only on the organizational structure of the management system, but also to investigate the peculiarities of the functioning of organizational and legal mechanisms of management of international military cooperation, to find out the problems of their functioning, to determine the ways of their improvement. The

author proposes to consider the mechanism of public administration of international military cooperation as a set of state authorities and military administration organized by the state, exercising managerial influence on the process of formation and implementation of international military cooperation, as well as the methods, means of said influence, and the regulatory and legal basis of its implementation in the process of implementation state military security policy.

Keywords: international military cooperation, public administrative mechanisms, scientific approaches, national security, management decisions, military policy, military security.

Постановка проблеми. Міжнародне військове співробітництво з огляду на актуальність і значення для забезпечення безпеки на національному, регіональному та глобальному рівнях стало предметом багатьох наукових досліджень у різних галузях науки. Проблеми міжнародного військового та оборонного співробітництва досліджуються в межах правових, політичних, військових, історичних наук, а також у науці державного управління. Це зумовлено характером сучасних міжнародних воєнно-політичних, геополітичних, науково-технологічних процесів, у яких забезпечення національної безпеки окремих держав нерозривно пов'язане з їх міжнародним військовим співробітництвом на двосторонньому, багатосторонньому рівнях, тощо. Поряд із цим, результативність міжнародного військового співробітництва прямо пропорційна ефективності функціонування відповідних механізмів державного управління, управлінських рішень, організації їх прийняття і виконання, а також нормативно-правового забезпечення управлінського процесу. Підкреслимо, що реалії сьогодення, вказують на те, що міжнародне військове співробітництво України стало умовою забезпечення національної безпеки не лише окремої держави, але й міжнародної безпеки у цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика міжнародного військового співробітництва України була предметом ряду знакових наукових досліджень. Перед усім, розглядалися різні аспекти співробітництва з державами НАТО та ЄС, а також державами СНД, у тому числі з російською федерацією [1–6]. Це було зумовлено багатовекторним характером зовнішньої політики України та її нейтральним, позаблоковим статусом до початку агресії російської федерації у 2014 році. Разом із тим державне управління міжнародним військовим співробітництвом загалом та зокрема його механізми недостатньо досліджено і висвітлено у сучасній науковій літературі.

Мета статті – дослідити основні наукові підходи в державно-управлінських механізмах забезпечення міжнародного військового співробітництва.

Виклад основного матеріалу. На виконання мети статті, перш за все, доцільно уточнити сутність поняття “міжнародне військове співробітництво” і визначити його відмінність від понять “міжнародне оборонне співробітництво” і “міжнародне військове партнерство”. В основі міжнародного військового співробітництва покладено національні інтереси держав, їх повне або часткове співпадіння, що можуть мати тимчасовий або постійний характер. Міжнародне військове співробітництво може мати ситуативно-прикладний та інституційний характер. У першому випадку співробітництво спрямоване на досягнення тих чи інших національних цілей держав і не обов’язково передбачає довготривалий характер відносин. Більше того, держави можуть мати різні політичні режими, стратегічні цілі та навіть згодом стати протилежними сторонами конфлікту. У випадку інституційного міжнародного військового співробітництва, взаємовідносини відбуваються на більш довготривалій основі і ґрунтуються на міжнародних договорах та засадах відповідного міжнародно-правового режиму. У цьому випадку міжнародне військове співробітництво може набути форми стратегічного партнерства у військовій сфері.

У науковій літературі є різні визначення досліджуваного поняття. Так, український вчений А. Лухтан визначає міжнародне військове співробітництво як “зовнішньополітичну діяльність центральних органів виконавчої влади, що в межах своєї компетенції реалізують державну політику у сфері оборони та безпеки, щодо встановлення і розвитку зносин з відповідними органами іноземних держав, міжнародними організаціями та іншими суб’єктами міжнародного права згідно з чинним законодавством України, принципами та нормами міжнародного права” [7]. На нашу думку, дане визначення є досить узагальненим і не дозволяє у повній мірі виокремити саме військову сутність досліджуваного явища, не розкриває ролі Збройних Сил у процесі міжнародного військового співробітництва.

Вчений О. Джус вважає за доцільне визначити співвідношення понять “міжнародне військове співробітництво” та “міжнародне військове партнерство”. Він зазначає, що ці поняття тісно взаємопов’язані, оскільки вони є невіддільними одна від одної сторонами політичної реальності. “Наявність партнерства між державами передбачає його реалізацію через міжнародне співробітництво, а здійснення такого співробітництва є неможливим поза відносинами міжнародного партнерства” [8]. Якщо поняття “міжнародне військове співробітництво” стосується взаємодії між різними державами у вирішенні практичних питань розвитку різних галузей військової діяльності, то поняття “міжнародне військове партнерство”, вбачається більш загальним. Воно визначає також можливість зазначеної взаємодії, її “фундаментальні засади і теоретичні умови співпраці між країнами у військовій сфері” [8].

Дослідники Ю. Седляр та М. Кравченко розглядають міжнародне партнерство у якості різновиду міжнародного співробітництва [9]. Е. Лисицин вважає, що партнерство по суті є взаємовигідним співробітництвом. Воно не змінює усталених статусів і ролей співпраці, але сприяє їх зміцненню [10]. Тобто, міжнародне військове партнерство передбачає наявність спільних інтересів та мети, а також спільних підходів у діяльності проте не обов'язково передбачає спільні цінності. Спільні цінності є важливою, але не обов'язковою умовою стратегічного міжнародного співробітництва.

Щодо поняття “міжнародного оборонного співробітництва”, то воно досить часто вважається синонімічним поняттю “міжнародного військового співробітництва”. Досить вдало це демонструє визначення зазначеного терміну українським вченим Л. Зіняком. На його думку “міжнародне військове співробітництво є складовою зовнішньополітичної діяльності держави, що відображає близькість її національних інтересів до інтересів інших країн світового співтовариства та забезпечує об'єднання зусиль у військово-оборонній галузі, включаючи спільне оцінювання воєнної небезпеки, формування цілей, принципів оборонного будівництва, а також взаємні зобов'язання щодо забезпечення безпеки на основі рівноправності і взаємовигідних інтересів із дотримання імперативних принципів міжнародного права (*jus cogens*) й інших зобов'язань за міжнародними договорами” [11]. Проте дане визначення, на нашу думку, скоріше відображає сутність саме міжнародного оборонного співробітництва. Тут мова йде скоріше про міждержавні відносини у процесі формування і реалізації воєнної політики країн на дво- та багатосторонній основі. У цьому контексті можна стверджувати про військову складову міжнародного оборонного співробітництва, яке має політичний, економічний, інформаційний, геополітичний і навіть екологічний напрями. Основні завдання оборонного співробітництва – підвищення рівня обороноздатності держав, забезпечення їх воєнної безпеки та формування міжнародно-правового режиму безпеки у відповідності до їх національних інтересів. До його здійснення, окрім органів державної влади, можуть бути залучені як сили оборони, так і сили безпеки. У той же час, міжнародне військове співробітництво за своєю суттю означає міжнародну взаємодію у військових цілях і передбачає залучення до співпраці військових формувань держав, основними з яких є їх Збройні Сили. Даний тип співробітництва також спрямований на забезпечення воєнної безпеки, проте увага при цьому акцентується на збільшенні спроможностей, підвищення боєздатності структур, які входять до складу сил оборони, перед усім Збройних Сил тієї чи іншої держави, їх застосування спільно з партнерами у процесі досягнення безпекових завдань на національному, регіональному та глобальному рівнях.

Слід зауважити, що це визначення відображає “ідеальну” форму оборонного та військового співробітництва, яке ґрунтується на нормах міжнародного права. Як свідчить практика міжнародних відносин, оборонне і військове співробітництво, можуть відбуватись з порушенням норм міжнародного права і міжнародних договорів. Мова йде про “неконвенційне” співробітництво у військовій сфері. Воно може бути відкритим, але зазвичай має прихований, непублічний характер. Прикладом може слугувати військово-технічне співробітництво між Іраном і російською федерацією, що відбувається із порушенням норм міжнародного права, а саме постачання з боку Ірану росії ударних БПЛА-камікадзе Shahed, перейменованих у збройних силах країни-агресора на “Герань-2”. Постачання цих БПЛА, які використовуються проти цивільної інфраструктури, суперечить як нормам міжнародного гуманітарного права, так і міжнародно-правовим зобов’язанням, які взяв на себе Іран.

Поняття “оборонне співробітництво” передбачає у вузькому розумінні оборонні цілі такої міжнародної взаємодії. Це зумовлено декларативно оборонним характером нормативних актів держав у сфері воєнної безпеки. Навіть у російській федерації має місце “оборонна” воєнна доктрина. Це не завадило їй здійснити агресію проти України, Грузії, Молдови, народу Сирії.

Сучасна практика міжнародних відносин і необхідність їх наукового осмислення зумовлюють доцільність уведення понять “конвенційне міжнародне військово співробітництво” та “неконвенційне міжнародне військово співробітництво”. Конвенційне міжнародне військово співробітництво відбувається у відповідності до норм міжнародного права (міжнародних договорів, угод, конвенцій, міжнародно-правових режимів тощо). Неконвенційне ж міжнародне військово співробітництво порушує зазначені норми повністю або частково. Як правило, воно має непублічний характер, а домовленості між сторонами не ратифікуються їх органами законодавчої влади. Поняття “конвенційних” і “неконвенційних” відносин набуло поширення у науковому дискурсі з огляду на необхідність наукового осмислення нових форм і способів ведення збройних конфліктів. У випадку України, згадана наукова проблематика стала актуальною з початком російського вторгнення на територію України у 2014 р. та практичною реалізацією концепції “гібридної війни”.

Поділ міжнародного військового співробітництва на конвенційне і неконвенційне тісно пов’язаний з поділом воєн за такими ж критеріями. Для неконвенційних воєн характерним є порушення норм міжнародного права, законів та звичаїв ведення війни. У той же час конвенційна війна передбачає традиційні форми протистояння і дотримання норм міжнародного, зокрема гуманітарного, права [12].

Прикладом неконвенційного міжнародного військового співробітництва є співпраця росії з Іраном та рядом інших держав у обхід їх міжнародно-правових зобов'язань, включно зі сферою міжнародних санкцій.

У широкому розумінні ми пропонуємо вважати, що міжнародне військове співробітництво може бути визначене як різновид міжнародних відносин, у процесі яких відбувається співпраця держав, їх коаліцій, міжнародних організацій, що спрямована на реалізацію національних та узгоджених міждержавних інтересів у військовій сфері, досягнення цілей військового, характеру у процесі реалізації забезпечення воєнної безпеки. При цьому міжнародне військове співробітництво може відбуватись як у рамках норм національного законодавства, так і з порушенням відповідних правових норм.

У випадку окремої держави, міжнародне військове співробітництво є напрямом її воєнної політики, що передбачає взаємодію з іншими державами у військовій сфері у процесі реалізації національних інтересів воєнного характеру.

Що стосується міжнародних організацій з безпековими функціями, таких як ООН чи ОБСЄ, то міжнародне військове співробітництво між державами може відбуватись під їх егідою з метою досягнення спільної мети у сфері забезпечення глобальної та регіональної безпеки. У випадку таких організацій як НАТО, АНЗЮС чи навіть ОДКБ, то їх першочерговим завданням є забезпечення безпеки держав-членів означених міжнародних структур колективної безпеки. Глобальна і регіональна безпека мають скоріше похідне значення.

Загалом Міжнародне військове співробітництво є напрямом воєнної політики і спрямоване на вирішення завдань із забезпечення воєнної безпеки. Остання, в свою чергу, є невід'ємною складовою системи національної безпеки держави. Саме тому у дослідженні проблематики державного управління міжнародним військовим співробітництвом доцільно звернути увагу на роботи, присвячені державному управлінню у сфері національної безпеки.

Згідно Закону України “Про національну безпеку України” національна безпека є захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Національні інтереси України визначаються як “життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян” [13].

Міжнародне військове співробітництво спрямоване на захист таких національних цінностей як незалежність, державний суверенітет, життя, права та свободи громадян тієї чи іншої держави від загроз воєнного характеру.

Відповідно державне управління міжнародним військовим співробітництвом відбувається в межах більш загального процесу управління забезпеченням національної безпеки.

Так, український вчений Г. Ситник розглядає державне управління національною безпекою як процес, що передбачає проходження ряду етапів управлінської діяльності: управлінська ситуація – національні цінності (інтереси) – сукупність проблем, пов'язаних із бажанням і прагненням задоволення інтересів (потреб) – цілі, спрямовані на розв'язання вказаних проблем (розбіжностей між реальними і бажаними станами) – розробка та прийняття управлінських рішень, спрямованих на досягнення цілей – система управлінських впливів на суспільство – активний моніторинг з метою виявлення нової проблемної ситуації [14]. У цьому ґрунтовному визначенні досить важливим є розгляд складових управлінського процесу, а також визначення ролі у ньому національних цінностей і національних інтересів. Національні цінності є основою формування національних інтересів. Саме через матрицю цінностей політична еліта усвідомлює та інтерпретує національні потреби, визначає їх ієрархію. Це є основою прийняття тих чи інших управлінських рішень із забезпечення національної безпеки у цілому та міжнародного військового співробітництва зокрема. При цьому в реалії цінності та інтереси можуть відрізнитись від декларованих та закріплених у законодавстві.

Наприклад, в законодавстві російської федерації, окрім декларованої оборонної доктрини, мають місце норми, які визначають росію як демократичну правову державу. І у той же час рівень захисту прав людини і її безпека є одними з найнижчих у світі.

Розгляд управлінських аспектів міжнародного співробітництва доцільно розглянути з питання сутності державного управління в цілому та національною безпекою зокрема.

Поняття державного управління має досить велику кількість визначень у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі.

Дослідник М. Стрюк визначає управління сектором безпеки і оборони України, як “цілеспрямований організуючий вплив на діяльність системи органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз із метою захисту життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства і держави, їхніх інститутів та системи управління, від зовнішніх і внутрішніх загроз” [15]. У

даному визначенні увага акцентується саме на організаційній функції управління. При цьому інші функції управління: координуюча, цілепокладаюча, контролююча не відображені.

Вчений Г. Гончаренко вважає, що “управління сектором безпеки – це система правових, організаційних та економічних механізмів управлінської діяльності суб’єктів сектору безпеки, спрямованих на реалізацію державної політики у сфері забезпечення національної безпеки держави” [16]. Автор даного визначення скоріше розкриває управління саме процесом забезпечення національної безпеки з боку суб’єктів сектору безпеки. Відзначаючи більш комплексний підхід з розглядом правових, економічних, організаційних управлінських механізмів, слід зауважити, що далеко не всі суб’єкти сектору безпеки виконують управлінські функції. Доцільно виокремлювати управлінську і виконавчу ланку сектору безпеки і оборони.

Цілком слушним є твердження про те, що система суб’єктів сектору безпеки включає: 1) органи державної влади, що здійснюють стратегічно-управлінську діяльність у різних сферах національної безпеки; 2) структури, які виконують завдання, відповідно до стратегічно-управлінських рішень, що безпосередньо спрямовані на реалізацію національних інтересів, протидію внутрішнім і зовнішнім загрозам; 3) органи, установи, організації та громадяни, що залучаються до виконання завдань із забезпечення національної безпеки України [17].

До того ж слід звернути увагу на те, що у виконавчій ланці сектору безпеки і оборони України також має місце управлінська складова.

В енциклопедичному словнику з державного управління, державне управління національною безпекою визначається як “цілеспрямована діяльність суб’єктів забезпечення національної безпеки, які в межах чинного законодавства, та використовуючи наявні можливості держави (дипломатичні, воєнні, економічні, інтелектуальні, інформаційні), здійснюють розробку й реалізацію владних, регулюючих, координуючих, контролюючих та нормативних державно управлінських впливів на об’єкти національної безпеки з метою прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації загроз сталому розвитку людини, суспільства і держави (передусім їх життєво важливим інтересам)” [18].

Щодо сутності механізмів державного управління в сфері національної безпеки, то різні підходи щодо їх дослідження слід розглянути з сутності самого “механізму”. Це питання досить широко досліджено в роботах О. Оболенського, Г. Атаманчука, В. Авер’янова, Л. Приходченка, Г. Ситника та ін.

Цілком слушним є твердження В. Абрамова про те, що поняття “механізм” є запозиченим гуманітарними науками з інженерно-технічної

сфери, проте сьогодні воно широко використовується в науці з державного управління, психології, соціології, менеджменті, політології тощо [19].

Дане поняття широко застосовується і в науці державного управління. Як зазначає Л. Приходченко, можна виокремити два основні підходи в дослідженні механізмів державного управління “структурно-організаційний” (у межах якого механізм розглядається у якості сукупності певних складових елементів, які формують організаційну складову відповідних явищ, процесів) та “структурно-функціональний” (що концентрується не лише на організаційних аспектах його формування, але й на динаміці, реальному функціонуванні певного механізму) [20].

У контексті даного дослідження, автор вважає за доцільне застосувати підхід, в межах якого комплексний механізм державного управління міжнародним військовим співробітництвом розглядається саме у структурно-функціональному розумінні. Це дозволяє акцентувати увагу не лише на організаційній структурі системи управління, але й дослідити особливості функціонування організаційних та правових механізмів управління міжнародним військовим співробітництвом, з’ясувати проблеми їх функціонування, визначити шляхи удосконалення.

Поряд із цим, у науковій літературі поряд з поняттям “механізм державного управління” існує поняття “механізм публічного управління”.

На думку І. Ісаєнка механізм публічного управління можна розглянути як демократичну організацію управлінського впливу на суспільні процеси, що забезпечує ефективне функціонування системи органів державної влади, органів регіонального та місцевого самоврядування, громадських (неурядових) організацій, фізичних осіб та інших суб’єктів громадянського суспільства з метою реалізації державної політики у найрізноманітніших сферах суспільного життя [21].

До порівняння класичне визначення механізму державного управління Г. Атаманчука, котрий розглядає механізм державного управління “як складну систему державних органів, організованих відповідно до визначених принципів для здійснення завдань державного управління” [22].

Тобто, механізм державного управління у вузькому розумінні є поняттям, що акцентує увагу на діяльності переважно державних органів. У той же час “механізм публічного управління” є поняттям більш широким, що розкриває функціонування структур місцевого самоврядування, громадських організацій, суб’єктів громадянського суспільства тощо.

Точка зору, згідно якої “публічне управління відрізняється від державного тим, що воно здійснюється в межах панування верховенства права, завдяки законодавчо врегульованому і практично діючому механізму контролю суспільства над усіма органами державної влади та місцевого

самоврядування” [23] є дискусійною, оскільки з неї можна зробити висновок про державне управління, як явище, що не обов’язково передбачає “панування верховенства права”. Так, державне управління у тоталітарних і авторитарних державах здійснюється не у відповідності з демократичними правовими нормами, проте у відповідності до існуючої у тій чи іншій державі правової системи. В демократичних державах державне управління здійснюється, зокрема завдяки правовому механізму, що ґрунтується на демократичних принципах верховенства права.

Висновки. Отже, на нашу думку, механізм державного управління повинен включати інституційну складову державних органів, які і застосовують певні методи та засоби управлінської діяльності, яка регулюється системою нормативно-правових актів. Державні органи та держава в цілому не перебувають поза механізмом державного управління, а є його органічною складовою. З огляду на вищезазначене, механізм державного управління міжнародним військовим співробітництвом у загальному розумінні може бути визначений як організована державою сукупність органів державної влади та військового управління, що здійснюють управлінський вплив на процес формування та здійснення міжнародного військового співробітництва, а також методів, засобів зазначеного впливу, нормативно-правової основи його здійснення у процесі реалізації державної політики воєнної безпеки.

Література:

1. Голопатюк Л. Військові аспекти співробітництва України з НАТО: стан і перспективи розвитку // Національна безпека і оборона, 2004. №8 (56). С. 31–33.
2. Грачевська Т. О. Особливості нормативно-правової регламентації двостороннього співробітництва України і НАТО // Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса, Сер.: Політичні науки, 2017. С. 42–46.
3. Зіняк Л. В. Співробітництво України та ЄС у військовій сфері на сучасному етапі // Євроатлантична інтеграція України: свідомий вибір моделі безпеки : зб. наук. ст. за матеріалами III Харків. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам’яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, м. Харків, 3 листоп. 2017 р. : у 2 ч. – Харків, 2017. Ч. 1. С. 53–58.
4. Поляков Л. Проблеми і перспективи співпраці України з ЄС у сфері безпеки // Національна безпека і оборона, 2021. № 1-2 (185-186). С. 99–102.
5. Бегма В. М. Перспективи військового та військово-технічного співробітництва України з РФ та країнами СНД // Стратегічна панорама, 1998. №1-2. С. 149–151.
6. Гранцев І. Особливості міжнародно-правового співробітництва України у військовій сфері у рамках СНД // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 2011. № 3(6). С. 140–142.
7. Лухтан А. І. Міжнародне військове співробітництво України (1991–2013 рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Київ, 2018. 363 с.

8. Джус О. А. Міжнародне військове партнерство та його роль у забезпеченні державного суверенітету України. - Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» (052 – Політичні науки). – Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, 2018. 171 с.
9. Седляр Ю., Кравченко Н. Міждержавне співробітництво: концептуальні засади дослідження та підходи до класифікації // *S.P.A.C.E.*, 2017. № 3. С. 72–76.
10. Лисицин Е. Стратегічне партнерство – поняття сучасне // *Віче*, 1999. № 2. С. 32–33.
11. Зіняк Л. В. Міжнародно-правові засади військового співробітництва України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2015. 24 с.
12. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна, К.: НІСНД, 2017. 496 с.
13. Про національну безпеку України: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення 01.10.2022 р.).
14. Ситник Г. П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник К.: НАДУ, 2012. 544 с.
15. Стрюк М. О До питання про визначення поняття управління сектором безпеки й оборони України // *Juris Europensis Scientia*, 2020. №4. С.152–156.
16. Гончаренко Г. А. Управління сектором безпеки: поняття й сутність // *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 31 (70) Ч. 2*, 2020. № 2. С. 40–46.
17. Жук Т. І. Система суб'єктів сектору безпеки України // *Юридична наука*, 2020. № 5(107). С. 106–112.
18. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – Т. 4 : Галузеве управління / наук.-ред. колегія : М. М. Іжа (співголова), В. Г. Бодров (співголова) та ін. К. : НАДУ, 2011. 648 с.
19. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 2 : Методологія державного управління / наук.-ред. колегія : Ю. П. Сурмін (співголова), П. І. Надолішній (співголова) та ін. К. : НАДУ, 2011. 692 с.
20. Приходченко Л. Сутність понять механізмів держави, державного управління та державного регулювання // *Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Одеса : Вид-во ОРІДУ НАДУ*, 2008. № 3. С. 269–274.
21. Ісаєнко І. Європейські підходи до функціонування механізмів публічного управління // *Інвестиції: практика та досвід*, 2012. № 5. С. 114-117.
22. Атаманчук Г. В. Теорія державного управління: Курс лекцій. – М.: Омега-Л, 2005. 584 с.
23. Оболенський О., Борисевич С., Коник С. Опорний конспект лекцій з навчальної дисципліни – Публічне управління: наукова розробка. К.: НАДУ, 2011. 56 с.

References:

1. Golopatjuk, L. (2004). Vijs'kovi aspekti spivrobotnictva Ukraïni z NATO: stan i perspektivi rozvitku [Military aspects of Ukraine's cooperation with NATO: state and prospects for development]. *Nacional'na bezpeka i oborona - National security and defense*, 8 (56), 31–33 [in Ukrainian].
2. Grachevs'ka, T. O. (2017). Osoblivosti normativno-pravovoi reglamentacii dvostoronn'ogo spivrobotnictva Ukraïni i NATO [Peculiarities of normative-legal regulation of bilateral cooperation of Ukraine and NATO]. *Visnik Donec'kogo nacional'nogo universitetu imeni Vasilija Stusa, Ser.: Politichni nauki - Bulletin of the Vasyl Stus Donetsk National University, Ser.: Political Sciences*, 42–46 [in Ukrainian].

3. Zinjak, L. V. (2017). *Spivrobotnictvo Ukraïni ta ЄS u vijs'kovij sferi na suchasnomu etapi // Єvroatlantichna integracija Ukraïni: svidomij vibir modeli bezpeki [Cooperation of Ukraine and the EU in the military sphere at the current stage]*. Harkiv [in Ukrainian].
4. Poljakov, L. (2021). Problemi i perspektivi spivpraci Ukraïni z ЄS u sferi bezpeki [Problems and prospects of cooperation of Ukraine with the EU in the sphere of security]. *Nacional'na bezpeka i oborona - National security and defense*, 1-2 (185-186), 99–102 [in Ukrainian].
5. Begma, V. M. (1998). Perspektivi vijs'kovogo ta vijs'kovo-tehničnogo spivrobotnictva Ukraïni z RF ta kraïnami SND [Perspectives of military and military-technical cooperation of Ukraine with the Russian Federation and the CIS countries]. *Strategichna panorama -, Strategic Panorama*, 1-2, 149–151 [in Ukrainian].
6. Grancev, I. (2011). Osoblivosti mizhnarodno-pravovogo spivrobotnictva Ukraïni u vijs'kovij sferi u ramach SND [Peculiarities of Ukraine's international legal cooperation in the military sphere within the framework of the CIS]. *Naukovi zapiski Institutu zakonodavstva Verhovnoi Radi Ukraïni - Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 3(6), 140–142 [in Ukrainian].
7. Luhtan, A.I. (2018). Mizhnarodne vijs'kove spivrobotnictvo Ukraïni (1991–2013 rr.) [International military cooperation of Ukraine (1991–2013)]. *Candidate's thesis*. Kii'v: Nacional'nij universitet oboroni Ukraïni imeni Ivana Chernjahovs'kogo [in Ukrainian].
8. Dzhus, O. A. (2018). Mizhnarodne vijs'kove partnerstvo ta jogo rol' u zabezpechenni derzhavnogo suverenitetu Ukraïni [International military partnership and its role in ensuring the state sovereignty of Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kii'v: Vijs'kovij institut Kii'vs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka; Institut derzhavi i prava im. V. M. Korec'kogo NAN Ukraïni [in Ukrainian].
9. Sedljar, Ju., Kravchenko, N. (2017). Mizhderzhavne spivrobotnictvo: konceptual'ni zasadi doslidzhennja ta pidhodi do klasifikacii [Interstate cooperation: conceptual foundations of research and approaches to classification]. *S.P.A.C.E.*, 3, 72–76 [in Ukrainian].
10. Lisicin, E. (1999). Strategichne partnerstvo – ponjattja suchasne [Strategic partnership – a modern concept]. *Viche*, 2, 32–33 [in Ukrainian].
11. Zinjak, L. V. (2015). Mizhnarodno-pravovi zasadi vijs'kovogo spivrobotnictva Ukraïni [International legal principles of military cooperation of Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Harkiv: Nac. jurid. un-t im. Ja. Mudrogo [in Ukrainian].
12. Gorbulina, V.P. (2017). *Svitova gibridna vijna: ukraïns'kij front [World hybrid war: the Ukrainian front]*. K.: NISND [in Ukrainian].
13. Zakon Ukraïni “Pro nacional'nu bezpeku Ukraïni” [The Law of Ukraine “On national security of Ukraine”]. (n.d). zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> [in Ukrainian].
14. Sitnik, G. P. (2012). *Derzhavne upravlinnja u sferi nacional'noi bezpeki (konceptual'ni ta organizacijno-pravovi zasadi) [State management in the sphere of national security (conceptual and organizational and legal foundations)]*. K.: NADU [in Ukrainian].
15. Strjuk, M. O (2020). Do pitannja pro viznachennja ponjattja upravlinnja sektorom bezpeki j oboroni Ukraïni [On the issue of defining the concept of management of the security and defense sector of Ukraine]. *Juris Europensis Scientia - Juris Europensis Scientia*, 4, 152 156 [in Ukrainian].
16. Goncharenko, G. A. (2020). Upravlinnja sektorom bezpeki: ponjattja j sutnist' [Management of the security sector: concept and essence]. *Vcheni zapiski TNU imeni V.I. Vernads'kogo. Serija: juridichni nauki - Scientific notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: legal sciences*, 31 (70), 2, 2020, 2, 40–46 [in Ukrainian].

17. Zhuk, T. I. (2020). Sistema sub'ektiv sektoru bezpeki Ukraïni [The system of subjects of the security sector of Ukraine]. *Juridichna nauka - Legal Science*, 5(107), 106–112 [in Ukrainian].
18. Izha, M. M. (2011). *Enciklopedija derzhavnogo upravlinnja [Encyclopedia of public administration]*. K. : NADU [in Ukrainian].
19. Surmin, Ju. P. (2011). *Enciklopedija derzhavnogo upravlinnja [Encyclopedia of public administration]*. (vol. 1-8). K. : NADU [in Ukrainian].
20. Prihodchenko, L. (2008). Sutnist' ponjat' mehanizmv derzhavi, derzhavnogo upravlinnja ta derzhavnogo reguljuvannja [The essence of the concepts of state mechanisms, state administration and state regulation]. *Aktual'ni problemi derzhavnogo upravlinnja - Actual problems of state administration*, 3, 269–274 [in Ukrainian].
21. Isaenko, I. (2012). Evropejs'ki pidhodi do funkcionuvannja mehanizmv publicnogo upravlinnja [European approaches to the functioning of public management mechanisms]. *Investicii: praktika ta dosvid - Investments: practice and experience*, 5, 114-117 [in Ukrainian].
22. Atamanchuk, G. V. (2005). *Teorija gosudarstvennogo upravlennja [Theory of public administration]*. M.: Omega-L [in Ukrainian].
23. Obolens'kij, O., Borisevich, S., Konik, S. (2011). *Opornij konspekt lekcij z navchal'noi disciplini – Publichne upravlinnja [Reference summary of lectures on the academic discipline - Public administration]*. K.: NADU [in Ukrainian].

СЕРІЯ «ЕКОНОМІКА»

UDC 334

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-95-106](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-95-106)

Hagverdiev Rakim Zulal oglu PhD student, Azerbaijan State Economic University, Baku, Azerbaijan, tel.:+994513348085, <https://orcid.org/0000-0906-6546-8754>,

THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN INCREASING THE PROSPECTS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF VARIOUS INSTITUTIONS

Abstract. The aim of the article is to examine the role of human capital, which is one of the most important factors of economic development in modern times.

The used methodology and methods were mainly analytical and comparative methods, referring to the works of local and foreign scientists as the theoretical and methodological basis of the research.

Proposed scientific innovation: The role of society in the formation of successful human capital is very important. This boomerang process is the basis of high development. Thus, successful human capital forms a society with positive qualities. And that society again human capital.

Proposed practical innovation: The role of human capital in innovative development and its impact on the current economy are examined from various aspects. Different examples from the world experience are shown and the areas of influence and application in the mentioned sector in Azerbaijan in recent times are shown.

Results of the research: Human capital is the most important factor of economic success in modern times. The most important issue in the formation of successful human capital is society. Special attention should be paid to creating a healthy environment for the formation of successful human capital. It is human capital that forms a healthy environment and a quality society. The investment spent in this direction is mainly reflected in education and health.

The concept of labor of the modern era requires the reconstruction of all types of production factors based on the concept of human capital in the direction of the innovative development of the economy as a factor of production. The presence of correct and promising human capital as one of the main factors determining the innovative development trajectory of the economy around the world is already

understood and accepted by both researchers, representatives of state structures, and various oriented institutions.

Keywords: capital, human resources, innovative development, budget, human capital, etc.

Хагвердієв Ракім Зулал оглу аспірант, Азербайджанський державний економічний університет (UNEC), Баку, Азербайджан, тел.:+994513348085, <https://orcid.org/0000-0906-6546-8754>,

РОЛЬ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ У ПІДВИЩЕННІ ПЕРСПЕКТИВ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ РІЗНИХ ІНСТИТУЦІЙ

Анотація. Метою статті є дослідження ролі людського капіталу, який є одним із найважливіших факторів економічного розвитку сучасності.

Застосовані методології та методи були основним аналітичним і comparative методів, що відносяться до робіт з місцевих і іноземних школярів як theoretical і методологічний основи для дослідження.

Наведено нове освітнє становлення: ця роль суспільства в формуванні успішного людського капіталу є дуже важливою. Цей boomerang процес є основою високого розвитку. Це, успішні людські capital forms a society with positive qualities. And that society again human capital.

Наведено практичне новаторство: важливість людського капіталу в інноваційному розвитку і його вплив на сучасну економіку є вивченим від різних аспектів. Різні приклади від світового досвіду становлять і сфери впливу й застосування в mentioned sector в Azerbaijan в останніх роках існують.

Результати досліджень: Human capital is the most important factor of economic success in modern times. Найважливішим є те, що у формуванні успішного людського капіталу є люди. Спеціальне значення повинно бути прийнято до створення здоров'я навколишнього середовища для формування успішного людського капіталу. Це є людським капіталом, що форми здоров'я навколишнього середовища і якості суспільства. investment spent in this direction is mainly reflected in education and health.

Концепція розвитку сучасної ери вимагає реконструкції всіх типів production factors, заснованих на концепції людського капіталу в напрямку інноваційного розвитку економіки як factor production. Збереження правильних і проміжних людських капіталів є одним з основних факторів, визначаючи іноземний розвиток trajectory of economy around the world is already understood and accepted by both researchers, representatives of state structures, and divers oriented institutions.

Ключові слова: капітал, людські ресурси, інноваційний розвиток, бюджет, людський капітал, etc.

Problem statement. Proposed scientific innovation: The role of society in the formation of successful human capital is very important. This boomerang process is the basis of high development. Thus, successful human capital forms a society with positive qualities. And that society again human capital.

Proposed practical innovation: The role of human capital in innovative development and its impact on the current economy are examined from various aspects. Different examples from the world experience are shown and the areas of influence and application in the mentioned sector in Azerbaijan in recent times are shown. Along with human capital, national wealth and productive capital have taken a leading place in the development paradigm of the international community of countries. "All activities carried out in the direction of human resources management have maintained their activity until today in parallel with the stages of human development" [1, p.78].

It should be taken into account that currently the successful concept of the United States of America (USA) and leading European countries is formed and developed on the basis of the theory and correct practice of human capital [2]. For example, in the 2000s, Sweden, lagging behind other European countries, became one of the leading countries in the world economy precisely because of human capital. In addition, Finland, another European country, managed to transition from an economy based on raw resources to an innovative economy in a short period of time as a result of turning potential human resources into a leading force [2].

The availability of high-quality human capital is the most important issue for countries with developed economic potential to organize the production of competitive high-tech products, conquer the world market, and achieve success.

All this shows that the abundance or scarcity of natural resources is not the main factor of development. The main issue is the involvement of natural resources in proper production and consumption.

Human capital has generally been the subject of independent research over the past 50-60 years. The scientific and technical revolution that took place in the process of determining the potential characteristics of a person in the development of the economy at the same time sufficiently stimulated scientific approaches.

Analysis of recent research and publications. G. Becker, J. Kendrick, starting from the second century of the XX century [3, p.124]. Famous foreign scientists such as L. Mises, J. Mintzer, L. Turov, T. Shultz conducted detailed research on human capital in their research and laid the foundation for the science of human capital stimulation [3, p.76]. The 90s of the last century and the beginning of the new century were a period of active research in the field of human capital among

local and foreign scientists.

It should also be noted that one of the urgent problems of the economy of the Republic of Azerbaijan is the development of human capital, the formation of competitiveness, ensuring a high level of its competitiveness and, in this way, implementing promising innovative development. Competition in the national economy is the main tool for taking a leading position in the global economic system.

The aim of the article is to examine the role of human capital, which is one of the most important factors of economic development in modern times.

Presenting main material. Development of business and economy. Thus, the development of business and economy, the stimulation of innovative business development prospects, the digitalization of enterprises and the improvement of the efficiency of human capital in these areas are among the most global issues facing both the state and individual structures. One of the interesting points is that the process of developing human capital in the country under the direct leadership of Mr. President Ilham Aliyev is primarily aimed at stimulating the potential opportunities of the young generation. For example, in 2015, the decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the approval of the "2015-2025 Development Strategy of Azerbaijan's youth" is one of the important issues that play a role in the implementation of this process. In the introductory part of the decree, it is stated: "In the last 10 years, Azerbaijan has achieved significant success in all fields, and has entered the category of "countries of high human development" from the group of "countries of average human development" due to the development of human potential [2]. This means creating a new level of economic opportunities for different sections of the population, including young people, expanding rights and strengthening material security. In the past period, the social protection system was improved, the labor market based on the active employment policy was formed, and the fight against poverty was successfully continued. In addition to these, important measures such as protection of cultural heritage, increasing the flexibility of work with youth and sports policy, effective regulation of demography and migration issues have ensured high social welfare and development of human capital for the new generation." [4, p.67].

In this and other programs aimed at revitalizing the economy, the issue of increasing the competitiveness of human potential in the economy of the Republic is the main key to successful solutions. The successful development of the country's economy in the formation of potential and promising human capital has been determined in advance as the main factor for increasing the competitiveness of the national economy.

For example, in recent times, the access of large-scale companies such as "Azersun", "Palmaliv", etc. to both national and international markets plays a role in the proper management of human capital and directly in the formation of high-level capital.

In modern times, tourism is one of the most developing areas in the whole world, including in Azerbaijan, and the demand for the right human capital is created. In particular, special attention is paid to the development of human capital in the field of tourism, which is based on the availability of natural resources without raw materials.

In addition to the fact that touristic places are interesting and beautiful, private companies that organize tours also have an undeniable influence on the economic development and growth dynamics of this area, the production, consumption and export of national goods and services, human capital and other parameters. In particular, proper organization and management of human capital is one of the most important components of the issue. Thus, the right relationship between the tourist and the person leading the trip, the organization of the process at the highest level, plays an important role in the organization and progress of human capital tourism companies, and becomes the main factor of innovation in this field [5].

Currently, the level of professionalism of employees at various enterprises in our country does not correspond to modern scientific and technical achievements, which greatly complicates economic growth and hinders the process of innovation in some areas. In the process of modernization, in particular, the national labor market of machine-building, metal production and other specific areas and capital formation is characterized by a shortage of highly qualified specialists. However, in 1990, the increase in the impact of transformation processes on national security, both quantitatively and qualitatively, was characterized by a negative impact on the formation of human capital [4, p.96].

If we look at the issue from the other side, at the same time, at the same time, the relatively high level of education, as well as the cheap labor force, have a positive effect on the competitive advantages of our national economy. At present, it is noticeable that the engineering potential of our country is advancing. However, if we take into account that the pandemic, which has affected the economy of all the countries of the world for quite a long time, has not left an impact on the education system. The transition of teaching to a virtual form for about two years may lead to a decrease in the number of professional specialists and qualified workers after a while. Of course, in our opinion, both state structures and individuals should be interested in eliminating its consequences. Thus, the organization of certain professional development courses and the involvement of specialists there is a potential step that can be taken towards solving the problem.

In recent times, the lack of qualified specialists in business and the failure to use the potential opportunities of qualified specialists due to various reasons have become widespread, so some delays in innovative development in this field are noticeable.

Of course, the problems listed above have direct or direct causes, and the

investigation and elimination of these causes is actually one of the reasons that ensure the development of the enterprise and the economy at the same time.

Currently, the reasons for the low quality of the training of specialists are the financing of the fields of education and science, as well as the low level of financial sources of various educational institutions, the lack of qualified specialists, the limitation of stimulation of the actual experience of professors and teachers, etc. It is related to a number of serious reasons.

It should be taken into account that modern human capital is closely related to the development of human consciousness, the production of industrial products and is the most important social factor in society. It is shaped by investments in education, training, health, entrepreneurial skills, information technology, public safety and economic freedom, as well as science, culture and the arts, and at the same time governs and directs society.

Impact of the COVID-19 pandemic on education

The COVID-19 pandemic that has swept the world in recent years has led to the transition to virtual education in almost all countries in 2020. In this regard, the OECD report notes that schools remain closed for longer periods of time during the pandemic in countries with low levels of education. Children from socioeconomically vulnerable families missed more school hours than other groups and did not have the resources for effective distance learning. At the same time during the pandemic, people from all walks of life started education equally and reminded that the same result can be achieved. So, under such conditions, it can create equal conditions in education for people of all ages. To acquire various knowledge and skills. However, inequality in education is still evident.

"Gender, socio-economic status, family background or geographic location still determine our access to education and the choice we make within education, regardless of whether we succeed in school or not. Equity in education benefits all of us, not just individuals, and helps build a strong economy and sustainable society. Without it, we cannot achieve sustainable recovery. Students from disadvantaged backgrounds are less likely to do well in school or have access to digital learning tools. They lack a quiet place to study at home and get help from their parents in solving school assignments. They have little chance of getting higher education. Students from migrant families often face similar obstacles. Education systems must take care that digital education does not contribute to the deepening of existing inequalities in access and quality of teaching. Ensuring that all students have the resources they need to learn and succeed will be vital" [6, p.110].

Today, Azerbaijan is advancing confidently on the path of rapid development in all directions. Of course, human capital is the basis of every development, and education is its basis. Because the future of every state is measured by the level of education in that country. "Future development will be determined not by natural

resources, but by knowledge. We see how technologies are developing in the economic, industrial and military fields. The owners of those technologies are the owners of the word in the world today. In Azerbaijan, we attach great importance to science, education, and technological development so that our youth and society are educated and Azerbaijan does not lag behind in terms of technological development. The material and technical base is being strengthened, the quality of education is improving. Investments are made in this area, investments are made in human capital" [2]. These views expressed by President Ilham Aliyev at the opening of the new building of the school-high school number 20 named after Arif Huseynzade have been confirmed by the large-scale work done in the field of education over the past years. The measures taken by the state regarding the development of education in our country indicate that Azerbaijan is determined to see its future more reliable and confident.

The number of educational institutions and the number of students studying in them in the countries that are members of the CIS

	Number of educational institutions, (min)	Number of students, people (min)	Number of educational institutions	Number of students (min)	Number of educational institutions, (min)	Number of students (min)
A	1	2	3	4	5	6
Azerbaijan						
2018/2019	4,4	1562	56	52	52	177
2018/2019	4,4	1562	56	52	52	177
2019/2020	4,4	1616	59	56	52	188
2020/2021	4,4	1657	61	60	52	199
2021/2022	4,4	1691	59	63	51	212
Belarus						
2018/2019	3,0	1010	226	113	51	283
2018/2019	3,0	1010	226	113	51	283
2019/2020	3,0	1031	224	112	51	273
2020/2021	3,0	1058	223	110	50	263
2021/2022	3,0	1076	221	108	50	255
Armenia						
2018/2019	1,4	382	93	23	60	81
2018/2019	1,4	382	93	23	60	81
2019/2020	1,4	391	96	25	60	75
2020/2021	1,4	399	95	28	59	80
2021/2022	1,4	404	98	31	59	79
Kazakhstan						
2018/2019	7,3	3176	769	490	124	542
2018/2019	7,3	3176	769	490	124	542
2019/2020	7,3	3328	740	475	125	604
2020/2021	7,3	3472	737	478	125	577
2021/2022	7,5	3589	724	494	125	576

Kyrgyzstan						
2018/2019	2,3	1268	148	92	51	165
2018/2019	2,3	1268	148	92	51	165
2019/2020	2,3	1312	144	92	38	160
2020/2021	2,3	1357	138	96	57	214
2021/2022	2,3	1407	141	98	60	230
Moldova						
2018/2019	1,2	333	45	29	29	61
2018/2019	1,2	333	45	29	29	61
2019/2020	1,2	332	47	29	27	57
2020/2021	1,2	333	47	30	24	59
2021/2022	1,2	336	47	31	24	60
Uzbekistan						
2018/2019	9,7	5851	1537	728	98	360
2018/2019	9,7	5851	1537	728	98	360
2019/2020	10,1	6168	1117	282	119	441
2020/2021	10,2	6288	732	189	127	572
2021/2022	10,3	6305	741	369	154	808
Russia						
2018/2019	41,3	16137	...	2464	741	4162
2018/2019	41,3	16137	...	2464	741	4162
2019/2020	...	16566	...	2576	...	4068
2020/2021	...	16894	...	2760	...	4049
2021/2022	...	17314	...	2856	...	4044
Tajikistan						
2018/2019	3,9	1970	70	87	39	210
2018/2019	3,9	1970	70	87	39	210
2019/2020	3,9	2034	74	90	40	230
2020/2021	3,9	2109	78	98	41	246
2021/2022	3,9	2196	79	96	41	240
Ukraine						
2018/2019	15,4	4017	370	200	282	1322
2019/2020	15,1	4116	338	174	281	1266
2020/2021	14,8	4192	129	166	515	1142
2021/2022	14,0	4103	248	282	386	1047

The information in the above table is reflected in the official information on the website stat.gov.az. (8)

Higher education institutions in European countries are financed by state public funds, philanthropic and donor contributions, scientific research for business structures and other sources of non-governmental organizations.

For example, tuition fees of UK universities make up 15-25% of the total budget, scientific research for business and other structures 6%, European Union (EO) and public funds 3%, philanthropy and donors 5% . form of tuition fees. , 4%

comes from intellectual services, and the rest comes from state funds and other non-state sources [5].

At present, although some progress has been made as a result of a number of new reforms in the field of education and science in Azerbaijan, low labor motivation significantly hinders the formation of human capital. At this time, one of the motivating factors is the salary, which differs according to economic activity, field, specialty and field.

Based on President Ilham Aliyev's idea that "Children should study in good schools, teachers should teach in good schools", serious work is being done in our country to create educational institutions that meet the most modern standards. Even despite the complications caused by the pandemic in the last two years, this issue was not ignored. In 2020, construction, restoration-strengthening and major repair works were carried out in 34 educational institutions across the country, 60 modular schools were installed. In 2021, a total of 88 educational institutions were built or overhauled in our country [7, p.119].

President Ilham Aliyev and First Vice-President Mehriban Aliyeva participated in the opening of most of the newly built schools. This is a clear indication that the development of education in our country is always in the center of attention.

The healthcare system, in turn, has ten effects on the level of quality development of human capital.

In recent years, healthcare expenditures in Azerbaijan constitute a certain part of the general budget. But despite this, the provision of medical staff in the republic lags behind the leading countries of the world.

In addition, if the provision of quality medical services is organized at the highest level, the quality of the first medical aid provided to patients will increase, incompetent service, lack of provision of medicines, etc. can solve such problems. Correct assessment of the work of medical workers actually leads to development in all areas of health care, increase of human resources, elimination of complications in the system. So, some medical workers have to work in several places, which negatively affects the quality of their services.

In the ongoing process of globalization, competition in the fields of education and healthcare is intensifying in almost all countries. The increase in the material well-being of the population leads to an increase in the demand for efficient, quality education and health services. In this regard, the number of applicants for medical care in clinics providing educational services in other countries and foreign higher education institutions is increasing. The researches of world experts also show that the most important factor for the high level of fulfillment of human capital requirements of various states is to ensure the comfort of the living workforce, which directly leads to an increase in productivity [5].

The Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated October 24, 2013 states: "The next strategic task facing the country is to ensure sustainable economic development and raise the standard of living of the population through further modernization of socio-economic life and adaptation to advanced international practice. Modernization is primarily related to the successful application of advanced technologies and management methods, innovations created on the basis of scientific achievements to the socio-economic life of the country. The priority direction for this is the acceleration of the integration of the country's economy into the world economy, as well as the development of human capital in the country, ensuring that a person acquires modern knowledge and skills. The development of human capital is one of the most important conditions in the process of successful integration of the economy into the global system and the country's more effective benefit from international competition, and constitutes the main task of the country's education system." [5, p.66;]

Conclusion. Successful modernization of the republic's economy is determined by achievements in the field of human capital formation as the main factor of increasing the competitiveness of the national economy.

Successful modernization of the republic's economy is determined by achievements in the field of human capital formation as the main factor of increasing the competitiveness of the national economy.

The Global Competitiveness Index is one of the main indicators that determine the country's position and image at the world level. In the last 10 years, Switzerland has taken first place in the GIK ranking. Singapore, the United States (USA), the Netherlands, Germany, Great Britain, Japan, Sweden, Finland and Hong Kong are in the top ten. "As a result of the industrial revolution's focus on technology, giant firms such as Ford, Rockefeller and Chrysler emerged. In these years, Robert Owen, who has an important place in the history of the concept of personnel management, implemented some measures that improved working conditions to increase productivity. In addition to improving physical working conditions in his factories, he also reduced working hours from 12 to 10 hours a day. On the other hand, it prevented the widespread use of child labor, which was considered cheaper labor in factories" [7, p.26].

According to the "Global Competitiveness Index" published by the World Economic Forum on October 8, Azerbaijan moved up 11 places and ranked 58th among 141 countries. The Global Competitiveness Report is a globally authoritative report and is used as a reference source by international organizations, investors and entrepreneurs, and independent think tanks. The report reflects 12 directions and covers all areas of the economic and social sphere. In the last report, the "Global Competitiveness Index", which includes directions such as institutions, infrastructure, information technologies, macroeconomic situation, health care,

education, consumer products market, labor market, financial system, market size, business dynamism and innovation, included 141 countries. According to the last edition of the report, Azerbaijan advanced in 8 out of 12 indicators and took a leading position among the CIS countries" [4, p.78].

Result: It is as a result of this that the improvement of individual indicators characterizing the level of national human capital was observed.

In the current conditions, it is necessary to develop a mechanism of human capital management, taking into account the factors of interaction and the formation and use of its structure, which allows to increase the innovative activity of employees. These cases and the seriousness of the identified problems determine the relevance of the research topic, as well as clarify its goals and objectives.

For this article, based on the experience of both Azerbaijan and the world, we come to the following conclusions:

- The comprehensive progress in society in recent years has formed a new type of human capital, in other words, representatives of generation Z who are open to techniques and technology.
- Successful human capital is the main factor that brings any company or country to a high level of development.
- The most important issue for forming successful human capital in individual enterprises and countries in all fields is to accelerate the process of using and stimulating potential personnel in the education system.

The formation and use of human capital, which meets the requirements of the innovative economy and is necessary for development, is one of the priority tasks of every country.

References:

1. Əliyev M., Həmidov H. *Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi (dərslük)*. Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2013, 532 s.
2. Aliyev M., Hamidov H. (2013). *Human resources management in business (textbook)*. Baku: "Economics University" Publishing House, - 532 p.
3. The Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated October 24, 2013, <https://president.az/az/articles/view/9779>. L.v. 05.12.2022
4. Awan, A.G, (2012)."Diverging Trends of Human Capital in BRICS Countries", *International Journal of Asian Social Science*, 2195-2219.
5. Muradov, R. (2016). *Theoretical and methodological bases of budget process improvement*. Baku, 290 p.
6. <http://adudspace.adu.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11607/4403/1/3173.pdf>.L.v. 18.12.2022
7. Altiner, Ali, Toktas, Yılmaz (2017).: "Relationship Between Human Capital and Economic Growth: An Application to Developing Countries", *Eurasian Journal of Economics and Finance*, Vol:3, Issue:3, p. 87-98.
8. Florin Marius Martina, Laurentiu Ciovicab, Marian Pompiliu Cristescua. (2013), *Implication of Human Capital in the Development of SMEs through ICT Adoption*. International Economic Conference of Sibiu. Post Crisis Economy: Challenges and Opportunities, IECS, 270 p.

9. <https://www.stat.gov.az/source/education/>. L.v. 19.12.2022

10. "Children should study in good schools, teachers should teach in good schools", https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin_konseptual_tehsil_strategyasi_geleceye_qoyulan_sermaye-1991021

Литература:

1. Əliyev M., Həmidov H. Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi (dərslük). Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2013, 532 s.

2. Aliyev M., Hamidov H. (2013). Human resources management in business (textbook). Baku: "Economics University" Publishing House, - 532 p.

3. The Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated October 24, 2013, <https://president.az/az/articles/view/9779>. L.v. 05.12.2022

4. Awan, A.G, (2012). "Diverging Trends of Human Capital in BRICS Countries", International Journal of Asian Social Science, 2195-2219.

5. Muradov, R. (2016). Theoretical and methodological bases of budget process improvement. Baku, 290 p.

6. <http://adudspace.adu.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11607/4403/1/3173.pdf>. L.v. 18.12.2022

7. Altınar, Ali, Toktas, Yılmaz (2017).: "Relationship Between Human Capital and Economic Growth: An Application to Developing Countries", Eurasian Journal of Economics and Finance, Vol:3, Issue:3, p. 87-98.

8. Florin Marius Martina, Laurentiu Ciovicab, Marian Pompiliu Cristescua. (2013), Implication of Human Capital in the Development of SMEs through ICT Adoption. International Economic Conference of Sibiu. Post Crisis Economy: Challenges and Opportunities, IECS, 270 p.

9. <https://www.stat.gov.az/source/education/>. L.v. 19.12.2022

10. "Children should study in good schools, teachers should teach in good schools", https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin_konseptual_tehsil_strategyasi_geleceye_qoyulan_sermaye-1991021

УДК 657

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-107-120](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-107-120)

Буткевич Оксана Вікторівна кандидат економічних наук, доцент кафедри математики та методики її навчання, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25000, тел.: (099) 961-05-97, <https://orcid.org/0000-0001-9583-0960>.

ОБЛІКОВІ ПРОБЛЕМИ ТА АСПЕКТИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІНСЬКОГО ОБЛІКУ НА ПІДПРИЄМСТВАХ

Анотація. Визначено, що в умовах сучасного стану розвитку економіки та інформаційних систем і технологій облікова інформація набуває все більшої важливості в процесі прийняття управлінських рішень. Аналіз різних трактувань управлінського обліку визначив, що автори його розглядають і з точки зору управлінського обліку і з точки зору фінансового обліку, і як сполучну ланку між управлінським і фінансовим обліком. Розроблена методологічна систематизація стратегічного обліку через призму п'яти основних параметрів: предмет стратегічного обліку; спрямованість стратегічного обліку; часові межі; прийоми (методи) стратегічного обліку; місія стратегічного обліку. Обґрунтовано необхідність удосконалення системи облікового забезпечення стратегічного управління. Визначено невідповідність чинної облікової системи потребам і запитам суб'єктів стратегічного управління. Виділено три основні аспекти, у розрізі яких варто удосконалювати облікове забезпечення стратегічного управління (теоретичний, методичний, організаційний). Висвітлено особливості розгляду стратегічного обліку як окремого виду чи напряму облікової науки. Розглянуто причини виокремлення парадигми бухгалтерського обліку. Розкрито порядок формування стратегічної звітності на основі використання стратегічного бухгалтерського інжинірингу. Проаналізовано роль інструментів стратегічного управлінського обліку в формуванні облікової інформації стратегічного спрямування. Наведено розвиток теоретичних, методологічних та організаційних аспектів функціонування облікової системи підприємства в контексті системи стратегічного управління. Розкрито напрями удосконалення системи організації обліку з метою задоволення потреб суб'єктів стратегічного управління.

Ключові слова: стратегічний облік; стратегічний управлінський облік; стратегія; стратегічна звітність; бухгалтерський інжиніринг; стратегічно-орієнтована система обліку.

Butkevych Oksana Viktorivna PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Mathematics and Methods of its Teaching at the Central Ukrainian State University named after Volodymyr Vynnychenko. Shevchenko St., 1, Kropyvnytskyi, 25000, <https://orcid.org/0000-0001-9583-0960>.

ACCOUNTING PROBLEMS AND ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF STRATEGIC MANAGEMENT ACCOUNTING IN THE COMPANY

Abstract. It was determined that in the conditions of the modern state of development of the economy and information systems and technologies, accounting information is gaining more and more importance in the process of making management decisions. The analysis of different interpretations of management accounting determined that the authors consider it both from the point of view of management accounting and from the point of view of financial accounting, and as a connecting link between management and financial accounting. The methodological systematization of strategic accounting through the prism of five main parameters has been developed: the subject of strategic accounting; focus of strategic accounting; time limits; techniques (methods) of strategic accounting; strategic accounting mission. The need to improve the accounting support system of strategic management is substantiated. The inconsistency of the current accounting system with the needs and requests of strategic management subjects was determined. Three main aspects are highlighted, in terms of which it is worth improving the accounting support of strategic management (theoretical, methodical, organizational). The peculiarities of considering strategic accounting as a separate type or direction of accounting science are highlighted. The reasons for the isolation of the accounting paradigm are considered. The procedure for forming strategic reporting based on the use of strategic accounting engineering is revealed. The role of strategic management accounting tools in the formation of strategic direction accounting information is analyzed. The development of theoretical, methodological and organizational aspects of the functioning of the accounting system of the enterprise in the context of the strategic management system is presented. The directions for improving the system of accounting organization in order to meet the needs of strategic management subjects are revealed.

Keywords: strategic accounting; strategic management accounting; strategy; strategic reporting; accounting engineering; strategically oriented accounting system.

Постановка проблеми. В умовах сучасної глобалізації бізнесу, високих темпів інноваційних процесів, швидких змін інформаційних та комунікаційних

технологій, мобільності організаційних структур, стало зрозумілим, що для досягнення конкурентних переваг, формування позитивного іміджу підприємства, завоювання довіри кредиторів, інвесторів і партнерів менеджмент керівництва компаній повинен бути більш гнучким до мінливих умов та мати стратегічне мислення. Воно проявляється в здатності прогнозувати результати діяльності підприємства і наслідки власних дій у довгостроковій перспективі. Для реалізації такої функції на підприємстві повинна впроваджуватись система стратегічного менеджменту, яка виступає управлінською системою, орієнтованою на забезпечення виживання підприємства в довгостроковій перспективі шляхом встановлення динамічної рівноваги із його зовнішнім середовищем. До основних її характеристик відносять: орієнтація на зовнішнє середовище; пошук нових можливостей в конкурентній боротьбі; орієнтація на довгострокову перспективу; розгляд працівників підприємства як носіїв людського капіталу, а не джерела витрат.

Для забезпечення ефективного функціонування системи стратегічного менеджменту підприємства необхідною є розробка дієвої системи його обліково-аналітичного забезпечення. Завдяки наявному інструментарію система дозволить забезпечити ідентифікацію, обробку та представлення необхідної як внутрішньогосподарської, так і зовнішнього середовища інформації (здійснювати моніторинг) стратегічним менеджерам компаній. Це дозволить значно підвищити релевантність облікової інформації в процесі прийняття стратегічних рішень. На сьогодні одним із найбільш перспективних інструментів інформаційної підтримки стратегічного менеджменту є система управлінського обліку. Раніше він був спрямований лише на внутрішньогосподарське управління, але в сьогоденні умовах, згідно сучасних запитів менеджерів, він почав здійснювати ще і аналіз діяльності підприємства з урахуванням довгострокових його цілей. В результаті управлінський облік розділили – інформаційну підтримку стратегічного менеджменту в організації почав здійснювати стратегічний управлінський облік.

Перші спроби його розробки в Україні виникли нещодавно, про що свідчать результати останніх науково-практичних конференцій, присвячених обліково-аналітичним проблемам сьогодення. Актуальність стратегічного управлінського обліку та перспективи його впровадження на вітчизняних теренах стали об'єктом активних дискусій та досліджень, які сформувались у достатньо широкий напрям наукових пошуків, що потребують проведення систематизації, узагальнень та концептуалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спроби визначення сутності, предмета і методу стратегічного управлінського обліку були здійснені переважно зарубіжними вченими: Аткинсоном Е.А., Бімані А., Бромвічем М.,

Говіндараджаном К., Друрі К., Донеланом Дж., Капланом Р., Райаном Б., Цуджі А., Уордом К., Фостером Дж., Хорнгренем Ч.Т., Шанком Дж. та ін.

В кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. вчені близького зарубіжжя почали досліджувати розвиток управлінського обліку і визначати місце й роль стратегічного управлінського обліку в інформаційному забезпеченні комерційної діяльності підприємства. Цими питаннями займалися Алексєєва О.В., Богата І.М., Борисова Л.І., Вахрушина М.А., Волошин Д.А., Івашкевич В.Б., Іванов В.В., Землякова К.Є., Зимакова Л.А., Керімов В.Е., Куніцина Я.Н., Локтєв Л.В., Несветайлов В.Ф., Ніколаєва О.Є., Панков В.В., Проняєва Л.І., Сидорова М.І., Сулоєва С.Б., Хан О.К.

До кола вітчизняних науковців, які розглядали сутність і принципи стратегічного управлінського обліку, доцільно віднести: Болдуєва М.В. [2], Голова С.Ф. [7], Гудиму О.В., Гуцайлюка З.В. [8], Гуцаленко Л., Кануну З.Ф., Корінев В.Л., Кундрю-Висоцьку О.П., Лозовицького Д.С., Нападовську Л.В., Пушкаря М.С., Семанюк В.З. [14], Труша В.Є. [15], Чебан Т.М., Шайкана А.В., Яценко В.Ф.

Метою статі є дослідження облікових проблем та аспектів запровадження стратегічного управлінського обліку, уточнення його поняття як складової системи управління підприємством, функцій, завдань, принципів та способів відображення об'єкта.

Виклад основного матеріалу. Глобалізація світової економіки є одним із визначальних факторів ускладнення конкурентного середовища функціонування підприємств та підвищення динамізму змін, що безпосередньо впливають на їх діяльність. В останні два десятиліття у бізнес-середовищі відбулися кардинальні зміни під впливом відкритості доступу до ринків, широкого використання у діяльності підприємств інформаційних технологій і сучасних засобів зв'язку для налагодження між- та внутрішньо-підприємницької взаємодії. За таких нових умов все більш важливого значення для забезпечення ефективності діяльності підприємств набуває налагодження дієвої системи стратегічного управління, спрямованої на створення стратегії, планування набору стратегічних ініціатив щодо ефективного використання наявних ресурсів і залучення нових, реалізації та коригування обраної стратегії.

В свою чергу, впровадження системи стратегічного управління передбачає необхідність використання значної кількості специфічної інформації як про діяльність підприємства, так і про зміни в зовнішньому середовищі, що впливають на неї. Внаслідок чого однією з основних заporук стратегічного успіху підприємства вважається побудова стратегічно-орієнтованої системи бухгалтерського обліку, що здатна забезпечувати інформаційну підтримку системи стратегічного управління.

Поява таких викликів до системи бухгалтерського обліку як основного джерела генерування інформації для прийняття рішень спричинила виникнення наукової дискусії щодо її здатності забезпечити задоволення зростаючих потреб суб'єктів стратегічного управління. Так на сьогодні в Україні виник новий напрям досліджень, спрямований на удосконалення облікового інструментарію як засобу інформаційної підтримки прийняття стратегічних управлінських рішень.

В умовах сучасного стану розвитку економіки та інформаційних систем і технологій облікова інформація набуває все більшої важливості в процесі прийняття управлінських рішень. Оскільки на відміну від всезростаючого «інформаційного шуму» (інших видів інформації, які можуть використовуватися в управлінському процесі) вона відповідає набору якісних характеристик та сформована на основі принципів бухгалтерського обліку, дотримання яких дозволяє одержувати інформацію високої якості. Однак, з метою покриття інформаційного дефіциту, що виникає внаслідок непристосованості чинної облікової системи до надання інформації для управління довгостроковим розвитком підприємства, вчені наголошують на необхідності її удосконалення

Сучасний стан бухгалтерського обліку демонструє досить високий рівень диференціації різних його видів і напрямів, які або є самостійними, або поділяються на окремі відгалуження з фінансового та управлінського обліку.

Незважаючи на те що стратегічний облік – молодий напрям, але вже існує досить велика кількість трактувань і розуміння даного виду обліку. Класичне визначення стратегічного управлінського обліку дав на початку 1990-х років один із найбільш активно працюючих у даному напрямі вчених – М. Бромвіч. Він розглядає стратегічний управлінський облік як прийом вивчення даних про витрати конкурентів, структуру витрат і стратегії підприємств, стратегії конкурентів на ринках продукції за низку звітних періодів [1].

Провівши аналіз наукових праць вітчизняних та закордонних авторів, можна стверджувати, що і досі невирішеним залишається питання трактування поняття «стратегічний управлінський облік», у науковців не має єдиної думки щодо визначення сутності стратегічного управлінського обліку. Це призводить до неможливості ідентифікації основоположних параметрів побудови концепції стратегічного управлінського обліку внаслідок їх «розмивання», що виливається в неможливість розробки ефективних моделей реалізації стратегічного управлінського обліку в діяльність підприємств.

Аналіз різних трактувань управлінського обліку показав, що автори його розглядають і з точки зору управлінського обліку і з точки зору фінансового обліку, і як сполучну ланку між управлінським і фінансовим обліком.

На сьогодні в Україні також відсутнє нормативне закріплення поняття стратегічного управлінського обліку, однак існує визначення внутрішньогосподарського (управлінського) обліку в Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні». Законотворці розглядаючи його в якості підсистеми бухгалтерського обліку зазначають, що це «система обробки та підготовки інформації про діяльність підприємства для внутрішніх користувачів у процесі управління підприємством» [3]. Відповідно до статті 8, п.5 цього Закону «підприємство самостійно розробляє систему внутрішньогосподарського (управлінського) обліку та звітності». Цим зауваженням підприємства залишили наодинці з виконанням цього складного завдання.

На відміну від вітчизняних нормативних пропозицій за кордоном існує визначення стратегічного управлінського обліку надане професійними організаціями. Інститут сертифікованих управлінських бухгалтерів (СІМА) розглядає його як «форму управлінського обліку, в якій акцент робиться на інформації, що відноситься до зовнішніх факторів по відношенню до підприємства, а також на не фінансову та внутрішню створену інформацію» [3].

Дане визначення є досить узагальнюючим, оскільки визначає лише параметри облікової інформації, яка формується інструментами стратегічного управлінського обліку на виході, не називаючи при цьому види цих інструментів і не розкриваючи загальної технології обробки та представлення інформації стратегічного характеру. Основний акцент в його функціонуванні ставиться на інформації про зовнішнє середовище та нефінансову інформацію про внутрішнє середовище. Після офіційного оприлюднення даного визначення у 2005 р. Значна кількість науковців використовує його за основу та доповнює власними додатковими елементами.

Результатом функціонування стратегічного управлінського обліку є генерування інформаційного продукту у вигляді стратегічної управлінської звітності, що є сукупністю способів отримання підсумкових відомостей [4].

Стратегічний облік – це конкретний прийом відображення облікових і фінансових проблем компанії.

До об'єктів стратегічного обліку, відносяться два ситуаційних блоки:

- 1) центри відповідальності й окремі ділянки діяльності;
- 2) управлінський фінансовий облік [8, с. 15].

О.А. Мошковська розглядає стратегічний облік як систему обліку, що об'єднує управлінський і фінансовий облік, моніторинг зовнішнього середовища, стратегічне планування, що дає можливість усім користувачам (внутрішнім і зовнішнім) вирішувати стратегічні завдання [9].

В.Е. Керімов і П.В. Селіванов досліджують стратегічний облік через призму поділу бухгалтерського обліку на управлінський і фінансовий. Вони

вважають, що з історичної точки зору стратегічний облік з'явився завдяки наявності управлінського обліку, який дає можливість прогнозувати розвиток компанії. Стратегічний облік як частину управлінського називають ще прогнозними або перспективним. Таким чином, стратегічний облік – це система фіксації, узагальнення та надання даних із метою прийняття ефективних управлінських рішень менеджерами компанії [10].

Таким чином, провівши аналіз низки трактувань категорії «стратегічний облік» і виявивши основні тенденції розвитку даного напрямку обліку, розроблена методологічна систематизація стратегічного обліку через призму п'яти основних параметрів (табл. 1): предмет стратегічного обліку; спрямованість стратегічного обліку; часові межі; прийоми (методи) стратегічного обліку; місія стратегічного обліку.

Таблиця 1.

Методологічна систематизація стратегічного обліку

Параметри систематизації	Реалізація параметрів
Предмет стратегічного обліку	Фактори внутрішнього і зовнішнього середовища
Спрямованість стратегічного обліку	Ухвалення управлінських рішень і розробка заходів для успішної роботи
Часові межі	Довгострокова перспектива
Прийоми (методи) стратегічного обліку	Збір інформації, економічний аналіз
Місія стратегічного обліку	Служить інформаційною основою для прийняття довгострокових управлінських рішень

Джерело: сформовано автором на основі [8-10]

Базуючись на методологічній систематизації стратегічного обліку варто надати власне визначення стратегічного обліку. Через існуючі історичні вітчизняні традиції та нормативне закріплення управлінського обліку у складі бухгалтерського обліку розуміння сутності стратегічного управлінського обліку в вузькому розумінні обмежує можливості його використання в управлінській діяльності вітчизняних підприємств. Вихід на міжнародний рівень вимагає від них більш серйозної оцінки розширеного зовнішнього середовища за допомогою спеціального інструментарію для прийняття рішень в процесі стратегічного управління. Виходячи з цього пропоную власне визначення стратегічного управлінського обліку, що базується на широкому погляді науковців до цього поняття. Підсумовуючи все вище сказане стратегічний управлінський облік – це система інформаційного забезпечення всіх рівнів управління прогноною, звітною та аналітичною інформацією для прийняття управлінських рішень і оцінки їх реалізації в процесі розробки і запровадження стратегій розвитку підприємства.

Більшість дослідників (О.В. Вакун [4, с. 25], І.І. Криштопа [10, с. 198] та ін.) пов'язує розвиток стратегічного управлінського обліку як окремого напрямку облікової науки пов'язується з необхідністю формування звітності стратегічного призначення або стратегічної звітності, яка могла б використовуватись внутрішніми користувачами для підвищення ефективності стратегічного управління, а також зовнішніми користувачами при реалізації інвестиційно-позикових стратегічних ініціатив. Основною причиною розробки і впровадження стратегічної звітності вважається нездатність фінансової та управлінської звітності розкривати повну інформацію про стратегічний розвиток підприємства. Зокрема, стратегічна звітність має містити інформацію про зовнішнє середовище підприємства, тобто фактори, що впливають на його подальший розвиток, а також інформацію прогностичного та стратегічного характеру (про бізнес-перспективи, ризики, вартість підприємства, грошові потоки тощо).

Для формування стратегічної звітності необхідним є удосконалення чинної системи бухгалтерського обліку шляхом її предметного розширення й використання нових інструментально-методичних засобів. Як зазначає Н.Ю. Єршова, необхідність розвитку інструментарію, що викликане підвищенням значення обліково-аналітичної інформації для потреб стратегічного управління, сприяють реалізації прогностичної функції стратегічного управлінського обліку в управлінні підприємствами [9, с. 695].

Одним із таких нових інструментів є бухгалтерський інжиніринг – концепція формування прогностичної звітності на основі здійснення інжинірингових записів. В основу цієї концепції було покладено результати дослідження проф. В.І. Ткача та представників його наукової школи, якими було виокремлено категорію чистих пасивів та розроблено систему похідних інжинірингових звітів, що дозволяють моделювати і прогнозувати діяльність підприємства в різних аспектах (стратегічний розвиток, хеджування, інноваційна діяльність, грошові потоки тощо). Використання бухгалтерського інжинірингу дозволяє формувати похідні стратегічні інжинірингові звіти, які складаються на основі здійснення стратегічних агрегованих бухгалтерських проведення в межах інжинірингової методології, дозволяючи одержувати інформацію про стратегічний розвиток підприємства. На сьогодні даній проблематиці присвячено праці М.В. Болдуєва [2, с. 122], І.А. Герасимович [6, с. 26], О.П. Кундрі-Висоцької [11, с. 139].

Також важливу роль у процесі формування інформації стратегічного спрямування відіграє удосконалення організаційних аспектів функціонування облікової системи на підприємстві. Дослідник І.М. Боярко [3, с. 10] навіть наголошує на необхідності виокремлення стратегічно-орієнтованої системи обліку, яка б забезпечувала надання необхідної якісної інформації для

реалізації всіх етапів стратегічного управління (аналіз середовища, створення стратегії, планування набору стратегічних ініціатив, реалізація і коригування обраної стратегії). Проте, враховуючи той факт, що частина інформації з систем фінансового й управлінського обліку вже використовується у стратегічному управлінні, формування окремої підсистеми для цих цілей є не зовсім доцільним та економічно невиправданим.

Управління підприємством можна здійснювати з двох часових рівнів (позицій): із точки сьогодення і з горизонту майбутнього. Погляд із сьогодення дає змогу визначити можливі варіанти розвитку в майбутньому, здійснювати облікове управління підприємством, мінімізувати ризики втрат від невизначеності майбутнього.

Під час дослідження питань організації стратегічного управлінського обліку на підприємстві, виявлено три основні суттєві позиції.

1. місія підприємства є створення цінності;
2. підприємство є відкритою системою, що здійснює безперервну взаємодію з зовнішнім середовищем;
3. результатом даної взаємодії є синергетичний ефект, який призводить до якісно нового рівня самого підприємства (тобто створення нової цінності і збільшення власності).

Стратегічний управлінський облік підприємства – це інформаційний потік і методологічний апарат, які в комплексі дають змогу, з одного боку, вибудувувати власну лінію ведення бізнесу, а, з іншого – перебувати у взаємодії і взаємній співпраці з іншими підприємствами. З точки зору системи організації обліку така подвійність дає змогу говорити про можливість синтезу в стратегічному обліку як фінансового, так і управлінського обліку.

У ході дослідження було проведено аналіз історії розвитку облікової думки, який також показав наявність двох напрямків її розвитку: перший базою обліку вважає бухгалтерську звітність, а другий – як основу бачить план рахунків.

Звітності, безумовно, наразі надається велике значення, звітність – це мова міжнародного спілкування, за допомогою якої кожна інституційна одиниця звітує про результати діяльності, а з метою взаєморозуміння у світі й створюються єдині міжнародні стандарти звітності [12].

Таким чином, досліджуючи питання організації стратегічного управлінського обліку на підприємстві, необхідно базуватися на двох напрямках бухгалтерського обліку:

- 1) в основі організації обліку – звітність;
- 2) в основі організації обліку – план рахунків.

Організація стратегічного управлінського обліку складається з двох векторів: стратегічного обліку та стратегічного обліку власності.

Кожен із напрямів організації стратегічного управлінського обліку має свої інформаційну базу, методологію і результат.

Адаптований під конфігурацію організаційної структури підприємства план рахунків робить саме підприємство адаптивним. Інструментальна якість плану рахунків дає змогу підприємству здійснювати швидке реагування на фактори зовнішнього середовища за рахунок того, що, з одного боку, воно дає змогу проводити заміну комп'ютерних програм, а з іншого боку, за рахунок даної якості план рахунків стає сам інструментом управління. Інтеграційні властивості плану рахунків дають змогу вирішити проблему роз'єднаності різних видів обліку за рахунок їх інтеграції у фінансовий облік [13].

Так, наприклад, стратегічний управлінський облік, в якому облік витрат ведеться на відповідних рахунках, може бути інтегрований у фінансовий облік за рахунок уведення нових рахунків. Отже, всі види обліку: стратегічний управлінський, стратегічний фінансовий, податковий та ін. – можуть бути інтегровані у фінансовий облік, що забезпечує його системність, з одного боку, і прозорість – з іншого.

Можливість прояву інтеграційних властивостей плану рахунків забезпечується модульним принципом його побудови, що забезпечує високу інформаційну ємність плану рахунків.

Таким чином, можна зробити висновок про переваги використання в якості інформаційної бази плану рахунків бухгалтерського обліку. У контексті дослідження він дає змогу здійснювати стратегічний управлінський облік, тобто здійснювати облікове управління виробничим процесом на базі відповідних рахунків і безпосередньо з точки зору її вартості.

Необхідність удосконалення облікового забезпечення системи стратегічного управління передбачає врахування його особливостей (існуючих підходів, управлінських інструментів) при розробці системи формування облікової інформації. Проте дані особливості також не спроможні врахувати систему управлінського обліку, що виникла як засіб інформаційної підтримки операційного менеджменту шляхом формування конфіденційної інформації про діяльність підприємства без особливого врахування зовнішнього контексту його існування. Щодо цього представники CIMA (Chartered institute of management accountants) сверджують, що у 1980-х рр. управлінський облік значно критикувався через його надмірну внутрішню орієнтацію на операційні цілі, оскільки не міг допомагати менеджерам здійснювати стратегічні рішення [14]. Як наслідок, на сьогодні вчені розглядають різноманітні варіанти вирішення цієї проблеми, зокрема, як шляхом удосконалення існуючого облікового інструментарію у відповідності до потреб суб'єктів стратегічного управління, так і розробки нових засобів та інструментів (стратегічна звітність, стратегічний бухгалтерський інжиніринг, інтегрована звітність тощо), які

дозволятимуть формувати облікову інформацію, необхідну для прийняття стратегічних управлінських рішень.

Необхідність розробки дієвого обліково-інформаційного забезпечення системи стратегічного управління в останні роки стала однією з найбільш обговорюваних проблем серед вітчизняних вчених, виникнення якої спричинило перегляд теоретичних, методологічних та організаційних аспектів функціонування облікової системи підприємства (табл. 2).

Таблиця 2.

Розвиток теоретичних, методологічних та організаційних аспектів функціонування облікової системи підприємства в контексті системи стратегічного управління

Вид аспекту	Проблемні питання	Значення з позиції системи стратегічного управління
Теоретичний	Розгляд стратегічного обліку як окремого виду чи напрямку	Виокремлення об'єкта та предмета стратегічного обліку, власних методів та інструментів
	Виокремлення стратегічної парадигми бухгалтерського обліку	Розробка революційно нової системи бухгалтерського обліку стратегічного спрямування
Методологічний	Розвиток системи стратегічної звітності	Генерування інформації прогнозного та стратегічного характеру
	Застосування стратегічного бухгалтерського інжинірингу	Формування стратегічних похідних інжинірингових звітів
	Застосування інструментів стратегічного управлінського обліку (BSC, VCC тощо)	Формування стратегічної звітності на основі врахування специфіки систем та інструментів стратегічного управління
Організаційний	Розробка стратегічно-орієнтованої системи обліку	Створення єдиного центру генерування інформації стратегічного спрямування
	Організаційна регламентація обліково-аналітичного процесу Розвиток організаційних засад формування стратегічної бухгалтерії	Створення окремої посади або групи фахівців для ведення стратегічного обліку і обробки інформації стратегічного спрямування
	Розвиток організаційних засад формування стратегічної бухгалтерії	Розвиток організаційних засад формування стратегічної бухгалтерії

Джерело: сформовано автором на основі [3-5].

Розвиток бухгалтерського обліку в напрямі забезпечення потреб стратегічного управління передусім передбачає необхідність вирішення проблем теоретичного характеру, зокрема, чи є стратегічний облік окремим

видом обліку. Наявність у стратегічного обліку такого статусу дозволяє виокремити його від інших видів обліку, сформулювати об'єкт та предмет, вирізнити його власні, не притаманні іншим видам обліку методи.

Висновки. В умовах сьогодення важливе значення з позиції подальшого розвитку бухгалтерського обліку як засобу інформаційної підтримки системи управління підприємством займає розробка облікового забезпечення процесу прийняття стратегічних управлінських рішень. На основі аналізу праць вчених у цій сфері виокремлено та проаналізовано основні проблемні питання, що потребують вирішення в розрізі трьох аспектів:

- 1) теоретичний (розгляд стратегічного обліку як окремого виду чи напряму; виділення стратегічної парадигми бухгалтерського обліку);
- 2) методологічний (розвиток системи стратегічної звітності; застосування стратегічного бухгалтерського інжинірингу; застосування інструментів стратегічного управлінського обліку (BSC, VCC тощо);
- 3) організаційний (розробка стратегічно-орієнтованої системи обліку; організаційна регламентація обліково-аналітичного процесу; розвиток організаційних засад формування стратегічної бухгалтерії).

Перспективним напрямом подальших досліджень є розробка комплексного інформаційного забезпечення системи стратегічного управління підприємством.

Література:

1. Бандура З.Л. Облік і аналіз в системі стратегічного управління підприємством : монографія. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. – 247 с.
2. Болдуєв М.В. Концептуальні підходи формування стратегічної бухгалтерії. *Вісник Запорізького національного університету*. – 2010. – № 3 (7). – С. 122–128.
3. Боярко І. Атрибути стратегічно-орієнтованої системи обліку. *Інститут бухгалтерського обліку і аналізу в умовах глобалізації*. Міжнародний збірник наукових праць. – 2015. – № 4. – С. 5–14.
4. Вакун О.В. Теоретичні аспекти стратегічної бухгалтерської звітності. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. – 2015. – № 3. – С. 19–29.
5. Валуєв Б.О. Наука про бухгалтерський облік із проблемами розвитку цілісної системи управління. *Економіст*. – 2006. – № 12. – С. 58–63.
6. Герасимович І.А. Механізми та інструменти бухгалтерського і фінансового інжинірингу в управлінні підприємством. *Облік і фінанси*. – 2017. – № 1 (75). – С. 25–32.
7. Голов С.Ф. Бухгалтерський облік в Україні: аналіз стану та перспективи розвитку : монографія. – К. : ЦУЛ, 2007. – 522 с.
8. Гуцайлук З.В. Прогнозний (стратегічний) облік і сучасні проблеми розвитку теорії бухгалтерського обліку. *Бухгалтерський облік і аудит*. – 2006. – № 2. – С.14–19.
9. Єршова Н.Ю. Розвиток інструментарію для реалізації прогностичної функції стратегічного управлінського обліку в управлінні підприємствами. *Економіка і суспільство*. – 2016. – № 2. – С. 694–701.
10. Криштопа І.І. Побудова стратегічного обліку об'єднаного бізнесу : дис. ... д.е.н. : спец. 08.00.09. Бухгалтерський облік, аналіз та аудит. – К. : ДВНЗ «КНЕУ ім. В.Гетьмана», 2016. – 578 с.

11. Кундря-Висоцька О.П. Змістовні характеристики стратегічної парадигми обліку. *Вісник Житомирського державного технологічного університету*. Серія : Економічні науки. – 2010.– № 3, Ч. 2. – С. 137–139.
12. Пилипенко А.А. Організація обліково-аналітичного забезпечення стратегічного розвитку підприємств. – Х. : ХНЕУ, 2007. – 276 с.
13. Пушкар М.С. Креативний облік (створення інформації для менеджерів) : монографія. – Тернопіль : Карт-бланш, 2006. – 334 с.
14. Семанюк В.З. Облік для стратегічного управління: проблеми теоретичної концептуалізації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – 2012. – № 722. – С. 236–241.
15. Труш В.Є. Сучасна парадигма стратегічного обліку. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. – 2007. – № 5. – С. 379–384.

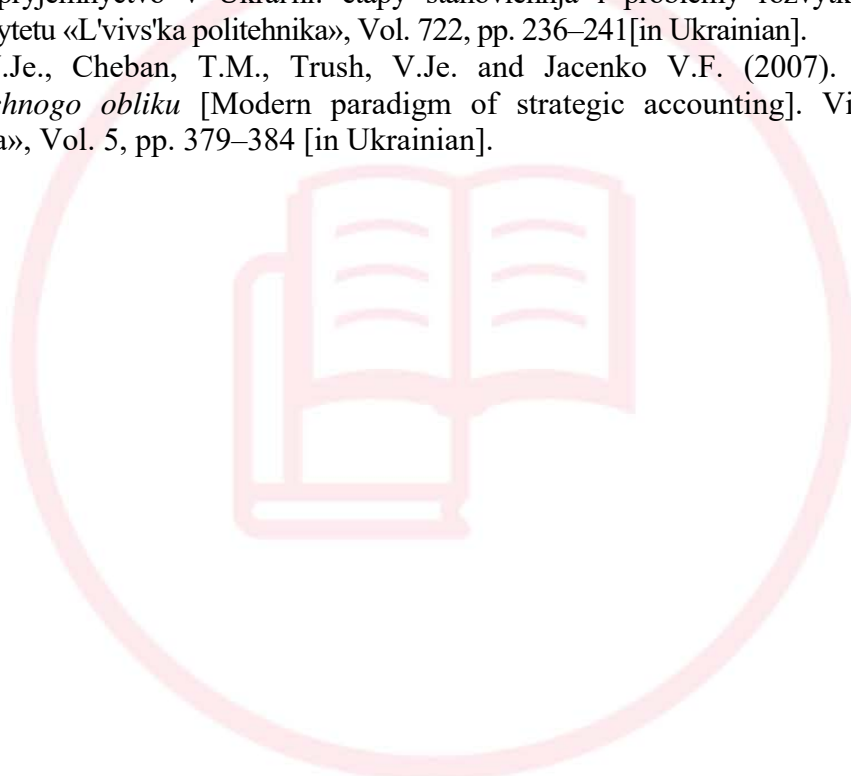
References:

1. Bandura, Z.L., Shevchuk, V.R and Semenjuk, L.V. (2016). *Oblik i analiz v systemi strategichnogo upravlinnja pidpryjemstvom, in Kovaljuka* [Accounting and analysis in the system of strategic management of the enterprise]. O.M. (ed), LNU im. Ivana Franka, L'viv, P. 247 [in Ukrainian].
2. Boldujev, M.V. (2010). *Konceptual'ni pidhody formuvannja strategichnoi' buhgalterii'*, *Visnyk Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu* [Conceptual approaches to the formation of strategic accounting]. Vol. 3 (7), pp. 122–128 [in Ukrainian].
3. Bojarko, I. (2015). *Atrybuty strategichno-orijentovanoi' systemy obliku* [Attributes of a strategically oriented accounting system]. *Instytut buhgalters'kogo obliku i analizu v umovah globalizacii'*, *Mizhnarodnyj zbirnyk naukovykh prac'*, Vol. 4, pp. 5–14 [in Ukrainian].
4. Vakun, O.V. (2015). *Teoretychni aspekty strategichnoi' buhgalters'koi' zvitnosti pidpryjemstva* [Теоретичні аспекти стратегічної бухгалтерської звітності]. *Problemy teorii' ta metodologii' buhgalters'kogo obliku, kontrolju i analizu*, Vol. 3, pp. 19–29 [in Ukrainian].
5. Valuev, B.O. (2006). *Nauka o buhgalterskom uchete s problemy razvytyja celostnoj systemy upravlenija* [The science of accounting with problems of the development of a holistic management system]. *Ekonomist*, Vol. 12, pp. 58–63 [in Ukrainian].
6. Gerasymovych, I.A. (2017). *Mehanizmy ta instrumenty buhgalters'kogo i finansovogo inzhynirynghu v upravlinni pidpryjemstvom* [Mechanisms and tools of accounting and financial engineering in enterprise management]. *Oblik i finansy*, Vol. 1 (75), pp. 25–32 [in Ukrainian].
7. Golov, S.F. (2007). *Buhgalters'kyj oblik v Ukraї'ni: analiz stanu ta perspektyvy rozvytku, Centr uchbovoi' literatury* [Accounting in Ukraine: analysis of the state and development prospects]. K., P. 522 [in Ukrainian].
8. Gucajlyuk, Z.V. (2006). *Prognoznyj (strategichnyj) oblik i suchasni problemy rozvytku teorii' buhgalters'kogo obliku* [Predictive (strategic) accounting and modern problems of theory development in the accounting region]. *Buhgalters'kyj oblik i audyt*, Vol. 2, pp. 14–19 [in Ukrainian].
9. Jershova, N.Ju. (2016). *Rozvytok instrumentariju dlja realizacii' prognostychnoi' funkcii' strategichnogo upravlin'skogo obliku v upravlinni pidpryjemstvamy* [Development of tools for implementing the prognostic function of strategic management accounting in enterprise management]. *Ekonomika i suspil'stvo*, Vol. 2, pp. 694–701 [in Ukrainian].
10. Kryshtopa, I.I. (2016). *Pobudova strategichnogo obliku ob'jednanogo biznesu* [Construction of strategic accounting of the combined business]. *Dissertation of d.e.n., spec. 08.00.09 Buhgalters'kyj oblik, analiz ta audyt, DVNZ «KNEU im. V.Get'mana»*, K., P. 578 [in Ukrainian].

11. Kundrja-Vysoc'ka, O.P. (2010). *Zmistovni harakterystyky strategichnoi' paradygmy obliku't* [Content characteristics of the strategic accounting paradigm]. *Visnyk Zhytomyrs'kogo derzhavnogo tehnologichnogo universytetu, Serija Ekonomichni nauky, Vol. 3, Part 2*, pp. 137–139 [in Ukrainian].
12. Pylypenko, A.A. (2007). *Organizacija oblikovo-analitychnogo zabezpechennja strategichnogo rozvytku pidpryjemstva* [Organization of accounting and analytical support for strategic development of enterprises]. HNEU, H., P. 276 [in Ukrainian].
13. Pushkar, M.S. (2006). *Kreatyvnyj oblik (stvorennya informacii' dlja menedzheriv), monografija*, Kart-blansh, Ternopil' [Creative accounting (creating information for managers)]. P. 334 [in Ukrainian].
14. Semanjuk, V.Z. (2012). *Oblik dlja strategichnogo upravlinnja: problemy teoretychnoi' konceptualizacii'* [Accounting for strategic management: problems of theoretical conceptualization]. *Menedzhment ta pidpryjemnyctvo v Ukrai'ni: etapy stanovlennja i problemy rozvytku, Visnyk Nacional'nogo universytetu «L'vivs'ka politehnika», Vol. 722*, pp. 236–241 [in Ukrainian].
15. Trush, V.Je., Cheban, T.M., Trush, V.Je. and Jacenko V.F. (2007). *Suchasna paradygma strategichnogo obliku* [Modern paradigm of strategic accounting]. *Visnyk NU «L'vivs'ka politehnika», Vol. 5*, pp. 379–384 [in Ukrainian].

УДК 336.64

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-121-128](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-121-128)

Гончарова Валентина Георгіївна кандидат економічних наук з державного управління, доцент кафедри обліку та оподаткування, Запорізький національний університет, вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, 69600, <https://orcid.org/0000-0001-5556-7192>

Шишмакова Дарина Дмитрівна студентка 2 курсу магістратури, Запорізький національний університет, вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, 69600, тел.: (066) 340-37-54

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБЛІКУ І КОНТРОЛЮ ОБОРОТНИХ АКТИВІВ НА ПІДПРИЄМСТВІ ПТВФ «ДОВІРА»

Анотація. У статті досліджено проблемні аспекти та методiku відображення оборотних активів в бухгалтерському обліку на підприємстві з метою прийняття обґрунтованих управлінських рішень у корпоративному управлінні. Під час написання статті були використані різні загальні та специфічні методи наукового дослідження, а саме діалектичний метод (при вивченні економічних явищ і категорій), метод індукції та дедукції (при вивченні оборотних активів). Їх місце в системі бухгалтерського обліку, історичний, логічний та порівняльний методи (на етапі встановлення балансів оборотних активів), системний метод (шляхом виявлення процесів поточної організації обліку активів), метод спостереження (у процесі вивчення стану оборотних активів підприємства), метод узагальнення та порівняння (теоретично на етапі узагальнення вкладів і висновків цього дослідження). Встановлено, що оборотні активи є необхідною частиною власності ПТВФ «Довіра» і існує потреба у розробці відповідної системи обліку для своєчасного інформування про наявність, рух та короткострокове використання активів підприємства. Організація обліку оборотних активів підприємства ускладнюється невизначеністю та постійними змінами нормативно-правових актів. Для точного відображення рахунків господарських запасів бухгалтери повинні відображати господарські операції в часі через надходження та рух оборотних активів у первинних бухгалтерських документах. Для маршруту та документального оформлення надходження та вибуття запасів ми розробили на підприємстві систему обліку запасів, яка чітко відображає створення облікової інформації. Пропонується бухгалтерська програма «BAS Бухгалтерія», яка дозволяє оптимально оптимізувати облік активів підприємства. Практичне застосування запропонованих пропозицій забезпечить правильне відображення операцій з

організації обліку оборотних активів та своєчасне отримання необхідної інформації від керівництва підприємства. Результати дослідження спрямовані на підвищення якості, достовірності та ефективності обліку оборотних активів і можуть бути використані в роботі ПТВФ «Довіра». Оцінка сучасних методів обліку оборотних коштів, розробка та впровадження рекомендацій щодо вдосконалення практики дозволить покращити як облікові, так і управлінські рішення щодо їх ефективного використання на підприємстві.

Ключові слова: оборотні активи, організація обліку, комп'ютерне програмне забезпечення для бухгалтерського обліку, методика обліку оборотних активів, підприємство.

Goncharova Valentina Georgiivna Candidate of economic sciences in public administration, associate professor of the department of accounting and taxation Zaporizhzhia National University, Zhukovsky St., 66, Zaporizhzhia, 69600, <https://orcid.org/0000-0001-5556-7192>

Shyshmakova Darina Dmytrivna 2nd year master's student, Zaporizhzhia National University, tel.: (066) 340-37-54, Zhukovsky St., 66, Zaporizhzhia, 69600

A NEW PENSION AGENCY WILL EMERGE IN UKRAINE

Abstract. The purpose of the article is to examine the problematic aspects and methods of presenting current assets in accounting in order to make reasonable managerial decisions in corporate governance. Methodology. During the writing of the article, various general and specific methods of scientific research were used, namely the dialectical method (when studying economic phenomena and categories), the method of induction and deduction (when studying current assets). their place in the accounting system), historical, logical and comparative methods (at the stage of establishing the balance sheets of current assets), systematic method (by identifying the processes of the current accounting organization of assets), observation method (in the process of studying the state of the current assets of the company), method of generalization and comparison (theoretically at the stage of generalization of the deposits and conclusions of this study). Results. It has been established that current assets are a necessary part of company ownership and there is a need to develop an appropriate accounting system to provide timely information on the availability, movement and short-term use of company assets. The organization of accounting for the company's current assets is complicated by uncertainties and constant changes in regulatory and legal acts. To accurately reflect business inventory accounts, accountants must reflect business transactions over time through the receipt and movement of current assets in primary accounting records. For the route and documentation of the receipt and disposal of stock, we have developed a stock accounting system in the company, which clearly reflects the creation of accounting

information. The EDP accounting program "BAS Accounting" is offered, which enables optimal optimization of accounting of company assets. The practical implications. The practical application of the proposed proposals will ensure the correct recording of operations for the organization of accounting of current assets and the timely receipt of the necessary information from company management. value/originality. The research results are aimed at improving the quality, reliability and efficiency of current asset accounting and can be used in the work of Ukrainian companies. Evaluation of current methods of accounting for working capital, development and implementation of recommendations to improve practice will improve both accounting and management decisions regarding their effective use in the company.

Keywords: current assets, accounting organization, computer software for accounting, methods of accounting for current assets, company.

Постановка проблеми. Сьогодні особлива увага приділяється організації обліку і контролю оборотних активів як важливому елементу діяльності підприємства, що використовується для прослідковування виконання проектних завдань, планів, аналізу, прогнозування, підготовки бізнес-планів.

Ефективність підприємства безпосередньо залежить від формування оборотних коштів з обґрунтуванням їх обсягів, складу та характеристик виробництва.

Оборотні засоби є важливою ланкою виробничого процесу, які виділяються та групуються за різними критеріями з різним призначенням і є передумовою успішної організації бухгалтерського обліку, оскільки від цього залежить своєчасне та правильне розпорядження оборотними активами, можливість оперативного аналізу та прогнозування, обґрунтованість управлінського обліку, рішень і в кінцевому підсумку якісне представлення інформації про оборотні активи у звітності підприємства.

При оцінці фінансового та майнового стану підприємства необхідно отримати інформацію зі звітності, яка, містить дані про оборотні кошти підприємства. Це надзвичайно корисно та інформативно, оскільки характеризує можливість формування грошового потоку в майбутньому.

Сучасна трансформація законодавчої бази істотно змінила принципи та умови діяльності підприємства. Запорукою стабільності та прибутковості підприємства є фінансова стійкість, що забезпечується безперервним і безперервним процесом виробництва.

Якісна система накопичення та представлення інформації з усіх сфер бухгалтерського обліку дозволить просто та швидко адаптувати роботу бухгалтера до вимог нормативних актів, які часто змінюються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній та вітчизняній літературі велика увага приділяється організації обліку оборотних активів підприємств, їх правильній оцінці, що впливає на результати діяльності

підприємства та достовірність їх відображення у звітності. Однак, незважаючи на сформовані дослідження науковців, питання щодо розробки пропозицій, реалізація яких сприятиме формуванню у користувача фінансової звітності об'єктивної думки про діяльність підприємства, необхідно для прийняття управлінських рішень.

Мета статті – підвищення якості, достовірності та ефективності обліку і контролю оборотних активів, оцінка сучасних методів обліку оборотних коштів, розробка та впровадження рекомендацій щодо вдосконалення практики дозволить покращити як облікові, так і управлінські рішення щодо їх ефективного використання на ПТВФ «Довіра».

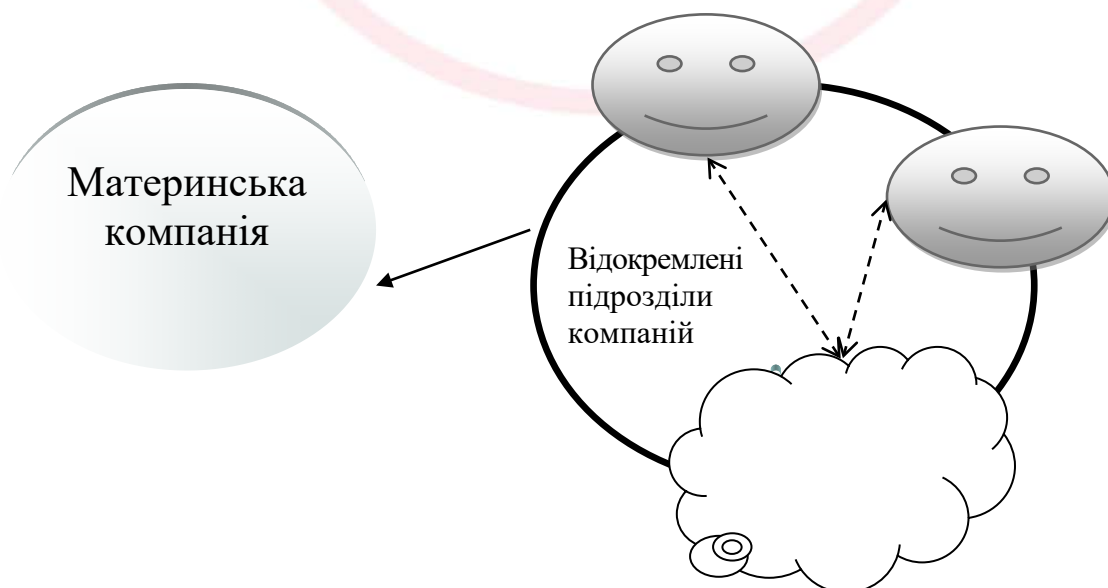
Виклад основного матеріалу. У кожному кругообігу діяльності підприємства ПТВФ «Довіра», оборотні активи проходять три стадії: грошову, виробничу та товарну.

З огляду на процес ведення обліку під час проходження цих стадій, необхідно вдосконалити автоматизацію певних процесів та недосконалості програм, які використовуються на підприємстві. Саме тому найбільш логічним шляхом вдосконалення обліку і контролю оборотних активів може стати купівля ще однієї форми програмного забезпечення, що передбачає збереження інформаційних ресурсів на «хмарних» серверах.

Схематична структура приватної хмари зображена на рисунку 1.

Рисунок 1

Схема обміну даними в приватній хмарі

Забезпечення організації-власника більш високим ступенем гнучкості та контрольованості є головним привілеєм приватної хмари. Тут можна як зберігати інформацію про діяльність підприємства, так і інтегрувати її з даними всіх підрозділів. Крім того, «приватна» хмара моделюється відповідно до вимог підприємства, її структура адаптована до специфіки діяльності. Конкретні рахунки, форми звітності, процедура розподілу витрат та будь-які зміни до них вносяться сервісною компанією без необхідності коригування в кожному окремому підрозділі.[7]

Разом з тим, необхідно звернути увагу на нові вимоги до електронної документації хмарних технологій, які висвітлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Вимоги до оформлення документів хмарного середовища

Вимога	Змістова характеристика в умовах хмарного середовища
Перевірка за формою, змістом	Внесення даних можливе лише з використанням шаблонів документів. Скорочення не використовуються або використовуються за встановленою системою кодування інформації
Своєчасність складання документа	У режимі реального часу
Автентифікація документів	Функції з формування документів установлені в системі правами доступу
Дистанційна передача даних	Електронні комунікації між територіально віддаленими суб'єктами облікового процесу
Захист інформації	Використання технічних та програмних засобів захисту даних для уникнення порушення комерційної таємниці підприємства
Архівування та зберігання даних	Зменшення витрат на підтримку архівів документів та комфортність роботи з електронними сховищами даних
Мінімізація витрат часу	Оптимізація робочого часу облікових фахівців завдяки автоматизованій обробці інформації
Спільний доступ	Одночасна робота над документом декількох фахівців

Автоматизований збір облікових даних передбачає чотири стадії обробки.

На першій стадії обробляється не тільки інформація, а й структурні утворення та інформаційні взаємозв'язки. Сюди включені процедури

трансформації значень і структур шляхом моделювання логічного узагальнення та формалізації даних.

Другою стадією передбачено авторизацію документів за допомогою електронних засобів автентифікації та Інтернету. Повноваження передаються в хмару з мінімальним затримкою. В результаті забезпечується миттєве виникнення бухгалтерської інформації, її передача та обробка та інформування відповідальних осіб про господарську діяльність підприємства. На етапі реєстрації документів вони систематизуються і розміщуються в базі даних підприємства.

На третій стадії архівування накопичених даних є можливим зберігати резервну копію на деякий час. Розділ документації повинен включати приклади аварійних ситуацій і способи відновлення системи з мінімальними затратами і витратами часу.

Четверта стадія зберігання відповідає за базу даних і систему управління нею. Облікові дані зберігаються на дисковому просторі сервера в глобальній мережі. Основна особливість електронної документації полягає в тому, що через Інтернет фахівці з бухгалтерського обліку можуть працювати з електронною базою даних в режимі онлайн.

Завдяки використанню хмарних технологій стає можливим перенесення обчислювальних операцій на програмне забезпечення сторонніх організацій, що надають послуги онлайн-бухгалтерії.

ПТВФ «Довіра» може віддалено отримувати облікові дані від підприємства, виконувати обчислення в хмарному середовищі і повертати отриману інформацію. Іншими словами, деякі обов'язки бухгалтерів делегуються консалтинговим фірмам, що працюють з хмарними сервісами. Остаточні звіти, створені хмарним програмним продуктом, можуть бути автоматично відправлені зацікавленим користувачам в обумовлений час.

Висновки. Узагальнюючи всі заходи для покращення обліку і контролю оборотних засобів ПТВФ «Довіра», можна дійти висновку, що було визначено пріоритетні напрямки використання програмного забезпечення. Також подальшого розвитку отримала класифікація доходів, витрат і витрат за походженням.

Саме на прикладі ПТВФ «Довіра» удосконалення системи правил розрахунку доходів, витрат і фінансових результатів дозволило підтвердити цінність аналізу розрахунків і результатів фінансової функції. Ось чому автоматизація дала більше можливостей формування звітності з різною аналітикою та виявлення проблематичних сторін.

Література:

1. Дубова, В. В., Шовкопляс, О. О. (2013). Відображення резервів у фінансовій звітності підприємств України за міжнародними стандартами. Економіка і регіон, вип. 4(41), стор. 141–147.

2. Горбачова, О. М., Олійник, І. А. (2016). Шляхи вдосконалення обліку товарних запасів. *Бухгалтерський Облік, Аналіз та аудит*, стор. 102-107
3. Міністерство фінансів України (2020). Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 9 «Запаси». Режим доступу: <https://za-kon.rada.gov.ua/laws/show/z0751-99> (дата звернення: 15.03.2022).
4. Міністерство фінансів України (2020). Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13> (дата звернення: 23.03.2022).
5. Павленко О. П., Бурсук Г. Ю. (2017). Фінансовий аналіз оборотних активів та оптимізація джерел їх формування. *Молодий вчений*, бр. 10(50), стор. 981–984.
6. Верховна Рада України (2020). Закон України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14> (дата звернення: 2 березня 2022 р.).
7. Ульяновченко, Ю. О., Василишин, С. І., Єфанов, В. А., Сколотій, І. В. (2018). Удосконалення політики формування та ефективного використання оборотних коштів сільськогосподарських підприємств. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*, вип. 4(27), стор. 259–267. DOI: <http://dx.doi.org/10.18371/fcaptp.v4i27.154204>
8. Єрмолаєва М. В., Скиданенко Ю. Д., Трушина А. Й. (2017). Річний фінансовий звіт підприємства: вплив міжнародних стандартів на його зміст і форму. *Вісник Харківського національного технічного*

References:

1. Dubova, V. V., Shovkopljias, O. O. (2013). Vidobrazhennja rezerviv u finansovij zvitnosti pidpriemstv Ukraïni za mizhnarodnimi standartami [Display of reserves in the financial statements of Ukrainian enterprises according to international standards]. *Ekonomika i region - Economy and the region*, 4(41), 141–147 [in Ukrainian].
2. Gorbachova, O. M., Olijnik, I. A. (2016). Shljahi vdoskonalennja obliku tovarnih zapasiv [Ways of improving inventory accounting]. *Buhgalters'kij Oblik, Analiz ta audit - Accounting, Analysis and Audit*, 102-107 [in Ukrainian].
3. Polozhennja (standart) buhgalters'kogo obliku 9 «Zapasi» [Provisions (standard) of accounting 9 "Inventories"]. (n.d). *za-kon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://za-kon.rada.gov.ua/laws/show/z0751-99> [in Ukrainian].
4. Nacional'ne polozhennja (standart) buhgalters'kogo obliku 1 «Zagal'ni vimogi do finansovoi zvitnosti» [National regulation (standard) of accounting 1 "General requirements for financial reporting"]. (n.d). *za-kon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13> [in Ukrainian].
5. Pavlenko, O. P., Bursuk, G. Ju. (2017). Finansovij analiz oborotnih aktiviv ta optimizacija dzherel ih formuvannja [Financial analysis of current assets and optimization of sources of their formation]. *Molodij vchenij - Young scientist*, 10(50), 981–984 [in Ukrainian].
6. Zakon Ukraïni «Pro buhgalters'kij oblik i finansovu zvitnist' v Ukraïni» [The Law of Ukraine "On Accounting and Financial Reporting in Ukraine"]. (n.d). *za-kon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14> [in Ukrainian].
7. Ul'janchenko, Ju. O., Vasilishin, S. I., Efanov, V. A., Skolotij, I. V. (2018). Udoskonalennja politiki formuvannja ta effektivnogo vikoristannja oborotnih kosktiv sil'skogospodars'kih pidpriemstv [Improvement of the policy of formation and effective use of working capital of agricultural enterprises]. *Finansovo-kreditna dijal'nist': problemi teorii ta praktiki - Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 4(27), 259–267. DOI: <http://dx.doi.org/10.18371/fcaptp.v4i27.154204> [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530

Наукові перспективи № 12(30) 2022

8. Yermolayeva, M. V., Skidanenko, Ju. D., Trushina, A. J. (2017). Richnij finansovij zvit pidpriemstva: vpliv mizhnarodnih standartiv na jogo zmist i formu [The annual financial report of the enterprise: the influence of international standards on its content and form]. *Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo tehnicnogo universitetu sil's'kogo gospodarstva, Vip. 185 «Ekonomichni nauki» - Bulletin of the Kharkiv National Technical University of Agriculture*, 200-215 [in Ukrainian].

УДК 65.012.34(075.8)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-129-138](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-129-138)

Дроздова Валерія Анатоліївна кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, тел.: (067) 480-54-65, <https://orcid.org/0000-0003-3143-1869>

Мартинюк Юлія Олександрівна магістр, кафедра менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, тел.: (066) 319-23-69

Буренок Дмитро Леонідович магістр, кафедра менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, тел.: (093) 719-94-60

ЗМІНИ У МЕНЕДЖМЕНТІ ТА ЛОГІСТИЦІ РЕСТОРАННОГО ГОСПОДАРСТВА

Анотація. Галузь ресторанного господарства у світі є однією із найпривабливіших. Водночас вона дуже чутлива до багатьох факторів. Події останніх років, починаючи з Пандемії, що почалась у 2020 році і дотепер, коли відбуваються військові дії мають суттєвий вплив на роботу різноманітних закладів громадського харчування.

Розглянуто очікування відвідувачів від закладів високого та середнього рівня (в залежності від цінової політики). Встановлено, що в незалежності від рівня закладу повинні бути створені комфортні умови для гостей та різноманітний асортимент страв.

Проаналізовані питання тенденцій розвитку галузі ресторанного господарства в контексті наслідків військових дій. Аналіз кількості закладів ресторанного господарства, що працювали до пандемії, та кількості тих що працюють зараз показав зменшення майже на 35 %, що є дуже високим показником. Встановлено, що було закрито навіть більше закладів, але й були відкриті нові, у співвідношенні 3,5:1. Відповідно до регіонального розвитку ресторанної індустрій: на сході та півдні заклади припиняють свою роботу, або суттєво обмежують її, а на заході відкривають, що обумовлено внутрішньою міграцією за рахунок якої суттєво збільшена кількість мешканців цих регіонів

Окреслено проблемні питання менеджменту і логістики, зміни у організації логістичних процесів по забезпеченню безперебійної роботи

закладів. Всі види логістики зазнають суттєвих змін, плани що були раніше, вже неактуальні, та постійно змінюються «на ходу». Закупівельна логістика стикається із змінами асортименту, а відповідно є потреба у нових продуктах та їх обсягах, транспортна логістика повинна забезпечувати як перевезення сировини так й готової продукції, проте збільшення вартості палива та його наявність, повітряні тривоги та відключення світла накладають свій відбиток на своєчасність доставок.

Зараз актуальною є гнучкість підприємств не тільки до клієнтів, але й до власних потреб та можливостей. Основні проблемні питання – це наявність/відсутність електричної енергії та зв'язку (як телефонного, так й Інтрнету). Вирішення питання забезпечення інформаційної логістики для багатьох є пріоритетним.

Роль закладів громадського харчування неочікувано зростає. Менеджери, що змогли передбачити таку необхідність та закупити генератори заздалегіть, мають можливість готувати їжу, а ті хто забезпечить можливість працювати віддалено в коворкінговому центрі (замість ресторану), зможуть отримати чималі гроші.

Ключові слова: менеджмент, логістика, ресторанне господарство.

Drozdova Valeryia Anatoliivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Management and Logistics, Odesa National Technological University, Kanatna St., 112, Odesa, 65039, tel.: (067) 480-54-65, <https://orcid.org/0000-0003-3143-1869>

Martyniuk Yuliya Oleksandrivna Master, Department of Management and Logistics, Odesa National Technological University, Kanatna St., 112, Odesa, 65039, tel.: (066) 319-23-69

Burenok Dmytro Leonidovych Master, Department of Management and Logistics, Odesa National Technological University, Kanatna St., 112, Odesa, 65039, tel.: (093) 719-94-60

CHANGES IN RESTAURANT MANAGEMENT AND LOGISTICS

Abstract. The restaurant industry is one of the most attractive in the world. At the same time, it is very sensitive to many factors. The events of recent years, starting with the Pandemic that began in 2020 and until now, when military operations are taking place, have a significant impact on the work of various public catering establishments.

Expectations of visitors from high- and medium-level establishments (depending on price policy) are considered. It was established that, regardless of the

level of the institution, comfortable conditions for guests and a diverse range of dishes should be created.

Issues of trends in the development of the restaurant industry in the context of the consequences of military operations are analyzed. An analysis of the number of restaurant establishments that worked before the pandemic and the number of those that are working now showed a decrease of almost 35%, which is a very high indicator. It was established that even more establishments were closed, but new ones were also opened, in a ratio of 3,5:1. According to the regional development of the restaurant industry: in the east and south, establishments stop their work or significantly limit it, and in the west they open, which is due to internal migration, due to which the number of residents of these regions has significantly increased

Problematic issues of management and logistics, changes in the organization of logistics processes to ensure uninterrupted operation of institutions are outlined. All types of logistics are undergoing significant changes, plans that were earlier are no longer relevant, and are constantly changing "on the fly". Purchasing logistics is faced with changes in the assortment, and accordingly there is a need for new products and their volumes, transport logistics must ensure both the transportation of raw materials and finished products, but the increase in the cost of fuel and its availability, air alarms and blackouts leave their mark on the timeliness of deliveries.

Today, the flexibility of enterprises not only to customers, but also to their own needs and capabilities is relevant. The main problematic issues are the availability/absence of electricity and communication (both telephone and Internet). Solving the issue of providing information logistics is a priority for many.

The role of catering establishments is growing unexpectedly. Managers who were able to foresee such a need and purchase generators in advance have the opportunity to cook food, and those who provide the opportunity to work remotely in a co-working center (instead of a restaurant) will be able to get a lot of money.

Keywords: management, logistics, restaurant government.

Постановка проблеми. Галузь ресторанного господарства була однією з найбільш привабливих для підприємців у світі. Проте, впродовж останніх років світовий товарообіг у цій галузі значно впав, що було викликано введенням та дотриманням суворих карантинних заходів. 2020 рік для багатьох підприємців приніс збитки, і тільки у 2021 році почався поступовий процес відновлення галузі, що продовжується й досі у багатьох країнах, окрім України.

Початок військових дій у лютому 2022 року привів до закриття багатьох закладів у зоні бойових дій та знову поставив на межу існування ті заклади, що ще працюють. Неможливість працювати протягом дня через повітряні тривоги, відсутність електроенергії, водо- та теплопостачання, а також зв'язку, що

необхідний для спілкування як з постачальниками так і з покупцями, робить роботу підприємств всіх сфер, у тому числі і ресторанного господарства, слабо прогнозованою, що йде всупереч із принципами менеджменту

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти формування та розвитку сучасного ресторанного господарства висвітлюються такими українськими вченими як Л.Л.Іванішина, Л.Г.Бишовець, С.П.Гаврилюк [1], Г.І.Гапоненко, О.В.Євтушенко [2]. Питання організації логістики досліджували Н.М.Зубарь, М.Григорак [3], власники, менеджери та аналітики логістичного бізнесу. Широке висвітлення проблемних питань ресторанної галузі відбувається на спеціалізованих сайтах та у бізнес-літературі. Однак, події 2022року та реалії «нового» життя закладів ресторанного господарства потребують іноді неординарних рішень від менеджменту та служб логістики, що залишається недостатньо дослідженим.

Мета статті – дослідження тенденцій розвитку ресторанного господарства України у контексті змін менеджменту та організації логістичних процесів.

Виклад основного матеріалу. Ресторанне господарство – це вид економічної діяльності суть якого полягає у задоволенні потреб потенційних споживачів у харчуванні.

В залежності від рівня закладу споживачі додають до потенційних послуг певні побажання. Від закладів високого рівня організації обслуговування та відповідно високого середнього чеку, відвідувачі очікують обслуговування найвищого рівня, задоволення смакових потреб, дорогий інтер'єр, можливість додаткових опцій типу окремих переговорних кімнат або забезпечення персоналу, що буде опікуватись дитиною поки батьки відпочивають, тощо.

Для закладів середнього рівня, більш масового відвідування (завдяки в першу чергу лояльної цінової політики), споживачі мають не такі вибагливі побажання. Головне, щоб задовольняла якість, безпечність та різноманітність харчування, дотримання санітарно-гігієнічних норм. До інтер'єру більш прості вимоги, головне щоб він був приємним для місцезнаходження в ньому, але не так принципова його дорога вартість у порівнянні із закладами з високою ціновою політикою.

Менеджмент закладів ресторанного господарства в незалежності від рівня закладу повинен забезпечити комфортні умови знаходження в ньому для відвідувачів та різноманітний асортимент страв . Водночас, для цього потрібно вирішувати велику кількість логістичних питань починаючи від закупівлі продуктів, матеріалів, посуду, та організації їх подальшого транспортування, до питань виробничої логістики на кухні та забезпечення збутової логістики на високому рівні. З усіма цими завданнями персонал закладів ресторанного господарства в Україні успішно справлявся та постійно підвищував рівень

сервісу, що зробило країну достатньо привабливою для гастрономічного туризму.

Перший крок до занепаду галузі ресторанного господарства, зробила пандемія у 2020 році, а потім ситуацію усугубив розвиток військових дій. За даними аналізу проведеного Г.І.Гапоненко, до пандемії ринок ресторанних послуг оцінювався у 1,15 млрд.дол. США, при наявності 15-16тисяч закладів, з яких 1,8 було розташовано у Києві. При цьому, з точку зору насиченості закладами щодо кількості жителів, найбільші показники у Львівської (30,16), Київської (26,05), Закарпатської (22,72) та Хмельницької областей (20,99)[1], що не дивно враховуючи туристичну привабливість цих регіоні[2].

Якщо у всьому світі до періоду пандемії туристична сфера була однією з таких, що найбільш динамічно розвивається, а разом із нею і ресторанне господарство, то 2020-2021 роки нанесли нищівний удар по цим галузям.. Перші місяці пандемії в Україні були пов'язані із значним скороченням працюючих закладів у сфері громадського харчування. Потім із деяким послабленням карантинних заходів можливість роботи закладів почала відновлюватись і не тільки як «їжа на винос», а й як повноцінне відвідування кафе чи ресторану. Але низький рівень зайнятості населення (табл.1), який в тому числі формує попит на купівлю їжі та відвідування кафе/ресторанів, не давав можливості стрімкого повернення до минулих обсягів.

Наступний 2021 рік сфера громадського харчування поступово відновлювалась. Особливо заслуговує уваги відділи «Кулінарія» у супермаркетах. В той час коли кафе та ресторани працювати не мали можливість, такі відділи зазнали значного розвитку та магазини отримали додатковий дохід, тому що їх такі обмеження не дуже стосувались. Проте купівельна спроможність була достатньо низькою, внаслідок низької зайнятості населення

Таблиця 2.1.

Рівень зайнятості населення України за 2018-2020 роки, %

Групи населення	Значення за роками			2020 р., % до 2018 р.
	2018	2019	2020	
Все населення віком 15 років і старше	57,1	51,7	49,9	-7,2
Чоловіки	62,1	59,3	57,2	-4,9
Жінки	52,5	45,4	43,8	-8,7
Міські поселення	58,1	53,1	51,2	-6,9
Сільська місцевість	55	48,9	47,1	-7,9

Джерело [4]

У 2022 році військові дії привели до різких змін у галузі. Так звана сфера гостинності, та її складова ресторанне господарство зазнали також значних

трансформацій. Загальне відвідування закладів харчування впродовж всього часу ведення бойових дій зменшилось, що має цілком логічне пояснення:

1. Втрачена працездатність закладів у районах де відбуваються бойові дії, та територіях що межують поряд.

2. Відбулось загальне скорочення кількості населення, за рахунок тих хто виїхав за кордон.

3. На фронт пішла значна кількість чоловіків, а відвідування ресторанів та кафе часто відбувалось як подія де ініціатором виступав чоловік.

4. Зменшується платоспроможність населення.

5. Громадяни заощаджують гроші та намагаються економно їх витратити, відповідно відвідування ресторанів та кафе скоротилось.

Згідно із статистично ще непідтвердженими Держстатом даними, але за експертними оцінками фахівців галузі, у 2022 році припинили існування майже 7 тисяч закладів громадського харчування, та 2 тисячі було відкрито. У відсотковому еквіваленті своє існування припили майже 35% закладів галузі, що говорить про її кризовий стан.

Тенденція відкриття та закриття закладів має суттєву різницю між регіонами. Головні втрати відбулись на сході та півдні країни, де території або окуповані або знаходяться у зоні бойових дій. Робота ресторанного господарства за таких умов неможлива. Натомість внаслідок внутрішньої міграції, кількість споживачів продуктів харчування, а в тому числі й відвідувачів кафе та ресторанів, значно збільшилась, а отже потребувала нових місць. При цьому експерти відзначають, що нові заклади є дійсно новими, з них практично немає таких, майно яких було переміщені власниками з інших локацій, бо вони або не встигли вивезти майно, або воно було знищено.

Сучасна реальність зробила так, що дії власників закладів громадського харчування дуже різні у залежності в тому числі від того в якому регіоні знаходиться заклад. У прифронтових містах багато хто почав просто використовувати власні потужності щоб готувати їжу для тих хто її потребує: військовим, ТРО та переселенцям. Деякі ресторатори зрозуміли, що велика кількість людей переїхала на проживання у західні області, тому є потреба у додаткових закладах саме там.

Враховуючи, що змінено місце знаходження закладів та асортимент, то суттєво змінилась й логістика всіх видів. Закупівельна логістика повинна знаходити продукти за іншим переліком позицій, транспортна логістика повинна доставити як сировину так і готову продукцію, при цьому іноді в доволі небезпечні місця. Суттєво важливо, окрім приготування вирішити питання із пакуванням готової продукції, для того щоб вона певний час могла зберігатись та транспортуватись. При цьому питання не в невеликих обсягах коли можливо використати доставку на мопедах або велосипедах, а у

достатньо великій кількості їжі, наприклад для ТРО.

Логістика як наука бере своє коріння з військової справи, і зараз є очевидним те, що раніше середньостатистичний громадянин не помічав. Логістичні процеси що організовані належним чином не тільки дозволяють підприємству бути конкурентоспроможним, але й іноді мають просто життєве значення. Юлія Ісаєнко висловила думку, що у виробничому процесі само виробництво «це приблизно 10-15% часу, що йде на виготовлення та постачання замовлення споживачеві. Решта – логістика», а також, що підприємства повинні зараз бути дуже гнучкими [5]. Якщо раніше поняття гнучкості стосувалось більше до задоволення вимог клієнтів, то зараз ситуація докорінно змінилась.

Існування у постійному дефіциті ресурсів, в першу чергу енергетики та води, а також й сировини, та навіть персоналу, якого не стільки не вистачає скільки відбуваються постійні зміни особового складу, що відволікає час на пошук та навчання, потребує швидкої адаптації від керівників закладів громадського харчування та його окремих служб.

Окреме, й дуже важливе питання забезпечення закладів громадського харчування електричною енергією, теплом та зв'язком. Адже, якщо споживачі за великої потреби можуть сидіти, як то кажуть, й при свічках, то готувати їжу, особливо якщо кухонні плити працюють на електричному струмі, неможливо. Те саме стосується й наявності води. Тому йдеться не про те що їсти з великого асортименту страв, а взагалі, чи є щось поїсти.

Проблеми із налагодженням інформаційної логістики мають системний характер. Відсутність зв'язку унеможлиблює працю підприємств, бо невідомо що, кому, на коли та в яких обсягах потрібно, окрім того важливе питання своєчасних розрахунків, що без працюючого комп'ютера неможливо. Системні та дуже болючі питання логістики стають на перший план.

Серед тих проблем, з якими стикаються підприємства ресторанного бізнесу можливо виділити найбільш глобальні, відсутність рішення по яких унеможлиблює роботу закладу. Аналіз таких проблем дозволяє зробити висновок, що наявність електричної енергії є найбільш значущою, бо вона дає можливість приготувати їжу, зберігати продукти, опалювати приміщення, працювати техніці, друга проблема – зв'язок. На фоні цих питань навіть наявність сировини відійшла на другий план, а тим більш - наявність частих змін у складі персоналу, бо персонал можливо навчити, а сировину замінити альтернативними продуктами. Тим більш, що у 2014-2016 роки досвід зміни сировини у ресторанного господарства вже був, коли стрімко збільшився курс валют, а імпортна сировина стала наддорогою для використання, то заклади почали заміщати її продуктами вітчизняного виробництва, яке отримало у зв'язку із цим додатковий стимул розвитку.

Вирішення наявності світла, тепла та зв'язку можливо за допомогою генераторів та спеціальних пристроїв типу Старлінк. А це в свою чергу дає додатковий плюс роботі закладів. У такого закладу за розумного менеджменту може з'явитись незвичний для багатьох дохід, а саме створення коворкінгового простору. Використання генератору в квартирі є небезпечним, та для багатьох дорогим, але навіть за його наявності все одно не має зв'язку, що робить роботу вдома неможливою. Тому, якщо заклади громадського харчування зможуть забезпечити у себе ці дві опції - електричну енергію та зв'язок, вони отримують величезну кількість відвідувачів, що потребують зараз місця для роботи. Відповідно можливо заробляти гроші як на оренді робочого місця, так і на додаткових для таких працюючих послугах, як забезпечення їжею та напоями, які для ресторанів є основними.

Незважаючи на такий незвичний час заклади громадського харчування можуть не тільки вижити працюючи в нуль, але й заробляти гроші. Однак, за таких умов відбувається, сподіваємось на незначний час, фактично зміна основного виду діяльності закладу. Якщо для відвідувачів раніше основний поштовх для походу до кафе був для того щоб відпочити та поїсти, то зараз спонукальним мотивом є можливість попрацювати, а інші можливості розглядаються як додаткові. Фактично, на певний час, кафе/ресторан за такої організації бізнесу буде працювати як відкритий офіс – коворкінг, де харчування та приємне проведення часу не є пріоритетом.

Проте для організації такого простору треба ретельно обрати місце розташування генераторів, які повинні бути захищені від можливого впливу різноманітних речовин (агресивних, мінеральних, хімічних, тощо), потрібно забезпечити навколо вільну циркуляцію повітря та вільний простір не менше ніж 1 метр по периметру та 1,5 зверху. Краще розташовувати в місці до якого немає вільного доступу сторонніх осіб та гарна вентиляція (якщо це закриті приміщення), що дає гарантії безпеки, а також зменшить шумовий ефект для відвідувачів внаслідок вібраційного навантаження що йде від генераторів.

Окреме питання, забезпечення приладу паливом та його фактичне знаходження всередині закладу. Закуповувати велику кількість за гарною ціною (що є ефективним з точки зору закупівельної логістики) в даному випадку неможливо для невеликих закладів, це створює небезпеку для відвідувачів. Хоча можливо для мережевих ритейлерів, коли закупівля може бути за домовленістю головного офісу із системним постачальником палива з розгалуженою мережею АЗС, що будуть постачати його до філій по всій країні. Співвласник мережі «Львівські круасани» Андрій Галицький розповідає, що до більшої половини від 149 мережевих кав'ярень-пекарень паливо доставляють в каністрах з АЗС, а вартість логістики врахована у вартості пального [6].

Зазвичай, ресторанне господарство дуже чутливо реагує на зміни ринка. Вартість сировини та енергетичних ресурсів, наявність туристів та зменшення купівельної спроможності населення, ось неповний перелік факторів, що у разі погіршення, призводять до неминучого зменшення доходів закладів ресторанного господарства. Але зараз, попри всі негаразди, найжахливіші умови за останні 80 років, відсутність світла в оселях та офісах, та відсутність зв'язку, все це створило штучний попит на них у величезних масштабах і ті заклади, що можуть задовільнити цей попит матимуть не просто прибутки, а надприбутки. Заклади ресторанного господарства в цьому контексті вдалий симбіоз відпочинку та робочого простору.

Висновки. Сучасним менеджерам всіх галузей доводиться працювати в умовах кризового менеджменту. Питання «виживання» закладів ресторанного господарства та забезпечення роботою персоналу виходить на перший план для власників, ніж отримання чималих прибутків та введення у меню страв «високої» кухні. Проведення достовірного аналізу споживання для закладів практично неможливе, бо попит постійно змінюється і це додає складнощів до процесу планування багатьох процесів, у тому числі логістичних. Нова проблема (вірніше давно забута стара), незвична для підприємств сучасної України, це відсутність світла, при чому не тільки локально, а на великих територіях, додає проблем закладам ресторанного господарства, але й водночас створює можливість додаткового заробітку. Організація коворкінгового простору на теперішній час може бути фактично спасінням бізнесу для ресторанів та кафе, що ще раз говорить про те, що навіть під час суттєвих змін та скрутних часів є можливості для масштабування діяльності, або принаймні її збереження, що є викликом для сучасних менеджерів

Література:

1. Іванішина Л.Л., Бишовець Л.Г., Гаврилюк С.П. Перспективні напрями імплементації інновацій в закладах ресторанного господарства України. Глобальні та національні проблеми економіки. Випуск 18. 2017 С.219-224. https://library.krok.edu.ua/media/library/category/statti/havryliuk_0001.pdf
2. Гапоненко Г.І., Євтушенко О.В., Шамара І.М., Холодок В.Д. Основні тенденції розвитку ресторанного господарства України в сучасних умовах. Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм» Вип. 14, 2021. С.132-141
3. Зубарь Н.М., Григорак М.Ю. Логістика у ресторанному господарстві. Навч. посіб. Київ. 2010. - 312 с.
4. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Ісаєнко Ю. Війна, виробництво, логістика: виклики, можливості та тенденції. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/consmarket/kafe-ta-restorani-vidnovlyuyut-robotu-skilki-zakladiv-vidkriti-v-yakih-oblastyah-jih-naybilshe-50228158.html>
7. Ритейлери розповіли, як задовільняють потреби у пальному для генераторів URL: <https://www.marketing-ua.com/ritejleri-rozpovili-yak-zadovolnyayut-potrebi-u-palnomu-dlya-generatoriv/>

References:

1. Ivanishina, L.L., Bishovec', L.G., Gavriljuk, S.P. (2017). Perspektivni naprjami implementacii innovacij v zakladah restorannogo gospodarstva Ukraïni [Prospective directions of innovation implementation in the restaurant industry of Ukraine]. *Global'ni ta nacional'ni problemi ekonomiki - Global and national economic problems*, 18, 219-224. Retrieved from https://library.krok.edu.ua/media/library/category/statti/havryliuk_0001.pdf [in Ukrainian].
2. Gaponenko, G.I., Evtushenko, O.V., Shamara, I.M., Holodok, V.D. (2021). Osnovni tendencii rozvitku restorannogo gospodarstva Ukraïni v suchasnihi umovah [The main trends in the development of the restaurant industry in Ukraine in modern conditions]. *Visnik HNU imeni V.N.Karazina. Serija «Mizhnarodni vidnosini. Ekonomika. Kraïnoznavstvo. Turizm» - Bulletin of the V.N. Karazin KhNU. Series "International relations. Economy. Local studies. Tourism"*, 14, 132-141 [in Ukrainian].
3. Zubar', N.M., Grigorak, M.Ju. (2010). *Logistika u restorannomu gospodarstvi [Logistics in the restaurant business]*. Kiïv [in Ukrainian].
4. Oficiïnii veb-sait Derzhavnoi sluzhbi statistiki Ukraïni [Official website of the State Statistics Service of Ukraine]. www.ukrstat.gov.ua Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
5. Isaenko, Ju. Vijna, virobnictvo, logistika: vikliki, mozhlivosti ta tendencii [War, production, logistics: challenges, opportunities and trends]. *biz.nv.ua* Retrieved from <https://biz.nv.ua/ukr/consmarket/kafe-ta-restorani-vidnovlyuyut-robotu-skilki-zakladiv-vidkriti-v-yakih-oblastyah-jih-naybilshe-50228158.html> [in Ukrainian].
6. Ritejleri rozpovili, jak zadovol'nijajut' potrebi u pal'nomu dlja generatoriv [Retailers told how they meet fuel needs for generators]. www.marketing-ua.com Retrieved from <https://www.marketing-ua.com/ritejleri-rozpovili-yak-zadovolnyayut-potrebi-u-palnomu-dlya-generatoriv/> [in Ukrainian].

УДК 664.1.013:658.589

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-139-151](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-139-151)

Дьяченко Юлія Володимирівна кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, тел.: (048) 712-40-38, <https://orcid.org/0000-0002-8754-3256>

Корнецова Катерина Павлівна магістр кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, тел.: (093) 168-35-30

Стукановська Ольга Олегівна магістр кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, тел.: (095) 523-32-48

ІННОВАЦІЙНІ АСПЕКТИ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ КОНДИТЕРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Анотація. Нестабільність сучасної ситуації в Україні, війна, зростання конкуренції, мінливість кон'юнктури ринку створює для підприємства складні умови щодо його розвитку. Розвиток компанії характеризується необхідністю розробки ефективної стратегії – це є одним з найважливіших завдань керівництва. Процес стратегічного управління можна визначити як управління підприємством на засадах інноваційності, що спирається на людський потенціал як основу організації, орієнтує виробничу діяльність на запити споживачів та відповідає на виклики з боку зовнішнього оточення, здійснює гнучке реагування і проводить своєчасні зміни, що дозволяє підприємству виживати, отримувати конкурентні переваги і досягати запланованих цілей у довгостроковій перспективі.

Кондитерська галузь України займає велику частку в харчовій промисловості України, оскільки являється однією з перспективних та найрозвиненіших галузей. Проте, висока конкуренція на ринку спонукає виробників шукати нові підходи для утримання існуючих позицій та завоювання додаткової кількості споживачів. Підприємства намагаються постійно вдосконалюватись, але динамічність кондитерського ринку і високий ступінь невизначеності середовища зумовлюють необхідність постійного перегляду наявних стратегій розвитку та формування нових – більш актуальних і інноваційних.

В роботі проведено стратегічний аналіз кондитерської галузі і запропоновано реалізовувати підприємствам-виробникам стратегію горизонтальної диверсифікації, що припускає пошук можливостей зростання на існуючому ринку за рахунок нової продукції, що вимагає нової технології, а саме запровадити в асортимент новий продукт – мед. Ми встановили, що Україна є крупним експортером меду. При цьому, споживання меду на внутрішньому ринку також зростає і цей продукт стає все більш затребуваним. Зростання попиту на мед, обумовлене в першу чергу впливом пандемії COVID-19, формуванням нових споживацьких звичок та орієнтацією на продукти з користю для здоров'я, що позитивно впливають на імунну систему. Особливої популярності серед населення набуває крем-мед з різноманітними додатковими інгредієнтами.

Ключові слова: стратегія, управління, інновації, кондитерська промисловість

Diachenko Yuliia Volodymyrivna PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Management and Logistics, Odesa National University of Technology, Kanatna St., 112, Odessa, 65039, tel.: (048) 712-40-38, <https://orcid.org/0000-0002-8754-3256>

Kornetsova Kateryna Pavlivna Master of the Department of Management and Logistics, Odesa National University of Technology, Kanatna St., 112, Odessa, 65039, tel.: (093) 168-35-30

Stukanovska Olha Olehivna Master of the Department of Management and Logistics, Odesa National University of Technology, Kanatna St., 112, Odessa, 65039, tel.: (095) 523-32-48

INNOVATIVE ASPECTS OF STRATEGIC DEVELOPMENT OF CONFECTIONERY INDUSTRY ENTERPRISES

Abstract. The instability of the current situation in Ukraine, the war, the growth of competition, the volatility of the market conditions create difficult conditions for the enterprise for its development. The development of the company is characterized by the need to develop an effective strategy - this is one of the most important tasks of management. The process of strategic management can be defined as the management of an enterprise based on innovativeness, which relies on human potential as the basis of the organization, focuses production activities to consumer requests and responds to challenges from the external environment, performs a flexible response and makes timely changes, which allows the enterprise to survive, receive competitive advantages and achieve planned goals in the long term.

The confectionery industry of Ukraine occupies a large share in the food industry of Ukraine, as it is one of the promising and most developed industries. However, high competition in the market encourages manufacturers to look for new approaches to maintain their existing positions and win an additional number of consumers. Enterprises are constantly trying to improve, but the dynamism of the confectionery market and the high degree of uncertainty in the environment necessitate a constant review of existing development strategies and the formation of new, more relevant and innovative ones.

The paper carried out a strategic analysis of the confectionery industry and proposed to implement a horizontal diversification strategy for manufacturing enterprises, which involves the search for growth opportunities in the existing market through new products that require new technology, namely, to introduce a new product into the assortment - honey. We have established that Ukraine is a major exporter of honey. At the same time, the consumption of honey in the domestic market is also growing and this product is becoming more and more in demand. The increase in demand for honey is due primarily to the impact of the COVID-19 pandemic, the formation of new consumer habits and the orientation towards products with health benefits that have a positive effect on the immune system. Cream-honey with a variety of additional ingredients is gaining particular popularity among the population.

Keywords: strategy, management, innovations, confectionery industry

Постановка проблеми. Будь-яке підприємство, що здійснює свою діяльність в умовах конкуренції потребує інформації про фактори зовнішнього та внутрішнього середовища для визначення перспективності власних напрямів діяльності та окреслення можливостей і загроз, які можуть вплинути на результати його роботи. Тобто, підприємства моделюють, переглядають, коригують та розробляють стратегії для забезпечення власного розвитку. Цей процес має здійснюватися систематично, поетапно, з використанням наукового підходу. Враховуючи нагальність питання, щодо вибору і реалізації ефективної стратегії, вважаємо зазначену тематику актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження теоретичних аспектів та розробку методичних підходів стратегічного управління підприємством зробили такі відомі вчені, як І. Ансофф, П. Друкер, Р. Каплан, Г. Мінцберг, М. Портер, А. Стрікланд, А. Томпсон. Проблемам реалізації принципів стратегічного управління в діяльності вітчизняних підприємств присвятили наукові праці О. Віханський, З. Шершньова, В. Василенко, Т. Ткаченко, І. Седікова та ін. Однак залишається недостатньо вирішеною проблема стратегічного розвитку підприємств кондитерської промисловості, що й обумовило мету дослідження.

Мета статті. Метою даного дослідження є проведення стратегічного аналізу кондитерської галузі України, виявлення існуючих можливостей і загроз та розробка ефективної стратегії розвитку підприємств даної галузі.

Виклад основного матеріалу. У харчовій промисловості України одним із найбільш розвинених і перспективних є кондитерський сектор, обсяги виробництва продукції якого, дають змогу не лише забезпечувати внутрішній попит на кондитерську продукцію, а й створюють значний експортний потенціал.

За номенклатурою продукції промисловості (НПП 2021) кондитерські вироби відносяться до розділу 10 «Продукти харчові», підрозділів: 10.71 «Хліб та вироби хлібобулочні; вироби борошняні кондитерські, торти та тістечка нетривалого зберігання» (10.71.12 «Вироби борошняні кондитерські, торти та тістечка, нетривалого зберігання»), 10.72 «Сухарі та печиво сухе; вироби борошняні кондитерські, торти та тістечка, тривалого зберігання» (10.72.12 «Пряники та вироби подібні; печиво солодке; вафлі та вафельні пластини»), 10.82 «Какао, шоколад та вироби кондитерські цукрові» (10.82.22 «Шоколад і продукти харчові готові, які містять какао, крім какао-порошку підсолодженого»; 10.82.23 «Вироби кондитерські цукрові у т.ч. шоколад білий, що не містять какао»; 10.82.24 «Фрукти, плоди, горіхи, шкірка плодів і частини рослин інші, зацукровані») [1]. Відповідно до КВЕД 2010, діяльність підприємств кондитерської промисловості відповідає розділу 10 «Виробництво харчових продуктів», група 10.7 «Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів», клас 10.71 «Виробництво хліба та хлібобулочних виробів; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок нетривалого зберігання», клас 10.72 «Виробництво сухарів і сухого печива; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок тривалого зберігання», група 10.8 «Виробництво інших харчових продуктів», клас 10.82 «Виробництво какао, шоколаду та цукрових кондитерських виробів» [2].

Обсяг реалізованої продукції кондитерської галузі України відповідно до наведених видів економічної діяльності за 2017-2021 роки зображено у таблиці 1.

Таблиця 1

**Обсяг реалізованої продукції кондитерської галузі
за 2017-2021 роки, млн. грн**

Код за КВЕД-2010	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
C 10.71	107758,0	118788,9	133253,3	123461,2	166200,3
C 10.72	80378,5	89387,1	96497,6	93972,6	116720,3
C 10.82	106395,2	125988,1	135722,1	123001,4	172804,5

Джерело: складено авторами на основі [3]

При стратегічному аналізі підприємств кондитерської галузі України, важливо особливу увагу приділити аналізу зовнішніх факторів. Макросередовище підприємства представлене такими факторами як: - правове регулювання галузі; - державно-політичний фактор; - соціально-демографічний фактор; - стан економіки; - рівень розвитку технологій в галузі; - екологічний фактор. До мікрофакторів слід віднести: конкурентів, споживачів, постачальників і контактні аудиторії.

На сьогоднішній день кондитерський ринок України є високо конкурентним та насиченим. Більшу частину продукції виробляють та реалізують близько десяти компаній. В наступні роки рівень концентрації українського кондитерського ринку підвищуватиметься, оскільки головною передумовою розвитку галузі є удосконалення виробництва, що потребує значних капітальних інвестицій, які є непосильними для дрібних кондитерських виробників. До рейтингу ТОП-100 кондитерських компаній світу у 2021 році потрапили три українські виробники: Кондитерська Корпорація ROSHEN (29-е місце), Millennium Chocolate Factory (73-е місце) та Виробниче об'єднання «Конті» (89-е місце) [4].

Основними гравцями на українському кондитерському ринку є Кондитерська Корпорація «ROSHEN», Виробниче об'єднання «Конті», Компанія «АВК», Корпорація «Бісквіт-Шоколад», Millennium Chocolate Factory, Житомирська кондитерська фабрика «ЖЛ», Компанія «Nestle», Компанія «Craft Foods», ПАТ «Полтавакондитер», Кондитерська фабрика «Лагода». Кількість діючих підприємств кондитерської галузі за 2017-2021 роки зображено у таблиці 2.

Таблиця 2

**Кількість діючих підприємств
 кондитерської галузі за 2017-2021 роки**

Кількість діючих підприємств за видами економічної діяльності	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Усього діючих підприємств України	338256	355877	380597	373822	367854
10.71 Виробництво хліба та хлібобулочних виробів; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок нетривалого зберігання	735	749	769	751	746
10.72 Виробництво сухарів і сухого печива; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок тривалого зберігання	238	257	267	257	254
10.82 Виробництво какао, шоколаду та цукрових кондитерських виробів	141	143	156	169	170

Джерело: складено авторами на основі [3]

Експортний потенціал підприємств кондитерської промисловості України є досить потужним. Продукцію українських виробників знають та високо оцінюють у багатьох країнах світу. Все більшого значення для національної економіки набуває тенденція поступового збільшення експорту продукції кондитерської промисловості. Найбільшими експортерами є Польща, Великобританія, Румунія, Німеччина та Грузія. Найбільшими імпортерами є Польща, Туреччина, Німеччина, Китай та Чехія [3].

Правове регулювання діяльності підприємств галузі характеризується наступними законами: Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» та Закон України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції». Українське законодавство зараз здійснює жорсткий контроль за якістю продукції, що випускається, та за якістю інгредієнтів. Це має позитивний вплив на зростання обсягів реалізації продукції в інших країнах та забезпечує гарантію безпечності продукції.

У зв'язку з тим, що Україна входить до світової організації торгівлі, вітчизняним виробникам необхідно рівнятися на європейських товаровиробників - постійно удосконалювати якість та системи і методи збуту продукції для того щоб займати гідну конкурентну позицію на ринку.

Соціально-демографічні фактори мають позитивний вплив, так як населення шанує давні традиції та підтримує вітчизняного виробника.

Стан економіки характеризується: - зростанням рівня інфляції і, як наслідок, зменшенням платоспроможного попиту; - збільшенням витрат на енергоресурси; - коливанням курсу національної валюти; - нестачею оборотних коштів у підприємств; - нестабільною ситуацією на ринку праці, що призводить до великої плинності кадрів; - браком фінансових ресурсів підприємств на заміну застарілого обладнання; - зменшенням обсягу інвестицій в галузь.

Технологічний фактор має такі прояви: - розвиток технологій та НТП; - достатньо висока інноваційна активність підприємств у розробці нових видів продукції; - доступ виробників до патентів, наукових розробок; - здійснення фінансування досліджень за рахунок інвестицій; - розширення виробничих потужностей підприємств галузі.

Висока конкуренція на внутрішньому та світовому ринку спонукає виробників шукати нові шляхи підвищення конкурентоспроможності та здійснювати стратегічне управління розвитком підприємств.

Найбільш поширені, вивірені практикою і широко висвітлені в літературі еталонні стратегії бізнесу відображають чотири різні підходи до зростання підприємства і пов'язані із зміною стану одного або декількох наступних елементів: продукт, ринок, галузь, положення підприємства всередині галузі,

технологія. Кожен з цих п'яти елементів може знаходитися в одному з двох станів - існуючий або новий.

Першу групу еталонних стратегій складають так звані стратегії концентричного зростання. Вони пов'язані із зміною продукту і (або) ринку і не зачіпають три інші елементи. Альтернативами стратегій першої групи є:

- Стратегія посилення позиції на ринку, при якій підприємство робить все, щоб з даним продуктом на даному ринку завоювати кращі позиції. Для реалізації цієї стратегії потрібні великі маркетингові зусилля. Реалізація цієї стратегії допускає також здійснення так званої «горизонтальної інтеграції».

- Стратегія розвитку ринку, що полягає в пошуку нових ринків для продукту, що вже виробляється.

- Стратегія розвитку продукту, що передбачає зростання за рахунок виробництва нового продукту. При цьому передбачається його реалізація на вже освоєному підприємством ринку [5].

Другу групу еталонних стратегій складають такі стратегії бізнесу, які припускають розширення шляхом додавання нових структур. Ці стратегії називаються стратегіями інтегрованого зростання.

Виділяються такі основні типи стратегій інтегрованого зростання:

- Стратегія зворотної вертикальної інтеграції, направлена на зростання підприємства за рахунок придбання або ж посилення контролю над постачальниками, а також за рахунок створення дочірніх структур, що здійснюють постачання.

- Стратегія прямої інтеграції, яка передбачає придбання у власність, або встановлення повного контролю підприємства над дистриб'юторами її продукції.

- Горизонтальна інтеграція, при якій фірма намагається встановити контроль над своїми конкурентами [5].

Третьою групою еталонних стратегій розвитку бізнесу є стратегії диверсифікованого зростання. Ці стратегії реалізуються в тому випадку, якщо підприємство далі не може розвиватися на даному ринку з даним продуктом в рамках даної галузі. Стратегіями даного типу є наступні:

- Стратегія концентричної диверсифікації, що базується на пошуку і використанні додаткових можливостей для виробництва нових продуктів в існуючому бізнесі. При цьому існуюче виробництво залишається в центрі бізнесу, а нове виникає, виходячи з тих можливостей, які характерні для освоєного ринку, технології, що використовується або ж в інших сильних сторонах функціонування підприємства.

- Стратегія горизонтальної диверсифікації, що припускає пошук можливостей зростання на існуючому ринку за рахунок нової продукції, що вимагає нової технології, відмінної від тієї, що вже використовувалась.

Оскільки новий продукт повинен бути орієнтований на споживача основного продукту, то по своїх якостях він повинен бути супутнім продукту, що вже виробляється.

- Стратегія конгломеративної диверсифікації – підприємство розширюється за рахунок виробництва технологічно непов'язаних нових продуктів, які реалізуються на нових ринках. Це одна з найскладніших для реалізації стратегій розвитку, оскільки її успішне здійснення залежить від багатьох чинників, зокрема від компетентності наявного персоналу, і особливо менеджерів, сезонності, наявності необхідних ресурсів і т.п. [5]

Четвертим типом еталонних стратегій бізнесу є стратегії скорочення. Дані стратегії реалізуються тоді, коли підприємство потребує перегрупування сил після тривалого періоду зростання або у зв'язку з необхідністю підвищення ефективності, коли спостерігаються спади і кардинальні зміни в економіці. Виділяються чотири типи стратегій змушеного скорочення бізнесу:

- «Скорочення і переорієнтація» (переорієнтація ресурсів підприємства на випуск нового продукту).

- «Відсікання зайвого» (продаж частини підприємства або її дочірньої компанії).

- «Збір врожаю» (отримання короткострокового додаткового грошового потоку від бізнесу, що не може бути вигідно проданим).

- «Ліквідація» (продаж всіх активів) [5].

На практиці підприємство може одночасно реалізовувати декілька стратегій, може проводитися підприємством також і певна послідовність в реалізації стратегій.

На нашу думку, вітчизняним кондитерським підприємствам буде доцільно реалізовувати стратегію горизонтальної диверсифікації, а саме запровадити в свій асортимент новий продукт – мед. Мед є продуктом бджільництва. В ході дослідження ми виявили - світові тенденції свідчать про те, що споживачі будуть віддавати перевагу продукції з так званим «чистим» брендом, тобто із зазначенням того, що продукт натуральний і виготовлений з натуральних та екологічно чистих інгредієнтів. Окрім цього, ми встановили, що споживання меду в Україні зростає і цей продукт стає більш затребуваним на ринку. Особливо зростає популярність серед населення крем-меду.

Дослідимо макросередовище ринку меду. За даними відомства Держпродспоживслужби в Україні офіційно зареєстровано 32,5 тис. племінних пасік. Якщо взяти в регіональному вимірі, то областями-лідерами за цим показником стали Кіровоградщина (2550), Запоріжжя (2307) та Вінниччина (2148). Найбільші осередки бджільництва розташовані в Центрі країни. З початком війни й приходом російських військ Україна втратила доступ до частини територій. Тому через активні бойові дії, обстріли, окупаційний тиск

та проблеми з логістикою поки не зможуть працювати пасічники Херсонщини та Луганщини, а також більшої частини Запорізької, Донецької та Харківської областей. Якщо врахувати тільки ці регіони, то Україна мінімально втратить медовий врожай з 20% офіційно зареєстрованих пасік. До цього переліку також слід додати тих пасічників, які не мають змоги розпочати сезон на раніше окупованих територіях Київщини, Чернігівщини чи Сумщини [6].

До політико-правових факторів відносяться:

1. Відсутність у Законі України «Про бджільництво» та «Про ветеринарну медицину» норми щодо надання прав пасічникам-аматорам страхувати свої приватні пасіки при вивезенні на кочівлю (перевезення вуликів із бджолами до масивів медоносів з метою збільшення медозбору). У даній ситуації виникає загроза понесення збитків пасічниками, що виводять бджолосім'ї на медозбір, через отруєння бджіл ядохімікатами, що використовуються фермерами з метою боротьби зі шкідниками медоносних культур [7].

2. Старт повноцінного застосування з 01.01.2019 року норм регіональної конвенції Пан-Євро-Мед. Конвенція Пан-Євро-Мед - це правовий інструмент, що при торгівлі між державами надає можливість країнам учасникам використовувати сировину одна одної, а не лише власну, та вільно експортувати її в межах держав-учасників Пан-Євро-Мед [8]. Тобто, участь у даній конвенції дасть можливість українським виробникам закуповувати сировину та комплектуючі в країнах-учасниках та експортувати вже перероблений матеріал, тобто готові продукти до інших країн, зберігаючи статус виробника товару, а найголовніше – ввозити товари за умовами зниженої чи нульової ставки ввізного мита. До введення конвенції при експорті українських товарів до розвинених держав сплачувалась ставка на ввізне мито, яка становила у середньому 10%.

3. Велика частина тінізації ринку меду: значна частина меду збирається бджолярами-любителями і поширюється через знайомих або на ярмарках. Селяни не бажають реєструватись як підприємці, з метою уникнення податкового навантаження на них, а іноді через побоювання втратити права на соціальну допомогу, наприклад субсидію на оплату комунальних послуг.

З іншої сторони найголовнішою проблемою для пасічників залишається законодавча невизначеність виходу на ринок та надмірна вартість регулювання. Загалом ринок регулює 44 нормативно-правових акти, які тим чи іншим чином впливають на реєстрацію пасіки. Отже, через відсутність у реєстрі усіх пасік та статистики зростання їх кількості, неможливо адекватно оцінити конкуренцію та ємність ринку.

4. Кабінет міністрів України у 2019 році додав бджільництво до переліку напрямків діяльності сільськогосподарських кооперативів, яким відшкодовується 70% вартості закупленого обладнання [9].

Екологічні фактори:

1. Масова загибель бджіл. За даними Державної служби з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів у 2018-2019 рр. через застосування пестицидів та агрохімікатів на посівах сільськогосподарських культур постраждали 1408 пасік та повністю загинули 12 800 бджолосімей, що означає часткову втрату ресурсної бази для підприємств.

Економічні фактори:

1. Ціна українського меду є однією з найнижчих у світі (1,98 доларів США за кілограм). Причина в тому, що 99% усього меду експортується в бочках – тобто, без упаковки, без бренду та фактично без доданої вартості.

2. Зростання експорту меду. Цей фактор є сприятливим для розвитку, оскільки Україна продовжує тримати позицію одного з лідерів на світовому ринку меду, що дає можливість далі розвиватися на міжнародному ринку. Середній обсяг експорту українського меду становить 50 тис. тонн. Серед найбільших країн-імпортерів українського меду в 2021 році є: Польща - 13 тис. т; Німеччина - 7,7 тис. т; США - 2,3 тис. т; Бельгія - 2,2 тис. т; Литва - 2,1 тис. т; Чехія - 1,6 тис. т; Франція - 1,5 тис. т; Данія - 1,3 тис. т; Японія - 1 тис. т; Угорщина - 1 тис. т. Однак, проблемним є питання квот щодо безмитного експорту до ЄС. Згідно з торговельною угодою в рамках ПВЗВТ, Європейський союз встановлює норму експорту продукції з України, яка ввозиться з 0% мита в квота на мед, одна з тих, що найшвидше вичерпується [10].

Соціально-культурні фактори:

1. Еко-тренд: поширення тенденції споживання органічної продукції серед українців. Сьогодні все більшої популярності набуває правильне харчування, ведення здорового способу життя, догляд за своїм тілом і т.д. Однією з найпопулярніших тенденцій нашого часу є споживання продукції органічного походження. У Європі органічні продукти давно перестали бути чимось незвичайним, в Україні ж їхня популярність лише набирає обертів. Кількість господарств цієї галузі щороку зростає, як і армія прихильників органічної продукції. Світ повертається до більш здорового харчування, а споживач хоче бути впевненим в якості та безпечності продуктів. Споживачі готові платити більше, якщо є гарантія, що в обраному продукті відсутні штучні домішки, генно модифіковані об'єкти, ароматизатори та барвники, немає зовсім або мінімум цукру.

2. Тренд серед європейських споживачів на інноваційні продукти з новими цікавими смаками. Близько 90% українського меду на експорт – це мед з соняшнику, а без різноманіття сортів важко сподіватися на вищу ціну. Ще європейські споживачі шукають інноваційні продукти з новими цікавими смаками - наприклад, з прянощами, з горіхами та ягодами, травами, гострий

мед із перцем, різноманітні види крем-меду. Органічна продукція також є безумовним фаворитом ринку - разом із монофлорними сортами меду.

Технологічні фактори:

Велика кількість навчальних закладів які проводять навчальні курси по бджільництву та семінари на тему пасічникування в Україні. В сучасній Україні підготовка спеціалістів з бджільництва здійснюється також у кількох вищих та ряді професійно-технічних навчальних закладах. Цей фактор дає можливість, по перше, підвищувати кваліфікацію робітникам компанії на курсах та семінарах з бджолярства, по друге, шукати спеціалістів (потенційних співробітників компанії) у навчальних закладах профільної підготовки.

Ринок меду в Україні є дуже розвиненим. Виробники вказують цифру близько 100 тисяч тонн, що становить 5-6% від світового виробництва. Близько 20 тис. тонн йдуть на внутрішній ринок, адже ринок меду в Україні має експортну орієнтацію. З цих даних можна дійти висновку, що обсяг меду, що виробляється в Україні щорічно, вищий, ніж країна може продати на експорт і вжити на внутрішньому ринку, і ці залишки переходять із року в рік.

Рейтинг найбільших експортерів українського меду виглядає так: ТОВ «Асканія-Пак» -15,2%; ТОВ «Юкрейніан Бі» - 10,7%; ТОВ «Медар» - 6,6%; ТОВ «Бартнік» - 5,3%; ТОВ «Джеса» - 5,2%; ТОВ «ГК "Співдружність"» - 4,9%; ТОВ «Український мед» - 4,2%; ТОВ «Агро Іст Трейд» - 4,2%; ТОВ «Медовий край» - 3,9%; ТОВ «Біхайв» - 3,8%; ТОВ СУНП «Безпека меду» - 3,4%; ТОВ «Діоніс Мед» - 3,3% [11].

Бджільництвом в Україні займається близько 80-100 тис. осіб. На сьогодні відома велика кількість приватних виробників, які пропонують низку товарів з різноманітними добавками, але сертифікованими на законодавчому рівні є не всі.

На внутрішньому ринку України споживається більше 15 тис. тонн меду, при цьому через організований роздріб продається не більше ніж 5%. Основний обсяг меду (90-95%) продають приватні бджолярі через персональні контакти зі споживачем (від знайомого до знайомого) або на ринках. 90-95% меду, який продається на внутрішньому ринку, не проходить перевірку на відповідність показникам якості.

При виборі продукту, споживачі звертають увагу на якість меду, смакові характеристики, а також на оригінальність упаковки. Динаміка продажів багато в чому залежить від сезонності товару. Наприклад, у вересні найбільшим попитом користується липовий мед, влітку – акацієвий. Однак основні продажі меду та медопродуктів припадають на вересень-грудень.

Наразі вартість меду в Україні в роздріб становить від 150 до 200 грн/л в залежності від виду. Що стосується гуртових цін на мед, то вони в рази нижчі, закупівельники приймають мед великими партіями від 300 кг за ціною 70-90 грн [6; 13; 14].

Висновки. Ми встановили, що кондитерський ринок України є високо конкурентним та насиченим. Для стратегічного розвитку підприємств кондитерської промисловості необхідно постійно здійснювати удосконалення виробництва, що потребує значних капітальних інвестицій. В роботі обґрунтовано вибір стратегії горизонтальної диверсифікації. Застосування стратегії диверсифікації, а саме випуску нової продукції (меду), дозволить підприємствам отримати більший дохід шляхом перенесення постійних і умовно-постійних витрат, адже є можливість використовувати вже існуючу інфраструктуру для виробництва та просування нової продукції. Дана стратегія забезпечить зростання доходу за рахунок економії на додаткових витратах, а також внаслідок приросту при освоєнні нових ринків збуту та залученні нових споживачів. Україна зарекомендувала себе як стабільний гравець на ринку натурального меду і як крупний експортер, окрім цього, є усі передумови для розвитку внутрішнього ринку шляхом перетворення українського меду на національний бренд і продажу продукції з доданою вартістю - це перш за все може бути крем-мед чи питний мед.

Література:

1. Номенклатура продукції промисловості (НПП-2021) URL: https://ukrstat.gov.ua/klasf/st_kls/NPP_2021.pdf
2. Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД-2010) URL: http://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2010/kv10_i.html
3. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Global Top 100 Candy Companies 2021. Candy Industry. URL: <https://www.candyindustry.com/2021/global-top-100-candy-companies>
5. Шершньова З. Є. Стратегічне управління: підручник. 2-ге вид., перероб і доп. Київ: КНЕУ, 2004. 699 с.
6. Скільки меду втратить Україна через війну, та як бджолярам шукати додаткове джерело доходу. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/1301-skilki-medu-vtratit-ukrayinu-cherez-viynu-ta-yak-bdjolyaram-shukati-dodatkove-djerelo-dohodu>
7. Закон України «Про бджільництво» від 22.02.2000 р. № 1492-III.
8. Шанс для експорту: що отримає Україна від дії угоди Пан-Євро-Мед. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2019/01/21/7091641/>
9. Цьогоріч бджолярам відшкодують 70% вартості обладнання. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2669911-cogoric-bdzolaramvidskoduut-70-vartosti-obladnanna-minagro.html>
10. Названо основні країни-імпортери українського меду. URL: <https://agropolit.com/news/22802-nazvano-osnovni-krayini-importeri-ukrayinskogo-medu>
11. Названі найбільші експортери меду з України у 2018 році. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/nazvani-najbils-eksporteri-medu-z-ukraini-u-2018-roci>
12. Дьяченко Ю.В. Формування механізму вибору конкурентної стратегії підприємств харчової та переробної промисловості. Наукові перспективи. 2020. №6 (6). С. 347-357
13. Подобний О.О., Слатвінська В.М. Діпфейк в контексті Декларації про майбутнє інтернету. Юридичний науковий електронний журнал. № 5. 2022. С. 594-596. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/142> URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/142.pdf

14. Василенко М.Д., Слатвінська В.М., Шевченко Т.В. Міжнародно-правове розуміння дефініцій та визначень в теорії ризиків (аналіз та управління ризиками): міждисциплінарне дослідження. Юридичний вісник. № 2. 2022. С. 7-15. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2> URL: <http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/issue/view/70/66>

References:

1. Nomenklatura produktiv promyslovosti (NPP-2021). Retrieved from https://ukrstat.gov.ua/klasf/st_ks/NPP_2021.pdf [in Ukrainian].
2. Klasyfikatsiia vydiv ekonomichnoi diialnosti (KVED-2010). Retrieved from http://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2010/kv10_i.html [in Ukrainian].
3. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from <https://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
4. Global Top 100 Candy Companies 2021. Candy Industry. Retrieved from <https://www.candyindustry.com/2021/global-top-100-candy-companies> [in English]
5. Shershnyova Z. (2004). *Strategichne upravlinnja: pidruchnyk. 2-ghe vyd., pererob i dop. [Strategic management]*. Kyjiv: KNEU [in Ukrainian].
6. Skilky medu vtratyt Ukraina cherez viinu, ta yak bdzholiaram shukaty dodatkove dzherelo dokhodu [How much honey will Ukraine lose due to the war and how beekeepers can find an additional source of income]. *kurkul.com* Retrieved from <https://kurkul.com/spetsproekty/1301-skilki-medu-vtratit-ukrayinu-cherez-viynu-ta-yak-bdzholiaram-shukaty-dodatkove-dzherelo-dohodu> [in Ukrainian].
7. Zakon Ukrainy «Pro bdzhilnytstvo» [Law of Ukraine "On Beekeeping"] vid 22.02.2000. 1492-III.
8. Shans dlia eksportu: shcho otrymaie Ukraina vid dii uhody Pan-Yevro-Med [A chance for export: what Ukraine will get from the Pan-Euro-Med agreement]. *www.eurointegration.com.ua* Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2019/01/21/7091641/> [in Ukrainian].
9. Tsohorich bdzholiaram vidshkoduiut 70% vartosti obladnannia [This year, beekeepers will be reimbursed 70% of the cost of equipment]. *www.ukrinform.ua* Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2669911-cogoric-bdzolaramvidskoduut-70-vartosti-obladnanna-minagro.html> [in Ukrainian].
10. Nazvano osnovni krainy-importery ukrainskoho medu. *agropolit.com* Retrieved from <https://agropolit.com/news/22802-nazvano-osnovni-krayini-importeri-ukrayinskogo-medu> [in Ukrainian].
11. Nazvani naibilshi eksportery medu z Ukrainy u 2018 rotsi [The largest exporters of honey from Ukraine in 2018 were named]. *agravery.com* Retrieved from <https://agravery.com/uk/posts/show/nazvani-najbilsieksporterymeduzukraini-u-2018-roci> [in Ukrainian].
12. Diachenko, Yu.V. (2020) Formuvannia mekhanizmu vyboru konkurentnoi stratehii pidpriemstv kharchovoi ta pererobnoi promyslovosti [Establishment of a mechanism for selecting the competitive strategy of the enterprises of the food and processing industry]. *Naukovi perspektyvy - Scientific Perspectives*, 6 (6), 347-357 [in Ukrainian].
13. Podobnij O.O., Slatvins'ka V.M. Dipfejk v konteksti Deklaracii pro majbutne internetu. *Juridichnij naukovij elektronij zhurnal*. № 5. 2022. S. 594-596. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/142> URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/142.pdf [in Ukrainian].
14. Vasilenko M.D., Slatvins'ka V.M., Shevchenko T.V. Mizhnarodno-pravove rozuminnja definicij ta viznachen' v teorii rizikiv (analiz ta upravlinnja rizikami): mizhdisciplinarne doslidzhennja. *Juridichnij visnik*. № 2. 2022. S. 7-15. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2> URL: <http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/issue/view/70/66> [in Ukrainian].

УДК: 635:631. 524. 17

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-152-163](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-152-163)

Івченко Тетяна Володимирівна доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач лабораторії прикладної генетики, біотехнології та генетичних ресурсів, Інститут овочівництва і баштанництва Національної академії аграрних наук, селище Селекційне, вул. Інститутська,1, 62478, тел.: (057) 748-91-91, <https://orcid.org/0000-0003-4316-362X>

Рудь Вікторія Петрівна старший науковий співробітник, кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії інноваційно-інвестиційного розвитку овочевого ринку та інтелектуальної власності, Інститут овочівництва і баштанництва Національної академії аграрних наук, селище Селекційне, вул. Інститутська,1, 62478, тел.: (057) 748-91-91, <https://orcid.org/0000-0002-2464-0200>

Лялюк Ольга Станіславівна аспірант, Інститут овочівництва і баштанництва Національної академії аграрних наук, селище Селекційне, вул. Інститутська,1, 62478, тел.: (057) 748-91-91, <https://orcid.org/0000-0002-5197-6586>

РИНОК СПАРЖІ В КОНТЕКСТІ ЕКСПОРТНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ТА КОНВЕЄРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Анотація. У статті здійснено аналіз ринку спаржі в Україні та в контексті експортних можливостей культури. Мета статті – дослідити особливості організації конвеєрного вирощування зеленої спаржі та провести аналіз ефективних технологічних підходів до її виробництва. Методологічною основою дослідження стали наукові праці щодо формування та функціонування ринку спаржі. Результати. У статті досліджено ринок спаржі, визначено основні проблеми його розвитку та перспективи адаптації техніко-технологічних рішень до виробництва. Наведено показники економічної ефективності вирощування спаржі в передових господарствах України та проведено аналіз ефективності впровадження інновацій (сорти, технології, логістика, маркетинг). Визначено доцільність використання запропонованих інновацій, зокрема конвеєрного вирощування цієї культури, з метою подовження терміну доставки якісної свіжої продукції до споживача та її ефективність для конкретних умов виробництва. На прикладі фермерського господарства «Мар'їн сад» доведено ефективність досліджуваних елементів конвеєрної технології (гібриди, мульчування, використання холодого

ланцюга) на рентабельність виробництва зеленої спаржі. Висновки. При конвеєрному виробництві зеленої спаржі з використанням холодого ланцюга, завдяки вищій врожайності нових гібридів і ціні продукції, точка беззбитковості виробництва буде досягнута на два роки раніше від контролю, а саме на 4-й рік виробництва. Рентабельність виробництва додатково зросте на 70% порівняно зі стандартною технологією і становитиме 111%. При розробленому конвеєрі загальний фінансовий результат через 10 років порівняно зі стандартною технологією зросте на 38,3% і становитиме 3,4 млн грн/га. Наукова новизна полягає в обґрунтуванні наукових рекомендацій щодо конвеєрного виробництва спаржі. Практичний сенс. Впровадження цих техніко-технологічних рішень в овочівництві дозволить вирішити питання продовольчої безпеки громад, підвищити рівень злагодженості системи дій органів управління, суб'єктів господарювання, науковців та інвесторів на засадах кооперації та сталого розвитку. розвитку в умовах післявоєнного відновлення країни.

Ключові слова: ринок, нішеві культури, холодний ланцюг, маркетинг, інноваційний розвиток, техніко-технологічні рішення, конвеєрна технологія

Ivchenko Tetyana Volodymyrivna Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Head of the Laboratory of Applied Genetics, Biotechnology and Genetic Resources, Institute of Vegetable and Melon Growing of the National Academy of Agricultural Sciences, Instytutaska St., 1, Seleksiynе village, 62478, tel.: (057) 748-91-91, <https://orcid.org/0000-0003-4316-362X>

Rud Viktoriya Petrivna Senior researcher, candidate of economic sciences, leading researcher of the laboratory of innovation-investment development of the vegetable market and intellectual property, Institute of Vegetable and Melon Growing of the National Academy of Agricultural Sciences, Instytutaska St., 1, Seleksiynе village, 62478, tel.: (057) 748-91-91, <https://orcid.org/0000-0002-2464-0200>

Lyalyuk Olha Stanislavivna Graduate student, Institute of Vegetable and Melon Growing of the National Academy of Agricultural Sciences, Instytutaska St., 1, Seleksiynе village, 62478, tel.: (057) 748-91-91, <https://orcid.org/0000-0002-5197-6586>

THE ASPARAGUS MARKET IN THE CONTEXT OF EXPORTS OPPORTUNITIES AND CONVEYOR PRODUCTION

Abstract. Reforming the Ukrainian economy, namely its transition from a planned, centralized one to a market one, which acts as a fully functioning system in the world, involves the creation of a number of effective mechanisms for the social

protection of citizens. In this context, the most important task facing the state is the issue of pension provision for citizens. Over the past 30 years, social reforms have begun in many countries of the world, which include the reform of pension systems. The goal of social and pension reforms is to increase the efficiency of state social protection and social insurance of the population, including ensuring the financial stability of mandatory social insurance funds and pension systems. The latter is necessary to protect future pensioners from a sharp decrease in the size of state pensions in the future.

The time when the state bore full responsibility for solving almost all social problems of its citizens has passed. As a result of the above-mentioned reforms, new types of both state and non-state but public funds appear in the countries. These are mandatory social insurance funds of the population (which, by their economic nature, are so-called "solidarity" funds) and accumulative pension funds (which, by their economic nature, are so-called "accumulation" funds).

The need for effective regulation of relations regarding the formation, management, distribution and use of funds of new types of public funds requires a clear solution to many practical and theoretical problems, as well as the creation of appropriate new legislation.

It is noted that in order to restore the proper level of pension provision in Ukraine, it is necessary to introduce mandatory cumulative pension provision as an additional element of the pension system (the so-called second level), with the aim of forming pension savings and increasing the aggregate replacement ratio as the main indicator of the adequacy of pension payments.

Keywords: pension department, mechanisms of social protection of citizens, accumulative pension funds, social insurance of the population.

Постановка проблеми. Овочівництво в Україні в останній час набуває статусу привабливого бізнесу, зокрема, в частині виробництва нішевих культур. Зростає попит на продукти здорового харчування - органічні продукти, біопродукти, фітнес-продукти, суперфуди, в зв'язку з чим, структура продовольчого кошика змінюється на користь підвищення споживання нішевих культур. Однією з таких культур є спаржа [1]. Розглядаючи перспективи вирощування спаржі у контексті створення довгих ланцюгів постачання, тобто під кутом зору її експортних можливостей, нами було проаналізовано кращі практики виробництва спаржі зеленої, що застосовуються для отримання продукції преміальної якості та досліджено особливості організації та розробки конвеєра виробництва спаржі зеленої для умов Лісостепової зони України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інноваційного розвитку сільськогосподарського виробництва та впровадження передових

технологій у виробництво досліджували: М. Зубець, П. Саблук, О. Крисальний, М. Кропивко, В. Трегобчук, В. Ситник, В. Каплуненко, М. Роїк, М. Ромащенко, О. Татаріко та ін. Окремі технологічні аспекти виробництва овочевої продукції висвітлено в працях: Р. Логоши, Т. Кучеренко, О. Дубовицького, Є. Кліментової, З. Сича та ін. Узагальнюючим висновком аналізу даних літературних джерел є те, що для підвищення конкурентоспроможності, економічний розвиток необхідно орієнтувати у напрямку інвестування нових технологій, менеджменту і логістики, а асортиментна політика є пріоритетною [2]. Цей напрям вирішується за рахунок освоєння нових ніш ринку, технологій вирощування нових видів продукції, впровадження сучасного маркетингу. Впровадження стратегії підвищення ринкової частки за наявної місткості ринку передбачає: підвищення якості, модифікації товару, диверсифікації, інтеграції, інновацій, цінового лідерства, реклами, розширення асортименту [3]. У деяких країнах навіть створено інститути, що займаються розробкою стратегії проникнення нового виду, сорту чи інших інновацій на ринок, здебільшого на основі застосування STP – маркетингу (segmenting - сегментування; targeting - вибір цільового сегменту; positioning – позиціонування) [4]. До процесу впровадження інноваційних технологій відносяться: широке впровадження сортів і гібридів інтенсивного типу; розробка комплексу агротехнічних заходів (норми, строки, способи внесення добрив, зрошення, застосування конвеєрного виробництва для подовження строків надходження якісної свіжої продукції до споживача) [5]. Деякі автори вважають, що підвищення прибутковості бізнесу необхідно пов'язувати із кооперуванням [6]. Однак, найбільшого ефекту можна досягти за рахунок поглиблення спеціалізації. Застосування конвеєрного вирощування спаржі різних строків збирання у господарстві «Мар'їн сад» Харківської області дозволяє: майже на два місяці (9 тижнів) подовжити сезон збирання врожаю, забезпечити додаткові прибутки, відповідну зайнятість працівників.

Отже, дослідження, що пов'язуються із аналізом ринку спаржі в контексті її експортних можливостей та створення конвеєрного виробництва є актуальними і потребують вивчення.

Мета статті - дослідити ринок спаржі в Україні та Світі та здійснити аналіз ефективних технологічних підходів до її конвеєрного виробництва.

Виклад основного матеріалу. Спаржа має багато наукових назв: холодок звичайний [7], спаржа лікарська [8]. Проте, в овочівництві закріпився термін спаржа. Як з точки зору гастрономічних вподобань, так і з позицій здорового способу життя, спаржа - зірка європейської кухні. Її калорійність вражає - лише 20 Ккал на 100 грамів [9]. Ось чому цей овоч входить як до меню ресторанних закладів, так і до щоденного раціону голлівудських красунь. В останні роки у соцмережі Facebook її можна зустрінати на кожному другому фото [10].

Зелені пагони спаржі містять велику кількість антиоксидантів, вітаміни групи В (В1 - 6,7% від добової норми, В2 - 5,6%), А (9,2% добової норми), Е (13,3% добової норми) і С (22,2% добової норми), а також мінерали: кальцій, калій, фосфор, мідь, залізо, магній і цинк та ін. У 100 грамах спаржі міститься близько 40% добової норми фолієвої кислоти, що значно вище, ніж в інших овочах. Сапоніни, що також містяться в спаржі, відновлюють ліпідний обмін, знижують рівень холестерину, а каротин - бере участь в синтезі білків [11]. Аспаргін, що є основним дійовим елементом спаржі лікарської, знижує артеріальний тиск, має сечогінну дію, поліпшує функцію печінки, тонізує серцевий м'яз [12].

На сьогодні світовими лідерами з виробництва спаржі є: Китай, США, Мексика та Перу та країни Європи. У 2021 році в Світі площі під спаржею становили 200 тис. га, в Китаї - біля 60 тис. га, або 30% до загалу. Причому, тут біла спаржа більш розповсюджена за зелену у співвідношенні: 70 до 30%, однак лише до 35% продається у свіжому вигляді, решта заморожується чи консервується [13]. Обсяг світового експорту спаржі у 2021 році перевищив 1,43 млрд доларів (відповідно до звітності 77 країн), у 2020 році - 1,25 млрд доларів [14]. Так, найбільшими експортерами спаржі є: Мексика (460 млн. дол. на рік, або 29% світового експорту), Перу (410 млн. дол. на рік, або 27%), США (150. млн. дол. на рік, або 10,8%). Далі до рейтингу найбільших глобальних експортерів можна додати такі країни Європи, як: Іспанія 120 млн. дол. (8,4%), Нідерланди 97 млн. дол. (6,8%), Італія 65 млн. дол. (4,5%), Німеччина і Франція по 64,3-62 млн. дол. (біля 4,5%) [15]. Загальні обсяги продукції власного виробництва в цих країнах оцінюються на рівні 330 тис. тонн. Аналізуючи досвід передових країн світу щодо експорту спаржі, можна зробити висновок, що близькість ринків збуту для успішного експорту спаржі не є критичним фактором. Так, якщо Мексика, майже всю спаржу експортує до США, то Перу постачає її, крім США до країн Європи, причому також у великих обсягах, в: Великобританію, Голландію та Іспанію. США майже 60% своєї спаржі експортує в Японію, Австралію і Європу, а решту - в сусідню Канаду. Для України може стати цікавим досвід сусідньої Польщі, яка входить до 15 світових лідерів за експортом свіжої спаржі. Щорічно Польща отримує від 6 до 12 млн. дол, експортуючи спаржу переважно у в дві країни: Німеччину та Голландію. В останній час, Польща стала постачати все більше спаржі і на ринок України, а це біля 50 тонн спаржі на рік [16].

На українському ринку у момент надлишку спаржі виробники вирішують: чи експортувати, чи сконцентруватися у напрямку збереження її у свіжому вигляді для внутрішнього споживання. У першому випадку ціни на продукцію власного виробництва повинні бути нижче, ніж в країнах ЄС і мати аналогічну якість, а це - вимагає значних інвестицій [17, 18]. Тому, в основній своїй масі, виробники поки що орієнтуються на внутрішній ринок [19].

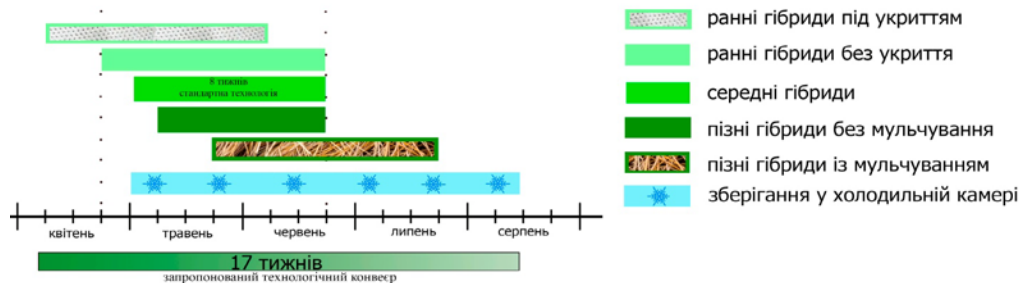
За даними Держкомстату, в Україні у 2021 році обсяг виробництва спаржі становив біля 13,5 тис. ц. З них 11,7 тис. ц – це сільськогосподарські підприємства. Середня врожайність близько 37,7 ц/га. За даними галузевих експертів, за останні 5 років площі під аспарагусом в Україні збільшилися приблизно втричі до 100-120 га (у ЄС, площі під спаржею сягають 65 тис га) [20]. Попит на спаржу внутрішнього ринку України, приблизно, складає від 1 до 2,5 тис. т. Український фермер задовольняє приблизно 7-10%. Все інше – імпорт з країн Європи та Китаю, як в свіжому вигляді, так і в вигляді напівфабрикатів – пресерви та заморожена спаржа [21]. У 2021 році ціни на аспарагус в Україні коливалися від 150 до 250 грн за кг, іноді – 900 грн/кг [22]. Що стосується врожайності, то з 1 га можна зібрати від 1,5 до 5 т з 1 га або до 0,15–0,5 кг з 1 м² [23]. Вже на 5-й рік із 1 га спаржі можна отримати 1 млн. грн загального доходу. Для закладки 1 га поля спаржі необхідно 10 тис. дол. При вкладенні 300 тис. грн в 1 га, враховуючи термін окупності 4 роки, вкладені інвестиції можна повернути за 2-3 роки. Далі, при розширенні площ насаджень від 5 до 20 га, як свідчить практичний досвід компанії «Агроексперт Трейд» Херсонської області (с. Воскресенка), проста модель реалізації продукції не спрацьовує і господарство на 100% використовує рітейл [24].

Для вирішення вищезазначених завдань нами було досліджено особливості організації та розробки конвеєра виробництва спаржі зеленої в умовах Лісостепової зони України на базі фермерського господарства «Мар'їн сад» Нововодолазького району Харківської області, що спеціалізується на вирощуванні ягідних культур і спаржі. При підборі гібридів для конвеєрного вирощування спаржі на площі 1 га зроблено акцент на екологічність виробництва. Для цього підібрано гібриди із високою стійкістю до хвороб, а виробництво спаржі розташовано у зоні, в якій відсутні великі промислові виробництва. Економічні показники обраховували у перерахунку на 1 га площі за 10 років. Порівнювали ефективність виробництва спаржі за стандартної технології, згідно із якою вирощується спаржа районованого гібрида Aspalim (контроль) середнього строку відростання. Розроблена нами нова конвеєрна технологія із холодним ланцюгом розрахована на 17 тижнів (майже 4 місяці), а традиційна – на 8 тижнів (2 місяці). Запропонований технологічний конвеєр передбачає вирощування нових високоврожайних гібридів, адаптованих до вирощування у Харківській області, стійких до біотичних стресів, та і із використанням холодного ланцюга за наступною схемою:

- 1) ранній гібрид Greenic під укриттям із агроволокна (0,2 га);
- 2) ранній гібрид Greenic без мульчування (0,2 га);
- 3) середній гібрид Apollo без мульчування (0,2 га);
- 4) пізній гібрид Portlim без мульчування (0,2 га);
- 5) пізній гібрид Portlim із укриттям ґрунту соломною (0,2 га).

Загальна схема розробленого конвеєру наведена на рис. 1.

Рис. 1. Сортіві і технологічні елементи організації конвеєрного виробництва спаржі зеленої

Для порівняння економічної ефективності виробництва проаналізовано фактичні показники по господарству: виробничі витрати, собівартість 1 кг спаржі зеленої, виробнича собівартість продукції і середня збутова ціна, кумулятивний фінансовий результат через 10 років, прибуток і рентабельність виробництва за стандартною і інноваційною технологіями (табл. 1).

Отримані економічні показники доводять, що використання інноваційної конвеєрної технології виробництва спаржі зеленої у Лісостеповій зоні є більш ефективним за стандартну технологію.

За стандартної технології середні виробничі витрати складають 2033,0 тис. грн/га, повна собівартість 1 кг списів спаржі - 118,3 грн/кг, середня урожайність 19,1 т/га, а кумулятивний фінансовий результат через 10 років становитиме 887,3 тис. грн/га. Точка беззбитковості виробництва досягається на 6-тий рік вирощування спаржі, а основні кошти у виробництво (530,1 тис. грн/га) витрачаються у 1-й рік на етапі закладання товарних насаджень посадковим матеріалом категорії А (корені вагою 100-150 г).

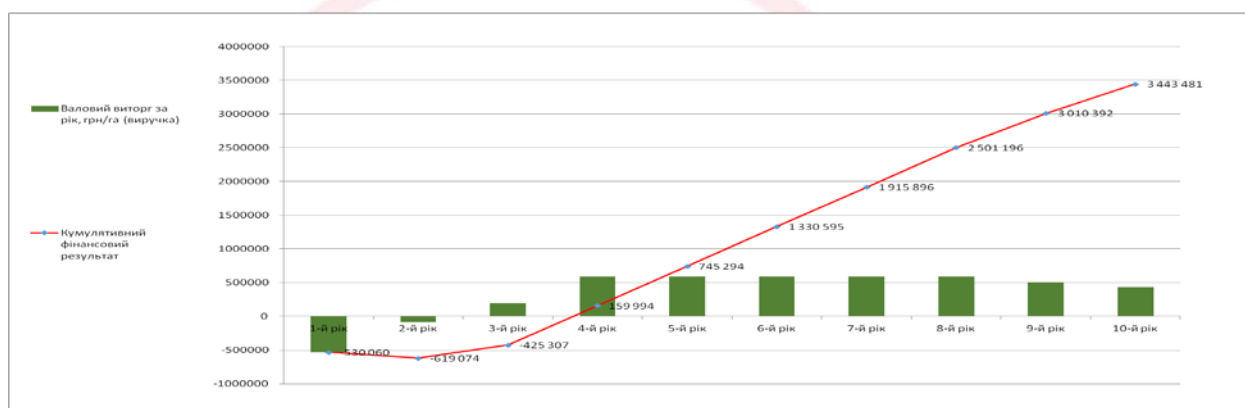
Таблиця 1

Основні показники економічної ефективності вирощування спаржі, в розрахунку на 1 га

№ п/п	Показники економічної ефективності	Одиниця виміру	Сумарні витрати		Ефект від впровадження запропонованого конвеєру (+,-)
			стандартна технологія (гібрид Aspalim)	Інноваційна технологія (конвеєрне вирощування)	
1	Виробничі витрати (постійні та змінні) за рік	тис. грн/га	2 033,0	3 093,0	1 060,0
2	Рівень урожайності	кг/га	19 086,0	34 367,0	15 281,0
3	Товарна урожайність, (товарність - 90%)	кг/га	17 177,0	30 931,0	13 754,0
4	Виробнича собівартість	грн/кг	118,3	100,0	-18,0
5	Середня збутова ціна	грн/кг	170,0	210,9	41,0
6	Валовий дохід (виручка) від реалізації	тис. грн/га	2920,0	6526	3606,0
7	Прибуток	грн/кг	52,0	111,0	59,0
8	Кумулятивний фінансовий результат через 10 років	тис. грн/га	887,3	3 443,5	2 556,0
9	Рентабельність виробництва	%	44,0	111,0	70,0

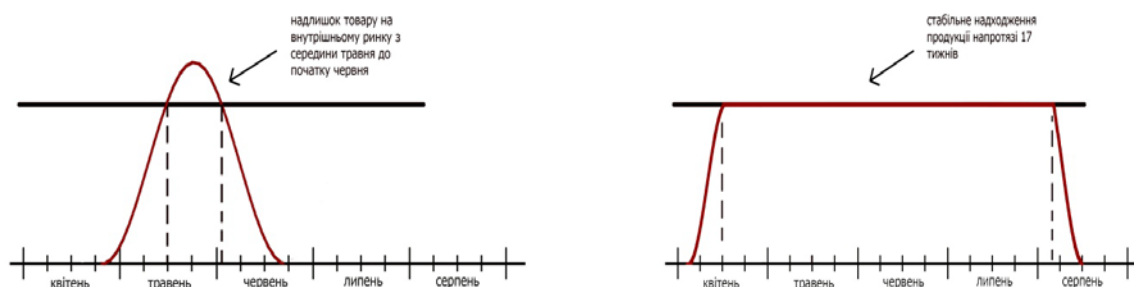

Встановлено, що за використання конвеєрного способу вирощування всі основні економічні показники виробництва спаржі значно підвищуються. За нової технології середні виробничі витрати (за рік) становлять 3093,0 – тис. грн./га, рівень урожайності - 34,4 т/га, повна собівартість 1 кг списів спаржі знижується до 100 грн/кг. За використання конвеєрного способу завдяки більш високим врожайності гібридів і ціні реалізації продукції точка беззбитковості виробництва досягається вже на 4-тий рік вирощування, а кумулятивний фінансовий результат через 10 років становить 3443,5 тис. грн./га, завдяки чому рентабельність виробництва додатково підвищується на 70 % порівняно із стандартною технологією (рис. 2).

Рис. 2 Аналіз фінансових показників виробництва спаржі зеленої за інноваційної конвеєрної технології

За стандартної технології вирощування спаржі лікарської в кінці травня, на початку червня в Україні відбувається різке зниження ціни реалізації, через надлишок пропозиції у виробників, які переважно вирощують гібриди середніх строків відростання (рис. 3).

Рис. 3 Особливості реалізації спаржі зеленої за різних технологій виробництва (зліва направо): стандартна технологія, розроблена (інноваційна)

Використання високоврожайних гібридів різних строків відростання у поєднанні із технологічними прийомами регулювання надходження врожаю і контролювання якості продукції при короткостроковому зберіганні та більш високій ціні реалізації дозволяють забезпечити реалізацію надранньої продукції та продукції реалізованої через 28 діб після закінчення сезону збору спаржі за найвищими цінами, за рахунок чого середня збутова ціна підвищується з 170 грн/кг (за стандартної технології) до 210,0 грн/кг за використання розробленого конвеєрного способу виробництва спаржі зеленої. Середня собівартість продукції за нової технології, навпаки, становить 100,0 грн/га і є нижчою за стандарт (118,3) не зважаючи на збільшення витрат на пакування із 15,33 грн/кг до 31,08 грн/кг і витрат зберігання продукції у холодильній камері. Це можна пояснити більш високою врожайністю гібридів, які є адаптованими до вирощування в умовах Харківської області. Встановлено, що рентабельність виробництва спаржі за стандартної технології становить 44 %. За розробленої нової технології вона підвищується на 70 % і становить 111 %.

Отримані економічні показники доводять, що розроблена конвеєрна технологія виробництва спаржі зеленої має перспективи для впровадження в овочівництво у Лісостеповій зоні України внаслідок її вищої ефективності. За рахунок її впровадження виробники спаржі зможуть знизити втрати врожаю через екстремальні погодні умови, також буде забезпечене рівномірне надходження продукції на ринок впродовж всього сезону. Завдяки цим можливостям її виробник зможе отримати суттєві переваги: зайняти нішу на ринку з преміальною продукцією; бути конкурентним для реалізації крупних партій спаржі у торговельні мережі та ресторанні заклади.

Висновки. За конвеєрного виробництва спаржі зеленої із застосуванням холодового ланцюга рівень урожайності підвищується із 19,1 до 34,4 т/га, собівартість знижується відповідно від 118,3 до 100 грн/кг. За використання розробленого конвеєра кумулятивний фінансовий результат через 10 років порівняно із стандартною технологією збільшиться на 38,3 % і становитиме 3,44 млн грн на 1 га. Впровадження даних техніко-технологічних рішень в овочівництві дозволить вирішити питання економічної самостійності окремих регіонів, продовольчої безпеки громад, підвищити рівень координації системи дій органів управління, суб'єктів господарювання, науковців та інвесторів на засадах кооперації та сталого розвитку в умовах післявоєнного відновлення країни.

Література:

1. Демчук Н. Технологія вирощування аспарагуса від найбільшого виробника культури/ *Agronom.com*. URL: <https://superagronom.com/articles/492-tehnologiya-viroschuvannya-asparagusa-vid-naybilshogo-virobnika-kulturi>.

2. Бобось І.М. Вітчизняний і світовий досвід виробництва нішевих овочевих культур. URL: <https://nubip.edu.ua/node/29565>.
3. Куденко Н.В. Маркетингові стратегії фірми. К.: КНЕУ, 2002. 245с.
4. Логоша Р.В., Польова О.Л. Особливості формування маркетингових стратегій сільськогосподарських підприємств. *Інтернаука*. 2018. № 11 (2). С. 22-26.
5. Лялюк О. Спаржа: реалізація зростає. *Овочі та фрукти*. січень 2022. С. 7-1.
6. Словник українських наукових і народних назв рослин. / під пер. Ю. Кобів. Київ : Наукова думка, 2004. 800 с.
7. Спаржа, черешня, чорниця та червона смородина». III Українсько-голландський Семінар: «Культури з високим потенціалом для України». URL: <https://happygarden.kiev.ua/main/2446-semnar-rosetta-agro.html>.
8. Павлій О.І. Холодок лікарський, спаржа лікарська. URL: <https://www.pharmacencyclopedia.com.ua/article/229/xolodok-likarskij-sparzha-likarska>.
9. Спаржа - сади перемоги. URL: <https://sadyperemohy.org/files/Asparagus.pdf>.
10. Угніва С. Писком харчової моди в українців стала спаржа. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/zdorove-harchuvannya-yak-sparzha-stala-odnim-z-naymodnishih-i-zatrebuvanih-produktiv-novini-50092671.html>.
11. Delikatesse Spargel. Die schlanke Schöne mit Köpfchen. URL: <https://www.spiegel.de/panorama/delikatesse-spargel-die-schlanke-schoene-mit-koepfchen-a-474955.html>.
12. Товстуха Є. С. Фітотерапія. - К.: Здоров'я, 1990.-304 с.
13. Спаржа свіжа чи охолоджена. Імпорт та експорт. URL: https://trendeconomy.ru/data/commodity_h2/070920.
14. Ярмач А. Світовий ринок спаржі експерти оцінюють у 1,5 млрд. дол. URL: <https://www.growhow.in.ua/svitovyy-rynok-sparzhi-eksperty-otsiniuiut-u-1-5-mlrd>.
15. Гнил Г. Виграшні культури. *Садівництво по-українськи*. 2017. №4. с. 18-19.
16. Ярмач А. Ринок спаржі України на межі неминучого цінового шоку Agravery.com. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/riнок-sparzi-ukraini-na-mezi-neminucogo-cinovogo-soku-armak>.
17. Григор'єв П. Виробник спаржі в Україні вкладає 10 тис. євро в кожний гектар. URL: <https://landlord.ua/news/vyrobnyk-sparzhi-v-ukraini-vkladaie-10-tys-ievro-v-kozhnyi-hektar>.
18. Капустіна Л. Найдорожча пряність. *Плантатор*. 2018. №4. С. 56-57.
19. Кудиненко Є. Математика агробізнесу: вирощування спаржі. URL: <https://kurkul.com/blog/584-matematika-agrobiznesu-viroshchuvannya-sparji>.
20. Івченко Т.В. Гібридний полігон: в Україні створять полігон для випробовування гібридів зеленої спаржі. *Agroday*. URL: <https://agroday.com.ua/kontakty-redaktsiyi>.
21. Як в Україні заробити мільйон гривень на спаржі. *Агробізнес сьогодні*. URL: <http://agro-business.com.ua/agrobusiness/item/14118-naukovtsi-rozpozily-pro-perspektyvy-vyroshchuvannya-sparzhi-v-ukraini.html>.
22. Зверєва К. Фахівець розповіла про рентабельність вирощування спаржі в Україні. URL: <https://superagronom.com/news/10647-fahivets-rozpovila-pro-rentabelnist>.
23. Шумовська Т. Спаржа, або Аспарагус - вирощування в українських умовах. *Зелена садиба*. URL: <https://zelenasadyba.com.ua/sad-i-gorod/sparzha-abo-asparagus>
24. Козак Г. Інновації в вирощуванні спаржі. Пропозиція. №11, 2021. URL: <https://propozitsiya.com.ua/innovaciyi-v-viroshchuvanni>

References:

1. Demchuk N. (2022) Tehnologiya viroshchuvannya asparagusa vid najbilshogo virobnika kulturi [Asparagus growing technology from the largest crop producer]. *SuperAgronom.com*. <https://superagronom.com/articles/492-tehnologiya-viroshchuvannya-asparagusa-vid-naybilshogo-virobnika-kulturi> [in Ukrainian].

2. Bobos I.M. (2021) Vitchiznyanij i svitovij dosvid virobnictva nishevih ovochevih kultur [Bobos Domestic and global experience in the production of niche vegetable crops]. [Elektronnij resurs]. Available at: <https://nubip.edu.ua/node/29565> [in Ukrainian].
3. Kudenko N.V. (2002) Marketingovi strategiyi firmi [Marketing strategies of the firm] - K.: KNEU, 2002. – 245s. [in Ukrainian].
4. Logosha R.V., Polova O.L. (2018) Osoblivosti formuvannya marketingovih strategij silskogospodarskih pidpriyemstv [Peculiarities of formation of marketing strategies of agricultural enterprises] // *Mizhnarodnij naukovij zhurnal "Internauka"* / . 2018. № 11 (2). S. 22-26. [in Ukrainian].
5. Lyalyuk O. (2022) Sparzha: realizaciya zrostaye [Asparagus: implementation is growing] // *Ovochi ta frukti* / Sichen 2022. S. 7-1. [in Ukrainian].
6. Slovník ukrajinských naukových i národných názv sudinných rastlín [Dictionary of Ukrainian scientific and folk names of vascular plants] / Yu. Kobiv. (2004) - Kiyiv : Naukova dumka, 2004. - 800 s. - (*Slovníki Ukrajini*). - ISBN 966-00-0355-2. [in Ukrainian].
7. Sparzha, chereshnya, chornicya ta chervona smorodina». Dosvid demo-polya «Rozetta Sad», s. Nebilyciya, Makarivskij r-n, Kiyivska obl., [Asparagus, cherries, blueberries and red currants." Experience of the Rosetta Garden demo field, p. Nebylytsia, Makariv district, Kyiv region,] (2017) // III Ukrajinsko-gollandskij Seminar: «Kulturi z visokim potencialom dlya Ukrajini» // . [Elektronnij resurs]. Available at: <https://happygarden.kiev.ua/main/2446-semnar-rosetta-agro.html> [in Ukrainian].
8. Pavlij O.I. Holodok likarskij, sparzha likarska [Medicinal cold, medicinal asparagus] (2021) [Elektronnij resurs]. Available at: <https://www.pharmacencyclopedia.com.ua/article/229/xolodok-likarskij-sparzha-likarska> [in Ukrainian].
9. Sparzha - sadi peremogi. Rozrobleno proektom «Suprovid uryadovih reform v Ukrajini» (SURGe) za ekspertnoyi pidtrimki Nacionalnoyi asociaciyi silskogospodarskih doradchih sluzhb Ukrajini dlya iniciativi «Sadi Peremogi». [Asparagus - gardens of victory. Developed by the project "Support of government reforms in Ukraine" (SURGe) with the expert support of the National Association of Agricultural Advisory Services of Ukraine for the "Gardens of Victory" initiative] (2022) [Elektronnij resurs]. Available at: <https://sadyperemohy.org/files/Asparagus.pdf> [in Ukrainian].
10. Ugniva S. (2021) Piskom harchovoyi modi v ukrajinciv stala sparzha [Asparagus became the epitome of food fashion among Ukrainians] [Elektronnij resurs]. Available at: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/zdorove-harchuvannya-yak-sparzha-stala-odnim-z-naymodnishih-i-zatrebuvanih-produktiv-novini-50092671.html> [in Ukrainian].
11. Delikatessse Spargel. Die schlanke Schone mit Kopfchen (2020) [Delikatessse Spargel. Die schlanke Schöne mit Köpfchen] [Elektronnij resurs]. Available at: <https://www.spiegel.de/panorama/delikatessse-spargel-die-schlanke-schoene-mit-koepfchen-a-474955.html> [in Ukrainian].
12. Tovstuha Ye. S. Fitoterapiya (1990) [*Phytotherapy*]. - K.: Zdorov'ya, 1990.-304 s., il., 6,55 ark. il. ISBN 5-311-00418-5 [in Ukrainian].
13. Holodok likarskij, sparzha likarska (2018) [Medicinal cold, medicinal asparagus] [Elektronnij resurs]. Available at: <https://www.pharmacencyclopedia.com.ua/article/229/xolodok-likarskij-sparzha-likarska%7Cwebsite=Farmaceutichnaenciklopediya|accessdate=2021-04-21|language=uk> [in Ukrainian].
14. Yarmak A. (2019) Svitovij rinek sparzhi eksperti ocinyuyut u 1,5 mld. dol. [Experts estimate the world asparagus market at 1.5 billion. dollars] [Elektronnij resurs]. Available at: <https://www.growhow.in.ua/svitovyy-rynok-sparzhi-eksperty-otsiniuyut-u-1-5-mlrd/> (in Ukrainian).
15. Gnil G. Vigrashni kulturi (2017) [Winning cultures] / G. Gnil// *Sadivnictvo po-ukrayinski*, 2017. - №4. - S. 18-19. [in Ukrainian].
16. Yarmak A. (2021) Rinek sparzhi Ukrajini na mezhi neminuchogo cinovogo shoku [Asparagus market of Ukraine on the brink of inevitable price shock] Agravery.com. [Elektronnij resurs]. Available at: <https://agravery.com/uk/posts/show/rinek-sparzi-ukrajini-na-mezi-neminucogo-cinovogo-soku-armak> [in Ukrainian].

17. Grigor'yev P. (2019) Virobnik sparzhi v Ukraini vkladaye 10 tis. yevro v kozhnij hektar. Dosvid kompaniyi «Agroekspert trejd» [Asparagus producer in Ukraine invests 10,000 euros in each hectare. Experience of the Agroexpert Trade company] [Elektronnij resurs]. Available at: <https://landlord.ua/news/vyrobnyk-sparzhi-v-ukraini-vkladaie-10-tys-ievro-v-kozhnyi-hektar/> [in Ukrainian].

18. Kapustina L. Najdorozhcha pryanyist i L. Kapustina (2018) [The most expensive spice and L. Kapustina] // *Plantator* /, 2018. - №4. - S. 56-57. [in Ukrainian].

19. Kudinenko Ye. (2022) Matematika agrobiznesu: viroshuvannya sparzhi [Mathematics of agribusiness: growing asparagus]. [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupu: <https://kurkul.com/blog/584-matematika-agrobiznesu-viroshuvannya-sparji> [in Ukrainian].

20. Ivchenko T.V. (2022). Gibridnij poligon: v Ukraini stvoryat poligon dlya viprobuvuvannya gibridiv zelenoyi sparzhi. [Hybrid testing ground: a testing ground for green asparagus hybrids will be created in Ukraine] *Agroday*. [Elektronnij resurs]. Available at: <https://agroday.com.ua/kontakty-redaktsiyi/> [in Ukrainian].

21. Yak v Ukraini zarobiti milion griven na sparzhi (2021) [How to earn a million hryvnias on asparagus in Ukraine] // *Agrobiznes sogo dni*/. [Elektronnij resurs]. Available at: <http://agrobusiness.com.ua/agrobusiness/item/14118-naukovtsi-rozpovily-pro-perspektyvy-vyroshchuvannya-sparzhi-v-ukraini.html> [in Ukrainian].

22. Zveryeva K. Fahivec rozpovila pro rentabelnist viroshuvannya sparzhi v Ukraini. (2022). [Fahivets spoke about the profitability of growing asparagus in Ukraine]. [Elektronnij resurs]. Available at: <https://superagronom.com/news/10647-fahivets-rozpovila-pro-rentabelnist-viroshchuvannya-sparji-v-ukraini> [in Ukrainian].

23. Shumovska T. (2021). Sparzha, abo Asparagus - viroshuvannya v ukrajynskih umovah [Asparagus, or Asparagus - cultivation in Ukrainian conditions. // Green Manor] // *Zelena sadiba* /. [Elektronnij resurs]. Available at: <https://zelenasadyba.com.ua/sad-i-gorod/sparzha-abo-asparagus-vyroshchuvannya-v-ukrajynskih-umovah.html> [in Ukrainian].

24. Kozak G. (2021) Innovaciyi v viroshuvanni sparzhi. Dosvid gospodarstv [Innovations in growing asparagus. Experience of farms // Proposals] // *Propoziciya* / №11, 2021. [Elektronnij resurs]. Available at: <https://propozitsiya.com/ua/innovaciyi-v-viroshchuvanni-sparzhi> Propoziciya - Golovnij zhurnal z pitan agrobiznesu / <https://propozitsiya.com/ua/innovaciyi-v-viroshchuvanni-sparzhi> [in Ukrainian].

УДК 368

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-164-176](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-164-176)

Калінін Андрій Миколайович кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри економіки та управління персоналом, Центральноукраїнський інститут ПрАТ "ВНЗ "Міжрегіональна Академія управління персоналом", вул. Варшавська, 2, м. Кропивницький, 25026, тел.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0002-1081-7861>

Гора Альона Валеріївна кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та управління персоналом, Центральноукраїнський інститут ПрАТ "ВНЗ "Міжрегіональна академія управління персоналом", вул. Варшавська, 2, м. Кропивницький, 25026, тел.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-4608-3836>

Поярков Микола Вікторович викладач кафедри економіки та управління персоналом, ПрАТ "ВНЗ "Міжрегіональна академія управління персоналом", 25026, м. Кропивницький, вул. Варшавська, 2, тел.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0001-5560-327X>

ВПЛИВ ПСИХОЛОГО-ПРАВОВИХ ФАКТОРІВ НА СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК АГРАРНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. У статі визначено, що сільське господарство є важливою та одночасно і найбільш ризикованою галуззю економіки, і зокрема, його найперспективніший сегмент аграрне виробництво, оскільки його відтворювальний процес пов'язаний з природничо-кліматичними, біологічними та фінансовими чинниками. Встановлено, що виробництво аграрної продукції є вразливим до економічних та політичних чинників, погодних умов. Стихійні лиха, війни та інші надзвичайні явища призводять до значних матеріальних збитків. Це спонукає до проведення оцінки та пошуку вирішення питань нейтралізації ризиків в агросекторі. З'ясовано, що психолого-правові фактори пронизують весь процес реалізації страхування, механізм правового регулювання, юридичну практику, бо все це втілюється в життя через вольову діяльність людей не тільки на основі їхніх поглядів, але й емоцій. Суб'єкти страхування — живі люди, яким властиві всі без винятку психологічні стани. Досліджено економічний зміст, об'єктів страхування та проведений порівняльний аналіз визначень наведених понять, що дало змогу визначити та структуровано, графічно представити місце аграрного страхування у загальній системі страхування та його підпорядкованість.

З'ясована головна мета аграрного страхування, що є частковою або повною компенсацією власнику втрат врожаю, тваринництва, яке відбулася через несприятливі природні явища (повінь, град, посуха тощо). Встановлено, що важливою метою страхування є також покращення фінансового стану аграріїв з точки зору його кредитоспроможності. Розглянуто основні ознаки аграрного страхування, що визначають особливості страхування та спонукають до пошуку удосконалення агрострахування враховуючи вплив психолого-правових факторів на його процеси. Висвітлені фактори, що перешкоджають розвитку аграрному страхуванню та зроблений висновок про недостатньо розвинуту інфраструктуру страхового ринку.

Ключові слова: страхування, агрострахування, психолого-правові фактори, сільське господарство, аграрні ризики.

Kalinin Andrii Mykolayovych Ph.D. (Pedagogical), Associate professor of the department of economics and personnel management, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", Varshavska St., 2, Kropyvnytsky, 25026, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/https://orcid.org/0000-0002-1081-7861>

Hora Alona Valeriivna Ph.D. (Economics), Associate professor of the department of economics and personnel management, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", Varshavska St., 2, Kropyvnytsky, 25026, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-4608-3836>

Poiarkov Mykola Viktorovych Lecturer of the department of economics and personnel management, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", 25026, Kropyvnytsky, Varshavska St., 2, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0001-5560-327X>

THE INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL AND LEGAL FACTORS ON THE CURRENT DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL INSURANCE IN UKRAINE

Abstract. It is determined in the article that agriculture is an important and at the same time the most risky branch of the economy, and in particular, its most promising segment is agricultural production, since its reproductive process is connected with natural-climatic, biological and financial factors. It was established that the production of agricultural products is vulnerable to economic and political factors, weather conditions. Natural disasters, wars and other extraordinary phenomena lead to significant material losses. This prompts an assessment and

search for a solution to the issues of risk neutralization in the agricultural sector. It was found that psychological and legal factors permeate the entire process of insurance implementation, the mechanism of legal regulation, legal practice, because all this is implemented through the willful activity of people based not only on their views, but also on their emotions. Insurance subjects are living people who are characterized by all psychological states without exception. The economic content, objects of insurance were studied and a comparative analysis of the definitions of the above concepts was carried out, which made it possible to define and graphically present the place of agricultural insurance in the general insurance system and its subordination. The main purpose of agricultural insurance is clarified, which is partial or full compensation to the owner of losses of crops and livestock, which occurred due to adverse natural phenomena (floods, hail, drought, etc.). It was established that an important goal of insurance is also to improve the financial condition of farmers from the point of view of their creditworthiness. The main features of agrarian insurance, which determine the peculiarities of insurance and encourage the search for improvement of agrarian insurance, taking into account the influence of psychological and legal factors on its processes, are considered. Factors hindering the development of agricultural insurance are highlighted and a conclusion is made about the insufficiently developed infrastructure of the insurance market.

Keywords: insurance, agricultural insurance, psychological and legal factors, agriculture, agricultural risks.

Постановка проблеми. Вирощування сільськогосподарських культур вирізняється високим ступенем ризику, адже воно є діяльністю, на прибутковість якої значною мірою впливають різноманітні суб'єктивні та об'єктивні фактори, дію яких у багатьох випадках перебачити і контролювати дуже тяжко. Аграрії стикаються частіше за все з такими ризиками, як коливання цін, зміни врожайності, непослідовність державної політики, в нинішніх реаліях їм доводиться вирощувати врожай під час воєнних дій та окупації. Аграрне страхування є найважливішим засобом убезпечення ризикованості сільськогосподарського виробництва, оскільки аграрії не можуть самостійно утримувати ризики.

До найактуальнішого питання в аграрній сфері відноситься страховий захист виробництва аграрної продукції, за допомогою якого можна сприяти розвитку аграрних господарств та економіки держави в цілому, враховуючи, що на розвиток агрострахування і на формування державної політики в Україні впливають воєнний стан, міжнародні процеси глобалізації та інтеграції, які потрібно вивчати досліджувати і враховувати при запозиченні позитивного досвіду.

Сучасна соціально-психологічна ситуація в українському суспільстві

відображає негативний вплив на систему реформування економіки України загалом, так і на становлення її ефективної системи страхування. Ця ситуація вимагає від держави системних, спрямованих на довгострокову перспективу і, водночас, конкретних дій з відновлення довіри громадян шляхом подолання нагальних сучасних проблем.

Сучасний страховий ринок за своєю структурою (інституційною, фінансовою, функціональною, регіональною) не досконалий. Вищевикладене обумовлює актуальність обраної теми дослідження, її мету та завдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні, методичні й прикладні аспекти страхування сільськогосподарських культур розглянуті у працях провідних вітчизняних учених, серед яких значну увагу страхуванню сільськогосподарських культур приділяли такі економісти М.М. Александрова, Ю.В. Алексєрова, Л.М. Васільєва, О.Є. Гудзь, Л.М. С.А. Навроцький, Н.В. Писаренко, С.С. Осадець, А.С. Шолойко та ін. Проте, питання розвитку аграрного страхування є багатограним процесом, що потребує здійснення подальшого дослідження, особливо у сегменті фінансово-економічних відносин, які виникають між суб'єктами ринку агрострахування та мають вплив на психолого-правові фактори розвитку аграрного страхування в Україні. Незважаючи на значні наукові напрацювання у сфері аграрного страхування, аналіз публікацій переконливо свідчить про необхідність поглибленого вивчення психолого-правових факторів на процес розвитку сучасного аграрного страхування в нашій країні у воєнний час.

Мета статті. Мета полягає у дослідженні психолого-правових факторів на сучасний розвиток аграрного страхування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Повноцінне функціонування ринкової економіки не можливе без розвинутих інститутів страхування, які мінімізують неминуче властиві ринку ризики та протиріччя. Нестійкість соціально-економічного становища в Україні, робить проблему розвитку сфери страхових послуг ще актуальнішою. Аграрне страхування є важливим напрямком діяльності переважної більшості страхових ринків економічно розвинених країн світу та важливою складовою в системі страхового захисту інтересів громадян.

Психолого-правові фактори, у свою чергу, пронизують весь процес реалізації страхування, механізм правового регулювання, юридичну практику, бо все це втілюється в життя через волюву діяльність людей не тільки на основі їхніх поглядів, але й емоцій. Суб'єкти страхування — живі люди, яким властиві всі без винятку психологічні стани.

Дослідження економічного змісту, об'єктів страхування та порівняння значень наведених понять дало змогу визначити та структуровано, графічно представити місце аграрного страхування у загальній системі страхування та його підпорядкованість (ієрархію) на рис. 1.

Як уточнює рис.1. поняття «сільськогосподарське страхування» зорієнтоване на об'єкти галузей майнового, особистого і страхування відповідальності. Іншими словами воно є комплексним (як автотранспортне страхування, автоцивільне, морське тощо), включає в себе страхування витрат, будівель, споруд, сільськогосподарської техніки, рослинництва і тваринництва. Більш вузьким є зміст поняття «агросстрахування», оскільки виникає в контексті рослинництва і тваринництва [4]. За твердженням Р. Шинкаренка «агросстрахування - значно відрізняється від видів страхування, оскільки тут страхують біологічні об'єкти, що знаходяться в розвитку. Так, при страхуванні врожаю сільськогосподарських культур на страхування спочатку приймаються паростки рослин, які через певний період повинні сформувати урожай, тобто товарну продукцію. Ми маємо справу зовсім з іншим профілем ризику, бо здійснюється страхування об'єкта, якого на момент страхування ніби не існує» [7]. Застрахованими тут мають бути і всі агровитрати на вирощування сільськогосподарських культур (посадка насіння, їх щільність сходження, обробка землі добривом та рослин тощо) і ризику реалізації сільськогосподарської продукції.

До агросстрахування доцільно віднести страхування сільськогосподарських культур (зернові, польові, овочеві, плодові, технічні, кормові, баштанні та аква культури, багаторічні насадження). Але тут страховий захист направлений на компенсацію витрат агровиробника через природно-кліматичні негаразди та можливу втрату сільськогосподарських культур.

Рис. 1. Місце аграрного страхування у загальній системі страхування
Джерело: складено авторами

У страхуванні врожаю сільськогосподарських культур – об'єктом захисту є знищення повністю врожаю або його недобір.

Головною метою аграрного страхування є часткова або повна компенсація власнику втрат врожаю, тваринництва, що відбулася через несприятливі природні явища (повінь, град, посуха тощо). Не менш важливою метою страхування є покращення фінансового стану аграріїв з точки зору його кредитоспроможності [3]. Кредитні організації, банки тощо віддають перевагу тому сільськогосподарському виробнику, який має гарантію збереження певного рівня свого доходу при настанні страхового випадку та втраті врожаю [1].

Аграрне страхування обумовлюється трьома основними ознаками: випадковим характером настання руйнівної події, лиха, надзвичайністю нанесеного збитку (шкоди) в натуральному і грошовому вигляді та об'єктивною необхідністю попередження і подолання наслідків вказаної події та відшкодування матеріальних чи інших втрат. Основні ознаки аграрного страхування визначають особливості страхування та спонукають до пошуку удосконалення агрострахування враховуючи вплив психолого-правових факторів на його процеси.

На виробничий процес у сільському господарстві значно сильніше, ніж в інших галузях, впливають несприятливі природно-кліматичні фактори, що зумовлюють відхилення від умов розвитку сільськогосподарських культур. Нейтралізація впливу на сільськогосподарські результати цих факторів досягається за допомогою системи страхування. В сьогодишніх умовах страховий захист сільськогосподарських товаровиробників ґрунтується на нормативно-правових засадах, що встановлені Цивільним та Господарським кодексами України, Законом України "Про страхування", Законом України "Про державну підтримку сільського господарства України" [5].

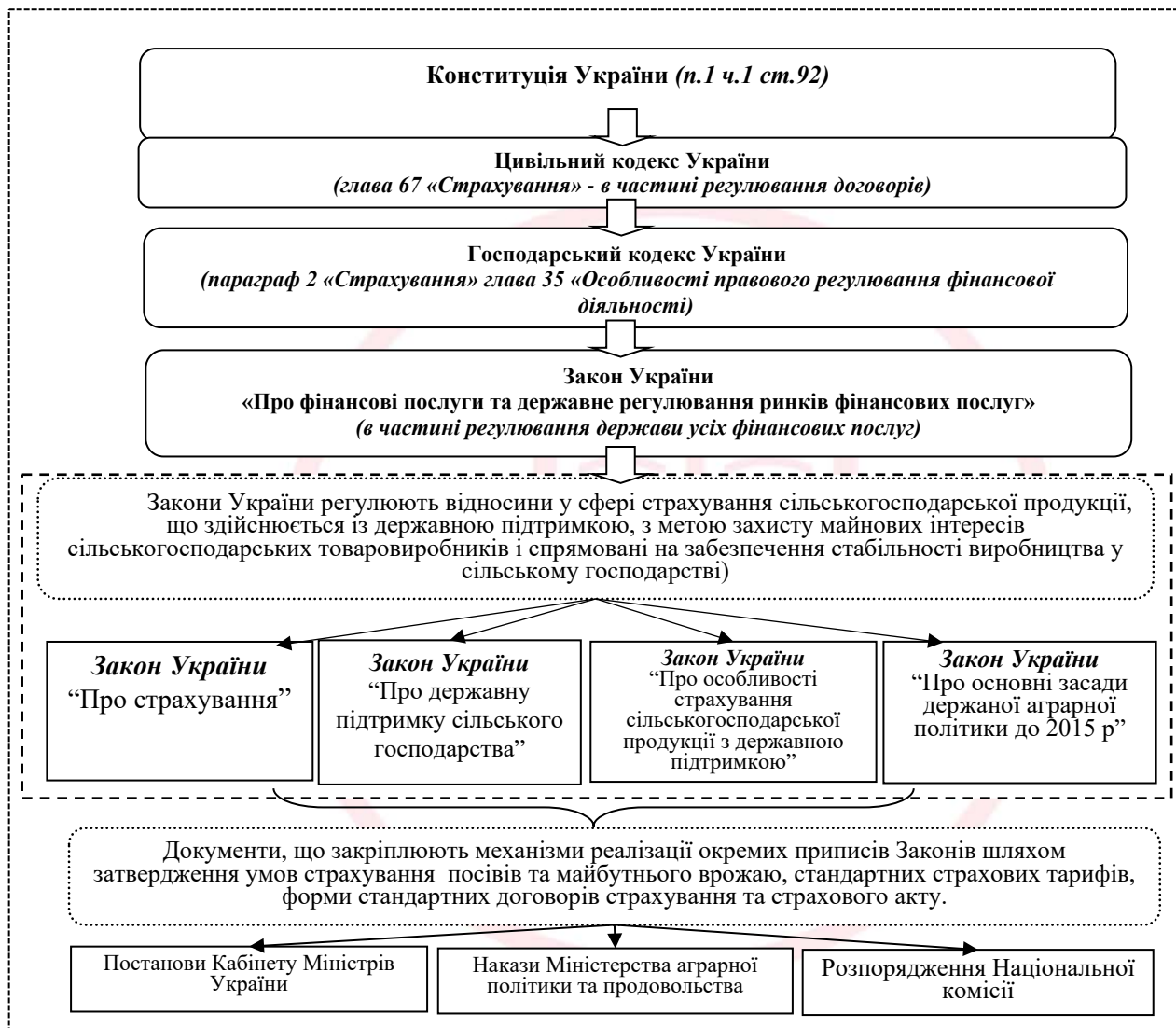
Становлення національного аграрного страхового ринку обумовлює необхідність удосконалення правового регулювання страхової діяльності та спонукає до пошуку новітніх інноваційних підходів аграрного страхування. Але це неможливе без ґрунтовного історичного дослідження психолого-правових факторів виникнення операцій аграрного страхування та дослідження їх становлення і вдосконалення в історичному аспекті. З'ясування психолого-правових факторів виникнення, становлення і розвитку страхування ризиків сільськогосподарських товаровиробників в Україні дозволить правильно оцінити і зрозуміти сучасний стан правової регламентації страхової діяльності і визначити напрямки її подальшого розвитку.

Найдавнішим способом страхового захисту аграрної продукції в Україні, як і у всьому світі, було взаємне страхування. А ключові моменти української стародавньої історії вказують на існування прадавніх елементів страхування у наших прашурів ще задовго до появи страхування, як соціального явища [6].

Україна здобула незалежність у 1991 р. та розпочала побудову власного аграрного ринку, з'явилися економіко-правові підстави для формування

аграрного страхування. Для удосконалення аграрного страхування протягом останніх ридцяти років приймалися законодавчі акти, спрямовані на формування та функціонування ринку аграрного страхування (рис. 2.).

Рис. 2. Система законодавства України, що регулює аграрне страхування
Джерело: систематизовано авторами

В сьгоднішніх умовах страховий захист аграріїв ґрунтується на нормативно-правових засадах, що встановлені Цивільним та Господарським кодексами України, Законом України «Про страхування», Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» та іншими підзаконними нормативно-правовими актами.

Початком нормативно-правового регулювання страхової діяльності у незалежній Україні вважається прийняття Декрету Кабінету Міністрів України

“Про страхування” від 10 травня 1993 р. № 4793.

Декрет заклав основи системи правового регулювання страхової діяльності в Україні, визначив основні поняття, пов’язані з ринком страхових послуг, конкретизував принципи здійснення державного регулювання та нагляду за страховою діяльністю. Він втратив чинність у 1996 р. у зв’язку з прийняттям Закону України “Про страхування”, який є й донині базовим Законом, що регламентує умови здійснення аграрного страхування сільськогосподарських культур в Україні. У жовтні 2001 р. були внесені зміни до Закону України “Про страхування”, впроваджено обов’язкову форму страхування для виробників сільськогосподарської продукції всіх форм власності, яких зобов’язували застрахувати свій врожай. аграрного страхування стало прийняття у 2004 р. Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», який узагальнював основні підходи до субсидування страхових платежів для товаровиробників. Протягом 2005–2008 рр. з державного бюджету виділяли кошти на компенсацію частини страхових внесків під час страхування врожаю. Завдяки державній підтримці аграрного страхування за вказаний період утричі збільшилась застрахована площа та зросла кількість укладених договорів зі страхування сільськогосподарських культур [4].

Для координації дій учасників ринку аграрного страхування та захисту їх соціально-економічних інтересів у 2011 р. було створено аграрне страхове бюро України для забезпечення консолідації зусиль держави, виробників сільськогосподарської продукції та страховиків щодо побудови ефективної системи страхування аграрної продукції.

Компенсація виплачувалась страхувальникам, що застрахували ризики загибелі (втрати) сільськогосподарської продукції (пшениці, жита, суміші пшениці та жита, ячменю, вівса, кукурудзи, соєвих бобів, льону, ріпаку, соняшнику, хмелю, цукрових буряків) згідно з правилами комплексного та індексного страхування у розмірі 50 відсотків вартості страхових премій (внесків), фактично сплачених страхувальниками, у межах страхової премії (внеску), яка не перевищує 5 відсотків суми застрахованого ризику, розрахованого виходячи з розміру мінімальної закупівельної ціни зазначеної продукції [3].

Планувалося активізувати процес покриття страхуванням сільськогосподарських ризиків прийняттям у 2012 р. Закону України “Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою” № 4391-VI від 9 лютого 2012 р. та Постанов Кабінету Міністрів України: «Про затвердження порядку та умов надання сільськогосподарським товаровиробникам державної підтримки у страхуванні сільськогосподарських культур шляхом здешевлення страхових платежів (премій) і переліку

сільськогосподарських культур та видів страхових ризиків (продуктів), на які у 2012 році надається компенсація вартості страхових платежів (премій)» від 15.08.2012 р. № 813, «Про затвердження Порядку визнання ризиків у сільському господарстві катастрофічними та надання і використання бюджетної позики (державної фінансової допомоги) у разі їх виникнення» від 15.08.2012 р. № 841, але аграрії протягом 2012–2013 рр. очікуваних субсидій не отримували.

Також на виконання приписів Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» було прийнято низку підзаконних нормативно-правових актів.

Варто зробити висновок, що страхові аграрні правовідносини в Україні з'явилися у зв'язку із поширенням торгівлі та появою торгових шляхів з метою захисту майна сільськогосподарських товаровиробників. Перші правовідносини виникли на основі общинної взаємодопомоги із появою перших правових джерел, і як наслідок, спроби легітимізації звичаїв і прийняття законів, які закріпили розвиток законодавчого забезпечення аграрного страхування загальними нормативно-правовими актами та актами спеціального характеру.

В результаті дослідження історіографії та джерельної бази, ознайомлення із історичними особливостями формування страхових відносин у сільському господарстві та аналізу стану страхової справи на території України на основі хронологічної послідовності, не дивлячись на значний перелік наведених нормативно-правових актів, можна зробити висновок, що в Україні так і не склався дієвий та прозорий механізм аграрного страхування. Агрострахування в Україні, як підтверджує досвід функціонування, потребує постійного вдосконалення.

З прийняттям Закону України "Про страхування" на страховому ринку в агропромисловому виробництві намітився ряд позитивних тенденцій:

- зростання обсягів страхових платежів;
- збільшення розмірів статутних фондів страховиків;
- збільшення величини страхових резервів;
- випереджувальні темпи зростання страхових платежів щодо темпів зростання страхових виплат [2].

Однак, сучасний стан відносин страхування в сільському господарстві характеризується повільністю та складністю розвитку.

Згідно статті 10 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», особа зобов'язана попередньо застрахувати ризики загибелі сільськогосподарської продукції, якщо така особа:

- продає на організованому аграрному ринку будь-який вид товарного деривативу, базовим активом якого є сільськогосподарська продукція;

- отримує бюджетну дотацію або субсидію, пов'язану з виробництвом сільськогосподарської продукції або здешевленням її ціни;
- отримує банківський кредит на цілі виробництва сільськогосподарської продукції або придбання капітальних активів, якщо проценти за таким кредитом частково або повністю відшкодовуються за рахунок бюджету;
- отримує бюджетний або банківський кредит під гарантію держави чи органу місцевого самоврядування на цілі виробництва сільськогосподарської продукції або придбання капітальних активів.

Законом також передбачена можливість комплексного страхування, що передбачає страхування ряду ризиків загибелі (втрати) сільськогосподарської продукції або її частини (вимерзання; граду, землетрусу; посухи, пожежі та ін.)

У 2002 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову № 1000, якою було затверджено Порядок і правила обов'язкового страхування врожаїв сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності. Постанова затверджена з метою гарантування економічної та продовольчої безпеки держави, створення сприятливих умов для розвитку аграрного сектора економіки. Відповідно до її положень, встановлено обов'язкове страхування для державних сільськогосподарських підприємств, а також для підприємств всіх форм власності щодо врожаю зернових культур і цукрових буряків.

Фахівці відзначають, що незважаючи на обов'язковість заходу, розроблений механізм містить також і елементи стимулювання. Зокрема, для підприємств, які застрахують свій врожай на умовах, визначених постановою протягом двох років і за цей період страховий випадок не настане, розмір страхових тарифів у наступному для них може бути зменшений на 10%. Однак досвід показав, що страхування за такими тарифами є занадто дорогим механізмом і не відповідає фінансовій спроможності сільськогосподарських підприємств, як і, відповідно, потужність багатьох страхових компаній не є достатньою для виплати відшкодування за усіма сільськогосподарськими ризиками [3].

Окрім того, у 2003 році була прийнята постанова Кабінету Міністрів України № 590 «Про затвердження Порядку і правил проведення обов'язкового страхування тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків». Але ця постанова, як і попередня, також не зіграла тієї ролі для розвитку страхування сільськогосподарських ризиків, яку на неї покладали.

Урядом прийнято ряд державних програм фінансової підтримки аграріїв в плані страхування врожаїв. Так, зокрема суб'єкти аграрного ринку

(сільгоспідприємства, фермери та ін.) – страхувальники, які здійснюють страхування сільськогосподарської продукції, мають право на отримання з державного бюджету часткової компенсації премій (внесків), фактично сплачених страховикам. Порядок використання цих коштів затверджено постановою КМУ від 06 травня 2005 р. № 325 [4].

Компенсація виплачується страхувальникам, що застрахували ризики загибелі (втрати) сільськогосподарської продукції (пшениці, жита, суміші пшениці та жита, ячменю, вівса, кукурудзи, соєвих бобів, льону, ріпаку, соняшнику, хмелю, цукрових буряків) згідно з правилами комплексного та індексного страхування у розмірі 50 відсотків вартості страхових премій (внесків), фактично сплачених страхувальниками, у межах страхової премії (внеску), яка не перевищує 5 відсотків суми застрахованого ризику, розрахованого виходячи з розміру мінімальної закупівельної ціни зазначеної продукції [4; 8; 9].

Фактори, що перешкоджають розвитку аграрному страхуванню, можуть бути поділені на зовнішні, стосовно страхового сектора, і внутрішні.

До числа зовнішніх факторів відносяться: військові дії, невисокі темпи структурних перетворень в економіці, низька ліквідність, недокапіталізація, недостатня вірогідність звітності багатьох вітчизняних підприємств і слабка прозорість більшості з них, низький рівень монетаризації економіки, відсутність законодавчої основи, недосконалість судової системи, недостатнє правове забезпечення можливостей страхового нагляду, низький рівень рейтингу України .

До числа внутрішніх факторів можна віднести низьку якість управління в багатьох страхових організаціях, у т. ч. недостатню ефективність систем управління ризиками та внутрішнім контролем, непрозора структура власності, недостатній розвиток сучасних страхових технологій.

Недостатньо розвинутою є інфраструктура страхового ринку. З одного боку, це відображає низький рівень обслуговування населення та, як наслідок, — недостатній попит на посередницькі послуги, а з іншого, - є стримуючим чинником його поступального розвитку. Не досить активно на ринку працюють посередники, їх частка настільки слабка і незначна, що можна відзначити відсутність ринку посередників як такого.

Діюча нормативно-правова база страхування недостатньо сприяє розвитку страхової галузі. Аграрне страхування має вкрай низький рівень виплат і страхового захисту та, як правило, використовується для задоволення вузьковідомчих інтересів і не відповідає своїй суті та значенню. Водночас, аграрне страхування повинне стосуватися ризиків та об'єктів, що мають загальнодержавний характер.

Простежується недосконала система взаємовідносин між засновником

страхової організації та страхувальниками. Практика показує, що основні засновники часто є основними клієнтами страхової компанії, що створює закритість їх діяльності. Поширюється перехресне володіння акціями страхових компаній, банків, виробничих підприємств, що ускладнює точну оцінку їх активів. Часом банки вимагають від клієнтів страхувати заставне майно в даній страховій компанії і на відповідних умовах. Непоодинокими є випадки встановлення виняткового права певних страховиків на здійснення певних видів страхування.

Названі фактори дозволяють монополізацію окремих сегментів аграрного страхового ринку, так званими, «відомчими» страховими компаніями, створюють нерівні можливості для функціонування страховиків, призводять до нерівномірного розвитку аграрного страхового ринку.

Висновки. Сільське господарство, як одна із головних складових національної економіки України, є одним з основних джерел доходів від експорту. В свою чергу, агрострахування є важливим інструментом в системі аграрної політики. Страхування сільськогосподарської продукції може допомогти мінімізувати наслідки несприятливих обставин та подій і всилити в людей впевненість у покритті ризиків. Але, навіть через стрімкий розвиток аграрного сектору, агрострахування займає низьку позначку у системі страхування в цілому. Аграрії передають перевагу страхуванню техніки, аніж самої продукції, тим паче у теперішній час.

Підводячи підсумки досліджуваних проблем, варто зазначити, що нормативна база, яка на сьогодні регулює питання аграрного страхування, не в повній мірі враховує особливості аграрного виробництва як пріоритетної галузі економіки України. Таким чином, робимо висновок, що сучасний стан упровадження аграрного страхування є незадовільним.

Література:

1. Дідюк І. Л. Об'єктивна сторона злочинів проти конституційних основ національної безпеки України: актуальні питання вдосконалення ознак. *Право і суспільство*, 2020. Вип. 4, С. 247-252.
2. Луценко О.А., Поливана Л.А. Сучасний стан та перспективи розвитку ринку аграрного страхування. *Вісник Харківського національного технічного університету сільськогосподарства імені Петра Василенка*. 191. — 2018. — С. 273—284.
3. Писаренко Н. В. Місце страхування сільськогосподарських культур у загальній системі страхування. *Економіка, фінанси, облік, менеджмент і право* : зб. тез доповідей Міжн. наук.-практ. конф., 22 червня 2019 р. Полтава, 2019. С.40-42
4. Писаренко Н. В. Страхування сільськогосподарських культур: становлення та шляхи розвитку в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.е.наук : спец. 08.00.08. Київ, 2019. 23 с.
5. Ринок агрострахування в Україні: проблеми і перспективи. Agronews веб-сайт. URL: [https:// agronews.ua/node/84922](https://agronews.ua/node/84922) (дата звернення: 29.10.2022).

6. Цумарев М. І. Культура локальної демократії: структура й функції. *Політикус*, 2018. Вип. 1, С. 83 – 87.

7. Яцух О.О. Ринок агрострахування в Україні: перспективи та розвиток. *Економіка та суспільство*. 7. — 2016. — С. 866—872.

8. Подобний О.О., Слатвінська В.М. Діпфейк в контексті Декларації про майбутнє інтернету. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5. 2022. С. 594-596. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/142> URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/142.pdf

9. Василенко М.Д., Слатвінська В.М., Шевченко Т.В. Міжнародно-правове розуміння дефініцій та визначень в теорії ризиків (аналіз та управління ризиками): міждисциплінарне дослідження. *Юридичний вісник*. № 2. 2022. С. 7-15. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2> URL: <http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/issue/view/70/66>

References:

1. Didiuk I. L. (2020) Obiektivna storona zlochyniv proty konstytutsiinykh osnov natsionalnoi bezpeky Ukrainy: aktualni pytannia vdoskonalennia oznak [The objective side of crimes against the constitutional foundations of the national security of Ukraine: urgent issues of improvement of signs] *Pravo i suspilstvo*, Vyp. 4, pp. 247-252 [in Ukrainian].

2. Lutsenko O.A. and Polyvana, L.A. (2018) Currentsituation and prospects of development of the market of agrarian insurance [The current state and prospects for the development of the agricultural insurance market], *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu sil's'koho hospodarstva imeni Petra Vasylenka*, vol. 191, pp. 273—284 [in Ukrainian].

3. Agronews (2022), Agro-insurance market inUkraine: problems and perspectives, available at: <https://agronews.ua/node/84922> (Accessed 29.10. 2022) [in Ukrainian].

4. Pysarenko N. V. (2019) Mistse strakhuvannia silskohospodarskykh kultur u zahal'nii systemi strakhuvannia [The place of crop insurance in the general insurance system], *Ekonomika, finansy, oblik, menedzhment i pravo : zb. tez dopovidei Mizhn. nauk.-prakt. konf., 22 chervnia 2019 r. Poltava*, pp .40-42 p. [in Ukrainian].

5. Pysarenko N. V. (2019) Strakhuvannia silskohospodarskykh kultur: stanovlennia ta shliakhy rozvytku v Ukraini [Insurance of agricultural crops: formation and path of development in Ukraine] : avto-ref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia k.e.nauk : spets. 08.00.08. Kyiv, 23 p. [in Ukrainian].

6. Tsumariiev M. I. (2018) Kultura lokalnoi demokratii: struktura y funktsii [Culture of local democracy: structure and functions] *Politykus*, Vyp. 1. pp. 83 – 87 [in Ukrainian].

7. Yatsukh O.O. (2016) Agri-insurance market inUkraine: prospects and development, *Ekonomika ta suspil'stvo* [Agricultural insurance market in Ukraine: prospects and development. Economy and society], vol. 7, pp. 866—872 [in Ukrainian].

8. Podobnij O.O., Slatvins'ka V.M. Dipfejk v konteksti Deklaracii pro majbutne internetu. *Juridichnij naukovij elektronij zhurnal*. № 5. 2022. S. 594-596. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/142> URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/142.pdf [in Ukrainian].

9. Vasilenko M.D., Slatvins'ka V.M., Shevchenko T.V. Mizhnarodno-pravove rozuminnja definicij ta viznachen' v teorii rizikov (analiz ta upravlinnja rizikami): mizhdisciplinarne doslidzhennja. *Juridichnij visnik*. № 2. 2022. S. 7-15. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2> URL: <http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/issue/view/70/66> [in Ukrainian].

УДК 005:338.2:355.01

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-177-189](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-177-189)

Коваленко Надія Олегівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту авіаційної діяльності, Льотна академія Національного авіаційного університету, Степана Чобану, 1, м. Кропивницький, 25005, тел.: (066) 770-27-52, <https://orcid.org/0000-0002-1651-9750>

Гавриленко Олена Євгенівна кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та управління персоналом, Центральноукраїнський інститут ПрАТ "ВНЗ "Міжрегіональна Академія управління персоналом", вул. Варшавська, 2, м. Кропивницький, 25026, тел.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-4958-8530>

Гребінчук Олеся Миколаївна кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та управління персоналом, Центральноукраїнський інститут ПрАТ "ВНЗ "Міжрегіональна Академія управління персоналом", вул. Варшавська, 2, м. Кропивницький, 25026, тел.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-4812-155X>

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ БІЗНЕСОМ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі управління бізнесом в умовах війни в Україні. Визначено, що українські підприємці, незважаючи на те, що війна в Україні триває з 2014 року, виявились не готовими до жорстких умов функціонування в надскладних умовах. Встановлено, що представники підприємництва недостатньо обізнані в кризовому менеджменті за умов військових дій, адже наразі бізнес зіткнувся не лише з економічними ризиками, а з фізичними зруйнуваннями та окупацією, прямою загрозою життю, тобто психологічними складнощами у процесі релокації або розвитку бізнесу. Конкретизовано, що частина бізнесових структур частково або цілковито втратили свої виробничі потужності; через вимушену міграцію людей на захід України і за кордон – підприємства втрачають кваліфікованих фахівців; кардинальних змін зазнає бізнес-логістика, більшість прифронтових бізнес-структур та підприємців були змушені припинити діяльність через неможливість релокації. Доведено, що науковцями не запропоновано основоположних моделей, рекомендаційних технологій з врахуванням економіко-правових та психологічних особливостей ведення та релокації

бізнесу в умовах війни. Обґрунтовано, що з початку військової агресії в Україні, уряд розпочав розробку законодавчого й фінансового механізму підтримки бізнесу, а також активного розвитку набула менторська психологічна допомога для підприємців. Активного впровадження набула грантова підтримка українського бізнесу, у тому числі на міжнародному ринку. Охарактеризовано, що процес релокації є ефективним засобом збереження та управління підприємництвом, однак, він має законодавчі та психологічні перепони для внутрішнього переміщення бізнесу, оскільки, через необізнаність не всі суб'єкти наважуються на зазначений процес.

Ключові слова: війна в Україні, кризовий менеджмент, менторська підтримка, окупація, психологічне менторство, релокація, управління бізнесом.

Kovalenko Nadiia Olehivna Candidate of Pedagogical Sciences (Ph.D), Associate professor, Associate Professor of Department Management of Aviation activity, Flight Academy of National Aviation University, Stepana Chobanu St., 1, Kropyvnytskyi, 25005, tel.: (066) 770-27-52, <https://orcid.org/0000-0002-1651-9750>

Havrylenko Olena Yevheniivna Candidate of Economic Sciences (Ph.D), Associate professor of the department of economics and personnel management, Central Ukrainian Institute of PJSC «Interregional Academy of Personnel Management», Varshavska St., 2, Kropyvnytskyi, 25026, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-4958-8530>

Grebinchuk Olesya Mykolaivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics and Personnel Management, Central Ukrainian Institute PJSC "Interregional Academy of Personnel Management University", 2 Varshavska Street, Kropyvnytskyi, 25026, phone: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-4812-155X>

ECONOMIC-LEGAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF BUSINESS MANAGEMENT IN THE CONDITIONS OF WAR

Abstract. The article is devoted to the actual problem of business management in the conditions of war in Ukraine. It was determined that Ukrainian entrepreneurs, despite the fact that the war in Ukraine has been going on since 2014, were not ready for the harsh conditions of functioning in extremely difficult conditions. It has been established that business representatives are not sufficiently knowledgeable about crisis management under the conditions of military operations, because currently business is faced not only with economic risks, but also with physical destruction

and occupation, a direct threat to life, that is, psychological difficulties in the process of relocation or business development. It is specified that some business structures partially or completely lost their production capacities; due to the forced migration of people to the west of Ukraine and abroad - enterprises lose qualified specialists; business logistics is undergoing drastic changes, most of the front-line business structures and entrepreneurs were forced to stop their activities due to the impossibility of relocation. It has been proven that scientists have not proposed fundamental models, recommended technologies, taking into account the economic, legal and psychological features of conducting and relocating business in wartime conditions. It is substantiated that since the beginning of the military aggression in Ukraine, the government started the development of a legislative and financial mechanism for business support, as well as the active development of mentoring psychological assistance for entrepreneurs. Grant support for Ukrainian business, including on the international market, has been actively implemented. It is characterized that the relocation process is an effective means of preserving and managing entrepreneurship, however, it has legal and psychological obstacles for internal business relocation, since, due to ignorance, and not all subjects dare to use this process.

Keywords: war in Ukraine, crisis management, mentoring support, occupation, psychological mentoring, relocation, business management.

Постановка проблеми. З початком російсько-української війни економіка України автоматично перейшла у воєнний стан з його специфічними особливостями і вимогами. Стрімко змінилися потреби та пріоритети кожної людини, значно скоротилися обсяги необхідних для бізнесу ресурсів. У зоні бойових дій війна внесла свої корективи у стан та можливість продовжувати підприємницьку діяльність. Адже частина бізнесових структур частково або цілковито втратили свої виробничі потужності; через вимушену міграцію людей на захід України і за кордон – підприємства втрачають кваліфікованих фахівців; кардинальних змін зазнає бізнес-логістика. Як наслідок цього, на «поточний момент 49% підприємств не працюють або майже зупинені. За даними Європейської бізнес-асоціації в Україні у квітні 2022 р. продовжували працювати приблизно 70 % компаній, причому більшість з них в обмеженому режимі, 27 % призупинили діяльність, але прагнули її відновити» [1]. Проте, у зоні бойових дій чи близьких до них територіально провадження діяльності є ризикованим і небезпечним не лише для об'єктів підприємництва, а й загрозливим для життя працівників. Відтак, переважна більшість суб'єктів господарювання у прифронтових районах України призупинили або й припинили свою діяльність.

В ризикованих та небезпечних ситуація менеджери не можуть діяти за старими правилами. Разом з тим, вони недостатньо обізнані в кризовому менеджменті такого масштабу, адже наразі бізнес зіткнувся не лише з економічними ризиками, а з фізичними зруйнуваннями та окупацією,

прямою загрозою життю, тобто психологічними складнощами у процесі релокації або розвитку бізнесу.

Незважаючи на те, що війна в Україні триває з 2014 року, дослідники розвивали ці теми недостатнім чином. Відсутня статистика щодо підприємництва в умовах війни, а також не розроблено ефективних моделей управління через занадто гнучке середовище та змінні фактори.

Відповідно до актуальності проблеми, дослідження присвячене економіко-правовим та психологічним аспектам ведення бізнесу в умовах війни в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз теоретичних та наукових праць, дозволив визначити, що напрямкам розвитку підприємництва під час війни такого масштабу не так багато, адже останньою настільки великою війною була ще Друга світова, і дослідження, що були створені тоді не завжди є доцільними для застосування в теперішній ситуації, адже технологічний прогрес та глобалізація унеможливує переймання досвіду напряму. Окрім цього, вже були проведені дослідження та деякі висновки відповідно до війни 2014 року, у своїх роботах Марчак Д. [2], Тарасовський Ю. [3] та Іванов С. [4] вказують на необхідність підтримки бізнесу в умовах конфлікту та пояснюють можливі ризики. Міжнародні видання та аналітичні центри також надають своє бачення та прогнози щодо розвитку підприємництва в Україні, вказують на необхідності його розвитку на безпечних територіях.

Проте, основоположних моделей, рекомендаційних технологій з врахуванням економіко-правових та психологічних особливостей ведення та релокації бізнесу не розроблено. Подальшого аналізу потребує систематизація напрямків релокації бізнесу з врахуванням економіко-правових та психологічних особливостей взаємодії підприємництва та суспільства, з орієнтацією на потреби споживача.

Мета статті – теоретичне обґрунтування та систематизація економіко-правових та психологічних аспектів релокації та ведення бізнесу в умовах війни в Україні.

Виклад основного матеріалу. За даними досліджень, з квітня 2022 року розпочався етап відновлення бізнесу. Темп реєстрації нового бізнесу наприкінці липня становив 63% аналогічного періоду 2021 року та 85% періоду 2020 року. Всього за час війни (1.03-31.10.2022 р.) було зареєстровано 80 121 суб'єктів господарської діяльності. Найбільша частка їх розміщується у м. Київ, у Дніпропетровській та Львівській областях. 85% зареєстрованих за весь період війни – це ФОПи. Поширеність цієї форми бізнесу пояснюється тим, що ФОПу не потрібні статут, статутний фонд, печатка. Відіграло роль і спрощення реєстрації ФОПів та надання їм податкових пільг. За сферою діяльності найбільше ФОПів було зареєстровано у сфері комп'ютерного програмування; роздрібною торгівлі в неспеціалізованих

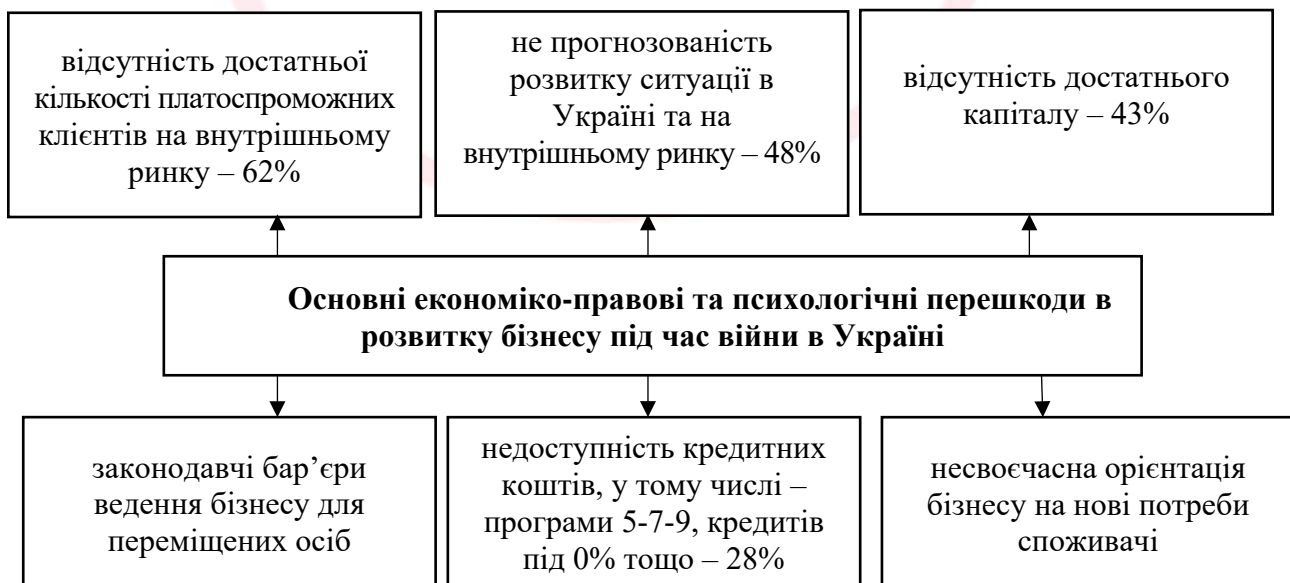

магазинах переважно продуктами харчування, напоями та тютюновими виробами; вантажних автомобільних перевезень; діяльність ресторанів та надання послуг мобільного харчування [5].

Наявність ресурсів, передусім, фінансових, залишаються основною потребою бізнесу. На думку власників та СЕО бізнесу, основними економіко-правовими та психологічними перешкодами в розвитку бізнесу є, рис. 1.

Дослідження UNITY «Експрес оцінка поточних шляхів молодіжного підприємництва» (04-05.2022р.) виявило головні проблеми молодих підприємців, які суттєво не відрізняються від проблем всіх підприємців в країні. Серед них [6]:

- зменшення попиту на товари і послуги;
- несвоєчасна орієнтація на зміну споживчого попиту з урахуванням фізичних та психологічних потреб споживачів;
- недосконале законодавство для внутрішньо переміщених осіб та бізнесу;
- зруйновані ланцюги постачання;
- зростання вартості матеріалів і послуг;
- зростання ціни на обладнання та обмежена пропозиція;
- погіршенні витрати;
- втрата працівників;
- втрата клієнтів і ринків збуту;
- втрачені або пошкоджені активи;
- вичерпані оборотні кошти та заощадження;
- обмежений доступ до фінансів;
- відсутність фахівців та спеціалістів.

Рис.1. Основні економіко-правові та психологічні перешкоди в розвитку бізнесу під час війни в Україні

Сформовано автором на основі джерела [7]

Опитування Європейської Бізнес Асоціація також свідчить про те, що оцінка підприємцями власної фінансової стійкості погіршується. 34% повідомляють, що їх фінансових резервів вистачить на кілька місяців (у квітні 2022 р. – 40%). 12% мають резервів на один місяць, а інші 12% – на пів року. Тільки 5% мають достатньо фінансових резервів на рік і більше. Про відсутність фінансових резервів зазначили 29% компаній [8].

Серед ключових рішень бізнесу на 2022-2023 рік, власники та CEO зазначили наступні [9]:

- пошук нових клієнтів / каналів продажів – 68%;
- поліпшення психологічного клімату для працівників;
- скорочення витрат – 52%;
- пошук фінансування – 41%;
- запуск нових напрямів бізнесу – 35%;
- антикризове управління – 33%;
- пошук партнерів на зовнішніх ринках – 32%;
- розвиток експорту – 30%;
- отримання заборгованості з клієнтів – 21%;
- скорочення персоналу – 20%.

Про скорочення персоналу говорять і представники МСБ, які були опитані Європейською Бізнес Асоціацією. 39% опитаних зазначили, що вони будуть вимушені скорочувати працівників, 22% зазначили, що вони будуть зменшувати зарплату.

Для підтримки економіки та ведення бізнесу в умовах війни уряд України прийняв низку змін і доповнень до законодавства, що регламентують трудові відносини, ведення бізнесу, податкову політику державу тощо.

Податкові зміни. Були введені нові підстави для перебування на єдиному податку та нові ставки податків. З 1 квітня 2022 року до припинення або скасування воєнного, надзвичайного стану на території України платниками єдиного податку третьої групи можуть бути фізичні особи – підприємці та юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно правової форми. До них не застосовується обмеження щодо обсягу доходу та кількості найнятих осіб. Платникам єдиного податку третьої групи встановлена відсоткова ставка єдиного податку у розмірі 2% доходу. Застосування ставки податку у розмірі 2% доходу передбачає включення податку на додану вартість до складу єдиного податку [10].

ФОП – платники єдиного податку I та II групи мають право не сплачувати єдиний податок. ФОП I-II групи повністю також звільняються від ЄСВ. ФОП III групи звільняються від сплати ЄСВ за найманих працівників, яких призвали до лав ЗСУ, інших захисних формувань, (в т.ч. і теробороні).

Введено також мораторій на проведення перевірок, крім камеральних перевірок декларацій при бюджетному відшкодуванні ПДВ, фактичних перевірок. Всі розпочаті перевірки призупинено.

Компенсація за працевлаштування ВПО. Роботодавцю компенсують витрати на оплату праці у розмірі 6 500 грн. щомісячно за кожну працевлаштовану особу з числа внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні та 30 діб після його завершення за рахунок коштів резервного фонду державного бюджету [11].

Програма з релокації українських виробництв. Програма здійснюється із середини березня 2022 року Міністерством економіки України і розрахована на підприємства, які знаходяться у зоні активних бойових дій або території, же є загроза введення активних бойових дій. Пріоритет мають стратегічні підприємства та підприємства, які виробляють товари першої необхідності. Релокація здійснюється у безпечні регіони України. Переміщення підприємств відбувається безкоштовно силами АТ «Укрзалізниця» та АТ «Укрпошта». Підприємства, які мають змогу самотужки перевезти своє обладнання, отримають допомогу з логістичних питань [12].

Релоковане підприємство отримує пакет державної підтримки, що включає в себе [13]:

- підбір місця розташування підприємства;
- допомога з перевезенням;
- допомога у розселенні працівників, які переїхали з підприємством та пошуку нових співробітників;
- підтримка у відновленні логістики, закупівлі сировини та пошуку ринків збуту.

Для цифровізації процесу релокації ДП «Прозорро. Продажі» за ініціативи Мінекономіки, за підтримки Мінцифри й національного проєкту Дія.Бізнес запустили платформу цифрової взаємодії для допомоги в релокації. ДП «Прозорро.Продажі» спільно з E-Tender та eDocs розробило ІТ-систему, яка дозволяє подавати бізнесу заявку та отримати допомогу в переміщенні свого обладнання на безпечні території України. Користування платформою для усіх користувачів безкоштовне [14].

Практичні кейси та програми підтримки підприємців в умовах війни.

Значну роль у підтримці підприємців в умовах війни надають державні органи. Уряд затвердив низку програм фінансової підтримки бізнесу. Серед них: «Робота – урядова грантова програма підтримки бізнесу. Наприкінці червня Уряд розпочав грантову програму для започаткування бізнесу, розвитку підприємництва та навчання. В рамках цієї програми можна отримати гранти [15]:

- для створення або розвитку власного бізнесу (до 250 тис. грн.);
- для створення або розвитку переробного підприємства (до 8 млн грн.).

Для першої тисячі заявників надається 70% від вартості проекту, для наступних підприємств, які подали заявки надається 50% вартості проекту; на розвиток власного садівництва, ягідництва та виноградарства (до 400 тис. грн. за гектар); для розвитку тепличного господарства (до 7 млн. грн за 2 гектари). Для першої тисячі заявок надається 70% від вартості проекту, для всіх наступних заявок – 50%; грант або конвертована позика на створення чи розвиток стартапу (від 750 тис. грн. до 8 млн. грн.).

Кредитування під 0% в рамках програми «5-7-9». В середині березня 2022 року, програма кредитування «5-7-9%» була розширена. Підприємці в умовах воєнного часу і місяць після завершення війни можуть взяти кредити до 60 млн. грн. під 0%, далі – 5%. На реалізацію інвестиційного проекту та на рефінансування заборгованості кредит надається щонайбільше на 5 років. Для фінансування оборотного капіталу – на 3 роки. Кредит зможе отримати будь-яка українська компанія (де кінцевими бенефіціарами з часткою понад 50% є українці) [16].

Фінансова підтримка ветеранського бізнесу. Український ветеранський фонд запустив проєкт з мікрофінансування бізнесу. Ветерани та члени їхніх сімей, які стали після 24.02.2022 року внутрішньо переміщеними особами (ВПО) і мають підтвердження цього статусу, зможуть отримати грошове відшкодування до 20 000 гривень на купівлю товарів, необхідних для ведення власної справи.

Інформаційну підтримку урядові органи надають а рамках найбільш відомого проєкту з розвитку підприємництва та експорту Дія.Бізнес. Він реалізується Міністерством цифрової трансформації України спільно з Офісом з розвитку підприємництва та експорту. Проєкт складається з онлайн платформи та мережі центрів підтримки підприємців. Інформаційний розділ порталу «Підтримка бізнесу в умовах війни» містить інформацію про державні програми бізнесу в умовах військового часу, інформацію про різноманітні ініціативи підтримки бізнесу.

Програма розширення можливостей жіночого підприємництва Естонської ради у справах біженців, Запорізького благодійного фонду «Єдність» за майбутнє» та Гараж48 проводиться для жінок, які втратили джерела доходів для забезпечення своєї родини через війну, яка триває в Україні. 100 нових бізнес-ідей та 60 існуючих бізнесів будуть відібрані до участі в навчальній програмі, яка включає окрім економічного менторства, юридичну та психологічну підтримку. Мінімум 31 жінка чи бізнес-команди, очолювані жінками, отримують підтримку еквівалентну сумі від 20 000 грн до 150 000 грн разом з наставницькою підтримкою протягом шести місяців.

Програма впроваджуватиметься з липня 2022 року по квітень 2023 року. В рамках програми проводяться також відкриті воркшопи для підтримки подальшого розвитку бізнесу [13].

Крім фінансової підтримки реалізуються навчальні та менторські програми підтримки підприємців, надання у безкоштовне користування приміщень. Більшість програм міжнародної підтримки підприємництва в умовах війни спрямовані на підтримку жінок-підприємниць. Наприклад, Київська школи економіки KSE Graduate Business School та мережа столичних бізнес-центрів Forum Group розпочинають у серпні 2022 року проєкт «РЕ:старт. Безпечний простір для вашого бізнесу». Проєкт спрямований на підтримку малого та середнього українського бізнесу, що опинився на межі закриття через фізичне розміщення в окупованих/деокупованих/постраждалих внаслідок воєнних дій територіях. Для таких компаній Forum Group надасть офісні приміщення у Києві у безкоштовне користування на період у три місяці. Компанії зможуть претендувати на приміщення площею 20, 30 та 120 кв.м у одному із бізнес-центрів Києва. KSE Graduate Business School надасть менторську підтримку, допоможе оцінити стан бізнесу та надасть поради щодо доцільності переміщення й адаптації бізнес-моделі до нових умов [14].

Також в рамках проєкту «Підтримка бізнесу під час війни та в післявоєнний період», що реалізується Українським центром сприяння інвестиціям та торгівлі реалізується програма релокації West Business Hub та серію семінарів «Платформа сталого розвитку бізнесу». Участь у програмі можуть взяти підприємці та власники сімейного бізнесу. Програма West Business Hub пропонує фінансову підтримку: оплата оренди площі в West Business Hub (м. Львів або м. Тернопіль) на термін до 6 місяців, організацію розміщення та облаштування робочого місця, виробництва чи офісу; консультації та менторську підтримку; можливість розвитку та масштабування бізнесу у співпраці з менеджером з розвитку бізнесу. Серія семінарів «Платформа життєстійкості бізнесу», яка розпочалась у серпні 2022 року – це онлайн- та офлайн-семінари для жінок-підприємниць, власниць сімейного бізнесу та жінок, що потребують розвитку своїх навичок, з питань виходу на міжнародні ринки, життєстійкості бізнесу, а також психологічної підтримки і вдосконалення вмінь першої медичної допомоги. Для учасників семінарів здійснюється групове менторство з питань правового ведення бізнесу для 50 підприємниць.

Крім загальних проблем розвитку бізнесу, важливо виокремити основні проблеми і потреби тих, які започаткували або планують започаткувати власну справу в Україні. В межах проєкту Future of Work ГО «Центр «Розвиток КСВ» програми «Мріємо та діємо» у червні-липні 2022 року було проведено дослідження проблем і потреб українців в Україні, які планують започаткувати

власну справу. За результатами обговорення з експертами основних проблем і потреб, які були проведені в рамках дослідження були виявленні наступні основні проблеми [12]:

1 брак практичного досвіду і відсутність м'яких навичок (soft skills) і компетенцій для започаткування бізнесу через відсутність відкритої власної справи та навчання по відповідних програмах;

2 не знає, не розуміє реалій і напрямки для започаткування власної справи, психологічні бар'єри для започаткування бізнесу, через відсутність контактів в новому середовищі, нерозуміння ситуації на локальному ринку та нерозуміння того, хто й чим може допомогти;

3 страх перед невдачею або невпевненість в успіху бізнесу через незнання як започаткувати власну справу, куди звернутись за менторською і консультативною підтримкою;

4 відсутність знань щодо підготовки (написання) бізнес-планів через незнання методології формування подібних документів або незнання куди звернутись;

5 брак консультативної та менторської підтримки щодо започаткування власної справи через відсутність діючої мережі менторів та поширення інформації про те, як можна отримати менторську підтримку;

6 відсутність інформації про інституції сприяння розвитку/підтримки бізнесу на місцях через відсутність інформування про діючі інституції на регіональному рівні по існуючим каналам комунікації на рівні влади;

7 різкі зміни на ринку – складність оцінки потреб та реакції ринку через відсутність адекватної маркетингової інформації, відсутність страхування ризиків;

8 невідомість майбутнього через незрозумілість, наскільки довго вони будуть на новому місці та/або як надовго затягнеться війна;

9 відсутність «моди» на підприємництво як альтернативного напрямку для самозайнятості через відсутність інформування про історії успіху та тренди в напрямку підприємництва.

Фіксується і потреба в самовираженні, самореалізації, а також, покращенні матеріального стану через відсутність достатньої кількості робочих місць за обраною професією в місцях тимчасового нового проживання та через зменшення пропозицій вакансій на регіональному рівні та регіональну специфіку. Також експертами ще додатково зазначені наступні потреби: потреба в швидкому якісному психологічному менторстві, в спільноті однодумців, де можна отримати пораду, фінансової, фіскальної, організаційної та психологічної підтримки на місцях.

Отже, Україна має значний потенціал для розвитку та релокації бізнесу, незважаючи на руйнівний вплив війни, з врахуванням особливостей

економіко-правових та психологічних факторів, розробці відповідних державних, грантових, менторських та психологічних напрямків підтримки, підприємництво в Україні набуває нових шляхів започаткування та розвитку.

Висновки. Встановлено, війна призвела до величезних втрат в економіці країни. Майже 50% підприємств України не працюють, порушенні ланцюги постачання, більшість підприємств скоротили обсяги своєї діяльності, відбувається скорочення заробітних плат працівників та їх звільнення, бюджет країни не отримує податки. Визначено, з метою підтримки бізнесу, Уряд запровадив значні зміни в регуляторній та податковій політиці, надає фінансову підтримку бізнесу, впроваджує програми релокації та підтримує його експортний потенціал. Досліджено, міжнародні програми розвитку впроваджують чисельні навчальні програми підтримки підприємців та виділяють гранти на підприємницьку діяльність. Конкретизовано, що відсутня єдина онлайн платформа міжнародної підтримки бізнесу в Україні. Натомість державний портал Дія.Бізнес, який створений і функціонує завдяки Міністерству цифрової трансформації України спільно з Офісом з розвитку підприємництва та експорту, містить всю інформацію про державні програми підтримки бізнесу.

Література:

1. Марчак Д. Врятувати бізнес від війни. Навіщо державі та бізнесу IT-платформа для релокації. *Економічна правда*. 2022. 14 квітня. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/14/685722/> (дата звернення: 18.12.2022 р.).
2. Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=ukUA&id=d105eb30-9405-476c-90d8-822e8eec8199&title=Ponad500UkrainskikhPidprimstvPeremischenoVRamkakhProgramiRelokatsii> (дата звернення: 21.12.2022 р.).
3. Програма релокації підприємств. Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv> (дата звернення: 21.12.2022 р.).
4. Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію: Розпорядження КМУ від 25 березня 2022 р. № 246-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 21.12.2022 р.).
5. Тарасовський Ю. Релокація та фінансова підтримка підприємців. *Forbes*. 2022. 19 квітня. URL: <https://forbes.ua/news/relokatsiya-ta-finansova-pidtrimka-pidpriemtsiv-vukraini-zapustili-dvi-platforni-dlya-dopomogi-biznesu-11042022-5378> (дата звернення: 20.12.2022 р.).
6. 2022 Index of Economic Freedom. *Heritage Foundation*. URL: <https://www.heritage.org/index/country/ukraine> (дата звернення: 18.12.2022 р.).
7. Pettinger T. Economic impact of war. *Economics Help*. URL: <https://www.economicshelp.org/blog/2180/economics/economicimpact-of-war/> (дата звернення: 14.12.2022).
8. ЛІГА:ЗАКОН. Бізнес під час війни (доповнюється). *БІЗНЕС. Liga Zakon*. URL: https://biz.ligazakon.net/aktualno/11677_bznes-pd-chas-vynidopovnyutsya (дата звернення: 19.12.2022).
9. Катерина Ж. Ми повернулися: як український бізнес відновлює роботу під час війни. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/mipovernulisya-yak-ukrajinskiy-biznes-vidnovlyuye-robotu-pid-chas-viyninovini-ukrajina-11824872.html> (дата звернення: 17.12.2022).

10. Glanz J. The Economic Cost of War (Published 2021). *The New York Times*. URL: https://www.nytimes.com/2021/10/01/weekinreview/01glanz.html?pagewanted=1&_r=1 (дата звернення: 22.12.2022).
11. Cost to Ukraine of Conflict with Russia. *London : Centre for Economics and Business Research*, 2022. 41 p. URL: https://cebr.com/wp54_content/uploads/2022/02/Cost-to-Ukraine-of-Conflict-with-Russia-a-Cebrreport-February-2022.pdf (дата звернення: 04.12.2022).
12. Підтримка бізнесу в умовах війни. *Дія.Бізнес* Головна сторінка. URL: <https://business.diia.gov.ua/wartime> (дата звернення: 02.12.2022).
13. Малий бізнес поступово повертається до роботи. *European Business Association*. URL: <https://eba.com.ua/malyjbiznes-postupovo-povertayetsya-do-roboty/> (дата звернення: 17.05.2022).
14. Іванов С. Вплив збройного конфлікту (війни, бойових дій) на вартість підприємства: монографія. Дніпропетровськ: Маков., 2022. 179 с.
15. Економічна правда. Бізнес в умовах війни: хто зазнав найбільших втрат та як відновлюються підприємства. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/23/684549/> (дата звернення: 12.12.2022)
16. Відродження українського бізнесу в умовах війни: аналітика за 2 місяці. *Дія.Бізнес*. URL: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/vidrozdzenna-ukrainskogobiznesu-v-umovah-vijni-analitika-za-2-misaci> (дата звернення: 07.12.2022).
17. Стояненко І.В., Урсатій А.Е. Війна в Україні: наслідки для національної економіки та світу. *Advancing in research, practice and education: матеріали конф.*, м. Флоренція, 11–13 трав. 2022 р. Флоренція, 2022. С. 171–180.
18. Калінін А.М., Колісніченко Р., Гавриленко О. Мотивація праці в сучасних умовах: економічні, психологічні та правові аспекти. *Наукові перспективи*, 2022. 1(19). С. 334–351.
19. Гора А.В., Колісніченко Р.М. Соціально-психологічні аспекти управління трудовою діяльністю колективу на підприємстві. *Наукові перспективи*, 2021. 10 (16). С. 390–401.

References:

1. Marchak D., (2022). Vryatuvaty biznes vid viyny. Navishcho derzhavi ta biznesu IT-platforma dlya relokatsiyi. [Save business from war. Why does the state and business need an IT platform for relocation]. *Ekonomichna pravda*. 2022. 14 kvitnya. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/14/685722/> [in Ukrainian].
2. Ministerstvo ekonomiky Ukrayiny (2022). URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=ukUA&id=d105eb30-9405-476c-90d8822e8eec8199&title=Ponad500UkrainskikhPidprimstvPeremischenoVRamkakhProgramiRelokatsii>. [in Ukrainian].
3. Prohrama relokatsiyi pidpnyemstv. Ministerstvo ekonomiky Ukrayiny. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv>. [in Ukrainian].
4. Pro zatverdzhennya planu nevidkladnykh zakhodiv z peremishchennya u razi potreby vyrobnychkh potuzhnostey sub'yektiv hospodaryuvannya z terytoriy, de vedut'sya boyovi diyi ta/abo ye zahroza boyovykh diy, na bezpechnu terytoriyu: Rozporyadzhennya KМУ vid 25 bereznya 2022 r. № 246-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text>. [in Ukrainian].
5. Tarasovs'kyu Y., (2022). Relokatsiya ta finansova pidtrymka pidpnyemstv. [Relocation and financial support of entrepreneurs]. *Forbes*. 2022. 19 kvitnya. URL: <https://forbes.ua/news/relokatsiya-ta-finansova-pidtrimka-pidpriemstv-vukraini-zapustili-dvi-platformi-dlya-dopomogi-biznesu-11042022-5378> [in Ukrainian].
6. Index of Economic Freedom, (2022). *Heritage Foundation*. URL: <https://www.heritage.org/index/country/ukraine>.

7. Pettinger T., (2022). Economic impact of war. *Economics Help*. URL: <https://www.economicshelp.org/blog/2180/economics/economicimpact-of-war/>.
8. LIHA:ZAKON., (2022) Biznes pid chas viyny (dopovnyuyet'sya). *BIZNES. Liga Zakon*. URL: https://biz.ligazakon.net/aktualno/11677_bznes-pd-chas-vynidopovnyutsya
9. Kateryna ZH., (2022). My povernulysya: yak ukrayins'kyi biznes vidnovlyuye robotu pid chas viyny. [*We're Back: How Ukrainian Business Recovers During War*]. *UNIAN*. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/mipovernulisya-yak-ukrajinskiy-biznes-vidnovlyuye-robotu-pid-chas-viyninovini-ukrajina-11824872.html>
10. Glanz J. The Economic Cost of War (Published 2021). *The New York Times*. URL: https://www.nytimes.com/2021/10/01/weekinreview/01glanz.html?pagewanted=1&_r=1.
11. Cost to Ukraine of Conflict with Russia. *London: Centre for Economics and Business Research*, 2022. 41 p. URL: https://cebr.com/wp54_content/uploads/2022/02/Cost-to-Ukraine-of-Conflict-with-Russia-a-Cebrreport-February-2022.pdf.
12. Pidtrymka biznesu v umovakh viyny. *Diya.Biznes* Holovna storinka. URL: <https://business.diia.gov.ua/wartime>.
13. Malyy biznes postupovo povertayet'sya do roboty. *European Business Association*. URL: <https://eba.com.ua/malyjbiznes-postupovo-povertayetsya-do-roboty/>
14. Ivanov S. Vplyv zbroynoho konfliktu (viyny, boyovykh diy) na vartist' pidpryyemstva: monohrafiya [*The influence of armed conflict (war, hostilities) on the value of the enterprise*]. Dnipropetrovs'k: Makov., 2022. 179 s. [in Ukrainian].
15. Ekonomichna Pravda. Biznes v umovakh viyny: khto zaznav naybil'shykh vtrat ta yak vidnovlyuyut'sya pidpryyemstva. *Ekonomichna pravda*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/23/684549/>
16. Vidrozdzhennya ukrayins'koho biznesu v umovakh viyny: analityka za 2 misyatsi. *Diya.Biznes*. URL: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/vidrozdzhenna-ukrainskogobiznesu-v-umovah-vijni-analitika-za-2-misaci>
17. Stoyanenko I. V., Ursatyi A. E., (11–13 trav. 2022 r.). Viyna v Ukraini: naslidky dlya natsional'noyi ekonomiky ta svitu. *Advancing in research, practice and education: materialy konf. Florentsiya*. S. 171–180 [in Ukrainian].
18. Kalinin A.M., Kolisnichenko R., Havrylenko O. Motyvatsiya pratsi v suchasnykh umovakh: ekonomichni, psykholohichni ta pravovi aspekty [*Work motivation in modern conditions: economic, psychological and legal aspects*]. *Naukovi perspektyvy*, 2022. 1(19). S. 334–351 [in Ukrainian].
19. Hora A.V., Kolisnichenko R.M. Sotsial'no-psykholohichni aspekty upravlinnya trudovoyu diyal'nistyu kolektyvu na pidpryyemstvi [*Socio-psychological aspects of management of labor activities of the team at the enterprise*]. *Naukovi perspektyvy*, 2021. 10 (16). S. 390–401 [in Ukrainian].

УДК 335.334.

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-190-199](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-190-199)

Корсікова Наталя Миколаївна кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, тел.: (048) 712-41-14, <https://orcid.org/0000-0001-7415-648>

Саркісян Ганна Овсепівна доктор економічних наук, декан факультету технології вина та туристичного бізнесу, Одеський національний технологічний університет, вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, тел.: (048) 712-42-98, <https://orcid.org/0000-0001-7362-3637>.

Лева Євген магістр кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, тел.: (048) 712-41-14

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ

Анотація. Питання управління бізнесом у кризових ситуаціях є важливим і актуальним. Супровід та розвиток системи вимагає від кожного підприємства адаптації до нового середовища та відповідної зміни логіки та принципів її функціонування. Це зумовлює нагальну потребу наукового підходу до процесу антикризового управління, який у свою чергу передбачає всебічне та системне дослідження теоретичних основ управління в кризових ситуаціях, аналіз його методичного забезпечення, утвердження сучасних методів діагностики кризових явищ та формулювання стратегії виходу з кризи. Антикризове управління як категорія теорії управління має ряд рівнів, визначених об'єктом управління. Нами виділено: мегарівень, пов'язаний з подоланням глобальних проблем і найчастіше використовується в контексті питань екології та концепцій сталого розвитку; макрорівень (антициклічне управління), об'єктом якого виступає держава як соціально-економічна система; мікрорівень, є відповіддю теорії на виклики практики управління підприємством.

Антикризове управління пов'язане зі стратегічним управлінням і є його частиною. Стратегічне управління, з одного боку, дозволяє синхронізувати зусилля всіх підрозділів підприємства у межах єдиного вектора, спрямованого на досягнення системою цілей, з другого боку – дозволяє підвищити

адаптивність підприємства до змін внутрішньої та зовнішнього середовища. Криза на підприємстві, на наш погляд, полягає саме в загрозі недосягнення поставлених стратегічних цілей.

У дослідженні підтверджено, що збільшення кількості збанкрутілих підприємств є показником кризового явища економіки в цілому, і окремого підприємства зокрема. На основі узагальнення теорії та методології теорії антикризового управління пропонується розуміти кризу як результат загострення суперечностей соціально-економічної природи підприємства, тобто наслідки ряду проблем, викликаних низкою факторів. У ході дослідження конкретизовано та визначено елементи механізму антикризового управління, з метою представлення його цільової спрямованості, деталізації структурних елементів, спрямованих на виявлення, запобігання та усунення кризових явищ шляхом їх реалізації. Стратегічний, тактичний та оперативний виміри управління. Основою вибору та подальшого використання заходів антикризового управління, їх ефективності та раціональності має стати попередня оцінка показників діяльності підприємства, серед яких особливо виділяються моделі оцінки ймовірності неплатоспроможності.

Ключові слова: криза, банкрутство, антикризове управління, менеджмент, показники ефективності, ліквідність.

Korsikova Natalia Mykolaivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Management and Logistics, Odesa National Technological University, Kanatna St., 112, Odesa, 65039, tel.: (048) 712-41-14, <https://orcid.org/0000-0001-7415-648>

Sarkisyan Ganna Ovsepiivna Doctor of Economic Sciences, Dean of the Faculty of Wine Technology and Tourism Business, Odesa National University of Technology, Kanatna St., 112, Odesa, 65039, tel.: (048) 712-42-98, <https://orcid.org/0000-0001-7362-3637>.

Leva Evgen Master of the Department of Management and Logistics, Odesa National University of Technology, Kanatna St., 112, Odesa, 65039, tel.: (048) 712-41-14

THEORETICAL ASPECTS OF ANTI-CRISIS MANAGEMENT OF THE ENTERPRISE

Abstract. The issue of business management in crisis situations is important and relevant. Maintenance and development of the system requires each enterprise

to adapt to the new environment and to change the logic and principles of its operation accordingly. This determines the urgent need for a scientific approach to the process of anti-crisis management, which in turn involves a comprehensive and systematic study of the theoretical foundations of management in crisis situations, analysis of its methodological support, approval of modern methods of diagnosing crisis phenomena and formulation of a strategy for exiting the crisis. Anti-crisis management as a category of management theory has a number of levels determined by the management object. We have highlighted: the mega-level, which is associated with overcoming global problems and is most often used in the context of environmental issues and concepts of sustainable development; macro level (anti-cyclical management), the object of which is the state as a socio-economic system; micro level, is the theory's response to the challenges of enterprise management practice.

Anti-crisis management is related to strategic management and is a part of it. Strategic management, on the one hand, allows you to synchronize the efforts of all units of the enterprise within a single vector aimed at achieving system goals, on the other hand, it allows you to increase the adaptability of the enterprise to changes in the internal and external environment. The crisis at the enterprise, in our opinion, lies precisely in the threat of not achieving the set strategic goals.

The study confirmed that the increase in the number of bankrupt enterprises is an indicator of the crisis phenomenon of the economy as a whole, and of an individual enterprise in particular. Based on the generalization of the theory and methodology of the theory of anti-crisis management, it is proposed to understand the crisis as the result of the exacerbation of contradictions of the socio-economic nature of the enterprise, that is, the consequences of a number of problems caused by a number of factors. In the course of the study, the elements of the anti-crisis management mechanism were specified and defined, with the aim of presenting its target orientation, detailing the structural elements aimed at identifying, preventing and eliminating crisis phenomena through their implementation. Strategic, tactical and operational dimensions of management. The basis for the selection and further use of anti-crisis management measures, their effectiveness and rationality should be a preliminary assessment of the company's activity indicators, among which the models for assessing the probability of insolvency are especially distinguished.

Keywords: crisis, bankruptcy, anti-crisis management, management, performance indicators, liquidity.

Постановка проблеми. Питання управління бізнесом у кризових ситуаціях, як у регіональній економічній системі, так і в усій національній економіці, є надзвичайно важливим і актуальним. Супровід та розвиток системи вимагає від кожного підприємства адаптації до нового середовища та

відповідної зміни логіки та принципів її функціонування. Це зумовлює нагальну потребу наукового підходу до процесу антикризового управління, який у свою чергу передбачає всебічне та системне дослідження теоретичних основ управління в кризових ситуаціях, аналіз його методичного забезпечення, утвердження сучасних методів діагностики кризових явищ та формулювання стратегії виходу з кризи.

Метою статті є розгляд механізму антикризового управління на мікрорівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічним та практичним аспектам управлінської діяльності присвячені праці зарубіжних авторів Е. Альтмана, В. Бівера, М. Хаммера, Д. Чампі, Дж. Фулмера, І. Бланка та ін. Функціонування підприємств в період турбулентності та кризи розглядали В. Кошкін, Є. Коротков, Ю. Бригам, Г. Іванов, О. Ковальов, О. Градов. Проблема управління діяльністю підприємств в кризових ситуаціях присвячено ряд досліджень українських науковців, серед них слід зазначити праці таких учених, як О. Терещенка, Л. Лігоненко, М. Долішнього, С. Оборської, І. Школи, О. Мозенкова, О. Тридіда, Ю. Шембеля, А. Штангрета, О. Іваниці та інших.

Виклад основного матеріалу. Світова фінансова та економічна криза, рецесія актуалізували тему антикризового управління як на науковому рівні, так і серед менеджерів-практиків різних галузей національної економіки. Однак, на нашу думку, ні в теорії, ні в практиці не склалося єдиного розуміння сутності та змісту «антикризового управління». Антикризове управління як категорія теорії управління має ряд рівнів, визначених об'єктом управління.

Нами виділено:

- мегарівень, пов'язаний з подоланням глобальних проблем і найчастіше використовується в контексті питань екології та концепцій сталого розвитку;
- макрорівень (антициклічне управління), об'єктом якого виступає держава як соціально-економічна система;
- мікрорівень, є відповіддю теорії на виклики практики управління підприємством.

У літературі термін «антикризове управління» трактується неоднозначно, вважаємо за можливе виділити три групи підходів.

Перша група. Лігоненко Л. О. та інші науковці розглядають антикризове управління як «сукупність форм і методів реалізації антикризових процедур стосовно конкретного підприємства-боржника» [1,9,10,11]. На їх думку, «антикризове управління...відбиває виробничі відносини, складаються лише на рівні оздоровлення підприємства чи його ліквідації». Об'єктом антикризового управління є підприємство, для якого за рішенням суду ініційовано процедуру банкрутства. Таке трактування, на наш погляд, є

вузьким і механістичним: за статистикою, процедура банкрутства закінчується ліквідацією юридичної особи для 95 % вітчизняних підприємств.

Друга група. Інша точка зору на антикризове управління (crisis-management) склалася в західній практиці, коли антикризовий менеджер (crisis-manager) є високопрофесійним фахівцем у даній галузі, або спеціалістом по боротьбі з наслідками надзвичайних подій [2,3]. Аналіз іноземних публікацій, дозволяє зробити два акценти – на кризових комунікаціях (public relations) і боротьбі з надзвичайними ситуаціями. Наприклад, Р. Lebringer виділяє такі типи криз: природні; технологічні; кризи конфронтації; злочинні дії; кризи, викликані навмисними діями менеджменту тощо [4]. Встановлено, що, в класифікацію не включено жоден аспект, пов'язаний з критичними змінами зовнішнього і внутрішнього бізнес-середовища підприємства, що ставить під загрозу досягнення стратегічних цілей компанії. Таке трактування видається нам недостатнім для української дійсності, враховуючи напруженість та мінливість умов, у яких працюють вітчизняні підприємствам.

Третя група. У вітчизняних дослідженнях, антикризове управління ототожнюють з банкрутством. Прихильники «реактивної» концепції антикризового управління [1,3,4,5] зазначають, що арсенал підходів та методів антикризового управління насамперед сконцентрований на подоланні вже назрілої кризи та забезпеченні виживання підприємства у короткостроковій перспективі. Таким чином, у рамках «реактивної» концепції антикризового управління об'єктом управління є не тільки підприємство, визнане банкрутом, а й підприємство, в якому неможливо досягти пріоритетних цілей. У рамках цього підходу антикризове управління розглядається як іррегулярний вид менеджменту.

Поряд із «реактивним» підходом до антикризового управління слід віднести групу «проактивних» підходів. У межах цієї групи акцент зміщується у бік превентивних заходів. Проактивне антикризове управління розглядається у межах концепцій циклічності розвитку соціально-економічної системи, у першу чергу, теорії життєвого циклу системи. Л. Лігоненко визначає антикризове управління як «систему управлінських заходів з діагностики, попередження, нейтралізації, подолання кризових явищ та їх причин на всіх рівнях економіки» [6].

Ми вважаємо за доцільне приєднатися до представників третьої групи і розглядати антикризове управління як системний комплекс, що включає управлінські впливи як до, під час та після кризи. Таким чином, можна використовувати загальне визначення антикризового управління сформульоване М. Долішнім «діяльність, у якій певним чином передбачається небезпека кризи, аналізуються її симптоми, намічаються заходи щодо зниження негативних наслідків кризи та використання її факторів для

подальшого розвитку» [7]. Таким чином, антикризове управління є відповіддю теорії на виклик практики, в якій представлена необхідність підвищити опір підприємства кризовим явищам, як за рахунок превентивних заходів, так і за рахунок реактивних.

Антикризове управління пов'язане зі стратегічним управлінням і є його частиною. Стратегічне управління, з одного боку, дозволяє синхронізувати зусилля всіх підрозділів підприємства у межах єдиного вектора, спрямованого на досягнення системою цілей, з другого боку – дозволяє підвищити адаптивність підприємства до змін внутрішньої та зовнішнього середовища.

Криза на підприємстві, на наш погляд, полягає саме в загрозі недосагнення поставлених стратегічних цілей. Слід зазначити, що часто кризи провокуються критичною неефективністю одного з функціональних блоків. Такі кризи, вирішення яких полягає у зміні неефективного менеджменту, не вимагають залучення антикризових менеджерів. Антикризове управління має мати стратегічний характер. Безсистемні антикризові ініціативи часто суперечать одна одній. Враховуючи, що в умовах кризи підприємства найменш стійкі до впливів зовнішнього та внутрішнього середовища, відсутність синхронізації антикризових ініціатив може посилити кризові явища. Об'єкт антикризового управління визначимо через розгляд гіпотетичних ситуацій, у яких підприємству доцільно залучати спеціаліста у цій галузі. Очевидно, що найбільш потрібні антикризові менеджери в організаціях, недосагнення стратегічних цілей якими є прийнятим фактом з боку менеджменту. У разі менеджер займатиметься активним управлінням у компанії і реалізовувати реактивну функцію антикризового управління.

Крім цього, залучення фахівців з антикризового управління доцільно на етапі бізнес-планування. І тут реалізується проактивна функція антикризового управління. При цьому антикризовий менеджер, з одного боку, виступає у ролі експерта, привносячи свій досвід і критично оцінюючи плани, що розробляються, і особливо припущення, що використовуються при сценарному аналізі. З іншого боку – фахівець будує комплексну систему розрізнення слабких сигналів, що дозволяють передбачати критичні зміни внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства [8].

Розглянемо докладніше практичний зміст проактивної та реактивної функцій антикризового управління. Проактивна функція полягає у розробці та впровадженні системи, яка являє собою набір індикаторів, які характеризують стан внутрішнього і зовнішнього середовища, інструментарій і методику вимірювання даних параметрів, закріплення обов'язків з вимірювання значень індикаторів і порядку дій у разі їх критичного відхилення в посадових інструкціях підрозділів. Найбільш дослідженою частиною даної системи є моніторинг фінансових показників. Розроблено багато індикаторів: від

закріплених у нормативних актах коефіцієнтів платоспроможності та ліквідності, невідповідність яким дозволяє ініціювати судовий розгляд проти підприємства, до найскладніших систем, що виявляють неефективність у фінансових потоках величезних транснаціональних холдингів [11].

В галузі фінансів, як і в інших галузях, завдання антикризового менеджера полягає у вибудовуванні ієрархії показників, що сигналізують про критичні зміни зовнішнього та внутрішнього середовища, що вимагають обліку в бізнес-плануванні та ставить під загрозу досягнення поставлених цілей, а також про неефективність роботи функціонального блоку підприємства. Серед нефінансових функцій необхідно особливо виділити впровадження індикаторів, що дозволяють оцінювати: задоволеність постачальників, партнерів і покупців; операційну ефективність діяльності через маржинальні показники; зміни зовнішнього середовища в частині державного регулювання та змін макроекономічних показників; стабільність штатного складу тощо.

Реактивна складова антикризового управління полягає в адаптації підприємства до нових умов, збереження та примноження наявних активів під час кризи, ефективного їх використання задля прискореного зростання показників підприємства.

Використання розрізаних «інструментів антикризового управління» може призвести до їх суперечності та посилення дестабілізації підприємства. Тому методи та комплекси заходів антикризового управління повинні бути логічно і функціонально пов'язані, що дозволить направити підприємство за єдиним вектором розвитку. Спроба розробки абсолютно універсальних антикризових стратегій, на наш погляд, позбавлена сенсу і може бути лише зведена до опису можливих прийомів. У той же час рішенням може стати сегментація всієї множини криз за певними ознаками з подальшим поглибленням деталізації, наприклад, за галузями. При визначенні структури антикризових стратегій є доцільним використовувати підхід О. І Павленко, який поділяє всі заходи залежно від термінів отримання результатів [7]. Крім того, необхідний розподіл антикризової стратегії на три рівні: загальна стратегія; конкурентна стратегія; функціональна стратегія [12]. У результаті структура та наповнення антикризових стратегій для конкретного виду кризи вибудовується наступним чином:

1. Система коротко- та середньострокових заходів, спрямованих на оптимізацію підприємства в умовах кризи, впровадження у корпоративну культуру «антикризового мислення». Ці заходи мають бути універсальними для всіх стратегій та ініціюватися ще на стадії розробки антикризової стратегії.

2. «Дорожні карти» для менеджменту, які структурують можливі загальні та конкурентні стратегії в умовах кризи, а також пропонують конкретний інструментарій для здійснення вибору.

3. Система пошуку, аналізу та синхронізації антикризових ініціатив у рамках антикризових стратегій функціональних підрозділів.

На нашу думку, розробка такого роду універсальних антикризових стратегій найбільш актуальна для умов світової фінансової кризи.

А. Полянська пропонує застосовувати підприємствам у системі антикризового управління таку послідовність етапів [8,10]:

1. Аналіз початкових ознак кризового стану підприємства на основі використання системи оцінювання;

2. Економічна оцінка та аналіз бухгалтерського балансу підприємства;

3. Аналіз груп коефіцієнтів фінансового стану підприємства, оскільки саме вони характеризують майновий стан, ліквідність та платоспроможність, фінансову стійкість, ділову активність, рентабельність діяльності тощо;

4. Діагностика на основі використання бальних методів (рейтингової оцінки), що забезпечуватиме більшу точність і ширину отриманої інформації поряд з попередніми способами оцінювання;

5. Використання дискримінантного аналізу як основи виявлення дійсних ознак кризи (її виду, глибини тощо.). Основними моделями оцінювання можуть бути моделі Альтмана, Спрінгейта, Ліса, Конана і Гольдера, Бівера, Таффлера і Тісшоу, Фулмера та ін.

Висновки. Результати критичного огляду теоретичних підходів до визначення механізмів антикризового управління дозволяють зробити наступні висновки:

1. Підтверджено, що збільшення кількості збанкрутілих підприємств є показником кризового явища економіки в цілому, і окремого підприємства зокрема. Аналізуючи фактори, що зумовлюють виникнення та розвиток кризових явищ, стадію кризи та конкретні показники діяльності, можна з'ясувати основні ознаки кризи на корпоративному рівні.

2. На основі узагальнення теорії та методології теорії антикризового управління пропонується розуміти кризу як результат загострення суперечностей соціально-економічної природи підприємства, тобто наслідки ряду проблем, викликаних низкою факторів.

3. У ході дослідження конкретизовано та визначено елементи механізму антикризового управління, з метою представлення його цільової спрямованості, деталізації структурних елементів, спрямованих на виявлення, запобігання та усунення кризових явищ шляхом їх реалізації. Стратегічний, тактичний та оперативний виміри управління.

4. Основою вибору та подальшого використання заходів антикризового управління, їх ефективності та раціональності має стати попередня оцінка показників діяльності підприємства, серед яких особливо виділяються моделі оцінки ймовірності неплатоспроможності.

Література:

1. Лігоненко Л. О. Антикризове управління підприємством в умовах економіки знань та інтелектуалізації менеджменту. Економічний форум. 2016. № 1. С. 161–170.
2. Barton L. Crisis vede dali: Arcal-world guide to preparing for threats, disaster, sabotage, i scandai. N.Y., 2017.
3. Fink S. Crisis management: Planning for the inevitable. Universe Inc., Lincoln, NE, 2017.
4. Костирко Л. А. Диагностика потенциала финансово-экономической устойчивости предприятия: [моногр.]. Харьков : Фактор, 2018. 336 с.
5. Кудлаєнко С. В. Особливості фінансової кризи на машинобудівних підприємствах Хмельниччини. Вісник Хмельницького національного університету. 2020. № 6. Т. 3. С. 187-190.
6. Матвійчук А. В. Моделювання фінансової стійкості підприємств із застосуванням теорій нечіткої логіки, нейронних мереж і дискримінантного аналізу. Вісник НАН України. 2020. № 9. С. 24–46.
7. Павленко О. І. Вдосконалення механізму оцінки фінансового стану підприємства. Бізнес-навігатор. 2020. № 2 (19). С. 72–78.
8. Полянська А. С. Роль менеджменту знань у ситуаційному управлінні на підприємстві. Стратегія економічного розвитку України. 2018. № 34. С. 157–162.
9. Райковська І.Т. Проблеми застосування методик аналізу фінансового стану в діяльності промислових підприємств. Економічні науки. 2019. № 3 (49). С. 154–158.
10. Скалюк Р. Управління фінансовою рівновагою промислових підприємств. Вісник Тернопільського національного економічного університету. 2017. Вип. 4. С. 37–43.
11. Скибицький О.М. Антикризівий менеджмент: навч. посібн. К.: Центр учбової літератури, 2019. 568 с.
12. Подобний О. О., Слатвінська В.М. Наукова розробленість проблеми особистої безпеки правоохоронця та перспективи її подальшого дослідження. Юридичний науковий електронний журнал. № 12. 2021. С. 440-442. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/112> URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/113.pdf

References:

1. Ligonenko, L. O. (2016). Antikrizove upravlinnja pidpriemstvom v umovah ekonomiki znan' ta intelektualizacii menedzhmentu [Anti-crisis management of the enterprise in the conditions of the knowledge economy and intellectualization of management]. *Ekonomichnij forum – Economic Forum*, 1, 161-170 [in Ukrainian].
2. Barton, L. (2017). *Crisis vede dali: Arcal-world guide to preparing for threats, disaster, sabotage, i scandai*. N.Y. [in English].
3. Fink, S. (2017). *Crisis management: Planning for the inevitable*. Universe Inc., Lincoln, NE [in English].
4. Kostirko, L. A. (2018). *Diagnostika potenciala finansovo-jekonomicheskoi ustoichivosti predprijatija* [Diagnostics of the potential of the financial and economic stability of the enterprise]. Har'kov : Faktor [in Ukrainian].
5. Kudlaenko, S. V. (2020). Osoblivosti finansovoï krizi na mashinobudivnih pidpriemstvah Hmel'nychchini [Peculiarities of the financial crisis at the machine-building enterprises of Khmelnytskyi region]. *Visnik Hmel'nic'kogo nacional'nogo universitetu - Bulletin of the Khmelnytskyi National University*, 6, 3, 187-190 [in Ukrainian].
6. Matvijchuk, A. V. (2020). Modeljuvannja finansovoï stijkosti pidpriemstv iz zastosuvannjam teorij nechitkoï logiki, nejronnih merezh i diskriminantnogo analizu [Modeling the financial stability of enterprises using theories of fuzzy logic, neural networks and discriminant analysis]. *Visnik NAN Ukraini - Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 9, 24-46 [in Ukrainian].

7. Pavlenko, O. I. (2020). Vdoskonalennja mehanizmu ocinki finansovogo stanu pidpriemstva [Improvement of the mechanism for assessing the financial state of the enterprise]. *Biznes-navigators - Business navigator*, 2 (19), 72-78 [in Ukrainian].

8. Poljans'ka, A. S. (2018). Rol' menedzhmentu znan' u situaciinomu upravlinni na pidpriemstvi [The role of knowledge management in situational management at the enterprise]. *Strategija ekonomichnogo rozvitku Ukraini - Strategy of economic development of Ukraine*, 34, 157-162 [in Ukrainian].

9. Rajkovs'ka, I.T. (2019). Problemi zastosuvannja metodik analizu finansovogo stanu v dijal'nosti promislovih pidpriemstv [Problems of applying methods of financial analysis in the activities of industrial enterprises]. *Ekonomichni nauki - Economic sciences*, 3 (49), 154-158 [in Ukrainian].

10. Skaljuk, R. (2017). Upravlinnja finansovoju rivnovagoju promislovih pidpriemstv [Management of the financial balance of industrial enterprises]. *Visnik Ternopil'skogo nacional'nogo ekonomichnogo universitetu - Bulletin of the Ternopil National Economic University*, 4, 7-43 [in Ukrainian].

11. Skibic'kii, O.M. (2019). *Antikrizovii menedzhment [Anti-crisis management]*. K.: Centr uchbovoi literaturi, 2019. 568 s. [in Ukrainian].

12. Podobnij, O. O., Slatvins'ka, V.M. (2021). Naukova rozroblenist' problemi osobistoï bezpeki pravoohoroncja ta perspektivi ii podal'shogo doslidzhennja [Scientific elaboration of the problem of personal security of a law enforcement officer and prospects for its further research]. *Juridichnij naukovij elektronij zhurnal - Legal scientific electronic journal*, 12. 2021, 440-442. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/112> URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/113.pdf [in Ukrainian].

УДК 338.4: 504.06

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-200-217](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-200-217)

Літвак Ольга Анатоліївна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри екології та природоохоронних технологій, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова, пр-т Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54007, тел.: (0512) 709-100, <https://orcid.org/0000-0002-1351-3900>

ПОКАЗНИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МОДЕЛІ ЦИРКУЛЯРНОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Анотація. Процеси формування основ сталого розвитку світової економіки вимагають ефективного та раціонального використання сировини, повторного застосування різного виду відходів з метою забезпечення можливості збереження невідновних природних ресурсів планети та захисту навколишнього середовища. У цій ситуації особливої уваги заслуговують питання, пов'язані з ефективним впровадженням принципів циркулярної економіки в різних країнах з різним рівнем економічного розвитку та ресурсного забезпечення. Дана концепція пов'язана з реальними техніко-технологічними та організаційно-управлінськими інноваціями, що є дієвими механізмами екологічної модернізації економіки. У статті проведено оцінку рівня прогресу у напрямку реалізації заходів циркулярної економіки в країнах Європейського Союзу. Наведено приклади найбільш успішного досвіду деяких країн ЄС щодо переходу на циркулярну модель економіки. Подано стислу характеристику системи моніторингу циркулярної економіки, яка створена Європейською комісією. Досліджено динаміку наступних індикаторів: продуктивності ресурсів, коефіцієнту циркулярного використання матеріалів, утворення відходів без урахування основних мінеральних відходів на одиницю ВВП та рівня переробки всіх відходів, крім великих мінеральних відходів.

Визначено основні проблеми, які впливають на темпи просування моделі циркулярної економіки в різних країнах Європейського Союзу. Обґрунтовано, що для ефективної реалізації моделі циркулярної економіки потрібна наявність інституційних заходів державної підтримки, які охоплюють всі етапи виробництва та споживання.

Розглянуто аспекти переходу до моделі циркулярної економіки в Україні на етапі відродження країни в повоєнні часи. Повноцінна реалізація цієї моделі вимагає зусиль в інституційній, культурній, організаційній та інших сферах. Впровадження будь-яких ініціатив у сфері розвитку циркулярної економіки має супроводжуватися організацією системи стратегічного планування і

технологічними інноваціями виробничих процесів. Зазначено важливість формування екологічної культури та свідомості населення, що ґрунтується на пропаганді принципів циркулярної економіки через засоби масової інформації при підтримці наукової спільноти, громадських організацій та держави.

Ключові слова: циркулярна економіка, ресурсозбереження, охорона навколишнього середовища, сталий розвиток, відходи, вторинна сировина, життєвий цикл.

Litvak Olga Anatoliivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ecology and Environmental Technologies, Admiral Makarov National University of Shipbuilding, Heroes of Ukraine Ave., 9, Mykolaiv, 54007, tel.: (0512) 709-100, <https://orcid.org/0000-0002-1351-3900>.

PERFORMANCE INDICATORS OF THE CIRCULAR ECONOMY MODEL IMPLEMENTATION IN EUROPEAN COUNTRIES

Abstract. The processes of forming the foundations for the world economy's sustainable development requires efficient and rational usage of raw materials, reusing various types of waste in order to enable preserving the planet's non-renewable natural resources and protecting the environment. In this situation, issues related to the effective implementation of circular economy principles in different countries with different levels of economic development and resource provision deserve special attention. This concept is related to real technical-technological and organizational-management innovations, which are effective mechanisms of ecological modernization of the economy. The article assesses the progress level in the implementation of circular economy measures in the countries of the European Union. The most successful experience examples of some EU countries regarding the transition to a circular economy model were provided. A brief description of the circular economy monitoring system created by the European Commission was given. The dynamics of the following indicators were studied: resources productivity, coefficient of circular materials usage, generation of waste without taking into account the main mineral waste per unit of GDP and the level of processing of all waste, except for large mineral waste.

The main problems affecting the promotion rate of the circular economy model in various EU countries were identified. It was substantiated that the effective implementation of the circular economy model requires the presence of institutional state support measures that cover all production stages and consumption.

Aspects of the transition to a circular economy model in Ukraine at the stage of the country's revival in post-war times were considered. Full implementation of

this model requires efforts in institutional, cultural, organizational and other spheres. The implementation of any initiatives in the field of circular economy development must be accompanied by the organization of a strategic planning system and technological innovations in production processes. The importance of forming ecological culture and population consciousness, which is based on the promotion of the principles of the circular economy through the mass media with the support of scientific, public organizations and the state, was noted.

Keywords: circular economy, resource conservation, environmental protection, sustainable development, waste, secondary raw materials, life cycle.

Постановка проблеми. Процеси формування основ сталого розвитку світової економіки вимагають ефективного та раціонального використання сировини, повторного застосування різного виду відходів з метою забезпечення можливості збереження невідновних природних ресурсів планети та захисту навколишнього середовища. Саме з цієї причини концепція циркулярної економіки (circular economy) набула значного імпульсу в усьому світі, оскільки традиційна лінійна (linear) економіка, заснована на моделі «виробляти – використовувати – утилізувати», не справляється із завданнями сталого розвитку, який одночасно вимагає стійкого економічного зростання, екологічно безпечного виробництва та суспільного благополуччя [1].

У цій ситуації важливо знайти підходи, що дозволяють формувати ефективні економічні системи, які відрізняються високою стійкістю та засновані на принципах ресурсозбереження та охорони довкілля. Особливої уваги заслуговують питання, пов'язані з ефективним впровадженням принципів циркулярної економіки в різних країнах з різним рівнем економічного розвитку та ресурсного забезпечення. Для цього потрібен аналіз найкращого досвіду зі світової практики, який є найбільш привабливим та доречним для конкретних умов господарювання [2].

Процес переходу до циркулярної економіки тісно пов'язаний з переглядом нестійких моделей споживання та виробництва з метою визначення можливостей майбутнього розвитку. При цьому важливим є: по-перше, контроль ресурсних запасів та потоків відновлюваних ресурсів для збереження природного капіталу; по-друге, оптимізація ресурсного використання за рахунок того, що матеріали, продукти та комплектуючі розробляються з розрахунком на повторне використання; по-третє, впровадження інноваційних екологічно безпечних технологій виробництва з метою зниження негативного впливу на довкілля.

По суті модель циркулярної економіки спрямовано на усунення відходів. Щоб досягти цього, продукти виробництва повинні мати тривалий термін служби (використання сировини та матеріалів хорошої якості) та оптимізовані

для циклу розбирання і повторного використання, що полегшить поводження з ними, а також їх перетворення чи оновлення. Саме такі цикли продуктів відрізняють модель циркулярної економіки від утилізації та переробки, де втрачається велика кількість закладеної енергії та праці. Кінцева мета полягає в тому, щоб зберегти та примножити природний капітал, контролюючи кінцеві запаси та збалансувати потоки відновлюваних ресурсів.

Також експерти зазначають, що циркулярна економіка, заснована на процесах переробки, відновлення та повторного використання, може сприяти сталому економічному зростанню, створенню нових робочих місць і, зрештою, буде стимулювати підприємців вкладати кошти в нові проекти та програми переробки виробничих відходів [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Представники наукової спільноти приділяють значну увагу проблемам циркулярної економіки. Це підтверджується великою кількістю досліджень, наукових звітів, статей у періодичних виданнях. Термін «циркулярна економіка» запровадили Д. Пірс та Р. Турнер, які у своїй книзі «Економіка природних ресурсів і навколишнього середовища» (1990 р.) пояснюють перехід від традиційної лінійної економічної системи до циклічної моделі економіки. Вони описують циркулярну економічну модель, засновану на гіпотезі про те, що існує велика взаємозалежність між економікою та навколишнім середовищем [4].

У дослідженні Д. Кірхерра проаналізовано 114 визначень терміну «циркулярна економіка» і за підсумками сформульовано, що циркулярна економіка – це «економічна система, заснована на бізнес-моделях, які замінюють концепцію «кінця життєвого циклу» на скорочення, альтернативне повторне використання, переробку та відновлення матеріалів у процесах виробництва (розподілу) та споживання. Така система діє на мікрорівні (продукти, компанії, споживачі), мезорівні (еко-індустріальні парки) та макрорівні (місто, регіон, країна тощо) з метою забезпечення сталого розвитку, що передбачає створення якості довкілля, економічного процвітання та соціальної справедливості на благо нинішнього та майбутніх поколінь. Цьому сприяють нові бізнес-моделі та відповідальні споживачі» [5].

З точки зору поєднання теоретичних та прикладних для бізнесу аспектів циркулярної економіки варто виділити британський благодійний фонд Еллен МакАртур, створений для просування циркулярної економіки у 2010 році. Він отримав широке визнання, а також фінансову підтримку від провідних світових компаній та урядів. Фонд створив глобальні навчальні платформи, побудовані на основі циркулярної економіки, що охоплюють як формальну, так і неформальну освіту [6].

Серед українських авторів, які займаються цією проблематикою, можна відзначити таких вчених як: І. Зварич, О. Мельник, Д. Сергієнко, М. Руда,

А. Таранцова та інші. Їх дослідження присвячені визначенню сутності концепції циркулярної моделі економіки, обґрунтуванню її переваг та недоліків, питанням адаптації світового досвіду просування циркулярних бізнес-моделей до економічних умов України. Значна увага у дослідженнях приділяється аналізу проблем поводження з ресурсами, вторинною сировиною та відходами в контексті глобальних трендів.

Не зважаючи на значний накопичений досвід досліджень щодо принципів організації циркулярної економіки, важливо розуміти, що не існує ідеальної інтегративної моделі управління процесами формування замкнених циклів. Для проведення повноцінного економічного аналізу необхідні подальші дослідження, щодо врахування вже накопиченого передового досвіду просування циркулярної економіки в розвинутих країнах світу. При цьому зазначений досвід повинен бути адаптований до економічної ситуації кожної країни, скоригований відповідно до політики держави та попиту з боку приватних компаній, що впроваджують екологічно безпечні, ресурсозберігаючі технології та вторинну переробку сировини.

Мета даної статті полягає у проведенні аналізу динаміки певних індикаторів системи моніторингу циркулярної економіки для оцінки рівня прогресу у напрямку реалізації даної економічної моделі в країнах Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. В даний час циркулярна економіка вже пройшла стадію теоретичного обґрунтування і стала частиною сучасної економічної системи. Багато країн мають свої підходи до розвитку циркулярної економіки, особливо в цьому питанні просунулися країни Європейського Союзу.

Активні кроки в рамках циркулярної економіки були зроблені Європейським Союзом з 2014 року, хоча відповідні аспекти з'явилися у правилах ЄС ще у 1970-х роках. Як приклади можна навести наступні документи:

- правила поводження з відходами: Директива 75/442/ЄЕС про відходи, Директива 94/62/ЄЕС щодо упаковки та відходів упаковки, Директива 1999/31/ЄЕС про захоронення відходів;
- Директива 85/337/ЄЕС про оцінку впливу деяких державних і приватних проектів на навколишнє середовище;
- Директива 2000/53/ЄС щодо транспортних засобів, що вийшли з експлуатації;
- Директива 2002/96/ЄС про відходи електричного та електронного обладнання (WEEE);
- Шоста програма дій Європейського Співтовариства в сфері навколишнього середовища (рішення № 1600/2002/ЄС);

- Тематична Стратегія сталого використання природних ресурсів (COM(2005), 670);
- Дорожня карта до ресурсоефективної Європи (COM(2011), 571);
- «Назустріч циркулярній економіці: програма нульових відходів для Європи» (COM (2014),).

Концепція циркулярної економіки реалізується в Європі у спеціальному «Плані дій Європейського союзу для циркулярної економіки», який був прийнятий у 2015 році. У березні 2020 року Європейська комісія представила «Новий план дій з циркулярної економіки для більш чистої та конкурентоспроможної Європи» («A new Circular Economy Action Plan for a cleaner and more competitive Europe»), який спрямований на просування екологічного дизайну продукції, скорочення відходів, розширення прав та можливостей споживачів. Особлива увага приділяється ресурсномістким секторам, таким як електроніка та інформаційно-комунікаційні технології, пластмаси, текстиль та будівництво [7].

У лютому 2021 року Європейський парламент прийняв резолюцію щодо нового плану дій з економіки замкнутого циклу, що вимагає додаткових заходів для досягнення вуглецево-нейтральної, екологічно стійкої, нетоксичної та повністю замкнутої економіки до 2050 року, включаючи суворіші правила переробки та обов'язкові цілі щодо використання матеріалів до 2030 року [8].

У березні 2022 року Європейська Комісія випустила перший пакет заходів щодо прискорення переходу до циркулярної економіки. Пропозиції включають просування стійких продуктів, розширення прав та можливостей споживачів для переходу до «зелених» товарів, перегляд правил будівельної продукції та створення стратегії щодо стійкого текстилю.

На рівні окремих країн програми та дорожні карти формування циркулярної економіки також мають значний розвиток. У Франції поняття циркулярної економіки отримало своє відображення в національному законі «Про енергетичний перехід для зеленого зростання» (2015 р.) та в Національній стратегії сталого розвитку до 2030 року. У Фінляндії формування циркулярної економіки заявлено як мету економічного розвитку та прийнято «Дорожню карту циркулярної економіки на 2016-2025 роки». Німеччина ще у 2012 році прийняла «Акт про циркулярну економіку». Нідерланди запровадили такі законодавчі документи як «Загальнонаціональна програма циркулярної економіки «Циркулярні Нідерланди до 2050 року» (2016 р.) та Дорожня карта циркулярної економіки (2018 р.). Наразі вже існує значна кількість компаній в різних країнах світу, які розробили та затвердили бізнес-стратегію циркулярної економіки, розвиваються на принципах екологічності і впроваджують ресурсозберігаючі, маловідходні технології (табл. 1).

Таблиця 1.

Заходи реалізації моделі циркулярної економіки в країнах Європи та в діяльності окремих підприємств

Країна	Заходи
Німеччина	<p>Федеральне агентство охорони навколишнього середовища Німеччини веде системну роботу з вирішення питань розвитку циркулярної економіки та кліматичної політики. Комплексний підхід передбачає зниження викидів парникових газів до 2050 року на 95% у порівнянні з рівнем викидів у 1990 р., а споживання сировини – майже на 60% порівняно з рівнем споживання у 2010 році. Країна є лідером з «циркулярних» інвестицій та кількості патентів у даній галузі.</p> <p>В даний час понад 250 000 осіб зайняті в секторі управління відходами з прибутком близько 70 мільярдів євро. У Німеччині налічується понад 15000 заводів із переробки відходів. Показники утилізації відходів у Німеччині є найвищими у світі. Циркулярна економіка сприяє стійкому економічному виробництву країни за рахунок економії сировини та первинної енергії [9].</p>
Нідерланди	<p>Досягнення цільових показників, визначених «Загальнонаціональною програмою циркулярної економіки» може призвести до додаткового скорочення викидів парникових газів приблизно на 7,7 млн тонн на рік в еквіваленті двоокису вуглецю до 2030 року, що становить приблизно п'яту частину від стратегічної мети скорочення викидів на 49% і приблизно на 13,3 млн. тонн на рік до 2050 року.</p> <p>Активну роботу здійснює Нідерландська агенція підприємництва. Функціонує он-лайн платформа з кадастру матеріалів у сфері нерухомості Madaster. Компанія Philips активно просуває концепт принципу послуги як товару, просуває програму Circular Lighting з освітлення. Компанія «Fairphone» виробляє смартфони із тривалим життєвим циклом та самозамінними деталями. Фірма Reblend переробляє відходи текстилю в нову тканину [10].</p>
Бельгія	<p>В «Національному енергетично-кліматичному плані на період 2021-2030 роки» перехід до зеленої та циркулярної економіки інтегрований як міжсекторальна стратегія скорочення викидів парникових газів. Специфічні заходи кліматичного плану включають створення мережі ремонтних служб, розробку паспортів будівельних матеріалів для будівель, вивчення питання зменшення податкового навантаження в результаті практичної реалізації принципів циркулярної економіки та встановлення правил пріоритетності аспектів циркулярної економіки в умовах державних закупівель.</p> <p>У грудні 2021 року було опубліковано «Федеральний план дій з циркулярної економіки на 2021-2024 роки». Заходи в цьому Плані будуть націлені на сектори та групи продуктів з найбільшим впливом на довкілля та потенціалом циклічності, включаючи електричне та електронне обладнання, хімікати, батареї та транспортні засоби, упаковку, пластик, текстиль та будівництво. У рамках національного відновлення та стійкості (NRRP) федеральний уряд запустить інвестиційний проект «Бельгія відновлює замкнутий цикл», який має прискорити перехід Бельгії до циркулярної економіки [11].</p>

Фінляндія	Перша країна, яка офіційно розробила Дорожню карту з переходу на принципи циркулярної економіки (створена електронна книга Circular Economy Playbook). Особлива увага приділяється скороченню використання одноразових упаковок. Інвестиційний фонд TEKES виділив 200 млн. євро для фінансування «циркулярних» проєктів. Фонд SITRA надає сприяння переходу до вуглецево-нейтральної економіки. Компанії Ponsse та SR-Harvesting займаються скупкою непрацюючої техніки для отримання корисних деталей. Аналогічні дії, але у своїх сферах реалізують компанії Swappie (телефони), Taitonetti (комп'ютерна та оргтехніка) [12],
Франція	З січня 2022 р. вступив в дію Закон «Про циркулярну економіку та боротьбу з відходами» (AGEC), який передбачає докорінну зміну виробничих звичок та споживання. Закон спрямований на різке скорочення всіх видів відходів, збереження природних ресурсів, біорізноманіття та клімату планети. Закон встановлює конкретні цілі зі скорочення відходів, їх повторного використання та переробки. До 2030 р. кількість побутових відходів на одного жителя повинна скоротитися на 15%. Крім цього, особлива увага приділяється відмові від пластику до 2040 року [13]. Країна посідає друге місце у світі за кількістю патентів у галузі циркулярної економіки. Принципи замкнутих циклів впроваджені на автомобілебудівному заводі Renault, створено спеціалізований підрозділ Renault Environmental, Roll-GOM (переробка відходів шин), LeRelais (звукоізоляція), Baudelet (очищення стоків), Eqosphere (стік безкоштовних залишків товарів). У країні видають «екологічні кредити» для приватних господарств, які доклали зусиль і зробили житло більш енергоефективним.

Одним із ключових факторів успіху стратегій циркулярної економіки та їх ефективної реалізації є розробка структурованих процесів моніторингу. Багато міжнародних організацій, які займаються питаннями циркулярної економіки, запропонували свої рішення моніторингу прогресу реалізації заходів циркулярної економіки, наприклад, ОЕСР, Світовий банк, WBCSD, ЕАОС, Фонд Еллен МакАартур та EASAC. Деякі країни ЄС створили свої власні системи показників, наприклад, Нідерланди, Франція, Італія, Португалія. Але це ускладнює порівняння результатів діяльності, пов'язаної з циркулярною економікою, між окремими країнами.

Європейська Комісія розробляла з 2015 року та затвердила у 2018 році систему моніторингу циркулярної економіки (Monitoring framework for the circular economy), яка складається з набору індикаторів, що враховують основні елементи, призначені для вимірювання ходу виконання дій, спрямованих на перехід до циркулярної економіки на всіх етапах життєвого циклу сировини, товарів та послуг [14]. Індикатори згруповані за чотирма пріоритетними напрямками, що включені до Плану дій ЄС з циркулярної економіки: «виробництво та споживання», «поводження з відходами», «вторинна сировина», «конкурентоспроможність та інновації» (табл. 2).

Таблиця 2.

**Система моніторингу циркулярної економіки, створена
Європейською комісією**

Індикатори		Одиниця вимірювання
ВИРОБНИЦТВО ТА СПОЖИВАННЯ		
Самозабезпеченість ЄС сировиною		%
Зелені державні закупівлі		-
Матеріальний слід		тонн на душу населення
Продуктивність ресурсів		євро на кг
Утворення відходів	Утворення побутових відходів на душу населення	кг на душу населення
	Утворення відходів без урахування основних мінеральних відходів на одиницю ВВП	кг на тис. євро
	Кількість відходів упаковки на душу населення	кг на душу населення
	Кількість відходів пластикової упаковки на душу населення	кг на душу населення
Харчові відходи		млн. тонн
ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ		
Рівень переробки відходів	Рівень переробки побутових відходів	%
	Рівень переробки всіх відходів, крім великих мінеральних відходів	%
Переробка / відновлення для певних потоків відходів	Коефіцієнт переробки всієї упаковки	%
	Коефіцієнт переробки відходів пластикової упаковки	%
	Коефіцієнт переробки відходів дерев'яної тари	%
	Коефіцієнт переробки відходів паперової і картонної упаковки	%
	Коефіцієнт переробки відходів металевої упаковки	%
	Коефіцієнт переробки відходів скляної тари	%
	Коефіцієнт переробки електронних відходів	%
	Переробка біовідходів	кг на душу населення
Рівень утилізації відходів будівництва та зносу		%
ВТОРИННА СИРОВИНА		
Частка вторинної сировини у попиті на сировину	Коефіцієнти витрат на переробку наприкінці терміну служби	%
	Коефіцієнт циркулярного використання матеріалів	%
Торгівля вторинною сировиною	Імпорт із країн, що не входять до ЄС	тис. євро або тонн
	Експорт до країн, що не входять до ЄС	
	Торгівля всередині ЄС	

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ТА ІННОВАЦІЇ		
Приватні інвестиції, робочі місця та валова додана вартість у секторах циркулярної економіки	Валові інвестиції в матеріальні товари	% від ВВП
	Зайняті особи	%
	Додана вартість по факторним затратам	% від ВВП
Патенти, пов'язані з переробкою та вторинною сировиною		кількість патентів

Для проведення аналізу ефективності реалізації заходів циркулярної економіки в країнах ЄС було досліджено динаміку наступних індикаторів: продуктивності ресурсів, коефіцієнту циркулярного використання матеріалів, утворення відходів без урахування основних мінеральних відходів на одиницю ВВП та рівня переробки всіх відходів, крім великих мінеральних відходів.

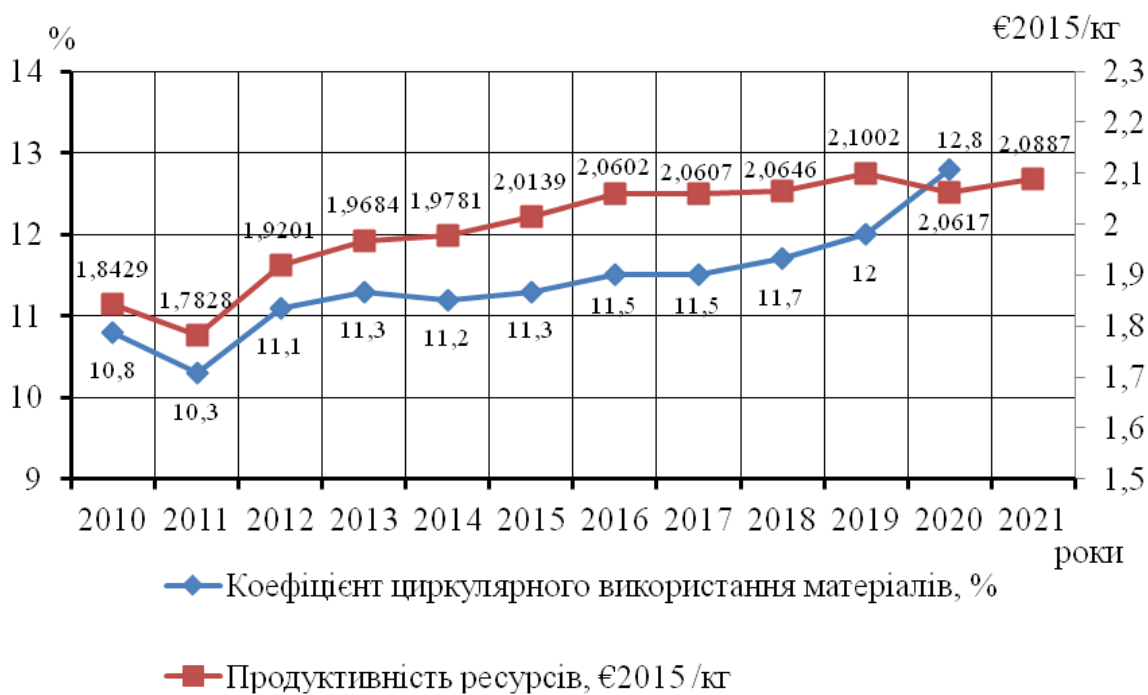
Індикатор продуктивності ресурсів визначається як відношення внутрішнього валового продукту (ВВП) до внутрішнього споживання матеріалів та вимірює загальну кількість матеріалів, які безпосередньо використовуються економікою. Продуктивність ресурсів визначається як річна кількість сировини, видобутої на внутрішній території, плюс фізичний імпорт мінус весь фізичний експорт [15]. За методологією Європейського статистичного комітету (Eurostat) як номінальний показник для розрахунку продуктивності ресурсів використовується ВВП в одиницях «євро у зв'язаних обсягах» (до базисного 2015 року) за паритетом купівельної спроможності.

Сьогодні показник ефективності використання ресурсів та матеріалів є оперативним засобом вимірювання прогресу суспільства до більш стійких моделей виробництва і споживання. Підвищення продуктивності матеріалів (ефективності використання матеріалів) допомагає знизити навантаження на навколишнє середовище, сприяє раціональному використанню ресурсів, але, як показує практика, темпи зростання цього показника набагато повільніші, ніж продуктивність праці або енергії (рис. 1).

Здатність країни виробляти вторинну сировину та її зусилля зі збирання відходів для переробки визначається коефіцієнтом циркулярного використання матеріалів. Даний індикатор вимірює частку матеріалу, який відновлюється та повертається в економіку. Коефіцієнт розраховується як відношення циркулярного використання матеріалу до загального обсягу використаного матеріалу. Циркулярне використання матеріалів приблизно оцінюється кількістю відходів, перероблених на внутрішніх заводах по утилізації, мінус імпортовані відходи, призначені для утилізації, плюс експортовані відходи, призначені для утилізації за кордоном [16].

Більш високе значення коефіцієнта циркулярної економіки означає, що більше вторинних матеріалів замінює первинну сировину, таким чином зменшуючи вплив на навколишнє середовище від видобутку природних ресурсів (рис. 1).

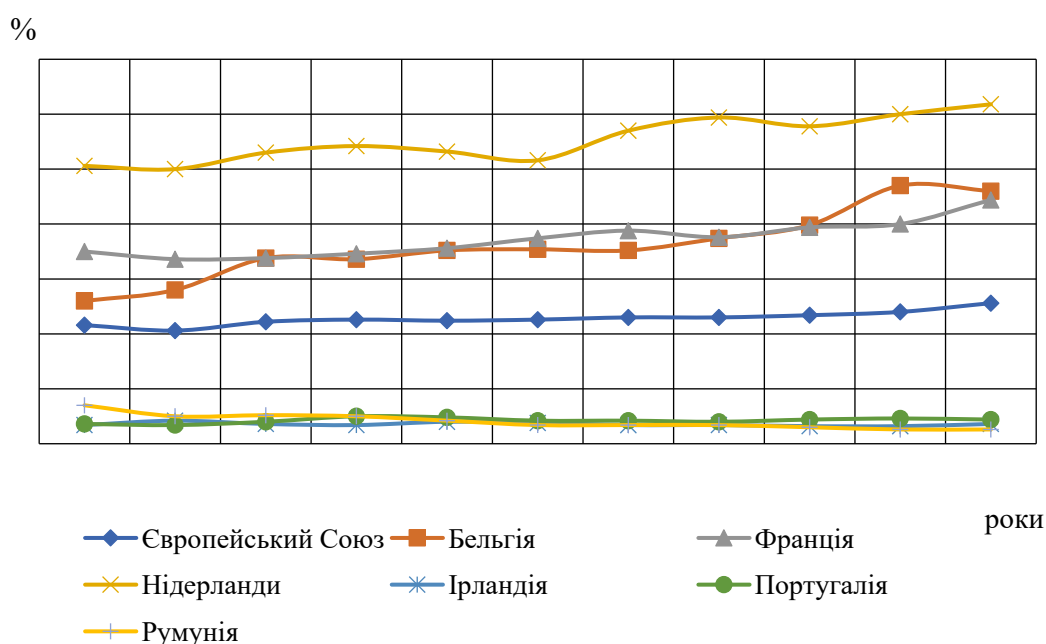
Рис. 1. Динаміка змін значень індикатора продуктивності ресурсів та коефіцієнту циркулярного використання матеріалів економіки ЄС

За результатами аналізу рис. 1 треба відзначити позитивну динаміку як індикатора продуктивності ресурсів, так і коефіцієнту циркулярного використання матеріалів економіки Європейського Союзу. За досліджуваний період з 2010 по 2020 роки коефіцієнт циркулярного використання матеріалів збільшився у 1,19 рази, а показник продуктивності ресурсів в 1,13 рази. Отже ефективність використання ресурсів підвищується, відповідно зменшується потреба в видобутку первинної сировини, але для вирішення ресурсно-екологічних проблем необхідна активізація даного процесу.

При порівнянні економік різних країн ЄС за коефіцієнтом циркулярного використання матеріалів виявлено наступні тенденції. Найвищі значення показника зафіксовано в Нідерландах (30,9 %), з тенденцією до збільшення з кожним роком. У 2020 р. в цій країні коефіцієнт циркулярного

використання матеріалів був в 2,4 рази більший ніж середній показник по Європейському Союзу (12,8 %). Далі йдуть Бельгія (23 %) і Франція (22,2 %), які мають також високі значення показника із тенденцією до зростання. Найменші значення цього індикатора спостерігаються в Португалії (2,2 %), Ірландії (1,8 %) та Румунії (1,3 %), які значно нижчі середньоєвропейського рівня (рис. 2).

Рис. 2. Порівняння коефіцієнту циркулярного використання матеріалів в економіках різних країн ЄС

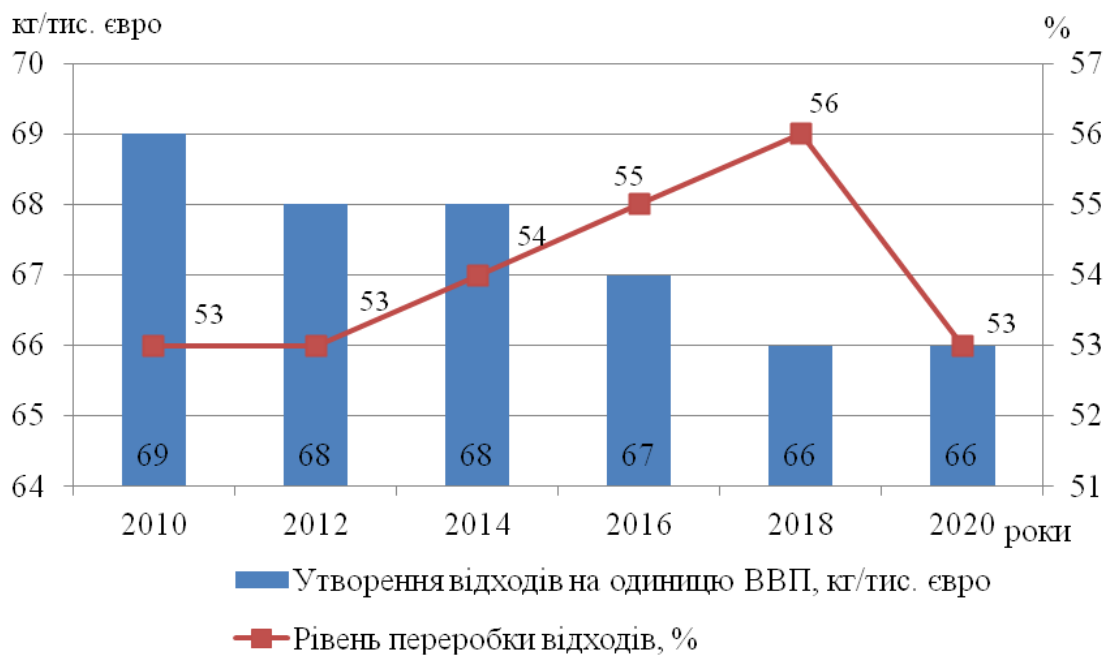
Питання переходу до моделі циркулярної економіки є актуальним в багатьох країнах світу, через значну кількість накопичених та утворених відходів та низький рівень їх повторного використання та знешкодження. Відходи накопичуються в результаті діяльності всіх секторів економіки та зазвичай розглядаються як неминучі побічні продукти економічної діяльності (відходи, пов'язані з недостатньою ефективністю технологічних процесів, коротким терміном служби товарів та екологічно обтяжливим характером споживання). Утворення відходів призводить до втрати матеріалів та енергії, а також до додаткових економічних і екологічних витрат для суспільства у зв'язку зі збором, видаленням та переробкою відходів. Вони становлять суттєву частину потоку матеріалів в економіці і тому розглядаються, особливо в Європі, у контексті загального потоку матеріалів.

У період з 2010 по 2020 роки загальна кількість відходів на душу населення в ЄС скоротилася на 4,3 %. Європейський Союз прагне значно

скоротити загальну кількість відходів до 2030 року, і зниження, що спостерігається, може свідчити про прогрес у цьому напрямку. Однак зниження відбулося нещодавно (2018-2020 роки) і певним чином збігається із уповільненням економіки ЄС через пандемію COVID-19. Також на 2018 рік припадає найбільший рівень переробки відходів – 56 %, а в 2019-2020 роках цей показник знизився до рівня 2010 року (рис. 3). Оскільки утворення відходів тісно пов'язане з тенденціями економічного зростання, хоч і більш повільними темпами, потрібні значні додаткові зусилля для зниження обсягів утворення відходів та підвищення ефективності їх переробки у контексті повернення до економічного зростання.

В розрізі окремих країн ЄС, треба відзначити високі показники рівня переробки відходів у 2020 році в таких країнах, як Бельгія (87 %), Словенія (80 %), Нідерланди (74 %), Італія (72 %). Низький рівень переробки відходів виявлено в Польщі (27 %), Румунії (37 %), Португалії (39 %) [17].

Рис. 3. Динаміка утворення та рівня переробки всіх відходів, крім великих мінеральних відходів в країнах ЄС

Можна припустити, що країни, які найбільш просунулися у своїй трансформації до циркулярної економіки (високо індустріально розвинені країни) почали відчувати проблеми надмірного утворення відходів, виснаження ресурсів, забруднення навколишнього середовища, незбалансоване споживання набагато раніше, ніж економіки європейських країн, які розвиваються повільніше (наприклад, країни, Центральної та Східної

Європи, які лише з кінця 1980-х чи 1990-х років мають економіку, що функціонує за принципами вільного ринку та конкуренції). До країн Центральної та Східної Європи зазначені проблеми дійшли з певним запізненням, тому їхня діяльність щодо впровадження циркулярної економіки може бути дещо повільнішою у часі, хоча й має місце [18].

Низькі темпи просування принципів циркулярної економіки в країнах Європи також можуть бути пов'язані з відсутністю достатньо розвиненої інфраструктури для переробки відходів або з невисокою обізнаністю та поінформованістю суспільства, бізнесу та споживачів щодо моделі циркулярної економіки та її екологічних і соціально-економічних переваг.

За підрахунками дослідників визначено, що запобігання утворенню відходів, зелений дизайн, повторне використання та інші подібні заходи можуть дати чисту економію в розмірі 600 мільярдів євро або 8% річного обороту для підприємств ЄС, зменшуючи на 2-4%, річні загальні викиди парникових газів [19].

У циркулярній економіці зростання відокремлюється від використання дефіцитних ресурсів за допомогою інноваційних технологій і бізнес-моделей, заснованих на довговічності, відновлюваності, повторному використанні, ремонті, модернізації, реконструкції, спільному використанні потужностей і дематеріалізації. Бізнес-сектор відіграє вирішальну роль у переході до циркулярної економіки. Завдяки інноваційним бізнес-моделям та перегляду своїх операційних цілей та формуванню додаткових джерел ресурсів компанії можуть змінити моделі виробництва та споживання в напрямку більш стійкого підходу. Це передбачає усунення відходів, створення поступових змін в продуктивності ресурсів і водночас підвищення цінних пропозицій для клієнтів у таких аспектах, як ціна, якість і доступність.

Перехід до циркулярної економіки потребує системних змін і більш цілісного інтегрованого підходу, який враховує безліч взаємозв'язків між галузями виробництва, між ланцюжками створення вартості та між учасниками. Цей перехід вимагає поєднання додаткових інструментів і підходів, які можуть бути використані учасниками на різних рівнях від приватного сектору до окремих осіб і державних дійових осіб на всіх рівнях від місцевого до міжнародного. Потенційні заходи політики включають регулятивні заходи, економічні стимули, цільове фінансування, ініціативи для підвищення обізнаності про переваги циркулярної економіки та доступні рішення.

Для сприяння процесу формування політики з розвитку циркулярної економіки в країнах ЄС існують різні інституції. Наприклад, Європейський фонд стратегічних інвестицій (European fund for strategic investments, EFSI) забезпечує вкладення в наукові дослідження та інновації, а також підтримку

малого та середнього бізнесу. Європейський інвестиційний банк (European Investment Bank) надає консультаційну підтримку, оцінює можливість фінансування конкретних проектів банками та визначає оптимальні умови кредитування. Його загальний обсяг кредитування проектів циркулярної економіки у 2012-2016 рр. становив 2,4 млрд євро.

У 2017 р. Європейська комісія та Європейський економічний та соціальний комітет (European Economic and Social Committee) запустили спільну європейську платформу для зацікавлених сторін у циркулярній економіці (European Circular Economy Stakeholder Platform). Вона створена для обміну передовим досвідом, стратегіями, знаннями та зобов'язаннями щодо переходу до циркулярної економіки та націлена на зміцнення співпраці зацікавлених сторін та виявлення соціальних, економічних та культурних бар'єрів, що перешкоджають розвитку циркулярної економіки.

Висновки. Проведений аналіз ефективності реалізації моделі циркулярної економіки в країнах Європейського Союзу виявив кілька загальних тенденцій між країнами, які займають лідируючі позиції у цьому процесі. Залучення вторинної сировини у виробничі процеси зазвичай збільшується, але позитивні зміни не поширюються на всі матеріали, і частка використання циркулярних матеріалів залишається ще на низькому рівні.

Безперечним є той факт, що для ефективно реалізації моделі циркулярної економіки потрібна наявність інституційних заходів державної підтримки, які охоплюють всі етапи виробництва та споживання, а також збору, утилізації та переробки відходів. При цьому розробка політик у сфері циркулярної економіки повинна залучати широке коло зацікавлених сторін. Деякі уряди країн ЄС вже оцінили можливі вигоди від запровадження циркулярної економіки і активно просувають її принципи.

Переваги компаній від впровадження циркулярних бізнес-моделей полягають у підвищенні продуктивності ресурсів, у виникненні нових джерел прибутку, отриманні додаткових конкурентних переваг, у підвищенні лояльності клієнтів та посиленні взаємозв'язків з партнерами по всьому ланцюжку створення вартості. Для споживача розвиток циркулярної економіки означає споживання екологічно чистих продуктів та у ряді випадків зниження їхньої вартості. Істотний вплив циркулярна економіка здійснює на довкілля завдяки зниженню викидів CO₂, скороченню обсягів відходів, зменшенню споживання обмежених ресурсів.

Щодо питання про перехід до моделі циркулярної економіки в Україні, то існує безліч аспектів, які потребують спеціальних наукових досліджень. Повноцінна реалізація цієї моделі вимагає зусиль в інституційній, культурній, організаційній та інших сферах. Ці дослідження та зусилля мають бути

постійними та скоординованими, і тільки таким чином стане можливим їх ефективне здійснення.

Для відновлення та активного розвитку економіки України в повоєнні часи, ефективного використання ресурсного потенціалу важливим є впровадження бізнес-моделей циркулярної економіки, переймаючи досвід розвинених країн світу. Дана концепція пов'язана з реальними техніко-технологічними та організаційно-управлінськими інноваціями, що є дієвими механізмами екологічної модернізації економіки.

Вже зараз розробляються перспективні завдання щодо відродження української економіки та визначаються напрями ефективного використання інвестицій. З урахуванням природно-ресурсного потенціалу України економічні та екологічні вигоди від застосування циклічних бізнес-моделей можуть бути значними. Оскільки раціоналізація природокористування та розвиток зеленої енергетики є одним з важливих стратегічних завдань та основою екологічної безпеки країни та її енергетичної незалежності. Отже концепція циркулярної економіки є можливою відповіддю на сучасні виклики в Україні.

Для успішного переходу до моделі циркулярної економіки необхідно: стимулювання науково-дослідних робіт, пов'язаних з циркулярною економікою; міжнародне співробітництво, залучення інвестицій та інтеграція українських компаній у глобальну мережу екологічно відповідального бізнесу. Важливим моментом є те, що впровадження будь-яких ініціатив у сфері розвитку циркулярної економіки має супроводжуватися організацією системи стратегічного планування, і технологічними інноваціями виробничих процесів. З іншого боку, пропозиція циркулярної продукції має стимулюватися попитом із боку споживачів. Отже, необхідним є формування екологічної культури та свідомості населення, яке ґрунтується на пропаганді через засоби масової інформації при підтримці наукової спільноти, громадських організацій та держави.

Література:

1. Korhonen, J., Honkasalo, A., Seppälä, J. Circular Economy: The Concept and its Limitations. *Ecological Economics*, 2018, vol. 143, issue C. P. 37–46.
2. Літвак О.А., Літвак С.М. Пріоритетні напрями реалізації концепції циркулярної економіки: світові тенденції. *Наука і техніка сьогодні*. 2022. № 5. С. 122–138.
3. Зварич І. Циркулярна економіка і глобалізоване управління відходами. *Журнал європейської економіки*. 2017. Т. 16, № 1. С. 41–57.
4. Pearce D.W., Turner R.K. *Economics of natural resources and the environment*. Johns Hopkins University Press. 1990. 378 p.
5. Kirchherr J., Reike D., Hekkett V. Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. *Resources, Conservation & Recycling*. 2017. 127. P. 221–232.

6. Ellen MacArthur Foundation URL: <https://ellenmacarthurfoundation.org/>.
7. A new Circular Economy Action Plan for a cleaner and more competitive Europe. EC of the European Parliament and of the Council of 11,03,2020. Brussels, 2020. 19 p.
8. Circular economy: definition, importance and benefits. URL: <https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vknegugz7hwu?ctx=vjxzjv7ta8z1>.
9. Circular economy in Germany. URL: <https://www.circular-economy-initiative.de/circular-economy-in-germany>.
10. Alcayaga A, Wiener M., Hansen E. G. Towards a framework of smart-circular systems: An integrative literature review. *Journal of Cleaner Production*. 2019. № 221. P. 622–634.
11. The Belgian transition to a circular economy. URL: <https://be.fi-group.com/en/the-development-of-the-belgian-circular-economy/>.
12. Tura N., Hanski J., Ahola T. Unlocking circular business: A framework of barriers and drivers. *Journal of Cleaner Production*. 2019. № 212. P. 90-98.
13. L'Economie Circulaire. Une économie créatrice de valeur sociale, économique et environnementale. Institut National de L'Economie Circulaire. URL: <https://institut-economie-circulaire.fr/economie-circulaire/>.
14. Circular economy indicators. *Eurostat. European Commission*. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/circular-economy/indicators/main-tables>.
15. Resource productivity. *Eurostat. European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/cei_pc030/default/table?lang=en.
16. Circular material use rate. *Eurostat. European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/SDG_12_41_custom_1315713.
17. Recycling rate of all waste excluding major mineral waste. *Eurostat. European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/cei_wm010/default/table?lang=en.
18. Mazur-Wierzbicka E. Circular economy: advancement of European Union countries. *Environmental Sciences Europe*. 2021.33:111. 15 p.
19. The opportunities to business of improving resource efficiency. Final Report. European Commission. AMEC Environment & Infrastructure and Bio Intelligence Service. 2013.

References:

1. Korhonen, J., Honkasalo, A., Seppälä, J. (2018). Circular Economy: The Concept and its Limitations. *Ecological Economics*, 143(C). 37–46.
2. Litvak O.A., Litvak S.M. (2022) Priorytetni napriamy realizatsii kontseptsii tsyrkuliarnoi ekonomiky: svitovi tendentsii [Priority directions for the implementation of the circular economy concept: global trends]. *Nauka i tekhnika sohodni – Science and technology today*. 5. 122–138 [in Ukrainian].
3. Zvarych I. (2017). Tsyrukuliarna ekonomika i hlobalizovane upravlinnia vidkhodamy [Circular economy and globalized waste management]. *Zhurnal yevropeiskoi ekonomiky – Journal of European Economy*. 16 (1). 41–57 [in Ukrainian].
4. Pearce D.W., Turner R.K. (1990). *Economics of natural resources and the environment*. Johns Hopkins University Press.
5. Kirchherr J., Reike D., Marko Hekkert M. (2017). Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. *Resources, Conservation & Recycling*. 221–232.
6. Ellen MacArthur Foundation. Retrieved from <https://ellenmacarthurfoundation.org/>.
7. European Commission (2020). A new Circular Economy Action Plan for a cleaner and more competitive Europe. EC of the European Parliament and of the Council of 11.03.2020. Brussels.

8. Circular economy: definition, importance and benefits. Retrieved from <https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vknegugz7hwu?ctx=vjxzjv7ta8z1>.
9. Circular economy in Germany. Retrieved from <https://www.circular-economy-initiative.de/circular-economy-in-germany>.
10. Alcayaga A, Wiener M., Hansen E. G. (2019). Towards a framework of smart-circular systems: An integrative literature review. *Journal of Cleaner Production*. 221. 622–634.
11. The Belgian transition to a circular economy. Retrieved from <https://be.fi-group.com/en/the-development-of-the-belgian-circular-economy/>.
12. Tura N., Hanski J., Ahola T. (2019). Unlocking circular business: A framework of barriers and drivers. *Journal of Cleaner Production*. 212. 90–98.
13. L'Economie Circulaire. Une économie créatrice de valeur sociale, économique et environnementale. Institut National de L'Economie Circulaire. Retrieved from <https://institut-economie-circulaire.fr/economie-circulaire/>.
14. Circular economy indicators. *Eurostat. European Commission*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/web/circular-economy/indicators/main-tables>.
15. Resource productivity. *Eurostat. European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/cei_pc030/default/table?lang=en.
16. Circular material use rate. *Eurostat. European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/SDG_12_41__custom_1315713.
17. Recycling rate of all waste excluding major mineral waste. *Eurostat. European Commission*. Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/cei_wm010/default/table?lang=en.
18. Mazur-Wierzbicka E. (2021). Circular economy: advancement of European Union countries. *Environmental Sciences Europe*. 33:111.
19. European Commission (2013). *The opportunities to business of improving resource efficiency. Final Report*. AMEC Environment & Infrastructure and Bio Intelligence Service.

УДК 658.336.1

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-218-227](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-218-227)

Рачинська Галина Василівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту організацій, НУ "Львівська політехніка", м. Львів, вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, 79000, тел.:(032)258-21-75, <https://orcid.org/0000-0001-5678-4172>

УПРАВЛІННЯ ВИТРАТАМИ В МАЛОМУ БІЗНЕСІ

Анотація. У статті розглядаються особливості процесу управління витратами в малому бізнесі. Цілі управління витратами є похідними від цілей малого бізнесу, які можуть полягати в швидкому і повному освоєнні конкретного сегменту ринку, в досягненні стратегічного успіху в перспективі, миттєвому отриманні максимального прибутку. Визначено взаємозалежність стратегічних цілей малого бізнесу і цілей управління витратами конкретної фірми (проекту). Для ефективного управління витрати доцільно групувати за місцем їх виникнення та центрами відповідальності. Місце витрат - це конкретна функціональна сфера діяльності: новий бізнес-проект, виготовлення продукції (цех); обслуговування клієнтів (забезпечення інструментом, устаткуванням тощо), менеджмент. Виокремлено фактори, що визначають обсяг і рівень витрат малого підприємства, а також цільові критерії управління ними. Кінцевий цільовий критерій управління витратами в малому бізнесі може бути визначений як максимізація відношення результату до витрат і використуваних ресурсів, однаково як при управлінні фірмою так і при управлінні окремими бізнес-проектами. Характерно, що зниження рівня витрат є важливим завданням, але не основною метою управління витратами підприємства малого бізнесу. Процес тільки зниження рівня витрат може супроводжуватися зниженням якості виготовленої продукції та сервісного обслуговування покупців, відмовою від виробництва та реалізації видів продукції, які користуються попитом, але потребують здійснення значних витрат. Пропонується управління витратами в малому бізнесі розглядати у таких аспектах: організаційному, мотиваційному і функціональному. Особлива увага в функціональному підході відведена плануванню витрат, яке розглядається як інструмент управління майбутніми доходами фірми малого бізнесу. Охарактеризовано методи планування витрат за їх видами, такі як нормативний, параметричний, прямого рахунку, аналогів, обґрунтовано доцільність їх використання. В статті зазначені проблеми, які обмежують та стримують використання фінансового планування у діяльності підприємств малого бізнесу.

Ключові слова: управління, витрати, малий бізнес, бізнес-проект, системний підхід, функціональний підхід, ефективність господарської діяльності, цільовий критерій.

Rachynska Halyna Vasylivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate or oProfessf the Department of Management of Organizations, Lviv Polytechnic National University, Stepana Bandera St., 12, Lviv, 79000, tel.: (032)258-21-75, <https://orcid.org/0000-0001-5678-4172>

COST MANAGEMENT IN SMALL BUSINESS

Abstract The article considers the features of the cost management process in small business. The goals of cost management are derived from the goals of small business, which may consist in the rapid and complete development of a particular market segment, in achieving strategic success in the long term, and in the immediate receipt of maximum profit. The interdependence of strategic goals of small business and cost management goals of a particular company (project) is determined. For effective cost management, it is advisable to group costs by their place of origin and centers of responsibility. The place of costs is a specific functional area of activity: a new business project, production (workshop); customer service (provision of tools, equipment, etc.), management. The factors that determine the volume and level of costs of a small enterprise, as well as the target criteria for managing them, are highlighted. The final target criterion of cost management in small business can be defined as maximization of the ratio of the result to the costs and used resources, the same in the management of the company and in the management of individual business projects. It is characteristic that reducing the level of costs is an important task, but not the main goal of cost management of a small business enterprise. The process of only reducing the level of costs may be accompanied by a decrease in the quality of manufactured products and customer service, refusal to produce and sell products that are in demand, but require significant costs. It is proposed to consider cost management in a small business in the following aspects: organizational, motivational and functional. Particular attention in the functional approach is given to cost planning, which is considered as a tool for managing the future income of a small business firm. The methods of cost planning by their types, such as normative, parametric, direct account, analogues are characterized, the expediency of their use is substantiated. The problems that limit and restrain the use of financial planning in the activities of small businesses are indicated in the article.

Keywords: management, costs, small business, business project, system approach, functional approach, efficiency of economic activity, target criterion.

Постановка проблеми. Витрати є одним із важливих критеріїв прийняття оптимальних рішень в процесі управління всіма аспектами господарської діяльності підприємства. Реалії економіки підтверджують, що на величину, структуру і динаміку витрат впливає як внутрішнє, так і зовнішнє середовище, зміни якого найчастіше відбуваються швидко і раптово. Тому для прийняття ефективних управлінських рішень стосовно витрат необхідно володіти достовірною інформацією щодо місць їх виникнення, центрів відповідальності, величини здійснених витрат, причин відхилень планових витрат від фактичних тощо.

Зростанню витрат має відповідати і збільшення результатів. Для зниження витрат, потрібна цілеспрямована діяльність, яка б враховувала величину витрат і результатів. Тим не менше, управління витратами в менеджменті малого бізнесу відіграє другорядну роль, оскільки мале підприємство створюється і функціонує не для того, щоб економити кошти, а для їх використання при запровадженні проєктів по виробництву продукції, послуг, необхідних суспільству, покупцям. Успішність досягнення цілей малого підприємства оцінюється з урахуванням величини, витрачених ресурсів, тому управління малим підприємством включає в себе і управління витратами. В умовах економічної зацікавленості у кінцевих результатах діяльності, підприємствам потрібна така система управління витратами, яка б несла інформацію про ефективність використання ресурсів. На сьогодні ж досвід підприємств малого бізнесу в здійсненні управління витратами зводиться лише до перевірки певних показників, таких як обсяг фактичних витрат виробництва, рентабельність продукції тощо. Створення ж ефективної системи управління витратами передусім базується на елементах та функціях управління і неможливе без застосування системного підходу через призму управління господарською діяльністю конкретних бізнес-проєктів та малим бізнесом в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема управління витратами підприємств досліджувалась в наукових публікаціях вітчизняних вчених Грещак М. Г., Давидович І. Є., Захарчин Г. М., Ковтун С., Турило А., Панасик В. М., і багатьох інших. Специфічні аспекти формування, обліку і контролю витрат у сфері малого бізнесу розглядають Васильців Т. Г., Говорушко Т. А., Тимченко О. І., Іляш О. І., Міценко Н. Г. Характеристичі процесу бюджетування витрат як складового та першочергового етапу фінансового планування діяльності підприємств малого бізнесу приділяє увагу Хромушина Л. А. у своїй публікації [1]. Однак "сучасні економічні умови диктують освоєння нових методів підвищення конкурентоспроможності підприємств через посилення впливу нематеріальних активів (насамперед, інтелектуального капіталу, брендів, ПЗ інформаційної інфраструктури тощо), які суттєво впливають на результативність підприємницької діяльності. З

іншого боку, інформатизація економіки дає можливість удосконалювати не лише стосунки з ринковим оточенням, але і покращувати внутрішнє підприємницьке середовище, формуючи принципово вищий рівень управління бізнес-процесами"[2, с.118], і відповідно, система управління витратами малого підприємства теж має оновлюватись і бути в центрі уваги науковців і фахівців.

Мета статті – дослідження особливостей системи управління витратами в малому бізнесі, визначення взаємозалежності стратегічних цілей малого бізнесу і цілей управління витратами фірми(проекту), особливостей окремих етапів керування витратами з точки зору різних підходів до управління ними.

Виклад основного матеріалу. Управління витратами — це процес цілеспрямованого формування оптимального рівня витрат підприємства [3, ст. 19]. Цілі управління витратами є похідними від цілей малого бізнесу, які можуть полягати в швидкому і повному освоєнні конкретного сегменту ринку, в досягненні стратегічного успіху в перспективі, миттєвому отриманні максимального прибутку. Для прикладу співвідношення стратегічних цілей малого бізнесу і цілей управління витратами наведемо в таблиці 1.

Таблиця 1

Взаємозв'язок стратегічних цілей малого бізнесу і цілей управління витратами фірми (проекту)

Стратегічна ціль МБ	Націленість управління витратами фірми (проекту)
Ріст, розширення	Зростання витрат для отримання фірмою додаткових результатів (підвищення якості продукції, послуг, розширення їх асортименту, збільшення обсягів продаж, освоєння нових ринків); накопичення ресурсів
Лідерство фірми	Зростання витрат на створення та поширення на ринку високоякісних продуктів, бренду, пізнаваності фірми, що сприяють створенню, закріпленню та розвитку лідируючого становища (панування на ринку)
Досягнення конкурентних переваг за рахунок низьких витрат	Зниження питомих витрат (зادля зниження цін на продукцію) за рахунок вдосконалення конструкції виробів, технології виготовлення, зростання обсягів виробництва, відмова від надання додаткових послуг покупцям; звільнення від зайвих ресурсів
Диверсифікація виробництва товарів (послуг)	Зростання витрат на виробництво продуктів, не пов'язаних із основною діяльністю фірми; нарощування ресурсів
Спеціалізація (на конкретній моделі товару, послуг, на сегменті ринку)	Зосередження витрат та ресурсів на виробництво одного виду товару; звільнення від зайвих ресурсів
Синергізм	Зниження питомих витрат за рахунок додаткового використання наявних ресурсів
Зміни профілю фірми	Зростання витрат; звільнення від одних ресурсів та накопичення інших ресурсів

Джерело: розроблено автором

Кінцевий цільовий критерій управління витратами в малому бізнесі може бути визначений як максимізація відношення результату до витрат і використовуваних ресурсів, однаковий як при управлінні фірмою так і при управлінні окремими бізнес-проектами.

Доцільно пам'ятати, що зниження рівня витрат є важливим завданням, але не основною метою управління витратами підприємства. Процес тільки зниження рівня витрат може супроводжуватися зниженням якості виготовленої продукції та сервісного обслуговування покупців, відмовою від виробництва та реалізації видів продукції, які користуються попитом, але потребують здійснення значних витрат.

Система управління витратами в малому бізнесі, як і будь-яка система управління, поділяється на дві підсистеми:

- підсистема, яка управляє;
- підсистема, якою управляють, тобто об'єкт управління.

Управління витратами на підприємстві здійснюється суб'єктами управління, якими є власники бізнесу, наймані менеджери, фахівці і спеціалісти окремих фірм або керівники бізнес-проектів, які впроваджуватимуться конкретною бізнес структурою.

Об'єктами управління є витрати на розробку, виробництво, реалізацію, експлуатацію (використання) і утилізацію (робіт, послуг).

Головною метою управління витратами підприємства є підвищення конкурентоспроможності та ефективності його діяльності. [3, ст. 19]

Витрати підприємства ідентифікують за їх видами, місцями виникнення та носіями. Ці параметри відображають напрямки процесу витрачання наявних у підприємства ресурсів. Отже, цілком логічно, що цілеспрямоване формування витрат в малому бізнесі, тобто управління витратами, відбувається за їх видами, місцями та носіями.

Факторами, що визначають обсяг і рівень витрат малого підприємства, доцільно розглядати і враховувати за двома напрямками) [4, с.267]:

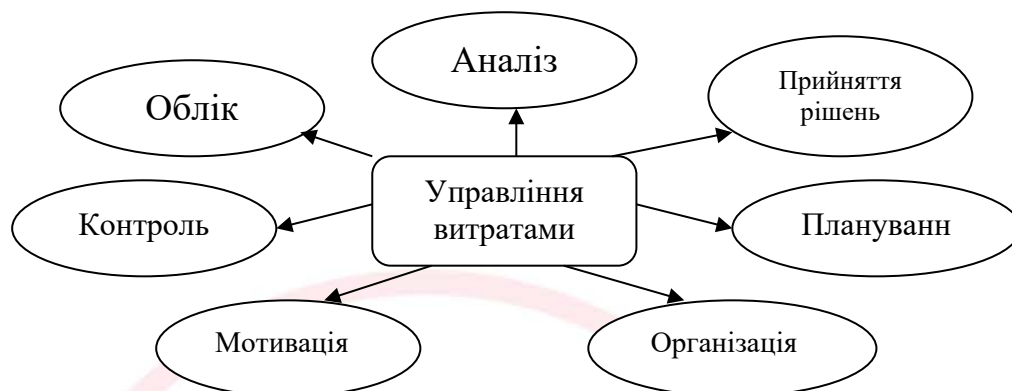
- зовнішнім (стан ринків і факторів виробництва; кон'юнктура ринку; стан економіки; механізм державного регулювання МБ, в тому числі у галузево-секторальному аспекті);

- внутрішнім (обсяг господарської діяльності; специфіка; номенклатура та асортимент продукції (робіт, послуг), умови матеріально - технічного забезпечення, товаропостачання та збуту продукції (надання послуг), стан та ефективність використання ресурсного забезпечення, структура капіталу малого підприємства тощо).

Управління витратами є однією з найважливіших складових частин процесу управління малим бізнесом. Процес управління витратами є досить

складним, він складається з декількох елементів. Загальну схему управління витратами підприємства наведено на рис. 1.

Рис.1. Схема управління витратами на підприємстві
Джерело: [3, с. 20]

Розглянемо елементи управління витратами підприємства.

Облік витрат передбачає спостереження, ідентифікацію, вимірювання та реєстрацію фактів витрачання ресурсів у процесі господарської діяльності малого підприємства. Основною метою організації обліку витрат є створення інформаційної бази для здійснення аналізу витрат та прийняття відповідних управлінських рішень [3, ст. 21]. Окрім того, "необхідно пам'ятати, що для забезпечення належного управлінського обліку та планування діяльності малого підприємства доцільно вести облік витрат за всіма їх видами, незважаючи на те, що форма фінансової звітності для суб'єктів малого бізнесу, які перебувають на спрощеній системі оподаткування, звітності та обліку, є спрощеною, а фізичні особи - суб'єкти підприємницької діяльності мають право вести лише загальний облік витрат без їхньої деталізації за видами[4, ст. 266]. Варто зазначити, що на відміну від підприємств середнього та великого бізнесу, у фінансовій звітності малого підприємства відсутні такі види витрат, як фінансові витрати(витрати на проценти та інші витрати, пов'язані із залученням позикового капіталу) та витрати від участі в капіталі.

Аналіз проводиться з метою визначення ступеня раціональності витрат та оцінки впливу факторів на їх обсяг. Результати аналізу дають змогу виявити резерви економії витрат підприємства та причини перевитрат, а також є базою для планування витрат.

Прийняття рішень у сфері витрат полягає в обґрунтуванні доцільності виробництва окремих видів продукції (виконання певних видів робіт, надання певних послуг), виборі техніки та технології, формуванні товарного асортименту підприємства. Від рівня і значення прийнятого управлінського рішення залежить розмір необхідних для виконання цього рішення витрат.

Розмір витрат, у свою чергу, впливає на величину фінансового результату діяльності підприємства. [3, ст. 20]

Планування витрат здійснюється з метою визначення необхідного рівня витрат для забезпечення ефективної роботи підприємства, а також обчислення прибутку, який буде отримано за певного рівня та структури витрат. Розрізняють перспективне (на стадії довгострокового планування) і поточне (на стадії короткотермінового планування). Завданням довгострокового планування є підготовка інформації щодо очікуваних затрат під час освоєння нових ринків збуту, організація розробки і випуску нової продукції, збільшення потужності підприємства. Це можуть бути затрати на маркетингові дослідження і науково – дослідні роботи, капітальні вкладення. Поточні плани конкретизують реалізацію довгострокових цілей підприємства. [5, ст. 54]

Організація витрат – один із найбільш важливих елементів ефективного управління. Вона встановлює, яким чином на підприємстві здійснюють управління витратами, тобто хто це робить, у які строки, з виконанням якої інформації і документів, якими способами. Визначаються місця виникнення витрат, центри витрат і центри відповідальності за їх дотримання. Розробляється ієрархічна система лінійних і функціональних зв'язків керівників і спеціалістів, які беруть участь в управлінні витратами, яка повинна бути сумісною з організаційно – виробничою структурою підприємства. [3, ст. 18]

Мотиваційний аспект управління витратами полягає у спонуканні працівників фірми до дотримання встановленого рівня витрат і пошуку способів його зниження.

Контроль організується за допомогою обліку та аналізу витрат. Він встановлюється щодо рівня дозволених витрат, відхилення фактичних витрат від планових значень з виявленням причин відхилень, виконання встановлених норм витрачання ресурсів, зміни норм. [3, ст. 22]

Відповідно, систему управління витратами у малому бізнесі можна розглядати у трьох аспектах: організаційному, мотиваційному і функціональному.

Функціональний аспект управління витратами полягає у комплексі робіт з управління витратами, які безпосередньо забезпечують цілеспрямоване формування витрат. Основними елементами функціонального аспекту управління витратами є: планування, регулювання, облік, аналіз.

Враховуючи, що у малому бізнесі залучено обмежену кількість працівників, фахівців з управлінського обліку, доцільно найбільше уваги приділяти плануванню витрат на окремі бізнес-проекти фірми. При розрахунку очікуваних витрат за їх видами, в практиці планування, відомі такі методи як нормативний, параметричний, прямого рахунку, аналогів. Найбільш точні методи(нормативний, прямого рахунку) доцільно застосовувати для

планування витрат на проекти, етапи і роботи з високим рівнем їх планового опрацювання. Методом аналогів, який передбачає використання даних по витратах інших проектів, робіт, аналогічних плановому із застосуванням корегуючих коефіцієнтів, що враховують чинники подорожчання або здешевлення нового проекту, доцільніше користуватись там, де є велика невизначеність змісту майбутніх робіт. Параметричний метод допомагає запланувати граничні (максимально прийнятні) витрати на створення продукту(послуги) з покращеними споживчими властивостями. Практично всі методи доповнюють один одного і можуть використовуватись паралельно при плануванні витрат на один проект, і по фірмі загалом.

Надто важким тягарем на діяльність малих підприємств лягають адміністративні турботи, оподаткування і витрати на соціальні заходи, які постійно зростають. А структур, які б опрацьовували потік законодавчих документів і розпоряджень, на цих підприємствах, як правило немає. Різні дослідження у сфері малого бізнесу доводять, що не так нестача власного капіталу, як безпорадне управління підприємством, відсутність перспективного підприємницького планування, майже в 60% є причиною банкрутств і вибуття з ринкової стихії. Організаційні помилки, труднощі зі збутом, невдала кадрова й інвестиційна політика - це лише деякі моменти, які можна кваліфікувати як наслідок втрачених можливостей, що зумовлені нехтуванням перспективного планування підприємством.

Малі підприємства виявляють, як правило, слабкі місця у таких сферах своєї діяльності: у сфері роботи з кадрами (слабка вмотивованість), у сфері обліку (неточне нарахування коштів на об'єкти витрат), у сфері маркетингу(недостатнє вивчення ринку), в інформативно - комунікаційній сфері (недостатня визначеність на одержання тієї чи іншої інформації).

До загальних проблем, які обмежують та стримують використання фінансового планування у діяльності підприємств малого бізнесу можна віднести [1]:

1) умови економічної невизначеності, яка проявляється у коливаннях ринкової кон'юнктури та зумовлена триваючими змінами в усіх сферах суспільного життя та зовнішніми факторами внутрішньої та геополітики;

2) відсутність дієвої нормативно-правової бази щодо внутрішньо фірмового фінансового планування;

3) обмеженість фінансових можливостей малих підприємств у залученні фахівців (експертів, консультантів) для здійснення комплексного фінансового планування (довгострокового та короткострокового);

4) недовіру підприємців, керівників підприємств до методів та прийомів фінансового планування; недостатній рівень фінансової грамотності.

Отже, планування витрат можна розглядати як інструмент управління майбутніми доходами малого бізнесу, оскільки направлене на досягнення

оптимальних їх обсягів з урахуванням завдань, які постають перед малим підприємством на певному етапі розвитку. А тому, управління витратами має розглядатись в комплексі з проблемою управління доходами малого підприємства, яка передбачає: обґрунтування видів діяльності, доцільних для здійснення; встановлення критеріїв ефективності укладених договорів для закупівлі виробничих запасів; формування гнучкої цінової політики; обґрунтоване використання системи цінових знижок, своєчасність їх впровадження; встановлення економічно обґрунтованого розміру торговельних надбавок (знижок) [4, с. 270].

Висновки. Таким чином, управління витратами - процес цілеспрямованого формування витрат за місцем виникнення й різновидами продукції, послуг, окремих бізнес-процесів при постійному контролі їх величини. Для ефективного управління витрати доцільно групувати за місцем їх виникнення та центрами відповідальності. Місце витрат - це конкретна функціональна сфера діяльності: новий бізнес-проект, виготовлення продукції (цех); обслуговування клієнтів (забезпечення інструментом, устаткуванням тощо), менеджмент. Кожне місце витрат має один або декілька центрів відповідальності за рівнем їх обґрунтованості. Така диференціація витрат створює передумови ефективного використання ресурсів.

Управляти витратами в малому бізнесі означає:

- планувати величину витрат по кожному бізнес-проекту фірми;
- організувати облік витрат ;
- аналізувати структуру витрат та її вплив на результати діяльності фірми;
- приймати обґрунтовані управлінські рішення;
- формувати дієву систему мотивації працівників до контролю та оптимізації витрат;
- контролювати рівень витрат та вчасно вживати заходи для їх зменшення.

Подальші дослідження системи управління витратами в малому бізнесі мають бути спрямовані на можливість використання інформаційних технологій у цій сфері управління, що сприятиме підвищенню ефективності підприємницької діяльності загалом.

Література:

1. Хромушина Л. А. Особливості фінансового планування діяльності підприємств малого бізнесу//Глобальні та національні проблеми економіки. Миколаївський національний університет ім. В. О Сухомлинського. Електронне наукове фахове видання №23, 2018. URL: <http://global-national.in.ua/component/content/article/31-vipusk-23-cherven-2018/4163-khromushina-l-a-osoblivosti-finansovogo-planuvannya-diyalnosti-pidpriemstv-malogo-biznesu>

2. Розвиток малого та середнього підприємництва в сучасних умовах: моніторинг і регулювання: Монографія /Л.І. Гальків, Т. В. Кулініч, І. І. Новаківський, Й. М. Петрович, Г. В. Рачинська. Львів: Видавництво "Растр-7", 2020.284с.

3. Турило А.М., Кравчук Ю.Б., Турило А.А. Управління витратами підприємства: Навч.посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2006 р. 120с.

4. Васильців Т. Г. Економіка малого підприємства: навч. посіб. /Т. Г.Васильців, О. І. Іляш, Н. Г. Міценко. К.: Знання, 2013.446с.

5. Грещак М. Г., Гордієнко В. М., Коцюба О.С. та ін. Управління витратами: Навч. посіб./За заг. ред. М. Г. Грещака. К.: КНЕУ, 2008. 264с

References:

1. Khromushina L. A.(2018). Osoblyvosti finansovoho planuvannya diyal'nosti pidpryyemstv maloho biznesu.[Peculiarities of financial planning of small business enterprises] Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky. Mykolayivs'kyu natsional'nyu universytet im. V. O Sukhomlyns'koho. Elektronne naukove fakhove vydannya. Global and national economic problems. Mykolaiv National University named after V. About Sukhomlynskyi. Electronic scientific publication, 23 [in Ukrainian].

2. Halkiv, L., Kulnich, T.,_Novakivskyi, I., Petrovych, Y., Rachynska, H.(2020). Rozvytok maloho ta seredn'oho pidpryyemnytstva v suchasnykh umovakh: monitorynh i rehulyuvannya.

[_Development of small and medium entrepreneurship in modern conditions: monitoring and regulation]. Lviv: Publishing house "Rastr-7"/ [in Ukrainian]

3. Turylo, A.M., Kravchuk, Yu.B., Turylo A.A. (2006.) Upravlinnya vytratamy pidpryyemstva [Enterprise cost management] Kyiv: Center of Educational Literature, [in Ukrainian].

4.Vasylytsiv, T. G. Ilyash ,O. I., N. G. Mitsenko, N. G.(2013). Ekonomika maloho pidpryyemstva: [Economics of a small enterprise] Kyiv: Znannia, [in Ukrainian].

5. Greshchak, M.G., Gordienko, V.M., Kotsyuba ,O.S. etc.(2008). Upravlinnya vytratamy. [Cost management]. Kyiv:KNEU, [in Ukrainian].

УДК 333.656.1/5

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-228-240](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-228-240)

Савенко Ігор Іванович доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, тел.: (048) 712-41-33, <https://orcid.org/0000-0001-7901-6360>

Кучеренко Вадим Олександрович магістр кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, тел.: (068) 202-37-38

Тітасвський Микита Андрійович магістр кафедри менеджменту і логістики, Одеський національний технологічний університет, вул. Канатна, 112, м. Одеса, 65039, тел.: (098) 509-72-28

ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ НАПРЯМ В УПРАВЛІННІ ЛОГІСТИЧНИМИ ПРОЦЕСАМИ ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. У статті досліджено питання підвищення ефективності управління логістичними процесами підприємства, проаналізовано інфраструктуру логістичних процесів, як механізму просування та перетворення логістичних потоків в кордонах логістичних систем, міжлогістичних відносин та відносин між логістичними системами та зовнішнім середовищем – державою, основні методи логістичних процесів. Визначено, що одним із пріоритетних напрямів логістичного розвитку є втілення в практику логістичної діяльності діджиталізації – процесу, за допомогою якого цифрові технології використовуються для зміни способу ведення бізнесу. З точки зору логістичного підходу діджиталізація має на меті пришвидшити всі логістичні процеси, зробити їх більш точними та безперебійними, а процес переведення даних у цифрові, поточне використання нових способів доставки, автоматизації та роботизації вже сьогодні змінює логістичний ринок. Розроблено рекомендації, щодо поглиблення впровадження діджиталізації в процеси логістичного управління. Показано, що в нагальний час потужно розвиваються інноваційні технології, які максимально використовуються чи можуть бути використані в логістиці: програмні алгоритми «BigData», мережа інтелектуальних об'єктів Інтернет of Things, відкриті реєстри постачальників послуг OpenData, технологія логістика «останньої милі», роботизація транспорту і складування, наближення

виробництва запчастин методом 3D друку до споживачів, технологія Blockchain і смарт-контрактів та інші. Втім, незважаючи на значну кількість робіт, присвячених запровадження діджиталізації, залишаються невирішеними питання методологічного уточнення сутності та емпіричного дослідження напрямів та форм реалізації інноваційного методу управління матеріальними та супутніми потоками у реальному секторі економіки.

Ключові слова: логістика, логістичні системи, логістичні процеси, інфраструктура логістичних процесів, інноваційні технології, діджиталізація.

Savenko Ihor Doctor of Economics, Professor of the Department of Management and Logistics of Odessa National Technological University, Kanatna St., 112, Odessa, 65039, tel.: (048) 712-41-33, <https://orcid.org/0000-0001-7901-6360>

Kucherenko Vadim Master of the Department of Management and Logistics of Odessa National Technological University, Kanatna St., 112, Odessa, 65039, tel.: (068) 202-37-38

Titaevskiy Mykyta Master of the Department of Management and Logistics of Odessa National Technological University, Kanatna St., 112, Odessa, 65039, tel.: (098) 509-72-28.

DIGITALIZATION AS AN INNOVATIVE DIRECTION IN THE MANAGEMENT OF LOGISTICS PROCESSES OF THE ENTERPRISE

Abstract. The article examines the issue of increasing the efficiency of the enterprise's logistics process management, analyzes the infrastructure of logistics processes as a mechanism for the promotion and transformation of logistics flows within the borders of logistics systems, inter-logistics relations and relations between logistics systems and the external environment - the state, the main methods of logistics processes. It was determined that one of the priority directions of logistics development is the implementation of digitalization in the practice of logistics activities - the process by which digital technologies are used to change the way of doing business. From the point of view of the logistics approach, digitalization aims to speed up all logistics processes, make them more accurate and seamless, and the process of converting data into digital, the current use of new methods of delivery, automation and robotics is already changing the logistics market today. Recommendations have been developed to deepen the implementation of digitalization in logistics management processes. It is shown that innovative technologies are rapidly developing, which are used or can be used to the maximum

extent in logistics: "Big Data" software algorithms, the Internet of Things network of intelligent objects, open registers of OpenData service providers, "last mile" logistics technology, robotics transport and warehousing, bringing the production of spare parts by 3D printing closer to consumers, Blockchain technology and smart contracts, and others. However, despite a significant number of works devoted to the introduction of digitalization, the issues of methodological clarification of the essence and empirical research of directions and forms of implementation of the innovative method of managing material and related flows in the real sector of the economy remain unresolved.

Keywords: logistics, logistics systems, logistics processes, infrastructure of logistics processes, innovative technologies, digitalization.

Постановка проблеми. Логістика, як функціональна область діяльності підприємств, галузей та національних економік, бурхливо розвивається, набуваючи міжнародного характеру. Зі зростанням конкуренції на ринку логістики, появою нових і більш ефективних технологій, стали принципи роботи, які були цілком прийнятними і забезпечували діяльність підприємств та галузей економік, починають не задовольняти динаміку розвитку бізнесу і потребують перегляду їх з метою вдосконалення. У зв'язку з цим особливого значення набувають методи управління, які забезпечують конкурентоспроможне функціонування підприємства до мінливих умов.

З означених причин тема дослідження: діджиталізація як новітній напрям в управлінні логістичними процесами підприємства є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В дійсний час приділяється велика увага науковців та практиків питанням оптимізації логістичних витрат на мікро-, мезо- та макрорівнях. Логістизація в загальному розумінні – це різновекторна оптимізація процесів, операцій у всіх без винятку функціональних областях підприємств, галузей та національної економіки в цілому. Сучасними перспективними векторами оптимізацій виступають інноваційні технології логістичних процесів. Лідером таких перспектив є діджиталізація. Таким чином загальні дослідження статті можна виокремити у два напрями: до першого напрямку слід віднести дослідження традиційних методів оптимізації логістичних витрат, до другого напрямку дослідження процесу діджиталізації, як сучасного інноваційного напрямку управління логістичними процесами підприємства. Дослідженню стану та перспектив оптимізації логістичних витрат традиційними методами та із застосування інноваційного методу діджиталізації присвячені роботи науковців З. Андрушкевича, О. Гудзь, О. Джусова, С. Коляденко, Є. Крикавського, Н.Мешко, М. Постана, І. Савенко, І. Седікової, Н.Чухрай, О. Шандрівської, В. Щербакова та інших.

Публікації науковців присвячені діджиталізації логістичних процесів не повністю висвітлюють механізми цифровізації, який має пришвидшити всі процеси, зробити їх більш точними та безперебійними, що і надає актуальності досліджуваній темі.

Метою статті є дослідження проблематики обґрунтування теоретичних та організаційних основ діджиталізації логістичних процесів як складової ефективного функціонування та розвитку підприємства.

Виклад основного матеріалу. Логістичний прорив, започаткований в кінці 19 століття, став результатом усвідомлення бізнесом суттєвого впливу логістичних витрат на структуру загальних витрат суб'єктів господарювання та визначив вектори їх зниження які формуються у функціональних областях логістики при протіканні логістичних процесів. В сучасності бізнес-структури функціонують в середовищі масового і безперервного обміну великими обсягами даних через Інтернет, глобальні інформаційні та телекомунікаційні системи. Логістика в поєднанні з технологіями цифрової економіки отримала додатковий поштовх в напрямку зниження витрат в логістичних процесах [1].

Характерною особливістю логістичних процесів є їх взаємозв'язок з кожною функціональною підсистемою менеджменту (виробничою, фінансовою, кадровою, інформаційною, інвестиційною тощо) під час придбання матеріальних ресурсів, виготовлення та реалізації готової продукції. З одного боку, логістичні процеси мають суттєвий вплив на фінансово-економічний та правовий статус взаємодії контрагентів на ринку, з іншого – ринкові умови формують нові виклики перед учасниками ринку (нові вимоги до організації ринку транспортних послуг, складського господарства; комунікаційного забезпечення процесів тощо) [2].

Логістична діяльність підприємств передбачає ефективне керування товарооборотом продукції з моменту її безпосереднього збору до реалізації продукції кінцевому споживачу. Здатність логістичних процесів адаптуватися до ринкових умов господарювання відкриває нові системи постачання, пропонуючи сучасні партнерські відносини та транспортні зв'язки [3].

Глобалізаційні трансформації сучасності суттєво впливають на світове ринкове середовище, стимулюючи суб'єкти господарювання до пошуку способів покращення результативності своєї діяльності інструментами логістики, якими виступають логістичні процеси. Різноманітність підходів до трактування ролі та значення логістичних процесів у діяльності підприємства, дали змогу систематизувати визначення за ключовими ознаками: адаптивний, оптимізаційний, системний.

Таблиця 1

Класифікація трактування дефініції «логістичні процеси» за ключовими ознаками

Назва підходу		
Адаптивний	Оптимізаційний	Системний
Процес організації та реалізації операцій з метою задоволення потреб споживачів та власників організації. (Вестленд Дж.)	Процес стратегічного управління придбанням та використанням запасів, готової продукції (та пов'язаних з ними інформаційних потоків) таким чином, щоб максимізувати поточну та майбутню прибутковість завдяки оптимізації витрат на виконання замовлень. (Крістофер М.)	Симбіоз логістики та менеджменту як системи управління інтегрованими матеріальними та супутніми потоками. (Крикавський Є.В.)
	Сукупність методів та форм управління підприємством з метою оптимізації різноманітних потоків на проміжках логістичного ланцюга (постачання, виготовлення, зберігання, реалізація) для досягнення загального економічного зростання. (Ковальська Л. Л., Циганюк В.І.)	Поєднання ключових управлінських функцій стосовно планування, організації, контролю та керування економічними потоками у всіх сферах господарювання з метою досягнення загальносистемних цілей при найнижчих витратах. (Фролова Л. В.)

Джерело: Опрацьовано авторами на основі [4]

Найчастіше логістичні процеси трактуються з позиції системного підходу, у межах якого підприємство розглядається з точки зору мікрологістичної виробничої системи, в якій потоки різноманітних ресурсів на технологічно самостійних стадіях об'єднуються в загальній системі управління [5]. Саме логістичні процеси дозволяють оптимально управляти ресурсами підприємства для задоволення інтересів як виробника, так і споживача в рамках логістичних систем. Структурно логістична система виступає сукупністю тісно взаємодіючих підсистем, які базуються на засадах управлінського обліку з управлінськими функціями планування, облік, аналіз та контроль витрат.

Зі зростанням конкуренції на ринку, появою нових, дешевих і більш ефективних розробок, багато сталих поняття і принципи роботи, які довгі роки були цілком прийнятними і влаштовували керівництво підприємств, починають помітно гальмувати динаміку бізнесу і тому потребують перегляду

з метою їх вдосконалення. У зв'язку з цим особливого значення набувають питання управління, що забезпечують пристосування підприємства до мінливих умов. Основні методи логістичних процесів представлені в табл. 2

Таблиця 2

Основні методи логістичних процесів

Попроцесний	Попередільний	Позамовний	Нормативний	Direct costing
Специфікою даного методу виступає облік, який ведеться у виробництвах за кожним процесом	В даному методі прямі витрати відображаються за переділами виробництва	Метод використовують при масовому виробництві однорідної продукції)	Передбачає впровадження прогресивних норм витрат, даючи змогу використовувати дані обліку для виявлення резервів та зниження собівартості продукції у виробництві.	Метод управління витратами при якому всі витрати поділяються на постійні та змінні. При цьому тільки змінні витрати відносяться на собівартість продукції.

Джерело: опрацьовано авторами за матеріалами [7]

Представлені методи спираються на використання важливих аналітичних підходів, зокрема, на системний та комплексний підходи. Зміст логістичної концепції управління являє собою систему менеджменту, при якій: підприємство розглядається у вигляді єдиної логістичної системи; стратегічні рішення з економічної політики підприємства і руху матеріальних потоків приймаються на основі розрахунку ефективності і сукупних витрат усього логістичного ланцюга; забезпечується високий рівень інтеграції функцій маркетингу, постачання, збуту, виробництва, інформатизації, логістичного сервісу [8]. Іншими словами, відмінна новизна логістичної концепції управління – органічний взаємозв'язок, поєднання перерахованих областей в єдину логістичну систему, в єдиний управлінський цикл.

Логістична концепція управління має на увазі відмову від прийняття рішень на основі окремого розгляду договорів постачання, збуту, роботи з транспортними компаніями, виробничої програми і перехід на системне планування та організацію, що дозволяє використовувати можливості раціоналізації, властивої сучасній концепції управління матеріальними ресурсами. Таким чином, логістичні процеси сприяють швидкій адаптації підприємства до динамічного ринкового середовища, що особливо важливо для вітчизняних підприємств, зважаючи на високу залежність від мінливих кліматичних умов, загострення конкуренції, соціально-економічних трансформацій. Оптимізація матеріальних, фінансових та інформаційних потоків на всіх етапах постачання, виробництва та збуту продукції забезпечує впровадження сучасних технологій виробництва, зберігання та реалізації

продукції; зростання її обсягу; технологічне оновлення підприємства. Системність допомагає досягти синергії при виконанні різноманітних процесів для досягнення загальносистемних цілей організації. Саме тому, логістичні процеси володіють всіма конкурентними перевагами у порівнянні з класичним менеджментом, будучи базою для подальшого формування та використання потенціалу розвитку вітчизняних підприємств.

Інфраструктура логістичних процесів виступає системою засобів просування та перетворення логістичних потоків в кордонах логістичних систем, міжлогістичних відносин та відносин між логістичними системами та зовнішнім середовищем - державою. Інфраструктура проектується таким чином, щоб забезпечити реалізацію всіх без винятку завдань логістики [9]:

- зберігання та оброблення матеріальних запасів (складські будівлі, споруди);
- переміщення маніпуляційними засобами матеріальних потоків у границях мікрологістичних систем (складах, цехах, торгових залах);
- транспортне переміщення матеріальних потоків у границях мезо- та макрологістичних систем – регіону, країни, світового простору.
- система пакування – захист продукції, формування транспортних одиниць, інформування споживачів тощо;
- інформаційне супроводження логістичних процесів.

Групування об'єктів логістичної інфраструктур представлено в табл. 3.

Таблиця 3

Інфраструктура логістичних процесів

Складська	Маніпуляційна	Транспортна	Пакувальна	Інформаційна
1. Складські будівлі, споруди, (площадки, навіси); 2. Охоронні системи; 3. Протипожежні системи; 4. Вентиляція, аспірація.	1. Підйомно-транспортне устаткування та механізми; 2. Стелажи; 3. Контейнери, місткості, палети.	1. Рухомий склад; 2. Шляхи; 3. Транспортна інфраструктура.	1. Пакувальне обладнання; 2. Пакувальні матеріали.	1. Технічне забезпечення; 2. Програмне забезпечення; 3. Засоби оргтехніки; 4. Засоби комунікації.

Джерело: розроблено авторами

Якість і вартість виконання вищезазначених логістичних завдань значною мірою залежать від технічних умов виконання логістичного процесу: кількості, розміру та географічного розташування елементів інфраструктурної мережі.

Розглянуто логістичну інфраструктуру відповідно на макро- та мікрорівнях, виокремлено зовнішні та внутрішні об'єкти інфраструктури логістичного процесу підприємства. До зовнішніх об'єктів логістичної інфраструктури належать: компанії-постачальники, вантажні станції, логістичні оператори, центри логістичного обслуговування, торгово-посередницькі установи, роздрібні магазини, транспортні та загальні склади, гудронотарні підприємства, митниці, телевізійні інформаційні мережі, а також фінансово-кредитні установи, юридичні установи, центри зайнятості, підготовки кадрів, тощо.

До внутрішніх об'єктів логістичної інфраструктури відносяться склади, внутрішні дороги підприємства, мобільні пристрої, матеріальні ресурси упаковки та перетворення інформації тощо. Підприємство може мати власну матеріально-технічну інфраструктуру, або використовувати відповідні потужності інших підприємств і організацій. У сучасному конкурентному середовищі логістичну інфраструктуру потрібно постійно модифікувати, щоб адаптуватися до мінливих вимог ринку. Вибір найкращого місця для інфраструктурної мережі може стати першим кроком для компанії, щоб отримати конкурентну перевагу. (elar.khnu.km.ua)

Світова та національні економіки знаходяться в постійному пошуку ефективних методів господарювання. Так останнє десятиліття характеризується запровадженням діджиталізації економічних процесів, яка стала міжнародною тенденцією на мікро та макрорівнях економіки.

Згідно із Концепцією розвитку цифрової економіки та суспільства України, задекларовано створення ринкових стимулів, мотивацій, попиту та формування потреб щодо використання цифрових технологій серед українських секторів реальної економіки, сфер життєдіяльності, конкурентоздатності та національного розвитку задля зростання обсягів виробництва високотехнологічної продукції, як основи загального благополуччя населення країни. Внутрішній ринок виробництва, використання та споживання інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій є середовищем та перспективним шляхом цифровізації економіки [9].

Незважаючи на те, що діджиталізація, як якісно новий тип інформаційних та телекомунікаційних технологій знаходиться в процесі формування, уже сьогодні виступає потужним потенціалом з лідируючими позиціями в соціально-економічному розвитку бізнесу та країни в цілому.

Цифрова економіка (діджиталізація) розглядається як різновид економічної діяльності, який на відміну від традиційної економіки, визначається мережевою сутністю та залежністю від віртуальних технологій.

Діджиталізація являє собою процес, за допомогою якого цифрові технології використовуються для зміни способу

ведення бізнесу (для отримання прибутку, покращення бізнесу, трансформації бізнес-процесів і створення належного середовища для їх використання) [10]. З точки зору логістичного підходу діджиталізація, як інноваційний метод має на меті пришвидшити всі логістичні процеси, зробити їх більш точними та безперебійними, а процес переведення даних у цифрові, поточне використання нових способів доставки, автоматизації та роботизації вже сьогодні змінює логістичний ринок.

Дослідження дозволяють виділити наступні основні напрямки діджиталізації [11].

1) «Big Data» представляють собою програмні алгоритми, за допомогою яких можна систематизувати та структурувати інформацію, що надходить. Завдяки обчислювальним алгоритмам працюється вхідна інформація і згодом будується прогноз на майбутнє.

Прикладом використання «Big Data» є Дата-платформа від «Київстар» (Data Warehouse) [12], яка призначена для: консолідації різнотипних даних (Excel, ERP, Dynamics, Terrasoft CRM, Google Big Query, SAP HANA, YouTube, Google Ads, Facebook Ads, месенджерів, ботів); забезпечення якості даних (має автоматизовану систему контролю якості даних – якщо у даних буде виявлено помилку чи будь-яку аномалію, платформа відразу інформує про це).

Data Warehouse також автоматизує звітність та моделювання. Data Warehouse від «Київстар» використовує сучасну хмарну інфраструктуру на базі «Azure Cloud», яка дозволяє надійно зберігати потрібну кількість даних без витрат на власну інфраструктуру.

2) Internet of Things (Інтернет речей). Під даним терміном слід розуміти відкриту та всеосяжну мережу інтелектуальних об'єктів, здатних автоматично самоорганізовуватись, обмінюватись інформацією, даними та ресурсами, реагувати та діяти в умовах різних ситуацій та швидкозмінного середовища. Організація подібних мереж дозволяє знизити вплив людини на виробничі та логістичні процеси, а значить, мінімізувати ризики, пов'язані з людським фактором [13].

Найбільш розвиненою ланкою логістики застосування «Інтернету речей» є транспорт. Показовим і масштабним прикладом є Seoul Transportation Information Center (TOPIS). Використання «Інтернету речей» в управлінні міським транспортом включає збір інформації з громадського транспорту, таксі, маршрутних автобусів, що дозволяє точно відображати рух кожної окремої одиниці в режимі реального часу, а також переглядати точні прогнози та розклади 24/7. Переваги використання такої інтегрованої системи включають зменшення транспортного потоку, підвищення ефективності транспорту, що впливає на рівень задоволеності споживачів і загального добробуту завдяки чіткій системі зв'язку із споживачами [14].

3) Open Data – це дані, до яких кожен може отримати доступ, використовувати та ділитися ними без обмежень авторських прав, патентів та інших механізмів контролю. Відкриті дані можуть послужити потужним імпульсом в розвитку логістики, оскільки ведення відкритих реєстрів постачальників послуг за всіма ланками логістичного ланцюга допоможе значно знизити ризики, і відповідно, витрати логістичних фірм [15].

4) Crowd-рішення для останньої милі. В логістиці доставки lastmile (останньої милі) визначається переміщення товарів з кінцевого транспортного вузла до пункту призначення замовлення. Дана технологія забезпечує максимальну швидкість та оптимізацію витрат доставки товарів споживачу на останньому відрізку шляху [16].

Шукаючи кур'єрів, які не є співробітниками поштових послуг і власне доставки, фірма Walmart використовує службу доставки Spark. В Україні, застосовуючи принципи краудсорсингу, кур'єрська служба iPost, побудована на основі власної потужної кур'єрської он-лайн-платформи [17].

5) Роботизація транспорту і складування. В логістиці технології роботизація транспорту і складування використовуються з метою кур'єрської доставки посилок кінцевим споживачам, а також для безпілотних автомобільних перевезень вантажів. При цьому роботизовані транспортні засоби можуть бути або дистанційно керованими, або автономними, тобто здатними взаємодіяти з навколишнім середовищем та самостійну навігацію. [18].

Серед лідерів в області роботизації транспорту та складів можна виділити «Amazon» де зараз на різних підприємствах функціонує близько 45 тисяч роботів, при цьому цифра постійно зростає. Хоча на кожного робота поки припадає понад 4 реальних співробітників, в Amazon змогли автоматизувати велику частину завдань, пов'язаних з ходьбою і пошуком предметів на складах [19].

6) 3Ддрук. Замість перевезення деяких фізичних товарів будуть надсилатися файли. Для окремих товарів (кількість яких постійно зростає) їх фізичне транспортування вже втрачає необхідність. Прикладом може виступити німецька логістична компанія DBSchenker, яка пропонує замінити далекі перевезення запчастин на їх 3Ддрук поруч із замовником. Застосування нового методу DBSchenker опирається на досвід DeutscheBahn, яка уже виготовила 80 тис. деталей з різних матеріалів і технологій за допомогою 3Ддруку [20].

7) Технології Blockchain і смарт-контрактів. Блокчейн-технологія дозволяє завантажити інформацію в реєстр одноразово. При цьому змінити або підробити її неможливо. Технологія розподіленого реєстру на основі блокчейн дозволяє забезпечити прозорість виробничо-збутового ланцюга, переміщення товарів, прослідкувати за життєвим циклом товару, координувати постачання потужних масивів товарів за різними каналами [21; 22].

Висновки. Логістичний прорив, започаткований в кінці 19 століття, став результатом усвідомлення бізнесом суттєвого впливу логістичних витрат на структуру загальних витрат суб'єктів господарювання та визначив вектори їх зниження які формуються у функціональних областях логістики при протіканні логістичних процесів. Характерною особливістю логістичних процесів є те, що вони виступають інструментами просування та перетворення потоків в кожній функціональній підсистемі менеджменту (виробничої, фінансової, кадрової, інформаційної, інвестиційної тощо) в період закупівлі матеріальних ресурсів, виготовлення та реалізації готової продукції.

Світова та національні економіки знаходяться в постійному пошуку ефективних методів господарювання. Так останнє десятиліття характеризується запровадженням діджиталізації економічних процесів, яка стала міжнародною тенденцією на мікро та макрорівнях економіки.

Діджиталізація виробництва повинна вирішити ключове завдання реального сектора економіки – ефективно реагувати на зміни ринку і потреби клієнтів. Це вимагає послідовної оцифровізації всіх етапів інноваційного процесу – від продукування ідеї до комерціалізації інноваційного виробу.

Література:

1. Седікова І. О., Савенко І. І. Цифрова економіка: нові орієнтири управління підприємствами. Забезпечення якості вищої освіти: матеріали Всеукр. наук.-метод. конф., Одеса, 10 – 12 квітня, 2019 / ОНАХТ. – Одеса, 2019. – С. 11.
2. Полянська А. С., Мартинець В. Б., Кабан О.В. Оптимізація ланцюга постачання підприємства в умовах кризових явищ. Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. 2022. Вип. 18(2). С. 112-127.
3. Гармаш С. В. Інтеграція логістичних функцій в рамках логістичного менеджменту в системі управління сучасним промисловим підприємством. Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (економічні науки) 2020. № 19 (1295). С. 104-107.
4. Шандрівська О. Є., Кузяк В. В., Хтей Н. І. Логістичний менеджмент. Теоретичні основи. Львів, 2014. 196 с.
5. Коєв О., Яценко К. Теоретичне обґрунтування пріоритетних напрямів логістичної діяльності в аграрному секторі. Студентський науковий вісник. Економічні науки. 2019. Вип. 1 (18). Ч. 1. С. 17-21.
6. Колодізева Т. О. Інноваційні технології в логістиці : навчальний посібник. Харків : Вид. ХНЕУ, 2013. 268 с.
7. Крикавський Є. Логістика для економістів: підручник. 2-е видання. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. 476 с.
8. Кочешкова І.М., Трушкіна Н.В. Реверсивна логістика промислових відходів. Вісник економічної науки України. 2018. №3(35) С. 105–108.
9. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки» No 67-р від 17.01.2018. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-konceptiyi-rozvitku-cifrovoyi-ekonomiki-ta-suspilstva-ukrayini-na-20182020-roki-ta-zatverdzhennya-planu-zahodiv-shodo-yiyi-realizaciyi>.

10. https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/32161/didzhytalizatsiya_20.pdf?sequence=1&isAllowed=y
11. file:///C:/Users/Nikit/Downloads/Vsed_2018_4_18.pdf
12. <https://kyivstar.ua/business/products/data-platform>
13. <https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ==/821cc3af38edb786486730ac-715cb8b9.pdf>
14. <file:///C:/Users/Nikit/Downloads/231030-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-527638-1-10-20210509.pdf>
15. https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2020/-16.11.2020/16.11.-2020_19.pdf
16. https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2020-3_0-pages-148_154.pdf
17. <https://ipost.ua/help-customers.html>
18. https://armgpublishing.com/wp-content/uploads/mmi/volume-9-issue-1/mmi2018_1_130_139.pdf
19. <https://sunone.com.ua/articles-uk/avtomatizaciya-ta-robotizaciya-skladu-i-logistichnih-pidpriemstv/>
20. <https://www.railinsider.com.ua/db-schenker-vykorystaye-3d-druk-dlya-postachannya-zapchastyn/>
21. <https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ==/821cc3af38edb786486730ac715cb8b9.pdf>
22. Подобний О. О., Слатвінська В.М. Наукова розробленість проблеми особистої безпеки правоохоронця та перспективи її подальшого дослідження. Юридичний науковий електронний журнал. № 12. 2021. С. 440-442. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/112> URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/113.pdf

References:

1. Cedikova, I. O., Savenko, I. I. (2019). Cifrova ekonomika: novi orientiri upravlinnja pidpriemstvami [Digital economy: new orientations of enterprise management]. *Proceedings from: Vseukr. nauk.-metod. konf. "Zabezpechennja jakosti vishhoї osviti" – The All-Ukrainian science and method conference «Ensuring the quality of higher education»*. (pp. 11). Odesa: ONAHT [in Ukrainian].
2. Poljans'ka, A. S., Martinec', V. B. Kaban, O.V. (2022). Optimizacija lancjuga postachannja pidpriemstva v umovah krizovih javishh [Optimization of the supply chain of the enterprise in the conditions of crisis phenomena]. *Aktual'ni problemi rozvitku ekonomiki regionu - Actual problems of the development of the economy of the region*, 18(2), 112-127 [in Ukrainian].
3. Garmash, S. V. (2020). Integracija logistichnih funkcij v ramkah logistichnogo menedzhmentu v sistemi upravlinnja suchasnim promislovim pidpriemstvom [Integration of logistics functions within the framework of logistics management in the management system of a modern industrial enterprise]. *Visnik Nacional'nogo tehničnogo universitetu «Harkivs'kij politehničnij institut» (ekonomični nauki) - Bulletin of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" (economic sciences)*, 19 (1295), 104-107 [in Ukrainian].
4. Shandrivs'ka, O. Є., Kuzjak, V. V., Htej, N. I. (2014). *Logistichnij menedzhment [Logistics management]*. L'viv: Teoretichni osnovi [in Ukrainian].
5. Koev, O., Jacenko, K. (2019). Teoretichne obruntuvannja prioritetnih naprjamiv logistichnoї dijalnosti v agrarnomu sektori [Theoretical justification of priority areas of logistics activity in the agricultural sector.]. *Students'kij naukovij visnik. Ekonomični nauki - Student Scientific Bulletin. Economic sciences*, 1 (18), 1, 17-21 [in Ukrainian].
6. Kolodizeva, T. O. (2013). *Innovacijni tehnologii v logistici [Innovative technologies in logistics]*. Harkiv : Vid. HNEU [in Ukrainian].
7. Krikavs'kij, Є. (2014). *Logistika dlja ekonomistiv [Logistics for economists]*. (vol. 1-2). L'viv : Vidavnictvo L'vivs'koї politehniky [in Ukrainian].

8. Kocheshkova, I.M., Trushkina, N.V. (2018). Reversivna logistika promislovih vidhodiv [Reverse logistics of industrial waste]. *Visnik ekonomichnoï nauki Ukraïni - Herald of economic science of Ukraine*, 3(35), 105–108 [in Ukrainian].

9. Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukraïni «Pro koncepciju rozvitku cifrovoi ekonomiki ta suspil'stva Ukraïni na 2018-2020 roki» [Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the concept of development of the digital economy and society of Ukraine for 2018-2020"]. (n.d). www.kmu.gov.ua Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-cifrovoyi-ekonomiki-ta-suspilstva-ukrayini-na-20182020-roki-ta-zatverdzhennya-planu-zahodiv-shodo-yiyi-realizaciyi> [in Ukrainian].

10. https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/32161/didzhytalizatsiya_20.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].

11. *Users* Retrieved from file:///C:/Users/Nikit/Downloads/Vsed_2018_4_18.pdf [in Ukrainian].

12. *Users* Retrieved from <https://kyivstar.ua/business/products/data-platform> [in Ukrainian].

13. [knute.edu.ua](https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ==/821cc3af38edb786486730ac-715cb8b9.pdf) Retrieved from <https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ==/821cc3af38edb786486730ac-715cb8b9.pdf> [in Ukrainian].

14. *Users* Retrieved from file:///C:/Users/Nikit/Downloads/231030-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-527638-1-10-20210509.pdf [in Ukrainian].

15. ndipzir.org.ua Retrieved from https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2020/-16.11.2020/16.11.-2020_19.pdf [in Ukrainian].

16. www.business-inform.net Retrieved from https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2020-3_0-pages-148_154.pdf [in Ukrainian].

17. [ipost.ua](https://ipost.ua/help-customers.html) Retrieved from <https://ipost.ua/help-customers.html> [in Ukrainian].

18. armgpublishing.com Retrieved from https://armgpublishing.com/wp-content/uploads/mmi/volume-9-issue-1/mmi2018_1_130_139.pdf [in Ukrainian].

19. sunone.com.ua Retrieved from <https://sunone.com.ua/articles-uk/avtomatizaciya-ta-robotizaciya-skladu-i-logistichnih-pidpriemstv/> [in Ukrainian].

20. www.railinsider.com.ua Retrieved from <https://www.railinsider.com.ua/db-schenker-vykorystaye-3d-druk-dlya-postachannya-zapchastyn/> [in Ukrainian].

21. [knute.edu.ua](https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ==/821cc3af38edb786486730ac715cb8b9.pdf) Retrieved from <https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ==/821cc3af38edb786486730ac715cb8b9.pdf> [in Ukrainian].

22. Podobnyy O. O., Slatvins'ka V.M. (2021). Naukova rozrobenist' problemy osobystoyi bezpeky pravoohorontsya ta perspektyvy yiyi podal'shoho doslidzhennya [Scientific elaboration of the problem of personal security of a law enforcement officer and prospects for its further research]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal - Legal scientific electronic journal*, 12, 440-442 Retrieved from http://www.lsej.org.ua/12_2021/113.pdf

УДК 331.108.2:378.11

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-241-251](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-241-251)

Смолич Дарія Валеріївна кандидат економічних наук, доцент, Луцький національний технічний університет, вул. Львівська, 75, м. Луцьк, 43000, тел.: (0332) 78-56-66, <https://orcid.org/0000-0002-6444-9486>

УПРАВЛІНСЬКА КУЛЬТУРА: СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ, ЗАДАЧІ, СТРУКТУРА, РІВНІ ТА РОЗВИТОК

Анотація. У статті розглянуто сутність поняття управлінська культура, виокремлено основні задачі управлінської культури, які мають важливе значення в управлінні організацією. Розглянуто управлінську культуру як інструмент запобігання конфліктів в організації та її вплив на формування сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі.

Досліджено структуру управлінської культури виходячи з того, що сама ця культура, є інтегральною характеристикою особистості керівника і його діяльності. В структурі виокремлено такі елементи як: загальна культура керівника та його індивідуальні якості, психологічні характеристики, професіоналізм керівника (професійна культура менеджера), поведінка, ставлення до людей та характер спілкування, а також стиль керівництва. Зазначено, що особиста культура керівника, його загальна культура є важливою характеристикою його особистісного розвитку. Розглянуто важливість емоційного інтелекту керівника як основи його моральної культури. Досліджено професійну культуру керівника є невід'ємну характеристику його як фахівця, що має включати такі компоненти: високий рівень професійних знань і умінь; розуміння тенденцій розвитку своєї професійної сфери; ціннісне сприйняття професії; дотримання професійної етики; бажання реалізувати свій потенціал; постійне професійне самовдосконалення.

Зауважено, що практика управлінської діяльності виступає основним джерелом формування і розвитку культури управління. Виокремлено рівні сформованості управлінської культури керівника: високий, середній та низький. Охарактеризовано високий рівень управлінської культури сучасного менеджера. Досліджено феномен розвитку управлінської культури керівника крізь призму основних підходів акмеологічного і модеративного. Обґрунтовано важливість професійного саморозвитку, самовдосконалення, самоменеджменту керівників та актуальність тенденції «навчання крізь життя». Виокремлено рекомендації активізації саморозвитку управлінської культури керівника.

Ключові слова: культура, етика, загальна культура, професійна культура, управлінська культура, стиль керівництва.

Smolych Dariia Valeriivna PhD (Economics), Associate Professor of the Department of management, Lutsk National Technical University, Lvivska St., 75, Lutsk, 43000, tel.: (0332) 78-56-66 <https://orcid.org/0000-0002-6444-9486>

MANAGEMENT CULTURE: THE ESSENCE OF THE CONCEPT, TASKS, STRUCTURE, LEVELS AND DEVELOPMENT

Abstract. The article examines the essence of the concept of management culture, highlights the main tasks of management culture, which are important in managing an organization. Management culture as a tool for conflict prevention in the organization and its influence on the formation of a favorable social and psychological climate in the team are considered.

The structure of management culture was studied based on the fact that this culture itself is an integral characteristic of the manager's personality and his activities. The structure highlights such elements as: general culture of the manager and his individual qualities, psychological characteristics, professionalism of the manager (professional culture of the manager), behavior, attitude to people and nature of communication, as well as management style. It is noted that the personal culture of the manager, his general culture is an important characteristic of his personal development. The importance of the manager's emotional intelligence as the basis of his moral culture is considered. The researched professional culture of the manager is an integral characteristic of him as a specialist, which should include the following components: a high level of professional knowledge and skills; understanding of trends in the development of one's professional sphere; value perception of the profession; compliance with professional ethics; the desire to realize one's potential; constant professional self-improvement.

It is noted that the practice of managerial activity is the main source of formation and development of management culture. The levels of formation of the manager's management culture are distinguished: high, medium and low. The high level of management culture of a modern manager is characterized. The phenomenon of the development of the management culture of the manager is studied through the prism of the main acmeological and moderative approaches. The importance of professional self-development, self-improvement, self-management of managers and the relevance of the «learning through life» trend are substantiated. Recommendations for intensification of self-development of the manager's management culture are highlighted.

Keywords: culture, ethics, general culture, professional culture, management culture, leadership style.

Постановка проблеми. Мінливість та невизначеність умов ведення господарської діяльності, постійне зростання конкуренції, обумовлює ускладнення завдань та цілей організації, які покладені на керівників та їх підлеглих. Успішне розв'язання цих завдань можливе за умови неперервного розвитку й реалізації творчого особистісного потенціалу кожного працівника. Насамперед, це стосується керівників, адже ефективність їхнього управлінського впливу на колектив суттєво посилюється завдяки високому професіоналізму, розвиненому стратегічному мисленню та його інноваційному характеру, а також особистісному авторитету, загальній та управлінській культурі менеджерів. Розвинена управлінська культура забезпечує здатність керівника швидко пристосовуватись до змін, бути емоційно стабільним, гнучким, сприяє формуванню сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження культури управління висвітлено в працях науковців: Садкового В.П., Домбровської С.М., Лозового В.О., Пономарьова О.С., Харченко А.О., Дученко М.М., Педько А.Б., Васильченко Л.В.. Разом з тим, актуальним залишається дослідження особливостей формування та розвитку управлінської культури керівників, з урахуванням динамічної зміни умов ведення бізнесу.

Мета статті – дослідження сутності поняття, структурних елементів та особливостей формування та розвитку управлінської культури керівників, як важливого чинника забезпечення бажаної ефективності спільної діяльності людей та їх різних груп.

Виклад основного матеріалу. В умовах сьогодення, управління стає такою сферою людської діяльності, успіх якої істотно залежить від рівня професійної культури тих, хто її здійснює, тобто управлінської культури керівників. Керівникам, для їх ефективної управлінської діяльності необхідно постійно навчатися самим і навчати своїх підлеглих, систематично підвищувати рівень своєї професійної і соціальної компетентності, загальної і професійної культури.

Справжнім викликом для вітчизняних менеджерів є налагодження діяльності колективу в умовах війни, що залежить від професійної майстерності та управлінської культури. Ключовими навиками лідера в сучасних умовах є вміння ставити цілі та реальні задачі, критично мислити, мінімізувати конфлікти, етично реагувати на можливі невдачі, бути готовим адаптуватися до нових умов, підтримувати співробітників, виявляти емпатію.

Управлінська культура – це сукупність норм, принципів, цінностей, поведінкових стандартів, якими керується керівник організації в процесі управлінської діяльності [1].

Управлінська культура – це вид культури, яка складається з політичної, правової, адміністративної, менеджерської, організаційної, соціально-

психологічної, інформаційної, комунікативної та економічної культури і є інтегральним утворенням системи знань і вмінь, особистісних якостей, мотивів і цінностей, які реалізуються під час управління [2].

Управлінська культура забезпечує ефективну організацію праці в компанії на етичних, чітких методологічних засадах, посилює роль загальної і професійної культури у здійсненні спільної діяльності.

Водночас, управлінська культура – це досконале знання та володіння керівником теорією управління як важливої соціальної функції – свідомого і владного, із застосуванням новітніх досягнень культури організації, впливу як на окремих людей, так і на всю людську спільноту, що проводиться заради досягнення визначеної мети організації [3].

Працівники системи управління, і в першу чергу керівники вищої ланки, мають добре розуміти, що управління, і культура його реалізації необхідні не самі по собі, а як умова ефективного досягнення цілей спільної діяльності людей, як важливий засіб мобілізації їхніх інтелектуальних, фізичних та емоційних зусиль, інтересів і бажань та їх спрямування на належне виконання кожним своїх виробничих функцій і завдань заради досягнення очікуваних результатів.

Управлінська культура характеризує особистість керівника, як кваліфікованого управлінця, здатного ефективно виконувати управлінську діяльність. Управлінська культура забезпечує виконання управлінських функцій керівником, а саме планування, організація, мотивація та контроль [4, с.19].

З позицій сучасної культури управління, керівник реалізуючи свої функції повинен сповідувати принцип, аналогічний тому, що Гіппократ сформулював свого часу для лікарів: «Не зашкодь!». Це означає, що коли в результаті контролю виявляється, що неминучі відхилення стану організації чи характеру її функціонування перебувають у припустимих межах, ситуація вважається прийнятною і не потребує управлінського втручання [5, с.8].

Управлінська культура сьогодення передбачає надання керівником максимальної можливості людям спокійно працювати, якщо виконання ними своїх функцій, завдань і обов'язків відповідає підтриманню бажаного стану організації та характеру її функціонування. Тільки у разі виходу хоча б одного з контрольованих параметрів за припустимі межі виникає потреба відповідного реагування з боку керівника.

На наш погляд, управлінська культура також є дієвим інструментом запобігання конфліктів в організації. Безумовно, високий рівень управлінської культури керівника не гарантує відсутність конфліктних ситуацій, проте така культура сприяє недопущенню системним непорозумінням в колективі, ефективному вирішенню конфліктів. В такому аспекті, управлінська культура сприяє формуванню сприятливого психологічного клімату в організації.

Власне, управлінська культура вирішує декілька основних задач, що мають важливе значення в управлінні [6, с.9]:

- концентрує багаторічний управлінський досвід, створює можливості для його вивчення та засвоєння, передає його новим суб'єктам, а також транслює його у суспільство;

- визначає стиль керівництва, систему відносин між учасниками;

- здійснює вплив на формування і виховання особистості як моральної, так і аморальної;

- створює можливості ефективно впливати на подолання консерватизму і бюрократизму;

- сприяє розвитку професійної компетентності керівників і співробітників, підвищенню якості управлінських рішень, значно знижує рівень конфліктності.

Постійне зростання суспільних вимог до змісту й характеру управління безпосередньо позначається на вимогах до особистості та рівня професійної і соціальної компетентності керівника. Сучасний керівник має бути не просто професіоналом, а й визнаним лідером. Для цього він повинен бути особистістю, якій притаманна висока особистісна і професійна культура.

Структуру управлінської культури слід розглядати як складну систему організаційно-правових цінностей, уявлень про характер взаємодії та взаємовідносин між керівником, як суб'єктом управління та персоналом, як його об'єктом з метою гармонізації управлінської діяльності та забезпечення ефективного виконання завдань, що постають перед організацією [7].

Структура управлінської культури виходить з того, що сама ця культура, як інтегральна характеристика особистості керівника і його діяльності відбиває якісний аспект змісту й характеру управлінської діяльності, її творчий характер, мотивацію керівника й механізми регуляції ним спільної діяльності людей та його власної саморегуляції [5, с.116].

Управлінська культура як важливий феномен має достатньо розвинену структуру, яка відображена на рис. 1.

Рис.1. Структура управлінської культури керівника

Отже, як бачимо з рис. 1, управлінська культура виступає важливою інтегральною характеристикою професійної діяльності керівника і його особистості.

Керівник є прикладом для своїх підлеглих. Завдяки розвиненості загальної культури керівника, індивідуальним якостям, позитивним психологічним характеристикам люди сприймають його як особистість, з повагою ставляться до нього, визнають його особистісний авторитет, відповідально виконують поставлені задачі та підтримують ініціативи в роботі.

Професійна культура керівника постає інтегральною характеристикою його як фахівця і визначає рівень його кваліфікації і авторитету у професійному середовищі, а також рівень володіння менеджером філософією управління персоналом, психологією і технологією управління.

Слід зауважити, що без належного рівня професійної компетентності керівник як фахівець не може вважатися носієм професійної культури. Основу професіоналізму керівника утворює сукупність добре засвоєних глибоких і системно організованих знань, розвинених умінь і навичок, необхідних для досконалого та якісного виконання ним необхідних управлінських функцій.

Професіоналізм керівника також обумовлює необхідність його високої кваліфікації як фахівця певної сфери суспільного виробництва, в якій діє керована ним організація. Тобто, керівник повинен розуміти основи технології діяльності його підлеглих, щоб достатньо компетентно керувати ними та їхньою діяльністю.

Розглядаючи професіоналізм керівника, доцільно також зауважити на необхідності прагнення керівника до професійного самовдосконалення, реалізації свого потенціалу. Сучасний керівник має розуміти важливість тенденції «навчання крізь життя» та шукати можливості здобувати на кожному життєвому етапі тих блоків інформації, які необхідні для підтримки своєї активної життєдіяльності та самореалізації.

Крім того, слід зауважити, що управлінська культура є результатом взаємодії керівника і трудового колективу, впливає на них і трансформується сама. Керівник розкриває через неї свої здібності, світогляд, соціальні почуття, професійні навички; підлеглий, сприймаючи цінності управлінської культури керівника й організації, трансформує власну професійну культуру [6, с.9].

Ставлення до працівників та характер спілкування з ними керівник повинен втілювати з дотриманням норм професійної етики. Вважаємо надзвичайно важливою, в цьому аспекті є моральнісна культура керівника.

В структурному відношенні моральнісна культура виступає проявом діалектичної єдності культури моральної свідомості і культури моральної поведінки, а кожна з них, у свою чергу, являє собою складну специфічну підсистему [5, с.117-118].

Так, підсистема моральної свідомості містить культуру етичного мислення і культуру моральних почуттів. Отже, керівник і у своїх думках, і почуттях, і діях повинен виходити з цінностей добра і справедливості, вважаючи домінантою діяльності сприяння інтересам суспільства, в тому числі своїх підлеглих.

Культура моральної поведінки сприяє успішному досягненню прийнятих моральних цілей і характеризує здатність керівника до морального вибору та практичної діяльності відповідно до прийнятих переважною більшістю соціуму моральних цінностей та їх розуміння в системі норм корпоративної культури. Керівник має сприяти розвитку такої здатності і у персоналу організації.

Важливим елементом моральності культури керівника є його емоційний інтелект та здатність до емпатії. Керівник, незалежно від обставин повинен не тільки розуміти свої власні емоції, керувати ними, а й розуміти емоційний стан підлеглого, зокрема при делегуванні повноважень, та проявляти емпатію, бути готовим допомогти працівнику, підтримати його та розділити відповідальність за отримані результати.

Стиль керівництва - це типова для керівника (лідера) система прийомів впливу на підлеглих. Тобто стиль керівництва визначає ставлення його до підлеглих. Виділяють такі типи стилів керівництва: автократичний; демократичний; ліберальний [8, с.53].

Стиль керівництва керівника, як правило, корелює з його поведінкою, ставленням до людей, рівнем загальної культури. Інколи трапляється в компаніях ситуація, коли керівник будучи висококваліфікованим спеціалістом реалізовує автократичний, або ліберальний стиль управління, є зверхнім, неетичним, що відображається негативно як на працівниках, психологічному кліматі компанії, так і на результатах спільної роботи, яка ускладнюється системними непорозуміннями.

Отже, неодмінним атрибутом управлінської культури керівника має бути сприйняття керівником своєї професійної діяльності як однієї з основних своїх життєвих цінностей, розуміння її суспільної значущості для інших людей, прагнення не просто бездоганно, а творчо і найкращим чином виконувати свої обов'язки.

Слід зауважити, що саме практика управлінської діяльності виступає основним джерелом формування і розвитку культури управління як безпосередньо, відповідно до потреб забезпечення бажаного рівня ефективності управління, так і опосередковано, в результаті осмислення, аналізу та узагальнення досвіду професійної діяльності і конкретного керівника, і управління взагалі.

Виокремлюють наступні рівні сформованості управлінської культури керівника: високий, середній та низький.

Високий рівень характеризується [4, с.24]:

1. активним ставленням керівника до навчання, швидким засвоєнням нового матеріалу, старанним виконанням роботи;
2. демонстрацією належного рівня сформованості професійної компетентності: знань, вмінь і навичок з теорії управління організацією та теорії прийняття управлінських рішень;
3. легким сприйняттям та засвоєнням знань сучасних інформаційних технологій та інновацій у галузі управління;
4. знанням та ефективним застосуванням правил ведення й оформлення документації;
5. вмінням розпізнавати та контролювати власні емоції відповідно до ситуації;
6. розумінням емоцій своїх підлеглих, виявленням до них емпатії, витримки;
7. вільним оперуванням інформацією та виявом умінь до професійного та міжособистісного спілкування; вмінням ясно та чітко довести завдання та доведення рішення до підлеглих;
8. вибором оптимальних способів спілкування в ситуації взаємодії;
9. вирішенням міжособистісних конфліктів та створенням сприятливого психологічного клімату в колективі;
10. ефективним володінням вміння самопрезентації та виявом готовності до встановлення контактів з іншими;
11. виявом здатності до самовдосконалення, самоконтролю, самопізнання, самоаналізу та самоорганізації;
12. розумінням цінності управлінської культури та діяльності в галузі управління організацією;
13. розвитком критичного мислення та здатності до виправданого ризику;
14. швидкою адаптацією до змінних умов функціонування організації;
15. усвідомленням необхідності гуманного ставлення до підлеглих.

Розвиток управлінської культури керівника є складним феноменом. Він потребує використання комплексу методологічних підходів, що забезпечують досягнення різнопланових характеристик даного явища.

Основними є акмеологічний і модеративний підходи. Ідеї акмеологічного підходу пов'язані з особливістю презентації людини в акмеології як суб'єкта удосконалення, саморозвитку. Акмеологія дає керівнику розуміння суб'єктивних і об'єктивних чинників досягнення ним вершин (акме) управлінської культури. [6, с.12-13; 10].

До об'єктивних відносять якість отриманої освіти управлінця. Під суб'єктивними розуміють талант і здібності особистості, її відповідальність,

компетентність, уміння вирішувати виробничі задачі. Таким чином, процес розвитку управлінської культури керівника з акмеологічної точки зору можна характеризувати як оволодіння керівником ефективними способами управління і самоуправління в аспекті неперервного особистісно-професійного розвитку. Це дозволяє проектувати програми розвитку управлінської культури на рівні самоменеджменту.

Технологічно важливим є модеративний підхід, який передбачає спільне навчання працівників. Методи модерації дають можливість об'єднати учасників, стимулювати до спільного пошуку шляхів вирішення проблеми і підвести їх до переносу знайденого рішення в практичну площину.

Високого рівня управлінської культури керівники досягають лише за умов, коли в них виникає та реалізується потреба професійного саморозвитку, самовдосконалення, а також коли вони виявляють мотиваційно-ціннісне ставлення до себе як суб'єкта управлінської діяльності. Таке ставлення набуває прояву в безпосередньому здійсненні заходів та усвідомленій реалізації функцій самоменеджменту в професійній діяльності: самодослідження, самопрогнозування, самоактуалізації, самоорганізації, самопрезентації, самореалізації, саморегуляції, самокорекції, самовиховання. Результативність управлінської діяльності керівників багато в чому залежить від їхніх власних зусиль і активності.

Саморозвиток керівника – це процес усвідомленого цілеспрямованого розвитку себе, що передбачає самостійне удосконалення своїх знань, умінь, особистісних і функціональних якостей, компетентності, котрі забезпечують ефективність управлінської діяльності.

Самоменеджмент керівника реально постає як набір управлінських впливів спрямованих ним на себе як діяльний суб'єкт з метою приведення своєї особистості у стан, необхідний для успішного здійснення управлінської діяльності. Даний процес являє собою єдність таких складових: особистісного розвитку; інтелектуального розвитку; професійного (кваліфікаційного) розвитку; підтримання фізичного стану (оздоровлення).

Для ініціації тенденції саморозвитку управлінської культури доцільно: розвивати командно-колегіальний принцип роботи з участю працівників різних підрозділів для вирішення конкретних завдань і проектів; удосконалити (а у деяких випадках – налагодити) горизонтальні потоки інформації; реалізувати інформаційне забезпечення комунікацій; проводити активізацію роботи сайту керівного органу, на якому висвітлюються його традиції, заходи, досягнення, проекти.

Висновки. Для сучасного керівника його культура із загальної вкрай важливої особистісної характеристики трансформується в один з основних компонентів його професіоналізму, про розвиток якого він має дбати не

меншою мірою, ніж про розвиток фахових знань. Управлінська культура керівника значною мірою визначає соціально-психологічний клімат, а саме загальний психоемоційний настрій людей і характер стосунків між ними, які склалися в даному колективі і впливає на трудову діяльність та її результати.

Література:

1. Васильченко Л. В. Управлінська культура і компетентність керівника. Х.: Вид. Група «Основа», 2007. 176 с.
2. Дученко М.М., Шевчук О.А. Бізнес-етика: конспект лекцій. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2020. 56 с.
3. Педько А.Б. Основи підприємництва і бізнес-культури: навчальний посібник. К: Центр навчальної літератури, 2019. 168 с.
4. Лебідь О. Професійна культура керівника загальноосвітнього навчального закладу: навчальний посіб. Донецьк: ЛАНДОН-ХХІ, 2011. 263 с.
5. Культура управління: монографія Садковий В.П., Назаров О.О., Домбровська С.М., Крутий О. М, Пономарьов О. С., Харченко А. О. Харків: НУЦЗУ, 2018. 218 с.
6. Свистун В.І., Болгаріна В.С., Григор'єва В.А., Єльнікова Г.В., Кузьмінська Л.Д., Палькевич Ю.С., Петренко Л.М. Розвиток управлінської культури керівників професійно-технічних навчальних закладів: посібник К.: ІПТО НАПН України, 2015. 141 с.
7. Чайка Г. Л. Компетенції в управлінні: навч. посіб. К.: Знання, 2015. 167 с.
8. Стеценко Н., Ткачук Г. До проблеми формування індивідуального стилю управління Молодь і Ринок. № 3/182. 2020. С.52-57.
9. Лозовий В. О. Культура особистості та етикет у діловому спілкуванні: навч. посібник В. О. Лозовий, О. В. Уманець, М. Б. Ценко. Харків: Регіон-інформ, 2010. 140 с.
10. Подобний О. О., Слатвінська В.М. Наукова розробленість проблеми особистої безпеки правоохоронця та перспективи її подальшого дослідження. Юридичний науковий електронний журнал. № 12. 2021. С. 440-442. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/112> URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/113.pdf

References:

1. Vasil'chenko, L. V. (2007). *Upravlins'ka kul'tura i kompetentnist' kerivnika [Managerial culture and competence of the manager]*. H.: Vid. Grupa «Osнова» [in Ukrainian].
2. Duchenko, M.M., Shevchuk, O.A. (2020). *Biznes-etika [Business ethics]*. Kiiv: KPI im. Igorja Sikors'kogo [in Ukrainian].
3. Ped'ko, A.B. (2019). *Osnovi pidpriemnictva i biznes-kul'turi [Basics of entrepreneurship and business culture]*. K: Centr navchal'noi literaturi [in Ukrainian].
4. Lebid', O. (2011). *Profesijna kul'tura kerivnika zagal'noosvitn'ogo navchal'nogo zakladu [Professional culture of the head of a general educational institution]*. Doneck: LANDON-HHI [in Ukrainian].
5. Sadkovij, V.P., Nazarov, O.O., Dombrovs'ka, S.M., Krutij, O. M, Ponomar'ov, O. S., Harchenko, A. O. (2018). *Kul'tura upravlinnja [Management culture]*. Harkiv: NUCZU [in Ukrainian].
6. Svistun, V.I., Bolgarina, V.S., Grigor'eva, V.A., El'nikova, G.V., Kuz'mins'ka, L.D., Pal'kevich, Ju.S., Petrenko, L.M. (2015). *Rozvitok upravlins'koï kul'turi kerivnikiv profesijno-tehnicnih navchal'nih zakladiv [Development of management culture of heads of vocational and technical educational institutions]*. K.: IPTO NAPN Ukraïni [in Ukrainian].

7. Chajka, G. L. (2015). *Kompetencii v upravlinni [Competencies in management]*. K.: Znannja [in Ukrainian].

8. Stecenko, N., Tkachuk, G. (2020). Do problemi formuvannja individual'nogo stilju upravlinnja [To the problem of forming an individual style of management]. *Molod' i Rinok - Youth and Market*, 3/182, 52-57 [in Ukrainian].

9. Lozovij, V. O. (2010). *Kul'tura osobistosti ta etiket u dilovomu spilkuvanni [Personality culture and etiquette in business communication]*. Harkiv: Region-inform [in Ukrainian].

10. Podobnyy O. O., Slatvins'ka V.M. (2021). Naukova rozrobenist' problemy osobystoyi bezpeky pravookhorontsya ta perspektyvy yiyi podal'sho do slidzhennya [Scientific elaboration of the problem of personal security of a law enforcement officer and prospects for its further research]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal - Legal scientific electronic journal*, 12, 440-442 Retrieved from http://www.lsej.org.ua/12_2021/113.pdf

УДК 334.7:330.3

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-252-261](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-252-261)

Стойка Вікторія Степанівна доктор економічних наук, доцент, старший науковий співробітник, Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, вул.Університетська, 21, м. Ужгород, 88000, тел. (0312) 64-34-36, <https://orcid.org/0000-0002-6356-890X>

КРАУДФАНДИНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Анотація. На сучасному етапі розвитку інформаційних технологій змінюються і розширюються можливості фінансового забезпечення суб'єктів господарювання, організацій і територій. Трансформація методів фінансування інвестиційних проектів призвела до створення краудфандингу, який дозволяє великій кількості людей через онлайн-платформу спільно фінансувати певні види проектів різного призначення.

Метою статті є дослідження особливостей краудфандингу як інструменту стимулювання розвитку територіальних громад.

Обґрунтовано сутність краудфандингу та краудфандингової платформи в контексті їх ролі в інвестиційному процесі. Краудфандинг – це інструмент фінансування проектів через відкритий конкурс на основі матеріальної чи моральної зацікавленості потенційних спонсорів. Принципами краудфандингу є цільовий характер внесків, зацікавленість майбутніх спонсорів, прозорість залучення та використання залучених фінансових ресурсів, зручність для інвесторів.

В умовах дефіциту фінансових ресурсів, незважаючи на ризик банкрутства ініціаторів проектів, краудфандинг є перспективним для фінансування малого та середнього бізнесу та територіальних громад. Для цього потрібно створити відповідне законодавство. Для того, щоб використовувати краудфандинг як інструмент розвитку територіальних громад, необхідно вести активну роботу з громадою у сфері представлення проектів та їх результатів для місцевого розвитку. Необхідно підвищити рівень поінформованості місцевих суб'єктів господарювання та місцевого самоврядування щодо розробки, підготовки та презентації проектів з метою залучення коштів.

Отримані результати дослідження спрямовані на вирішення питань формування інвестиційних ресурсів для вирішення завдань реалізації проектів і розвитку. Вони можуть бути використані в управлінні інвестиційним процесом на різних рівнях.

Ключові слова: краудфандинг, краудфандингова платформа, інновації, інвестиційні ресурси, інвестиційний процес, територіальні громади.

Stoika Viktoriia Stepanivna Doctor of Economics Sciences, Associate Professor, Senior Research Fellow, Transcarpathian Regional Center for Socio-economic and Humanitarian Studies of NAS of Ukraine, University St., 21, Uzhhorod, 88017, tel.: (0312) 64-34-36, <https://orcid.org/0000-0002-6356-890X>

CROWDFUNDING AS A TOOL FOR STIMULATING THE DEVELOPMENT OF TERRITORIAL COMMUNITIES

Abstract. At the current stage of information technology development, the possibilities of financial support for economic entities, organizations and territories are changing and expanding. Transformation of investment project financing methods has led to the creation of a crowdfunding, which allows a large number of people through an online platform jointly fund certain types of projects of different purposes.

The purpose of the article is to study the features of crowdfunding as a tool for stimulating the development of territorial communities.

The essence crowdfunding and crowdfunding platform in the context of their role in the investment process has been substantiated. Crowdfunding is an instrument of financing projects through an open call on the basis of material or moral interest of potential sponsors. The principles of crowdfunding are the target nature of contributions, the interest of future sponsors, the transparency of the attraction and use of attracted financial resources, and the convenience for investors.

Regarding shortage of financial resources, despite the risk of project initiators bankruptcy, crowdfunding is promising for funding small and medium enterprises and territorial communities. This requires the creation of appropriate legislation. In order to use crowdfunding as a tool for the development of territorial communities, it is necessary to conduct active work with the community in the area of presenting projects and their results for local development. it is necessary to increase the level of awareness of local business entities and local government regarding the development, preparation and presentation of projects for the purpose of attracting funds.

The obtained results of research are aimed at solving formation of investment resources to address issues for realization of projects and development. They can be used in the management of the investment process at different levels.

Keywords: crowdfunding, crowdfunding platform, innovations, investment resources, investment process, territorial communities.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку інформаційних технологій змінюються та розширюються можливості фінансового

забезпечення економічних суб'єктів, організацій та територій. Прикладом такої інноваційної форми інвестування є краудфандинг, ідея якого полягає в колективній співпраці людей, які добровільно об'єднують свої гроші або інші ресурси разом, як правило через Інтернет, щоб підтримати зусилля інших людей або організацій. Краудфандинг базується на поєднанні фінансового та людського капіталу з використанням сучасних інформаційних технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливостям краудфандингу присвячено низку публікацій як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Серед іноземних авторів слід виділити праці С. Дреснера [1], Дж. А. Хемера [2], Х.Маркс [3], М. Герчака, У. Бретшнейдера, Ф. Хааса, І. Блоха, Я. Леймейстера [4], П. Белефлама, Т. Ламберта, А. Швенбакера [5], Орданіні А., Міцелі Л., Пізетті М. та Парасурамана А. [6].

Окремим аспектам краудфандингу присвячено публікації українських авторів: Теслюк С., Матвійчук Н., Демчук Н. [7], Єлісеєвої Л. [8; 9], Волосович С.В., Василенко С.А. [10], Іващенко А., Поліщук Є., Дибби О.М. [11], Абакуменко О.В., Куценко Б.І. [12], Тульчинської С.О., Солосіч О.С., Голуб М.О. [13]. Проблематика фінансового забезпечення регіонального розвитку розглядалася автором [17 - 22]. Втім незважаючи на посилення уваги вітчизняних дослідників щодо специфіки краудфандингу, його розвиток знаходиться на початковому етапі в нашій країні. Актуальним є дослідження краудфандингу як методу фінансування соціально-економічного розвитку територіальних громад.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей краудфандингу як інструмента стимулювання розвитку територіальних громад.

Виклад основного матеріалу. Слово “краудфандинг” походить з англійського “crowdfunding”, що в перекладі означає „фінансування натовпом” або „суспільне фінансування”. Вважається, що термін краудфандинг з'явився одночасно з терміном краудсорсинг в 2006 році і його автором є Джефф Хау [14], який під краудфандингом розуміє колективне співробітництво людей (донорів), які добровільно об'єднують свої гроші або інші ресурси разом, як правило через інтернет, щоб підтримати зусилля інших людей або організацій (реципієнтів). Таким чином, ідея краудфандингу полягає на залученні й розподілі фінансових ресурсів через інтернет-платформи. Суб'єктами краудфандингу є донори, які здійснюють пожертви для реалізації певних проектів чи стартапів та реципієнти, тобто об'єкти, які потребують фінансування. Сам процес відбувається на спеціальних інтернет-платформах, що допомагають створювати максимально повний опис проекту або потреби у залученні фінансових ресурсів.

Краудфандинг дозволяє залучати фінансові ресурси великої кількості людей для реалізації різноманітних ідей і проектів. Послуга, зазвичай,

надається через спеціалізований Інтернет-портал, на якому, після детальної реєстрації, користувач створює заявку на фінансування проекту. Це може бути новий бізнес (стартап), створення ЗМІ чи телепрограми, запис музичного альбому чи проведення концерту, проект місцевого розвитку тощо.

Спеціалізовані Інтернет-платформи допомагають створювати максимально повний опис проекту або потреби у фінансуванні. Як правило, вони дозволяють використовувати вкладення у вигляді фотографій, посилань на відео, документи (бізнес-план та інше). Вказується необхідна сума для фінансування, термін, на який залучаються гроші, та бажаний відсоток доходу потенційного інвестора. Якщо проект має соціальний характер, то зазвичай вказується, що це безповоротна фінансова допомога. Нерідко такі портали просувають проекти в популярних соціальних мережах, роблять розсилку в потенційно зацікавлених групах [15, с.108 -109].

Підґрунтям функціонування краудфандінгу є наступні принципи [10, с.15]:

- цільовий характер, що полягає, з одного боку, у визначенні мети використання майбутніх залучених коштів. З іншого боку, передбачається попередній вибір сегменту інвесторів (спонсорів), на який розраховують ініціатори проекту, що встановлюється при розробці стратегії залучення коштів;
- зацікавленість майбутніх спонсорів, що визначається у вигляді встановлення грошової винагороди; отримання певного предмету, що становить не грошову, а моральну цінність; пам'ятного надпису з ім'ям спонсора у певному документі або на певному предметі;
- транспарентність залучення та використання залучених фінансових ресурсів;
- зручність для інвестора при внесенні коштів.

Поряд з цим науковці звертають увагу на загрози та недоліки краудфандінгу до яких, зокрема, відносять: неможливість протидіяти бюрократичним процедурам, неможливість використовувати для фінансування масштабних проектів, значна асиметричність інформації при здійсненні операцій, значний ризик банкрутства для підприємств-позичальників, значний рівень невизначеності для інвесторів.

Дослідники особливостей краудфандінгу виділяють кілька його видів в залежності від винагороди інвесторам.

Перший вид краудфандінгу – це краудфандінг без винагороди інвестору. Пожертви зазвичай є добровільними актами, зробленими на основі альтруїзму і без будь-яких зобов'язань для одержувача. Разом з тим, альтруїзм інвесторів має свої межі, що стримує можливості цього варіанту і звужує коло проектів, які можуть бути профінансовані таким чином. Найчастіше ця модель

застосовується в соціальних, політичних, екологічних та медичних проектах. Варто зазначити, що до 2012 року цей напрям був домінуючим в рамках всього краудфандингу. В якості прикладів краудфандингових платформ, де використовується цей вид, можна привести Betterplace в Німеччині, «Godfundme» в США та Respekt в Австрії. Більша кількість діючих краудфандингових платформ в Україні відносять до цього виду.

Другий, що активно розвивається на сучасному етапі та є найпоширенішим видом – краудфандинг з певною нефінансовою винагородою інвестору. Вважається, що цей вид краудфандингу є найбільш ефективним інструментом збору коштів на будь-які проекти, починаючи від креативних і закінчуючи складними технологічними продуктами. Окремим випадком схеми «нефінансової винагороди» є модель попереднього замовлення. Аналіз діяльності краудфандингових платформ показує, що матеріальна винагорода зазвичай представлена товарами або послугами для спонсорів (інвесторів), такими як різні носії інформації з аудіо- та відеозаписом, фотографіями, музичними треками; можливість отримувати інформацію з хмарного сховища файлів; технічні пристрої та ін. Найчастіше інвестори сприймають краудфандингові платформи в якості звичайного інтернет-магазину, що допомагають фінансувати технологічні продукти, але з відстрочкою доставки товару. Найуспішнішою платформою, яка працює за принципом нефінансової винагороди і, зокрема, пропонує модель попередніх замовлень, є платформа Kickstarter, яка тільки за 2015 рік зібрала 1,5 млрд дол, а в 2019 році пододала позначку в 4,2 млрд дол.

Третій вид краудфандингу – інвестиційний (акціонерний) з винагородою інвестору, який називають краудінвестингом. На сучасному етапі краудінвестинг функціонує у таких наступних моделях: роялті, краудлендинг і акціонерний краудфандинг.

Модель роялті передбачає, що спонсор, крім нефінансових бонусів та різних заохочень, отримує частку від доходів або прибутку фінансованого проекту. Цей підхід активно практикується в сфері фінансування музики, розробки ігор, фільмів тощо.

Краудлендинг (також вживається термін «народне кредитування») – метод онлайн-кредитування фізичними особами інших фізичних осіб або компаній через спеціально створені інтернет-ресурси. Цей метод практично не відрізняється від банківського кредитування, тільки замість одного позичальника автор проекту отримує кредитування від сотень або тисяч людей у вигляді мікрокредитів. Перевагою цієї форми краудфандингу для кредиторів виступають більш високі ставки та надання позики у дуже широкому спектрі галузей, а для позичальника – відсутність великого обсягу документації, низькі ставки і зручність отримання кредиту.

Акціонерний краудфандинг – форма залучення інвестицій, яка будується на класичній схемі участі в акціонерному капіталі компанії. Інвестуючи свій капітал в компанію, інвестор отримує частку в статутному капіталі компанії за допомогою цінних паперів. Вона дозволяє інвестувати невеликі суми в тільки починаючих свій розвиток неpubлічних компаній. У той же час, дана форма є найбільш обговорюваною і суперечливою, оскільки зачіпає організаційно-правову форму компанії і пов’язана з великими ризиками як для інвесторів, так і для підприємців. «Seedrs.com» у Великобританії є краудфандинговою платформою, що спеціалізується на залученні інвестицій саме в акціонерний капітал [16].

Культуру краудфандингу в Україні почала формувати громадська організація «Garage Gang» (Гараж Генг), яка перша заснувала всеукраїнську цифрову платформу з колективного фінансування «Спільнокошт» ще у 2012 році. З 2016 року почали активно створюватись локальні та тематичні краудфандингові платформи, такі як «Мое Місто» та платформа освітніх проєктів «GO Fund». Вітчизняні краудплатформи орієнтовані в основному на місцевий ринок. Вони популяризуються і застосовуються у різних громадських сферах: від суто комерційних структур до культурних, творчих, соціальних та інноваційних, які націлені на розвиток суспільства.

Від початку повномасштабної війни в Україні використання краудфандингових платформ набуває все більшої актуальності, оскільки на них відбувається збір коштів на фінансування таких проєктів: на Спільнокошті – «FluRARium – прихисток для біженців», «Etis.help доставка гуманітарної допомоги», «Школа естетичного виховання дітей вимушених переселенців». На платформі «dobro.ua» створено Скарбничку «dobro.ua – Україна понад усе!». Цей проєкт створений з метою збору благодійних внесків користувачів, які бажають підтримати проєкти, спрямовані подолання наслідків військових дій в Україні, в тому числі на допомогу військовим та мирним громадянам, які постраждали. На платформі «Мое місто» вирішили усі зібрані кошти направити на оборону міста Одеса. Загальна сума становила 89 278 гривень. Кошти були спрямовані на закупівлю ліків, продуктів харчування для ЗСУ, лікарень та пологових будинків [7].

Що стосується використання краудфандінгу в якості інструменту розвитку місцевих громад, то цей напрям колективного фінансування тільки формується. Проте кількість прикладів, коли люди починають використовувати різні форми самофінансування розвитку територіальних спільнот, різко зростає. Особливо це характерно для небагатих країн і демонструє кризу механізмів державного фінансування місцевого розвитку.

Благодійна організація “Mara Woman” у Молдові через краудфандингову платформу “Indiegogo” вирішила проблеми з працевлаштуванням жінок у

кількох місцевих сільських громадах. Проект, що був виставлений на краудфандинг, стосувався виробництва в'язаних речей на замовлення з подальшою пересилкою замовнику. На зібрані 12 565 дол. закупили обладнання для в'язання, і жінки в селах були забезпечені роботою. Спонсори проекту згодом отримали якісні в'язані речі від колишніх безробітних.

Прикладів колективного фінансування місцевого розвитку в Україні чимало: від дитячих майданчиків у дворах – до створення міських парків. Інтернет-краудфандинг з цією метою використовується поки що рідко, незважаючи на досить значний потенціал. Це можна пояснити як відсутністю такої практики в українських громадах, так і недостатньою поширеністю інформації про можливості цього інструменту.

Крім того, як засвідчив світовий досвід реалізації проектів Програми розвитку ООН, дієвість колективного фінансування залежить від соціального капіталу місцевих громад, їх згуртованості та рівня довіри. Завдання підвищення ефективності краудфандингу вирішується вже не в технічній площині – це питання формування згуртованих спільнот, зацікавлених у своєму розвитку.

У загальному вигляді здатність окремих домогосподарств діяти в рамках єдиної територіальної громади визначається декількома чинниками. Першим фактором є ступінь однорідності інтересів членів спільноти та відсутність суперечностей. Другий фактор – поінформованість членів групи про єдність інтересів. Третім чинником є інтенсивність індивідуальних мотивів. Четвертим фактором ефективної колективної дії є величина витрат на організацію та підтримку єдності спільноти. Разом з тим, варто зазначити, що без наявності легітимного механізму прийняття спільних колективних рішень, громада не зможе ефективно використовувати спільні, в тому числі фінансові ресурси [15, с.109 - 111].

Висновки. Таким чином, краудфандинг є перспективним інструментом залучення коштів для розвитку територіальних громад. Проте в Україні для належного застосування такої форми фінансування існує низка перешкод різного характеру, які потребують вирішення. Передусім, слід чітко окреслити на законодавчому рівні поняття «краудфандинг», його види, а також порядок його застосування як колективної форми фінансування. По-друге, необхідно проводити активну роботу з громадою в площині представлення проектів та їх результатів для місцевого розвитку. По-третє, слід підвищувати рівень інформованості місцевих суб'єктів підприємництва та органів місцевого самоврядування щодо розробки, підготовки та презентації проектів з метою залучення коштів. Окрім зазначеного, суттєвою проблемою в сучасних реаліях є вкрай низький рівень доходів населення, що значно утруднює їх участь у фінансуванні місцевого розвитку.

Література:

1. Dresner S. (2014). Crowdfunding. London: Wiley, 269 p.
2. Hemer J. A. A snapshot on crowdfunding. P. 44. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/52302/1/671522264.pdf>
3. Marks H. How Crowdfunding Is Disrupting VCs. Forbes. 2018. June 10. URL: <https://www.forbes.com/sites/howardmarks/2018/06/10/how-crowdfunding-is-disrupting-vc/#17227bd74823>
4. Gierczak, M. M. Bretschneider, U. Haas, Ph. Blohm, I. and Leimeister, J. M. (2015), “Crowdfunding: Outlining the New Era of Fundraising”, URL: https://www.alexandria.unisg.ch/239336/1/JML_516.pdf
5. Belleflamme, P. Lambert, T. and Schwienbacher, A. (2010), “Crowdfunding: An industrial organization perspective”, URL : <https://goo.gl/F0gd2C>
6. Ordanini, A. Miceli, L. Pizzetti, M. and Parasuraman A. (2011), “Crowd-funding: transforming customers into investors through innovative service platforms”. URL: <https://goo.gl/YyPfqS>
7. Теслюк С., Матвійчук Н., Демчук Н. Краудфандинг як сучасний спосіб фінансування: проблеми та перспективи його розвитку в Україні. Економіка та суспільство. 2022. № 37. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1183/1140>
8. Єлісеєва Л.В., Теслюк С.А. Краудфандинг як економічна форма фандрейзингу в умовах інформаційно-мережевої економіки. Цифрова економіка та економічна безпека. 2022. Випуск 1. С. 87 – 91.
9. Єлісеєва Л. В. Експонентний розвиток краудфандингу як інструмент активізації інноваційної діяльності. Економіка та суспільство. 2017. № 8. С. 3–8. URL: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/8_ukr/8_2017.pdf.
10. Волосович С.В., Василенко А.В. Краудфандинг як інноваційний метод фінансування проєктів. Modern Economics. 2017. № 4. С. 13 – 19
11. Іващенко А. І., Поліщук Є. А., Діба О.М. Перспективи розвитку краудфандингу в Україні як інструменту залучення коштів для підприємств малого та середнього бізнесу. Інвестиції: практика досвід. 2016. №21. С. 34–39.
12. Абакуменко О.В., Куценко Б.І. Краудфандинг як інструмент фінансування інноваційно-технологічних проєктів. Чернігівський науковий часопис. Серія 1, Економіка і управління. 2016. № 1 (7). С. 52 –60.
13. Тульчинська С.О., Солосіч О.С., Голуб М.О. Особливості краудфандинг як різновиду інвестування. Сучасні проблеми економіки і підприємництва. 2017. №19. С. 132 – 140.
14. Хау Дж. Краудсорсинг. Коллективный разум как инструмент развития бизнеса / Джефф Хау; Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2012. – 288 с.
15. Петрушенко Ю. Розвиток методів колективного фінансування як фактор соціально-економічного розвитку територіальних громад. Світ фінансів. 2014. №1. С. 106 – 113.
16. Шевченко О.М., Казак О.О. Розвиток краудфандингу в умовах цифрової трансформації економіки України. Ефективна економіка. 2019. №3. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.3.43
17. Стойка В. С. Міжнародний досвід залучення інвестицій в туристичний сектор. Sciences of Europe. 2021. № 81. Том 2. С. 19–22.
18. Стойка В. С. Інвестиційна діяльність в туристичній сфері. Danish Scientific Journal. 2021. № 52. Том 2. С. 7–11.
19. Стойка В. С. Державно-приватне партнерство в сфері туризму як інструмент розвитку економіки регіонів. Sciences of Europe. 2021. № 83. Том 3. С. 17–21.

20. Стойка В. С. Державно-приватне партнерство в розвинених країнах світу. *Sciences of Europe*. 2021. № 84. Том 2. С. 9–14.

21. Стойка В. С. Розвиток та функціонування кооперативних банків: зарубіжний досвід. Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. 2013. Вип. 2(1). С. 165–170.

22. Стойка В. С., Брітченко І. Г., Сембер С. В. Перспективи створення та функціонування кооперативних банків в Україні. *Економіка промисловості*. 2017. Київ: ІЕП НАН України. С. 22–38.

References:

1. Dresner S. *Crowdfunding*. London: Wiley, 2014. 269 p.
2. Hemer J. A. A snapshot on crowdfunding. P. 44. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/52302/1/671522264.pdf>
3. Marks H. How Crowdfunding Is Disrupting VCs. *Forbes*. 2018. June 10. URL: <https://www.forbes.com/sites/howardmarks/2018/06/10/how-crowdfunding-is-disrupting-vc/#17227bd74823>
4. Gierczak, M. M. Bretschneider, U. Haas, Ph. Blohm, I. and Leimeister, J. M. (2015), "Crowdfunding: Outlining the New Era of Fundraising", URL: https://www.alexandria.unisg.ch/239336/1/JML_516.pdf
5. Belleflamme, P. Lambert, T. and Schwienbacher, A. (2010). "Crowdfunding: An industrial organization perspective", URL: <https://goo.gl/F0gd2C>
6. Ordanini, A. Miceli, L. Pizzetti, M. and Parasuraman A. (2011). "Crowd-funding: transforming customers into investors through innovative service platforms". URL: <https://goo.gl/YyPfqS>
7. Tesliuk S., Matviichuk N., Demchuk N. (2022). Kraudfandynh yak suchasnyi sposib finansuvannya: problemy ta perspektyvy yoho rozvytku v Ukraini [Crowd-funding as a modern way of financing: problems and prospects for its development in Ukraine]. *Ekonomika ta suspilstvo*, no. 37. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1183/1140> [in Ukrainian].
8. Yelisieieva L., Tesliuk S. (2022). Kraudfandynh yak ekonomichna forma fandreizynhu v umovakh informatsiino-merezhevoi ekonomiky. [Crowdfunding as an economic form of fundraising in the information and network economy]. *Cyfrova ekonomika ta ekonomichna bezpeka*. Vypusk 1. S. 87 – 91 [in Ukrainian].
9. Yelisieieva, L. (2017). Eksponentnyi rozvytok kraudfandynhu yak instrument aktyvizatsii innovatsiinoi diialnosti [Exponential development of crowdfunding as a tool for activation of innovative activity]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 8, 3–8. URL: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/8_ukr/8_2017.pdf [in Ukrainian].
10. Volosovych S., Vasylenko A. (2017). Kraudfandynh yak innovatsiinyi metod finansuvannya proektiv [Crowdfunding as an innovative method for financing projects]. *Modern Economics*. 4, s. 13 – 19 [in Ukrainian].
11. Ivashchenko, A. I. Polishchuk, Ye. A. and Dyba, O.M. (2016). Perspektyvy rozvytku kraudfandynhu v Ukraini yak instrumentu zaluchennia koshtiv dlia pidpriemstv maloho ta serednoho biznesu [Outlooks of crowdfunding in Ukraine as an instrument or raising funds for small and medium enterprises], *Investytsii: praktyka ta dosvid*, no. 21, pp. 34-39 [in Ukrainian].
12. Abakumenko, O.V. and Kutsenko, B.I. (2016). Kraudfandynh yak instrument finansuvannya innovatsiino-tekhnologichnykh proektiv [Kraudfanding as a tool for financing innovation and technology projects], *Chernihiv's'kyj naukovyj chasopys. Serii 1, Ekonomika i upravlinnia*, vol. 1 (7), pp. 52 –60 [in Ukrainian].

13. Tulchynska, S.O Solosich, O.S. and Holub, M.O (2017). Osoblyvosti kraudfandynh yak riznovydu investuvannia. [Features of crowdfunding as a form of investment], *Suchasni problemy ekonomiky i pidpriemnytstvo*, vol.19, pp. 132 – 140 [in Ukrainian].
14. Khau Dzh.(2012). Kraudsorsynh. Kollektivnyi razum kak instrument razvytyia biznesa []. Per. s anhl. M.: Alpyna Pablysher, 2012. 288 s. [in Russian].
15. Petrushenko Yu. Rozvytok metodiv kolektyvnoho finansuvannia yak faktor sotsialno-ekonomichnoho rozvytku terytorialnykh hromad [Development of collective methods financing as a factor socio-economic development territorial communities] [in Ukrainian].
16. Shevchenko, O. M. and Kazak, O. O. (2019). Rozvytok kraudfandynhu v umovakh tsyfrovoy transformatsii ekonomiky Ukrainy [Crowdfunding development in the conditions of digital transformation of Ukraine's economy]. *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 3, URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6957>. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.3.43 [in Ukrainian].
17. Stoika V. S. (2021). Mizhnarodnyi dosvid zaluchennia investytsii v turystychnyi sektor [International experience of attracting investments in the tourism sector]. *Sciences of Europe*. No 81. Vol. 21. Pp. 19–22. [in Ukrainian].
18. Stoika V. S. (2021). Investytsiina diialnist v turystychnii sferi [Investment activity in the tourism industry]. *Danish Scientific Journal*. No 52. Vol. 2. Pp. 7–11. [in Ukrainian].
19. Stoika V. S. (2021). Derzhavno-pryvatne partnerstvo v sferi turyzmu yak instrument rozvytku ekonomiky rehioniv [Public-private partnership in the field of tourism as a tool of the regional economic development]. *Sciences of Europe*. No 83. Vol. 3. Pp. 17–21. [in Ukrainian].
20. Stoika V. S. (2021). Derzhavno-pryvatne partnerstvo v rozvynenykh krainakh svitu [Public-private partnership in the develop countries of the world]. *Sciences of Europe*. No 84. Vol. 2. Pp. 9–14. [in Ukrainian].
21. Stoika V. S. (2013). Rozvytok ta funktsionuvannia kooperatyvnykh bankiv: zarubizhnyi dosvid [Development and functioning of cooperative banks: foreign experience]. *Teoretychni i praktychni aspekty ekonomiky ta intelektualnoi vlasnosti*. 2013. Vol. 2(1). Pp. 165–170. [in Ukrainian].
22. Stoika V. S., Britchenko I. H., Sember S. V. (2017). Perspektyvy stvorennia ta funktsionuvannia kooperatyvnykh bankiv v Ukraini [Prospects for the creation and functioning of cooperative banks in Ukraine]. *Ekonomika promyslovosti*. Kyiv: IEP NAN Ukrainy. Pp. 22–38 [in Ukrainian].

УДК 368.013

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-262-275](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-262-275)

Татаріна Тетяна Володимирівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри банківської справи та страхування, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, проспект Перемоги 54/1, м. Київ, 03057, тел.: (050) 160-55-30, <https://orcid.org/0000-0002-5900-3949>

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО РИНКУ ПЕРЕСТРАХУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Обґрунтовано, що успішне функціонування ринку перестраховування є важливим, пріоритетним напрямом розвитку, оскільки забезпечує фінансову безпеку страхового ринку. Під час війни зниження всіх економічних показників в країні є неминучим, зокрема це негативно впливає на страховий ринок і його складову – ринок перестраховування. Проаналізовано показники за надходженнями премій на ринку вхідного і вихідного перестраховування, в розрізі внутрішнього перестраховування і зарубіжного, що вказує на суттєві спадні процеси у першому півріччі 2022 року. Досліджено причини негативних тенденцій. Крім впливу воєнних дій в країні, визначальним чинником зниження показників перестраховувальної діяльності на ринку виявлено: впровадження регулятором валютних обмежень, що з однієї сторони має на меті підтримати стабільність національної валюти, з іншої – унеможливорює ефективні партнерські зв'язки з іноземними перестраховиками та пролонгацію облігаторних договорів перестраховування в наступному році.

З'ясовано, що новим викликом для страхової і перестраховувальної галузі є поява нових, нетрадиційних ризиків, зокрема ризиків, пов'язаних з наслідками коронавірусу, війни і кіберризиками. До таких ризиків необхідно включати перестраховувальне покриття, адже вони мають кумулятивний характер та велику страхову вартість.

Виявлено, що найбільш упереджено страхові компанії ставляться до страхування та перестраховування воєнних ризиків. Така «стриманість» страховиків пов'язана з відсутністю досвіду в страхуванні таких ризиків, величезними збитками та відмовою іноземних партнерів у покритті згаданих ризиків.

В статті запропоновано шляхи вирішення окреслених проблем. Зокрема доцільно створювати пули за видами ризиків, підґрунтям для цього є досвід зарубіжних країн. Удосконалювати існуючі та вводити нові умови в договори, які передбачають покриття воєнних ризиків. Здійснювати розробку нових

страхових продуктів, пов'язаних з наслідками воєнних ризиків, зокрема травмування населення та пошкодження їх майна або майна юридичних осіб через спрацювання мін та інших боєприпасів.

Ключові слова: страхування, перестраховування, стан та проблеми ринку перестраховування під час війни, пандемія, кіберризика, воєнні ризики.

Tatarina Tetyana Volodymyrivna PhD in economics, associate professor, associate professor of the department of banking and insurance, Kyiv National University of Economics named after Vadym Hetman, Peremogy Ave., 54/1, Kyiv, 03057, tel.: (050) 160-55-30, <https://orcid.org/0000-0002-5900-3949>

THE FUNCTIONING OF THE DOMESTIC REINSURANCE MARKET IN THE CONDITIONS OF THE MARTIAL STATE

Abstract. It is substantiated that the successful functioning of the reinsurance market is the important, priority direction of the development, as it ensures the financial security of the insurance market. During the war, the decline in all economic indicators in the country is inevitable, in particular, it negatively affects the insurance market and its component - the reinsurance market. The indicators of premium earnings on the market of incoming and outgoing reinsurance, in terms of domestic and foreign reinsurance, were analyzed; and they indicate the significant downward trends in the first half of 2022. The reasons for the negative trends were investigated. In addition to the influence of military operations in the country, the determining factor in the decrease in the reinsurance activity on the market was found the implementation of the currency restrictions by the regulator, which, on the one hand, aims to support the stability of the national currency, on the other hand, makes impossible the effective partnerships with the foreign reinsurers and the extension of the obligatory reinsurance contracts for the next year.

It was studied out that the new challenge for the insurance and reinsurance industry is the emergence of new, non-traditional risks, in particular, risks associated with the consequences of the coronavirus, war and cyber risks. Such risks should include the reinsurance coverage, because they have a cumulative nature and a large insurance value.

It was found that the insurance companies are mostly prejudiced towards the insurance and reinsurance of the war risks. Such "reticence" of the insurers is due to the lack of experience in the insuring of such risks, huge losses and the refusal of the foreign partners to cover the mentioned risks.

The article proposes the ways to solve the outlined problems. In particular, it is expediently to create the pools by types of risks; the basis for this is the experience of foreign countries. To improve the existing and to introduce the new conditions in

the contracts that provide coverage of war risks. To develop the new insurance products related to the consequences of war risks, including injury to the population and damage to their property or property of the legal entities due to the detonation of mines and other munitions.

Keywords: insurance, reinsurance, state and problems of the reinsurance market during the war, pandemic, cyber risks, war risks.

Постановка проблеми. На десятому місяці повномасштабної війни більшість страхових компаній адаптувалися і почали розробляти та реалізовувати послуги, які передбачають покриття військових ризиків. Але зважаючи на величезні збитки від руйнування помешкань населення, підприємств та інфраструктури через воєнні обстріли, страховики дуже зважено підходять до формування страхових продуктів. Компанії пропонують послуги, застосовуючи в страхових договорах певні застереження. Також однією з причин «обмеженості» страхового покриття є ускладненість перестраховування ризиків, особливо у іноземних партнерів. Тому дослідження українського ринку перестраховування під час війни, виявлення і розв'язання проблем його розвитку є важливим завданням. Звідси обрана тема публікації актуальна і в той же час складна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти ринку перестраховування досліджували вітчизняні вчені В. Базилевич, О. Гаманкова, О. Кнейслер, С. Осадець, Р. Пікус, К. Третяк та зарубіжні: Д. Бланд, М. Коулмен, К. Пфайффер та ін. Водночас неосвітленими питаннями залишились особливості функціонування ринку перестраховування в умовах воєнного стану, виявлення слабких місць у перестрахованні та обґрунтування напрямів їх нівелювання.

Мета статті. Метою статті є визначення особливостей функціонування вітчизняного ринку перестраховування, обґрунтування проблем розвитку та шляхів їх вирішення в умовах війни.

Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- дослідити особливості функціонування ринку перестраховування в Україні під час війни;
- виявити проблеми, які сьогодні існують в перестрахованні та з'ясувати можливі шляхи їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Через катастрофи, суспільні потрясіння та під час війни падіння економічних показників країни є неминучим. В Україні з початком воєнних дій відбулося зниження ВВП, обсягів надання фінансових послуг, зокрема і страхових.

Згідно опитування страховиків-учасників Асоціації «Страховий бізнес» на кінець квітня 2022 р. зазначено, що «лише 5% компаній стабільно та без

проблем продовжують роботу. Біля 60% працюють, проте мають певні труднощі. Майже 30% стикнулись з вимушеним перериванням діяльності і лише частково відновили роботу, а 10% взагалі ще не можуть відновити операційну діяльність» [1].

У всіх ризикових та кризових ситуаціях підтримка страхових компаній з боку перестраховиків постає очевидним і доцільним, адже перестраховання – механізм, котрий забезпечує фінансову стійкість та рентабельність страхових операцій. Ринок перестраховання надає фінансову безпеку національному страховому ринку і, як наслідок, підвищує економічну стабільність у суспільстві.

Водночас ринок перестраховання є частиною страхового, тому завжди чуттєво реагує на всі потрясіння в економіці і не завжди може виконувати свою головну функцію – вторинний розподіл ризиків, через регуляторні чи цінові перепони. В такій ситуації страховики не можуть своєчасно виконувати свої зобов'язання щодо виплат страхового відшкодування і тягар відновлення по цих об'єктах буде перекладений на власників або заподіювачів шкоди.

Негативні наслідки будуть мати як страхувальники, страховики, так і держава. Для власників підприємств – це неотримання компенсацій по виплатах та посилення наслідків війни для економіки держави. Для страховиків – може спричинити банкрутство після самостійного здійснення надвеликого страхового відшкодування [2].

Розглянемо який вплив спричинила війна на показники перестраховальної діяльності вітчизняних страховиків. Обсяг та частку премій за вихідним перестрахованням за шість місяців 2020-2022 рр. унаочнює табл.1.

Таблиця 1

Обсяг і частка премій за вихідним перестрахованням у валових страхових преміях на українському страховому ринку за I півріччя 2020 - 2022 рр.

Показники	I півріччя 2020 р.	I півріччя 2021 р.	I півріччя 2022 р.
Обсяг валових страхових премій, млн грн	21008,0	24779,8	17656,4
Обсяг премій, переданих у перестраховання, млн грн	4191,0	4660,8	2233,6
Частка перестраховальних премій у валових, %	19,9	18,8	12,7

Джерело: складено автором на основі [3]

Обсяг страхових премій і премій переданих у перестраховання у довоєнний період збільшується. Падіння цих показників спостерігається у 2022 році через воєнні дії в Україні: на третину за обсягом страхових премій і більше як у 2 рази за перестраховальними операціями. Частка перестраховальних премій у першому півріччі 2021 р. становила 18,8%, а у 2022 – зменшилась до 12,7%.

Визначимо, співвідношення премій з перестраховання, переданих перестраховикам - резидентам і перестраховикам-нерезидентам за досліджуваний період (табл.2).

Аналіз надходжень премій за договорами перестраховання, сплачених резидентам свідчить про їх суттєве зменшення під час війни.

Таблиця 2

Динаміка і структура вихідного перестраховання вітчизняних страховиків за показниками премій за I півріччя 2020 - 2022 рр.

Показники	I півріччя 2020 р.	I півріччя 2021 р.	I півріччя 2022 р.
Сплачені перестрахові премії (млн. грн.), у тому числі:	4191,0	4660,8	2233,6
- перестраховикам-резидентам	2257,5	1932,1	486,3
-перестраховикам-нерезидентам	1933,5	2728,7	1747,3
Частка перестраховиків-резидентів у сплачених преміях, %	53,9	41,4	21,8
Частка перестраховиків-нерезидентів у сплачених преміях, %	46,1	58,6	78,2

Джерело: складено автором на основі [3]

Частка перестраховиків-резидентів у сплачених преміях за період дослідження знижується, особливо помітно за перше півріччя 2022 р. – 21,8%, проти 41,4% у 2021р. Частка іноземних перестраховиків у преміях, навпаки, має тенденцію до зростання.

Крім вихідного перестраховання на ринку страховики використовують вхідне. Показники премій за договорами вхідного перестраховання можна відслідкувати за табл.3.

Таблиця 3

Обсяг і частка премій за вхідним перестрахованням у валових страхових преміях за I півріччя 2020 - 2022 рр.

Показники	I півріччя 2020 р.	I півріччя 2021 р.	I півріччя 2022 р.
Обсяг валових страхових премій, млн грн	21008,0	24779,8	17656,4
Обсяг премій, що надійшли від перестраховальників, млн грн	1805,9	1646,2	574,5
Частка премій від перестраховальників у валових преміях, %	8,6	6,6	3,3

Джерело: складено автором на основі [3]

Обсяг надходжень премій за вхідним перестрахуванням на порядок нижче від вихідного. Спостерігається тенденція до зниження частки вхідного перестрахування: з 8,6% до 3,3%.

Підґрунтям для виникнення спадних процесів у показниках перестраховальної діяльності вітчизняних страховиків можна визначити наступне:

- воєнні дії в Україні, що зумовлюють зниження всіх економічних індикаторів у суспільстві і життєдіяльності населення, зокрема і страхового сегменту;
- впровадження регулятором валютних обмежень, необхідних для підтримання стабільності національної валюти під час війни та їх вплив на перестраховальну діяльність;
- нові виклики для страховиків і перестраховиків з появою нетрадиційних ризиків.

Отже за період війни відслідковуємо зниження показників, як страхових премій, так і перестраховальних, зокрема і частки премій на ринку вхідного і вихідного перестрахування. «Найбільший спад обсягів діяльності припав на кінець I кварталу 2022 року. У II кварталі падіння було менш стрімким – страховики змогли налагодити роботу в умовах війни. Операції вихідного перестрахування знизилися вдвічі – з 4,7 млрд грн до 2,3 млрд грн порівняно з аналогічним періодом минулого року. Перестрахування всередині країни скоротилося вчетверо – з 1,9 млрд грн до 0,5 млрд грн [3]».

Крім цього погіршує функціонування ринку перестрахування, запроваджені після 24 лютого 2022 р. НБУ валютні обмеження, котрі ускладнюють розрахунки з іноземними перестраховиками та знижують ймовірність пролонгації облігаторних договорів перестрахування в наступному році [4].

Такі обмеження можуть негативно позначатися не тільки на своєчасному виконанні контрагентами зобов'язань, але й впливатимуть на взаємовідносини учасників ринку перестрахування загалом.

Очевидним є, неможливість розміщення за допомогою перестраховальних операцій високовартісних об'єктів (крупних промислових комплексів, таких як металургійні та машинобудівні комбінати, авіаційні та морські судна) на внутрішньому страховому ринку. Вони потребують значної місткості або певної спеціалізації, а отже спонукають до перерозподілу цих ризиків на міжнародних перестраховальних ринках. «Як приклад, можна навести галузі, що наразі перестраховані та знаходяться під загрозою не покриття: підприємства оборонної та авіаційної галузей, газової та машинобудівної спеціалізації, агропромислового комплексу, фармацевтичного

та металургійного виробництва, залізничний та автомобільний транспорт, а також їх вантажі, гіганти харчової промисловості, тощо[2]».

Дійсно, утримання крупних ризиків на власній відповідальності страховиків потребує відповідної місткості страхового ринку. Але чи мають страхові компанії необхідний рівень статутного капіталу і резервів на внутрішньому ринку щодо прийняття високовартісних об'єктів? Застосовуючи вимоги вітчизняного законодавства: «якщо страхова сума за окремим об'єктом страхування перевищує 10% суми сплаченого статутного фонду, сформованих вільних резервів і страхових резервів, страховик зобов'язаний укласти договір перестраховування», приведемо розрахунки (табл.4).

Таблиця 4.

**Обсяги статутного капіталу та страхових резервів
в Україні на 01.07.2022 р.**

Період визначення	Обсяг статутного капіталу, млн грн	Обсяг страхових резервів, млн грн	Обсяг статутного капіталу і страхових резервів разом		10% за вимогами законодавства, млн дол.
			млн грн	млн дол.	
01.01.2012	14091,8	11179,3	25271,1	3158,9	315,9
01.07.2022	8212,2	36502,4	44714,6	9172,8	917,3

Джерело: складено автором на основі [3].

За десять років обсяги страхових резервів зросли більше як у 3 рази, але обсяг статутного капіталу зменшився. Загальний обсяг цих показників в гривневому і доларовому еквіваленті має позитивну тенденцію. Відповідно до законодавчих вимог утримання страховиків щодо крупного об'єкту на українському ринку підвищилось з 315,9 до 917,3 млн дол. Наведені в табл.4 розрахунки доводять, що місткість вітчизняного страхового ринку по утриманню на відповідальності страховиків особливо крупних об'єктів хоч і збільшується, але поки є недостатньою. Тому крупні ризики мають обов'язково перестраховуватись закордоном на міжнародних страхових ринках.

Через регуляторні обмеження страждають не тільки страховики, а й весь фінансовий ринок. Це звужує можливості кредитування під заставу великих об'єктів, адже банки не приймають у заставу незастраховане майно. Лише іноземні страховики, які мають гарантії від своїх материнських компаній, мають змогу продовжувати приймати на страхування великі ризики.

Також на початку року традиційно відбувається переукладання облігаторних перестраховувальних договорів. На тлі й без того відсутнього бажання в іноземних перестраховиків надавати покриття Україні, неможливість оплати перестраховувальних премій ставить під загрозу подальше

існування страхового ринку. Саме з цих причин страхові компанії очікували на зміни у Постанові НБУ до кінця цього року, щодо лібералізації умов функціонування страхового сектору.

Відповідна постанова нарешті прийнята від 9 грудня 2022 року № 242 «Про внесення змін до постанови Правління Національного банку України від 24 лютого 2022 року № 18», котра пом'якшує валютні обмеження НБУ з огляду на звернення представників фінансового ринку, державних органів і бізнесу та ураховуючи завдання збереження макрофінансової стабільності й захисту міжнародних резервів України.

Страховики тепер отримають можливість проводити страхові платежі за договорами перестраховування, укладеними з нерезидентами, але за певних умов:

По-перше, перестраховик-нерезидент, з яким укладено договір перестраховування, повинен мати рейтинг фінансової надійності, що за класифікацією міжнародних рейтингових агентств відповідає рівню не нижче ніж "A3" (Moody's Investors Service), "A-" (Standard & Poor's), "A-" (Fitch Ratings), "A-" (A.M. Best).

По-друге, вітчизняна страхова компанія, яка передає ризики у перестраховування, має відповідати низці вимог, серед яких:

- 1) відсутність рішення НБУ про визнання структури власності страховика непрозорою;
- 2) відсутність рішення НБУ про визнання ділової репутації страховика, його власників істотної участі або керівників чи ключових осіб небездоганною;
- 3) дотримання страховиком нормативу платоспроможності та достатності капіталу й нормативу ризиковості операцій.

Для отримання підтвердження про відповідність вимогам для подальшої передачі обслуговуючому банку страховик має звернутися до НБУ.

Надання можливості сплачувати валютні платежі за договорами з перестраховиками-нерезидентами дасть змогу забезпечити дотримання страховиками зобов'язань перед клієнтами та міжнародними партнерами, що виникли станом на 31 травня 2022 року [5].

Внаслідок політичних і економічних потрясінь у світі, міжнародні страхові та перестраховальні ринки зазнають змін. Трансформуються послуги, які надають страхові і перестраховальні компанії, оновлюються технології надання пропозицій споживачам.

З історії становлення страхування відомо, що підґрунтям для виникнення того чи іншого виду страхування, завжди слугувала певна кризова ситуація, катастрофа, соціальні зміни. Так, через велику Лондонську пожежу 1666 року одноосібні страховики починають впроваджувати вогневе страхування. У ХУІІІ столітті, в період вільного підприємництва та зародження

ринкових відносин, у суспільстві виникає необхідність страхування від нещасних випадків, адже використання новітніх на той час технологій (парових котлів, новинок хімічного виробництва) підвищило у рази кількість випадків травмування і смерті працівників.

З 2020 року, внаслідок COVID-19, починається еволюція у всіх галузях світової економіки, зокрема і в Україні. Відразу страховики розмістили на своїх веб-сайтах інформацію про зміни в політиці у зв'язку з пандемією. Наприклад, в Китаї страховики, що працюють в сегменті медичного страхування, розширили страхове покриття діючих полісів, щоб компенсувати витрати на лікування через COVID-19. В Італії, яка однією з перших постраждала від коронавірусу, страховики почали укладати договори безпосередньо для захисту страхувальників від ризику COVID-19.

Не стоять осторонь і українські страховики, хоча на початку пандемії у компаній були досить протилежні думки відносно змін. Деякі страховики на початку поширення коронавірусу застосовували цей випадок, як виняток з договору страхування. Інші, навпаки, розширювали програми медичного страхування, страхування життя за рахунок цієї події.

Захист від ковіду для індивідуальних клієнтів пропонують сьогодні страхові компанії: «ТАС», «ARX», «Універсальна», «ІНГО», «АСКА-Життя», «ВУСО», «Країна» та інші. Так, страхова група «ТАС» доповнила стандартний перелік ризиків за туристичним страхуванням «TAS-Travel» та «ТАС-Мандри» випадком - захворювання на COVID-19.

В той же час страхові компанії поводяться досить стримано відносно укладення договорів з медичними працівниками, адже рівень ризику захворіти досить високий. Якщо страховики і погоджуються на покриття цих ризиків, то за високу ціну.

Міжнародні аналітики компанії «Cargemini» згідно зі звітом World InsurTech Report 2020 року, зазначають, що пандемія COVID-19 стала з'єднувальною ланкою для знаходження нових шляхів надання послуг страховиками та залучення нових клієнтів, що діють у режимі «онлайн».

Цифровізація у страховій галузі призвела як до позитивних, так і негативних наслідків. Позитивні визначались вище, до негативних слід віднести:

- зменшення покриття авіаційних та майнових ризиків, оскільки ці сфери в період карантину не були такими затребуваними;
- зниження кількості укладених договорів в автострахуванні, особливо з водіями нових авто;
- необхідність лібералізації існуючих програм, пов'язаних зі страхуванням здоров'я та зниження тарифів в даному сегменті ринку страхування.

Тому страховикам слід працювати над новими можливостями, залучати партнерські зв'язки. В якості партнера можна залучати і державу, як це вже з

початку пандемії відбувається за кордоном. Прикладом такої співпраці може бути створення об'єднання страховиків, учасники якого поділяють у певній пропорції разом з державою збитки внаслідок спалаху епідемії коронавірусу.

За кордоном зі схожою ідеєю виступає Асоціація британських страховиків і Товариство з питань управління ризиком і страхування в США (Risk and Insurance Management Society).

Але не тільки через пандемію ринок страхування та перестраховування зазнає суттєвих змін. Через дистанційний формат роботи збільшилась кількість кібератак, оскільки власні мережі не можуть забезпечити такий захист, як офісна інфраструктура.

Розмір виплат по кібератаках власникам малого бізнесу зросла на 58% у першому півріччі 2022 року, порівняно з тим же періодом минулого року. У звіті компанії Coalition під назвою Cyber Insurance Claims Report за 2022 рік йдеться, що середня вартість такої претензії зараз досягла 139 тис доларів.

Ще одним напрямком, що спричиняє негативні зміни у суспільстві, економіці є воєнні ризики. Причому такі ризики впливають не тільки на економіку нашої країни, але і сусідніх країн.

Страхування військових ризиків – відносно новий в Україні страховий продукт. Він досить дорогий, оскільки такі ризики обов'язково перестраховуються на міжнародних ринках. «До 2014 року воєнні ризики були дивиною. І попит на такі продукти був тільки від компаній, які беруть участь, наприклад, у міжнародних перевезеннях вантажів, маршрути яких проходили поблизу гарячих точок. «Ринок War, terrorism, and political violence страхування – величезний. Зазвичай такі ризики приймає синдикат Lloyd's. На Україну в ньому припадає менше 1% [6]».

В 2014 році, з початком конфлікту на Донбасі, іноземні перестраховальні компанії пропонували свій захист внаслідок воєнних ризиків, але на той час тільки декілька вітчизняних страховиків були готові покривати ці ризики.

Страхування від воєнних ризиків купували підприємства з іноземним капіталом або компанії з агросектору, логістичні центри та підприємства альтернативної енергетики. «Саме так в Україні працювала переважна більшість західних проєктів. Вони всі обов'язково страхували подібні ризики. Там, де передбачалося фінансування міжнародних банків і фондів, від виконавців вимагалось обов'язкове комплексне страхування всього проєкту. Починаючи від процесу будівництва й закінчуючи всіма ризиками, що можуть виникати при його експлуатації. Наявність так званого полісу PVI (страхування від військових ризиків) також було обов'язковою умовою. З такою самою відповідальністю працював і український системний бізнес, який має сформовану культуру ризик-менеджменту. За власною ініціативою або за порадою страхових брокерів низка українських компаній оформлювали страхові договори на покриття воєнних ризиків ще навіть у лютому 2022 року [7]».

З початком війни у лютому 2022 року укладення страхових договорів в Україні і передача цих ризиків перестраховикам стає неможливим, адже «війна перестала бути ризиком, а перетворилась на реальність [8]».

Поступово страховий ринок адаптується до реалій війни. Страхові компанії починають пропонувати, хоча дуже в обмеженому варіанті, покриття воєнних ризиків додатково до майнового або включають їх в перелік подій в страхуванні від нещасних випадків.

Потреба в укладенні договорів, що покривають воєнні ризики зростатиме, а також і необхідність залучення додаткової місткості за допомогою системи перестрашування.

Ризики війни відносять до групи політичних ризиків. Перелік ризиків, які називають політичними, досить широкий: 1) Саботаж і терористичні акти (Sabotage and terrorist acts (S&T). 2) Страйки, безлад і народні заворушення (Strikes, Riots and Civil Commotion (SRCC); 3) Війна (War). 4) Втручання, повстання, революція, громадянська війна (Invasion, rebellion, revolution, civil war). 5) Політичне насильство (Political violence). 6) Зловмисні пошкодження (Malicious damage). 7) Перерва у виробництві (Break in production) внаслідок ризиків перелічених вище [9, с.294.]

Найбільш поширеними у світі серед визначених вище політичних ризиків є S&T і SRCC. До специфічних умов цих договорів можна віднести: обмеження страхового покриття, формування ціни страхового захисту, франшиза, формулювання поняття «страховий випадок», необхідність перестрашування щодо диверсифікації таких ризиків (рис.1).

Рис.1. Специфічні особливості умов договору страхування політичних ризиків
Джерело: складено автором

Об'єктом страхування за страховою угодою може бути будь-яке майно: фінансові установи, готелі, торгівельні центри, енергетичні комплекси, мости, тунелі, об'єкти будівництва. Але досить вибіркового підходу до державних, військових та політичних активів, посольств, трубопроводів і ліній електропередач.

На ціну страхового покриття разом із звичними для майнового страхування чинниками (вид об'єкта, його розташування, рівень безпеки, ліміт відповідальності страховика) впливають і нестандартні – майно з підвищеною чисельністю осіб (аеропорти, стадіони), а також і розміщення майна відносно до лінії фронту. За останнім чинником тарифи можуть бути значно диференційованими, наприклад, від 0,03% для активів у Західній Україні до 3,5% у безпосередній близькості до лінії бойових дій.

На розмір встановленої франшизи обов'язково впливає той же територіальний чинник. Він стрімко зростає через наближення до об'єкту страхування до лінії фронту.

Період врегулювання збитків може бути довгим. За такими договорами має бути чітко визначено поняття «страховий випадок», оскільки до майнових збитків, наприклад, за крупним промисловим підприємством, можуть призвести дії робітників підприємства, терористів, сепаратистів або військових операцій. Тому правильно трактувати «страховий випадок» досить складно, що призводить до спірних тлумачень, а отже до уповільнення врегулювання збитків страховальників.

Очевидно, що надати покриття за політичними ризиками у повному обсязі в межах внутрішнього ринку неможливо, оскільки розмір збитків може бути величезним. Тому перестраховання політичних ризиків на міжнародних страхових ринках є об'єктивною необхідністю. Купувати перестраховальний захист від політичних ризиків вітчизняні страховики можуть у синдикатах Ллойду. Захист у міжнародних перестраховиків надійний та якісний, але й ціна його надто висока. Андеррайтерське рішення щодо перестраховання об'єктів внаслідок актів тероризму або військових дій залежить від їх рівня ризикованості.

Альтернативою у диверсифікації таких специфічних ризиків на внутрішньому страховому ринку є знову ж створення пулів. І держава сьогодні, в особі наглядового органу в страхуванні, долучається до пошуку шляхів вирішення цієї проблеми. «Одним із механізмів є створення спеціального компенсаційного фонду або пулу на рівні держави із залученням коштів донорів та страховиків. Як показує успішний міжнародний досвід, створення аналогічних фондів є можливим на основі державно-приватного партнерства[8]».

Висновки. Наслідками воєнних дій на території України є відчутне падіння всіх економічних показників. Більшість підприємств значно знизили

обсяги виробництва, деякі загалом припинили свою діяльність. Війна вплинула на всі галузі економіки, зокрема і страхової. Аналіз показників страхової та перестраховальної діяльності свідчить про спадні тенденції. Ринок вхідного і вихідного перестраховування значно скоротився. Виявлені проблеми у функціонуванні вітчизняного ринку перестраховування: зниження обсягів надходжень, регуляторні перепони, поява і збільшення кількості нетрадиційних ризиків, зумовлює необхідність пошуку шляхів їх вирішення.

Позитивними змінами є спрощення законодавчих нормативів у частині оплати послуг за кордон за договорами перестраховування. У найближчій перспективі - розробка та удосконалення існуючих умов страхових договорів з «вторинних» наслідків війни (спрацювання мін та інших боєприпасів) в страхуванні майна та населення від нещасних випадків.

Як тільки Україна отримає гарантії безпеки за результатами війни, організувати успішну роботу в страхуванні та перестраховуванні воєнних ризиків можливо через об'єднання зусиль держави і страхового бізнесу у їх покритті або залучення послуг перестраховальних брокерів, котрі передаватимуть ризики на відповідальність провідним та високорейтинговим перестраховикам міжнародного страхового ринку.

Література:

1. Черняхівський В. План Маршалла для українського страхового ринку. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/yak-vplnula-viy-na-na-strahoviy-rinok-ekspert-ostanni-novini-50237940.html> (Дата звернення: 15.12.22)
2. Українські страховики попередили НБУ про негативні наслідки блокування перестраховування у нерезидентів. Openmind економіка. URL: <https://forinsurer.com/news/22/07/14/41492> (Дата звернення: 15.12.22)
3. Огляд страхового ринку за I півріччя 2020-2022 рр. НБУ. Статистика. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist#6> (Дата звернення: 15.12.22)
4. Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану. Постанова НБУ від 24 лютого 2022 року №18. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_24022022_18
5. Гришанова Н. Нацбанк пом'якшує низку валютних обмежень і розширює можливості страховиків сплачувати перестраховування за кордоном. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/216037_natsbank-pomyakshu-nizku-valyutnikh-obmezhen--rozshiryu-mozhlivost-strakhovikv-splachuvati-perestrakhuvannya-za-kordonom (Дата звернення: 16.12.22).
6. Непробивний поліс: що відбувається з воєнним страхуванням в Україні. І кого воно може «захистити». Спецпроект mind. Сучасний літопис українського бізнесу. URL: <https://mind.ua/publications/20245020-neprobivnij-polis-shcho-vidbuvaetsya-z-voennim-strahuvannyam-v-ukrayini> (Дата звернення: 18.12.22).
7. Семченко А. Країна можливостей: як доцільно страхувати приватні інвестиції та воєнні ризики. Openmind економіка. URL: <https://mind.ua/openmind/20250171-krayina-mozhlivostej-yak-docilno-strahuvati-privatni-investiciyi-ta-voenni-riziki> (Дата звернення: 18.12.22).
8. Бурбель Л. Шість головних викликів, з якими зустрівся страховий ринок упродовж шести місяців війни. Interfax – Україна інформаційне агентство. URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/856594.html> (Дата звернення: 16.12.22).

9. Татаріна Т. Страхування політичних ризиків та особливості їх перестраховання: європейський досвід, практика використання в Україні. *Вісник Волинського інституту економіки і менеджменту*. 2017. №19. С.289-297.

References:

1. Cherniakhovskiy V. (2022). Plan Marshalla dlia ukrainskoho strakhovoho rynku. [The Marshall Plan for the Ukrainian insurance market]. *biz.nv.ua*. Retrieved from: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/yak-vplinula-viyna-na-strahoviy-rinok-ekspert-ostanni-novini-50237940.html> [in Ukrainian].
2. Ukrainski strakhovyky poperedyly NBU pro nehatyvni naslidky blokuvannia perestrakhuvannia u nerezydentiv. [Ukrainian insurers warned the NBU about the negative consequences of blocking reinsurance for non-residents]. *Openmind economy*. Retrieved from: <https://forinsurer.com/news/22/07/14/41492> [in Ukrainian].
3. Ohliad strakhovoho rynku za I pivrichchia 2020-2022 rr. [Overview of the insurance market for the first half of 2020-2022]. *NBU. Statistics*. Retrieved from: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist#6> [in Ukrainian].
4. Postanova NBU «Pro robotu bankivskoi systemy v period zaprovadzhennia voiennoho stanu». [Resolution of the NBU «About the operation of the banking system during the introduction of martial law»] vid 24 liutoho 2022 roku №18 (n.d.). *NBU website*. Retrieved from: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_24022022_18 [in Ukrainian].
5. Hryshanova N. (2022) Natsbank pomiakshuie nyzku valiutnykh obmezhen i rozshyriuie mozhlyvosti strakhovykiv splachuvaty perestrakhuvannia za kordonom. [The National Bank eases a number of currency restrictions and expands the ability of insurers to pay reinsurance abroad]. *jurliga.ligazakon.net*. Retrieved from: https://jurliga.ligazakon.net/news/216037_natsbank-pomyakshu-nizku-valyutnykh-obmezhen--rozshiryu-mozhlyvist-strakhovikv-splachuvati-perestrakhuvannya-za-kordonom [in Ukrainian].
6. Neprobnyvi polis: shcho vidbuvaetsia z voiennym strakhuvanniam v Ukraini. I koho vono mozhe «zakhytyty». [Bulletproof policy: what is happening with military insurance in Ukraine. And who can it "protect"]. *Special project mind. Modern chronicle of Ukrainian business*. Retrieved from: <https://mind.ua/publications/20245020-neprobnyvnyj-polis-shcho-vidbuvaetsya-z-voennim-strahuvanniam-v-ukrayini> [in Ukrainian].
7. Semchenko A. (2022). Kraina mozhlyvostei: yak dotsilno strakhuvaty pryvatni investysii ta voenni ryzyky. [Land of Opportunity: How to Insure Private Investments and War Risks]. *Openmind economy*. Retrieved from: <https://mind.ua/openmind/20250171-krayina-mozhlyvostej-yak-dotsilno-strahuvati-privatni-investyciyi-ta-voenni-riziki> [in Ukrainian].
8. Burbel L. (2022) Shist holovnykh vyklykiv, z yakymy zustrivsia strakhovy rynek uprodovzh shesty misiatsiv viiny. [Six main challenges faced by the insurance market during the six months of the war]. *Interfax - Ukrainian news agency*. Retrieved from: <https://interfax.com.ua/news/blog/856594.html> [in Ukrainian].
9. Tatarina T. (2017) Strakhuvannia politychnykh ryzykiv ta osoblyvosti yikh perestrakhuvannia: yevropeyskyi dosvid, praktyka vykorystannia v Ukraini. [Insurance of political risks and peculiarities of their reinsurance: European experience, practice of use in Ukraine]. *Visnyk Volynskoho instytutu ekonomiky i menedzhmentu - Bulletin of the Volyn Institute of Economics and Management*, 19, 289-297 [in Ukrainian].

УДК 005 : 654.1

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-276-286](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-276-286)

Черемних Інна Володимирівна доктор наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри телебачення і радіомовлення, Навчально-науковий інститут журналістики Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Юрія Ілленка, 36/1, м. Київ, 04119, тел.: (044) 481-44-01, <https://orcid.org/0000-0002-1522-8978>

ЗНАННЯ ЯК КОНКУРЕНТНА ПЕРЕВАГА ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ФАХІВЦІВ ОСВІТИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Анотація. Нові креативні продукти привертають все більше уваги клієнтів, особливо в такі часи невизначеності, як війна. Знання стають саме таким інноваційно-креативним продуктом, затребуваним активом як сучасного суспільства, так і будь-якого підприємства, яке прагне розвиватися і бути успішним. У вищих навчальних закладах під час освітнього процесу великі труднощі у сфері комунікації виявляються у таких чинниках, як невмінні слухати і бути почутим, побудові розлогої комунікації-монологу замість діалогової, наявності різноманітних комунікаційних бар'єрів в отриманні знань, зокрема, під час тривожних станів, спричинених війною. Тому нині все очевиднішою постає потреба у вмілому застосуванні комунікаційних навичок, що базуються на знаннях і належать до універсальних компетентностей, так званих Soft Skills, а також в екологічному використанні і циркуляції знань між всіма членами колективу. Тобто знання є не тільки інтелектуальним капіталом освітянської галузі, а й конкурентною перевагою, що потребує необхідних інструментів для ефективного управління.

Сьогодні, щоб бути успішним і досягти поставлених цілей у навчальному процесі, недостатньо викладачеві створити робочу програму для здобувача освіти, в якій означити мету, завдання модулів, а слід налагодити всі навчальні бізнес-процеси на новій основі, що базуватиметься на багатоваріантності, гнучкості, критичному мисленні. У такому брифі викладач виконуватиме роль не тільки таскменеджера, суворого керівника, а й співучасника, емпатичного наставника, здатного до активного діалогу відповідно концепції «замовник – виконавець», де замовником виступає здобувач освіти, а виконавцем – професорсько-викладацький склад.

Ключові слова: знання, освіта, інтелектуальний капітал, освітянський процес, управління знаннями, нематеріальний ресурс.

Cheremnykh Inna Volodymyrivna Doctor of Science in Social Communications, Associate Professor of the Department of Television and Radio Broadcasting of the Educational and Scientific Institute of Journalism of Taras Shevchenko Kyiv National University, Yuriy Ilyenko St., 36/1, Kyiv, 04119, тел.: (044) 481-44-01, <https://orcid.org/0000-0002-1522-8978>

KNOWLEDGE AS A COMPETITIVE ADVANTAGE AND INTELLECTUAL CAPITAL OF EDUCATION SPECIALISTS IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY

Abstract. New creative products attract more and more customers' attention, especially in times of uncertainty such as war. Knowledge becomes just such an innovative and creative product, a sought-after resource of both modern society and any enterprise that seeks to develop and be successful. Great difficulties in the field of communication are manifested in such factors as the inability to listen and be heard, the construction of long-winded monologue communication instead of dialogue, the presence of various communication barriers in the acquisition of knowledge during the alarming conditions caused by the war during the educational process in higher educational institutions. Therefore, the need for skillful application of communication skills based on knowledge and belonging to universal competencies, so-called Soft Skills, as well as for the ecological use and circulation of knowledge among all team members, is becoming more and more obvious. That is, knowledge is not only the intellectual capital of the educational industry, but also a competitive advantage that requires the necessary tools for effective management.

In order, to be successful and achieve the goals set in the educational process, it is not enough for the teacher to create a work program for the student in which to define the purpose, tasks of the modules, but it is necessary to establish all educational business processes on a new basis, which will be based on multi variation, flexibility, critical thinking. In such a brief teachers play the role of not only a task manager, a strict leader, but also a partner, an empathetic mentor. Teachers are capable of active dialogue in accordance with the concept of "customer - executor", where the customer is the students, and the executor is the teaching staff.

Keywords: knowledge, education, intellectual capital, educational process, knowledge management, intangible resource.

Постановка проблеми. Ініціація нової ідеї чи нестандартного рішення народжується з нового знання, що пройшовши різні стадії життєвого циклу, має властивість збільшуватися, поширюватися, продаватися і приносить не тільки користь, а й прибуток. А в умовах цифровізації, гібридних воєн, знання перетворюється на могутній інтелектуальний капітал того, хто ним володіє.

Таким чином, знання сьогодні є нематеріальним ресурсом розвитку як людини, так і організації в умовах жорсткої конкуренції.

Стратегія гіперконкурентної боротьби на освітянському ринку нині програє більш затребуваним інноваційним концепціям, адже незважаючи на потужні зусилля створення й просування товарів і послуг завдяки поширенню різних каналів комунікацій, традиційні підходи закладів освіти щодо надання послуг втрачають увагу споживачів знань. Традиційні методи викладання, завдяки бурхливому розвитку цифрових технологій, втрачають свої монопольні позиції щодо потреб студентів у тому вигляді, які були раніше. Інтерактивні методи навчання на основі новітніх цифрових технологій із використанням візуалізації контенту, залишаються пріоритетними у підході задоволення потреб студентів, сприяють розвитку їх креативності, таланту. Завдяки віртуальним Гугл-класам, платформам Zoom, GoogleMeet викладачі швидше отримують зворотний зв'язок від здобувачів освіти, реагують і оптимізують споживчий попит, встановлюють довірливі стейкхолдерські стосунки зі студентами. Здобувачі освіти перетворюються на справжніх амбасадорів навчальних брендів, стають їхнім рупором, сприяють віральності знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міждисциплінарне поняття «знання» по-різному відображено у концепціях суспільного розвитку. Теорію нової економіки, яку досліджували П. Друкер, М. Кастельс, К. Сміт та інші, закріпив у терміні «економіка знань» американський економіст Ф. Махлуп у 1962 р. Цей концепт стосувався індустрії знань і полягав у тому, що знання відіграють визначну роль у сфері економіки і є джерелом зростання ВВП [1]. Пітер Друкер назвав суспільство, орієнтоване на знання, «неосферним». Крім того, він вважає, що саме менеджмент і тільки менеджмент, забезпечує в організаціях реальну ефективність накопичених знань і кваліфікації робітників [2].

Питаннями щодо розуміння специфіки використання, відтворення, поширення, управління знаннями займалися вчені з різних країн. Ми поділяємо думку українських науковців В. Пікалова та Г. Глухої, які зазначають, що «ефективне управління організаційними знаннями (колективними знаннями організації), особистісним досвідом і талантами працівників сприяє вирішенню суб'єктами господарювання найскладніших завдань, які ставить перед ними сучасний конкурентний ринок» [3, 164].

Проблемами конкуренції опікувалася чимала когорта дослідників із різних країн, серед яких ініціатори концепції «блакитного океану» Рене Моборн та В. Чан Кім. У своїй «Стратегії блакитного океану» вони зазначають, що головним пріоритетом на ринку виступає не конкуренція за увагу споживача, як було раніше у «червоному океані», а стратегія цінності, тобто користі для споживача. Вони стверджують, що можна створити бізнес

без конкуренції, тобто необхідно «створити такий стрибок у цінності для покупців і компаній, завдяки якому відкривається новий, не охоплений конкуренцією простір ринку» [4, 32–33]. З огляду на те, що «блакитні океани поруч з вами у кожній галузі», як стверджують автори, це дозволяє розширювати потенційне коло чинників, що стимулюватимуть і привертатимуть увагу до знань як продукту та сприятимуть зростанню його додаткової вартості в освітянській сфері.

Модель інтелектуального капіталу організації, що полягає в «синергетичному ефекті узгодженої взаємодії людського, структурного і ринкового капіталів, що генерують переваги у створенні вартості, де під вартістю розуміється інтелектуальний капітал компанії», пропонує український дослідник В. Приймак [5, 62].

У період розквіту сучасних технологій все більшого значення набуває знаходження важелів управління інтелектуальними можливостями всіх учасників навчально-виробничого процесу, як здобувачів освіти, так і співробітників професорсько-викладацького складу. Вивчати і розуміти, як зароджуються ідеї, які думки сприяють цьому та що дає можливість ефективно втілювати їх у життя, зокрема, й на рівні, стимулів і емоцій, дозволяє така міжгалузєва наука, як нейромаркетинг. Вивченню процесів прийняття управлінських рішень, що впливають на формування ефективного робочого середовища, лідерства присвячені праці таких українських дослідників, як В. Баранова, Н. Каді.

Віталій Баранов вважає, що «несвідоме просвітлення та інтуїцію» слід «включити у процес прийняття рішень» [6, 94]. А викладачка LvBS, консультантка із організаційного розвитку, лідерства і управління персоналом Наталія Кадя підкреслює, що «навички та знання — цінні активи. Але значно важливішою стала здатність керувати стосунками та емоціями, необхідними в процесі ухвалення рішень» [7].

За прийняття рішень відповідають різні частини мозку, як-то рептильна, лімбічна система, що відтворює емоційний стан і неокортекс або раціональний мозок. Крім того, Г. Шнейдер впевнений, що у мозку людини існують дзеркальні нейрони, які здатні викликати емпатію до інших людей, можуть копіювати дії, емоційний і ментальний стан інших людей. Це дає нам беззаперечні можливості у виявленні бажань, намірів і цілей інших людей [8].

Мета статті – дослідження інструментів управління знаннями, що є інтелектуальним капіталом та забезпечує освітній процес конкурентними перевагами в умовах невизначеності й покращує циркуляцію інформації.

Виклад основного матеріалу. Наразі існує безліч підходів до визначення знання. В науковій літературі воно трактується як частина свідомості; загальне у відображенні предметного різноманіття; спосіб

впорядкування дійсності; певний продукт і результат пізнання; спосіб відтворення в свідомості об'єкту пізнання; інформація, що готова до продуктивного застосування, є дієвою та забезпечена змістом [9, 25]. Для того, щоб знання стали ресурсом компанії, зокрема й освітянської, слід забезпечити певний алгоритм дій із інформаційними ресурсами для впорядкування дійсності, виокремити структурні елементи й інструменти управління знаннями.

Одним із найдоцільніших чинників управління знаннями, на наш погляд, є модель українського дослідника Ю. Вовка, в якій він запропонував такі чотири основні аспекти менеджменту знаннями, як *технології* (дослідження даних і текстів, управління документообігом, засоби для організування спільної праці, корпоративні портали знань, системи підтримки прийняття рішень), *інфраструктура* (структура, бізнес-процеси), *культура* (усвідомлення ролі співробітника як носія знань, створення умов для обміну знаннями) та *інформаційне забезпечення* (домени, джерела, типи, засоби накопичення та засоби оновлення знань) [10, 343–352].

Якщо екстраполювати запропоновану модель Ю. Вовка на нинішню ситуацію в країні, під час військових дій в Україні, виникають питання. Чи працює ця модель під час повномасштабного вторгнення РФ на територію України? Чи є потреба в реінтеграції запропонованої моделі, а також систем управління знаннями із запровадженням практичних кейсів, а також нейроменеджменту в умовах жорсткої конкуренції? Спробуємо з'ясувати це на прикладі журналістів бакалаврату, навчання яких забезпечує професорсько-викладацький колектив Навчально-наукового інституту журналістики (Нніж) КНУ імені Тараса Шевченка.

Що стосується *технології* (дослідження даних і текстів, управління документообігом, засоби для організування спільної праці, корпоративні портали знань, системи підтримки прийняття рішень) можна стверджувати, що панельні опитування студентів всіх курсів щодо ефективності дистанційного навчання, якості отриманих знань, очікувань, продуктивності/непродуктивності дисциплін, розчарувань та проблем здобувачів освіти проводяться регулярно завдяки одному із структурних підрозділів КНУ – інституту соціології. Для ефективнішої циркуляції інформації і комунікації в Нніж між студентами, викладачами, керівництвом у кожному підрозділі працюють чати вертикальної і горизонтальної комунікації в мобільних додатках, переважно телеграм, вайбер, в яких успішно функціонують корпоративні портали знань, системи підтримки прийняття рішень.

Навчально-виробничий процес не до кінця адаптувався до нових реалій. Він ще триває і відкриває як нові реперні больові точки зростання, так і покращує ефективність навчального процесу. На зустрічах завдяки цифровим

платформам, переважно у Zoom, Google Meet, Skype та ін., студенти з викладачами обговорюють не тільки їхні проблеми й біль, триває розмова про здобутки, чим вони пишаються, що вдалося досягти в умовах невизначеності. І це те, на що можна спиратися і що, безумовно, надає ресурсності і мотивації на майбутнє.

Інфраструктура (структура, бізнес-процеси) за всі чотири роки навчання бакалаврату, вперше було здійснено перехід до дистанційного асинхронного навчання, що сприяло розвитку креативності студентів, прискорило й поглибило опанування викладачами й студентами інструментів цифрових технологій. Це сприяло засвоєнню нових навичок і умінь. Крім того, стало більше спілкування викладачів зі студентами в публіках, що, безумовно, покращило горизонтальну комунікацію, розвинуло емпатію та закріпило партнерські стосунки. Цей підхід можна назвати студентоорієнтованим і мережевоцентричним. З вересня впровадженні постійні зустрічі, віртуальні коворкінги зі студентами, де вони мають можливість поставити запитання викладачам, ближче познайомитись із гарантами освітніх програм.

Культура (усвідомлення ролі співробітника як носія знань, створення умов для обміну знаннями) – одні можливості стали недоступними, як-то, знімання різножанрових медіапродуктів, зокрема, репортажів, інтерв'ю у відповідних запланованих локаціях, проте, з'явилися нові – інтерв'ювання за допомогою зуму, скайпу, смартфона та інших цифрових інструментів. Студенти стали більш усвідомленими, беруть на себе відповідальність за те, що вони самі, поступово, маленькими кроками, щоденною працею, кожен на своєму місці, здатен здолати труднощі й наблизити перемогу. А викладачі, своєю турботою, емпатією і опікою про студентів допоможуть їм здобути нові знання, які, звісно, потрібно щоразу оновлювати, зокрема, й завдяки концепту сталого розвитку – перманентної освіти.

Асинхронне навчання – вимушене і спричинене війною й агресією рф з одного боку, забирає у здобувачів освіти можливість творити й креативити під час практичних, лабораторних занять, коли лунає сигнал тривоги, а з іншого – надає можливості бути більш гнучкими, розвиває критичне мислення, сприяє швидшому дорослішанню, здійснює талановитий підхід до зміни плану А на план Б, В тощо. Це вкрай потрібно журналісту, медійнику сьогодні, адже студент стає більш усвідомленим і відповідальним за своє навчання і майбутнє. А це і є одним із головних аспектів нових компетентностей, якими має володіти до 2025 року кожен конкурентоздатний фахівець. Їх озвучив на Всесвітньому економічному Форумі (World Economic Forum) в Давосі Клаус Шваб [11].

Інформаційне забезпечення (домени, джерела, типи, засоби накопичення та засоби оновлення знань) сприяло налагодженні роботи навчальних платформ, зокрема, гугл-класів, moodle, які стали тими корпунктами й інформаційними

хабами для спільної праці викладачів зі студентами, в яких народжуються інноваційні ідеї. Ще за часів коронавірусу тільки на кафедрі телебачення і радіомовлення ННІЖ було створено три телеграм-канали #МійХештег, LEVEL, телеграм-канал кафедри, два з яких дотепер успішно функціонують. На них транслюються кращі студентські роботи, що мотивує їх і допомагає здобувачам освіти реалізовувати свої амбітні проєкти.

Конкуренція у період війни стає жорсткішою, але теорія «червоного океану» вже не працює, тому що освітянський ринок націлений не стільки на боротьбу за увагу споживача, скільки зосереджений на стратегії цінності, користі для здобувача освіти, що в період невизначеності, полягає в наданні студентові вибору і практичних навичок у той час, коли він здатен і зможе отримати ці знання. Тобто, можна констатувати, що діє індивідуальний, кастомізований підхід до споживача у часи невизначеності.

Зрозуміло, що у добу цифровізації та надшвидкого ритму життя навчальні програми у вищих навчальних закладах здатні втрачати актуальність, швидко ставати застарілими. За таких умов, у викладачів роботи стає більше, адже їм потрібно розробити концепцію освітньо-професійної програми, запропонувати й заохотити здобувача освіти обрати саме ту дисципліну, яка буде корисною для нього. Студенти мають можливість вибору. Цей процес можна порівняти з теорією «блакитного океану», в якій студенти й викладачі не конкурують у навчально-виробничому середовищі, а стають партнерами, націленими на кінцевий результат.

Крім того, до формування навчальної програми залучаються роботодавці, і, власне, ми теж не так давно були роботодавцями і розуміємо, що робоча програма – це укладена угода, бриф між викладачем і студентом, де студент виступає замовником освітньої програми, а викладач – виконавцем. А тому, як і в брифі, всі процеси мають бути детально, але чітко і коротко описані, зрозумілі обом сторонам. Тому, можливо, є сенс, дуже розлогі й складні робочі програми робити стислішими, на кшталт контракту із пропозиціями на основі взаємовигідних і досяжних для обох сторін умов виконання модулів і завдань, термінів виконання, процедур оцінювання відповідно до політики академічної доброчесності.

Практичні навички у дистанційному форматі навчання під час війни ускладнюються непростими умовами виживання, коли у будь-якої людини спрацьовує захисний механізм однієї із найдавніших частин мозку, стовбурової, що в процесі еволюції за будовою, є ідентичною мозку рептилій [12]. Під час прямих загроз життю, зокрема, військових дій, мозок людини здатний приймати рішення на основі таких сенсорно-моторних реакцій, як виживання. Тому здобувачі освіти й професорсько-викладацький склад, під час сигналів тривоги, йдуть в укриття для збереження життя, адже

включається сигнал SOS для більш розвинутої частини мозку – лімбічної, яку ще називають емоційним мозком. Лімбічна частина відповідає за почуття, переживання, пам'ять і навчання; управляє біоритмами, проявом почуття голоду, контролює кров'яний тиск, сон, обмін речовин, ритм серця, стан імунної системи [12].

І, нарешті, коли в процес включається неокортекс – раціональний розум, що має трильйони сполучних нейронів і займає більшу частину черепної коробки, людина здатна приймати обмірковані рішення. Ця структура мозку сприймає, аналізує та сортує повідомлення від органів чуття. Неокортекс визначає свідомість людини і «вміє» міркувати, робити висновки, аналізувати, планувати, мріяти, допомагає нам бути творчими. В цій частині мозку формується людське «я» [12].

Чи вдається в таких непростих умовах надавати й опановувати знання? Про який продуктивний стан може йти мова у всіх учасників освітнього процесу в умовах невизначеності? Чи здатні здобувачі освіти з викладачами в умовах війни виготовляти ефективні й корисні медіапродукти?

На переконання професора нейронаук Дейола Лі, а також професора психології та психіатрії Доріс Макконнелл Дюберг із Єльського університету, ми «вчимося лише тоді, коли є невизначеність, і це добре», «насправді ми не хочемо постійно вчитися». Після проведених досліджень на приматах, вони дійшли висновку, що у багатьох випадках «навчання – це палиця з двома кінцями», - зауважив Лі. «Навчаючись, наприклад, гольфу, ми наполегливі, незважаючи на невдачі, у спробах виконати прямий кидок, досягти результату». «Однак, як тільки наші спроби вдосконалюються, хороші звички закріплюються, навчання чомусь новому може лише завадити продуктивності» [13].

Подібна ситуація виникла і у нас під час дистанційного навчання в умовах війни. Студенти першого курсу під час наших з ними практичних занять із «Основ медіавиробництва» встигли опанувати лише незначну частину навичок і вмінь, що були заплановані курсом. Після військового вторгнення РФ на територію України, ініціативна група звернулася до мене з проханням допомогти їм створити документальний фільм про історії людей, які вимушено опинилися за межами країни, висвітлити події війни їхніми очима. Цим вони намагалися продемонструвати свою користь країні, віру в перемогу, причетність до згуртованості українського народу, навіть на відстані, за кордоном. Тобто, цей медіапродукт створювався поза межами навчального плану, з ініціативи самих студентів, моїх онлайн порад, створенню Гугл-класу із завантаженням до нього відеоматеріалів та інших прикладів створення подібних медіапродуктів. Знаходячись постійно в Україні, незважаючи на постійні сигнали тривоги, загрози життю, намагалася

завжди зустрічатися зі студентами за домовленістю в зумі. Крім професійних порад (Hard Skills), постійно підбадьорювала, надихала й мотивувала (Soft Skills) команду студентів-одномумців, що позначилося на ефективному результаті – створенні медіапродукту «З вірою у перемогу», який транслювався в соціальних мережах та телеграм-каналі #МійХештег [14].

Висновки. Знання здатні стати надійним інтелектуальним ресурсом вищих навчальних закладів, забезпечити освітній навчально-виробничий процес конкурентними перевагами, навіть в умовах невизначеності, зокрема, під час дистанційного навчання у період військових дій. Щоб знання перетворилися на конкурентний потенціал, пропонується застосувати такі інструменти управління:

- доповнити чотири основні аспекти менеджменту знаннями моделі українського дослідника Ю. Вовка, нейроменеджментом, що забезпечуватиме використання можливостей мозку людини та сприятиме мотивації, залученості всіх учасників освітнього процесу до продуктивного результату, гнучкості у прийнятті рішень, вмінні швидко реагувати і вчасно змінювати план А на Б, В, Г;

- запровадити індивідуальний підхід до кожного учасника освітнього процесу на основі універсальних компетентностей Soft Skills, що надасть можливості покращити циркуляцію інформації. Це можливе за умов асинхронного навчання, що сприяє отриманню і засвоєнню знань у період нефіксованого часового проміжку;

- запропонувати практичні поради учасникам навчально-освітнього процесу з використанням відео- та інших технологічних можливостей (Hard Skills) для побудови комунікаційного діалогу й подолання різноманітних комунікаційних бар'єрів в отриманні знань;

- заохочувати на постійній основі онлайн-зустрічі, віртуальні коворкінги зі студентами, що сприятиме здоровій конкуренції, заснованій на стратегії цінності, користі для здобувачів освіти. Для цього бажано створювати бриф, в якому мають бути описані чітко, коротко й зрозуміло обом сторонам умови досягнення результату. Це сприятиме виготовленню корисних медіапродуктів, затребуваних на медіаринку.

Отже, для того, щоб вищі навчальні заклади освіти успішно розвивалися в умовах цифровізації, були конкурентоздатними, навіть у часи невизначеності, гібридних воєн, слід вчасно реагувати на запити всіх учасників навчально-виробничого процесу, вміло вибудовувати діалог, ефективно застосовувати комунікаційні навички, що базуються на знаннях і належать до універсальних компетентностей, дбати про екологічне використання і циркуляцію знань між всіма членами колективу не тільки завдяки інформаційним технологіям, а й на основі нейроменеджменту. Ці інструменти

здатні покращити горизонтальну комунікацію, розвинути емпатію між учасниками комунікаційного процесу, закріпити і посилити партнерські стосунки на основі здорової конкуренції, забезпечити студентів вибором практичних навичок у той час, коли він здатен і зможе отримати ці знання.

Література:

1. Machlup F. *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton, 1962.
2. Друкер П. Енциклопедія менеджменту. Видавничий дім «Вільямс», 2004. 432 с.
3. Пікалов В., Глуха Г. Менеджмент знань: методологічний аспект освіти та навчання. Економічний нобелівський вісник. 2016. № 1 (9). С. 164-174.
4. Кім В., Моборн Р. Стратегія блакитного океану. Як створити безхмарний ринковий простір і позбутися конкуренції, пер. І. Андрющенка. Harvard Business Review Press, 2016. 384 с.
5. Приймак В. Управління знаннями. Підручник. Київ. КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. 240 с.
6. Баранов В. Нейроменеджмент як сучасний напрям розвитку управління / В. В. Баранов // Науковий вісник Льотної академії. Серія: Економіка, менеджмент та право : збірник наукових праць. Вип. 3-4 / голов. ред. М. С. Письменна. Кропивницький : ЛА НАУ, 2021. С. 91-97. DOI: 10.33251/2707-8620-2021-3-4-91-97
7. Кадя Н. Епоха нейроменеджменту (18 серпня 2020). <https://lvbs.com.ua/news/epoha-nejromenedzhmentu/>
8. Schneider Gerald E. *Brain Structure and Its Origins: in Development and in Evolution of Behavior and the Mind*. The MIT Press, 2014. 728 p.
9. Довгань Л., Ситник Н. Креативний менеджмент. Навч. посібник. Київ. ВД Винниченко, 2014. 248 с.
10. Вовк Ю. Процес управління знаннями підприємства та його особливості / Ю. Вовк // науковий вісник НЛТУ України. 2013. вип. 23. С. 343–352.
11. Whiting K. These are the top 10 job skills of tomorrow – and how long it takes to learn them. <https://www.weforum.org/agenda/2020/10/top-10-work-skills-of-tomorrow-how-long-it-takes-to-learn-them/> (accessed 21 October 2020).
12. Нейроменеджмент: базові знання про партнерство з власним мозком <https://executives.com.ua/neiromenedzhment-bazovi-znannia-pro-partnerstvo-z-vlasnym-mozkom/>
13. Aren't sure? Brain is primed for learning July, available at: <https://news.yale.edu/2018/07/19/arent-sure-brain-primed-learning> (accessed 19 July 2018).
14. Telegram. Department of TV and Radio, available at: <https://t.me/miyheshteg> (accessed 19 July 2022).

References:

1. Machlup, F. (1962). *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton, 1962.
2. Druker, P. (2004). *Enciklopedia menedzhmenta* [Encyclopedia of management]. Publishing house Williams, 432 p.
3. Pikalov, V., Hlukha, H. (2016). *Menedzhment znan: metodolohichni aspekt osvity ta navchannia. Ekonomichnyy nobelivskyy visnyk*. [Knowledge management: methodological aspect of education and training]. Economic Nobel Herald. No 1 (9). P. 164-174 [in Ukrainian].

4. Chan Kim, V., Moborn, R. (2016). Stratehiiia blakytynoho okeanu. Yak stvoryty bezkhnarnyi rynkovyi prostir i pozbutysia konkurentsii. [Blue ocean strategy. How to create a cloudless market space and get rid of competition] per. I. Andriushchenka. Harvard Business Review Press.
5. Pryimak, V. (2019). Upravlinnia znanniamy. [Knowledge management]. Pidruchnyk. Kyiv. KNU imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
6. Baranov, V. V. (2021). Neiromenedzhment yak suchasnyi napriam rozvytku upravlinnia [Neuromanagement as a modern direction of management development]. *Naukovyi visnyk Lotnoi akademii. Serii: Ekonomika, menedzhment ta pravo: zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 3-4 / holov. red. M. S. Pysmenna. Kropyvnytskyi: LA NAU. P. 91-97. DOI: 10.33251/2707-8620-2021-3-4-91-97*
7. Kadia, N. Epokha neiromenedzhmentu [The era of neuromanagement]. <https://lvbs.com.ua/news/epoha-nejromenedzhmentu/> (accessed 18 August 2020).
8. Schneider, Gerald E. (2014). Brain Structure and Its Origins: in Development and in Evolution of Behavior and the Mind. The MIT Press. 728 p.
9. Dovhan, L., Sytnyk, N. (2014). Kreatyvnyi menedzhment [Creative management]. Navch. posibnyk/ L.Ie. Dovhan, N.I.Sytnyk. Kyiv. VD Vynnychenko. 248 p.
10. Vovk, Yu. (2013). Protses upravlinnia znanniamy pidpriemstva ta yoho osoblyvosti [The process of enterprise knowledge management and its features] / Yu. Vovk // naukovyŷ visnyk nLtu ukraïny. vyp. 23. P. 343–352.
11. Whiting, K. These are the top 10 job skills of tomorrow – and how long it takes to learn them. <https://www.weforum.org/agenda/2020/10/top-10-work-skills-of-tomorrow-how-long-it-takes-to-learn-them/> (accessed 21 October 2020).
12. Neiromenedzhment: bazovi znannia pro partnerstvo z vlasnym mozkom, available at: <https://executives.com.ua/neiromenedzhment-bazovi-znannia-pro-partnerstvo-z-vlasnym-mozkom/>
13. Aren't sure? Brain is primed for learning, available at: <https://news.yale.edu/2018/07/19/arent-sure-brain-primed-learning> (accessed 19 July 2018).
14. Telegram. Department of TV and Radio, available at: <https://t.me/miyheshteg> (accessed 19 July 2022).

СЕРІЯ «Право»

УДК 340.1

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-287-298](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-287-298)

Бруневич Володимир Миколайович начальник центру спеціальної підготовки, Територіально відокремлене відділення, «Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби», м. Хмельницький, <https://orcid.org/0000-0003-2005-5685>

Малінковська Оксана Володимирівна старший викладач центру спеціальної підготовки, Територіально відокремлене відділення «Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби», м. Хмельницький, <https://orcid.org/0000-0002-1054-0997>

Тимошук Олександр Іванович викладач центру спеціальної підготовки, Територіально відокремлене відділення «Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби», м. Хмельницький, <https://orcid.org/0000-0001-9353-6805>

ПРАВО НА ТРАНСПЛАНТАЦІЮ ОРГАНІВ ЯК ПРАВО ЧЕТВЕРТОГО ПОКОЛІННЯ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті аналізується правове співвідношення права на життя та трансплантації органів. Наголошується, що сьогодні за потреби людина рідко реалізує надану можливість трансплантації, чому сприяє неузгодженість правових норм окремих законів, недовіра до вітчизняного рівня розвитку медицини, численні малодоказові публікації в ЗМІ, а також заяви самих медичних працівників щодо трансплантації. Окреслено проблеми дефіциту донорських органів, донорства крові та її компонентів та заходів щодо їх використання; трансплантація статевих залоз, репродуктивних клітин і живих ембріонів; ауто трансплантація; імплантація; вилучення анатомічних матеріалів для діагностичних та наукових досліджень; діяльність банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини згідно з переліком, затвердженим центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я; виготовлення біоімплантатів та ксеноімплантатів.

Проаналізовано правове регулювання зазначеного питання, внесено пропозицію доповнити принципи трансплантології, зазначені в Законі України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», принципами некомерційності, повного усвідомлення потенційного донора про можливі наслідки для нього трансплантації, неприпустимість трансплантації органів, якщо це завдає шкоди донору, пріоритет розподілу донорських органів, заборону використання в якості донора найменш захищених верств населення: бездомних, психічно хворих, жителів економічно відсталих країн. Звертається увага на позитивні та негативні риси Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» та внесених до нього змін. Розроблено пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання процесу трансплантації в Україні.

Ключові слова: трансплантація органів, право на життя, правове регулювання, міжнародно-правові акти, регіональні правові акти, національне законодавство, донорство, міжнародне співробітництво, медичні критерії, некомерційність.

Brunevich Volodymyr Mykolayovych Head of the Special Training Center, Territorially Separated Department, "Khmelnyskyi Branch of the Academy of the State Penitentiary Service", Khmelnytskyi, <https://orcid.org/0000-0003-2005-5685>

Malinkovska Oksana Volodymyrivna Senior teacher of the special training center, Territorially separated department "Khmelnyskyi branch of the Academy of the State Penitentiary Service", Khmelnytskyi, <https://orcid.org/0000-0002-1054-0997>

Tymoshchuk Oleksandr Ivanovich Teacher of the special training center, Territorially separated department "Khmelnyskyi branch of the Academy of the State Penitentiary Service", Khmelnytskyi, <https://orcid.org/0000-0001-9353-6805>

THE RIGHT TO ORGANIZATION TRANSPLANTATION AS THE RIGHT OF THE FOURTH GENERATION: MAIN PROBLEMS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Abstract. The article analyzes the legal relationship between the right to life and organ transplantation. It is emphasized that today, if necessary, a person rarely implements the given opportunity for transplantation, which is facilitated by the inconsistency of the legal norms of individual laws, distrust of the domestic level of development of medicine, numerous low-evidence publications in the mass media, and the statements of medical workers themselves regarding transplantation. The problems of shortage of donor organs, blood donation and its components and

activities related to their use are outlined; transplantation of gonads, reproductive cells and live embryos; autotransplantation; implantation; removal of anatomical materials for diagnostic and scientific research; activities of banks of umbilical cord blood, other tissues and human cells in accordance with the list approved by the central executive body, which ensures the formation of state policy in the field of health care; production of bio-implants and xeno-implants.

The legal regulation of the mentioned issue was analyzed, a proposal was made to supplement the principles of transplantation listed in the Law of Ukraine "On the Application of Transplantation of Anatomical Materials to Humans" with the principles of non-commerciality, full awareness of the potential donor about the possible consequences of transplantation for him, the inadmissibility of organ transplantation if it harms the donor, the priority of distribution donor organs, banning the use as a donor of the least protected strata of the population: homeless, mentally ill, residents of economically backward countries. Attention is drawn to the positive and negative features of the Law of Ukraine "On the Application of Transplantation of Anatomical Materials to Humans" and the amendments made to it. Proposals have been developed to improve the legal regulation of the transplantation process in Ukraine.

Key words: organ transplantation, right to life, legal regulation, international legal acts, regional legal acts, national legislation, donation, international cooperation, medical criteria, non-commerciality.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток тенденцій діджиталізації призводить до розвитку та удосконаленню медичних технологій, однією з яких є трансплантація органів, яка суттєво здатна покращити життя хворій людині. Саме вона, на сьогоднішній день, розглядається філософами та ученими як унікальна істота, що зазнає впливу багатьох факторів і піддається різноманітним стандартним та нестандартним методам дослідження.

У провідних державах трансплантація вже давно перестала розглядатися в якості методу медичного експерименту, а стала одним з основних засобів збереження життя або значного поліпшення його якості.

Питання малої кількості трансплантацій в Україні, кваліфікація лікарів-трансплантологів, нерозуміння сутності трансплантації самими хворими та нормативно-правове регулювання є надзвичайно актуальними на сьогодні.

Крім того, право на трансплантацію органів як право четвертого покоління не має достатньої регламентації на законодавчому рівні.

Дане питання на сьогоднішній день викликає безліч дискусій, що пов'язані з перетином моральних, етичних, біологічних, правових та медичних аспектів реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню розвитку трансплантації присвячували свою увагу багато дослідників, науковців

минулого та сьогодення. Зокрема, Д. М. Шибаніц право на трансплантацію органів відносить до прав прав четвертого покоління поряд з такими правами як право на евтаназію, на зміну статті, на використання віртуальної інформації, право на клонування [1, с. 59], О. Аврамова та О. Жидкова право на трансплантацію також відносять до четвертого покоління прав людини, але роблять акцент на його засадах: законності, справедливості, моральності, добровільності [2, с. 105].

Серед науковців, які вивчали питання трансплантології, можна назвати: М.С. Брюховецьку, В.А. Глушкова, С.В. Гринчака, Д.П. Кобякова, Н.А. Маргацьку, І.В. Міщука, О.Г. Пелагеша, С.С. Тихонову, Б.М. Тодурова, В.І. Шумакова [3, с. 218].

Окремі аспекти інформаційної регламентації правових положень трансплантації органів і тканин людини були предметом досліджень таких науковців, як А.В. Азаров, П.Л. Алексєєва, В.А. Сагатович, В.П. Сальников., С.Г. Стеценко, Е.Н. Степанова, Д.П. Кобяков.

Метою написання статті є дослідження правових аспектів регулювання права на трансплантацію органів, визначення основних проблем його реалізації та запропонувати зміни в чинне законодавство щодо їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Інститут прав людини не є на сьогоднішній день сталою категорією, оскільки змінюється доволі динамічно разом із розвитком суспільних відносин і розширюється як законодавством інших держав, так і національним. З'являються нові права, а ті які існували раніше, набувають нового механізму реалізації та врегулювання.

Право на трансплантацію тісно пов'язане з правом на життя та охорону здоров'я, оскільки його реалізація піднімає багато правових, біологічних, медичних та навіть етичних питань.

На сьогоднішній день, нажаль, серед юристів, медиків та представників правоохоронних органів немає єдиної думки, позиції щодо випадків правомірності трансплантації органів.

Проблемним є також і те, що в чинному законодавстві про трансплантацію ніяк не регулюється обов'язок медичних працівників щодо пошуку родичів потенційного донора для отримання їхньої згоди щодо трансплантації органу людині, яка його потребує. Доцільно було б його доповнити нормою, яка покладає такий обов'язок на правоохоронні органи.

Нажаль, склалася така ситуація, що людина на сьогоднішній день рідко реалізує надану можливість трансплантації, чому сприяє невідповідність правових норм окремих законів, недовіра до вітчизняного рівня розвитку медицини, багаточисленні малодоказові публікації в ЗМІ, висловлювання самих медичних працівників щодо трансплантації.

Ці фактори формують в людини негативне відношення до трансплантації органів. Слід вважати, що в даних ситуаціях необхідно проводити більше просвітницьких загально правових заходів, в яких має бути детально роз'яснено, що правом на трансплантацію органу людина може скористатися лише в тому випадку, коли настала смерть кори головного мозку іншої людини (донора), медична допомога якому вже не є доречною.

Доволі дієвим кроком стало б передбачити в Законі України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» матеріальне заохочення родичів посмертного донора, але тільки в разі дачі ним ще за життя добровільної згоди на трансплантацію.

Величезною проблемою правового та медичного характеру на сьогодні залишається дефіцит донорських органів, оскільки трансплантація вийшла зі стадії експерименту в звичайну операцію, чим потребує не лише її констатації як факту, а й правового регулювання.

Виходячи із закріпленого конституційного принципу рівності усіх перед законом, відсутності привілеїв за майновим статусом, ознаками статі, партійною приналежністю, релігійними поглядами, варто зазначити, що першочергово право на трансплантацію мусить отримати та людина, яка є імунологічно сумісною у парі донор-реципієнт.

Слід зазначити, що при розподілі кожного органу має братися до уваги, насамперед, ступінь важкості хвороби пацієнта. Тобто, право на трансплантацію життєво важливого органу має отримати той, чий стан здоров'я є більш критичним. Якщо ж на один і той самий орган претендує кілька реципієнтів, тоді вважаємо, що цілком справедливо було б віддати його тій людині, яка в черзі довше чекає на нього. Однак, щоб дана норма набула практичного застосування, пропонуємо закріпити її в Законі України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині».

Загально відомим є те, що всі права людини класифікуються на три покоління, але з розвитком суспільних відносин, появою нових досягнень у науці, техніці, інших природничих та галузевих науках виникла необхідність виділити ще одну групу права – права людини четвертого покоління.

Четверте покоління людських прав – це незалежність й альтернативність особи у виборі правомірної поведінки, яка базується на автономії людини, в межах єдиного правового поля, норм моралі та релігії [4, с. 41]. Їх основними засадами можна назвати:

- визнання високого статусу особи;
- прагнення єдності норм права, моралі, релігії у визначенні поведінки як правової;
- визнання права на індивідуальність особи, що включає повагу до особливих потреб людини, які дають їй змогу бути несхожою на інших;

– встановлення суверенності людини щодо держави [4, с. 42].

Серед різновидів прав четвертого покоління виділяють права в сфері охорони здоров'я, одним з яких є право на трансплантацію, яке органів цілком справедливо можна віднести до них, оскільки його поява та подальший розвиток відкрив перед людьми нові можливості, які не існували до цього часу. Водночас, разом з цим постає питання про межі цих прав. У Хартії Європейського Союзу про основні права в п. 2 ст. 3 вказано, що при застосуванні досягнень медицини і біології необхідно дотримуватися наступних вимог:

- добровільна і належним чином оформлена згода зацікавленої особи відповідно до правил, встановлених законом;
- заборона застосування евгеніки, особливо її частині, що має на меті селекцію людей;
- заборона використання людського тіла і його частин як джерела прибутку;
- заборона відтворення людини за допомогою клонування [5].

Отже, використання даного права дозволяється у тих межах, які не порушують права інших осіб, зважаючи на їх особливу природу. Нормативно-правове регулювання права на трансплантацію можна розподілити на міжнародні, регіональні та національні нормативно-правові акти.

До **міжнародних** можна віднести Декларацію стосовно трансплантації людських органів 30.10.1987 р., Заяву про торгівлю живими органами прийнятою Всесвітньою Медичною Асамблеєю, Брюссель, Бельгія в жовтні 1985 р., Резолюцію про ставлення лікарів до проблеми трансплантації органів людини прийнятою на 46-ій Генеральній асамблеї ВМА у вересні 1994 р., Резолюцію WHA57.18 «Трансплантація органів і тканин людини» прийнятою ООН і ВООЗ у 2004 р., Комюніке Чанша (фр. The Changsha Communiqué) прийняте на Першій глобальній консультації ВООЗ щодо нормативних вимог до клінічних випробувань ксенотрансплантантів у Чанші, Китай, 19-21 листопада 2008 р., Сіднейська декларація щодо смерті прийнята 22-ю Всесвітньою Медичною Асамблеєю, Сідней, Австралія, серпень 1968 р.

До **регіональних** відносяться Резолюція (78) 29 Ради Європи щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами законодавств держав-учасниць з питань вилучення, пересадки та трансплантації матеріалів організму людини, Європейська угода про обмін лікувальними субстанціями людського походження 15.12.1958 р. та Додатковий протокол до неї 29.09.1982 р., Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину Ов'єдо, 4 квітня 1997 р., Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину щодо трансплантації органів і тканин людини прийнятий у Страсбурзі, 24 січня 2002 р.,

Директива № 2010/45 / ЄС Європейського парламенту та Ради ЄС про стандарти якості та безпеки людських органів, призначених для трансплантації прийнята в Страсбурзі 7 липня 2010 р., Конвенція Ради Європи проти торгівлі людськими органами прийнята 25 березня 2015 року в м. Сантьяго-де-Компостела, Угода про співпрацю держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з торгівлею людьми, органами й тканинами людини від 25.11.2005 р.

На **національному** рівні питання трансплантації регулюються Законом України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» 2018 р. Варто зазначити, що не всі із перерахованих міжнародних та національних нормативно-правових актів є на сьогоднішній день ратифіковані Україною, що створює розбіжності, проблеми у регулюванні права на трансплантацію [3, с. 218].

Великим плюсом цього закону можна назвати визначення переліку реєстрів Єдиної державної інформаційної системи трансплантації та особливостей їх формулювання.

Зокрема, до таких реєстрів належать: 1) реєстр волевиявлення особи про надання згоди або незгоди на посмертне донорство або призначення нею повноважного представника, що містить таку конфіденційну інформацію про фізичну особу, яка надала згоду або незгоду на посмертне донорство або призначила повноважного представника; 2) реєстр волевиявлення особи, яка надала згоду на вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів з тіла померлої особи, яку вона представляє; 3) реєстр анатомічних матеріалів людини, призначених для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів; 4) реєстр живих донорів; 5) реєстр живих донорів гемопоетичних стовбурових клітин; 6) реєстр реципієнтів; 7) реєстр осіб з трансплантованим анатомічним матеріалом; 8) реєстр закладів охорони здоров'я, що надають медичну допомогу із застосуванням трансплантації та/або здійснюють діяльність, пов'язану з трансплантацією, та інших суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність, пов'язану з трансплантацією; 9) реєстр транспланткоординаторів [5].

Проте, незважаючи на наявність таких реєстрів, можна зіштовхнутися з проблемою відбору донорів і реципієнтів, оскільки відсутні чіткі критерії їх відбору.

Проблемою зазначеного вище нормативно-правового акту залишається те, що ним не врегульованими залишаються питання: донорства крові та її компонентів і діяльності, пов'язаної з їх використанням; трансплантація статевих залоз, репродуктивних клітин та живих ембріонів; ауто трансплантація; імплантація; вилучення анатомічних матеріалів для діагностичних та наукових досліджень; діяльність банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини згідно з переліком, затвердженим центральним

органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я; виготовлення біоімплантатів та ксеноімплантатів [6].

Окрім того у ст. 4 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» передбачені основні принципи застосування трансплантації такі як добровільність, гуманність, анонімність, безоплатності, врахування черговості, достойного ставлення до тіла людини у разі посмертного донорства; безперервності отримання медичної допомоги особами, яким трансплантовано анатомічні матеріали [6]. Вважаємо зазначений неповним, та погоджуючись із Р. В. Олійником, пропонуємо доповнити його принципами некомерційності, повної поінформованості потенційного донора про можливі наслідки трансплантації для нього, недопустимості пересадки органу, якщо вона шкодить донору, пріоритету розподілу донорських органів, заборони використання в якості донора найменш захищених верств населення: бездомних, психічно хворих, жителів економічно відсталих країн [7].

Зважаючи на правову природу трансплантації, можна виділити її позитивні та негативні сторони. Перевагами реалізації даного процесу можна назвати можливість внести корективи в стан свого здоров'я шляхом його покращання, що сприятиме продовженню життя людини, яке є найбільшим скарбом. Поширеним недоліком, нажаль, є складність проведення самих операцій з трансплантації органів, внаслідок яких може потрапити інфекція, котра несе за собою шкоду для здоров'я одного з осіб. Тому, щоб мінімізувати цей фактор, доцільно було б врегулювати на законодавчому рівні питання міжнародної співпраці з провідними центрами трансплантації Європи.

В українському суспільстві, враховуючи реалії сьогодення, склалося доволі негативне відношення до трансплантації органів. Це пов'язано насамперед із низькою освіченістю та розумінням даного процесу, низьким рівнем надання медичних послуг, відсутньою належною правовою регламентацією даного процесу. Було б доцільно запровадити низку правових заходів, факультативних заняття для працівників державних установ, здобувачів вищої освіти старших курсів різних спеціальностей, які б включали питання трансплантації та сприяли підвищенню рівня його розуміння. Всі зусилля мають бути спрямовані на те, аби кожен зрозумів, що органи однієї померлої людини можуть врятувати життя декількох.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України, що регулюють питання трансплантації анатомічних матеріалів людині» №1967-ІХ, який набув чинності 7 січня 2022 р. передбачається, що до 1 січня 2024 р. забезпечення організації медичної допомоги з застосуванням трансплантації та/або провадження діяльності, пов'язаної з трансплантацією, здійснюється за рахунок коштів державного бюджету шляхом реалізації пілотного проєкту

щодо зміни механізму фінансового забезпечення оперативного лікування з трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів [6].

Такий крок має доволі позитивне значення, оскільки внесені зміни сприяють розвитку цього напрямку в Україні, оскільки медичні організації, діяльність яких пов'язана з трансплантацією, до 01.01.2024 р. фінансуватимуться за рахунок державного бюджету. Для роз'яснення різних аспектів самої сутності та значення трансплантації дозволено залучати представників релігійних організацій різних конфесій, що дасть можливість розкрити всі аспекти цього процесу.

Ситуація, яка склалася в Україні сьогодні із трансплантацією органів свідчить про необхідність внесення змін у Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» та удосконалення правового регулювання. Якщо неврегульованість певних питань нормативними актами сьогодні не несе такої серйозної загрози (ці питання можуть бути поступово врегульовані в майбутньому), то проблеми несправедливого розподілу органів, мізерної кількості операцій і відсутності кваліфікованих медичних центрів і відповідного персоналу є нагальними практичними питаннями, від розв'язання яких залежить правомірна реалізація і забезпечення цього особистого права [9, с. 44].

Доволі поширеним фактором, через який на сьогоднішній день людина відмовляється від трансплантації, є низька кваліфікація лікарів, які проводять трансплантацію. Ці побоювання є цілком обґрунтованими, оскільки ціна такої операції надто висока – людське життя. Тому, щоб мінімізувати ці побоювання та підвищити в людей довіру до трансплантації, доцільно було б на законодавчому рівні закріпити обов'язкове міжнародне стажування лікарів, які проводять трансплантацію, в провідних міжнародних установах, центрах, закупити сучасне якісне обладнання, посилити відповідальність лікарів за вилучення у людини органів з метою трансплантації шляхом примушування або обману та незаконну торгівлю органами. Тому, виходячи із зазначеного вище, пропонуємо Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» доповнити такими положеннями.

З боку органів державної влади необхідно закріпити обов'язок безперешкодно, не спотворено подавати інформацію щодо трансплантації в засобах масової інформації та мережі Інтернет. Також як лікарі, так і посадовці повинні поважати думку особи щодо розпорядження нею власним тілом та життям, зокрема забезпечувати для неї право на гідну смерть. Тому, було б доцільним включити в Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» нормою наступного змісту: «Задля безперешкодної реалізації людиною свого права на трансплантацію, органи

державної влади зобов'язані подавати об'єктивну інформацію щодо трансплантації в засобах масової інформації та мережі Інтернет щомісячно».

В Україні сфера трансплантації органів знаходиться на етапі розвитку, оскільки такі операції стали можливими з 2019 року, коли набув чинності Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», який дозволив пересадку органів. З кожним роком кількість проведених трансплантацій різних органів продовжує зростати. Серед надскладних операцій було вперше проведено пересадку серця дітям, трансплантацію легень та одночасну трансплантацію серця і нирок. За даними Українського центру трансплант-координації, зараз уже працює 27 центрів трансплантації. Витрати за операції повністю покриваються із державного бюджету.

Висновки. Отже, трансплантація органів людини прямо пов'язана із правом на життя, у в умовах сьогодення вона обов'язково має розвиватися. Тому на національному рівні доцільно було б закріпити наступні засади трансплантації шляхом внесення змін у Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» доцільно доповнивши його наступними положеннями:

1) органи людини в жодному разі не мають розглядатися як об'єкт купівлі-продаж;

2) трансплантація має проводитися тільки в медичних установах висококваліфікованими лікарями;

3) пересадка будь-якого органу від живої людини повинна здійснюватися добровільно без будь-якого зовнішнього тиску заради порятунку життя іншої людини;

4) майбутній донор має бути повністю проінформований про наслідки трансплантації для його здоров'я, розуміти всі ризики, наслідки;

5) не використовувати в якості донорів без їх згоди найбільш вразливих та незахищених верств населення: безпритульних, малозабезпечених, дітей, психічно хворих. В разі порушення зазначених положень винну особу може бути притягнуто до дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності.

Оскільки на сьогоднішній день найчастіше органи вилучаються в особи, яка померла, то потрібно чітко встановити момент смерті за усіма медичними критеріями. При тому ж, доцільно було б запровадити законодавчо, щоб факт смерті був засвідчений кількома лікарями.

Виходячи з принципу добровільності трансплантації, доцільно закріпити в Законі України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» положення про право особи ще за життя відмовитися від посмертного донорства, подавши відповідну заяву до державних органів. Це дасть

можливість уникнути в подальшому маніпуляцій з боку родичів, включаючи платне донорство.

Право на трансплантацію органів можна визначити як самостійну, незалежну та альтернативну можливість особи вибрати для себе певний варіант поведінки, що базується на вільному виборі в рамках правового поля, етики, моралі та релігії без зовнішнього примусу.

Розвиток суспільних відносин в умовах сьогодення веде до змін в кожній галузі права та нормативно-правовому регулюванні. Незважаючи на повномасштабне вторгнення з боку російської федерації, застосування трансплантації набуває подальшої актуальності з кожним днем, оскільки тісно пов'язане із збереженням нормального функціонального стану організму та права на життя, котре є найвищою соціальною цінністю.

Література:

1. Шибаніц Д. М. Сучасна проблематика теорії «поколінь прав людини» в умовах європейської міждержавної інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : Серія: Право. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. Т. 1. Вип. 31. С. 57–61.
2. Аврамова О., Жидкова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України*. 2010. № 2. С. 101–107.
3. Новицька М. М. Імплементация міжнародних принципів та стандартів у сфері трансплантації анатомічних матеріалів у національне законодавство України. *Право і суспільство*. 2019. № 4. С.217-222.
4. Малоожон О. І. Четверте покоління прав людини в контексті української сучасності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12.С. 41-44.
5. Хартія Європейського Союзу про основні права. URL : <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/> Text (дата звернення 13.10.2022)
6. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17.05.2018 р. № 2427-VIII . *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 28. Ст. 232.
7. Олійник Р. В. Цивільно-правове регулювання донорства в Україні: дис...д-ра філософії з права: 081. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021. 245 с. URL : https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/12/dis_oliynyk.pdf Text (дата звернення 01.12.2022)
8. Трансплантація органів в Україні: що зміниться. URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/medichne-pravo-farmaceutika/transplantaciya-organiv-v-ukrayini-shcho-zminitsya.html>. Text (дата звернення 15.10.2022)
9. Брич Я. О. Право на трансплантацію людських органів: порівняльно-правовий аспект. *Наукові записки*. 2014. Юридичні науки. Том 155. С. 41-44.

References:

1. Shebanits, D. (2015), *Modern problems of the theory of "generations of human rights" in the conditions of European interstate integration*, Scientific bulletin of the Uzhhorod National University: Series: Law, Uzhhorod

2. Avramova, O., Zhidkova, O. (2010), *The fourth generation of human rights: problem statement*, Law of Ukraine.
3. Novytska, M. (2019), *Implementation of international principles and standards in the field of transplantation of anatomical materials in the national legislation of Ukraine*, Law and society.
4. Malozhon, O. (2021), *The fourth generation of human rights in the context of Ukrainian modernity*. Legal scientific electronic journal.
5. Charter of the European Union on fundamental rights. URL : <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/> Text
6. Ukraine (2018), *On the application of transplantation of anatomical materials to humans* : Law of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv.
7. Oliynyk, R. (2021), *Civil law regulation of donation in Ukraine*. Lviv. URL : https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/12/dis_oliynyk.pdf Text (дата звернення 01.12.2022)
8. Organ transplantation in Ukraine: what will change. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/medichne-pravo-farmacevtika/transplantaciya-organiv-v-ukrayini-shcho-zmitsya.html>
9. Brych, O. (2014), *The right to transplantation of human organs: a comparative legal aspect*. Proceedings. Legal Sciences

УДК 342.951(004)+316.422

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-299-310](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-299-310)

Варинський Владислав Олексійович кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії, Національний університет “Одеська морська академія”, вул. Дідріхсона, 8, м. Одеса, 65052, <https://orcid.org/0000-0001-5837-6201>

СУЧАСНІ НАПРЯМКИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Анотація. Взаємозв'язки людини та штучного інтелекту (ШІ) у сучасному світі вийшли на новий рівень та актуалізували питання формування законодавчої бази та керівних соціально-етичних принципів управління ШІ. У зв'язку з цим постає потреба аналізу соціально-правової взаємодії людини і ШІ: у яких напрямках та конструктивних вимірах вона здійснюється; які параметри важливі для забезпечення безпечних умов існування для кожної сторони.

Проведений аналіз дозволяє виділити декілька пріоритетних напрямків соціально-правових досліджень ШІ.

Велике значення для розвитку теорії ШІ мало розмежування сильного та слабого ШІ, яке запропонував Джон Серль. Його концепція була розвита у багатьох роботах. Нік Бострем доповнив її поняттям «штучний суперінтелект». Цей напрямок знайшов свій відбиток в теорії Інтернету речей (IoT) і ШІ. Зокрема, О.А. Баранов, орієнтуючись на когнітивні функції, відмінні риси у визначенні ШІ та роль у суспільних відносинах, класифікував як «прикладний ШІ», «загальний ШІ» та «супер ШІ» та виокремив поняття «робот». Запропонована класифікація та чіткі дефініції дозволяють визначити більш точно рівень взаємодії людини і ШІ, залежно від якого повинна окреслюватися і зона відповідальності, а отже, корелюють з юридичною сферою.

На сьогодні ШІ у житті суспільства все частіше розглядається світовим науковим співтовариством також в форматі його залежності від людини. Доволі перспективним вважається і новий напрямок досліджень ШІ, спрямований на комбінацію людського і машинного інтелекту — «гібридний інтелект». Послідовники цього напрямку розглядають гібридний інтелект як синергетичну систему, орієнтовану на урахування етичних, юридичних і соціальних оцінок, підвищення людського інтелекту, а не на його повну заміну штучним. Таке розуміння гібридного інтелекту співвідноситься із задекларованими світовими та європейськими тенденціями, спрямованими на

відповідальність та гармонізацію керуючих правил щодо штучного інтелекту, і корелюється як з морально-етичною, так і з юридичною сферами.

Ключові слова: штучний інтелект, сильний штучний інтелект, слабкий штучний інтелект, інтернет речей, гібридний інтелект, правове регулювання.

Varynskyi Vladyslav Oleksiyovych Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy, National University "Odesa Maritime Academy", Didrikhson St., 8, Odesa, 65052, <https://orcid.org/0000-0001-5837-6201>

MODERN DIRECTIONS OF SOCIO-LEGAL RESEARCH OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. Modern trends in the development of artificial intelligence (AI) make the issue of forming a legislative framework and guiding socio-ethical principles for AI management relevant. The creation of high-quality normative legal foundations of human-AI relationships and their effective legal regulation requires an understanding of the socio-legal interaction of humans and AI: in what directions and constructive dimensions should it be carried out; which parameters are important to ensure safe living existence for all parties.

The conducted analysis allows us to identify several priority areas of socio-legal research on AI.

Of great importance to the development of AI theory was the distinction between strong and weak AI, which was proposed by John Searle. His concept was developed in many works. Nick Bostrom supplemented it with the concept of «artificial superintelligence». This direction found its mark in the theory of the Internet of Things (IoT) and AI. In particular, O.A. Baranov, focusing on cognitive functions, distinguishing features in the definition of AI and the role in social relations, classified it as «applied AI», «general AI» and «super AI» and singled out the concept of «robot». The proposed classification and clear definitions, in our opinion, make it possible to determine more precisely the level of human-AI interaction, depending on which the area of responsibility should be delineated, and therefore correlate with the legal sphere.

Today, AI in the life of society is increasingly considered by the world scientific community in the format of its dependence on humans. We also consider the new direction of AI research, aimed at the combination of human and machine intelligence — «hybrid intelligence», quite promising. Followers of this direction consider hybrid intelligence as a synergistic system, focused on taking into account ethical, legal and social assessments, increasing human intelligence, and not replacing it with an artificial one. This understanding of hybrid intelligence correlates with declared world and European trends aimed at responsibility and harmonization

of rules regarding artificial intelligence that correlates with the moral and ethical sphere.

Keywords: artificial intelligence, strong artificial intelligence, weak artificial intelligence, Internet of things, hybrid intelligence, legal regulation.

Постановка проблеми. Нова історична фаза розвитку цивілізації - інформаційне суспільство, визначає необхідність удосконалення соціально-правового регулювання діяльності технічних аналогів інтелектуальних технічних засобів, створення яких обумовлюється попитом на них у різноманітних сферах діяльності сучасного суспільства.

З початку ХХ століття інформація та інформаційно-комунікаційні технології визнавалися ресурсами нарівні з енергією та корисними копалинами [1, 15]. Такий продукт став витребуваним через можливості інформаційної місткості, інтелектуальної та технічної ефективності значно більші у порівнянні з людиною чи людськими колективами, і тому напрацювання у сфері штучного інтелекту (ШІ) від початку належали саме до цього масиву. Однак, з широким впровадженням ШІ в усі галузі перед світом постала іще проблема впорядкування соціально-правових відносин щодо використання та взаємодії з цим складним об'єктом, адже «норми права призначені для регулювання життєво важливих суспільних відносин, відсутність регулювання яких значно знижує ефективність соціальної взаємодії між членами суспільства» [2, С. 31]. У зазначеному форматі вченими було акцентовано увагу на питаннях контролю інтелектуальних систем та відповідальності ШІ за свої дії; правовому статусі роботів; моральних, соціальних та правових наслідках дій систем штучного інтелекту, тощо [3], які потребують коректного вирішення.

Отже, на часі постало питання розробки керівних принципів про штучний інтелект та законодавчої бази. А для створення якісних нормативних правових засад, забезпечення безпечних взаємозв'язків людини та штучного інтелекту й їх ефективного правового регулювання необхідно, насамперед, осмислення суті штучного інтелекту та виділення конструктивних вимірів у ключових концепціях його дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях штучного інтелекту представлено основні напрямки, що мають принципово важливе значення для впорядкування правового регулювання ШІ. Ґрунтовними у цьому аспекті є дослідження світових та українських вчених, зокрема, концепція сильного та слабого штучного інтелекту Джона Серля, суперсильного Ніка Бострома, що знайшли свій відбиток в теорії Інтернету речей (ІоТ) і штучного інтелекту О. А. Баранова, В. Г. Пилипчука, працях Т. Г. Каткової, О. В. Костенка, О. Е. Радутного, М. О. Стефанчука, у вимірах

правового регулювання соціалізації штучного інтелекту М. В. Карчевського, у дефініціях О. В. Власенка, Ю. М. Єфремова та ін.

На особливу увагу заслуговує теорія гібридного інтелекту, що презентується в новітніх світових публікаціях як ефективний інструмент для отримання кращих результатів в сферах, які мають вирішальне значення для суспільства. Її послідовниками є значна кількість вчених, серед яких Mark A. Neerinx, Aimee van Wynsberghe, Bart Verheij, Rineke Verbrugge та ін. Однак, незважаючи на свій потенціал у сфері розробки керівних принципів для штучного інтелекту, серед вітчизняних науковців вона залишається поза увагою.

Мета статті – аналіз сучасних тенденцій осмислення взаємодії людини і штучного інтелекту в проекції на їх соціально-правове регулювання.

Виклад основного матеріалу. Феномен штучного інтелекту пов'язаний із початком опрацювання комп'ютерних технологій та усвідомленням його з позицій когнітивізму: як інструмента для розуміння процесу навчання людей з подальшою орієнтацією на ШІ.

Перші розробники штучного інтелекту Джон МакКарти, Аллен Ньюелл, Герберт Саймон, Натаніель Рочестер, Марвін Лі Мінський, Алан Тьюрінг та ін. свою увагу зосередили на програмному забезпеченні, яке потребувало виявлення інтелектуальних здібностей людини в їх мовному втіленні для можливостей “імітації” подібних машиною, пошуку схожості та відмінності між діяльністю програми та суб'єкта-людини. Через безпосередній інтерес до ШІ їх зусилля перетворилися на створення програми, яка б розуміла ШІ — могла б пояснювати та запускати програми, ставити питання про них і відповідати на них.

Осмислення нових технологій в такій площині сприяло розробці концепту штучного інтелекту у векторах, принципово важливих для подальшого правового регулювання. Зокрема, велике значення для розвитку теорії штучного інтелекту мало розмежування сильного та слабого штучного інтелекту (weak AI & strong AI), яке запропонував Джон Серль, порівнявши сильний штучний інтелект з розумом для мозку і програмою для апаратного забезпечення комп'ютера [4]. Для сильного ШІ, на його думку, фізичні особливості реалізації суті не мають значення, а важлива, насамперед, програма, котра буде не просто моделлю розуму у прямому значенні слова, «вона сама буде розумом у тому ж значенні, в якому розум людини є розумом» [4, С. 25], через що сильний штучний інтелект вважається подібним комп'ютеру, аналогічному когнітивному стану людини, а слабкий штучний інтелект є інструментом для вивчення такого стану [5, С. 14]. У зв'язку з цим у наш час, на думку М. В. Карчевського, «сильний штучний інтелект є гіпотетичною технологією та залишатиметься в такій стадії ще невизначений

час» [6, С. 33], а слабкий штучний інтелект вельми поширений у використанні, орієнтований на вирішення одного або кількох завдань, які виконує людина, містить значні можливості, через що входить належить до групи ризиків щодо використання цих технологій та потребує першочергового правового регулювання.

Класифікація сильного та слабого штучного інтелекту Джон Серля стала відправною точкою для багатьох науковців. Наприклад, О. В. Власенко, Ю. М. Єфремов та І. А. Оринчак пропонують схоже розмежування, але з іншими термінологічними репрезентаціями аналогічних понять: «штучний інтелект» і «штучний розум». Визначаючи штучний інтелект як «можливість системи автономно підбирати найбільш якісний варіант вирішення проблеми з наперед визначеного набору варіантів» [7, С. 123], вчені відділяють його від штучного розуму, котрий розуміють як «можливість «автономної» системи вибирати і синтезувати із наперед визначеного набору варіантів і *розуміти відповідальність за ухвалюване рішення* (виділено нами — В. В.)» [7, С.124]. Таким чином, у розумінні О. В. Власенка, Ю. М. Єфремова та І. А. Оринчака, штучний інтелект є набором «інструментальних засобів, призначених для пошуку оптимального варіанта або варіантів для вирішення поставленого завдання» [8, С. 91], а «штучний розум виступає як «арбітр», який «буде оцінювати прогнозовану якість методів, що використовуються для досягнення мети, моделюючи їх у внутрішньому віртуальному просторі; також стежитиме за тим, щоб були дотримані всі правила та критерії під час тестування розв'язуваної задачі» [8, С. 91]. Отже, відмінність між виділеними поняттями із суто технічної сфери переходить у суспільно-правову площину. Запропонована концепція штучного інтелекту хоча і представляє інтерес, але є вельми узагальненою для права.

Грунтовний аналіз штучного інтелекту представлено у працях О. А. Баранова. Розмаїття визначень штучного інтелекту (ШІ), спричинене виокремленням сильного та слабого штучного інтелекту, вчений зводить до трьох основних: «слабкий ШІ, сильний ШІ і штучний суперінтелект» [2, С. 21], включивши у дану класифікацію, як бачимо, ще термін, запропонований Ніком Бостромом - «штучний суперінтелект». За термінологією О.А.Баранова дані типи номіновано відповідно до їхніх функцій як «прикладний ШІ», «загальний ШІ» та «супер ШІ», що обґрунтовано в їх характеристиках. Так, «прикладний ШІ — це сукупність комп'ютерних програм, які максимально наближено імітують (моделюють) одну або кілька когнітивних функцій людини, які використовуються при здійсненні конкретної діяльності без участі людини для досягнення поставлених цілей відповідно до заздалегідь визначених критеріїв і параметрів;

загальний ШІ — це сукупність комп'ютерних програм, які еквівалентно

імітують (моделюють) безліч когнітивних функцій людини, відповідних актуальному рівню розвитку науки і техніки та які використовуються при здійсненні будь-якого виду діяльності без участі людини для досягнення поставлених цілей відповідно з певними критеріями і параметрами;

супер ШІ — це сукупність комп'ютерних програм, що імітують (моделюють) повну множину когнітивних функцій людини, додаючи свідомість, суб'єктивні переживання, почуття гідності, поваги, краси тощо, які значно перевищують людські інтелектуальні показники, що дозволяє здійснювати будь-яку діяльність без участі людини для досягнення самостійно визначених цілей відповідно до самостійно визначених критеріїв та параметрів» [2, С. 28]. Крім цього велике значення для правового регулювання мало виокремлення у запропонованій класифікації поняття «робот», яке розумілося як «інтеграція деякої технічної системи з ШІ» [2, С. 31]

Запропонована класифікація та чіткі дефініції, хоча і не передбачають безпосередню участь людини при здійсненні конкретної діяльності, але дозволяють більш точно окреслити формат взаємодії людини і ШІ, залежно від якого має визначатися і зона відповідальності. Щодо особливостей такої взаємодії О.А. Баранов вважає, що «на даний час суспільство не в змозі приймати обґрунтовані рішення, оскільки сучасний процес їх прийняття характеризується тим, що варто враховувати значні обсяги інформації (даних); велика кількість суб'єктів та об'єктів, які дотичні до процесу прийняття рішень; в більшості випадків необхідно вирішувати в режимі реального або обмеженого часу. Вихід вбачається у застосуванні технологій «Інтернету речей» в силу того, що вони дозволяють приймати та виконувати рішення в режимі реального часу на основі використання математичних алгоритмів, зокрема алгоритмів штучного інтелекту, збору і обробки величезної кількості даних, ідентифікації всіх об'єктів, що беруть участь в процесах» [9, С. 7]. Тобто, Інтернет речей (IoT) технологічно об'єднує фізичний та віртуальний світ для створення інтелектуальних середовищ. За його допомогою «здійснюється інтеграція (асиміляція) в загальносвітову цифрову екосистему будь-яких фізичних об'єктів, матеріальних та нематеріальних суб'єктів з використанням електронних пристроїв» [10, С.131]. А тому можна вважати, що предмети сфери IoT є лише предметами інформаційного і технологічного середовища, але ж не є учасниками соціальних відносин, адже вони не утворюють того комплексу, який вкладається в очікування від штучного інтелекту – об'єкту, наділеного ознаками інтелекту в його цілісному розумінні: розуміти, відчувати, аналізувати, приймати рішення, діяти. Таким чином IoT – лише середовище, у якому може повною мірою існувати штучний інтелект, у разі підключення до IoT. Окремі елементи IoT можуть бути складовими штучного інтелекту, але не тотожні до нього. Це потребує проведення

подальших наукових досліджень, визначення нових проблем та викликів у парадигмі IoT, їх вплив на соціальні та технологічні відносини, тому що «правове регулювання в цій сфері знаходиться на стадії формування і містить достатньо законодавчих проблем, які лежать не тільки в площині інформаційного права, а й стосуються інших галузей права» [10, С.130] та дотичних наук.

Значення штучного інтелекту у житті суспільства нині також все частіше розглядається світовим науковим співтовариством в форматі його залежності від людини, як синергетична система. Ця ідея об'єднала багатьох вчених світу з Нідерландів (Mark Neerincx, Bart Verheij, Rineke Verbrugge, Koen Hindriks, Henry Prakken), Німеччини (Dominik Dellermann, Aimee Van Wynsberghe), Швеції (Frank Dignum, Virginia Dignum), представників Microsoft Research (Ese Kamar) та інших у новому міждисциплінарному напрямку досліджень штучного інтелекту. Вони розуміють людський та машинний інтелект як змішані команди, де люди та машини співпрацюють сумісно, проактивно та цілеспрямовано для досягнення спільних цілей [11, С.18]. Запропонований напрямок репрезентується з позицій цілісності та поєднання двох інтелектів, орієнтований на створення гібридних систем, в яких людський інтелект буде інтегрований у систему штучного інтелекту для подолання помилок та уникнення ризиків, тому й отримав назву «гібридний інтелект». Зауважимо, що поняття гібридного інтелекту розглядається науковцями не як заміна чи альтернатива поняттям штучного або людського інтелекту, а як певна сполучувана ланка між ними.

На думку дослідників, найбільш ймовірна парадигма розподілу праці між людьми і машинами у наступні десятиліття буде характеризуватися поєднанням взаємодоповнювальних різнорідних інтелектів, тобто гібридом інтелектів. Людський інтелект при такому підході розглядається як цінний ресурс, здатний на самооцінку та оцінку можливостей, спроможний виступати експертом, а штучний інтелект розуміється як цінний інструмент, який допомагає людям в отриманні кращих результатів. Виходячи з цього, представлену концепцію вважають компліментарною, адже вона спрямована на використання сильних сторін людського інтелекту та штучного інтелекту, які у системі можуть працювати краще, ніж кожен із двох окремо [12, С. 4070]. Прикладом такого поєднання інтелектів є краудсорсингові платформи. Найвідомішою ілюстрацією краудсорсингу вважається Вікіпедія, сховище знань, яке підтримується та оновлюється користувачами мережі, що значно перевищує традиційні інформаційні джерела, як енциклопедії та словники, за масштабом і глибиною. Краудсорсингові платформи сьогодні надають легкий доступ до людського інтелекту в масштабований і універсальний спосіб, використовуючи внесок волонтерів, та обробляють його за допомогою ШІ, але

питання правового характеру між ними ще потребують свого вирішення. Виразним прикладом гібридного інтелекту на базі краудсорсингової платформи також став Galaxy Zoo, громадський науковий проект, що використовує знімки із зображеннями небесних об'єктів сотень тисяч добровольців для класифікації галактики. У зв'язку з цим загальне обґрунтування ідеї гібридного інтелекту, котре було представлено у тезі, що люди та комп'ютери доповнюють один одного, мають такі можливості, які можна поєднувати, щоб посилити одна одну [13, С. 639], спирається на нові моделі командних робіт, які репрезентують гібридний характер спільної роботи людини і комп'ютера.

Завдання, що стоять перед штучним інтелектом та людиною різні. Штучний інтелект особливо добре вирішує повторювані завдання, які вимагають швидкого виконання, від простих до надзвичайно складних. Це й обробка величезних обсягів даних, розпізнавання складних закономірностей або обчислення багатьох факторів за послідовними правилами теорії ймовірностей та ін., але штучний інтелект не здатний врахувати людський досвід, наміри, етичні, правові, соціальні міркування та юридичні наслідки, адже люди керуються не тільки потребою виконання завдань, але й нормами і цінностями. Відсутність цих якостей у штучного інтелекту викликає занепокоєння дослідників щодо здатності таких систем вести себе коректно відповідно до правових обмежень та моральних цінностей. Люди довели свою перевагу в діяльності, яка вимагає системного мислення. Людський інтелект унікальний, людина здатна «міркувати, досягати цілей, розуміти та створювати мову, сприймати та реагувати на сенсорні дані, доводити математичні теореми, грати в складні ігри, синтезувати та узагальнювати інформацію, створювати мистецтво та музику і навіть писати історії» [14, С.13]. Люди гнучкі, творчі, емпатичні та можуть адаптуватися до різних умов. Крім того, людина у сумісній роботі спроможна запобігти помилкам і невдачам, які може спричинити система штучного інтелекту, котра працює ізольовано, а зворотний зв'язок здатний зменшити ризики і призвести до ефективного циклу вдосконалення системи. Отже, і людина, і штучні агенти складних систем можуть не тільки спільно еволюціонувати, навчатися та досягати найкращих результатів у тандемі [11], а й приймати осмислені рішення з урахуванням етичних, юридичних і соціальних оцінок.

Такий ракурс осмислення штучного інтелекту співвідносний із сучасними світовими тенденціями, спрямованими на відповідальність. Так, країни-лідери в розробці штучного інтелекту, зокрема США, пріоритетом у цій сфері визначають впровадження «відповідального штучного інтелекту», що буде відповідати шести принципам відповідального використання: законності; відповідальності і звітності; пояснюваності і простежуваності; надійності;

керованості; і пом'якшенні упередженості [15]. Ці принципи, оприлюднені на сайті НАТО, мають правову кореляцію із проектом Регламенту Європейського парламенту та Ради «Встановлення гармонізованих правил щодо штучного інтелекту (Закон про штучний інтелект)» [16], який базується на оцінці ризиків систем ШІ і стосується «подальшого пошуку балансу щодо взаємодії людини зі штучним інтелектом та формування державно-правових гарантій захисту прав, свобод і безпеки людини в умовах застосування штучного інтелекту» [17].

Висновки. Інтерес до штучного інтелекту зумовлений роллю, яку він відіграє у житті сучасного суспільства і окремої особистості. Безпрецедентні масштаби використання ШІ в усіх сферах життєдіяльності і потенційні перспективи подальшого удосконалення технологій породжують кардинальні зміни, які не обмежуються суто технічними можливостями для полегшення життя чи покращення результативності, а є фактично «соціотехнічним феноменом», що впливає на державне управління, оборону, економіку, освіту і науку, медицину й охорону здоров'я, правосуддя тощо, не кажучи вже про повсякденне життя.

Нові прецеденти стосунків зі ШІ потребують і вироблення нових принципів взаємодії та їх ефективного нормативно-правового забезпечення.

Останнім часом з'являється все більше наукових робіт, присвячених ШІ. Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що автори звертають увагу на різні соціально-правові виміри ШІ, але кожне дослідження є внеском у цілісне уявлення про ШІ, і в цілому вони дотичні між собою в орієнтації на уникнення ризиків, забезпечення безпеки і наголошенні на потребі регулювання взаємодії людини і ШІ.

Література:

1. Іванченко Ю.М. Сутність, головні напрями та способи державної інформаційної політики в Україні / Ю.М. Іванченко // Державне управління: теорія та практика. – 2005. – №. 2. – С. 15-18.
2. Баранов О.А. Інтернет речей і штучний інтелект: витoki проблеми правового регулювання / О.А. Баранов // IT-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 17 листопада 2017 р.). - Львів: НУ «Львівська політехніка», 2017. – С. 18-42.
3. Dignum V. Ethics in artificial intelligence: introduction to the special issue / V. Dignum // Ethics and Information Technology. – 2018. – Vol. 20. – №. 1. – P. 1-3.
4. Searle J.R. Minds, brains and science / J.R. Searle. – Cambridge, Massachusetts: Harvard university press. - 1984. - 104 p.
5. Добровольська О.В., Штанько В.І. Філософський аналіз еволюції штучного інтелекту / О.В. Добровольська, В.І. Штанько // Дослідження з історії і філософії науки і техніки. – 2019. – Т. 50. – №. 4. – С. 43-64.
6. Карчевський М.В. Штучний інтелект та протидія злочинності / М.В. Карчевський // Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності: матеріали науково-практичного онлайн-семінару (м. Харків, 5 листопада 2020 р.). - Харків: Право. – 2020. – С. 32-43.

7. Єфремов М.Ф., Єфремов Ю.М. Штучний інтелект, історія та перспективи розвитку / М.Ф. Єфремов, Ю.М. Єфремов // Вісник ЖДТУ. Серія "Технічні науки". – 2008. – №. 2 (45). – С. 123-126.
8. Власенко, О.В., Єфремов, Ю.М., Оринчак, І.А. Штучний розум і штучний інтелект. Представлення задачі / О.В. Власенко, Ю.М. Єфремов, І.А. Оринчак // Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: технічні науки. - 2020. - Т.31(70). - Ч.1. - № 3. - С.91.
9. Баранов О.А. Інтернет речей (IoT): огляд правових проблем / О.А. Баранов // Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження : Матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 24 жовтня 2017 р.). - Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2017. - С. 7-15.
10. Костенко О.В. Напрями розвитку права у сфері Інтернет речей (ІОТ) та штучного інтелекту / О.В. Костенко //Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2021. № 3. – С. 130-136.
11. Akata Z. et al. A research agenda for hybrid intelligence: augmenting human intellect with collaborative, adaptive, responsible, and explainable artificial intelligence / Z. Akata et al. // Computer. – 2020. – Vol. 53. – №. 08. – P. 18-28.
12. Kamar E. Directions in Hybrid Intelligence: Complementing AI Systems with Human Intelligence / E/ Kamar // IJCAI. – 2016. – P. 4070-4073.
13. Dellermann D. et al. Hybrid intelligence / D. Dellermann et al. // Business & Information Systems Engineering. – 2019. – Vol. 61. – №. 5. – P. 637-643.
14. Nilsson N. J. The quest for artificial intelligence / N.J. Nilsson. – Cambridge University Press, 2009. - 707 p.
15. NATO's Data and Artificial Intelligence Review Board. Official texts. (13 Oct. 2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_208374.htm?selectedLocale=en
16. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial intelligence Act) (EUR-LEX, 21/04/2021). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/proposal-regulation-laying-down-harmonised-rules-artificial-intelligence>
17. Пилипчук В.Г., Баранов О.А., Гиляка О.С. Проблема правового регулювання сфери штучного інтелекту в контексті розвитку законодавства Європейського Союзу / В.Г. Пилипчук, О.А. Баранов, О.С. Гиляка. - Вісник Національної академії правових наук України. - 2022. - Том 29. - № 2. С. 35-62.
18. Подобний О.О., Слатвінська В.М. Діпфейк в контексті Декларації про майбутнє інтернету. Юридичний науковий електронний журнал. № 5. 2022. С. 594-596. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/142> URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/142.pdf
19. Василенко М.Д., Слатвінська В.М., Шевченко Т.В. Міжнародно-правове розуміння дефініцій та визначень в теорії ризиків (аналіз та управління ризиками): міждисциплінарне дослідження. Юридичний вісник. № 2. 2022. С. 7-15. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2> URL: <http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/issue/view/70/66>

References:

1. Ivanchenko, Y.U. M. (2005). Sutnist', holovni napryamy ta sposoby derzhavnoyi informatsiynoyi polityky v Ukraini [The essence, main directions and methods of state information policy in Ukraine]. *Derzhavne upravlinnya: teoriya ta praktyka. - Public administration: theory and practice* (2), 15-18 [in Ukrainian].

2. Baranov, O.A. (2017). Internet rechey i shtuchnyy intelekt: vytoky problemy pravovoho rehulyuvannya [Internet of things and artificial intelligence: origins of the problem of legal regulation]. *IT-pravo: problemy ta perspektyvy rozvytku v Ukrayini: Zbirnyk materialiv II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsiyi - IT law: problems and prospects of development in Ukraine: Collection of materials of the 2nd International Scientific and Practical Conference*. (pp.18-42). Lviv: NU "Lviv Polytechnic"[in Ukrainian].
3. Dignum, V. (2018). Ethics in artificial intelligence: introduction to the special issue. *Ethics and Information Technology*, 20(1), 1-3 [in English].
4. Searle, J.R. (1984). Minds, brains and science. *Harvard university press*. 104.
5. Dobrovols'ka, O.V., & Shtan'ko, V.I. (2019). Filosofs'kyy analiz evolyutsiyi shtuchnoho intelektu [Philosophical analysis of the evolution of artificial intelligence]. *Doslidzhennya z istoriyi i filosofiyi nauky i tekhniky - The Western historical quarterly*. 50(4), 43-64 [in Ukrainian].
6. Karchevs'kyi, M.V. (2020). Shtuchnyy intelekt ta protydiya zlochynnosti [Artificial intelligence and crime prevention]. *Vykorystannya tekhnolohiy shtuchnoho intelektu u protydyi zlochynnosti: materialy naukovo-praktychnoho onlayn-seminaru - Use of artificial intelligence technologies in the fight against crime: materials of a scientific and practical online seminar*. (pp.32-43). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
7. Yefremov, M.F., & Yefremov, Y.M. (2008). Shtuchnyy intelekt, istoriya ta perspektyvy rozvytku [Artificial intelligence, history and development prospects]. *Visnyk ZHDTU. Seriya "Tekhnichni nauky" - Bulletin of ZHTU. Series "Technical Sciences"*, (2 (45)), 123-126 [in Ukrainian].
8. Vlasenko, O.V., Yefremov, Y.U. M., Orynychak, I.A. (2020). Shtuchnyy rozum i shtuchnyy intelekt [Artificial intelligence and artificial intelligence. Presentation of the problem]. *Predstavlennya zadachi. Vcheni zapysky TNU im. V.I. Vernads'k'ho. Seriya: tekhnichni nauky - Scholarly notes of TNU named after V.I. Vernadsky. Series: technical sciences*. 31(70). 1. № 3. 91 [in Ukrainian].
9. Baranov, O. A. (2017). Internet rechey (IoT): ohlyad pravovykh problem [The Internet of Things (IoT): an overview of legal issues]. *Internet rechey: problemy pravovoho rehulyuvannya ta vprovadzhennya : Materialy naukovo-praktychnoi konferentsiyi - Internet of things: problems of legal regulation and implementation: Materials of the scientific and practical conference*. (pp. 7-15). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kostenko, O.V. (2021). Napryamy rozvytku prava u sferi Internet rechey (IOT) ta shtuchnoho intelektu. [Directions of development of law in the field of Internet of Things (IOT) and artificial intelligence]. *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi yurysprudentsiyi - Actual problems of domestic jurisprudence*. 130-136 [in Ukrainian].
11. Akata, Z., Balliet, D., De Rijke, M., Dignum, F., Dignum, V., Eiben, G., ... & Welling, M. (2020). A research agenda for hybrid intelligence: augmenting human intellect with collaborative, adaptive, responsible, and explainable artificial intelligence. *Computer*, 53(08), 18-28 [in English].
12. Kamar, E. (2016, July). Directions in Hybrid Intelligence: Complementing AI Systems with Human Intelligence. In *IJCAI* (pp. 4070-4073) [in English] .
13. Dellermann, D., Ebel, P., Söllner, M., & Leimeister, J.M. (2019). Hybrid intelligence. *Business & Information Systems Engineering*, 61(5), 637-643 [in English].
14. Nilsson, N.J. (2009). *The quest for artificial intelligence*. Cambridge University Press. 707 [in English].
15. NATO's Data and Artificial Intelligence Review Board. Official texts. (13 Oct. 2022). Retrieved from: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_208374.htm?selectedLocale=en [in English].
16. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial intelligence Act) (EUR-LEX, 21/04/2021). Retrieved from: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/proposal-regulation-laying-down-harmonised-rules-artificial-intelligence> [in English]

17. Pylypchuk, V.H., Baranov, O.A., Hylyaka, O.S. (2022). Problema pravovoho rehulyuvannya sfery shtuchnoho intelektu v konteksti rozvytku zakonodavstva Yevropeys'koho Soyuzu [The problem of legal regulation of the field of artificial intelligence in the context of the development of legislation of the European Union]. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi pravovykh nauk Ukrainy - Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 29(2). 35-62 [in Ukrainian].

18. Podobnij O.O., Slatvins'ka V.M. Dipfejk v konteksti Deklaracii pro majbutne internetu. *Juridichnij naukovej elektronij zhurnal*. № 5. 2022. S. 594-596. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/142> URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/142.pdf [in Ukrainian].

19. Vasilenko M.D., Slatvins'ka V.M., Shevchenko T.V. Mizhnarodno-pravove rozuminnja definicij ta viznachen' v teorii rizikiv (analiz ta upravlinnja rizikami): mizhdisciplinarne doslidzhennja. *Juridichnij visnik*. № 2. 2022. S. 7-15. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2> URL: <http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/issue/view/70/66> [in Ukrainian].

УДК 343.01

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-311-320](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-311-320)

Горноста́й Єгор Віталі́йович студент IV курсу факультету прокуратури, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, тел.: (099) 287-89-12, <https://orcid.org/0000-0003-0105-1670>

ЗМІНИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ЗАМАХ НА КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ 2001 РОКУ

Анотація. Агресивна війна, яку розпочала сусідня країна - терорист, стала важким викликом для нашого суспільства та випробовуванням на міцність нашої правової системи. Але попри все, надважливим завданням залишається питання практики застосування та вдосконалення положень Кримінального Кодексу України 2001 р. навіть в таких складних умовах. Особи продовжують вчиняти кримінальні правопорушення різного ступеню тяжкості й в цей час і мають понести справедливе покарання за це. Незважаючи на війну, держава повинна не тільки карати винних осіб за вчинене, а й забезпечувати виправлення злочинців та запобігати вчиненню ними та іншими особами нових кримінальних правопорушень.

Безперечним є те, що лише обґрунтований та виважений підхід до визначення конкретного виду та розміру покарання, інших правових наслідків, які наставатимуть для особи у зв'язку із вчиненням нею кримінального правопорушення, може забезпечити досягнення балансу між усіма цілями покарання під час його призначення.

Вчинення незакінчених кримінальних правопорушень є дуже поширеним на практиці та супроводжується численними проблемними аспектами призначення покарання, зокрема, за замах на кримінальний проступок чи злочин. Тривалі дискусії в науці та прогалини в законодавчому регулюванні замаху та призначення покарання за нього обумовлюють актуальність цієї теми.

Метою статті є генеза кримінально-правового регулювання призначення покарання за незакінчене кримінальне правопорушення, і зокрема, за замах, у чинному Кримінальному кодексі України та аналіз змін, які відбулися у цій сфері за останні 20 років. У роботі проаналізовано норми кримінального законодавства України, що регламентують спеціальні правила призначення покарання за замах. Підкреслено, що в законодавстві й судовій практиці

призначення максимального та мінімального розміру покарання за цей вид незакінченого кримінального правопорушення не є незмінними та обумовлюються соціально-економічними, політичними, кримінологічними й правовими чинниками конкретних історичних періодів. Для України це особливо актуально. Чинне кримінальне законодавство закріплює принцип обов'язкового зменшення покарання за незакінчене кримінальне правопорушення, враховуючи більш низький ступінь суспільної небезпечності, що в деяких випадках є спірним положенням. Одночасно з цим підкреслено, що регулярні зміни норм про призначення покарання за замах, особливо стосовно максимального розміру покарання, не позбавлені суттєвих недоліків. Законодавець, змінюючи правила призначення покарання за нього, не бере до уваги, що багато санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України 2001 року не адаптовані до таких змін. У даній роботі ці та інші проблемні питання окреслені. Висловлено певні позиції щодо їх усунення. Запропоновано можливі варіанти реформування нормативно-правових положень для більш ефективного їх застосування у майбутньому.

Ключові слова: покарання, замах, незакінчене кримінальне правопорушення.

Hornostai Yehor Vitaliyovych, IV year student of the Faculty of Prosecutor's Office, Yaroslav the Wise National University of Law, Pushkinska St., 77, Kharkiv, 61024, tel.: (099) 287-89-12, <https://orcid.org/0000-0003-0105-1670>

CHANGES TO THE LEGAL REGULATION OF PUNISHMENT FOR ATTEMPTED CRIMINAL OFFENSES ACCORDING TO THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE OF 2001

Abstract. The aggressive war started by a neighboring terrorist country has become a difficult challenge for our society and a test of the strength of our legal system. But despite everything, the question of the practice of applying and improving the provisions of the Criminal Code of Ukraine of 2001 remains an important task, even in such difficult conditions. Individuals continue to commit criminal offenses of various degrees of severity even at this time and should suffer a fair punishment for this. Despite the war, the state must not only punish guilty persons for what they have done, but also ensure the correction of criminals and prevent them and other persons from committing new criminal offenses.

It is indisputable that only a well-founded and balanced approach to determining the specific type and amount of punishment, other legal consequences that will occur to a person in connection with his commission of a criminal offense

can ensure the achievement of a balance between all the goals of punishment during its imposition.

The commission of unfinished criminal offenses is very common in practice and is accompanied by numerous problematic aspects of sentencing, in particular, for attempted criminal misdemeanor or felony. Long discussions in science and gaps in the legislative regulation of attempted murder and the appointment of punishment for it determine the relevance of this topic.

The purpose of the article is the genesis of the criminal law regulation of punishment for an uncompleted criminal offense, and in particular, for attempted murder, in the current Criminal Code of Ukraine and an analysis of the changes that have occurred in this area for the past 20 years. The article analyzes the norms of the criminal legislation of Ukraine, which regulate special rules for imposing punishment for attempted murder. It is emphasized that in legislation and judicial practice, the designation of the maximum and minimum punishment for this type of uncompleted criminal offense is not constant and is conditioned by socio-economic, political, criminological and legal factors of specific historical periods. It is especially relevant for Ukraine.

Current criminal legislation enshrines the principle of mandatory reduction of punishment for an uncompleted criminal offense, taking into account the lower degree of public danger, which is a controversial provision in some cases. At the same time, it was underlined that the regular changes in the norms on the imposition of punishment for attempted murder, especially regarding the maximum amount of punishment, are not without significant drawbacks. The legislator, changing the rules for assigning punishment for him, does not take into account that many sanctions of the articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine of 2001 are not adapted to such changes. This work outlines these and other problematic issues. Certain positions regarding their elimination have been expressed. Possible options for reforming regulatory provisions for more effective application in the future are proposed

Keywords: punishment, attempt, unfinished criminal offense.

Постановка проблеми. Питання про кримінальну відповідальність за замах на кримінальне правопорушення, завжди були актуальними у вітчизняній кримінально-правовій науці. Незважаючи на те, що за останні десятиліття відбулося удосконалення чинного законодавства про кримінальну відповідальність і здійснено ряд досліджень, присвячених питанням незакінченого кримінального правопорушення, в тому числі і замаху, і сьогодні ще існує розбіжність думок щодо підстав кримінальної відповідальності та меж караності за нього [1, с. 5].

Законодавець, у ст. 68 Кримінального кодексу України 2001 р. встановлює спеціальні правила призначення покарання за замах, які

диференціюють покарання, враховуючи особливу специфіку інституту незакінченої кримінально протиправної діяльності.

Законодавець у ст. 68 Кримінального кодексу України 2001 року спочатку впроваджує систему *факультативного пом'якшення* покарання за замах на кримінальне правопорушення, а потім радикально замінює її на полярну систему *обов'язкового пом'якшення* покарання за незакінчене кримінальне правопорушення.

Аналіз історичного розвитку норм Кримінального кодексу України 2001 р., які регулюють призначення покарання за замах, висвітлює численні прогалини, яких припустився законодавець за останні два десятиліття років. Безперечно, варто підкреслити, що окремі недоліки в процесі вдосконалення кримінальних норм про замах були усунені. Але сучасна законотворча діяльність продемонструвала, що помилки з минулого законодавець не враховує та створює аналогічні неузгодженості і надалі. Все це заважає ефективно застосовувати норми про призначення покарання за незакінчену кримінально протиправно діяльність на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем, пов'язаним із призначенням покарання за незакінчене кримінальне правопорушення, і зокрема, за замах, присвятили свої праці Бурдин В. М., Дякур М. Д. Красницький І.В. та Щутяк Л.С., Маслак Н. В. [2; 3; 4; 5]. Важливі аспекти застосування відповідних частин ст. 68 Кримінального кодексу України 2001 р. висвітили у своїх публікаціях Тихий В.П., Тютюгін В. І. Хавронюк М., та ін. [6; 7; 8; 1].

Мета статті – дослідження розвитку кримінально-правового регулювання призначення покарання за замах на кримінальне правопорушення у законодавстві України, аналіз змін, які відбулися у цій сфері за весь час з моменту набрання чинності Кримінальним кодексом у 2001 році і до сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний кодекс України 2001 року (далі *КК*) в ст. 68 передбачив систему *факультативного пом'якшення* покарання за замах на кримінальне правопорушення. Згідно з таким підходом рішення про ступінь пом'якшення покарання за замах на кримінальне правопорушення суд приймав в кожному випадку індивідуально, залежно від наявності певних обставин (характеру та ступеня суспільної небезпечності дій, вчинених винним; ступеня реалізації злочинного наміру та причин, за яких кримінальне правопорушення не було доведено до кінця та ін.).

Законодавець у 2008 р. суттєво змінив ст. 68 КК і додав нову частину щодо замаху наступного змісту: «За вчинення замаху на злочин строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку

або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу».

Така новела кардинально змінювала існуючий підхід у призначенні покарання за замах на кримінальне правопорушення і впроваджувала у ч. 3 ст. 68 КК систему *обов'язкового пом'якшення* покарання за замах, встановлюючи межі максимально можливого розміру покарання за нього.

Такі радикальні зміни безперечно були обумовлені новою політикою гуманізації покарання і враховували той факт, що ступінь суспільної небезпечності замаху на кримінальне правопорушення є значно нижчим за ступінь суспільної небезпечності закінченого кримінального правопорушення. А тому і суворість кримінальної відповідальності за них має бути різна. У Пояснювальних записках відповідних Комітетів Верховної Ради до цього закону зміни до ст. 68 КК ніяк не обґрунтовуються, а лише вказується його загальна мета - гуманізація кримінального законодавства та більш диференційований підхід до вибору мір покарання за кримінальне правопорушення.

Оскільки цей закон вніс суттєві зміни в інститут призначення покарання за замах, видається необхідним зазначити окремі прогалини впроваджених новел.

По-перше, встановлення системи обов'язкового кратного зниження максимальної межі найсуворішого покарання в санкції за замах, не було розраховано на вже існуючі санкції статей (частин статей) Особливої частини КК. З 2008 року і до сьогодні на практиці поширеною проблемою є випадки, коли при застосуванні ч. 3 ст. 68 КК остаточний строк покарання виходить за межі мінімуму санкції або дорівнює мінімуму, утворюючи абсолютно визначену санкцію (якщо санкція статті містить тільки один основний вид покарання). Більш того, навіть сьогодні за нові кримінальні правопорушення законодавець встановлює санкції, які вкрай утруднюють застосування положень ч. 3 ст. 68 КК. Наприклад, у разі замаху на колабораційну діяльність (ч. 1 ст. 111-1 КК) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене на строк не більше 10 років. А санкція цієї статті передбачає позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років. Таким чином суд зобов'язаний призначити позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю з абсолютно визначеним строком (10 років), що унеможлиблює застосування індивідуалізації покарання. Крім того, досить поширеними є випадки, коли максимальний строк покарання за замах на кримінальне правопорушення нижче мінімального строку, який встановлено для цього покарання у санкції. Так, за замах на пособництво державі-агресору (ч. 1 ст. 111-2 КК) позбавлення волі може бути призначене на строк не більше 6 років. А санкція цієї статті передбачає позбавлення волі на строк від 10 до 12 років.

Цю прогалину в доктрині кримінального права науковці пропонували усунути у різний спосіб [9, с. 17; 10, с. 31; 11, с. 212]. Верховний Суд колегією суддів Другої судової палати Касаційного Кримінального Суду лише у 2018 р. у Постанові від 6 грудня 2018 р. визначив, що у таких випадках «...суд, призначаючи покарання, виявляється «зв'язаним» тим показником, який буде одержаний при застосуванні положень ч. 2 (та ч. 3) ст. 68 КК України».

По-друге, важливим питанням, яке не розглянув законодавець при внесенні змін до ст. 68 КК України, є питання диференційованої відповідальності за закінчений та незакінчений замах. Ч. ч. 2 та 3 ст. 15 КК містить законодавчо визначені види замаху. При кваліфікації вчиненого діяння як замаху, вид замаху обов'язково має бути визначено. Проте, нова ч. 3 ст. 68 КК передбачила обов'язкове зменшення максимального розміру покарання за замах без зазначення його виду. Тому врахування більш високого ступеня суспільної небезпечності закінченого замаху на кримінальне правопорушення при призначенні покарання стало можливе лише на підставі ч. 1 ст. 68 КК України, але тільки в тих випадках, коли після застосування ч. 3 ст. 68 КК розмір покарання не набуває абсолютно визначеного характеру. Таке положення видається недосконалим, адже суспільна небезпечність незакінченого замаху є нижчою ніж закінченого, і це має бути враховано при обов'язковому зменшенні покарання за замах на кримінальне правопорушення. Це викликає тривалі дискусії серед науковців.

По-третє, законодавець взагалі залишив без уваги можливість призначення довічного позбавлення волі за замах на особливо тяжкий злочин. У доктрині кримінального права це дало підставу для висунення різних пропозицій тлумачення ч. 3 ст. 68 КК. Так, одні науковці пропонували довічне позбавлення волі за замах не призначати, а альтернативне основне покарання у санкції кратно знижувати відповідно до спеціальних правил ч. 3 ст. 68 КК. Інші наголошували, що за замах довічне позбавлення волі призначати не можна, але й альтернативне основне покарання у санкції кратно знижувати на дві третини також не можна. Прихильники третього підходу не бачили перешкод щодо призначення довічного позбавлення волі за замах на особливо тяжкий злочин. Пленум ВСУ Постановою № 8 від 12 червня 2009 року додав пункт 6-1 у Постанову № 7 від 24 жовтня 2003 року «Про практику призначення судами кримінального покарання», та сформулював наступне розв'язання цієї проблеми: «...правила ч. ч. 2 і 3 ст. 68 КК не можуть бути застосовані при призначенні покарання особі, яка у віці 18 і більше років вчинила злочин, за який передбачено найбільш суворий вид покарання – довічне позбавлення волі, оскільки цей вид покарання є таким, що виключає можливість визначення його половини чи двох третин». Через два роки Верховний Суд України у Постанові від 12 вересня 2011 р. у справі №5-16кс11

також підтвердив цю позицію, підкресливши, що «..покарання у виді довічного позбавлення волі не належить до строкових видів і тому від нього не можна відрахувати дві третини строку. Враховуючи це суд під час призначення покарання за замах на вчинення злочину не повинен керуватися положеннями ч. 3 ст. 68 КК України».

У 2016 р. Закон України № 1492-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених» вніс чергові зміни у ст. 68 КК. Законодавець додав до чинної редакції ст. 68 КК після ч. 3 нову частину наступного змісту: «4. Довічне позбавлення волі за вчинення готування до злочину та вчинення замаху на злочин не застосовується, крім випадків вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у ст. ст. 109-114-1, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, передбачених у ст. ст. 437-439, ч. 1 ст. 442 та ст. 443 цього Кодексу».

Впроваджені зміни усунули існуючу прогалину в питанні призначення\непризначення довічного позбавлення волі за замах на особливо тяжкі злочини. Проте цією новелою законодавець створив нову дискусію : чи можна до особи, яка вчинила замах на особливо тяжкий злочин, за який передбачено покарання у вигляді довічного позбавлення волі, одночасно застосовувати спеціальні правила пом'якшення покарання, передбачені ч. 4 та ч. 3 ст. 68 КК?

Варто особливо наголосити, що невирішеність цього питання породжувала численні труднощі на практиці. Крім того, навіть палати Верховного Суду приймали полярні рішення у справах щодо одночасного застосування ч. 3 та ч. 4 ст. 68 КК. У 2019 році колегія суддів Другої палати Верховного Суду визначила, що призначення покарання за замах на вчинення злочину, санкція якого передбачає довічне позбавлення волі та альтернативне покарання у вигляді позбавлення волі до 15 років, з урахуванням імперативного обмеження, встановленого ч. 4 ст. 68 КК, не може перевищувати двох третин максимального строку покарання у виді позбавлення волі (справа № 345/3788/17, провадження № 51-8393км18). А колегія суддів Першої палати Верховного Суду визнала, що одночасне застосування правил, передбачених ч. 3 та ч. 4 ст. 68 КК, тягне за собою подвійну гуманізацію, а таке є явно несправедливим стосовно злочинів, за які передбачено найсуворіше строкове покарання (позбавлення волі на строк 15 років) (справа №664/425/16к, провадження № 51-5790км18). І тільки Об'єднана палата Касаційного Кримінального Суду Верховного Суду згодом нарешті сформулювала правову позицію по розв'язанню цього питання і підкреслила, що «...в такому разі застосуванню підлягає тільки правило пом'якшення покарання, передбачене у ч. 4 ст. 68 КК. Інші, менш суворі види покарання, передбачені у санкції, можуть

бути призначені винній особі у повному обсязі». Ця позиція була підтверджена пізніше і в постанові Касаційного Кримінального Суду Верховного Суду від 30.06.2020 р.

Наступні зміни 2018 р. стосувалися загальної заміни терміну «злочин» на термін «кримінальне правопорушення». Зміни 2022 р. стосувалися розширення переліку злочинів, на які положення ч. 4 ст. 68 КК не розповсюджуються. До цього переліку законодавець додав нову ст. 114-2 КК. Проте зазначені зміни не стосувалися сутності призначення покарання за замах на кримінальне правопорушення.

Висновки. Оцінюючи наведені законодавчі новели, слід зазначити, що хоча законодавець і реалізував концепцію більш справедливого та гуманного підходу при призначенні покарання за замах на кримінальне правопорушення, окремі дискусійні питання та прогалини він залишив невирішеними.

Для практики суттєвим недоліком була та залишається непристосованість санкції багатьох статей Особливої частини КК до застосування ч. 3 ст. 68 КК. Крім того, останні зміни особливої частини КК свідчать, що законодавець, встановлюючи кримінальну відповідальність за нові суспільно небезпечні діяння, геть забуває про існування спеціальних правил обов'язкового зменшення покарання за замах на дві третини. Санкції нових кримінальних правопорушень (наприклад колабораціонізм чи пособництво державі-агресору), містять незначну різницю між максимальною та мінімальною межею єдиного основного покарання. А це призводить до того, що при призначенні покарання за замах на такі кримінальні правопорушення остаточний строк покарання дорівнює мінімуму санкції статті й утворює абсолютно визначену санкцію (якщо санкція статті містить тільки один основний вид покарання). У таких випадках суд не може врахувати ступінь тяжкості вчиненого особою діяння, ступінь здійснення кримінально протиправного наміру та причини, внаслідок яких кримінальне правопорушення не було доведено до кінця, що протиречить положенням ч. 1 ст. 68 КК. Крім того, невідповідність санкцій статей Особливої частини КК (і нових статей 2022 р. також) спеціальним правилам ч. 3 ст. 68 КК, також утворює ситуації, коли суд змушений безпідставно призначити покарання за замах на кримінальне правопорушення нижче мінімуму, встановленого у санкції статті, що є порушенням положень ч. 1 ст. 69 КК. Розв'язати цю проблему може виключно сам законодавець, переглянувши усі санкції та привівши їх у відповідність.

Невирішеним залишилося питання диференційованого підходу при призначенні покарання за замах на кримінальне правопорушення залежно від його виду, визначеного у ч.ч. 2 та 3 ст. 15 КК. Тривалий час ця проблема залишається без належної уваги. У науці кримінального права давно вже

пропонують внести зміни до ст. 68 КК та передбачити: а) за вчинення закінченого замаху на кримінальне правопорушення строк або розмір покарання не може перевищувати трьох чвертей максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК; б) за вчинення незакінченого замаху на кримінальне правопорушення строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК.

Література:

1. Горностай А. В. Кримінальна відповідальність за замах на злочин. Х. : Юрайт, 2013. 232 с.
2. Бурдін В. М. Стадії вчинення злочину (кримінально-правове дослідження). Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 304 с.
3. Дякур М. Д. Замах на злочин: проблеми кримінально-правової кваліфікації та відповідальності : автореф. дис... канд. юр. Наук. К., 2009. 18 с.
4. Красницький І.В., Щутяк Л.С. Відповідальність за замах на злочин за кримінальним правом України. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2015. 224 с.
5. Маслак Н. В. Кримінальна відповідальність за готування до злочину. Х. : Право, 2010. 232 с.
6. Тихий, В. П. Злочин, його види та стадії. К. : Промені, 2007. 40 с.
7. Тютюгін В. І. Призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті. *Питання боротьби зі злочинністю*. Х. : Право, 2010. Вип. 19. С. 36–47.
8. Хавронюк М. Покарання за готування до злочину і замах на злочин: парадокси національного Кримінального кодексу, особливо у порівнянні з іноземними. *Підприємництво, госп-во і право*. 2009. № 5. С. 108-113.
9. Давидович І. І. Призначення покарання за незакінчений злочин: проблеми нормативного регулювання. *Адвокат*. 2013. №4 (151). С. 14-19.
10. Лащук Н. Р. Окремі аспекти призначення покарання за незакінчений злочин. *Кримінальна юстиція під час підготовки майбутніх суддів, прокурорів та слідчих в контексті європейських стандартів*: збірник статей за матеріалами Першої Міжнародної конференції (Львів, 19–22 лютого 2020 р.). Львів. 2021. С. 28-33.
11. Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. 488 с.

References:

1. Gornostay, A. V. (2013). *Kryminalna vidpovidalnist za zamakh na zlochyn [Criminal liability for attempted crime]*. Kh. : Yurait, [in Ukrainian].
2. Burdin, V. M. (2013). *Stadii vchynennia zlochynu (kryminalno-pravove doslidzhennia) [Stages of committing a crime]*. Lviv : LNU im. I. Franka. [in Ukrainian].
3. Diakur, M. D. (2009). *Zamakh na zlochyn: problemy kryminalno-pravovoi kvalifikatsii ta vidpovidalnosti [Attempted crime: problems of criminal qualification and responsibility]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. K. [in Ukrainian].

4. Krasnytskyi, I.V., Shchutiak, L.S. (2015). *Vidpovidalnist za zamakh na zlochyn za kryminalnym pravom Ukrainy [Liability for attempted crime under the criminal law of Ukraine]*. Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Lviv. [in Ukrainian].
5. Maslak, N. V. (2010). *Kryminalna vidpovidalnist za hotuvannia do zlochynu. [Criminal liability for preparation for a crime]*. Kh. : Pravo. [in Ukrainian].
6. Tykhyi, V. P. (2007). *Zlochyn, yoho vydy ta stadii [Crime, its types and stages]*. K. : Promeni. [in Ukrainian].
7. Tiutiuhin, V. I. (2010). *Pryznachennia pokarannia za nezakinchenyi zlochyn ta za zlochyn, vchynenyi u spivuchasti. [Punishment for an unfinished crime and for a crime committed with complicity]*. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu*, 19, 36–47. [in Ukrainian].
8. Khavroniuk, M. (2009). *Pokarannia za hotuvannia do zlochynu i zamakh na zlochyn: paradoksy natsionalnoho Kryminalnoho kodeksu, osoblyvo u porivnianni z inozemnymy [Punishment for preparation for a crime and attempted crime: paradoxes of the national Criminal Code, especially in comparison with foreign ones]*. *Pidpriemnytstvo, hosp-vo i pravo*, 5, 108-113. [in Ukrainian].
9. Davydovych, I. I. (2013). *Pryznachennia pokarannia za nezakinchenyi zlochyn: problemy normatyvnoho rehuliuвання [Punishment for an unfinished crime: problems of regulatory regulation]*. *Advokat*, 4 (151), 14-19. [in Ukrainian].
10. Lashchuk, N. R. (2021). *Okremi aspekty pryznachennia pokarannia za nezakinchenyi zlochyn [Certain aspects of punishment for an unfinished crime]*. Collection of articles IC'21 : *Persha Mizhnarodna konferentsiya «Kryminalna yustytisia pid chas pidhotovky maibutnikh suddiv, prokuroriv ta slidchykh v konteksti yevropeiskyykh standartiv» - «Criminal justice during the training of future judges, prosecutors and investigators in the context of European standards»*. (pp.28-33). Lviv. [in Ukrainian].
11. Babanly, R. Sh. (2019). *Pryznachennia pokarannia v Ukraini: teoretyko-prykladni zasady [Punishment in Ukraine: theoretical and applied principles]*. Chernihiv: Desna Polihraf. [in Ukrainian].

УДК 342 951: 351.82

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-321-335](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-321-335)

Ігнатченко Ірина Георгіївна кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри адміністративного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, тел.: (0800) 31-17-77, <https://orcid.org/0000-0002-1193-7486>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕДУРНІ АСПЕКТИ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. Статтю присвячено вивченню адміністративно-процедурних аспектів Служби військового капеланства в Україні.

Зазначено, що діяльність релігійних організацій на території України в умовах військової агресії РФ проти України, повинна здійснюватися в умовах духовної незалежності, недопущення розколу у суспільстві за релігійною ознакою, з метою сприяння консолідації українського суспільства та захисту національних інтересів. Ці положення зазначені, зокрема, у Рішенні Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року, введеного у дію Указом Президента України «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». Тому, виходячи з визначень, які містяться у науковій літературі, українську національну формулу державно-конфесійних відносин можна назвати «громадянською мобілізацією гідності».

Адміністративно-процедурні питання законодавчого регулювання державно-конфесійних відносин, зокрема через їх прояв у Службі військового капеланства набувають особливої актуальності. Проте зазначені проблеми у науковій, юридичній, а саме адміністративно-правовій літературі майже не розглядалися.

Проаналізовано законодавчий процес відродження та становлення Служби військового капеланства у правовому полі в Україні. Визначено поняття та ознаки правового статусу військового капелана. Охарактеризовано провадження з видачі мандата на право здійснення військової капеланської діяльності, як особливий вид адміністративної процедури (його суб'єкти та стадії); такий мандат розглянуто як специфічний адміністративний акт.

Зроблено висновки про те що перспективними питаннями, які необхідно буде розв'язати найближчим часом є запровадження капеланської служби у медичній, освітянській сфері та у пенітенціарній системі. Це є співзвучним

необхідності розгляду багатьох суспільно-значущих законодавчих ініціатив у публічному адмініструванні соціально-культурною сферою, зокрема у галузі свободи думки, совісті та релігії, які висуваються різними суб'єктами, зважаючи на їх підтримку з боку як релігійних організацій різних конфесійних напрямків, так і з боку держави, з метою спільного захисту національної безпеки України та суспільної злагоди.

Ключові слова: державно-конфесійні відносини в Україні, військовий капелан, Служба військового капеланства, адміністративна процедура, адміністративне провадження, мандат на право здійснення військової капеланської діяльності.

Ihnatchenko Iryna Heorhiivna Ph.D. in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Administrative Law, Yaroslav the Wise National Law University, Pushkinska St., 77, Kharkiv, 61024, tel.: (0800) 31-17-77, <https://orcid.org/0000-0002-1193-7486>

ADMINISTRATIVE AND PROCEDURAL ASPECTS OF MILITARY CHAPLAINCY SERVICE IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS

Abstract. The article is devoted to the study of administrative and procedural aspects of the Military Chaplaincy Service in Ukraine.

It is noted that the activity of religious organizations on the territory of Ukraine in the conditions of military aggression of the Russian Federation against Ukraine should be carried out in conditions of spiritual independence, prevention of division in society on religious grounds, with the aim of promoting the consolidation of Ukrainian society and protection of national interests. These provisions are specified, in particular, in the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated December 1, 2022, put into effect by the Decree of the President of Ukraine «On certain aspects of the activities of religious organizations in Ukraine and the application of personal special economic and other restrictive measures (sanctions)». Therefore, based on the definitions contained in the scientific literature, the Ukrainian national formula of state-confessional relations can be called «civil mobilization of dignity».

Administrative-procedural issues of legislative regulation of state-confessional relations, in particular due to their manifestation in the Military Chaplaincy Service, are gaining special relevance. However, the mentioned problems were hardly considered in the scientific, legal, namely administrative and legal literature.

The legislative process of the revival and formation of the Military Chaplaincy Service in the legal field in Ukraine is analyzed. The concept and signs of the legal

status of a military chaplain are defined. The procedure for issuing a mandate for the right to carry out military chaplaincy activities is characterized as a special type of administrative procedure (its subjects and stages); such a mandate is considered as a specific administrative act.

Conclusions were made that the introduction of chaplain service in the medical, educational and penitentiary sectors is a promising issue that will need to be resolved in the near future. This is consistent with the need to consider many socially significant legislative initiatives in the public administration of the socio-cultural sphere, in particular in the field of freedom of thought, conscience and religion, which are put forward by various subjects, taking into account their support from both religious organizations of various denominations, and on the part of the state, with the aim of joint protection of Ukraine's national security and public order.

Keywords: state-confessional relations in Ukraine, military chaplain, Military Chaplaincy Service, administrative procedure, administrative proceedings, mandate for the right to carry out military chaplaincy activities.

Постановка проблеми. Останнім часом у світі спостерігається процес пошуку нових оптимальних моделей побудови державно-конфесійних відносин у вимірі триєдиної системи «людина-державо-церква». При цьому у сучасних юридичних та соціологічних дослідженнях особливо йдеться про «відродження релігії у сучасному світі», як розширенні можливих сфер впливу релігійних організацій та їх представників на суспільні відносини у державі, яке супроводжується законодавчим визнанням відповідних прав та обов'язків останніх [1, с. 15-79]. Однак це відродження відбувається під державним контролем на підставі державно-партнерських відносин [2], коли релігійні інститути не вимагаючи владних повноважень у державі, займають у ній «певне місце» і підтримку з боку інститутів публічного адміністрування в умовах повсюдної релігійної плюралізації, де на глобальному рівні жодна релігія не займає домінуючу позицію.

Така ситуація є характерною і для сучасної України ще з часів Українського Майдану та Революції гідності. Тому українську національну формулу державно-конфесійних відносин можна назвати «громадянською мобілізацією гідності» [1, с. 253-264], що особливо важливо наразі в умовах воєнного стану.

Виходячи з положень рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», введеного у дію Указом Президента України, діяльність релігійних організацій на території України в умовах військової агресії Російської Федерації проти України, повинна здійснюватися

в умовах духовної незалежності, недопущення розколу у суспільстві за релігійною ознакою, з метою сприяння консолідації українського суспільства та захисту національних інтересів [3].

Україна є секулярною державою, у якій церква і релігійні організації формально відокремлені від держави. Але це не означає, що останні позбавлені права вступати у публічно-правові відносини на рівні держави, політичної системи або громадянського суспільства. Таким чином, відносини, що виникають у державно-церковній сфері не можуть трактуватися як суто приватно-правові. Тобто особам різних конфесій не заборонено бути учасниками публічно-правових відносин, в умовах релігійного плюралізму та свобод, демонополізації традиційних релігій та деєтнізації вірувань.

Протягом останніх років релігійні організації активно долучаються до публічно-правової сфери нашої держави через інститут капеланства (у військовій, освітній, медичній та пенітенціарній сферах), просвітницьку роботу серед соціуму задля профілактики деліктної поведінки в його середовищі [4, с. 25].

Проведені наразі дослідження співвідношення секуляризації і десекуляризації у процесі формування права й функціонування правової системи сприяють «вирішенню низки проблем загальної теорії держави і права, а також покращенню якості й ефективності правотворчої, правореалізаційної та правозастосовної діяльності» [5, с. 17].

Таким чином, адміністративно-процедурні питання законодавчого регулювання державно-конфесійних відносин, зокрема через їх прояв у Службі військового капеланства набувають особливої актуальності. Проте зазначені проблеми у науковій, юридичній, а саме адміністративно-правовій літературі майже не розглядалися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначеною вище та іншою проблематикою у сфері державно-конфесійних відносин останнім часом займалися такі вчені, як-от: А. Баурмейстер, В. Борисова, І. Дахова, О. Лаврик, Х. Казанова, О. Мельничук, В. Піддубна та інші.

Деякі вчені особливу увагу приділяли питанням адміністративно-правових гарантій діяльності релігійних організацій в Україні (В. Чорнописька) [4] або характеристиці секуляризації та десекуляризації правових систем релігійного типу (Ю. Піх) [5].

Інші дослідники приділяли увагу вивченню саме капеланської діяльності, переважно через досвід зарубіжних країн. Серед них: Н. Адаховська, Ю. Кривенко, П. Колесов, С. Скуріхін, А. Стрелецький, Т. Челпанова та інші. Ю. Бураков, М. Долганова, Л. Владиченко, О. Томчук, І. Чобіт розглядали питання служби військового капеланства в Україні у зв'язку з агресією рф 2014 року.

Визнаючи вагомий науковий внесок зазначених досліджень, слід зазначити, що адміністративно-процедурним питанням Служби військового капеланства в Україні приділялося недостатньо уваги. Це також пов'язано з тим, що у законодавстві України найостаннішим часом з'явилося чимало новел, які потребують наукового аналізу та практичних рекомендацій з приводу їх застосування.

Тому метою даної наукової розвідки є визначення адміністративно-процедурних аспектів Служби військового капеланства в Україні на підставі теоретичних наробок науки адміністративного права та особливостей законодавчого закріплення відповідних норм. Особливу увагу присвячено: (1) аналізу законодавчого процесу відродження та становлення Служби військового капеланства у правовому полі в Україні; (2) визначенню поняття та правовому статусу військового капелана; (3) характеристиці провадження з видачі мандата на право здійснення військової капеланської діяльності, як особливого виду адміністративної процедури (його суб'єктів та стадій); (4) розгляду такого мандата як специфічного адміністративного акта.

Виклад основного матеріалу. 25 жовтня 2022 року вперше в умовах героїчного захисту нашої країни від повномасштабної атаки РФ в Україні відзначили День військового капелана й видали перші 83 мандати на право здійснення військової капеланської діяльності. У цьому зв'язку Державною службою з етнополітики та свободи совісті (далі – ДЕСС) особливо підкреслено, що капеланство у сучасному вільному світі – це особливий досвід єдності в розмаїтті. Це досвід бути разом і підтримувати одне одного, навіть якщо ви різної віри і молитесь по-різному. Це вміння розуміти, любити, надихати [6].

Поступове відродження інституту військового капеланства в Україні історично пов'язане із початком агресії РФ проти України ще з 2014 р. і триває наразі [7; 8].

Принципово новий етап історії військового капеланства в Україні розпочався з прийняттям Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 року № 667-р «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» [3]. У цьому документі передбачалося системне запровадження служби військового капеланства у державі. Зокрема, Міністерству оборони, Міністерству внутрішніх справ, Міністерству інфраструктури та Адміністрації Державної прикордонної служби надавалося завдання розробити та затвердити відповідно до їхньої компетенції положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі, визначивши, що

священнослужителі, які запропоновані релігійними організаціями та успішно пройшли відбір, працевлаштовуються з укладенням відповідних трудових договорів у підрозділах відповідних органів, належать до їх персоналу і є військовими священиками (капеланами). Водночас Міністерству соціальної політики доручалося підготувати пропозиції щодо доповнення Класифікатора професій професією, за якою забезпечується душпастирська опіка військовослужбовців і резервістів вищеназваних органів, а тодішньому Міністерству культури – сприяти координації співпраці релігійних організацій з цими органами з питань служби військового духовенства (капеланської служби) [9].

2016 року відповідно до цього Розпорядження Міністерство оборони України своїм наказом затвердило Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України [10]. В цьому Положенні, яке є чинним наразі, встановлені основи побудови останньої, до якої входять різні структурні підрозділи (посадові особи) з питань служби військового духовенства (капеланства) (СВД(К)) та військові священики (капелани) у ЗСУ. Також тут було надане перше в сучасній Україні визначення військових священників (капеланів). Ними є: (а) фізичні особи, (б) які мають духовну освіту, (в) є священнослужителями зареєстрованої в Україні релігійної організації, (г) пройшли відбір та прийняті на роботу на посади працівників у військових частинах, військових навчальних закладах, установах та організаціях Збройних Сил України (г) для задоволення релігійних потреб особового складу [10, п. 3].

Окремо відзначені повноваження Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України (РДПО), яка є міжконфесійним консультативно-дорадчим органом, що діє при Міністерстві оборони України, та уповноваженого від релігійних організацій щодо співробітництва зі Збройними Силами України, яким є визначений керівним центром релігійної організації священнослужитель, який відповідає за співробітництво зі Збройними Силами України. Зокрема, такі особи: (1) подають кандидатури священнослужителів на посади військових священиків (капеланів); (2) організують духовну підготовку військових священиків (капеланів) своєї релігійної організації; (3) подають до СВД(К) інформацію про священнослужителів своєї релігійної організації, які є кандидатами для прийняття на роботу на посади військових священиків (капеланів) тощо.

Таким чином, починаючи з 2016 року капелани діють у ЗСУ та інших органах як цивільні працівники на підставі трудового договору (контракту) з конкретною військовою частиною. Проте регулювання правового статусу військового капелану лише на підзаконному рівні у законодавчому просторі України на той час було явно недостатньо. До того ж, відповідно до норм

міжнародного гуманітарного права, військові капелани традиційно визнаються некомбатантами, тобто особами, які здійснюють лише функції обслуговування та забезпечення відносно бойових дій збройних сил і не мають права самостійно здійснювати подібну діяльність, включаючи застосування зброї, за винятком випадків загрози життя та самооборони. Такий статус капелана у армії є досить логічним і коректним за умови мирного часу, проте він зовсім не відповідає реаліям життя у разі, якщо військові капелани опиняються та перебувають на лінії фронту разом з особовим складом військовослужбовців під час активних бойових дій або в умовах воєнного стану, але не мають при цьому статусу учасників бойових дій.

Ці та інші проблеми зумовили досить тривалий законодавчий пошук універсальної моделі правового статусу військових капеланів, включаючи їхні права, обов'язки та соціальний захист. Таким чином, після неодноразового розгляду та відхилення Верховною Радою України та її комітетами різних законопроектів, спрямованих на урегулювання відповідних суспільних відносин у цьому сегменті сфери державно-конфесійної діяльності, законотворчий процес наразі успішно завершився прийняттям 30 листопада 2021 року остаточного Закону «Про Службу військового капеланства» [11], який наразі є чинним.

У цьому Законі надано визначення термінів, зокрема: (1) «військова капеланська діяльність» (2) «військовий капелан» [11]. Тобто, вбачається двозначне розуміння інституту військового капеланства (а) у його діяльнісному аспекті, та (б) у суб'єктивному розумінні, як власне тих осіб, які цю діяльність здійснюють – капеланів. Тобто це стосується внутрішнього (змістовного) аспекту досліджуваного інституту, його *forum internum*.

У зовнішньому формальному аспекті, як прояву *forum externum*, тобто у площині прояву державно-приватного партнерства у сфері державно-конфесійних відносин, цей інститут знаходить свій вияв у Службі військового капеланства, якою є окрема структура у складі Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та Державної прикордонної служби України, що (а) складається з органів управління Служби військового капеланства, (б) військових капеланів і (в) утворена з метою організації заходів щодо задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців, працівників та членів їх сімей у мирний і воєнний час (п.11, ч.1, ст.1). Вид такої служби залежить від обсягу, характеру та складності заходів щодо задоволення духовно-релігійних потреб в їх органі військового управління, з'єднанні, військовій частині, військовому навчальному закладі, установі чи організації (далі - військова частина). У військовій частині на рівні окремого батальйону функції Служби військового капеланства можуть виконуватися одним військовим капеланом (ч.2.ст.4) [11].

З метою забезпечення міжконфесійної злагоди та порозуміння у сфері організації заходів щодо задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців, працівників і членів їх сімей у вищезазначених органах утворюються і діють Міжконфесійні ради з питань військового капеланства, що є міжконфесійними консультативно-дорадчими органами (ст.6) [11].

Військова капеланська діяльність визначається як така, яку здійснюють військові капелани з метою сприяння реалізації конституційного права військовослужбовців, працівників та членів їх сімей на свободу світогляду та віросповідання шляхом задоволення їх духовно-релігійних потреб (п.1 ст.1) [11].

Виходячи з узагальненого щодо визначення поняття «військовий капелан» наданого у ст. 1 Закону можна визначити деякі сутнісні характеристики такої особи, які дещо різняться з тими, які закріплювалися у нормативно-правових актах раніше.

По перше, це громадянин України. Такої вимоги не визначено в п.2 ч.1 ст. 1 Закону, на відміну від ч.1.ст.7, яка містить саме такі вимоги до військового капелана.

По-друге, така особа повинна в установленому порядку отримати мандат на право здійснення військової капеланської діяльності. Це є новелою цього акту і означає, що віднині ці відносини не регулюються трудовим договором, як було раніше. Але це не означає, що ті військові капелани, трудовий договір з якими (контракт) ще діє, наразі не можуть продовжувати обіймати цю посаду, бо Розпорядження Кабінету Міністрів 2014 року [9] не втратило чинності. Але виникає питання про те, що їх правовий статус суттєво наразі відрізняється від тих осіб, які вже набули чи набудуть такого статусу після прийняття Закону.

По-третє, така особа укладає контракт про проходження військової служби на посадах осіб офіцерського складу (виключно на посадах Служби військового капеланства) та здійснює військову капеланську діяльність у підрозділах Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та Державної прикордонної служби України на підставах та в порядку, передбачених цим Законом. Тобто, тут ми бачимо ще одну новелу Закону, яка опосередковано підтверджує, що військовим капеланом може бути тільки громадянин України, адже входить до офіцерського складу відповідних органів, а також те, що віднині такі особи є військовослужбовцями й мають відповідний статус. Однак, незважаючи на те, що капелани постійно знаходяться разом із іншими військовослужбовцями у різних, навіть найнебезпечніших ситуаціях, в Україні схвалено підхід, щодо того, що вони зазвичай не мають права використовувати зброю. Така позиція відповідає стандартам міжнародного гуманітарного права, а також НАТО, та відображена у законодавчих змінах у Законі [11, п.2., ч.2. Прикінцевих положень], а також у Статуті внутрішньої служби Збройних сил

України «Військовий капелан бригади батальйону», де чітко закріплено, що видача зброї та боєприпасів військовим капеланам забороняється [12]. Однак, подібне положення відсутнє щодо Служби військового капеланства у Національній гвардії, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та Державної прикордонної служби України, що породжує певну законодавчу невизначеність.

Згідно з Положенням про порядок видачі мандата на право здійснення військової капеланської діяльності [13] право на отримання мандата має: (а) громадянин України, (б) який є священнослужителем зареєстрованої в Україні релігійної організації, (в) здобув вищу богословську освіту (вимога застосовується з дня набрання чинності ч. 2 статті 7 Закону України «Про Службу військового капеланства» тобто 19 березня 2027 року, згідно із Перехідними положеннями Закону) (г) та кандидатура якого була надана керівним центром (управлінням) відповідної релігійної організації для проходження відповідної підготовки та здійснення військової капеланської діяльності.

Особливої уваги вимагає питання наявності вищої освіти у кандидата на посаду військового капелана, адже така вимога стосується тільки вищої богословської освіти, поняття якої не є до кінця зрозумілим, тим більш, що це положення є поки що тільки перспективним.

Отже, слід зазначити, що вимоги до особи-кандидата на здійснення військової капеланської діяльності є не дуже чіткими і до того ж розпорошеними за різними нормами законодавства.

Суспільні відносини з приводу вступу, проходження та припинення Служби військового капеланства є публічно-правовими (державно-конфесійними) і відображають процес взаємодії органів публічної адміністрації з капеланами, як представниками релігійних організацій. Загальні (матеріальні) засади такої взаємодії встановлені спеціальним Законом «Про Службу військового капеланства» [11]. Проте норми цього закону потребують чіткої правозастосовної (процедурної) регламентації з метою їх реального правового впливу на виникнення, зміну чи припинення вищезазначених суспільних відносин. Окремим важливим адміністративно-процедурним питанням Служби військового капеланства в Україні є провадження з видачі мандата на право здійснення військової капеланської діяльності.

Адміністративна процедура з видачі такого мандата теж є доволі складною. Першою стадією такого провадження є надіслання запитів до ДЕСС про кількість кандидатів від різних релігійних організацій, які мають містити інформацію про розподіл квот конфесійного представництва військових капеланів та загальну чисельність штатних посад військових капеланів (для

зайняття 90 відсотків штатних посад – від центральних органів виконавчої влади, що мають військові формування (насамперед, Міністерства оборони України та інших) та Держприкордонслужби, відповідно для 10 відсотків таких посад – від начальників Служб військового капеланства таких органів) (п.4) [13].

На другій стадії ДЕСС за результатами розгляду запиту про кількість кандидатів протягом десяти робочих днів визначає кількість кандидатів на посади військових капеланів від відповідної релігійної організації, формує та надсилає запит до керівного центру (управління) цієї релігійної організації щодо подання кандидатур для проходження відповідної підготовки (ст.8 Закону) та здійснення військової капеланської діяльності (п.5) [13].

Після перевірки документів, поданих у відповідь на такі запити, ДЕСС приймає рішення про виготовлення (відмову, за наявності підстав) мандата військового капелана.

Останнім етапом цього провадження є видача такого мандата (у разі прийняття позитивного рішення) релігійному центру (управлінню) у паперовій чи електронній формі з метою його наступної передачі відповідному кандидату. У разі наявності підстав, передбачених законодавством, ДЕСС припиняє право здійснювати військову капеланську діяльність шляхом відкликання мандата [13].

Отже, в даному випадку слід констатувати наявність особливого прояву адміністративної процедури, яка законодавчо визначається як визначений законом порядок розгляду і вирішення справи (п. 5, ч. 1, ст. 2) [14].

Натомість різновидом, конкретним проявом такої процедури є відповідне адміністративне провадження, як сукупність процедурних дій, що вчиняються адміністративним органом, і прийнятих процедурних рішень з розгляду та вирішення справи, що завершується прийняттям і, в необхідних випадках виконанням адміністративного акта (п. 5, ч. 1, ст. 2) [14]. Адміністративним органом, який приймає рішення за результатом розгляду справи тут виступає ДЕСС, як суб'єкт публічної адміністрації у силу своїх повноважень, адресатом – представник релігійної організації (управління), священнослужитель – капелан, який набуває статусу військовослужбовця. Третіми особами, що є заінтересованими у розгляді справи є центральні органи виконавчої влади, що мають військові формування (насамперед, Міністерство оборони України, Національна гвардія та інші) та Держприкордонслужба.

Остаточним специфічним адміністративним актом в цьому провадженні виступає мандат на здійснення капеланської діяльності. Адже адміністративний акт – це рішення або юридично значуща дія індивідуального характеру, прийняте (вчинена) адміністративним органом для вирішення конкретної справи та спрямоване (спрямована) на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або обов'язків окремої особи (осіб) (п. 3, ч. 1, ст. 2) [14].

З огляду на форму такого акта, як саме «мандат», то він є певним чином унікальним явищем у сучасній вітчизняній законодавчій практиці публічного адміністрування.

Етимологія терміну мандат походить від лат. *mandatum* – доручення, від *mandare* – доручати, довіряти, передавати). Це документ, що посвідчує повноваження особи, органу, установи тощо, яким вони надані, із зазначенням строку дії цих повноважень [15]. З цього можна зробити висновок, що тут підкреслюється особливе правове становище військового капелана, як священнослужителя, який не просто виступає від власного імені, а представляє свою релігійну організацію певної конфесійної приналежності у відносинах з державою.

Проте мандат має всі ознаки адміністративного акта такі як: (а) індивідуальність та конкретність; (б) остаточне значення для вирішення адміністративної справи; (в) односторонність; (г) сфера публічного адміністрування; (г) зовнішня дія [16, с. 9].

Висновки. Таким чином, інститут воєнного капеланства та відповідної Служби набуває все більшого значення у процесі створення нової моделі державно-конфесійних відносин в Україні, побудованої на засадах державно-приватного партнерства, особливо в умовах воєнного стану. Принципова новація сучасної моделі державно-конфесійних відносин полягає в тому, що держава і церква визнаються як рівноправні суб'єкти державно-церковних відносин, кожен з яких діє в сфері своєї компетенції. При цьому релігійні організації діють в правовому полі держави, а держава не втручається в канонічно визначені справи церкви, забезпечуючи свободу релігії, свободу соціально значущої діяльності церкви та сприятливі умови її морально-просвітницької роботи [1]. Нова історія законодавчого регулювання зазначеного правового інституту свідчить про значний досвід нашої країни у цьому напрямку та новому розумінні секулярної держави, яке набуває все більшого значення.

Ознаками поняття «військовий капелан» є: (1) належність цієї особи до громадянства України; (2) отримання такою особою мандата на право здійснення військової капеланської діяльності; (3) укладення контракту про проходження військової служби на посадах осіб офіцерського складу (виключно на посадах Служби військового капеланства); (4) здійснення військової капеланської діяльності у підрозділах Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та Державної прикордонної служби України на підставах та в порядку, передбачених законом.

Питання правового статусу військового капелана вимагає подальшого вдосконалення. Воно потребує вирішення цілої низки проблем державно-

церковного партнерства, з огляду на удосконалення професійного вишколу військових капеланів, їхньої сертифікації, винайдення оптимального балансу у служінні капелана як військовослужбовця і священника [17].

Адміністративне провадження, пов'язане з виданням мандата на право здійснення військової капеланської діяльності є особливим видом адміністративної процедури, яке має особливий суб'єктний склад, включаючи, насамперед, ДЕСС як орган публічного адміністрування та інших осіб, які заінтересовані у розгляді справи (релігійні організації (управління)), священнослужителі (капелани).

Такий мандат є специфічним і своєрідним адміністративним актом, адже його прийняття не тільки закріплює повноваження особи на відповідну діяльність, а й підтверджує її представництво на таку діяльність від імені релігійної організації (управління) від якої ця особа буде функціонувати надалі.

Перспективними питаннями, які потребують розв'язання найближчим часом є запровадження капеланської служби у медичній, освітянській сфері та у пенітенціарній системі. Це є співзвучним необхідності розгляду багатьох суспільно-значущих законодавчих ініціатив, які висуваються різними суб'єктами, у публічному адмініструванні соціально-культурною сферою, зокрема у галузі свободи думки, совісті та релігії, зважаючи на їх підтримку з боку як релігійних організацій різних конфесійних напрямків, так і з боку держави, з метою спільного захисту національної безпеки України та суспільної злагоди.

Література:

1. Казанова Х. По той бік секуляризації. Пер. з англ. Олексія Панича./ К.: ДУХ І ЛІТЕРА. 2017. 264 с.
2. Mekh Y., Georgiievskiy I., Ignatchenko I., Maslova I., Kostenko I. Public-Private Partnership in the Security Sector: Updating in the Conditions of Counteracting the COVID-19 and Armed Aggression in Eastern Ukraine. REVISTA DE LA UNIVERSIDAD DEL ZULIA. Volume: 13, Issue: 37, 2021. P. 347-361.
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України від 1 грудня 2022 року № 820/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820/2022#n2>. (дата звернення 24.12.2022).
4. Чернописька В.З. Адміністративно-правові гарантії діяльності релігійних організацій в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2021. 486 с.
5. Піх Ю.А. Загальна характеристика секуляризації і десекуляризації правових систем релігійного типу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2017. 224 с.
6. У день військового капелана видано перші мандати: Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, новини. URL: <https://dess.gov.ua/u-den-viyskovoho-kapelana-vydano-pershi-mandaty/>

7. Ігнатченко І. Відродження Служби військового капеланства в Україні. Актуальні шляхи вдосконалення українського законодавства : зб. тез наук. доп. і повідомл. XVI Всеукр. наук.-практ. конф. вчених, практикуючих юристів, аспірантів та студентів (м. Харків, 19 листоп.2022 р.) / Юрид. клініка Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого [та ін.]. – Харків : Право, 2022. С.65-69.

8. Ігнатченко І. Актуальні проблеми механізму адміністративно-правового регулювання захисту та гарантування прав на свободу думки, совісті, релігії в Україні. Право і суспільство. 2022. №5. С. 146-154.

9. Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 року №667-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/677-2014-r#Text> (дата звернення 24.12.2022).

10. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 14 грудня 2016 року № 685 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text> (дата звернення 24.12.2020).

11. Про Службу військового капеланства: Закон України від 30 листопада 2021 року № 1915-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> (дата звернення 24.12.2022).

12. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 року № 548- IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text> (дата звернення 24.12.2022).

13. Про затвердження Положення про порядок видачі мандата на право здійснення військової капеланської діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2022 року № 859. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-2022-p#Text> (дата звернення 24.12.2022).

14. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-IX#Text> (дата звернення 24.12.2022).

15. Нагребельний П. В. Мандат. Енциклопедія сучасної України [електронна версія] / ред. І.М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України: НТШ. Київ. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. Т. 19. URL: https://esu.com.ua/search_articles?id=63375.

16. Закон «Про адміністративну процедуру»: Посібник для публічних службовців. К.: 2022. 76 с. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2022/10/20/20221020092133-70.pdf>

17. Зустріч Голови ДЕСС з главою УГКЦ: державно-церковне партнерство URL: <https://dess.gov.ua/holova-dess-obhovoryv-z-hlavoiu-uhkts-nyzku-problem-derzhavno-tserkovnoho-partnerstva/>

References:

1. Kazanova, H. (2017). *Po toj bik sekularizacii [On the other side of secularization]*. K.: DUH I LITERA [in Ukrainian].

2. Mekh, Y., Georgiievskiy, I., Ignatchenko, I., Maslova, I., Kostenko, I. (2021). Public-Private Partnership in the Security Sector: Updating in the Conditions of Counteracting the COVID-19 and Armed Aggression in Eastern Ukraine. REVISTA DE LA UNIVERSIDAD DEL ZULIA, 13, 37, 2021, 347-361 [in English].

3. Ukaz Prezidenta Ukraïni "Pro rishennja Radi nacional'noï bezpeki i oboroni Ukraïni «Pro okremi aspekti dijal'nosti religijnih organizacij v Ukraïni i zastosuvannja personal'nih special'nih ekonomichnih ta inshih obmezhuval'nih zahodiv (sankcij)" [Decree of the President of Ukraine "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine "On certain aspects of the activities of religious organizations in Ukraine and the application of personal special economic and other restrictive measures (sanctions)"]. (n.d). zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820/2022#n2> [in Ukrainian].

4. Chornopis'ka, V.Z. (2021). Administrativno-pravovi garantii dijalnosti religijnih organizacij v Ukraïni [Administrative and legal guarantees of the activities of religious organizations in Ukraine]. *Doctor's thesis*. L'viv: Nacional'nij universitet «L'vivs'ka politehnika» [in Ukrainian].
5. Pih, Ju.A. (2017). Zagal'na charakteristika sekularizacii i desekularizacii pravovih sistem religijnogo tipu [General characteristics of secularization and desecularization of legal systems of the religious type]. *Candidate's thesis*. L'viv: Nacional'nij universitet «L'vivs'ka politehnika» [in Ukrainian].
6. U den' vijs'kovogo kapelana vidano pershi mandati: Derzhavna sluzhba Ukraïni z etnopolitiki ta svobodi sovisti, novini [In the day of the military chaplain, the first mandates were issued: the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience, news]. *dess.gov.ua* Retrieved from <https://dess.gov.ua/u-den-viyskovoho-kapelana-vydano-pershi-mandaty/> [in Ukrainian].
7. Ignatchenko, I. (2022). Vidrozhennja Sluzhbi vijs'kovogo kapelanstva v Ukraïni [Revival of the Military Chaplaincy Service in Ukraine]. *Proceedings from XVI'16: XVI Vseukr. naukovo-praktychna konferentsiia vchenih, praktikujuchih juristiv, aspirantiv ta studentiv "Aktual'ni shljahi vdoskonalennja ukrains'kogo zakonodavstva" – The Sixteenth All-Ukrainian Scientific and Practical Conference of scientists, practicing lawyers, graduate students and students "Current ways of improving Ukrainian legislation"*. (pp. 65-69). Harkiv: Jurid. klinika Nac. jurid. un-tu im. Jaroslava Mudrogo [in Ukrainian].
8. Ignatchenko, I. (2022). Aktual'ni problemi mehanizmu administrativno-pravovogo reguljuvannja zahistu ta garantuvannja prav na svobodu dumki, sovisti, religii v Ukraïni [Actual problems of the mechanism of administrative and legal regulation of the protection and guarantee of the rights to freedom of thought, conscience, and religion in Ukraine]. *Pravo i suspil'stvo - Law and society*, 5, 146-154 [in Ukrainian].
9. Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukraïni "Pro sluzhbu vijs'kovogo duhovenstva (kapelans'ku sluzhbu) u Zbrojnih Silah, Nacional'nij gvardii, Derzhavnij special'nij sluzhbi transportu ta Derzhavnij prikordonnij sluzhbi" [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the service of military clergy (chaplain service) in the Armed Forces, the National Guard, the State Special Transport Service and the State Border Service"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/677-2014-r#Text> [in Ukrainian].
10. Nakaz Ministerstva oboroni Ukraïni "Pro zatverdzhennja Polozhennja pro sluzhbu vijs'kovogo duhovenstva (kapelans'ku sluzhbu) u Zbrojnih Silah Ukraïni" [Order of the Ministry of Defense of Ukraine "On the approval of the Regulation on the service of military clergy (chaplain service) in the Armed Forces of Ukraine"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text> [in Ukrainian].
11. Zakon Ukraïni "Pro Sluzhbu vijs'kovogo kapelanstva" [The Law of Ukraine "On the Military Chaplaincy Service"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> [in Ukrainian].
12. Zakon Ukraïni "Pro Statut vnutrishn'oi sluzhbi Zbrojnih Sil Ukraïni" [The Law of Ukraine "On the Statute of the Internal Service of the Armed Forces of Ukraine"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text> [in Ukrainian].
13. Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni "Pro zatverdzhennja Polozhennja pro porjadok vidachi mandata na pravo zdijsnennja vijs'kovoï kapelans'koï dijalnosti" [The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the approval of the Regulation on the procedure for issuing a mandate for the right to carry out military chaplaincy activities"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-2022-p#Text> [in Ukrainian].

14. Zakon ukraïni "Pro administrativnu procedure" [The Law of Ukraine "On administrative procedure"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-IX#Text> [in Ukrainian].

15. Nagrebel'nij, P. V. (2018). *Mandat. Enciklopedija suchasnoï Ukraïni [Mandat. Encyclopedia of modern Ukraine]*. Kiiïv: Institut enciklopedichnih doslidzhen' NAN Ukraïni Retrieved from https://esu.com.ua/search_articles?id=63375 [in Ukrainian].

16. Zakon «Pro administrativnu procedure [Law "On Administrative Procedure"]. K. Retrieved from <https://minjust.gov.ua/files/general/2022/10/20/20221020092133-70.pdf> [in Ukrainian].

17. Zustrich Golovi DESS z glavoju UGKC: derzhavno-cerkovne partnerstvo [Meeting of the Head of DESS with the head of the UGCC: state-church partnership]. *dess.gov.ua* Retrieved from <https://dess.gov.ua/holova-dess-obhovoryv-z-hlavoju-uhkts-nyzku-problem-derzhavno-tserkovnoho-partnerstva/> [in Ukrainian].

УДК 342. 951 (477)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-336-345](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-336-345)

Кальна Анастасія Володимирівна ад'юнкт кафедри публічного управління та адміністрування, Національна академія внутрішніх справ, пл. Солом'янська, 1, м. Київ, 03035, тел.: (067) 150-05-06, <https://orcid.org/0000-0002-1965-6478>

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Анотація. У статті пропонується погодитись з думкою, що дослідження питання адміністративної відповідальності слід проводити виключно у традиційному її розумінні, а саме, як реагування держави на порушення адміністративно-деліктних норм права. Запровадження окремих видів юридичної відповідальності за правопорушення у сфері виборчого процесу обумовило необхідність подальшого вдосконалення відповідних норм. Важливу роль в цьому напрямку обіймає процес імплементації до національного законодавства відповідних міжнародних стандартів, а саме нормативних актів інших держав щодо встановлення відповідальності за правопорушення у сфері виборчого процесу. Одночасно, реагування може бути, як негативним так і позитивним. З однієї сторони, це засіб впливу на правопорушника шляхом застосування до нього певних санкцій, а з іншої – інструмент виховного впливу з метою його перевиховання і виправлення.

Визначається, що мета адміністративної відповідальності – це бажаний результат, який необхідно досягти при її застосуванні. У найбільш загальному сенсі адміністративна відповідальність переслідує певну соціальну мету, а саме звести до мінімуму вчинення адміністративних деліктів, у контексті нашого дослідження – адміністративних правопорушень у сфері виборчого процесу.

Становлено, що метою адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері виборчого процесу є охорона суспільних відносин у сфері організації та проведення виборів, забезпечення точного і неухильного дотримання та виконання законодавства всіма учасниками виборчого процесу, виявлення і припинення адміністративних порушень виборчого законодавства, накладення на винних у вчиненні даних правопорушень осіб відповідних адміністративних санкцій.

Ключові слова: вибори, виборчий процес, адміністративне правопорушення, адміністративна відповідальність, поліцейська діяльність, протидія правопорушенням.

Kalna Anastasiya Volodymyrivna Postgraduate of the Department of Public Management and Administration, National Academy of Internal Affairs, Solomyanska sq., 1, Kyiv, 03035, tel.: (067) 150-05-06, <https://orcid.org/0000-0002-1965-6478>

GENERAL CHARACTERISTICS OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR OFFENSES IN THE FIELD OF THE ELECTION PROCESS

Abstract. The article proposes to agree with the opinion that the study of the issue of administrative responsibility should be carried out exclusively in its traditional understanding, namely, as the state's response to the violation of administrative-delict norms of law. The introduction of certain types of legal responsibility for offenses in the field of the election process necessitated the further improvement of the relevant norms. An important role in this direction is played by the process of implementation into the national legislation of the corresponding international standards, namely the normative acts of other states regarding the establishment of responsibility for offenses in the field of the election process. At the same time, the reaction can be both negative and positive. On the one hand, it is a means of influencing the offender by applying certain sanctions to him, and on the other hand, it is a tool of educational influence with the aim of re-educating and correcting him.

It is determined that the goal of administrative responsibility is the desired result that must be achieved when it is applied. In the most general sense, administrative responsibility pursues a certain social goal, namely to minimize the commission of administrative offenses, in the context of our study - administrative offenses in the field of the election process.

It was established that the purpose of administrative responsibility for offenses in the field of the election process is the protection of public relations in the field of organization and conduct of elections, ensuring accurate and consistent observance and implementation of the legislation by all participants in the election process, detection and termination of administrative violations of the election legislation, imposition of data on those guilty of committing offenses against persons with appropriate administrative sanctions.

Keywords: elections, election process, administrative offense, administrative responsibility, police activity, combating offenses.

Постановка проблеми. Запровадження окремих видів юридичної відповідальності за правопорушення у сфері виборчого процесу обумовило необхідність подальшого вдосконалення відповідних норм. Важливу роль в цьому напрямку обіймає процес імплементації до національного

законодавства відповідних міжнародних стандартів, а саме нормативних актів інших держав щодо встановлення відповідальності за правопорушення у сфері виборчого процесу. Тому дослідження національного законодавства щодо протидії правопорушенням у сфері виборчого процесу має поєднуватись з вивченням відповідних міжнародних стандартів та висловленням пропозицій по їх запровадження в правовій системі нашої держави.

Соціальна цінність адміністративної відповідальності полягає не тільки в попереджувальній та охоронній функціях, але й в активному стимулюванні соціально корисних видів правомірної поведінки. Висока соціальна значимість інституту адміністративної відповідальності для життєдіяльності суспільства зумовлює необхідність його подальшого вдосконалення, що й обумовлює актуальність даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження поняття та особливостей адміністративної відповідальності проводилися великою кількістю науковців у другій половині ХХ-го століття. Так, розпочинаючи з 60-х років, одним із ключових напрямів в адміністративно-правових дослідженнях стала наукова розробка інституту адміністративної відповідальності. Зазначене надало змогу таким відомим науковцям як Б. Авер'янов, Д.М. Бахрах, Ю.П. Битяк, І.І. Веремеєнко, І.О. Галаган, А.П. Ключніченко, Л.В. Коваль, Ю.М. Козлов, Б.М. Лазарєв, А.Є. Луньов, Д.М. Овсянк, В.І. Олефір, Л.Л. Попов, Н.Г. Салищева, М.С. Студенікіна, В.Д. Сущенко, А.П. Шергін, , О.М. а також багатьом іншим провести теоретичну розробку проблем адміністративної відповідальності.

Робота зазначених вчених дозволяє зорієнтуватись у визначеній проблемі адміністративної відповідальності. Хоча більшість наукових праць стосуються більш загальних питань адміністративної відповідальності, а проблематика протидії адміністративним правопорушенням у сфері виборчого процесу нажаль недостатньо повно розглядається сучасною науковою адміністративного права.

Метою статті є дослідження характеристики адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері виборчого процесу.

Виклад основного матеріалу. У наукових дослідженнях з правових питань виділяється низка специфічних ознак юридичної відповідальності:

- юридичну відповідальність визначають як один з видів такого явища як соціальна відповідальність, сутність якої відображається у забезпеченні охорони суспільних відносин які врегульовані державою та її реакції на порушення норм законодавства;

- юридична відповідальність встановлюється тільки нормативно-правовими актами, до яких переважно відносяться закони (як приклад можливо навести Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний

кодекс України, Кодекс законів про працю України, Цивільний кодекс України тощо) та іншими підзаконними актами (наприклад, рішення місцевих адміністрацій чи місцевих рад з питань протидії окремим видам громадських проявів);

- юридична відповідальність реалізується за допомогою застосування та використання відповідних процесуальних норми;

- юридична відповідальність має бути реакцією з боку держави тільки на вчинення правопорушення чи злочину;

- юридична відповідальність є специфічною формою державного примусу, що застосовується до винної особи, незалежно від її бажання та волі, а також реалізується публічною адміністрацією або іншими суб'єктами, на підставі делегованих законодавством повноважень;

- ключовою ознакою юридичної відповідальності є застосування до винної особи покарання за вчинене правопорушення.

В цілому таке поняття як відповідальність є філософсько-релігійно-правовим поняттям виходячи з джерел його виникнення та періоду його первісного формування. Дане поняття наповнене моральним змістом але й одночасно має правове значення.

Дане поняття формувалось та розвивалось протягом досить тривалого проміжку часу, починаючи від стародавніх часів та перших згадок про судовий розгляд справ у стародавній Греції, закінчуючи його остаточним становленням наприкінці середньовіччя [1, С. 12].

Значення адміністративної відповідальності для системи юридичної відповідальності вбачається досить важливою у зв'язку з тим, що вона виступає в якості результату відносин між публічною адміністрацією та громадянином. Даний вид відповідальності є наслідком прямого порушення приписів публічної адміністрації, яка є суттєвою складовою відносин «влада-підпорядкування». У даному контексті адміністративна відповідальність може розглядатися «як важливий інструмент правової держави, оскільки саме завдяки їй держава має мобільну та дійову можливість реалізовувати свої вимоги як до фізичних, так і до юридичних осіб» [2].

У сучасній науці адміністративно-деліктного права, а також у адміністративно-юрисдикційній діяльності адміністративна відповідальність вживається як зрозуміле та загальновідоме поняття, зміст якого є досить однозначним та визначеним. Проте, у контексті законодавчих положень КУпАП та інших нормативно-правових актів, дане поняття нажалі вбачається недостатньо конкретним.

Наприклад І.П. Голосніченко вказує, що адміністративна відповідальність, у вузькому її розумінні означає реалізацію або ж застосування адміністративного стягнення. Він покладає в основу обов'язок

правопорушника відповідати перед державою, в особі її уповноважених органів або посадових осіб, за вчинене протиправне діяння у межах встановленого законом стягнення. На його думку, адміністративна відповідальність визначається негативною реакцією держави на протиправні прояви окремих фізичних осіб, що полягає у встановленні відповідних правил, заборон, а також санкцій які застосовуються до порушників в разі їх порушення. Також ним відзначається, що адміністративна відповідальність має є різновидом юридичної відповідальності та має усі відповідні ознаки останньої [3, С. 7].

Д.М. Овсянко, у свою чергу, під адміністративною відповідальністю розуміє застосування державними органами, посадовими особами та представниками влади встановлених державою заходів адміністративного впливу до громадян, а у відповідних випадках – і до організацій за порушення законності і державної дисципліни [4].

А.Т. Комзюк, на відміну від попередніх науковців, визначає адміністративну відповідальність, як застосування до осіб, що вчинили адміністративні правопорушення, відповідних стягнень, які тягнуть для зазначених осіб негативні наслідки морального, особистісного, майнового або іншого характеру, а також накладаються уповноваженими на те посадовими особами або органами на підставах та в порядку, який встановлено відповідними нормами адміністративного права [5, С. 7].

На думку С.Т. Гончарука, адміністративна відповідальність являється специфічною формою негативного реагування з боку публічної адміністрації в особі її компетентних органів на певну категорію протиправних проявів, а саме адміністративних деліктів, у відповідності до якої особи, що вчинили ці правопорушення, повинні дати відповідь перед уповноваженим суб'єктом публічної адміністрації за свої протиправні дії та зазнати за це адміністративні стягнення у визначених законодавством формах і порядку [6, С. 19].

В.К. Колпаков наголошує, що адміністративна відповідальність – це «примусове застосування правомочною посадовою особою з дотриманням певної процедури передбачених законодавством заходів впливу за вчинення адміністративного проступку, які виконані правопорушником» [7].

Можливо також зустріти у наукових джерелах таке визначення: «адміністративна відповідальність – це одна із форм державного осуду, яка виражається у впливі відповідних органів державного управління і посадових осіб на правопорушника у рамках санкцій адміністративних норм» [8, С. 10].

На думку Т.І. Козиревої, адміністративна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, яка полягає в застосуванні від імені держави уповноваженими органами державного управління та їх посадовими особами

адміністративних санкцій до осіб, які вчинили адміністративний проступок, з метою боротьби з правопорушеннями у сфері державного управління [9, С. 28].

У свою чергу, Л.М. Розін робить висновок, що адміністративна відповідальність настає при вчиненні адміністративних правопорушень і означає засудження протиправної дії чи бездіяльності державою в особі правомочного органу (посадової особи), який накладає стягнення [10, С. 4].

Л.Л. Попов під адміністративною відповідальністю розуміє накладення адміністративно-правових санкцій, застосування уповноваженим органом або ж посадовою особою адміністративних стягнень до громадян, а також юридичних осіб, що вчинили адміністративний проступок [11, С. 335].

Як вважає Т.Ф. Хабібулін, адміністративна відповідальність – це комплекс специфічних правових відносин, які виникають із засуджуваного державою юридичного факту – адміністративного проступку. Вона є, з одного боку, обов'язком особи дати звіт за своє діяння перед державою (в особі її органів) і несенням покарання у межах, порядку і обсязі, встановлених адміністративно-правовими нормами, а з іншої – правом і обов'язком органу вимагати від винного відповідь згідно з вимогами закону і застосувати передбачені в адміністративно-правових санкціях заходи, з метою його перевиховання і виправлення [12].

Можливо зазначити про існування великої кількості підходів до визначення поняття адміністративної відповідальності. Проте більшість науковців, в тій чи іншій мірі, доходять висновку, що адміністративна відповідальність є наслідком вчинення адміністративного правопорушення і виражається в застосуванні адміністративних стягнень.

В даній роботі також пропонується погодитись з думкою, що дослідження питання адміністративної відповідальності слід проводити виключно у традиційному її розумінні, а саме, як реагування держави на порушення адміністративно-деліктних норм права.

Одночасно, реагування може бути, як негативним так і позитивним. З однієї сторони, це засіб впливу на правопорушника шляхом застосування до нього певних санкцій, а з іншої – інструмент виховного впливу з метою його перевиховання і виправлення. На жаль, КУпАП також не закріплює поняття адміністративної відповідальності у вигляді конкретного визначення, хоча використовує його, взявши за основу дві ознаки: адміністративне правопорушення та адміністративне стягнення.

Визначення змісту поняття адміністративної відповідальності за порушення виборчого законодавства, до проголошення Україною незалежності, взагалі не наводилося в науці адміністративного права. Правові акти, що забезпечують регулювання порядку організації та проведення

виборів, взагалі не були захищені адміністративно-деліктним законодавством. У самих виборчих законах передбачалась тільки кримінальна відповідальність.

Суттєвим недоліком законодавства у той час було те, що інститут адміністративної відповідальності не застосовувався у сфері волевиявлення громадян, а тому в адміністративно-деліктному законодавстві були відсутні склади правопорушень у сфері виборчого процесу.

В умовах сучасного етапі розвитку української державності дослідження інституту адміністративної відповідальності, з'ясування його суті, місця і ролі як у системі адміністративного права, так і серед інших галузей права набуває особливого значення, оскільки це пов'язано з необхідністю удосконалення українського законодавства, у тому числі систематизацією адміністративного законодавства.

У зв'язку з декриміналізацією та коли велика кількість протиправних діянь перестають бути кримінально караніми, а за їх вчинення встановлюється адміністративна відповідальність, в законодавстві з'являються нові склади адміністративних правопорушень.

З такими процесами якраз пов'язана поява в КУпАП нової глави 15-А, яка має назву «Адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок забезпечення», якою вперше у законодавстві незалежної України було встановлено відповідальність за правопорушення у сфері виборчого процесу.

Суттєве значення для визначення поняття адміністративної відповідальності має з'ясування її мети і функціонального призначення. Так само як і інші види юридичної відповідальності, адміністративна відповідальність має свою мету. Мета діяльності – це кінцевий результат, досягнення якого потрібно прагнути.

Висновки. Мета адміністративної відповідальності – це бажаний результат, який необхідно досягти при її застосуванні. У найбільш загальному сенсі адміністративна відповідальність переслідує певну соціальну мету, а саме звести до мінімуму вчинення адміністративних деліктів, у контексті нашого дослідження – адміністративних правопорушень у сфері виборчого процесу.

У законодавстві України основне призначення адміністративної відповідальності чітко не визначено, але в загальному вигляді воно містить своє закріплення у КУпАП. Таким чином, у ст.1 КУпАП мету можна визначити через завдання, які висуваються до законодавства про адміністративні правопорушення.

В першу чергу, це охорона суспільного ладу в державі, власності, соціально-економічних, політичних (саме до цієї групи відноситься право громадян на вільне виявлення, захист якого має на меті інститут адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері виборчого

процесу) та особистих прав і свобод громадян, охорона прав і законних інтересів підприємств, установ та організацій, встановленого порядку управління, державного і громадського порядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян в дусі точного і неухильного додержання Конституції України, законів, поваги до прав, честі і гідності громадян, сумлінного виконання своїх обов'язків перед суспільством [13].

Аналіз завдань законодавства про адміністративні правопорушення як мети адміністративної відповідальності ґрунтується на розумінні такої відповідальності як правового інституту, тобто сукупності норм права, які знаходять своє закріплення у законодавстві.

Також, у ст. 23 КУпАП визначено мету адміністративного стягнення як міру відповідальності, яка застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами [13].

Науковцями зазначається, що якщо навіть до правопорушника і застосовуються відповідні санкції, вони не можуть бути тільки карою за вчинене ним правопорушення, оскільки адміністративна відповідальність, як підвид юридичної відповідальності, виконує функцію забезпечення існуючого правопорядку, боротьби з правопорушеннями та їх попередження [14, С. 21].

Виходячи із вищезазначеного, метою адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері виборчого процесу є охорона суспільних відносин у сфері організації та проведення виборів, забезпечення точного і неухильного дотримання та виконання законодавства всіма учасниками виборчого процесу, виявлення і припинення адміністративних порушень виборчого законодавства, накладення на винних у вчиненні даних правопорушень осіб відповідних адміністративних санкцій.

Література:

1. Бельський К.С. Административная ответственность: генезис, основные признаки, структура. *Государство и право*. 1999. № 12. С. 12-20.
2. Куян І. Адміністративна відповідальність як інструмент правової держави. *Право України*. 1998. № 5. С. 66-68.
3. Адміністративна відповідальність (загальні положення та правопорушення у сфері обігу наркотиків): Навчальний посібник. За заг. ред. І.П. Голосніченка. Київ: КІВС, 2002. 141 с.
4. Овсянко Д.М. Административное право: Учебное пособие. Москва, 1995. 304 с.
5. Адміністративна відповідальність в Україні: навч. посібник. За заг. ред. доц. А.Т. Комзюка. Харків: Ун-т внутр. справ. 1998. 78 с.
6. Гончарук С.Т. Адміністративна відповідальність за законодавством України: Навчальний посібник. Київ. 1995. 78 с.
7. Колпаков В.К. Адміністративна відповідальність: сутність та поняття підстав. *Вісник прокуратури*. 2003. №6. С. 75-79.

8. Административная ответственность по советскому праву: Учебное пособие. Куйбишев, 1978. 58 с.
9. Козырева Т.И. Административная ответственность в СССР: учебное пособие. Москва, 1973. 125 с.
10. Розин Л.М. Основания административной ответственности: учебное пособие. Москва: МССШМ МВД СССР, 1985. 72 с.
11. Козлов Ю.М., Попов Л.Л. Административное право. Москва. 2000. 470 с.
12. Хабибуллин Т.Ф. О понятии административной ответственности. *Труды Высшей следственной школы МВД СССР*. Волгоград, 1986. С. 102-114.
13. Кодекс України про адміністративні правопорушення. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
14. Котюк І.І. Основи теорії держави і права. Київ. 1998. 128 с.

References:

1. Belskyi K.S. (1999) Admynystratyvnaia otvetstvennost: henezys, osnovnie pryznaky, struktura [Administrative responsibility: genesis, main features, structure]. *Hosudarstvo y pravo – State and law*, 12, 12-20 [in Russian].
2. Kuian I. (1998) Administratyvna vidpovidalnist yak instrument pravovoi derzhavy [Administrative responsibility as a tool of the rule of law]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 5, 66-68 [in Ukrainian].
3. Holosnichenko I.P. (Ed.). (2002) *Administratyvna vidpovidalnist (zahalni polozhennia ta pravoporushennia u sferi obihu narkotyktiv): Navchalnyi posibnyk [Administrative responsibility (general provisions and offenses in the field of drug trafficking): Training manual.]*. Kyiv: KIVS [in Ukrainian].
4. Ovsianko D.M. (1995) Admynystratyvnoe pravo: Uchebnoe posobyie [Administrative Law: Textbook]. Moskov [in Russian].
5. Komziuka A.T. (Ed.). (1998) *Administratyvna vidpovidalnist v Ukraini: navch. Posibnyk [Administrative responsibility in Ukraine: education. manual]*. Kharkiv: University of Internal affairs [in Ukrainian].
6. Honcharuk S.T. (1995) *Administratyvna vidpovidalnist za zakonodavstvom Ukrainy: Navchalnyi posibnyk [Administrative responsibility under the legislation of Ukraine: Training manual]*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Kolpakov V.K. (2003) Administratyvna vidpovidalnist: sutnist ta poniattia pidstav [Administrative responsibility: essence and concept of grounds]. *Visnyk prokuratury – Bulletin of the Prosecutor's Office*, 6, 75-79 [in Ukrainian].
8. *Admynystratyvnaia otvetstvennost po sovetkomu pravu: Uchebnoe posobyie [Administrative responsibility under Soviet law: Textbook]*. (1978) Kuibyshev [in Russian].
9. Kozyreva T.Y. (1973) Admynystratyvnaia otvetstvennost v SSSR: uchebnoe posobyie [Administrative responsibility in the USSR: textbook]. Moskov [in Russian].
10. Rozyn L.M. (1985) *Osnovaniya admynystratyvnoi otvetstvennosti: uchebnoe posobyie [Bases of administrative responsibility: study guide]*. Moskov: MSSShM MVD SSSR [in Russian].
11. Kozlov Yu.M., Popov L.L. (2000) *Admynystratyvnoe pravo [Administrative law]*. Moskov [in Russian].
12. Khabybulyn T.F. (1986) O poniaty admynystratyvnoi otvetstvennosti [On the concept of administrative responsibility]. *Trudy Vysshei sledstvennoi shkoly MVD SSSR – Proceedings of the Higher Investigative School of the Ministry of Internal Affairs of the USSR*. Volhohrad, 102-114 [in Russian].

13. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia [Code of Ukraine on administrative offenses]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

14. Kotiuk I.I. (1998) *Osnovy teorii derzhavy i prava* [Basics of the theory of the state and law]. Kyiv [in Ukrainian].

УДК 341.3

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-346-358](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-346-358)

Кудлай Ірина Володимирівна старший викладач кафедри міжнародних відносин та права, Національний університет «Одеська політехніка», пр. Шевченко, 1, м. Одеса, 65044, тел.: (050) 175-71-56, <https://orcid.org/0000-0002-6154-5245>

Бабіна Валентина Олександрівна доцент кафедри міжнародних відносин та права, Національний університет «Одеська політехніка», пр. Шевченко, 1, м. Одеса, 65044, тел.: (067) 7167305, <https://orcid.org/0000-0003-2796-5024>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ У ПЕРІОД ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ

Анотація. 24 лютого 2022 року почалося повномасштабне вторгнення російських військ в Україну. Російська Федерація активізувала війська біля українського кордону в Білорусі та Росії. Використовуючи відверту брехню, порушуючи міжнародні норми, російська армія знищує мирне населення та інфраструктуру нашої держави Україна. Російські війська використовують крилаті ракети, снаряди, некеровані бомби. Вони щодня вбивають мирних людей, дітей, жінок. Багато українських міст окуповані та зруйновані.

Від початку війни загинули тисячі мирних жителів. Відвертий геноцид на окупованих територіях набуває свого цинізму та злу. Ворог свідомо веде війну. Росія використовує зброю, заборонену Женевською конвенцією. Путін розпочав війну проти народу України. Все, чого хоче росія, — це позбавити нашу країну незалежності і перетворити Україну на рабський придаток росії. Росіяни хочуть знищити нашу багатовікову історію. Привласнити здобутки та культуру величної Київської Русі. Тому мета кожного українця – протистояти і допомогти нашим захисникам знищити російських окупантів. Разом із військовими, волонтерами та благодійниками ми повинні відстоювати свободу та незалежність нашої держави.

Розпочавши військову агресію проти України, росія порушила основоположні норми та принципи міжнародного права, двосторонніх та багатосторонніх угод. Практика судових органів, а також договірних органів є важливим джерелом тлумачення та має основне значення для розвитку системи. Однак, правильне застосування норм і, що найважливіше, забезпечення адекватного захисту населенню, що перебуває під загрозою, вимагають ясного розуміння, яким чином ці різні норми взаємодіють між

собою і яким чином вони виконують і взаємодоповнюють одна одну, для забезпечення якомога вищого стандарту захисту.

Активна участь недержавних акторів у сучасних регіональних війнах і воєнних конфліктах породжує ще одну їх особливість. Вони досить складно піддаються врегулюванню традиційними засобами дипломатії, до яких належать офіційні переговори і посередницькі процедури. Пояснюється це широким колом проблем, що впливають на перебіг цього зазвичай досить тривалого процесу.

В статті також підкреслюється, що у міжнародного права права людини та міжнародного гуманітарного права є спільна мета - забезпечити гідність всіх осіб та гуманне до них ставлення.

Ключові слова: Україна, росія, міжнародні відносини, конфлікт, війна, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, міжнародне право прав людини, міжнародні організації.

Kudlai Iryna Volodymyrivna Senior lecturer of the department "International Relations and Law" of the National University "Odessa Polytechnic", Shevchenko Ave., 1, Odessa, 65044, tel.: (050) 175-71-56, <https://orcid.org/0000-0002-6154-5245>

Babina Valentyna Oleksandrivna Candidate of Political Science, Associate Professor of the Department "International Relations and Law" of the National University "Odessa Polytechnic", Shevchenko Ave., 1, Odessa, 65044, tel.: (067) 716-73-05, <https://orcid.org/0000-0003-2796-5024>,

INTERNATIONAL LEGAL ISSUES DURING THE MILITARY CONFLICT IN UKRAINE

Abstract. On February 24, 2022, a full-scale invasion of Russian troops into Ukraine began. The Russian Federation has activated troops near the Ukrainian border in Belarus and Russia. Using outright lies, violating international norms, the Russian army destroys the civilian population and the infrastructure of our state Ukraine. Russian troops use cruise missiles, shells, unguided bombs. They kill civilians, children, women every day. Many Ukrainian cities are occupied and destroyed.

Thousands of civilians have died since the beginning of the war. Outright genocide in the occupied territories acquires its own cynicism and evil. The enemy is deliberately waging war. Russia uses weapons prohibited by the Geneva Convention. Putin started a war against the people of Ukraine. All that Russia wants is to deprive our country of its independence and turn Ukraine into a slave appendage

of Russia. The Russians want to destroy our centuries-old history. To appropriate the gains and culture of the great Kyivan Rus. Therefore, the goal of every Ukrainian is to resist and help our defenders destroy the Russian invaders. Together with the military, volunteers and benefactors, we must defend the freedom and independence of our state.

By launching military aggression against Ukraine, Russia violated the fundamental norms and principles of international law, bilateral and multilateral agreements. The practice of judicial bodies, as well as contractual bodies, is an important source of interpretation and is of fundamental importance for the development of the system. However, the correct application of the norms and, most importantly, the provision of adequate protection to the population at risk, require a clear understanding of how these different norms interact with each other and how they complement and complement each other, to ensure the highest possible standard of protection.

The active participation of non-state actors in modern regional wars and military conflicts gives rise to another feature of them. They are quite difficult to settle by traditional means of diplomacy, which include official negotiations and mediation procedures. This is explained by a wide range of problems affecting the course of this usually rather long process.

The article also emphasizes that international human rights law and international humanitarian law have a common goal - to ensure the dignity of all persons and their humane treatment.

Keywords: Ukraine, russia, international relations, conflict, war, armed conflict, international humanitarian law, international human rights law, international organizations.

Постановка проблеми. Загальносвітовою тенденцією в умовах посилення глобалізації є перетворення регіональних політичних конфліктів на глобальні, саме вони чинять значний вплив на розстановку сил та перерозподіл сфер впливу на міжнародній арені.

Зусилля, прикладені міжнародними організаціями системи ООН для вирішення міжнародних конфліктів, широко відомі і схвалені міжнародною громадськістю.

Міжнародний конфлікт - це пряме або непряме зіткнення інтересів двох або більше сторін (держав, груп держав, народів, політичних рухів) на основі існуючих між ними протиріч [14]. Так само конфлікт може бути визначений як серйозна розбіжність у формі зіткнення.

Врегулювання конфлікту - це стратегія процедурного рішення цього конфлікту, спрямована на досягнення компромісу, який дозволить сторонам прийти до деяких початковим цілям [14]. Дозвіл міжнародного конфлікту - це

стратегія, яка спрямована на усунення основних протиріч і прийняття рішення, вигідного для всіх учасників конфлікту [14].

Найчастіше, оцінюючи збройні протистояння, використовуються такі поняття як «війна», «збройний конфлікт», «збройний конфлікт міжнародного характеру», «збройний конфлікт не міжнародного (внутрішнього) характеру» та ін. Історично першим видом збройних конфліктів була війна. Процес осмислення таких складних соціально-політичних явищ триває вже не одну сотню років.

Тому надання чіткої правової оцінки збройним протистоянням є невід'ємним елементом, що займає домінуюче значення у процесі виявлення та застосування норм міжнародного гуманітарного права. Актуальність даної теми лежить в площині не лише теоретичних підходів та дискусій, а і практичних дій. Підсилює актуальність теми, події на теренах нашої держави, яка знаходиться в умовах збройного протистояння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільший внесок у розроблення теорії конфлікту зробили Арістотель, Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, Д. Віко, А. Токвіль, К. Маркс, М. Вебер. Ця тема є також визначальною у наукових працях В. Парето, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа.

Конфлікт, за Л. Козером, це боротьба за цінності і претензії на певний соціальний статус, владу і ресурси, у якій метою сторін, що конфліктують, є нейтралізація суперника, заподіяння йому суттєвої шкоди або й взагалі його знищення [17, с. 8].

Проблему політичних конфліктів досліджували у своїх роботах К. Боулдінг, Л. Герасіна, Р. Дарендорф, А. Донцов, Е. Дюркгейм, Д. Дьюї, Запрудський, А. Г. Зіммель, Ю. Ершов, Л. Козер, О. Картунов, В. Парето, О. Маруховська, Р. Макк, В. Мерлін, Е. Мейо, В. Полозова, Перебенесюк, Т. Парсонс, М. Панова, Ф. Рудич, В. Сперанский, Г. Соотл, Р. Снайдер, Х. Таузард та ін.

Зазначена проблематика відображена у працях відомих дослідників, науковців, юристів таких як: М. О. Акімов, І. Н. Арцибасов, А. П. Ладиненко, Л. Опенгейм, М. В. Остроухов, В. М. Репецький, А. І. Рижов, Є. Л. Стрельцов, Steward G. Games та ін.

Мета статті – полягає у визначенні впливу конфлікту між Україною та країною агресором і терористом росією на перебіг політичних процесів світу, а також вплив міжнародних організацій, гуманітарного права та провідних країн світу на ситуацію, що склалася на території України.

Викладання основного матеріалу. Без найменшого виправдання володимир путін наказав про напад на Україну, мирну, суверенну державу, яка, як і російська федерація, є незалежною на протязі тридцяти років. Танки та війська з росії, анексованого росією Криму та її союзника Білорусії, відразу ж

атакували аеропорти та військові штаби. Міста зазнали бомбардування, громади зруйновані, мільйони українців залишили свої будинки. Незважаючи на це, росія забороняє використання термінів «війна» та «вторгнення», та загрожує ув'язненням журналістам, які їх використовують. За словами президента путіна, це спеціальна військова операція.

Багато його аргументів на користь війни були невірними або ірраціональними. Він заявив, що його мета полягала в тому, щоб демілітаризувати та денацифікувати Україну, а також захистити тих, хто зазнав залякування та геноциду. В Україні, яка є чинною демократією, керованою президентом-євреєм, не було жодного геноциду.

Агресія путіна є явною і безпосередньою загрозою безпеці та процвітанню США та Європи. Путінська агресія – це кампанія з рисами геноциду, спрямована на стирання з землі суверенної України та викорінення культурної та національної ідентичності українців. Якщо росія переможе, то наступними можуть стати інші країни регіону, у тому числі союзники по НАТО. Українці справедливо захищають свій суверенітет, свободу та незалежність, а також принципи, що закріплені у Статуті Організації Об'єднаних Націй та Гельсінському Заключному акті, у тому числі про те, що кордони не можуть бути змінені силою. В інтересах США, НАТО та інших партнерів підтримати Україну у захисті її права на існування та допомогти українцям перемогти російську агресію. У їхніх інтересах також відновити принципи поваги до національного суверенітету, територіальної цілісності та міжнародно визнаних кордонів — принципи, які широко визнаються в усьому світі як такі, що мають вирішальне значення для міжнародного миру та безпеки.

Найбільш часто термін «конфлікт» вживається в поєднанні з визначенням «озброєний», позначаючи одне з основних понять міжнародного гуманітарного права [4]. Міжнародний Комітет Червоного Хреста дав визначення поняття «міжнародний збройний конфлікт» у коментарі до Женевських конвенцій 1949 як "будь-яке протиріччя, що виникає між двома державами яке веде до вторгнення збройних сил, навіть якщо одна зі сторін заперечує стан війни. Тривалість конфлікту і кількість жертв не мають значення" [5]. Протокол N1 1977 [6] додає, що міжнародний збройний конфлікт включає війни за національне визволення чи самовизначення. За суб'єктивним складом учасників збройні конфлікти діляться на міжнародні та внутрішні, розрізнення яких є досить складним і широко досліджуваним питанням міжнародного права.

Грунтуючись на сучасних дослідженнях зарубіжних та вітчизняних вчених встановлено, що під політичним конфліктом розуміється зіткнення суб'єктів політики у їх взаємному прагненні реалізувати свої інтереси й цілі,

пов'язані, перш за все, з отриманням влади чи політичного статусу в суспільстві.

Українська влада кваліфікує дії росії як акт прямої агресії та закликає усю міжнародну спільноту визнати факт агресії.

Дійсно, в ситуації де сторонами конфлікту є російська федерація та Україна, то тут неминуча кваліфікація як міжнародний збройний конфлікт де росія обстрілює нашу територію за допомогою своїх збройних сил та здійснює або ж «загальний», або ж «прицільний» контроль над антиукраїнськими збройними групуваннями. На ці взаємодії поширюється право міжнародних збройних конфліктів.

Споконвіку у воєн були правила. Але лише у 1864 році вони вперше були записані на папері. Перша Женевська конвенція стала документом, з якого розпочалася історія міжнародного гуманітарного права (МГП), що обмежує жорстокість війни.

Ведення війни - явище, що постійно змінюється, і, відповідно, міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право необхідно постійно адаптувати, щоб запобігти пробілам у захисті, який вони забезпечують [8]. Зміни у праві впливають, головним чином, із практики різних органів, які здійснюють контроль за правильним функціонуванням системи.

Термін «війна» і «воюючі сторони» були закріплені в Гаазькій конвенції 1907 року. В другій половині ХХ століття відбувається відмова від поняття «війна» в його первісному розумінні. Замість терміну «війна» починають використовувати термін «збройний конфлікт». Відповідно до визначення, запропонованого Міжнародним комітетом Червоного хреста, збройний конфлікт – це збройне протистояння, що відбувається між державами, або тривале збройне протистояння між урядовою владою та організованими збройними угрупованнями, або ж лише між організованими збройними угрупованнями. Юридичні можливості врегулювання збройних конфліктів засобами багатосторонніх інституційних механізмів, зокрема ЄС, ОБСЄ та універсальної міжнародної організації ООН, базуються на де-юре положеннях двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів, конвенцій, Статуту ООН, Ради Європи. Слід зазначити, що ст. 38 Статутом Міжнародного суду ООН встановлено перелік тих джерел міжнародного права, які застосовуються судом при розгляді справ [2]. Це міжнародні договори (загальні і спеціальні), міжнародні звичаї, загальні принципи, які визнані цивілізованими націями, судові прецеденти і доктрини. Норми міжнародного права, що регламентують ведення військових дій, було кодифіковано в двох Гаазьких конвенціях світу в 1899 і 1907 рр. Ці норми в міжнародному гуманітарному праві отримали назву «право Гааги». У 1949 р. в Женеві було прийнято чотири конвенції про захист

жертв війни. Норми цих конвенцій, а також двох додаткових протоколів до них 1977 р. у міжнародному гуманітарному праві отримали назву «право Женеви» [3].

Міжнародне гуманітарне право – це комплекс норм, метою яких є пом'якшення наслідків збройних конфліктів. Воно захищає тих, хто не беруть участь або перестав брати участь у військових діях та обмежує вибір засобів та методів ведення війни [14].

МГП захищає різних осіб та об'єкти в ході збройних конфліктів. Женевські конвенції та Додаткові протоколи до них захищають хворих, поранених та потерпілих аварію кораблів осіб, які не беруть участі у військових діях, військовополонених та інших ув'язнених, цивільних осіб та цивільні об'єкти. Вдавшись до військової агресії проти України, росія порушила основоположні норми та принципи міжнародного права, закріплені, зокрема, у: Статуті ООН (1945); Гельсінському заключному акті (1975 р.); Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (1970 р.); Резолюції ГА ООН про «Визначення агресії» (1974); Декларації про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав та про захист їх незалежності та суверенітету (1965); Декларації про неприпустимість втручання та втручання у внутрішні справи держав (1981); Декларації про підвищення ефективності принципу утримання від загрози силою або її застосування у міжнародних відносинах (1987).

Росія також порушила низку двосторонніх та багатосторонніх угод, а саме: Будапештський меморандум щодо гарантій безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1994); Угоду про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та Російською Федерацією (1997); Угоду між Україною та Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон (2003); Угоду між Україною та Російською Федерацією про співпрацю у використанні Азовського моря та Керченської протоки (2003); Угоду між Україною та Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Росії в Україні (1999).

Громадянські особи – основні жертви порушень міжнародного гуманітарного права у конфліктах. Сучасні конфлікти породжують труднощі дотримання МГП у низці областей, як-от новітні технології і класифікація конфліктів. Ми повинні зрозуміти та усунути ці труднощі, щоб МГП зберегло свою захисну функцію.

Усі держави та інші сторони у збройних конфліктах зобов'язані за будь-яких обставин дотримуватися МГП та забезпечувати його дотримання. Вони повинні використовувати свій вплив для запобігання та припинення порушень МГП та не допускати таких порушень з боку інших учасників конфлікту.

За останні десятиліття збройні конфлікти забрали життя мільйонів цивільних осіб. Серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини стали поширеною практикою у багатьох збройних конфліктах. У певних умовах деякі з цих порушень можна навіть кваліфікувати як акти геноциду, військові злочини чи злочини проти людяності.

Останні 20 років уряди, бунтівники, політики, дипломати, активісти, учасники демонстрацій та журналісти посиляються на міжнародне гуманітарне право та права людини у зв'язку із збройними конфліктами. На ці види права регулярно посиляються у резолюціях Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, у дискусіях у Раді з прав людини Організації Об'єднаних Націй, у політичних виступах опозиційних рухів, у доповідях неурядових організацій (НУО), у рамках підготовки військовослужбовців та під час дипломатичних переговорів.

Якщо раніше під час війни між державами застосовувалося лише міжнародне гуманітарне право (МГП), а міжнародне право прав людини (МППЛ) – ні, адже воно створювалося здебільшого для захисту людей у мирний час, то сьогодні відбувається все більше взаємопроникнення МГП і МППЛ. Норми останнього все частіше застосовуються під час збройних конфліктів, а регіональні суди з прав людини все більше звертаються до правил ведення збройних конфліктів при оцінці того, чи мало місце порушення норм МППЛ.

У сучасній науці міжнародного права вже давно існує думка, що МГП і МППЛ є комплементарними, тобто доповнюючими одне одного. Нещодавно ця позиція була закріплена у Загальному Коментарі № 36 (2018), прийнятому Комітетом з Прав Людини ООН до ст. 6 МПГПП щодо права на життя.

Міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право є важливими чинниками для багатьох воєначальників, яким надають на місцях консультаційну допомогу юристи. І нарешті, на ці норми часто посиляються адвокати захисту та обвинувачі у міжнародних та – у поки що обмеженому масштабі – національних судах, де вони є основою для чітко аргументованих вироків [11].

Протягом багатьох років Генеральна Асамблея, Комісія з прав людини, а останнім часом і Рада з прав людини зазначали, що в ситуаціях збройних конфліктів на сторонах конфлікту лежать зобов'язання, що мають юридичну силу, щодо прав осіб, які зачіпаються конфліктом. Хоча сфери дії міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права різні, вони надають цілу низку гарантій захисту осіб у збройних конфліктах, чи то цивільних осіб, осіб, які більше не беруть безпосередньої участі у воєнних діях, чи активних учасників конфлікту. Дійсно, як це визнали, зокрема, міжнародні

та регіональні суди, а також органи Організації Об'єднаних Націй, договірні органи та спеціальні правозахисні процедури, і те, й інше склепіння правових норм застосовуються до ситуацій збройного конфлікту та забезпечують додатковий та взаємозміцнюючий захист.

Хоча Росія є постійним членом Ради Безпеки ООН, її вторгнення в Україну є порушенням гуманітарного права, особливо щодо актів агресії та військових злочинів. Відповідно до статті 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС), акт агресії визначається як «застосування державою збройної сили проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави».

Хоча ні росія, ні Україна не є державами-учасницями Римського статуту, його юрисдикція, як і раніше, поширюється на обидві країни відповідно до статті 12 Статуту. Відповідно до статті 12, держава, яка не є членом, може ухвалити рішення суду з конкретного питання, що Україна вже зробила двічі.

Таким чином, порушення росією цього статуту може призвести до юридичних наслідків у МКС. Крім того, можна вважати, що росія порушує право збройних конфліктів, також відоме як міжнародне гуманітарне право. У Законі про збройні конфлікти йдеться про те, що під час війни військові повинні гарантувати дотримання гуманітарних цінностей, такі як безпека цивільних осіб. Жодна територіальна вигода не може бути виправдана загрозою чи застосуванням сили. Світ стурбований повідомленнями про удари по цивільних об'єктах, таких як будинки, школи та лікарні, а також про загибель цивільних осіб, у тому числі жінок, людей похилого віку, інвалідів та дітей.

Зіткнувшись з українською опозицією, російська влада перевела ядерну зброю в режим готовності. Росіяни погрожують напасти на українські гідроелектростанції та атомні електростанції. Вони обстрілюють паливні склади. З початку нинішнього втручання та збройної агресії росії проти України збройні сили російської федерації бомбардували нафтопереробні заводи, викликаючи катастрофічні пожежі та забруднення повітря.

Екологічні наслідки таких дій будуть катастрофічними. Поряд з військовою та екологічною, світ може зіткнутися і з соціальною кризою.

Визнаючи, що військові операції Росії на суверенній землі України є безпрецедентними в Європі і для захисту цього покоління від лих війни потрібні негайні дії. Збройні сили російської федерації навмисне перешкоджали доступу гуманітарної допомоги до нужденних. Загроза дефіциту продовольства, оскільки українське зерно, олія та інші сільськогосподарські продукти є важливою та неодмінною складовою закупівель у деяких країнах. Це реальна загроза гуманітарної катастрофи, яку непросто вирішити.

Україна є щитом Європи від російської агресії. Мирна, демократична країна з цивілізованим курсом розвитку. Зараз вона захищає демократичні цінності, і від результатів цієї боротьби залежить майбутнє всього цивілізованого світу.

Наслідки війни можуть бути катастрофічними для економіки та безпеки багатьох сусідніх країн.

Вже, за офіційними даними, кількість українських біженців перевищила 6 мільйонів.

Військова агресія — лише один із елементів гібридної війни росії проти України. Інші елементи включають:

1) пропаганда, заснована на брехні та фальсифікаціях; 2) торговельно-економічний тиск; 3) енергетична блокада; 4) терор та залякування громадян України; 5) кібератаки; 6) рішуче заперечення самого факту війни проти України, незважаючи на наявність великої кількості незаперечних доказів; 7) використання проросійських сил та держав-сателітів у своїх інтересах; 8) звинувачення іншої сторони у своїх злочинах [10].

Окуповані території перетворилися на територію страху та терору, окупаційна влада вживає репресивних заходів, вдаючись до систематичних та масових порушень прав людини та основних свобод.

Російську агресію можна зупинити лише посиливши тиск на владу. Політичні та економічні санкції були введені проти росії у відповідь на її агресію проти України, тому єдиною причиною їх скасування може бути припинення військової агресії росії проти України та відновлення суверенітету та територіальної цілісності України. За інших обставин росія продовжить свою агресію, поширивши її на інші держави регіону.

Звісно, українці самі мають визначити свої пріоритети, а їхні прихильники максимально допомогти. Але що терміново необхідно, то це довгострокова стратегія допомоги Україні у перемозі у війні проти росії та подальшому миру, яка побудована таким чином, щоб протистояти драматичним подіям, що відбуваються.

Висновки. В підсумку можна зробити цілком однозначний висновок, спираючись на норми міжнародного гуманітарного права, що дії росії мають явні ознаки збройної агресії, чим порушують дію основоположних норм і принципів міжнародного права.

Таким чином, міжнародне право має важливе значення не лише з точки зору того, як воно призводить до покарання, але й з точки зору того, як воно насамперед запобігає вчиненню порушень. Незалежно від того, чи пред'явлено комусь звинувачення, якийсь орган — чи то МКС, чи Україна, чи навіть Генеральна Асамблея ООН — має прямо і відкрито попередити Росію про те, що акт агресії є серйозним порушенням міжнародного права та злочином.

Найважливіший крок, який Україна та Захід можуть зробити, щоб зробити свій внесок у дипломатію, — це підтримати військові зусилля України військовою технікою, навчанням та економічною підтримкою.

Будь-яке повоєнне врегулювання має включати чіткі гарантії безпеки України. Україна має вміти стримувати росію, щоб не допустити повторення війни. Ці гарантії безпеки можуть набувати різних форм:

членство в НАТО має бути метою, але може бути важко досягти одностайної підтримки в альянсі вступу України в найближчому майбутньому. Тим не менш, перспектива членства повинна залишатися на порядку денному для розгляду у сприятливіший момент. Продемонстрована Україною військова майстерність ясно показує, що країна зміцнить обороноздатність НАТО.

Тим часом у рамках врегулювання конфлікту впливові країни, що зацікавлені в суверенітеті та незалежності України, такі як США, Великобританія, Польща та інші, мають пообіцяти деяку форму двосторонніх гарантій безпеки.

Як показують дії адміністрації Байдена, Вашингтону та Заходу слід слідувати американо-ізраїльській моделі, згідно з якою Сполучені Штати та інші західні держави надають військову та фінансову допомогу в достатній кількості та якості, щоб Україна могла створити збройні сили, здатні до стримування і, якщо стримування не спрацює, відбиття подальшого російського вторгнення.

Захід також має працювати над більш тісним вбудовуванням України в інші багатосторонні інститути, включаючи можливе членство в ЄС. Крім того, НАТО слід розглянути способи подальшого зміцнення свого партнерства з Україною, навіть якщо Київ не одразу стане повноправним членом альянсу.

Дуже важливий крок, який Україна та Захід можуть зробити, щоб їх внесок у дипломатію був вагомим — це підтримати військові дії України у військовому та економічному плані.

Післявоєнні дипломатичні врегулювання часто відбивають баланс сил на місцях.

Література:

1. Європейська конвенція з прав людини. 1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 04.11.2022)
2. Загальна декларація прав людини. 1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 04.11.2022)
3. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 10.11.2022)
4. Женевські конвенції, що стосуються захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 12.08.1949 р. // Міжнародні акти про права людини. Збірник документів. М.: Юрінком - Іфра. М, 1999. С. 468–486.

5. Коментар до Додаткового протоколу II від 8 червня 1977, до Женевських конвенцій від 12 серпня. 1949, що стосується захисту жертв озброєних конфліктів не міжнародного характеру: пер. з англ. Клод Пийте та ін. 2. вид., Стереотип. М.: Міжнародний комітет червоного хреста, 2000. С. 34.
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 10.06.77 // УПС «Консультант-Плюс». Міжнародне гуманітарне право.
7. Гаврилов І. Розвиток інформаційного простору: нові можливості, нові загрози. // Національна безпека і оборона. 2021. № 1. С.77-79.
8. Гнатовський М. М. Європейський суд з прав людини та міжнародне гуманітарне право: захист права на життя / М. М. Гнатовський // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. Вип. 100 (1). С. 95-99.
9. Головченко В. І., Гондюл В. П., Зернецька О. В. та ін. Міжнародна інформаційна безпека: сучасні виклики та загрози. К., 2016. С. 97-100.
10. Забарко Б. Чи збереже людство людяність? Збройні конфлікти і гуманітарні права людини // Політика і час. 2004. № 2.
11. Кориневич, А. О. Застосування міжнародного гуманітарного права до збройного конфлікту на території України [Текст] : навч. посіб. / А. О. Кориневич. Одеса : Фенікс, 2015. 78 с.
12. Мерник А. М. Міжнародний досвід правового врегулювання внутрішніх збройних конфліктів / А. М. Мерник // Юридичний науковий електронний журнал № 6/2017. С. 382-385.
13. Міжнародні конфлікти як прояв глобальних небезпек світу. [Електронний ресурс]. URL: <http://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/8278/1/55-58.pdf>
14. Політичний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. К., 2017. С. 173.
15. Сутність та види міжнародних конфліктів в сучасних міжнародних відносинах [Електронний ресурс]. URL: http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2014/statji_n4-33_2014/28.pdf
16. Тихомирова Є. Б., Постоловський С. Р. Конфліктологія та теорія переговорів: Підручник. Суми: ВТД «Університетська книга». 2018. 240 с.
17. Coser L. The Functions of Social Conflict / L. Coser. London: Free Press, 1956, 188 p.

References:

1. Yevropeys'ka konventsiya z prav lyudyny. [European Convention on Human Rights]. (1950). Retrived from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian]
2. Zahal'na deklaratsiya prav lyudyny. [Universal declaration of human rights]. (1948). Retrived from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian]
3. Mizhnarodnyy pakt pro hromadyans'ki ta politychni prava. [International Covenant on Civil and Political Rights] Retrived from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian]
4. Zhenevs'ki konventsiyi, shcho stosuyut'sya zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroynykh konfliktiv, vid 12.08.1949 r. [The Geneva Conventions relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts dated August 12, 1949] // Mizhnarodni akty pro prava lyudyny. Zbirnyk dokumentiv. M.: Yurinkom - Ifra. M, 1999. S. 468–486.
5. Komentar do Dodatkovoho protokolu II vid 8 chervnya 1977, do Zhenevs'kykh konventsiy vid 12 serpnia. 1949, shcho stosuyet'sya zakhystu zhertv ozbroynykh konfliktiv ne mizhnarodnoho kharakteru [Commentary to Additional Protocol II of June 8, 1977, to the Geneva Conventions of August 12. 1949 concerning the protection of victims of armed conflicts of a non-international nature]: per. z anhl. Klod Puyte ta in. 2. vyd., Stereotyp. M.: Mizhnarodnyy komitet chervonoho khresta, 2000. S. 34. [in Ukrainian]

6. Dodatkoviy protokol do Zhenevs'kykh konventsiy from 12 serpnia 1949, shcho stosuyet'sya zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroynykh konfliktiv (Protokol I) vid 10.06.77 [Additional protocol to the Geneva Conventions dated August 12, 1949, relating to the protection of victims of international armed conflicts (Protocol I) dated June 10, 1977] // UPS «Konsul'tant-Plyus». Mizhnarodne humanitarne pravo. [in Ukrainian]
7. Havrylov I. (2021) Rozvytok informatsiynoho prostoru: novi mozhlyvosti, novi zahrozy. [Development of the information space: new opportunities, new threats] // Natsional'na bezpeka i oborona. № 1. 77-79. [in Ukrainian]
8. Hnatovs'kyy M. M. (2011) Yevropeys'kyy sud z prav lyudyny ta mizhnarodne humanitarne pravo: zakhyst prava na zhyttya. [The European Court of Human Rights and international humanitarian law: protection of the right to life] / M. M. Hnatovs'kyy // Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. Vyp. 100 (1). 95-99. [in Ukrainian]
9. Holovchenko V. I., Hondyul V. P., Zernets'ka O. V. (2016) Mizhnarodna informatsiyna bezpeka: suchasni vyklyky ta zahrozy. [International information security: modern challenges and threats]. K., 97-100. [in Ukrainian]
10. Zabarko B. (2004) Chy zberezhe lyudstvo lyudyaniist'? Zbroyni konflikty i humanitarni prava lyudyny. [Will humanity preserve humanity? Armed conflicts and humanitarian human rights] // Polityka i chas. № 2. [in Ukrainian]
11. Korynevych, A. O. (2015) Zastosuvannya mizhnarodnoho humanitarnoho prava do zbroynoho konfliktu na terytoriyi Ukrayiny [Application of international humanitarian law to the armed conflict on the territory of Ukraine] [Tekst] : navch. posib. / A. O. Korynevych. Odesa : Feniks. 78 p. [in Ukrainian]
12. Mernyk A. M. (2017) Mizhnarodnyy dosvid pravovoho vrehulyuvannya vnutrishnikh zbroynykh. [International experience of legal settlement of internal armed conflicts] / A. M. Mernyk // Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal № 6/2017. 382-385. [in Ukrainian]
13. Mizhnarodni konflikty yak proyav hlobal'nykh nebezpek svitu. [International conflicts as a manifestation of global dangers of the world] Retrived from: <http://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/8278/1/55-58.pdf> [in Ukrainian]
14. Politychnyy entsyklopedychnyy slovnyke. (2017) [Political encyclopedic dictionary] / Za red. YU. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina. K. 173 p. [in Ukrainian]
15. Sutnist' ta vydy mizhnarodnykh konfliktiv v suchasnykh mizhnarodnykh vidnosynakh. [The essence and types of international conflicts in modern international relations] (2014) Retrived from: http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2014/statji_n4-33_2014/28.pdf [in Ukrainian]
16. Tykhomyrova YE. B., Postolovs'kyy S. R. (2018) Konfliktolohiya ta teoriya perehovoriv. [Conflictology and theory of negotiations] : Pidruchnyk. Sumy: VTD «Universytet-s'ka knyha». 240 p. [in Ukrainian]
17. Coser L. (1956) The Functions of Social Conflict / L. Coser. London: Free Press, 188 p. [in English]

УДК 343.13

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-359-366](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-359-366)

Логойко Олена Олександрівна студентка 1 курсу магістратури, факультету прокуратури, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 106, м. Харків, 61024, тел.: (099) 449-70-72, <https://orcid.org/0000-0003-1857-2114>

УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У СУДІ ПРИСЯЖНИХ

Анотація. Особливе значення інституту державного обвинувачення у кримінальному процесі не викликає сумнівів. Від змісту та якісної реалізації прокурором своїх повноважень у ході судового розгляду, багато в чому залежить досягнення призначення та завдань кримінального судочинства. Не викликає сумнівів й той факт, що прокурор у судовому розгляді має особливий процесуальний статус. Будучи не лише стороною у процесі, а й працівником органів прокуратури, він зобов'язаний сприяти винесенню судом законного, обґрунтованого та справедливого рішення. Належне виконання названого обов'язку стає можливим лише за умови чіткої законодавчої регламентації процесуальних повноважень прокурора та ефективного застосування відповідних норм.

Особливу специфіку має процесуально-правовий статус прокурора в суді за участю присяжних. Суд присяжних - особлива форма судового розгляду, що передбачає участь громадян, які не є фахівцями у галузі юриспруденції, у здійсненні правосуддя. Правова природа та специфіка структури судового розгляду за участю присяжних засідателів зумовлюють особливості процесуального статусу прокурора, який бере участь у розгляді кримінальної справи.

Грунтуючись на засадах кримінального судочинства та загальних умовах судового розгляду, законодавець наділяє прокурора, який підтримує обвинувачення в суді присяжних, специфічними, властивими лише розглядуваній формі судочинства повноваженнями, від змісту та реалізації якої великою мірою залежить характер винесеного присяжними засідателями вердикту. Від дослідження особливостей та розроблення шляхів удосконалення правового регулювання даного питання, значною мірою залежить ефективність розгляду справи та об'єктивність винесеного присяжними рішення.

Ключові слова: суд присяжних, прокурор у суді присяжних, відбір присяжних у суді, усунення присяжного, наведення прокурором доказів у суді

присяжних, повноваження прокурора, зарубіжний досвід, правове регулювання суду присяжних.

Lohoiko Olena Oleksandrivna 1st-year master's student, Faculty of Prosecutor's Office, Yaroslav Mudryi National Law University, Pushkinska St., 106, Kharkiv, 61024, tel.: (099) 449-70-72, <https://orcid.org/0000-0003-1857-2114>

PARTICIPATION OF THE PROSECUTOR IN THE JURY TRIAL

Abstract. The special importance of the institution of state prosecution in the criminal process is beyond doubt. Achieving the purpose and tasks of criminal justice largely depends on the content and quality of the prosecutor's implementation of his powers during the trial. There is no doubt about the fact that the prosecutor has a special procedural status in court proceedings. Being not only a party in the process, but also an employee of the prosecutor's office, he is obliged to contribute to the rendering of a legal, well-founded and fair decision by the court. Proper fulfillment of the said duty becomes possible only under the condition of clear legislative regulation of the prosecutor's procedural powers and effective application of the relevant norms.

The procedural and legal status of a prosecutor in a court with the participation of a jury has a special specificity. A jury trial is a special form of trial that involves the participation of citizens who are not experts in the field of jurisprudence in the administration of justice. The legal nature and specifics of the structure of the trial with the participation of jurors determine the peculiarities of the procedural status of the prosecutor who participates in the consideration of a criminal case.

Based on the principles of criminal proceedings and the general conditions of the trial, the legislator grants the prosecutor who supports the accusation in the jury court with specific powers, peculiar only to the considered form of judicial proceedings, on the content and implementation of which the nature of the verdict rendered by the jurors largely depends. The effectiveness of the trial and the objectivity of the jury's decision depend to a large extent on the study of the specifics and the development of ways to improve the legal regulation of this issue.

Keywords: jury trial, prosecutor in jury trial, selection of jurors in court, removal of juror, presentation of evidence by prosecutor in jury trial, powers of prosecutor, foreign experience, legal regulation of jury trial.

Постановка проблеми. Нині в Україні зміцнює свої позиції такий кримінальний процесуальний інститут, як суд присяжних. У зв'язку з цим, особливо актуальним стає вивчення ролі осіб, які беруть у ньому участь, а також особливостей участі сторін у суді присяжних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процесуальні питання застосування інституту суду присяжних в Україні, досліджувались в роботах Ю.М. Бисагі, І.Р. Волоско, О.В. Капліної, В.І. Каланжова, О.М. Ларіна, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, В.С. Кульчицкого, І.О. Русанової, А.А. Солодкова, Ю.І. Стецовського, А.Р. Туманянц, В.М. Щерби, О.О. Юхно, О.Г. Яновської та ін. Однак, чимало важливих питань, в тому числі й щодо участі прокурора в суді присяжних, залишилися недостатньо дослідженими.

Мета статті – дослідження особливостей повноважень прокурора в ході розгляду кримінальної справи у суді присяжних, а також дослідження зарубіжного досвіду з даного питання.

Виклад основного матеріалу. Отже, в силу положень п.4 ст.124 Конституції України, народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. [1]

Відповідно до статті 383 Кримінального процесуального Кодексу України (далі - КПК), кримінальне провадження судом присяжних здійснюється відповідно до загальних правил КПК з особливостями, встановленими другим параграфом цієї статті. Суд присяжних утворюється при місцевому загальному суді першої інстанції.

Відповідно до статті 384 КПК, прокурор, суд зобов'язані роз'яснити обвинуваченому у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі, можливість та особливості розгляду кримінального провадження стосовно нього судом присяжних. Обвинувачений у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі, під час підготовчого судового засідання має право заявити клопотання про розгляд кримінального провадження стосовно нього судом присяжних. [2]

Прокурор повинен стежити за тим, щоб обвинувачений, який не заявив клопотання про розгляд справи в суді присяжних, був повідомлений, що таке клопотання про розгляд справи в суді присяжних можливе. Недотримання процесуальних вимог щодо здійснення кримінального провадження за участю присяжних тягне за собою відповідні негативні наслідки. Наприклад, підставою для скасування вироку із призначенням нового судового розгляду є встановлення апеляційним судом порушення права обвинуваченого на розгляд кримінального провадження судом присяжних.

Істотною особливістю участі прокурора у провадженні судом присяжних є його активну участь у відборі присяжних. З огляду на принципову важливість ролі присяжних, в судовому процесі прокурор повинен з максимальною увагою з'ясувати всі питання, що стосуються особи присяжних засідателів, які можуть вплинути на об'єктивність їх вирішення у справі.

Відповідно до ч. 3 ст. 387 КПК України для з'ясування обставин, що можуть перешкоджати участі присяжного у судовому розгляді, прокурор, потерпілий, обвинувачений з дозволу головуючого можуть ставити присяжним відповідні запитання. Участь прокурора на даному етапі кримінального судочинства покликана сприяти формуванню якісного складу суду присяжних з числа розсудливих, добропорядних, об'єктивних, неупереджених осіб, здатних повноцінно виконувати обов'язки присяжного засідателя, свідомо брати участь у виробленні узгодженого колективного рішення.

Центральне місце у діяльності прокурора в суді присяжних має його участь у судовому засіданні.

З огляду на це, варто зазначити, що залучення до діяльності із здійснення правосуддя осіб, які не мають професійних знань у сфері кримінального права та процесу вимагає від сторін обвинувачення та захисту прикладення додаткових зусиль, спрямованих на те, щоб спочатку домогтися утворення компетентного складу присяжних, а потім донести без спотворень і викривлень суть своєї позиції, переконати присяжних у її істинності.

Участь прокурора в судовому засіданні при суді присяжних висуває до нього високі професійні та моральні вимоги. Він має правильно визначати свою поведінку у будь-яких, навіть найскладніших ситуаціях, не порушуючи прав та законних інтересів учасників процесу, та етичних норм. Прокурор повинен вміти грамотно використовувати психологічний вплив на учасників процесу, особливо під час розгляду справ за участю присяжних. Особливу увагу слід приділяти промові прокурора під час судових дебатів. Його промова має бути професійною і водночас зрозумілою для сприйняття непрофесіоналами. У своєму виступі прокурор повинен викласти всі докази і переконати присяжних у вині підсудного, для чого необхідно враховувати особливості кримінального правопорушення, що розглядається, його сприйняття та ставлення до нього присяжних, рівень їхньої освіти, професію, спосіб життя та багато інших факторів, що визначають характер соціальної психології цієї групи громадян, рівень їхньої правосвідомості, а отже, і ставлення до злочину та осіб, які його вчинили. [3, с. 44]

Якщо прокурор прийде до висновку про повну або часткову невинуватість підсудних, він зобов'язаний відмовитися від обвинувачення. [4]

Від правильно обраної тактики проведення допитів у ході судового слідства залежить якість підтримки державного звинувачення. До прийомів, що дозволяють встановити психологічний контакт з допитуваним, можна віднести постановку питань у доступній формі, прояв інтересу до особистості, індивідуальний підхід, ввічливе коректне ставлення до позиції і вміння вислухати, неупередженість. [5, с. 95]

З огляду на орієнтацію України на євроінтеграцію, є доцільним розглянути досвід європейських країн з даного питання з метою внесення змін до українського кримінального процесуального законодавства для підвищення ефективності функціонування прокурора в рамках суду присяжних. В цьому аспекті, вкрай корисним буде досвід Іспанії, в якій правове регулювання суду присяжних є одним із найбільш зразкових.

Суд присяжних в Іспанії складається з дев'яти громадян і очолюється магістратом, який належить до провінційного суду, її палати у кримінальних справах. Ці громадяни беруть участь як народні засідателі дуже особливим чином. Перш за все, іспанський Закон про присяжних 5/1995 розглядає своє втручання в кримінальне провадження як своєрідне «право обов'язку»; з одного боку, оскільки це право закон, з одного боку, гарантує як винагороду; а з іншого боку - воно є обов'язком. Закон про присяжних не передбачає жодних санкцій за відмову в участі в розгляді справи в якості присяжних. Крім того, правовий статус іспанських присяжних встановлюється складною системою кваліфікації та причин дискваліфікації. Існує чотири категорії дискваліфікації: недієздатність, несумісність, заборони та виправдання, які враховують різні особисті та професійні обставини. Тут варто звернути окрему увагу на останнє з них - виправдання. Воно використовується в більшості випадків відмови від участі в розгляді справи в суді присяжних. Деякі з них базуються на статті 12 (7) Закону про присяжних (далі - Закон); зокрема, речення «Я не відчуваю себе здатним діяти як присяжний» та «Я невідповідна особа» дуже часто наводять як причини майбутніх присяжних, щоб уникнути служби присяжних. Дана причина, висунута майбутнім присяжним, викликає беззаперечний відвод згідно зі статтею 40 Закону, коли до початку судового розгляду обирається журі з 20 потенційних присяжних (мінімум, необхідний згідно зі статтею 23 Закон, як зазначено).

І сторони, і голова магістрату бажають уникати неохочих присяжних, присутність яких у складі присяжних призводить до зниження ефективності правосуддя. Цей аспект, на мою думку, варто запозичити національному законодавцю. Окрім того, як сторона захисту, так і сторона обвинувачення можуть заявити відвід максимум чотирьом присяжним без причини. Однак, кілька сторін можуть приєднатися до обвинувачення (державний обвинувач, приватний обвинувач і навіть народний обвинувач) в Іспанії. З цієї причини, якщо бере участь кілька прокурорів або обвинувачених, вони повинні твердо домовитися про відвод чотирьох визначених присяжних; якщо інакше, суддя-голова розігрує порядок, у якому різні команди захисту та обвинувачення можуть подати свої виклики, доки не буде досягнуто квоти з чотирьох осіб, як зазначено в ст. 40 (3) Закону.

Беззаперечно, проваджений (впроваджений) метод системи присяжних в Україні потребує подальших доопрацювань і поліпшень. Вже не одноразово до

Верховної ради були внесені на розгляд проекти змін та доповнень до вже існуючого КПК та проекти окремих законів, що стосуються регулювання суду присяжних в Україні.

Наприклад Проект Закону України від № 3843 від 14 липня 2020 р. (Одержаний ВР України) «Про суд присяжних в Україні» у якому визначено правові засади організації суду присяжних для здійснення правосуддя в Україні з метою захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави, суспільства на засадах справедливості, законності, визначено статус присяжного, порядок його обрання, звільнення та інші питання, пов'язані із діяльністю суду присяжних.

Що стосується діяльності прокурора, то у проекті закону ч. 5 статті 12 вказує, що кожному з кандидатів у присяжні, який бере участь у відборі до Лави присяжних, сторона обвинувачення і сторона захисту може заявити відвід з підстав, передбачених цим законом. Крім того у пунктах 6-9 зазначено, що « 6. Сторона обвинувачення і сторона захисту, з метою з'ясування обставин, які можуть перешкоджати кандидату в присяжні в його доборі до складу Лави присяжних, можуть ставити кандидату відповідні запитання. Рішення сторони захисту і сторони обвинувачення щодо відводу або залучення кандидата в присяжні до Лави присяжних, яке прийняте одноставно, є для головуючого судді обов'язковим. 9. Незалежно від кількості представників, сторона обвинувачення або сторона захисту має право заявити відвід без наведення мотивів щодо двох кандидатів у присяжні.» Дані положення більш ґрунтовно окреслюють процедуру та повноваження прокурора пов'язані з формуванням складу присяжних [6; 7].

На мою думку, вищевказаний законопроект потребує змін та доопрацювань для більш повного та ґрунтовного регулювання інституту присяжних. Але позитивним є те, що законодавці звертають увагу на дану проблему, і вже не один рік розробляють різні законопроекти, що регулюють суд присяжних.

Що стосується повноважень прокурор з приводу роз'яснення права підозрюваному, обвинуваченому про можливість розгляду справи судом присяжних, то законодавцю доцільно було б конкретно визначити, що і прокурор і суд мають даний обов'язок. І звісно, на практиці прокурори не мають права забувати про обов'язок роз'яснення прав, бо, як було зазначено вище, недотримання даної вимоги може стати підставою скасування судового рішення.

Висновки. Таким чином, одним із основних показників якості підтримки обвинувачення у суді присяжних є винесення судом законного, обґрунтованого та справедливого вироку у кримінальному провадженні.

Однак, все це неможливо без володіння прокурором механізмом психологічного громадського спілкування, а також вміння застосовувати різноманітні психологічні прийоми на учасників кримінального процесу. Грамотний, кваліфікований виступ прокурора у суді присяжних сприяє формуванню позитивного ставлення до органів прокуратури та зміцненню їхнього авторитету.

Крім того, прокурор, який професійно та тактично вірно вибудує свою участь у суді присяжних, зуміє ефективно, в рамках закону, впливати на суддів та учасників судового розгляду та довести, що саме його позиція є правильною та об'єктивною, та зможе з упевненістю назвати себе гарантом дотримання конституційних прав громадян у кримінальному судочинстві.

Література:

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/> (дата доступу: 06.12.2022)
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print1522476183463388> (дата доступу: 06.12.2022)
3. Солодков А.А. Теоретичні основи та практика здійснення провадження в суді присяжних в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 : / Укр. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 219 с.
4. Каланжов В.І. Взаємодія з присяжними в кримінальному процесі. Юридичний портал. 2020. URL: https://protocol.ua/ua/vzaemodiya_z_prisyagnimi_v_kriminalnomu_protsezi/ (дата доступу: 06.12.2022)
5. Яновська О.Г. Суд присяжних в системі гарантій захисту прав людини. Вісник Академії адвокатури України. Номер 1/23. 2017. No 1. С. 93–98.
6. Проект Закону України «Про суд присяжних» URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69465 (дата доступу: 06.12.2022)
7. Подобний О. О., Слатвінська В.М. Наукова розробленість проблеми особистої безпеки правоохоронця та перспективи її подальшого дослідження. Юридичний науковий електронний журнал. № 12. 2021. С. 440-442. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/112> URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/113.pdf

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy (1996). [Constitution of Ukraine] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> [in Ukrainian].
2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy (2012). [Criminal Procedure Code of Ukraine] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print1522476183463388> [in Ukrainian].
3. Solodkov A.A. (2015). Teoretychni osnovy ta praktyka zdiisnennia provadzhennia v sudi prysiazhnykh v Ukraini [Theoretical foundations and practice of proceedings in a jury court in Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 : / Ukr. Natsionalnyi yurydychnyi universytet imeni Yaroslava Mudroho - Ukraine National Law University named after Yaroslav the Wise. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Kalanzhov V.I. (2020) Vzaemodiia z prysiazhnyy v kryminalnomu protsesi. [Interaction with jurors in criminal proceedings] Yurydychnyi portal. Retrieved from https://protocol.ua/ua/vzaemodiya_z_prisyagnimi_v_kriminalnomu_protsezi/ [in Ukrainian].

5. Yanovska O.H. (2017) Sud prysiazhnykh v systemi harantii zakhystu prav liudyny. [Jury trial in the system of human rights protection guarantees] Visnyk Akademii advokatury Ukrainy - Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine. [in Ukrainian].

6. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro sud prysiazhnykh» [Draft Law of Ukraine "On Jury Trial"] (n.d). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69465 [in Ukrainian].

7. Podobnij O. O., Slatvins'ka V.M. Naukova rozrobenist' problemi osobistoï bezpeki pravoohoroncja ta perspektivi її podal'shogo doslidzhennja. Juridichnij naukovij elektronnij zhurnal. № 12. 2021. S. 440-442. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/112> URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/113.pdf [in Ukrainian].

УДК 341.232

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-367-373](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-367-373)

Шульженко Надія Володимирівна, кандидатка юридичних наук, доцентка, старша наукова співробітниця відділу дослідження проблем кримінального права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України, асистентка кафедри кримінального права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Пушкінська 77, тел.: (057)704-92-12, <https://orcid.org/0000-0002-9961-7574>

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА ВІД ЗАГРОЗ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Анотація. Організована злочинність є загрозою національній безпеці України, при цьому впливаючи не лише на національні інтереси нашої держави, а й безпосередню становлячи загрозу міжнародній, набуваючи транснаціонального характеру. Зазначимо, що основні проблеми було закріплено у «Стратегії боротьби із злочинністю», схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р., де зазначається, що в умовах збройної агресії проти України та намагання створити терористичні організації в державі організована злочинність становить пряму загрозу для національної безпеки. Підвищення рівня тяжких та особливо тяжких злочинів, які вчинено у складі організованих груп і злочинних організацій, зокрема із застосуванням вогнепальної зброї, установа корумпованих відносин між посадовими особами органів державної влади, органів місцевого самоврядування та криміналітетом, використання неконкурентних методів у фінансово-господарській діяльності підприємств негативно впливає на економічне зростання та пов'язаний з ним суспільний розвиток України. Організована злочинність є інструментом, що використовується спецслужбами іноземних держав для дестабілізації ситуації в Україні та завдання шкоди національній безпеці. Відсутність системного підходу до ведення боротьби з організованою злочинністю, неналежний рівень взаємодії правоохоронних органів у відповідній сфері, застаріле та розбалансоване нормативно-правове забезпечення з питань боротьби з організованою злочинністю, недосконалість процедури моніторингу криміногенної ситуації, відсутність консолідованої об'єктивної методології оцінки загроз організованої злочинності, використання застарілих форм і методів боротьби з таким явищем призводить до загострення проблем, пов'язаних з організованою злочинністю, та низького

рівня ефективності боротьби з нею [1]. Все це свідчить про актуальність обраної проблеми для розгляду.

Ключові слова: інформаційна безпека; інформаційна безпека України; організована злочинність; злочинні об'єднання; стійкі злочинні об'єднання.

Shulzhenko Nadiia Volodumirivna, PhD in Law, Senior Research Officer of Academician V.V. Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Ukrainian Academy of Law Sciences, Assistant professor of the Department of Criminal Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Pushkinska 77, phone: (057)704-92-12, <https://orcid.org/0000-0002-9961-7574>

INFORMATION SECURITY OF SOCIETY AGAINST ORGANIZED CRIME THREATS

Abstract. Organized crime is a threat to the national security of Ukraine, while affecting not only the national interests of our state, but also directly posing an international threat, acquiring a transnational character. We note that the main problems were fixed in the "Strategy to fight crime", approved by the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 16, 2020 № 1126, which states that in the conditions of armed aggression against Ukraine and attempts to create terrorist organizations in the state organized crime poses a direct threat to national security. An increase in the level of serious and especially serious crimes committed as part of organized groups and criminal organizations, in particular with the use of firearms, the establishment of corrupt relations between officials of state authorities, local self-government bodies and crime, the use of non-competitive methods in the financial and economic activities of enterprises negatively affects economic growth and the related social development of Ukraine. Organized crime is a tool used by the special services of foreign countries to destabilize the situation in Ukraine and harm national security. The lack of a systematic approach to the fight against organized crime, the inadequate level of cooperation of law enforcement agencies in the relevant field, the outdated and unbalanced legal framework for the fight against organized crime, the imperfection of the procedure for monitoring the criminogenic situation, the lack of a consolidated objective methodology for assessing the threats of organized crime, the use of outdated forms and methods of combating such a phenomenon leads to the aggravation of problems related to organized crime and the low level of effectiveness in combating it [1]. All this indicates the relevance of the chosen problem for consideration.

Keywords: information security; information security of Ukraine; organized crime; criminal associations; stable criminal associations.

Постановка проблеми. З огляду на стан поширення організованої злочинності, складне безпекове середовище навколо України та криміногенну ситуацію всередині держави організація системної боротьби з організованою злочинністю повинна стати одним із пріоритетних завдань державної політики та потребує вжиття дієвих скоординованих міжвідомчих заходів і поглиблення міжнародного співробітництва [1]. Організована злочинність набуває ознак глобальної проблеми і потребує негайного вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значну кількість публікацій з питань організованої злочинності загалом, а також її окремих аспектів, які стосуються безпосередньо діяльності злочинних об'єднань, проте не виокремлено єдиного підходу щодо вирішення цієї проблеми. Зазначимо, що зростання рівня злочинності в Україні може бути стабілізовано поєднанням законодавчих, організаційних заходів та наукових розробок. Одним з основних завдань, які повинна вирішувати наука у вказаному напрямі – актуалізація наукового і методичного забезпечення боротьби зі злочинністю, підвищення її результативності шляхом впровадження у діяльність правоохоронних органів найновіших наукових досліджень і передового досвіду [2, с. 6].

Мета статті – дослідження особливостей інформаційної безпеки від загроз організованої злочинності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно з ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [3]. Також заслуговує увагу той факт, що відповідно до Закону України (далі – ЗУ) «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII у ч. 4 ст. 3 державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо. У п. 9 ст. 1 національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [4].

Кримінально-правова політика забезпечення інформаційного суспільства від суспільно небезпечних посягань на суспільні відносини, які здійснюються з використанням дистанційних комунікацій, повинна спрямовуватися на досягнення обраної мети – забезпечення стану інформаційної безпеки. З позицій кримінально-правової політики, інформаційна безпека повинна характеризуватися як стан захищеності дистанційних комунікацій, з використанням яких здійснюються суспільні відносини у інформаційного суспільства, а також інформаційного простору,

інформаційної інфраструктури та суспільної свідомості від суспільно небезпечних діянь. До кола таких діянь слід відносити загрози національній безпеці в інформаційній сфері [5, с. 19].

Глобалізація сучасного інформаційного простору призводить до послаблення інформаційного суверенітету держави, а рівень розвитку та безпека інформаційного простору впливають на стан безпеки будь-якої держави взагалі. Саме тому, одним із напрямів міжнародної діяльності в інформаційній сфері є формування та удосконалення системи заходів міжнародної інформаційної безпеки. Враховуючи масштаби глобального інформаційного виклику, неможливість вирішення зазначених проблем зусиллями однієї або навіть декількох держав, слід усвідомити необхідність розвитку міждержавного співробітництва в сфері забезпечення міжнародної інформаційної безпеки [6, с. 284].

Розглядаючи інформаційну безпеку як основу національної безпеки, зазначимо, що у п. 1 Стратегії забезпечення державної безпеки, затвердженої Указом Президента від 16.02.2022 р. № 56/2022, – стратегія забезпечення державної безпеки визначає реальні й потенційні загрози державній безпеці України, напрями та завдання державної політики у сфері державної безпеки, є основою для планування і реалізації політики у сфері державної безпеки та відповідно до п. 4 стратегія ґрунтується на засадах: ..дотримання норм міжнародного права, участі в інтересах України в міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки, протидії тероризму і його фінансуванню, транснаціональній організованій злочинності [7]. Також, Радою Національної безпеки і оборони України було прийнято рішення «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану» від 18 березня 2022 року, де вказано, що ураховуючи пряму військову агресію з боку Російської Федерації, активне поширення державою-агресором дезінформації, викривлення відомостей, а також виправдовування або заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, з метою донесення правди про війну, забезпечення єдиної інформаційної політики в період дії в Україні правового режиму воєнного стану, запровадженого Указом Президента України від 24 лютого 2022 року вирішила установити, що в умовах воєнного стану реалізація єдиної інформаційної політики є пріоритетним питанням національної безпеки, забезпечення якої реалізується шляхом об'єднання усіх загальнонаціональних телеканалів, програмне наповнення яких складається переважно з інформаційних та/або інформаційно-аналітичних передач на єдиній інформаційній платформі стратегічної комунікації - цілодобовому інформаційному марафоні «Єдині новини #Уразом» [8]. Варто зазначити, що рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року

було створено Центр протидії дезінформації. Центр забезпечує здійснення заходів щодо протидії поточним і прогнозованим загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, забезпечення інформаційної безпеки України, виявлення та протидії дезінформації, ефективної протидії пропаганді, деструктивним інформаційним впливам і кампаніям, запобігання спробам маніпулювання громадською думкою.

У своїй діяльності висвітлює тенденції з інформування стану військової справи, ОПК, боротьби зі злочинністю та корупцією, зовнішньої та внутрішньої політики, економіки, об'єктів критичної інфраструктури, екології, охорони здоров'я, соціальної сфери, формування суспільної свідомості, науково-технологічного напрямку тощо. Основна увага зосереджена на протидії поширенню неправдивої інформації та боротьбі з інформаційним тероризмом [9].

Виходячи із вищевикладеного, одним із пріоритетних напрямів забезпечення національної безпеки є забезпечення інформаційної безпеки, більше того основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці визнається саме організована злочинність. Відповідно до ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30.06.1993 № 3341-ХІІ під організованою злочинністю в цьому Законі розуміється сукупність кримінальних правопорушень, що вчиняються у зв'язку з створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань. У ст. 6 зазначено, що основними напрямками боротьби з організованою злочинністю є: створення правової основи, організаційних, матеріально-технічних та інших умов для ефективної боротьби з організованою злочинністю, організація міжнародного співробітництва у цій сфері; виявлення та усунення або нейтралізація негативних соціальних процесів і явищ, що породжують організовану злочинність та сприяють їй; запобігання нанесенню шкоди людині, суспільству, державі; запобігання виникненню організованих злочинних угруповань; виявлення, розслідування, припинення і запобігання правопорушенням, вчинюваним учасниками організованих злочинних угруповань, притягнення винних до відповідальності; забезпечення відшкодування шкоди фізичним та юридичним особам, державі; запобігання встановленню корумпованих зв'язків з державними службовцями та посадовими особами, втягненню їх у злочинну діяльність; протидія використанню учасниками організованих злочинних угруповань у своїх інтересах об'єднань громадян і засобів масової інформації; запобігання легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом, використанню суб'єктів підприємницької діяльності для реалізації злочинних намірів [10].

У ч. 2 ст. 1 ЗУ «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30.06.1993 № 3341-ХІІ види та ознаки цих кримінальних правопорушень, а також кримінально-правові заходи щодо осіб, які вчинили такі кримінальні правопорушення, встановлюються Кримінальним кодексом України [10]. Проаналізувавши Кримінальний кодекс України (далі – КК України), можемо виділити такі види організованої злочинності: 1) організована група, 2) злочинна організація, 3) банда, 4) терористична група чи терористична організація, 5) не передбачене законом воєнізоване або збройне формування, 6) транснаціональні організації (ч. 5 ст. 143 КК України), 7) організована група, створена у виправній установі з метою тероризування засуджених або нападів на адміністрацію (ст. 392 КК України).

Зазначимо, що на міжнародному рівні визнано, що організована злочинність створює пряму загрозу національній і міжнародній безпеці й стабільності, та веде масивну атаку проти політичної та законодавчої влади, і як наслідок, приводить до загрози державності. Злочинність, особливо її організовані форми, негативно впливає на міждержавні відносини, порушує нормальне функціонування соціальних та економічних інститутів, підриває довіру до демократичних процесів [11, с. 434]. Були прийняті декілька десятків міжнародних договорів про боротьбу зі злочинністю, вони не містять обмежень щодо застосування їх у боротьбі з організованою злочинністю. Це стосується як універсальних, так і регіональних правових актів.

Висновки. Зазначимо, що організована злочинність є однією із основних проблем для нашої держави, її вирішення потребує негайного реагування.

Література:

1. «Стратегія боротьби із злочинністю», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-p#Text>
2. Чаплинський К.О., Мінка П.Я. Розслідування злочинів, вчинених злочинними угрупованнями: Навчальний посібник. Дніпропетровський гуманітарний університет, 2009. 225 с.
3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
4. Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
5. Савінова Н. А. Кримінально-правова політика забезпечення інформаційного суспільства в Україні. Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. – Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, Львів, 2013. 42 с.
6. Войціховський А.В. Інформаційна безпека як складова національної безпеки (міжнародний і зарубіжний досвід). Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО». Вип. 29, 2020 р. с. 281-288
7. Стратегії забезпечення державної безпеки, затверджені Указом Президента від 16.02.2022 р. № 56/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377>

8. Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану» від 18 березня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-22#Text>

9. Центр протидії дезінформації при РНБО України. URL: <https://cpd.gov.ua/documents/pro-центр/>

10. Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30.06.1993 № 3341-XII. Електронний ресурс: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text>

11. Філяніна Л.А. Міжнародний досвід запобігання і боротьби з організованою злочинністю. Юридичний науковий електронний журнал. № 6/2019. с. 434-436.

References:

1. «Strategiya borotbi iz zlochinnisty», shvalena rozporjadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrayini vid 16 veresnya 2020 r. № 1126-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-r#Text>

2. Chaplinskij K.O., Minka P.Ya. Rozsliduvannya zlochiniv, vchinenih zlochinnimi ugrupovannyami: Navchalnij posibnik. Dnipropetrovskij gumanitarnij universitet, 2009. 225 s.

3. Konstituciya Ukrayini vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>

4. Zakon Ukrayini «Pro nacionalnu bezpeku Ukrayini» vid 21.06.2018 r. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

5. Savinova N. A. Kriminalno-pravova politika zabezpechennya informacijnogo suspilstva v Ukrayini. Avtoreferat na zdotutya naukovogo stupenya doktora yuridichnih nauk za specialnistyu 12.00.08 – kriminalne pravo ta kriminologiya; kriminalno- vikonavche pravo. – Lvivskij derzhavnij universitet vnutrishnih sprav MVS Ukrayini, Lviv, 2013. 42 s.

6. Vojciovskij A.V. Informacijna bezpeka yak skladova nacionalnoyi bezpeki (mizhnarodnij i zarubizhnij dosvid). Visnik Harkivskogo nacionalnogo universitetu imeni V.N. Karazina. Seriya «PRAVO». Vip. 29, 2020 r. s. 281-288

7. Strategiyi zabezpechennya derzhavnoyi bezpeki, zatverdzenoyi Ukazom Prezidenta vid 16.02.2022 r. № 56/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377>

8. Rishennya Radi nacionalnoyi bezpeki i oboroni Ukrayini «Shodo realizaciyi yedinoyi informacijnoyi politiki v umovah voyennogo stanu» vid 18 bereznya 2022 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-22#Text>

9. Centr protidiyi dezinformaciyi pri RNBO Ukrayini. URL: <https://cpd.gov.ua/documents/pro-centr/>

10. Zakon Ukrayini «Pro organizacijno-pravovi osnovi borotbi z organizovanoyu zlochinnisty» vid 30.06.1993 № 3341-XII. Elektronnij resurs: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text>

11. Filyanina L.A. Mizhnarodnij dosvid zapobigannya i borotbi z organizovanoyu zlochinnisty. Yuridichnij naukovij elektronnij zhurnal. № 6/2019. s. 434-436.

СЕРІЯ «Педагогіка»

УДК 792-053.2:[373.3.017:17]

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-374-383](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-374-383)

Алексеева Наталія Дмитрівна викладач-стажист кафедри фахових методи та інноваційних технологій у початковій школі, член національної спілки театральних діячів України, Заслужений працівник культури України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, 20300, тел.: (063) 187-06-77, <https://orcid.org/0000-0002-6655-0932>

ВИХОВНІ МОЖЛИВОСТІ САМОДІЯЛЬНОСТІ ДИТЯЧОГО ТЕАТРУ У ФОРМУВАННІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Анотація. У статті висвітлені виховні можливості театрального мистецтва у подоланні проблеми деформації сприйняття істинних цінностей та формуванні ціннісно-світоглядних пріоритетів учнів початкових класів. Автор вірить, що занурення у театральне мистецтво дозволить досягти першочергової мети виховання сучасної системи освіти – розвитку високодуховної особистості.

Використання у освітньому процесі елементів театралізованої діяльності реалізовано через функціонування гуртків та студій, а також через введення інтегрованого мистецького курсу. Визначено пріоритетні завдання морального розвитку дитини. Реалізація поставлених завдань вимагає введення послідовних етапів організації театральної діяльності, що дозволяє закласти основу формуванню різних кластерів цінностей – фізичного, естетичного, психолого-емоційного, соціокультурного, когнітивного, духовного та кластера формування ідентичності. Автор підкреслює цінність поступового, поетапного залучення школярів до театрального мистецтва з опорою на вікові та індивідуально-психологічні особливості кожної дитини. Розроблено специфічну типологію, яка базується на основних групах цінностей та характеризує певну сферу відповідальності конкретної дитини.

Впровадження в освітній процес театральної складової передбачає відслідковування динаміки розвитку ціннісних орієнтацій кожного учасника залежно від рівня підготовки, індивідуальних та вікових особливостей та внутрішньої мотивації до діяльності. Автор пропонує практичні методи та

шляхи відслідковування динаміки розвитку ціннісних орієнтацій школярів засобами театрального мистецтва.

Ключові слова: духовний розвиток особистості, театральне мистецтво, ціннісні орієнтації, інтегрований мистецький курс, початкова школа, способи участі у мистецькому процесі, етапи організації театральної діяльності, кластери цінностей, сюжетно-рольові ігри, спонтанність.

Alekseieva Natalia Dmytrivna Teacher-Probationer at the Professional Methods and Innovative Technologies in Elementary School Department, Member of National Union of Theatrical Figures of Ukraine, Merited Culture Worker of Ukraine, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Sadova St., 2, Uman, 20300, tel.: (063) 187-06-77, <https://orcid.org/0000-0002-6655-0932>

EDUCATIONAL OPPORTUNITIES OF AMATEUR CHILDREN THEATRE IN THE FORMATION OF VALUE ORIENTATIONS OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. The author believes that theatre and performing arts are the most powerful tools of influence on the person. The author explains that high level of education does not guarantee a strong spiritual foundation and is not considered an indication of person's moral consciousness. For that reason, special attention should be given to moral and spiritual personality development.

The purpose of this paper is to explore the possibility of using theatre tools in the process of the formation of child's value orientations. The article noted that using the theatre elements in the educational process at elementary school has been implemented through functioning of groups and studios, introducing Arts integration. The author describes five modes of arts participation illustrating involvement in various arts activities. The article defines the priority moral developmental tasks by means of theatrical art. For the purpose of implementing the assigned tasks, the main stages of organization of theatrical activities were formulated. Each stage allows recognizing certain moral and ethical issues grouped into the value clusters.

The introduction of theatrical elements in the educational process provides for tracking the child's progression dynamics of value development depending on the level of preparation, age and individual characteristics of schoolchild and level of student's motivation. This paper emphasizes the need to introduce several approaches and methods of tracking the child's progression. In this regard, the author offers practical steps of value assessment.

Keywords: spiritual personality development, theatre and performing arts, value orientations, Arts integration, elementary school, modes of arts participation,

stages of organization of theatrical activities, value clusters, sociodramatic play, spontaneity

Постановка проблеми. Однією із важливих функцій держави є забезпечення захисту ціннісних орієнтирів всіх учасників освітнього процесу. Оскільки високий рівень освіченості ще не гарантує відповідного духовного багатства, а також не є показником моральної свідомості особистості, доцільно звернути увагу на першочергову мету виховання сучасної системи освіти, на думку великої кількості педагогів, – розвиток високодуховної особистості [2, с.40].

Важливо переглянути актуальність призначення національної системи освіти, переосмислити значення та конкретизувати її роль у зв'язку із трансформацією суспільної свідомості. Процес формування ціннісних орієнтацій учнів відбувається під впливом сукупності факторів оточуючого середовища, що в більшості випадків призводить до деформованого сприйняття істинних цінностей та зміни ціннісно-світоглядних пріоритетів. Саме правильна інтерпретація певної цінності дитиною визначає напрям її розвитку, усвідомленості нею власних потреб, бажань, мотивів поведінки. Занурення в театральне мистецтво дозволяє дитині відчувати на собі вплив поєднання різноманітних засобів: слів, музики, зорових образів. Впливаючи на внутрішній світ людини через всю різноманітність проявів чуттєвого досвіду, мистецтво найбільш повно та цілісно відображає навколишню дійсність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема пошуку цінностей існувала з античних часів. Вивченням даного питання займалися відомі філософи Платон, Арістотель, І. Кант, Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартр та педагоги Я. Коменський, К. Ушинський, Г. Сковорода, А. Дістерверг, І. Песталоцці та інші. Л. Виготський вбачав виняткову роль театру у вираженні дітьми особистих переживань. О. Рудницька обґрунтувала доцільність використання театральної драматизації при роботі із дітьми молодшого шкільного віку. Г. Савонова [2] досліджувала особливості впровадження аксіологічного підходу в освітній процес. Н. Муляр [4] та О. Олійник [5] зосередили свою увагу на вивченні впливу театального мистецтва на розвиток особистості дошкільника та молодшого школяра. С. Куркіна [3] у своїй роботі висвітлила особливості постановки навчального спектаклю у школі.

Мета статті – вивчення можливостей застосування засобів театального мистецтва у формуванні ціннісних орієнтацій учнів початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Театральне мистецтво завжди було унікальним засобом впливу на людину, про що свідчить аналіз філософської та

психолого-педагогічної літератури. Зарубіжний досвід показує, що завдяки поєднанню основних змістових компонентів театралізованої діяльності (пізнавального, ігрового та сценічного) вдається створити багатогранне культурно-мистецьке середовище, яке дозволяє урізноманітнити навчальну діяльність, сформувати важливі соціально-емоційні навички та морально-ціннісні орієнтації дітей початкової ланки [5, с. 41].

Театральна складова освітнього процесу у початковій школі реалізується завдяки функціонуванню гуртків та студій, а також через введення інтегрованого мистецького курсу. Визначено, що доцільним є впровадження різноманітних форм театральної діяльності у школах: конкурси, театралізовані ігри, тематичні дні, виготовлення декорацій, пальчикові ігри, театральний гурток тощо [5, с. 119].

Н. Муляр виділяє два напрями залучення дітей початкової школи до театру. Перший орієнтований на постановку різнотематичних вистав-казок, другий напрям пов'язаний із заохоченням вихованців до участі у театралізованих іграх, які дозволяють відтворити змодельовані ситуації. Можна виокремити декілька напрямів театралізованих ігор: ігри-драматизації, ігри на теми літературних творів або із ляльковими персонажами, сюжетно-рольові ігри [4, с. 118-119].

На думку С. Куркіної, театральні заняття із учнями передбачають такі форми роботи: етюд, сценічний номер та спектакль. Дослідниця вважає, що процес створення спектаклю є одним із найбільш вдалих підходів, що поєднує в собі навчання основам акторської майстерності, участь у репетиціях та постановки вистави [3].

Діти молодшого шкільного віку проявляють здатність до імітації, відкритого сприйняття дійсності без закріплених стереотипів, що сприяє серйозному відношенню до процесу, демонстрації щирих емоцій та почуттів, безпосередності та ефективно використовує можливість спонтанного самовираження. У цьому віці діти відчувають потребу грати, особливо за ролями, приміряти на себе різні образи, моделювати уявні ситуації та оригінальні обставини. Використання театральної складової в освітньому процесі має свої особливості, які необхідно враховувати при плануванні виховної роботи школи: процес повністю спонтанний, адже відсутні переходи (як у кіномистецтві); утворення емоційних зв'язків між актором та глядачем; містить в собі послання, направлене на аудиторію; вираження емоційних станів за допомогою рухів тіла; включає елементи: дія (дійство), місце, час, аудиторія; основою є колективна дія; відповідність тематики віковим, пізнавальним особливостям учнів; відсутність оцінок, чітких вимог та перевірки на правильність чи відповідність взірцю; ставлення до того, що відбувається під час спектаклю чи вистави залежить від інтерпретації.

Важливо правильно організувати процес поступового залучення школярів до театрального мистецтва та адаптувати його до вікових та індивідуальних особливостей учнів. Пропоную розглянути п'ять способів участі особистості у мистецькому процесі. Так, винахідницьке мистецтво залучає всі сфери функціонування людини (тілесна, діяльнісна, когнітивна) до акту художньої творчості незалежно від рівня навичок. Інтерпретаційне мистецтво створює умови для символічного осмислення певної проблеми, що дозволяє дітям розширювати перелік цінностей. Кураторське мистецтво формує навички організації творчої діяльності та колекціонування зразків мистецтва для задоволення власних естетичних потреб. Мистецьке спостереження збагачує досвід людини, який вона обирає, спонукаючись очікуванням певної цінності. Мистецтво навколишнього середовища передбачає свідоме чи підсвідоме сприйняття. У цьому випадку мистецьке оточення не обирається цілеспрямовано, а стихійно впливає на особистість дитини [6, с. 12].

Кожна дитина віддає перевагу конкретному способу участі у мистецтві, проте класифікація її участі як «активної» або «пасивної» на думку А. Брауна, є надто спрощеним та поверхневим висновком [6, с. 12]. Частіше за все, вперше дитина знайомиться із «мистецтвом навколишнього середовища», адже з огляду на особливості її психічних процесів, зокрема уваги, пам'яті та мислення, певний емоційний досвід, цінності, установки, шаблони поведінки засвоюється стихійно та без критичного осмислення. Саме тому на даному етапі необхідно звернути особливу увагу на розвиток морально-ціннісних орієнтацій учнів сучасних шкіл. З цією метою доцільно визначити пріоритетні завдання морального розвитку дитини засобами театрального мистецтва [2, с.243]:

- Навчальні (розвивати уявлення про моральну сторону життя людини через аналіз вчинку героя, виокремлення базових цінностей, які демонструють герої театру, усвідомлення необхідності правильного застосовувати моральних норм та правил у суспільстві);
- Виховні (розвиток моральних почуттів дітей, виховання поваги до гідності іншої людини, створення сприятливих умов для творчого самовияву та самореалізації дитини);
- Розвивальні (розвиток пізнавальних процесів, зв'язного мовлення учнів, формування мовленнєвої культури дітей, уміння виражати свою точку зору).

З метою реалізації поставлених завдань, сформульовано наступні етапи організації театральної діяльності [1, с. 46]:

I. Організаційний (обирається група дітей, які виконують ролі режисера, сценариста, гримера, костюмера, суфлера, акторів тощо);

II. Підготовчий (вигадування персонажу, роль якого дитина бажає зіграти, колективне обдумування сюжету, виділення найбільш значущих епізодів, вибір музичного супроводу);

III. Етап репетицій (діти працюють групою, імпровізуючи на визначену тему);

IV. Завершальний (створення декорацій, костюмів, оформлення зали, розробка афіш та запрошень на театральне дійство);

V. Етап рефлексії (обговорення вражень від виступу, ідей для наступного заходу, учасники отримують змогу оцінити рівень підготовки, визначити свої сильні сторони та зони розвитку своїх здібностей та навиків).

Кожен із визначених етапів дозволяє розкрити певні морально-етичні проблеми, з якими стикатимуться діти у процесі своєї діяльності. Так, наприклад, працюючи у колективі, школярі отримують практичний досвід вирішення конфліктів, виробляють психічну стійкість, засвоюють соціальні ролі та культурні норми, усвідомлюють цінність таких категорій, як довіра, чесність, доброта, альтруїзм, ввічливість, щирість, ініціативність.

Театральна складова в освітньому процесі вириває вихованців із повсякденного життя, дозволяє задуматись над певною проблемою та обговорити її, виховати відповідальність при розучуванні ролей, коли кожна дитина відчуває необхідність виконати завдання, від якого залежить успіх всієї команди. При цьому створюється відчуття інтимності, що формує здатність відчувати себе частиною дійства, закладається основа формування різних кластерів цінностей. Визначені автором кластери цінностей базуються на основних сферах життєдіяльності кожної людини.

Фізичний кластер включає в себе цінності, які базуються на сенсорному задоволенні, розслабленні та релаксації, координації рухів та гнучкості тіла, виділення необхідних гормонів.

Естетичний кластер поєднує в собі такі компоненти: усвідомлення людиною краси та її впливу; виділення естетичної цінності середовища життя; пробудження творчості в собі та оточуючих.

Близьким до попереднього є психолого-емоційний кластер, основними складовими якого можна виділити наступні:

- Знаходження контакту із своїми емоціями та почуттями, виховання культури почуттів (правильне вираження емоцій, потреб та бажань);

- Усвідомлення ролі обміну почуттями та враженнями, знайомство із різними темпераментами, психотипами людей, особливостями взаємодії із ними, формування толерантного ставлення до відмінностей між людьми та прояву терпимості до відмінних форм поведінки;

- Набуття здатності до співпереживання, прояву щирого зацікавлення особистістю іншої людини;

- Усвідомлення можливостей впливу слова на суспільну свідомість завдяки проникливості правильно сформульованої думки;

- Доцільне використання різноманітних форм та засобів вираження гумору у своєму мовленні;
- Вирішення власних психологічних проблем та конфліктів, подолання труднощів засобами театротерапії.

До кластеру формування ідентичності можна віднести такі компоненти: покращення самоусвідомлення, осмислення свого місця у суспільстві; формування Я-образу, рольової усвідомленості; виявлення потреб, бажань, спрямованості; осмислення почуття особистої гідності та самоповаги.

Соціокультурний кластер дозволяє закласти цінності на основі складників:

- Формування громадянської позиції, гордості за націю, патріотизму;
- Підвищення почуття відповідальності та розвиток духу колективізму;
- Задоволення потреби у відчутті приналежності, причетності, місця;
- Розуміння значення культурної спадщини народу;
- Формування толерантного ставлення до інших культур та народів, інтерес до їх звичаїв, традицій, національного характеру;
- Готовність зіткнутися із відмінною точкою зору, вміння будувати діалог із партнером;
- Знайомство із засобами та формами впливу на оточуючих;
- Поповнення багажу життєвого досвіду, розширення кількості варіантів реагування на певну ситуацію, підготовка до ймовірних випробувань у реальному житті;
- Формування власного розуміння норм та категорій моралі (справедливість, милосердя, чесність, повага, совість тощо) шляхом осмислення соціально значущої теми, вчинків змодельованих персонажів на репетиціях.

Когнітивний кластер поєднує у собі компоненти: покращення розумових здібностей, розвиток ерудованості, креативності та уяви; удосконалення навичок спілкування, самопрезентації; розвиток допитливості та цікавості до явищ зовнішнього світу та процесів, які відбуваються у внутрішній реальності людини; здатність усвідомлювати суть морального вибору та самостійно приймати рішення.

Духовний кластер охоплює цінності, які закладаються внаслідок намагання віднайти відповіді на екзистенційні питання та усвідомлення мети власного існування.

Введення в освітній процес театральної складової передбачає відслідковування динаміки розвитку ціннісних орієнтацій кожного учасника

залежно від рівня підготовки, індивідуальних та вікових особливостей та внутрішньої мотивації до діяльності. Це можливо реалізувати через врахування складності поставленого завдання, рівня сенсорного розвитку школяра, вміння дитини працювати у команді, її ініціативності, здатності опановувати власні емоційні стани, а також рівня виконавчої, акторської майстерності, артистизму. Результат дитини, при цьому, не закріплюються оцінкою або іншою відміткою, яка свідчить про рівень досягнень школяра. До визначення сильних сторін та зон розвитку дитини необхідно підходити із всією відповідальністю та креативністю. Корисно впровадити декілька методів та способів відслідковування динаміки змін в ціннісно-смысловій сфері особистості дитини:

- Створення атмосфери, в якій помилка сприймається як шлях до відмінного результату;
- Відмічати все поле діяльності дитини у театральній діяльності, оцінювати будь-який її внесок у розвиток спільної справи;
- Підтримка та похвала за найменші кроки дитини на всіх етапах процесу (від підготовки до рефлексії після проведеного заходу);
- Розробка із дітьми критеріїв оцінювання ефективності роботи учасників команди, які базуються на аксіологічній складовій процесу;
- Вводиться використання зошитів чи блокнотів, де діти можуть безперешкодно висвітлити свої сильні сторони; зазначити, з чим було важко впоратись та яку допомогу потребують; записати те, що, на їх думку, необхідно покращити, а також конкретні дії, як цього досягти;
- Написання есе про сильні сторони та зони, які потребують розвитку, дитина може вказати, чого вона навчилась та усвідомила, що сприяло підвищенню настрою, якою була причина конфлікту із товаришем та чому слідувала саме така реакція на ситуацію;
- Створити загальний перелік завдань, де кожному відводиться певна його частина, що в перспективі приведе колектив до успішного досягнення сформульованої учнями загальної мети. Таким чином, якщо наставник вважає, що завдання виконане, дитина ставить відповідну помітку у своєму блокноті;
- Організація рефлексивних занять після виступу, обговорення досягнень та труднощів, з якими зіткнулись школярі;
- Створення наставником індивідуального для кожної дитини відгука про роботу протягом всього року або конкретного періоду.
- Здійснення поділу учасників на декілька груп, які відображатимуть їх цінності та пріоритети: планування (цінують порядок, відповідальні, охайні, діють за правилами, інструкціями, відсторонені), мотивація (комунікабельні, відкриті, люблять завойовувати увагу, харизматичні, оптимістичні, здатні

позитивно впливати на оточуючих), домінування (прагнуть досягти успіх, цінують конкуренцію, боротьбу, владу, ризик постійно поспішають, дещо різкі та прямолінійні), стійкість (спокійні, терплячі, дисципліновані, надійні, важко переживають зміни, турботливі, цінують безпеку, важко наважуються на ризик) та давати завдання відповідно до їх особистих цінностей. Головні ролі, наприклад, доцільніше давати учасникам груп «Домінування» та «Мотивація», проте для розвитку відповідних навичок дітей інших груп корисним буде їх більш інтенсивне залучення у процесі розподілу ролей.

Висновки. Таким чином, використання засобів театрального мистецтва в освітньому процесі сприяє засвоєнню школярами різних груп морально-етичних цінностей, об'єднаних у відповідні кластери: фізичний, естетичний, психолого-емоційний, соціокультурний, когнітивний, духовний та кластер формування ідентичності. Введення в освітній процес театральної складової передбачає використання відповідних методів та шляхів відстеження динаміки розвитку ціннісних орієнтацій школярів. Забезпечення створення багатогранного культурно-мистецького середовища є необхідною умовою досягнення першочергової мети виховання – формування високодуховної особистості.

Література:

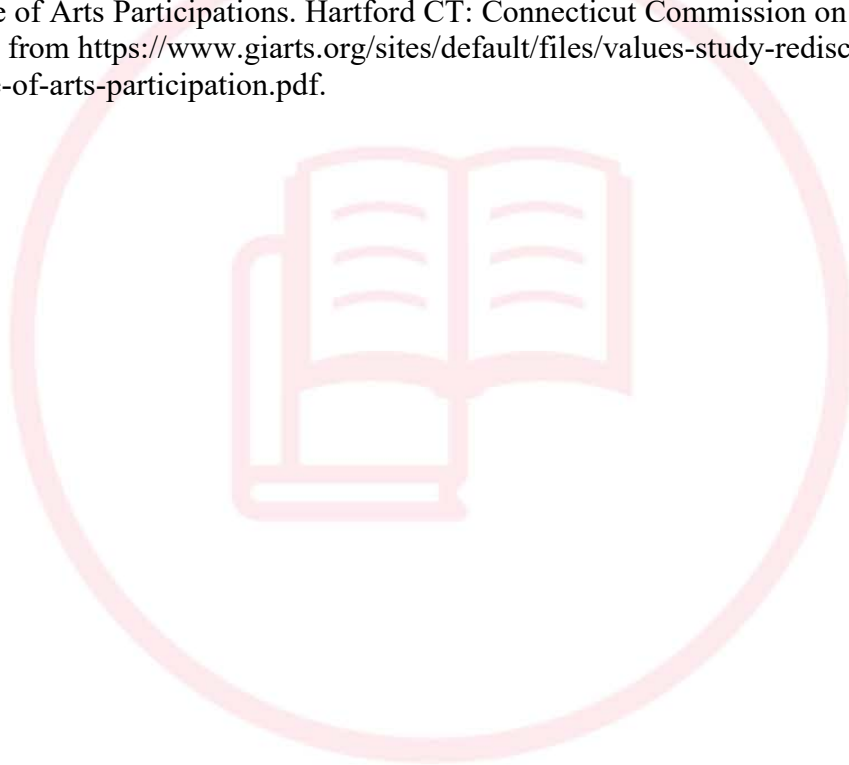
1. Данько Н. П. Елементи театрального мистецтва в структурі інтегрованого навчання музики молодших школярів. Театр та театральна педагогіка України у XXI столітті: теорія, методологія, практика : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Луганськ, 21 – 22 лют. 2013 р.). Луганськ : Вид-во ЛДАКМ, 2013. С. 44–51.
2. Духовно-моральне виховання особистості : теорія та практика : науково-методичний посібник / за заг. ред. канд. пед. наук, доцента Л. М. Михайлової. Харків : «Друкарня Мадрид», 2019. 250 с.
3. Куркіна С. В. Постановка спектаклів – основа виховання і навчання учнів в шкільному театрі. Педагогічні науки. Кіровоград, 2012. Вип. 107(1) С. 265–275. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/53036281.pdf> (дата звернення: 06.11.2022).
4. Муляр Н. П. Виховання дітей молодшого шкільного віку засобами театрального мистецтва. Актуальні питання гуманітарних наук. 2012. Вип. 3. С. 114–121. URL: http://www.apfn-journal.in.ua/archive/3_2012/15.pdf (дата звернення: 02.11.2022).
5. Олійник О. М. Театрально-ігрова діяльність в умовах дошкільного навчального закладу : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : Волощук В. О, 2017. 163 с.
6. Brown, A. S., & Associates LLC. The Values Study: Rediscovering the Meaning and Value of Arts Participation. Hartford, CT: Connecticut Commission on Culture and Tourism, 2004. Retrieved from <https://www.giarts.org/sites/default/files/values-study-rediscovering-the-meaning-and-value-of-arts-participation.pdf> (дата звернення: 05.11.2022).

References:

1. Danko, N. P. (2013) Elementy teatralnogo mystetstva v strukturi integrovanogo navchania muzyky molodshyh shkoliariv [The elements of theater art in the structure of integrated music education of primary school children]. *Teatr ta teatralna pedagogika Ukrainy u XXI stolitti: teoria, metodologia, praktyka – The theatre and theatre pedagogy of Ukraine in the 21st century: Proceedings of the Scientific and Practical Conference*, (pp. 44–51). Lugansk [in Ukrainian].

2. Myhailova, L. M. (Ed.) (2019). Duhovno-moralne vyhovannia osobystosti : teoriia ta praktyka : naukovo-metodychnyi posibnyk [Spiritual and moral education of the individual: theory and practice: scientific methodology manual]. Kharkiv [in Ukrainian].
3. Kurkina, S. V. (2012). Postanovka spektakliv – osnova vyhovannia i navchannia uchniv v shkilnomu teatri [Staging of performances is the basis of training and education in a school theatre]. *Pedagogichni nauky – Pedagogical sciences*, 107, 265–275 [in Ukrainian].
4. Muliar, N. M. (2012). Vyhovannia ditei molodshogo shkilnogo viku zasobamy teatralnogo mystetstva [Primary school education by means of theatrical art]. *Aktualni pytannia gymanitarnykh nauk – Topical issues of the humanities*, 3, 114–121 [in Ukrainian].
5. Oliynyk, O. M. (2017) Teatralno-igrova diialnist v umovah doshkilnogo navchalnogo zaklady [Theatre game activity in preschool educational institution]. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
6. Brown, A. S. and Associates LLC. (2004). The Values Study: Rediscovering the Meaning and Value of Arts Participations. Hartford CT: Connecticut Commission on Culture and Tourism. Retrieved from <https://www.giarts.org/sites/default/files/values-study-rediscovering-the-meaning-and-value-of-arts-participation.pdf>.

УДК37.017.7:373.8

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-384-394](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-384-394)

Афанасьєв Анатолій Олександрович кандидат психологічних наук, доцент, начальник кафедри кінології, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул.Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, <https://orcid.org/0000-0003-0376-0438>

Біницька Катерина Миколаївна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, вул.Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, 29013, <https://orcid.org/0000-0002-2111-5275>

Казакова Наталія Вікторівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, вул.Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, 29013, <https://orcid.org/0000-0003-1499-3448>

РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ З ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЗАСОБАМИ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

Анотація. Статтю присвячено аналізу результатів експериментального дослідження з громадянського виховання учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу засобами історичної освіти.

Авторами запропоновано створити такі педагогічні умови: впровадження інтерактивних методів (тренінгів, історичних вікторин, брейн-рингів, конференцій, вечорів запитань та відповідей) в історичній освіті загальноосвітнього навчального закладу; інформаційно-комунікаційне забезпечення процесу громадянського виховання учнів старших класів; формування готовності педагогів-предметників до реалізації історичної освіти учнів старших класів з використанням громадянознавчого потенціалу; удосконалення змісту програм навчальних предметів історичного циклу включенням тем та питань щодо громадянського виховання.

Звертається увага на порівняння результатів у контрольній й експериментальній групах окремо за кожним критерієм, а також за їх сукупністю. Отримання більш високих результатів наприкінці формульованого

етапу експерименту в експериментальній групі підтвердило ефективність дослідно-експериментальної роботи. Аналіз результатів експериментального дослідження свідчить про ефективність розроблених і впроваджених в освітній процес загальноосвітнього навчального закладу педагогічних умов громадянського виховання учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу засобами історичної освіти та підтверджує гіпотезу дослідження емпіричним шляхом.

Громадянська вихованість учнів старших класів засобами історичної освіти в експериментальній групі зумовлена: впровадженням інтерактивних методів (тренінгів, історичних вікторин, брейн-рингів, конференцій, вечорів запитань та відповідей) в історичній освіті загальноосвітнього навчального закладу; інформаційно-комунікаційним забезпеченням процесу громадянського виховання учнів старших класів; сформованістю готовності вчителів історії до реалізації історичної освіти учнів старших класів з використанням громадянсько-педагогічного потенціалу; доповненням змісту навчальних предметів історичного циклу громадянсько-педагогічним матеріалом.

Автори доходять висновку, що запропоновані ними педагогічні умови є ефективними і дозволяють оптимізувати процес громадянського виховання учнів старших класів засобами історичної освіти.

Ключові слова: експериментальне дослідження, учні старших класів загальноосвітнього навчального закладу, громадянське виховання, історична освіта, педагогічні умови.

Afanasyev Anatoly Oleksandrovich Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the department of cynology, National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Shevchenko St., 46, Khmelnytskyi, 29007, <https://orcid.org/0000-0003-0376-0438>

Binytska Kateryna Nikolaevna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Pedagogy Department, Khmelnytsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Proskurivskoho Pidpillia St., 139. Khmelnytskyi, 29013, <https://orcid.org/0000-0002-2111-5275>

Kazakova Nataliia Viktorivna Candidate of pedagogic sciences, docent, docent of department of pedagogy Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Proskurivskoho Pidpillia St., 139. Khmelnytskyi, 29013, <https://orcid.org/0000-0003-1499-3448>

RESULTS OF THE EXPERIMENTAL RESEARCH ON THE CIVIC EDUCATION OF STUDENTS OF SENIOR CLASSES OF A GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTION USING THE MEANS OF HISTORICAL EDUCATION

Abstract. The article is devoted to the analysis of the results of an experimental study on civic education of students of senior classes of a comprehensive educational institution by means of historical education.

The authors suggested creating the following pedagogical conditions: implementation of interactive methods (training, historical quizzes, brain-rings, conferences, question and answer evenings) in historical education of a general educational institution; information and communication support for the process of civic education of high school students; forming the readiness of subject teachers to implement historical education of high school students using civics potential; improvement of the content of programs of educational subjects of the historical cycle by including topics and issues related to civic education.

Attention is drawn to the comparison of the results in the control and experimental groups separately for each criterion, as well as for their totality. Obtaining higher results at the end of the formative stage of the experiment in the experimental group confirmed the effectiveness of the experimental work. The analysis of the results of the experimental study testifies to the effectiveness of the pedagogical conditions developed and implemented in the educational process of the general educational institution for civic education of students of the senior classes of the general educational institution by means of historical education and confirms the research hypothesis empirically.

The civic education of high school students through the means of historical education in the experimental group is determined by: introduction of interactive methods (trainings, historical quizzes, brain-rings, conferences, evenings of questions and answers) in historical education of a general educational institution; information and communication support for the process of civic education of high school students; formation of readiness of history teachers to implement historical education of high school students with the use of citizen science potential; supplementing the content of educational subjects of the historical cycle with civics material.

The authors come to the conclusion that the pedagogical conditions proposed by them are effective and allow optimizing the process of civic education of high school students by means of historical education.

Keywords: experimental research, students of senior classes of a general educational institution, civic education, historical education, pedagogical conditions.

Постановка проблеми. Під час теоретичного аналізу досліджень та проведеного нами констатувального етапу експерименту було виявлено, що традиційно організований виховний процес в старших класах загальноосвітнього навчального закладу не забезпечує повною мірою можливості для громадянського виховання.

Головною метою формувального етапу дослідження була перевірка вірності запропонованої гіпотези щодо ефективності визначених педагогічних умов громадянського виховання учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу засобами історичної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням громадянського виховання учнівської молоді присвячено низку праць сучасних науковців (А. Бекірова, П. Вербицька, О. Вишневський Є. Гарбар, А. Панчук, К. Пекач, О. Шестопалюк та ін.). У контексті проблематики нашого дослідження доцільним є врахування наукового доробку зазначених та багатьох інших учених, зокрема: щодо громадянського потенціалу історико-культурного надбання (О. Онищенко, О. Савчук, Г. Скрипник), формування громадянської відповідальності військовослужбовців (Є. Гарбар), громадянського виховання студентської молоді (П. Вербицька), формування громадянської культури молодших школярів у позаурочній діяльності (А. Бекірова), історичні аспекти громадянського виховання (М. Кабачинський, О. Роговець) тощо. Окремі аспекти проведення педагогічних досліджень, пов'язаних з громадянським вихованням, знайшли своє відображення у роботах О. Гевко та О. Жаровської [1], В. Мірошніченко [2], І. Сопівник [3], Т. Потапчук та В. Онищук [4], Л. Романишиної та Н. Макогончук [5] та ін. Наукові положення, висновки та рекомендації, що містяться у зазначених та інших наукових працях, мають велику цінність для вирішення завдань нашого дослідження. Але у дослідженнях, які проводились, в прямій постановці не здійснювався аналіз результатів експериментальних досліджень громадянського виховання учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу засобами історичної освіти.

Метою статті є аналіз результатів експериментального дослідження з громадянського виховання учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу засобами історичної освіти.

Виклад основного матеріалу. З метою удосконалення процесу громадянського виховання учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу засобами історичної освіти нами було запропоновано створити такі педагогічні умови: впровадження інтерактивних методів (тренінгів, історичних вікторин, брейн-рингів, конференцій, вечорів запитань та відповідей) в історичній освіті загальноосвітнього навчального закладу; інформаційно-комунікаційне забезпечення процесу громадянського виховання

учнів старших класів; формування готовності педагогів-предметників до реалізації історичної освіти учнів старших класів з використанням громадянознавчого потенціалу; удосконалення змісту програм навчальних предметів історичного циклу включенням тем та питань щодо громадянського виховання. Щоб підтвердити результативність запропонованих педагогічних умов запроваджувалася низка діагностичних методик, які дозволяли виявити, наскільки результативними є розроблені педагогічні умови, а також здійснювати їх подальшої реалізації. Ефективність дослідно-експериментальної роботи відстежувалася за результатами виконання завдань по окремому етапу дослідження. В основному використовувалися ті ж дослідницькі методи, що на констатувальному етапі, а саме: спостереження, опитування, бесіда, анкетування, тестування, оцінка вчинків і дій учнів вчителями-предметниками, класними керівниками, представниками батьківського комітету, іншими учнями, аналіз результатів навчання учнів з предметів історичного циклу. Відбувалася експертна оцінка та спостереження з боку класного керівника та учителів-предметників.

Ми скористалися методом експертних оцінок як одним із методів дослідження, що ґрунтується на припущенні про можливість розгляду окремого інтегрального об'єкта як комплексного кількісного показника. Отже, кожний інтегральний об'єкт буде сумою добутків елементів, з яких складається об'єкт та коефіцієнтів вагомості, що відповідають йому. Коефіцієнти вагомості є відображенням впливу усіх структурних елементів об'єкта на показники комплексного кількісного показника. При було враховано, що «відповідно до правил нормування, загальна сума коефіцієнтів буде дорівнювати одиниці» [6–7].

Щодо кількісного значення коефіцієнтів вагомості, то зметою його визначення було проведено роботу групою експертів. До складу цієї групи увійшли вчителі-предметники та вчителі-класні керівники старших класів. Всього 10 осіб. Оскільки інтегральним об'єктом є рівень громадянської вихованості учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу, його можна розуміти як комплексний кількісний показник:

$$K_{\text{еф}} = K_{\text{в1}} \cdot K_{\text{когн}} + K_{\text{в2}} \cdot K_{\text{мк}} + K_{\text{в3}} \cdot K_{\text{дк}},$$

де $N_{\text{еф}}$ – загальний рівень; $K_{\text{в1}}, \text{в2}, \text{в3}$ – коефіцієнти вагомості кожного критерію. При цьому

$$K_{\text{в1}} + K_{\text{в2}} + K_{\text{в3}} = 1.$$

Групою експертів було надано оцінку кожному учневі експериментальної та контрольної груп за кожним із показників з розроблених критеріїв громадянської вихованості. За результатами проведеної роботи встановлено, що у значеннях коефіцієнтів вагомості оцінки рівня

громадянської вихованості учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу засобами історичної освіти відмінностей немає.

Їх значення прийнято:

$$K_{B1} = K_{B2} = K_{B3} = 0,33. \quad (3)$$

Тому розроблені критерії громадянської вихованості учнів старших класів та характеристики їх показників (табл. 1) слугували основою для визначення трьох рівнів громадянської вихованості учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу засобами історичної освіти.

Таблиця 1

Характеристика оцінок кожного показника

Оцінка, в балах	Характеристика показника
3	Показник чітко виражений, яскраво виявляється
2	Показник достатньо виражений, але виявляється не системно
1	Показник виражений, але виявлення його є обмеженим

Отже, у сукупності критерії та показники характеризують громадянське виховання учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу засобами історичної освіти як процес, яким є організованим та керованим. На цей процес можна та необхідно здійснювати управлінський педагогічний вплив задля досягнення бажаних результатів.

Одним із завдань формульовального етапу експерименту було порівняння його результатів у контрольній й експериментальній групах. Воно відбувалось окремо за кожним з критеріїв, а також за інтегральним показником ефективності K_{ef} , середнім зваженим на сукупності цих критеріїв.

Для виявлення загального стану громадянської вихованості учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу засобами історичної освіти порівнювалось число тих учнів, які відповідають відповідним рівням громадянської вихованості в експериментальній та контрольній групах до початку формульовального етапу експерименту.

На підставі результатів роботи експертної групи, розроблено шкалу допущення. Думку експертів взято за основу. З метою визначення кількісних оцінок вихованості була запропонована єдина шкала оцінок громадянської вихованості учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу засобами історичної освіти

- високий рівень – від 60 % до 100 % правильних відповідей;
- середній рівень – нижче 60 % правильних відповідей;
- низький рівень – нижче 40 % правильних відповідей.

У таблиці 2 відображено результати першого зрізу, а саме: розподіл учнів старших класів контрольної групи (всього 202 особи) за рівнями громадянської вихованості засобами історичної освіти за сукупністю критеріїв, що розглядається, на початку експерименту.

Таблиця 2

Характеристика громадянської вихованості учнів контрольної групи на початку формувального експерименту (абсолютне/відносне значення)

Критерії	Рівні громадянської вихованості					
	Високий		Середній		низький	
	абсол.	у %	абсол.	у %	абсол.	у %
ціннісний	26	12,9	89	44,2	87	42,9
мотиваційний	28	13,9	76	38,4	98	47,8
результативний	27	13,3	86	42,6	99	49,0
Середнє зважене		13,7		41,7		44,7

У таблиці 3 відображено розподіл учнів старших класів експериментальної групи (всього 200 осіб) за рівнями громадянської вихованості засобами історичної освіти за сукупністю критеріїв, що розглядається, на початку експерименту.

Таблиця 3

Характеристика громадянської вихованості учнів експериментальної групи на початку формувального експерименту (абсолютне/відносне значення)

Критерії	Рівні громадянської вихованості					
	Високий		Середній		Низький	
	Абсол.	у %	абсол.	у %	абсол.	у %
ціннісний	24	12,0	88	44,0	88	44,0
Мотиваційний	25	12,5	77	38,5	98	49,0
результативний	27	13,5	83	41,5	90	45,0
Середнє зважене		12,7		41,3		46,0

Отже, склад експериментальної і контрольної груп на початку експерименту є достатньо однорідним, що забезпечує необхідну чистоту дослідження.

На завершальному етапі експерименту було опрацьовано отримані результати. Ми спів ставляли їх з результатами, отриманими за допомогою

інших емпіричних та теоретичних методів дослідження, також скористалися методами узагальнення, систематизації, теоретичного аналізу. Отримані результати описувались, після цього доводились до учасників.

Визначені раніше педагогічні умови громадянського виховання учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу засобами історичної освіти в експериментальній групі упроваджувались в освітній процес. Зокрема, в межах реалізації першої педагогічної умови було проведено історичну вікторину «Імена наших предків» з учнями 9-х класів та «Визначні постаті в історії української держави» з учнями з 10-х класів, тренінг «Козацькі традиції в сучасному у сучасній історії» з учнями 9-х класів, вечір запитань та відповідей «Якості справжнього громадянина» учнями 10–11-х класів, брейн-ринг «Правові основи громадянської культури».

У межах реалізації другої педагогічної умови було запроваджено таке: проведення у встановлений день в кожному класі щотижневих інформаційних повідомлень громадянознавчого змісту; оформлення «Куточка громадянина» в класі історії України та оновлення його інформаційного наповнення, проведення раз на рік напередодні Дня Соборності України виставки сучасної української літератури «Україна понад усе» та фотовиставки «Єдина країна – єдиний народ»; до проведення виховних годин запрошувати випускників школи, які стали відомими, усі заходи висвітлювати на шкільному інформаційному порталі. Ураховувалось, що одним із чинників громадянського виховання учнів їх обізнаність з діяльністю місцевих організацій та об'єднань, органів влади та місцевого самоврядування, засобів масової інформації тощо. З метою застосування цього ресурсу проводились зустрічі з представниками цих організацій та об'єднань. Позитивним було те, що учні мали можливість ознайомитися з різними поглядами та формувати власне бачення з приводу питань громадянської позиції, громадянської культури, громадянської активності тощо.

Третя педагогічна умова передбачала проведення низки заходів з педагогічними працівниками, вчителями історії. Акцентувалась увага на умінні вчителів застосовувати громадянознавчий потенціал предметів історичного циклу. Було розроблено «Методичний порадище щодо виховання громадянина на уроках історії». Вчителем-методистом було проведено майстер-класи проведення уроків з таких тем «Становлення суверенної України», «Становлення громадянського суспільства та Помаранчева революція 2004 року», «Суспільно-політичне життя в 2005–2013 роках. Революція гідності» в 11-му класі.

З метою реалізації четвертої педагогічної умови внесено пропозиції щодо удосконалення змісту програми з «Історії України» для 11-х класів розширенням тем та включенням питань щодо громадянського виховання. Так,

наприклад, більш детально розглядалися питання «Клуб творчої молоді «Сучасник» та «Національно-визвольний рух: підпільні групи та організації» з теми «Зародження опозиційного руху», питання «Програмні засади діяльності Української Гельсінської групи» та «Становище кримських татар у місцях депортації та їхня боротьба за повернення на батьківщину» з теми «Українська Гельсінська група. Боротьба кримських татар за повернення на батьківщину», питання «Внутрішньополітичне становище у 2005–2010 роках» з теми «Суспільно-політичне життя в 2005–2013 роках».

У контрольній групі відбувалось в звичних умовах освітнього процесу за визначеною програмою навчання.

Отримання більш високих результатів наприкінці формульовального етапу експерименту в експериментальній групі (табл. 4–5) слугує підтвердженням ефективності дослідно-експериментальної роботи.

Таблиця 4

Характеристика громадянської вихованості учнів контрольної групи на наприкінці формульовального експерименту (абсолютне/відносне значення)

Критерії	Рівні громадянської вихованості					
	Високий		Середній		Низький	
	абсол.	у %	абсол.	у %	абсол.	у %
ціннісний	35	17,3	94	46,5	73	36,2
мотиваційний	31	15,3	95	47,1	76	37,6
результативний	32	15,8	99	49,0	71	35,2
Середнє зважене		16,2		47,5		36,3

Таблиця 5

Характеристика громадянської вихованості учнів експериментальної групи на наприкінці формульовального експерименту (абсолютне/відносне значення)

Критерії	Рівні громадянської вихованості					
	Високий		Середній		Низький	
	абсол.	у %	абсол.	у %	абсол.	у %
ціннісний	54	27,0	106	53,0	40	20,0
мотиваційний	51	25,5	107	53,5	42	21,0
результативний	55	27,5	102	51,0	43	15,2
Середнє зважене		26,7		52,5		21,5

Отже, результати експерименту, а саме аналіз ефективності упровадження визначених педагогічних умов громадянського виховання учнів старших класів засобами історичної освіти в освітньому процесі загальноосвітнього навчального закладу дозволяють зробити такі висновки:

в цілому вдалося досягти якісних змін в експериментальній і контрольній групах, але в експериментальній групі зміни були більш помітними та вагомими;

громадянська вихованість учнів старших класів засобами історичної освіти в експериментальній групі зумовлена:

впровадженням інтерактивних методів (тренінгів, історичних вікторин, брейн-рингів, конференцій, вечорів запитань та відповідей) в історичній освіті загальноосвітнього навчального закладу; інформаційно-комунікаційним забезпеченням процесу громадянського виховання учнів старших класів; сформованістю готовності вчителів історії до реалізації історичної освіти учнів старших класів з використанням громадянознавчого потенціалу; доповненням змісту навчальних предметів історичного циклу громадянознавчим матеріалом.

Висновки. Отже, аналіз результатів експериментального дослідження свідчить про ефективність визначених і впроваджених в освітній процес загальноосвітнього навчального закладу педагогічних умов громадянського виховання учнів старших класів засобами історичної освіти та підтверджує гіпотезу дослідження емпіричним шляхом. Результати експерименту засвідчують їх придатність для застосування в освітньому процесі загальноосвітнього навчального закладу. Перспективою подальших наукових пошуків проблеми є визначення методичних прийомів для покращення можливості учнів здійснювати громадянську самоосвіту; розробка методичних рекомендацій педагогічним працівникам щодо громадянського виховання учнів старших класів засобами історичної освіти; створення сучасного інформаційного забезпечення організації цього процесу; вивчення досвіду громадянського виховання учнів в зарубіжних країнах.

Література:

1. Гевко О.І., Жаровська О.П. Дослідно-експериментальна робота щодо громадянського виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. праць. Запоріжжя : КПУ, 2022. № 84. С. 96–101.

2. Мірошніченко В.І., Совва С.М. Роль сім'ї в громадянському вихованні учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2022. – Вип. 49. Том 2. – 270 с., С. 171–176.

3. Сопівник І. В. Виховання моральної відповідальності сільської молоді : монографія. Київ : Логос, 2014. 356 с.
4. Потапчук Т., Онищук В., Мірошніченко В.І. Формування комунікативної культури майбутніх педагогів: аналіз результатів експериментального дослідження. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія : педагогічні науки / голов. ред. Діденко О. В. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2022. № 3 (30). С. 429–442.
5. Макогончук Н.В., Романишина Л. М. Теоретичні аспекти громадянського виховання майбутніх офіцерів-прикордонників. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія : педагогічні науки / голов. ред. Діденко О. В. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2022. № 3 (30). С. 356–370.
6. Мірошніченко В. І. Система патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників : монографія. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2012. 376 с.
7. Gruzevich, T., Miroshnichenko, V., Tushko, K., Volynets, N., Sovva, S., & Krivoruchko, I. (2021). Condições pedagógicas da educação cívica de alunos do segundo grau com base nas tradições nacionais. *Laplage Em Revista*, 7(Extra-C), p.613-621. <https://doi.org/10.24115/S2446-622020217Extra-C1052p.613-621>

References:

1. Hevko O.I., Zharovska O. P. (2022) Doslidno-eksperymentalna robota shchodo hromadianskoho vykhovannia uchniv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. [Research and experimental work on civic education of students of general educational institutions] *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh : zb. nauk. prats. Zaporizhzhia : KPU*. 84. 96–101. [in Ukrainian]
2. Miroshnichenko V.I., Sovva S.M. (2022) Rol simi v hromadianskomu vykhovanni uchniv starshykh klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. [The role of the family in civic education of students of senior classes of general educational institutions] *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskiyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Drohobych: Vydavnychiy dim «Helvetyka»*. 49. T.2. 171–176. [in Ukrainian]
3. Sopivnyk I. V. (2014) *Vykhovannia moralnoi vidpovidalnosti silskoi molodi* [Education of moral responsibility of rural youth]: monohrafiia. Kyiv : Lohos. [in Ukrainian]
4. Potapchuk T., Onyshchuk V., Miroshnichenko V.I. (2022) Formuvannia komunikatyvnoi kultury maibutnykh pedahohiv: analiz rezul'tativ eksperymentalnoho doslidzhennia. [Formation of communicative culture of future teachers: analysis of the results of an experimental study] *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriiia : pedahohichni nauky / holov. red. Didenko O. V. Khmelnytskyi : Vyd-vo NADPSU*, 3 (30). 429–442. [in Ukrainian]
5. Makohonchuk N.V., Romanyshyna L. M. (2022) Teoretychni aspekty hromadianskoho vykhovannia maibutnykh ofitseriv-prykordonnykiv. [Theoretical aspects of civic education of future border guards] *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriiia : pedahohichni nauky / holov. red. Didenko O. V. Khmelnytskyi : Vyd-vo NADPSU*, 3 (30). 356–370. [in Ukrainian]
6. Miroshnichenko V. I. (2012) *Systema patriotychnoho vykhovannia maibutnykh ofitseriv-prykordonnykiv* [System of patriotic education of future border guards]: monohrafiia. Khmelnytskyi : Vyd-vo NADPSU. [in Ukrainian]
7. Gruzevich, T., Miroshnichenko, V., Tushko, K., Volynets, N., Sovva, S., & Krivoruchko, I. (2021). Condições pedagógicas da educação cívica de alunos do segundo grau com base nas tradições nacionais. *Laplage Em Revista*, 7(Extra-C), 613-621. <https://doi.org/10.24115/S2446-622020217Extra-C1052p.613-621>[in English]

УДК 37.02:811. 81.13, 81.4

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-395-408](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-395-408)

Скрізь Ірина Валентинівна, кандидат педагогічних наук, доцент, Національний університет «Львівська політехніка», 79013, м. Львів, вул. С. Бандери, 12, тел.: (032) 258-21-11, <http://orcid.org/0000-0002-5252-0521>

ЛІНГВОДИДАКТИЧНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНОЇ АНГЛОМОВНОЇ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ГОВОРІННІ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОЇ СПРАВИ

Анотація. Початок повномасштабного вторгнення змусив переосмислити особливості функціонування туризму, зокрема готельно-ресторанної справи, в Україні в умовах війни 2022 року як однієї із найбільш перспективних галузей економіки України, як і багатьох країн світу. Туристичний сектор економіки України вистояв, а після завершення бойових дій має всі шанси продемонструвати показники зростання бізнесу.

Оскільки виконання майбутніми фахівцями готельно-ресторанної справи своїх ролей та професійних обов'язків зосереджується здебільшого на усному спілкуванні з клієнтами та колегами, формування професійно орієнтованої англomовної лексичної компетентності в їхньому говорінні стає пріоритетним завданням їх іншомовної підготовки у ЗВО.

Професійно орієнтоване англomовне усне спілкування майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи передбачає залучення як діалогічного, так і монологічного усного мовлення, еталонними зразками якого в умовах академічного середовища слугують автентичні відеоматеріали. Їх використання значно підвищує ефективність процесу формування цільової компетентності.

Наукова обґрунтованість процесу формування професійно орієнтованої англomовної лексичної компетентності в говорінні фахівців готельно-ресторанної справи з використанням автентичних відеоматеріалів забезпечується розробкою відповідної лінгводидактичної моделі, компонентами якої є: цільовий (цілі, завдання), методологічний (підходи, принципи), змістовий (зміст навчання (предметний і процесуальний компоненти)), методично-організаційний (методи навчання, засоби навчання (автентичні відеоматеріали)), результативний (контроль, якісні та кількісні критерії оцінювання, цільовий рівень сформованості професійно орієнтованої

англомовної лексичної компетентності в говорінні (просунутий незалежний користувач (B2)).

Ключові слова: лінгводидактична модель, майбутні фахівці готельно-ресторанної справи, професійно орієнтована англомовна лексична компетентність в говорінні, цільовий блок, методологічний блок, змістовий блок.

Skril Iryna Valentynivna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Lviv Polytechnic National University, 79013, Lviv, Str. S. Bandera, 12, tel.: (032) 258-21-11, <http://orcid.org/0000-0002-5252-0521>

LINGUISTIC DIDACTIC MODEL OF FORMATION OF PROFESSIONALLY ORIENTED ENGLISH LEXICAL COMPETENCE IN SPEAKING OF PROSPECTIVE SPECIALISTS OF THE HOTEL AND RESTAURANT BUSINESS

Abstract. The beginning of a full-scale invasion forced to rethink the peculiarities of the functioning of tourism, in particular hotel and restaurant business, in Ukraine in the conditions of the war of 2022 as one of the most promising sectors of the economy of Ukraine, as well as many countries of the world. The tourist sector of Ukraine's economy has stood up, and after the fighting, it has every chance to demonstrate the growth of business.

As prospective specialists of hotel and restaurant business fulfill their roles and professional responsibilities, they focus mainly on oral communication with clients and colleagues, the formation of professionally oriented English lexical competence in their speaking becomes a priority task of their other professional preparation in the IHE.

Professionally oriented English oral communication of perspective specialists of hotel and restaurant business provides for attraction of both dialogical and monological oral speeches, the standard samples of which in the conditions of academic environment are authentic video materials. Their use significantly increases the efficiency of the process of forming target competence.

The scientific substantiation of building professionally oriented English lexical competence in prospective hotel and catering specialists' speaking with use of authentic video materials is ensured by elaboration of relevant linguistic didactic model. The components of the model are the following: target component (aims, objectives), methodologically oriented component (approaches, principles), content component (objective and procedural aspects), organizational component (teaching methods, learning aids (authentic video materials)), productive component (control, assessment criteria, target level of the related competence acquisition (advanced independent level (B2))).

Keywords: linguistic didactic model, perspective specialists of hotel and restaurant business, professionally oriented English lexical competence in speaking, target component, methodologically oriented component, content component.

Постановка проблеми. Теоретичну обґрунтованість процесу формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи забезпечує конструювання багатокомпонентної лінгводидактичної моделі.

На основі аналізу праць дослідників [1, С. 180; 2, С. 37–58] трактуємо модель як складну ієрархічну систему, що відтворює реальний процес навчання й усі елементи якої взаємопов'язані, взаємодоповнюються і взаємодіють.

Теоретичне моделювання процесу формування у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи дозволяє системно і комплексно відтворити основні блоки й компоненти цього процесу з огляду на особливості його організації, до яких відносимо (рис. 1):

- 1) цільовий блок: цілі, завдання процесу навчання;
- 2) методологічний блок: підходи, принципи;
- 3) змістовий блок: предметний і процесуальний компоненти, підсистема вправ;
- 4) методично-організаційний блок: етапи навчання, методи навчання, стратегії (навчальні когнітивні, мнемічні, компенсаторні), суб'єкти навчання, засоби навчання;
- 5) результативний блок: оцінювання рівнів сформованості професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні на основі діагностування з використанням якісних та кількісних критеріїв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування лексичної професійно орієнтованої компетентності стало предметом наукових розвідок: Н. Жовтук, А. Котловського, Ю. Семенчука, В. Терещук, А. Томашевської, І. Чорної, Н. Шандри та ін. Використання техніко-дидактичного потенціалу відеоматеріалів у навчанні іноземної мови висвітлене у працях Н. Бичкової, О. Бігич, Н. Бориско, С. Кіржнер, О. Коваленко, С. Колоди, Л. Конопляник, О. Конотоп, С. Ніколаєвої, Т. Яхнюк та ін.

Попри значну увагу науковців до окресленої проблеми, аналіз наукових джерел засвідчив, що на сьогодні не існує комплексного дослідження, присвяченого розробці лінгводидактичної моделі формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи.

Проектування теоретичної лінгводидактичної моделі спрямовано на процес навчання англійської мови за професійним спрямуванням студентів

бакалаврату спеціальності «готельно-ресторанна справа» Національного університету «Львівська політехніка».

Мета статті – конструювання лінгводидактичної моделі формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи.

Виклад основного матеріалу. Англомовна професійно орієнтована лексична компетентність у говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи – здатність таких фахівців до коректного лексичного оформлення усних висловлювань у монологічному і діалогічному мовленні, успішної організації усномовленнєвої англомовної діяльності з метою реалізації професійних функцій, зумовлених професійними мотивами, якостями і вміннями у типових і нестандартних ситуаціях професійно орієнтованого спілкування.

Розглянемо кожен блок з лінгводидактичної моделі професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи.

Одним з компонентів відповідної лінгводидактичної моделі є цільовий блок (цілі, завдання).

Цільовий блок лінгводидактичної моделі формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні складають цілі та завдання цього процесу. Цілями навчання, які окреслюють процес формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності у говорінні є: практична, розвивальна, загальноосвітня й виховна.

Практична ціль полягає у досягненні майбутніми фахівцями готельно-ресторанної справи рівня B2 (згідно Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти) сформованості професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні через оволодіння студентами фаховою лексикою й вільне оперування лексичними одиницями у процесі англомовного професійно орієнтованого говоріння на основі перегляду автентичних відеофонограм, що відображають типові й проблемні ситуації усного професійно орієнтованого спілкування фахівців готельно-ресторанної справи. Реалізація практичної цілі полягає у вирішенні низки завдань:

1) визначити коло типових ситуацій усного професійно орієнтованого спілкування фахівців готельно-ресторанної справи;

2) здійснити відбір відеоматеріалів, що відображають ці ситуації й укласти хотліст відеофонограм;

3) здійснити відбір лексичних одиниць на основі відібраних відеофонограм;

4) укласти лексичний мінімум;

5) визначити етапи й розробити підсистему вправ для формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні;

6) з використанням підсистеми вправ сформувати у студентів знання лексичного мінімуму, лексичні навички, уміння вживання лексичних одиниць в усному діалогічному і монологічному мовленні; при цьому більшість з лексичних одиниць складатимуть активний лексичний мінімум студентів.

Розвивальна ціль передбачає поступове розширення лексичного мінімуму студентів і реалізується у низці завдань:

1) сприяти переходу лексичних одиниць з пасивного до активного словника студентів;

2) розвивати пам'ять, увагу, мислення студентів а також їх комунікативні здібності із застосуванням низки навчальних когнітивних, мнемічних, компенсаторних стратегій та комунікативних стратегій;

3) розвивати мотиваційно-емоційну сферу студентів завдяки створенню, з опорою на відеофонограми, ситуацій усного професійно орієнтованого спілкування фахівців готельно-ресторанної справи.

Загальноосвітня ціль акцентує на розширенні предметних знань студентів й реалізується у низці завдань:

1) формувати у студентів розуміння ролей і обов'язків фахівців готельно-ресторанної справи у типових ситуаціях їх усного професійно орієнтованого спілкування;

2) формувати у студентів фонові знання про культуру і традиції англомовних країн;

3) формувати у студентів полікультурний світогляд.

Виховна ціль зосереджується на вихованні у студентів культури комунікативної поведінки й реалізується за допомогою таких завдань:

1) формування у студентів системи особистого ставлення до майбутньої професійної діяльності;

2) формування у студентів відповідальності за результативність процесу навчання, зокрема формування у них професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні;

3) оволодіння студентами правилами етикету у процесі відтворення реальних ситуацій усного професійно орієнтованого спілкування фахівців готельно-ресторанної справи в умовах академічного середовища.

Методологічний блок моделі складають підходи до формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи, а також принципи, що витікають із зазначених підходів. До зазначених підходів належать: комунікативний, інтерактивний, студентоцентристський, соціолінгвістичний.

Комунікативний підхід регулює організацію усномовленневої діяльності студентів у навчальному контексті, зорієнтований на вивчення іноземної мови, у тому числі англійської, через спілкування, акцентує на визначенні актуальних типових ситуацій усного професійно орієнтованого спілкування фахівців готельно-ресторанної справи та організації процесу формування цільової компетентності в межах цих ситуацій.

Інтерактивний підхід передбачає формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні на засадах інтерактивності як здатності майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи до активної комунікативної взаємодії з іншими суб'єктами навчання у парах, малих та великих групах у типових і проблемних ситуаціях усного професійно орієнтованого спілкування у готельно-ресторанній сфері на основі перегляду автентичних відеофонограм з використанням відповідних засобів навчання (комп'ютера, планшета чи ін. технічного засобу). Суб'єктами навчального середовища є, у першу чергу, викладачі й студенти, які взаємодіють у системах «викладач-студент» та «студент-студент». На думку науковців, з метою забезпечення ефективності процесу навчання, взаємодія суб'єктів навчання має бути інтерактивною [1, С. 174].

Студентоцентристський підхід до формування у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні передбачає врахування результатів аналізу навчальних потреб та інтересів студентів у процесі конструювання змісту навчання й організації навчального процесу у контексті вирішення проблемних ситуацій усного професійно орієнтованого спілкування, оскільки врахування інтересів та потреб студентів й вирішення проблем є вагомими мотивуючими чинниками, а процес формування цільової компетентності має бути мотивуючим.

Соціолінгвістичний підхід акцентує на важливості формування цільової компетентності з використанням занурення у соціальний контекст, зокрема у контекст професійної діяльності фахівців готельно-ресторанної справи, а також ознайомлення студентів з культурними нормами і моделями комунікативної поведінки носіїв мови. Як доводять результати здійсненого аналізу, існує залежність між кількістю лексичних одиниць в активному лексичному мінімумі студента і рівнем його культурного розвитку.

Низка принципів, що витікають із зазначених підходів і регулюють процес формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи, включає: принцип ситуативності; принцип комунікативної активності; принцип комунікативної цінності; принцип занурення. Специфічними для контексту дослідження принципами вважаємо: принцип врахування цільового

рівня володіння англійською мовою за професійним спрямуванням у процесі відтворення професійного контексту в умовах академічного середовища; принцип опори на комунікативні стратегії й мовленнєві кліше відповідно до ситуацій професійно орієнтованого усного спілкування фахівців готельно-ресторанної справи; принцип паралельної активізації зорового та слухового каналів сприйняття інформації.

Змістовий блок лінгводидактичної моделі формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи базується на положеннях цільового блоку (визначених цілях і завданнях формування цільової компетентності) й включає предметний та процесуальний компоненти змісту.

Предметний компонент змісту формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи включає: сферу готельно-ресторанної справи (субсфери: готельної та ресторанної справи), види спілкування, функціональні стилі спілкування, типові ситуації усного професійно орієнтованого спілкування фахівців готельно-ресторанної справи та ролі фахівців готельно-ресторанної справи, невербальні засоби комунікації; комунікативні цілі і наміри; теми, проблеми, проблемні ситуації, проблемні завдання; мовний матеріал (лексичний, фонетичний, граматичний, концептосфера готельно-ресторанної справи); мовленнєвий матеріал (тексти, мовленнєві кліше, комунікативні стратегії); соціолінгвістичний матеріал; навчальні когнітивні, мнемонічні, компенсаторні стратегії.

В свою чергу, процесуальний компонент змісту формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи складають: мовленнєві лексичні навички і уміння говоріння, вправи і завдання для їх розвитку, відповідні знання (про оперування комунікативними стратегіями, культуру мовлення англійською мовою, традиції комунікативної поведінки); навички і уміння оперування соціолінгвістичним матеріалом (зокрема навички розпізнавання, розуміння й інтерпретування культурно та емоційно забарвленого автентичного фахового дискурсу, представленого в автентичних відеоматеріалах), вправи і завдання для їх розвитку, соціолінгвістичні знання (зокрема про вживання традиційної для сфери готельно-ресторанної справи безеквівалентної і фонової лексики, сталих виразів, знання національно-культурної семантики, про лінгвістичні маркери соціальних стосунків у ситуаціях усного професійно орієнтованого спілкування; навички оперування мовним матеріалом (лексичним шаром сфери готельно-ресторанної справи), вправи для їх розвитку, відповідні мовні знання; уміння оперування

навчальними когнітивними, мнемічними, компенсаторними стратегіями, вправи для їх розвитку, відповідні знання.

До змістового блоку лінгводидактичної моделі належить і розроблена нами підсистема вправ, яка орієнтована на активну роботу з автентичними відеоматеріалами і включає п'ять груп та десять підгруп вправ з різними типологічними характеристиками, а саме: некомунікативні, умовно-комунікативні, комунікативні; рецептивні, рецептивно-репродуктивні, рецептивно-продуктивні, продуктивні; без опор, із спеціально створеними опорами, з природними опорами; групові, парні, індивідуальні; з повним, частковим, мінімальним керуванням.

Методично-організаційний блок лінгводидактичної моделі формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні окреслюють обґрунтовані етапи навчання: ознайомлення, автоматизації і застосування.

Етап ознайомлення студентів з новими лексичними одиницями передбачає формування у студентів знань про лексичну систему англійської мови, створення основи для розвитку лексичних навичок студентів і концентрується на процесах первинного закріплення лексичної одиниці в пам'яті, семантизації та демонстрації особливостей вживання лексичних одиниць.

Етап автоматизації забезпечує формування у студентів лексичних навичок за рахунок повторюваного виконання дій з лексичним матеріалом, опрацювання лексичного матеріалу у типових мовленнєвих зразках – орієнтирах для подальшого самостійного лексичного оформлення власних висловлювань діалогічного та монологічного мовлення і передбачає перехід від елементарних операцій до мисленнєвих операцій складнішого характеру.

Етап застосування передбачає комбінування лексичних одиниць, лексичне оформлення усного висловлювання, швидке словесне реагування і правильне вживання нещодавно засвоєної лексики у говорінні у процесі виконання комунікативних завдань у змодельованих реальних ситуаціях усного професійно орієнтованого спілкування фахівців готельно-ресторанної справи.

До методів навчання, які використовуються на етапі ознайомлення, з метою ефективного формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності у говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи належать: брейн-стормінг з використанням візуальних опор, побудова ланцюгових історій, побудова асоціацій з використанням візуальних, у тому числі, графічних опор, організація семантичних графів, інтелект-корт. До методів навчання, які доцільно використовувати на етапах автоматизації і застосування належать: ситуативне моделювання, метод проектів, усні презентації з подальшим обговоренням, рольові і ділові ігри, симуляції, проекти. Перелічені методи дозволяють занурити студента у

контекст професійно орієнтованого усного спілкування фахівців готельно-ресторанної справи і сформуванню у нього відчуття спілкування в академічних умовах наче реального професійно орієнтованого усного спілкування фахівців готельно-ресторанної справи [3].

Навчальні когнітивні, мнемічні та компенсаторні стратегії, спрямовані на засвоєння нових лексичних одиниць і перехід уже засвоєних лексичних одиниць з пасивного лексичного мінімуму до активного лексичного мінімуму студентів, зарекомендували себе як вагомий складовий методично-організаційний блок лінгводидактичної моделі.

Навчальні когнітивні стратегії застосовуються для сприйняття, розуміння, засвоєння, відтворення і вживання в усному професійно орієнтованому мовленні нового лексичного матеріалу.

Використання мнемічних стратегій дозволяє оптимізувати процеси отримання, збереження у пам'яті та відтворення інформації.

В свою чергу, використання компенсаторних стратегій у процесі говоріння дозволяє мовцеві компенсувати недостатність лінгвістичних, зокрема – лексичних знань за допомогою застосування відомих вербальних і невербальних засобів спілкування, а також контекстуальної здогадки.

Найбільш ефективними засобами формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи в умовах відсутності природного середовища спілкування є ті, що допомагають змодельовати реальне усне професійно орієнтоване спілкування фахівців готельно-ресторанної справи, а саме – автентичні відеоматеріали, зокрема у природному соціальному, у тому числі професійному, контексті. У процесі формування цільової компетентності доцільно використовувати відеоматеріали різних жанрів (художні, документальні, науково-популярні, навчальні) і різної тривалості (рекламні відеоролики, навчальні відеоролики, подкасти, програми, новини у професійній сфері, уривки відеофільмів, а також відеофільми у повному обсязі).

Результативний блок лінгводидактичної моделі представлений рівнями сформованості професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні, якісними та кількісними критеріями їх оцінювання. Результативний блок моделі має безпосередній зв'язок з її цільовим блоком і націлений на формування у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи по завершенні першого року навчання на бакалавраті професійно орієнтованої лексичної компетентності в говорінні на просунутому рівні незалежного користувача (B2).

Рис. 1 містить графічне зображення лінгводидактичної моделі формування професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи з використанням автентичних відеоматеріалів.

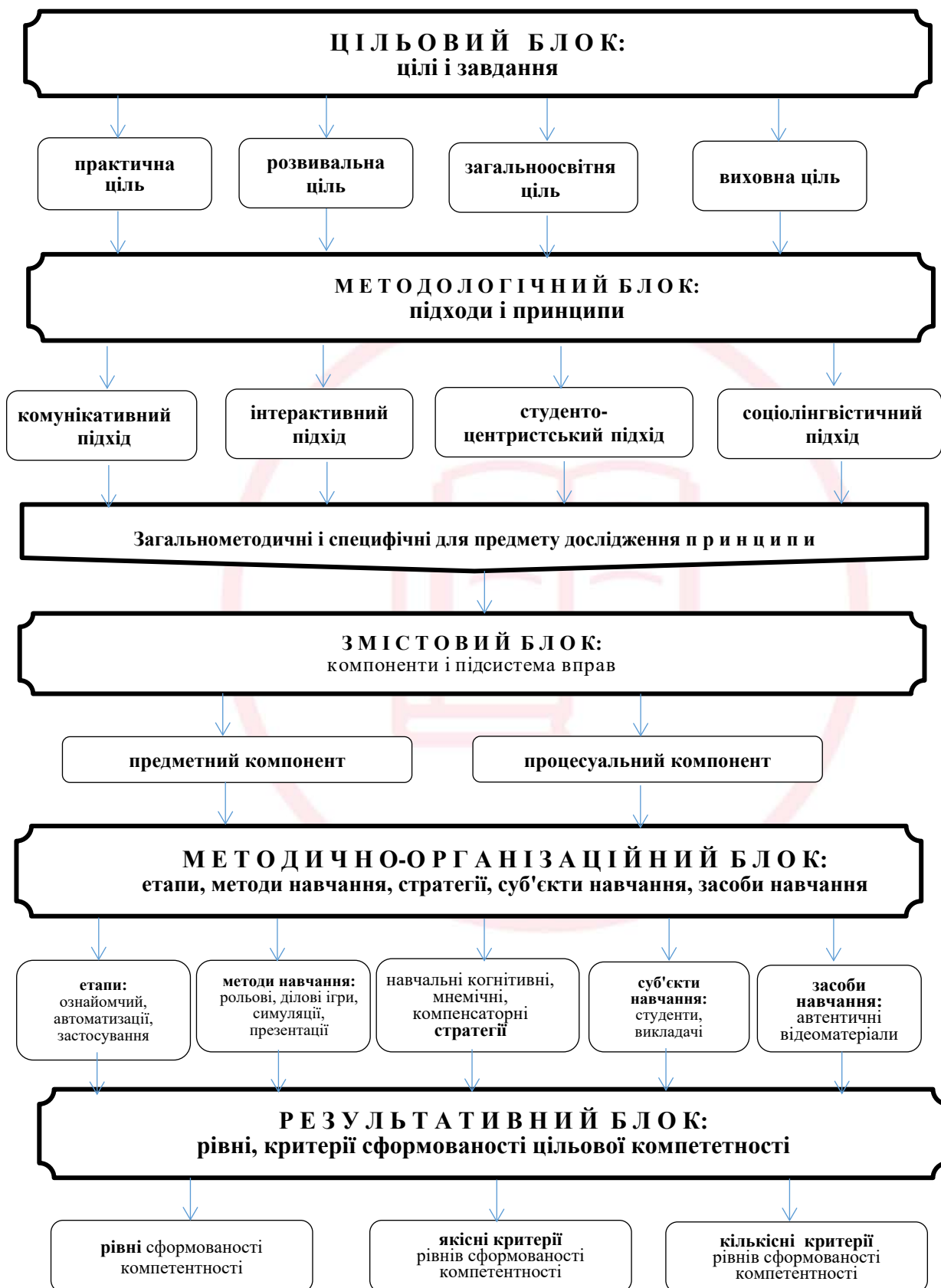

Рис. 1 Лінгводидактична модель формування цільової компетентності

З урахуванням положень Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти [4], у процесі передекспериментального і післяекспериментального діагностування визначено наступні рівні сформованості професійно орієнтованої англomовної лексичної компетентності в говорінні: середній рівень елементарного користувача (A2), рубіжний рівень незалежного користувача (B1) та просунутий рівень незалежного користувача (B2).

Кожен із рівнів сформованості у студентів професійно орієнтованої англomовної лексичної компетентності в говорінні характеризує система критеріїв оцінювання лексичних знань і навичок – компонентів цієї компетентності.

З урахуванням результатів аналізу дескрипторів рівнів володіння іноземною мовою, розроблених фахівцями Ради з питань співпраці в галузі культури, Комітету з освіти, Відділу сучасних мов Ради Європи [4], галузевого стандарту підготовки майбутніх фахівців спеціальності «готельно-ресторанна справа», програмних вимог навчальної дисципліни «Іноземна мова за професійним спрямуванням», розроблено критерії оцінювання рівнів сформованості професійно орієнтованої англomовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи й організовано їх у формі дескрипторів сформованості професійно орієнтованої англomовної лексичної компетентності в говорінні у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи за запропонованими рівнями. Критерії результату включають вплив на культуру спілкування студентів (комунікація, мислення, сприйняття) та враховують зовнішні і внутрішні фактори, що впливають на процес формування мовлення і комунікативної компетенції [5].

Розроблена лінгводидактична модель передбачає застосування арсеналу форм контролю рівня сформованості у майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи професійно орієнтованої англomовної лексичної компетентності в говорінні – поточний (у процесі проведення кожного навчального заняття), рубіжний (наприкінці кожної теми), підсумковий (наприкінці другого семестру першого року навчання). Важливо, щоб студенти були ознайомлені з критеріями оцінювання рівня сформованості у них професійно орієнтованої англomовної лексичної компетентності в говорінні, для зручності користування представлені у дескрипторах.

З метою кращого усвідомлення студентами вимог щодо рівня сформованості у них професійно орієнтованої англomовної лексичної компетентності в говорінні, що сприятиме підвищенню ефективності процесу розвитку цієї компетентності, передбачається й взаємооцінювання студентами рівня сформованості професійно орієнтованої англomовної лексичної компетентності в говорінні у процесі виконання підсумкових тематичних завдань. Планується шість взаємооцінювань підсумкових тематичних завдань

впродовж семестру. У процесі взаємооцінювання підсумкового тематичного завдання з говоріння (рольової гри, симуляції, презентації та ін.) студенти заповнюють лист взаємооцінювання (табл. 1), виставляючи заздалегідь обумовлену кількість балів за кожен критерій, взятий із представлених вище дескрипторів. Максимальна сума балів за одне підсумкове тематичне завдання складає 16. За загальною сумою балів шести підсумкових тематичних завдань наприкінці навчального семестру визначають рівень сформованості професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності в говорінні за результатами взаємооцінювання.

Табл. 1

Лист взаємооцінювання підсумкового тематичного завдання на говоріння

Name _____

Group _____

Date _____

Topic _____

Criteria	Scores
Use of Target Vocabulary	3
Use of Target Phrases for the Communicative Strategies	3
Vocabulary Range and Accuracy	3
Pronunciation and Grammar Accuracy	3
Speaking Production for Monologue:	
☐ contents and completeness,	1
☐ coherence,	1
☐ fluency,	1
☐ speed and intonation.	1
Speaking Production for Dialogue:	
☐ interaction,	1
☐ flexibility,	1
☐ production of extended responses,	1
☐ speed and intonation.	1
Total:	16

На основі порівняльного аналізу результатів оцінювання викладачем рівнів сформованості професійно орієнтованої англомовної лексичної компетентності у говорінні та результатів взаємооцінювання студентами рівнів сформованості цієї компетентності, викладач має можливість зробити висновок про об'єктивність взаємооцінювання студентами результатів навчання колег по групі й оцінити рівень усвідомленості й відповідальності студентів за результати власної навчальної діяльності.

Висновки. Нами здійснено спробу на теоретичному рівні змоделювати процес формування професійно орієнтованої англійської лексичної компетентності у говорінні й спроектувати розроблену лінгводидактичну модель на процес англійської підготовки майбутніх фахівців готельно-ресторанної справи першого року навчання за програмою бакалаврату.

Розроблена лінгводидактична модель на теоретичному рівні узагальнює й систематизує основні теоретичні положення методики формування цільової компетентності. Компонентами лінгводидактичної моделі є: цільовий (цілі, завдання), методологічний (підходи, принципи), змістовий (зміст навчання (предметний і процесуальний компоненти)), методично-організаційний (методи навчання, засоби навчання (аутентичні відеоматеріали)), результативний (контроль, якісні та кількісні критерії оцінювання, цільовий рівень сформованості професійно орієнтованої англійської лексичної компетентності в говорінні – просунутий рівень незалежного користувача (B2)). Сконструйовану теоретичну лінгводидактичну модель спроектовано на процес навчання англійської мови за професійним спрямуванням студентів бакалаврату спеціальності «готельно-ресторанна справа» Національного університету «Львівська політехніка».

Література:

1. Микитенко Н. О. Теорія і технології формування іншомовної професійної компетентності майбутніх фахівців природничих спеціальностей: дис.... д-ра пед. наук: 13.00.04; 13.00.02./ Терноп. нац. пед. ун-т імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2011. 450 с.
2. Петрашук О. Система навчання іноземної мови. Поняття «система навчання» та її зміст. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах: підручник. Вид. 2-е, випр. і переробл. / Кол. авторів під керівн. С. Ю. Ніколаєвої; ред. К. І. Онищенко. Київ. 2002. 328 с. С. 37–58.
3. Чуфарлічева А. Ю. Методика навчання майбутніх менеджерів туризму створенню англійських туристичних проектів : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Київ. нац. лігв. ун-т. Київ, 2010. 329 с.
4. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Наук. ред. укр. вид. С. Ніколаєва. Київ : Ленвіт, 2003. 273 с.
5. Chala, A., Demchenko, N., Panchenko, V., Bakhmat, L., & Krekhno, T. (2021). Forming Speech and Communicative Competency of Future Philologists. Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala, 13(3), 225-245.

References:

1. Mykytenko, N.O. (2011). Teoriia i tekhnolohii formuvannia inshomovnoii profesiinoi kompetentnosti maibutnykh fakhivtsiv pryrodnychykh spetsialnostei [Theory and technologies of formation of foreign professional competence of future experts of natural specialities]: dys. .... d-ra ped. nauk: 13.00.04; 13.00.02./ Ternop. nats. Ped.un-t imeni Volodymyra Hnatiuka. Ternopil. 450 [in Ukrainian].

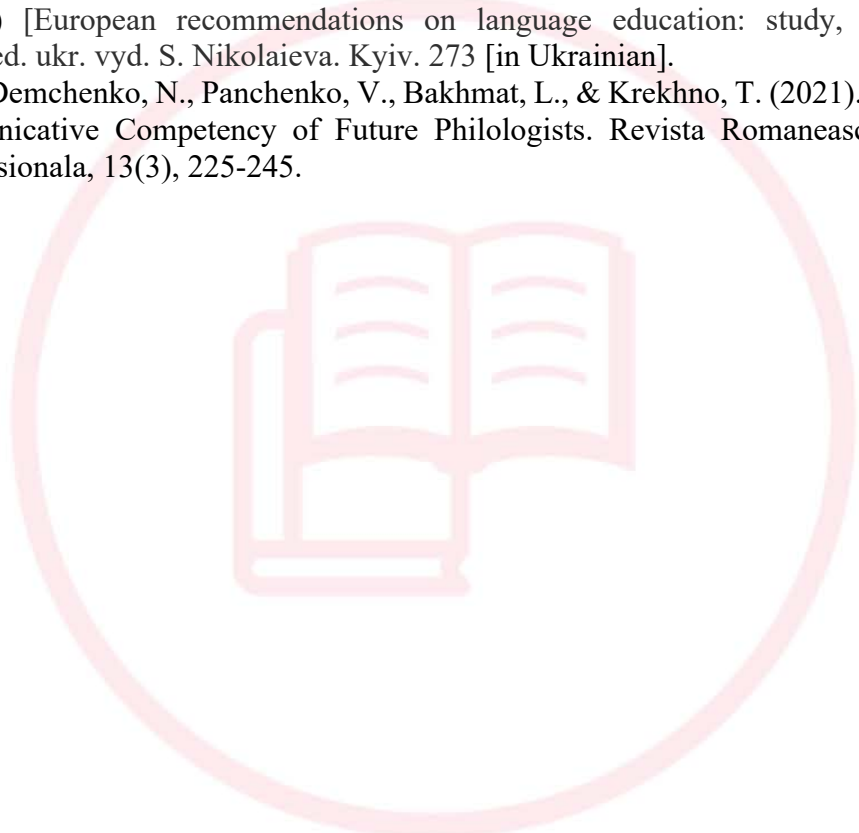

2. Petrashchuk, O. (2002). Systema navchannia inozemnoi movy. Poniattia "systema navchannia" ta ii zmist. Metodyka vykladannia inozemnykh mov u serednikh navchalnykh zakladakh [Foreign language learning system. The concept of "learning system" and its contents. Methods of teaching foreign languages in secondary educational institutions]: pidruchnyk. Vyd. 2-e, vypr. i pererobl./ Kol. Avtoriv pid kerivn. S.Yu. Nikolaievoi; red. K.I. Onyshchenko. Kyiv. 328. P. 37-58 [in Ukrainian].

3. Chufarlicheva A.Yu. (2010). Metodyka navchanniu maibutnikh menedzeriv turizmu stvorenniuanglomovnykh turystychnykh proektiv [Methodology for training future tourism managers to create English-language tourism projects]: dys. .... kand. ped. nauk: 13.00.02 /Kyiv. nats. ling. un-t. Kyiv. 329 [in Ukrainian].

4. Zahalnoievropeiski rekomendatsii z movnoi osvitu: vyvchennia, vykladannia, otsiniuvannia (2003) [European recommendations on language education: study, teaching, evaluation] / Nauk. red. ukr. vyd. S. Nikolaieva. Kyiv. 273 [in Ukrainian].

5. Chala, A., Demchenko, N., Panchenko, V., Bakhmat, L., & Krekhno, T. (2021). Forming Speech and Communicative Competency of Future Philologists. Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala, 13(3), 225-245.

СЕРІЯ «Психологія»

УДК 159.97

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-409-421](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-409-421)

Бочелюк Віталій Йосипович доктор психологічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри спеціальної освіти та психології, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, 69017, тел.: (066) 292-43-47, <https://orcid.org/0000-0001-8727-3818>

Панов Микита Сергійович доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри спеціальної освіти та психології, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, 69017, тел.: (050) 936-10-29, <https://orcid.org/0000-0002-5085-8895>

Жадленко Ірина Олександрівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спеціальної освіти та психології, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, 69017, тел.: (050) 936-10-29, <https://orcid.org/0000-0003-2696-6690>

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ З ДЕПРЕСИВНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Анотація. У статті представлено огляд наукової літератури з теми організації системи соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків з депресивними розладами. Встановлено, що депресія у дітей та підлітків є дуже розповсюдженим явищем, а у періоди соціально-політичної, економічної нестабільності та найголовніше – постійної небезпеки для життя внаслідок війни ризики виникнення дитячих депресій збільшуються. Визначено особливості симптомокомплексу депресії у дітей та підлітків, описано систему чинників виникнення депресії. Зазначено, що в умовах постійної небезпеки для життя, внутрішньої міграції населення та потреби соціально-психологічної адаптації до нових умов життя, дестабілізація економічної ситуації діти є

найбільш незахищеною верствою населення, оскільки на мають готовності до подолання кризових і стресових ситуацій та мають недостатньо сформовані копінг-стратегії. Підкреслено, що збільшення актуальності проблематики дитячої та підліткової депресії, потреба у психологічній реабілітації дітей та підлітків, що постраждали внаслідок воєнних дій сприяють створенню фундаментальних праць та розробки методології соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків із депресивними порушеннями. Наголошено, що програма соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків із депресивними розладами має бути мультидисциплінарною (включати в себе роботу психологів, соціальних працівників, педагогів, медиків), комплексною (включати психодіагностику, психокорекцію, психотерапію, психопрофілактику, психологічну просвіту, психофармакологію). Система соціально-психологічної реабілітації має бути спрямована не лише безпосередньо на дитину, а й на створення реабілітаційного соціального середовища – включати в себе роботу з сім'єю, шкільним середовищем, а також спрямовуватись не тільки на зникнення наявних депресивних симптомів, а й на профілактику подальших рецидивів захворювання. Авторами здійснено детальний опис моделей соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків, запропонованих вітчизняними вченими, визначено їх переваги та недоліки.

Ключові слова: депресія, підліткова депресія, депресивний розлад у дітей, профілактика депресії, соціально-психологічна реабілітація, депресологічні чинники.

Bocheliuk Vitalii Yosypovych Full Doctor in Psychology, Professor, Honored Education Worker of Ukraine, Professor at the Department of Special Education and Psychology of Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy» of Zaporizhzhia Regional Council, Naukovoho mistechka St., 59, Zaporizhzhya, 69017, tel.: (066) 292-43-47, <https://orcid.org/0000-0001-8727-3818>

Panov Mykyta Serhiyovych Full Doctor in Psychology, Assistant Professor, Professor at the Department of Special Education and Psychology of Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy» of Zaporizhzhia Regional Council, Naukovoho mistechka St., 59, Zaporizhzhya, 69017, tel.: (050) 936-10-29, <https://orcid.org/0000-0002-5085-8895>

Zhadlenko Iryna Oleksandrivna PhD in Pedagogical Sciences, Assistant Professor of the Department of Special Education and Psychology of Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy» of Zaporizhzhia Regional Council, Naukovoho mistechka St., 59, Zaporizhzhya, 69017, tel.: (050) 936-10-29, <https://orcid.org/0000-0003-2696-6690>

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF CHILDREN AND ADOLESCENTS WITH DEPRESSIVE DISORDERS

Abstract. The article presents a review of scientific literature on the topic of organizing the system of social and psychological rehabilitation of children and adolescents with depressive disorders. It has been established that depression in children and adolescents is a very common phenomenon, and in periods of socio-political and economic instability and, most importantly, constant danger to life due to war, the risk of childhood depression increases. The features of the symptom complex of depression in children and adolescents are determined, the system of factors causing depression is described. It is noted that in conditions of constant danger to life, internal migration of the population and the need for social and psychological adaptation to new living conditions, destabilization of the economic situation, children are the most vulnerable segment of the population, as they are not ready to overcome crisis and stressful situations and have insufficiently formed coping skills, strategies. It is emphasized that the increasing relevance of the problem of child and adolescent depression, the need for psychological rehabilitation of children and adolescents who suffered because of military operations contribute to the creation of fundamental works and the development of a methodology for social and psychological rehabilitation of children and adolescents with depressive disorders. It was emphasized that the program of socio-psychological rehabilitation of children and adolescents with depressive disorders should be multidisciplinary (include the work of psychologists, social workers, teachers, doctors), comprehensive (include psychodiagnostics, psychocorrection, psychotherapy, psychoprophylaxis, psychological enlightenment, psychopharmacology). The system of socio-psychological rehabilitation should be aimed not only directly at the child, but also at creating a rehabilitative social environment – include work with the family, the school environment, and also be directed not only at the disappearance of existing depressive symptoms, but also at the prevention of further relapses of the disease. The authors carried out a detailed description of the models of social and psychological rehabilitation of children and adolescents proposed by domestic scientists identified their advantages and disadvantages.

Keywords: depression, adolescent depression, depressive disorder in children, prevention of depression, socio-psychological rehabilitation, depressive factors.

Постановка проблеми. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я 40% серед зареєстрованих психічних розладів складають депресивні та тривожні розлади. Особливу небезпеку становлять депресивні стани у дітей та підлітків, підвищуючи ризик суїцидальної поведінки. Однак, не зважаючи на актуальність проблему та небезпеку для життя та здоров'я, яку вона

становить, питання лікування тривожно-депресивних розладів дітей та підлітків недостатньо представлено в науці та має труднощі практичної реалізації. Проблеми реабілітації дітей полягають у першу чергу в недостатній компетенції фахівців, які безпосередньо контактують з дитиною: мова йде про вчителів та лікарів загальної практики. Крім того, за даними ВООЗ лише 20% українських батьків звертаються до фахівців з проводу дитячої депресії. Враховуючи те, що психологічна допомога при даних розладах надається в межах медико-психіатричного та психотерапевтичного підходів, шкільні психологи також недостатньо компетентні для організації реабілітаційних заходів. Найбільш розповсюджений метод лікування депресивних розладів у дорослих (використання психотропних препаратів, переважно антидепресантів та анксиолітиків) також не підходить для терапії дітей та підлітків. Ризик виникнення психічних розладів серед дітей та підлітків збільшується внаслідок переживання кризи в українському суспільстві. В умовах постійної небезпеки для життя, внутрішньої міграції населення та потреби соціально-психологічної адаптації до нових умов життя, дестабілізація економічної ситуації діти є найбільш незахищеною верствою населення, оскільки на мають готовності до подолання кризових і стресових ситуацій та мають недостатньо сформовані копінг-стратегії. Науково доведеним є факт збільшення ризику депресії у психологічно травмованих дітей у порівнянні з дітьми, що не зазнали психологічної травматизації. Втім більшість дитячих депресій залишаються недиагностованими. Збільшення актуальності проблематики дитячої та підліткової депресії, потреба у психологічній реабілітації дітей та підлітків, що постраждали внаслідок воєнних дій сприяють створенню фундаментальних праць та розробки методології соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків із депресивними порушеннями.

Мета статті – здійснити аналіз сучасних наукових досліджень та визначити особливості психологічної реабілітації дітей та підлітків із депресивними порушеннями.

Виклад основного матеріалу. Депресія не є суто проблемою дорослих, як вважалося у науці певний час. У другій половині ХХ століття численними дослідженнями було виявлено, що депресія не має вікових обмежень. Найбільшим вважається ризик виникнення депресії у підлітковому віці, адже і ризик суїцидальної поведінки у цьому віці, як правило, вище. При цьому дослідники зазначають, що протікання депресії у підлітків має подібні симптоми до депресії дорослих, однак має специфічні вікові особливості, такі як переважання маскованих форм депресивних розладів, атипичний перебіг, складність розпізнавання та ін [7].

Підліткова депресія характеризується такими симптомами: зниження фону настрою, дратівливість, тривога, соматологічні симптоми, розлади сну,

когнітивні дисфункції, агресія, схильність до ризику, вразливість до пошкоджень і травм, порушення правил і вікова регресія. Компонентом психопатології депресивного розладу поведінки у підлітків є агресія [4].

Дослідження 102 підлітків з депресивними розладами колективом українських авторів показало, що у віці 15-18 років вже спостерігалися важкі симптоми депресії, що свідчить про її пізню діагностику та резистентність до лікування. Симптоми прояву депресії теж дещо різнилися в залежності від віку дітей. Так у молодших підлітків (12-14 років) спостерігаються такі симптоми депресії: проблеми в навчанні і міжособистісних відносинах в школі, загальмованість, «залипання», довге нерухоме сидіння в одній позі, тривожність, погіршення концентрації уваги, млявість, пасивність, нудьга, роздратування як відповідна реакцію на прохання батьків, таємний плач, капризи, відстороненість. У підлітків 14-18 років ознаки та симптоми депресії включали: печаль або безвихідь, дратівливість, гнів або ворожість, сльозливість, частий плач, уникнення друзів і сім'ї, втрату інтересу до раніше улюбленої діяльності, зміни в харчовій поведінці і режимі сну. Серед інших симптомів у цій категорії підлітків – занепокоєння і збудженість, почуття марності і провини, відсутність ентузіазму і мотивації, втома і брак енергії, труднощі з концентрацією уваги, думки про смерть або самогубство. В результаті ми можемо побачити як тривога, властива молодшим підліткам, перетворюється в хронічну тривожно-тужливу депресію з частими нападами і депресивний розлад поведінки, що не залежать від умов навколишнього світу. У спробі впоратись з емоційним болем підлітки збігають з дому, зловживають наркотиками і алкоголем, знижують самооцінку, провокують проблеми в школі, уходять в залежність від Інтернету, виникає безрозсудна поведінка, схильність до насильства. У 100% підлітків з депресивним розладом поведінки порушено рівень соціального когнітивного функціонування. Феноменологія поведінкових патернів депресії у підлітків проявляється агресією, патохарактерологічними реакціями, комунікативними девіаціями, аутоагресією (у 34,3 % випадках), рідше зустрічається аморальна, неестетична поведінка. Модель поведінки у дівчаток-підлітків з депресією найчастіше проявлялася у вигляді самошкоджень (порізи, опіки). Аутоагресія у дівчаток 12-14 років проявлялася у порушеннях харчової поведінки за типом анорексії. У хлопчиків 12-14 років з депресією відзначені ігрова та Інтернет-залежності, у підлітків 15-18 років – гемблінг, залежна поведінка від наркотиків і куріння [5].

Н. Бігун зазначає, що симптомокомплекс підліткової депресії має не універсальний, а унікальний характер, зумовлений індивідуально-психологічними особливостями підлітка. В індивідуальних депресивних переживання знаходять вияв внутрішнє екзистенційне наповнення підлітка,

життєвий досвід, феноменологічний світ, усвідомлення свого буття, відчуття власної самоцінності, автентичності [2].

Серед факторів, які підвищують ймовірність виникнення депресії у підлітків виділяють такі: негативний образ тіла, підвищена здатність до критичного осмислення особистістю, що розвивається, свого майбутнього, дисфункція родини або проблеми психічного здоров'я батьків, подружні розлучення або розлучення й економічні утруднення в родині (викликають стрес і депресію, низька популярність серед однолітків, низька шкільна успішність). Існують певні вікові особливості підлітків, які створюють підґрунтя для виникнення депресій – це особистісна та соціальна незрілість, емоційна нестійкість, підвищена реактивність тощо. Втім, не самі вікові особливості є причиною депресій, однак вони роблять дитину більш вразливою до зовнішніх впливів [7].

Однією із причин розвитку депресій у підлітковому віці також є порушення процесів рольового переходу. Рольовий перехід є невід'ємною частиною розвитку особистості підлітка та являє собою формування життєвих умінь, що вимагають виконання нової ролі. У підлітковому віці такими переходами є: перехід у період статевого дозрівання, зрушення від групових відносин до парних, початок сексуальних відносин і прояв бажань, відділення від батьків і родини для досягнення незалежності, прагнення знайти роботу, щоб забезпечувати себе фінансами, прийняття на себе відповідальності за своє майбутнє, планування кар'єри. За умови гармонійного попереднього психологічного розвитку дитини та наявності у неї соціальної підтримки, проходження рольового переходу не викликає труднощів. Проблеми виникають, якщо батьки не можуть прийняти змін, що супроводжують переходу або коли підліток не може сам упоратися зі змінами. Зниження самооцінки, нездатність виправдати очікування своєї родини, зростаючий тиск і відповідальність, тиск ровесників, нездатність уникнути залежності від родини через недостатню впевненість у собі або небажання родини відокремлюватися негативно впливають на проходження вікової кризи та можуть ставати причинами депресивних епізодів [7].

Однією із причин виникнення депресій є міжособистісні конфлікти з однолітками, при чому навіть за умови покращення емоційного стану підлітка, схильність до виникнення конфліктів не зникає. Найімовірніше до депресивного епізоду призводять суперечки, у яких дитина переживає безпорадність у вирішенні конфлікту, підліток відчуває себе незрозумілим і втрачає надію на взаємне спілкування, його самооцінка падає, що відбивається на соціальному відстороненні [7].

Вагому роль як у виникненні депресії, так і в її подоланні відіграє родина. Дослідження підтверджують, що більшою мірою від депресій страждають діти

із неблагополучних сімей, родин з високим рівнем психопатологій, схильністю батьків до депресії, наявність міжособистісних конфліктів в сім'ї тощо [7]. Підлітки з депресивним розладом поведінки вказують на низьку сімейну згуртованість, вкрай емоційно відокремлені відносини з батьками. Варто зазначити, що саме за цим показником результати опитування батьків та дітей суттєво різнилися: діти вбачали стосунки з батьками екстримально роз'єднаними, в той час як батьки відзначали стосунки збалансованими та навіть надмірно зчепленими та емоційно залученими. Даний факт відображає нереалістичне сприйняття батьками стосунків в родині, припускаємо наявність сімейного міфу єдності [5].

Вченими було здійснено спроби класифікації порушень сімейних стосунків, які зазвичай впливають на виникнення депресії та подальші рецидиви захворювання, сюди відносять: порушення сімейних уявлень, порушення структурно-рольового аспекту життєдіяльності сім'ї (а саме розширення сфери батьківських почуттів, перевага дитячих якостей, проекція на дитину власних небажаних якостей), порушення механізмів інтеграції родини можна ідентифікувати через нерозвиненість батьківських почуттів або через зміни в установах батьків по відношенню до дитини в залежності від її статі, порушення системи взаємного впливу членів сім'ї проявляється у виховній невпевненості батьків, у фобії втрати дитини. Відповідно психологічна реабілітація дитини в обов'язковому порядку має включати сімейну психотерапію. Робота з сім'єю, в першу чергу, має включати діагностику наявних порушень в родині. Психолог досліджує особливості контролю за дитиною, рівень задоволення потреб дитини, кількість і складність обов'язків у дитини, надмірність чи недостатність заборон по відношенню до дитини, методи покарання дитини за порушення вимог у сім'ї. Наступним етапом є психоедукація, метою якої є формування у батьків розуміння дитини та її стану. Батьків інформують про причини депресії, особливості її прояву, ризики та способи подолання. Психологу важливо у доступній формі наголосити батькам на необхідності практикування ресурсних активностей родини спільно з дитиною, розробляється план заохочення дитини до таких активностей та позитивне підкріплення. Значну користь родині може надати участь у тренінгах спілкування, тренінгах вирішення проблем, груповій психотерапії тощо. Окремо варто звернути увагу на психологічний стан батьків, адже вони не лише потребують власного додаткового ресурсу, але й є прикладом керування емоційним станом для дитини. Тож батьки мають вміти визначати симптоми депресії і у собі та вчитися піклуватися про власний емоційний стан. Особливо ефективними для батьків підлітків є участь у групах психологічної підтримки. Отже, завданнями сімейної психотерапії є: психоедукація, розвиток підтримуючого аспекту взаємин, відновлення

взаємних ресурсних активностей, покращення комунікації та навичок розв'язання проблем. Сімейна психотерапія знижує стрес членів родини, що позитивно впливає перебіг хвороби дитини, покращується емоційний клімат в сім'ї, зменшується страх перед захворюванням чи його рецидивом, зростає проактивна опіка. Сімейна психотерапія допомагає сім'ї стати такою необхідною підтримкою для дітей із депресивними розладами [3].

Українськими вченими було запропоновано психоосвітній метод втручання як основу соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків з депресивними порушеннями. Основними завданнями терапевтичного втручання передбачаються такі: корекція депресивної симптоматики, первинна і вторинна профілактика прогресування депресії, відновлення соціально-психологічного функціонування. Зазначена модель реабілітації та психопрофілактики депресивного розладу поведінки у підлітків має багаторівневу структуру та включає стратегію первинного рівня втручання, спрямовану на сім'ю і найближче оточення підлітка (сімейна психотерапія, психоосвітня програма для батьків) і три рівні стратегії, орієнтованої на хворого підлітка (визначення зони дії психотравматичного фактору в сферах мотивації, психологічних установок і поведінкового реагування). Завданням первинного рівня є вирішення стресової ситуації в сім'ї. Заходи цього рівня передбачають залучення батьків до психопрофілактичних програм – набуття теоретичних знань і навичок ефективного управління поведінкою в стресових для дитини ситуаціях, зміну патерну внутрішньосімейних відносин батьки – дитина, батько – мати, участь у спеціальних програмах, що дають змогу батькам та іншим членам сім'ї, залученим до виховання дитини, діяти в рамках єдиної рольової моделі, надання емоційної підтримки (формування атмосфери, що дає змогу поважати потреби та інтереси дітей та їхніх батьків). А також даний рівень включає підвищення компетенції батьків у сфері охорони психічного здоров'я дітей, проведення активної компанії очищення інформаційного простору від небезпечного для дитячої психіки інформаційного середовища, що містить пропаганду жорстокості, насильства, вживання алкогольних напоїв, використання соціальної реклами, навчання батьків навичкам у сім'ях із високим ризиком жорстокої поведінки, психологічної нестійкості та соціальної дезадаптації.

Другий рівень, орієнтований безпосередньо на підлітка, передбачає корекцію депресивної і коморбідної поведінкової симптоматики методами психотерапії: арттерапія, когнітивно-поведінкова терапія, метод десенсибілізації. Заходи третього рівня мають на меті профілактику рецидивів захворювання та передбачають освіту пацієнтів у контексті – якість життя, копінг-поведінка, локус контролю, мотивація та модифікація неадекватних форм поведінки (моделювання нових когніцій); досягнення в галузі освіти,

залучення в освіту порівняно з минулим, пропущення через призму свідомості змін в групі однолітків (спілкування, терпимість, комплаєнс, співпраця, дружба); зміни в сімейних відносинах (спілкування, терпимість, комплаєнс, співпраця, глибокі і теплі взаємини).

Перевагами даної технології є не лише ефективне комплексне лікування депресії у підлітків без використання психофармакотерапії, а також профілактика як рекурентної депресії, так і деструктивної поведінки [5].

На відміну від цієї моделі, де в основу рівнів реабілітації покладено об'єкта впливу, Н. Рябоконт пропонує інший погляд, де базисом моделі є напрямки психологічної роботи. Автори сходяться у поглядах, що соціально-психологічна реабілітація дітей та підлітків із депресивними розладами має носити комплексний та мультидисциплінарний характер. Першим етапом за моделлю реабілітації Н. Рябоконт є діагностичний. Цей етап включає визначення особливостей невротичного стану дитини на первинному рівні надання медичної допомоги; виявлення стресових факторів, що призводять до виникнення тривоги і депресії; вивчення мікросоціального оточення дитини; психологічне консультування; вивчення клінічних особливостей тривожно-депресивного розладу у дітей. За потреби в особливо складних випадках показана консультація дитячого психіатра з метою проведення диференційної діагностики з іншими психопатологічними станами, призначення психотропних засобів тощо [6]. У науковій літературі не виключається призначення антидепресантів для підлітків, але фармакотерапія може бути показана лише в особливо складних випадках. Більшою мірою перевага надається методам психотерапії.

Н. Бігун наголошує на важливості діагностичного етапу для ефективного лікування підліткової депресії, а саме дослідниця вважає доцільним вивчення індивідуального образу депресії підлітка. Метод включає визначення фізичного, афективного, поведінкового, асоціативного образу депресії. Аналіз індивідуальних образів депресії дає змогу виявити механізми, причини виникнення депресії в кожному конкретному випадку, а також стане в нагоді психологу для встановлення емоційного контакту з підлітком, допоможе проникнути у світ його пререживань і почуттів. Вивчення індивідуального образу депресії має важливе діагностичне та терапевтичне значення, адже саме на його основі має базуватися індивідуальний план психокорекції розладу. Цей діагностичний прийом допомагає відшукати своєрідний внутрішній депресивний стимул, ірраціональні моменти у світобаченні та самосприйнятті дитини [2].

Другим етапом моделі є лікувально-реабілітаційний. На цьому етапі відбувається психологічна корекція, психотерапевтична допомога, медикаментозна терапія та соціальна адаптація.

Психологічна корекція на думку Н. Рябокони має складатися з програми на 10-12 занять, метою якої є редуція тривоги у дітей. З цією метою можуть бути застосовані методи арт-терапії, ігрової терапії, казкотерапії. Психотерапевтична допомога на цьому етапі включає роботу з сім'єю. Сімейна психотерапія має бути спрямована на усунення сімейних конфліктів, неадекватних форм реагування, спілкування і поведінки членів сім'ї, формування довірливих стосунків з дитиною, покращення емоційної атмосфери в сім'ї. Науково доведеною є ефективність когнітивно-поведінкової терапії у лікування депресій, однак вона має вікові обмеження і може бути застосована для дітей старше 8 років. Тож у таких випадках когнітивно-поведінкова терапія направлена виявлення і модифікацію негативних автоматичних думок, дисфункціональних переконань і схем, експозицію фобічних об'єктів і ситуацій, планування діяльності, релаксацію). За даною моделлю психотерапія так само має проводитись курсом по 10-12 сеансів. За потреби на цьому етапі здійснюється медикаментозна терапія тривожно-депресивного розладу та коморбідної соматичної патології. Особливе місце на даному етапі займає соціальна адаптація протягом всього періоду наявної психопатології. Робота фахівців має бути спрямована на попередження конфліктів з однокласниками, вчителями, оточуючими, покращення соціального функціонування дитини.

Завершальним етапом моделі соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків із депресивними розладами є профілактичний. На цьому етапі передбачено первинну та вторинну профілактику. На первинному рівні здійснюється робота з сім'єю, де було виявлено фактори, що сприяють виникненню депресії. Вторинна профілактика проводиться після реабілітаційного лікування дитини з метою попередження загострення наявної психопатології. На відміну від попередніх етапів, профілактичний не має обмеження

у часі, він триває поки продовжують діяти фактори, які сприяють виникненню депресивного розладу у дитини. На цьому етапі здійснюється психоосвіта батьків і дітей (інформування про фактори формування, розвитку і реабілітації дитини з тривожно-депресивним розладом); психоосвіта лікарів первинного рівня надання медичної допомоги щодо діагностики, лікування, реабілітації та профілактики депресій у дітей; психологічна корекція та соціальна адаптація [6].

Описані вище моделі соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків із депресивними розладами безумовно є фундаментальними та комплексними. Втім не можна оминати увагою той факт, що такий комплексний, багатоаспектний та мультидисциплінарний підхід має певні труднощі у реалізації на практиці. Оскільки у зазначених моделях

передбачається залучення фахівців різних сфер: психології, медицини, шкільної освіти тощо, їх діяльність має регулюватися на державному рівні. Створення таких масштабних державних програм потребує значного фінансування, що підтверджується міжнародною практикою високорозвинених країн. Реалізації такої програми найближчим часом для країни із післявоєнною економікою та значною кількістю руйнувань здається маловірогідною. Тому ми звертаємо увагу на модель Н. Бігун, запропоновану у 2011 році, яка покладає відповідальність за реалізацію програм профілактики та подолання депресивних розладів у підлітків на сферу психологічної практики [1]. Задля практичного розв'язання проблеми підліткових депресивних розладів пропонується створення розгорнутої диференційованої системи спеціальних профілактичних, психорозвиваючих та психокорекційних заходів, які насамперед охоплюють провідні інститути соціалізації підлітків – сім'ю та школу. Відповідальність за реалізацію даної моделі соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків із депресивними розладами покладається на шкільну психологічну службу та психологічні служби для сім'ї, дітей та молоді. Вирішальною умовою профілактики і подолання депресії у дітей та підлітків є професійна підготовка практичних психологів, реабілітологів, соціальних педагогів, що працюють в освітніх та реабілітаційних закладах. Завданнями такої професійної підготовки фахівців є: формування знань про природу дитячої і підліткової депресивності, причини її виникнення, клінічні прояви та особливості перебігу; оволодіння методикою діагностики депресивних розладів у дітей та підлітків; ознайомлення з основними принципами профілактики і подолання депресії у школярів; оволодіння необхідними психокорекційними методами та прийомами подолання депресивних розладів; формування знань про особливості розробки психопрофілактичних та психокорекційних програм; ознайомлення з основними вимогами щодо проведення психопрофілактики і психокорекції депресивних станів у школярів; вироблення навичок аналізу ефективності психопрофілактичних, психорозвиваючих та психокорекційних заходів.

З метою реалізації такої підготовки фахівців Н. Бігун пропонує запровадження у навчальних планах закладів вищої освіти спеціальності «Психологія» спецкурсу «Психологія та психотерапія депресивних розладів». Ми хочемо наголосити на необхідності такого спецкурсу для здобувачів спеціальностей «Соціальна робота», «Соціальна педагогіка», а також на важливості представлення базових аспектів теми у курсі психології для педагогів, лікарів тощо.

Іншим напрямком цієї реабілітаційної моделі є вплив на особистість підлітка. Розвиток особистості підлітків засобами спеціальних психокорекційних, психорозвиваючих, психопрофілактичних програм,

розроблених з позицій особистісного підходу, дозволяє актуалізувати внутрішній потенціал особистості для подолання депресивних станів. Завданнями роботи психолога з підлітками є: розвиток особистісної компетентності підлітків, створення умов для самопізнання підлітків і формування прагнення бути самим собою, вироблення здатності адекватного самовираження та самореалізації, розвиток навичок самоуправління, формування позитивного особистісного мислення, розвиток навичок особистісного самозахисту і самоцілення.

Програма реабілітації має носити перспективний характер, адже усунення наявного у підлітка депресивного розладу не вирішує проблему подолання депресії повною мірою. Особистісна захищеність від депресогенних чинників формується завдяки активізації внутрішніх резервів особистісного розвитку підлітків, формування у них психологічних якостей особистісної стійкості, розвиток адаптативних здібностей школярів, формування життєтворчих здібностей, які передбачають здатність орієнтуватись у різноманітних життєвих ситуаціях і досягати особистісних та навчально-професійних цілей.

Саме через розвиток функцій особистісної саморегуляції, шляхом створення умов для активізації процесів самоактуалізації здійснюється процес подолання та профілактики депресивних розладів, зазначає Н. Бігун [1]. При розробці моделі соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків із депресивними розладами авторка спирається на вроджене прагнення особистості до самооздоровлення, самовдосконалення, актуалізації латентних здібностей і потенціалу, що цілком відповідає природному процесу розвитку молодшої людини. Таким чином, психологічна допомога депресивним підліткам набуває психорозвивального та психопрофілактичного характеру, адже вона спрямовується на формування вмій і навичок розвитку особистісних властивостей, які допоможуть самостійно подолати депресію та ефективно протистояти дії депресогенних психологічних умов.

З метою реалізації вищезазначених цілей Н. Бігун пропонує введення у шкільну програму дисципліни «Основи депресологічних знань», втім ми вважаємо, що така назва шкільного предмету не сприяє розвитку інтересу підлітків, а може навпаки спонукати до негативізму. Зазначену програму можна вдало реалізувати під час шкільного курсу психології.

Третім напрямком даної моделі є створення реабілітаційного середовища. Програма взаємодії з батьками та педагогами підлітків повинна спрямовуватись на вирішення двох основних завдань:

- усунення несприятливих факторів соціального оточення підлітків та руйнування їх депресивного соціального середовища;

- створення спільними зусиллями спеціальних соціально-терапевтичних умов, які сприяли б послабленню, усуненню депресивного розладу та подальшому закріпленню досягнутого терапевтичного ефекту [1].

Формування реабілітаційного середовища та організація його діяльності передбачає розробку і реалізацію спеціального комплексу заходів, що передбачає консультативні бесіди з батьками, педагогами підлітків, налагодження співпраці з штатним лікарем навчального закладу, участь у підготовці та проведенні психолого-педагогічного консилиуму, тематичні виступи на психолого-педагогічних семінарах. Даний комплекс заходів дозволяє вирішити ряд важливих завдань, які полягають в: інформуванні батьків та педагогів досліджуваних про необхідність створення реабілітаційного середовища; наданні людям, які складають найближче соціальне оточення підлітків, спеціальної інформації про умови, принципи та методи формування реабілітаційного середовища; визначення стратегії дій кожного учасника реабілітаційного середовища; налагодженні взаємодії між безпосередніми учасниками реабілітаційного середовища, корекції та регуляції їх дій.

Н. Бігун наголошує, що наявність дієвого реабілітаційного середовища значно розширює можливості подолання депресивних розладів у підлітків. У тих випадках, коли батьки і педагоги розуміють необхідність та важливість своєї участі в реабілітаційному процесі, підлітки значно швидше виходять з депресивного стану, а досягнутий терапевтичний ефект є більш високим і стійким [1]. Недоліком даного підходу є значне навантаження на шкільного психолога, за умови якого повноцінна реалізація моделі соціально-психологічної профілактики депресивних розладів у дітей є малоімовірною. Хоча ідея покладення даних функцій на шкільного психолога, розставити акцент в його роботі на профілактику депресивних розладів у дітей є доцільною та потребує менших матеріально-технічних затрат.

Висновок. Депресія у дітей та підлітків є дуже розповсюдженим явищем, а у періоди соціально-політичної, економічної нестабільності та найголовніше – постійної небезпеки для життя внаслідок війни ризику виникнення дитячих депресій збільшуються. Набагато більшими також є негативні наслідки депресивного розладу у дітей – девіантна та навіть суїцидальна поведінка. Однак, більшість дитячих та підліткових депресій залишаються недиагностованими через специфічні вікові особливості прояву. На відміну від депресії дорослих, яка частіше за все проявляється апатією, симптомами дитячої депресії є надмірна агресивність, труднощі у навчанні, порушення соціальної взаємодії тощо. Батьки, сімейні лікарі, вчителі є недостатньо обізнаними у цьому питанні, внаслідок чого стан дитини погіршується, а процес лікування стає складнішим. Саме тому необхідно є система

соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків із депресивними розладами. Українські вчені створюють фундаментальні наукові праці та пропонують свої моделі реабілітації. Усі сходяться на думці, що програма соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків із депресивними розладами має бути мультидисциплінарною (включати в себе роботу психологів, соціальних працівників, педагогів, медиків), комплексною (включати психодіагностику, психокорекцію, психотерапію, психопрофілактику, психологічну просвіту, психофармакологію). Система соціально-психологічної реабілітації має бути спрямована не лише безпосередньо на дитину, а й на створення реабілітаційного соціального середовища – включати в себе роботу з сім'єю, шкільним середовищем, а також спрямовуватись не тільки на зникнення наявних депресивних симптомів, а й на профілактику подальших рецидивів захворювання.

Література:

1. Бігун Н.І. Особливості організації психологічних заходів профілактики та подолання депресивних розладів у підлітків. *Проблеми сучасної психології*. 2011. №11. С. 37–46.
2. Бігун Н. Суб'єктивні образи депресії підлітків як предмет психологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2007. №3. С. 108–114.
3. Гавриловська К.П. Шляхи підтримки дітей та підлітків із депресивними проявами: робота з родиною / Актуальні проблеми особистісного зростання: Збірник наукових праць [за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих учених (м. Житомир, 19 квітня 2019 року)] / Ред. колегія: Л.П. Журавльова, Л.О. Котлова, К.А. Марчук / М-во освіти і науки України, Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2019. – С. 33–36.
4. Матковська Т.М., Гавенко Г.О. Соціо-психологічні особливості підлітків з депресивними розладами. *Охорона здоров'я дітей та підлітків*. 2020. №1. С. 20–24.
5. Михайлова Е.А., Матковська Т.М., Мітельов Д.А., Беляєва О.Е. Психоосвітня програма системі нейрореабілітації підлітків з депресивними розладами. *Український вісник психоневрології*. 2022. Вип. 3 (112). С.115–119.
6. Рябоконт Н.О. До проблеми реабілітації дітей зі змішаними тривожно-депресивними розладами та коморбідною соматичною патологією. *Охорона здоров'я дітей та підлітків*. 2020. №2. С. 14–17.
7. Хасан І.Є. Чинники виникнення депресій у підлітковому віці. *Перспективи розвитку сучасної психології*. 2022. Вип. 11. С. 255–260.

References:

1. Bigun, N.I. (2011). Osoblivosti organizacii psihologichnih zahodiv profilaktiki ta podolannja depresivnih rozladiv u pidlitkiv [Peculiarities of the organization of psychological measures to prevent and overcome depressive disorders in adolescents]. *Problemi suchasnoi psihologii* - Problems of modern psychology, 11, 37–46 [in Ukrainian].
2. Bigun, N. (2007). Sub'ektivni obrazi depresii pidlitkiv jak predmet psihologichnoi refleksii [Subjective images of adolescent depression as a subject of psychological reflection]. *Psihologija i suspil'stvo* - Psychology and society, 3, 108–114 [in Ukrainian].

3. Gavrilovs'ka K.P. Shljahi pidtrimki ditei ta pidlitkiv iz depresivnimi projavami: robota z rodinoju [Ways of supporting children and adolescents with depressive symptoms: work with the family]. *Proceedings from: Vseukraïns'ka naukovo-praktychna konferentsiia dlja molodih uchenih «Aktual'ni problemi osobistisnogo zrostannja» – The All-Ukrainian scientific and practical conference for young scientists «Actual problems of personal growth»*. (pp. 33-36). Zhitomir: Vid-vo ZhDU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

4. Matkovs'ka, T.M., Gavenko, G.O. (2020). Socio-psihologichni osoblivosti pidlitkiv z depresivnimi rozladami [Socio-psychological features of adolescents with depressive disorders]. *Ohorona zdorov'ja ditej ta pidlitkiv - Health care of children and adolescents*, 1, 20–24 [in Ukrainian].

5. Mihajlova, E.A., Matkovs'ka, T.M., Mitel'ov, D.A., Beljaeva, O.E. (2022). Psihoosvitnja programa sistemi nejrereabilitacii pidlitkiv z depresivnimi rozladami [Psychoeducational program for the system of neurorehabilitation of adolescents with depressive disorders]. *Ukraïns'kij visnik psihonevrologii - Ukrainian Herald of Psychoneurology*, 3 (112), 115–119 [in Ukrainian].

6. Rjabokon', N.O. (2020). Do problemi reabilitacii ditej zi zmishanymi trivozhno-depresivnimi rozladami ta komorbidnoju somatichnoju patologijeju [To the problem of rehabilitation of children with mixed anxiety-depressive disorders and comorbid somatic pathology.]. *Ohorona zdorov'ja ditej ta pidlitkiv - Health care of children and adolescents*, 2, 14–17 [in Ukrainian].

7. Hasan, I.Є. (2022). Chinniki viniknennja depresij u pidlitkovomu vici [Factors of depression in adolescence]. *Perspektivi rozvitku suchasnoi psihologii - Prospects for the development of modern psychology*, 11, 255–260 [in Ukrainian].

УДК 316.66

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-424-443](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-424-443)

Кривоногова Оксана Валеріївна кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, соціальної роботи та інклюзивної освіти, КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», <https://orcid.org/0000-0001-7584-2251>

Мірошниченко Вадим Васильович голова ГО «Українські Батьки», керівник проєктів і програм БФ «Паралельні світи», здобувач ступеня кандидата географічних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, <https://orcid.org/0000-0002-1223-0060>

Орленко Ірина Миколаївна доктор філософії (PhD) у галузі філософії, завідувачка, Одеський обласний ресурсний центр підтримки інклюзивної освіти, старший викладач кафедри психології, соціальної роботи та інклюзивної освіти, КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», <https://orcid.org/0000-0002-6322-0217>

Чайка Маргарита Сергіївна аспірант, НПУ імені М.П. Драгоманова, старший викладач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти, Інститут людини КУБГ імені Б. Грінченка, <https://orcid.org/0000-0002-6915-0272>

ЗАЛУЧЕНІСТЬ ЧОЛОВІКІВ-БАТЬКІВ ДО ВИХОВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ДИТИНИ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню впливу появи дитини з особливими освітніми потребами на функціонування родини та технологіям найбільш ефективної допомоги дитині й родині, а також залученості чоловіків-батьків до виховання та розвитку дитини з психофізичними порушеннями розвитку.

В даній статті представлено батьківський рух, а саме чоловіків-батьків, безумовні та незаперечні не тільки для посилення впливу на розв'язання питань з реалізації прав дітей з інвалідністю, але й для впливу на інших чоловіків-батьків таких дітей. Успіх цього впливу стане очевидним тоді, коли в батьківському русі будуть представлені думки та інтереси як жінок, так і чоловіків.

Визначено, що чоловіки-батьки є найбільш вразливою категорією у родинях, в яких народилася дитина з психофізичними порушеннями розвитку.

Розкрито сутність проекту «Свідоме татківство», на меті якого є виявлення батьків-активістів на Півдні та Сході України та створення платформи для комунікації й обміну досвідом чоловіків-батьків-активістів. Авторами зазначено, що більшість чоловіків-батьків здатні допомагати і допомагають, маючи відповідні ресурси, іншим чоловікам-батькам і родинам, які виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку.

Констатовано, що більшість чоловіків-батьків або зовсім не залучені до розв'язання питань виховання та розвитку дитини або залучаються рідко. Проте, рівень бажання і зацікавленості чоловіків-батьків щодо залученості до такої діяльності перевищує реальний рівень залучення. Що свідчить про наявність у чоловіків-батьків потреби у спілкуванні з дитиною, прийнятті рішень щодо виховання, навчання, реабілітації власної дитини, надання допомоги іншим та підвищення рівня власної компетентності. Доведено, що чоловіки-батьки зацікавлені у збільшенні власної участі, прийнятті рішень та проведення більшої кількості часу з власною дитиною з порушеннями психофізичного розвитку та наданні допомоги іншим родинам.

Стаття спрямована надати результати дослідження фахівцям, які надають послуги дітям з порушеннями психофізичного розвитку та їхнім родинам, та батькам, які опікуються питаннями адвокації та лобюють інтереси родин, які виховують дітей раннього віку з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: дитина з особливими потребами, раннє втручання, чоловіки-батьки-активісти, батьківський рух, партисипаторний підхід.

Kryvonogova Oksana Valeriivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology, Social Sciences work and inclusive education, KZVO "Odesa Academy of Continuous Education of the Odesa Regional Council", <https://orcid.org/0000-0001-7584-2251>

Miroshnychenko Vadim Vasyliovych Head of the NGO "Ukrainian Parents", head of projects and programs of BF "Parallelni Sveti" degree holder of geogr. of science, Kharkiv National University named after V. N. Karazin, <https://orcid.org/0000-0002-1223-0060>

Orlenko Iryna Mykolayivna Doctor of philosophy (PhD) in the field of philosophy, head Odesa Regional Resource Center support for inclusive education, senior teacher of the Department of Psychology, social work and inclusive education, KZVO "Odesa Academy of Continuous Education of the Odesa Regional Council", <https://orcid.org/0000-0002-6322-0217>

Chayka Margarita Serhiivna Graduate student of M.P. NPU Drahomanova, senior teacher of the department special and inclusive education, B. Grinchenko Institute of Humanity of KUBH, <https://orcid.org/0000-0002-6915-0272>

INVOLVEMENT OF MALE PARENTS TO EDUCATION AND DEVELOPMENT OF THE CHILD WITH DISORDERS OF PSYCHO-PHYSICAL DEVELOPMENT

Abstract. The article is devoted to the study of the impact of the appearance of a child with special educational needs on the functioning of the family and the technologies of the most effective assistance to the child and family, as well as the involvement of male parents in the upbringing and development of a child with psychophysical developmental disorders.

This article presents the parental movement, namely male fathers, unconditional and indisputable not only to strengthen the influence on the resolution of issues related to the realization of the rights of children with disabilities, but also to influence other male parents of such children. The success of this influence will be evident when the opinions and interests of both women and men are represented in the parenting movement.

It was determined that male parents are the most vulnerable category in families in which a child with psychophysical developmental disorders was born. The essence of the "Conscious Fatherhood" project was revealed, the purpose of which is to identify activist fathers in the South and East of Ukraine and create a platform for communication and sharing the experiences of male activist parents. The authors indicate that the majority of male parents are able to help and, with appropriate resources, help other male parents and families raising a child with psychophysical developmental disorders.

It was established that the majority of male parents are either not involved at all in solving the issues of raising and developing a child or are rarely involved. However, the level of desire and interest of male parents to be involved in such activities exceeds the actual level of involvement. This shows that male parents have a need to communicate with their child, make decisions about upbringing, education, rehabilitation of their own child, help others and increase their own competence level. It has been proven that male parents are interested in increasing their own participation, decision-making and spending more time with their own child with psychophysical development disorders and providing assistance to other families.

Keywords: child with special needs, early intervention, male-father-activists, parenting movement, participatory approach.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні активно розвивається батьківський рух, який опікується родинами дітей, що мають порушення психофізичного розвитку або інвалідність. Цей рух реалізовує та захищає їхні права, в тому числі і через сприяння і підтримки іноземними донорськими організаціями, - велика кількість батьківських громадських організацій (ГО),

ініціативних груп батьків і окремих активістів. Однак, більшість активних учасників цих організацій – жінки. Наприклад, щорічну Конференцію Всеукраїнського форуму «Батьки за раннє втручання» (05-07 червня 2019 року, м. Київ) відвідало тільки троє чоловіків-батьків дітей з порушеннями психофізичного розвитку з 60 учасників; а Стратегічну сесію цього Всеукраїнського форуму, до складу якого входять 100 батьківських громадських організацій з усієї України, лише один.

Розвиток дитини, як і родини в цілому, мають більше шансів на успіх, коли в родині є як мати, так і батько. Виходячи з цього, актуальність і реальність потреби, що існує в насущності формування та активізації батьківського руху, а саме чоловіків-батьків, безумовні та незаперечні не тільки для посилення впливу на розв'язання питань з реалізації прав дітей з інвалідністю, але й для впливу на інших чоловіків-батьків таких дітей. Успіх цього впливу стане очевидним тоді, коли в батьківському русі будуть представлені думки та інтереси як жінок, так і чоловіків.

І якщо жінки (мами) більш відкриті, частіше діляться власною думкою та досвідом, то думки чоловіків (батьків) ми не знаємо. Наприклад, у 2017 році в дослідницькому проєкті в Харківській та Дніпровській областях аналіз проблеми, що існує в наданні послуг для родин, які виховують дітей з особливими освітніми потребами (ООП) за підтримки Представництва Дитячого Фонду ООН (UNICEF) показав, що серед усіх респондентів було тільки дев'ять відсотків чоловіків. Для адвокації змін ситуації родин, що виховують дітей з інвалідністю або порушеннями психофізичного розвитку в українському суспільстві не прийнятно та не ефективно коли лунає тільки жіночий голос. Почути, а далі й донести голос батьків до зацікавлених організацій покликаний проєкт «Відповідальне татівство», звіт про проведення дослідження на базі якого і буде розглядатися далі.

Поява малюка це важлива подія в житті кожної родини, яка кардинально змінює життєвий уклад, доторкаючись до усіх життєвих сфер. Коли дитина здорова і її розвиток є гармонічним, батьки, як правило, можуть впоратися з новими завданнями спираючись один на одного, найближче оточення, систему медичного супроводу, що нині існує. Зовсім інший досвід отримує родина в якій з'являється дитина з порушеннями психофізичного розвитку або ризиками їх виникнення. В такому випадку у дитини є особливі додаткові потреби. Для розвитку у такої дитини здатності вирішувати різноманітні завдання у сфері комунікації, пересування, здобуття знань тощо їй необхідна допомога та підтримка, яка виходить далеко за кордони суто медичного супроводу.

Коли батьки дізнаються про порушення розвитку або ризику виникнення таких порушень своєї дитини вони переживають справжню кризу, дуже сильний стрес. Власні тяжкі переживання часто стають викликом, що

перешкоджає формуванню безпечної прихильності до дитини та їхні сім'ї потребують додаткових зусиль та додаткового часу, щоб їхнє життя та життя їхнього малюка стало максимально схожим на життя однолітків з нормативним психофізичним розвитком. Саме тому останнім часом так багато уваги приділяється дослідженням про те, як впливає поява дитини з особливими освітніми потребами на функціонування родини та технологіям найбільш ефективної допомоги дитині й родині в такій непростій ситуації.

Мета статті – теоретично та емпірично дослідити потреби родин, які виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку та залученість чоловіків-батьків до їхнього виховання та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сім'я для дитини з порушеннями психофізичного розвитку — перше середовище, яке формує її спосіб життя. Батьківська взаємодія є необхідною умовою для всебічного розвитку дитини, особливо дитини, яка має особливі потреби. Але ситуація батьківства особливої дитини часто призводить до вигорання. Вчені Matilda Sorkkila та Kaisa Aunola розглядали фактори ризику батьківського вигорання серед фінських батьків, які виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку та дослідили ключові змінні сімейного фону, що сприяють вигоранню батьків [1].

Результати дослідження Emma Hagqvist, Katja Gillander Gådin та Mikael Nordenmark показують, що у країнах з високим рівнем гендерного рівенства у трудовому житті та підтримкою зайнятості жінок зв'язок між сімейним благополуччям та працею був негативним та сильнішим, ніж у країнах із відносно низьким рівнем гендерного рівенства у трудовому житті та підтримкою традиційних гендерних відносин. Вчені зробили акцент на політиці, що урівнює як ринок праці, так і роботу, виконувану вдома [2].

Здатність дитини брати участь в емоційному житті родини та здатність будувати надійні довгострокові взаємини з дорослими, що про неї дбають, безпосередньо впливає на хід та якість її сенсомоторного та психоемоційного розвитку, а також на процес соціалізації дитини в майбутньому [3].

Медико-психологічні дослідження показали, що розвиток моторики, мовлення та інтелекту дитини знаходяться у прямій залежності від якості турботи та догляду за немовлям (D.N. Stern, 2009). Якість догляду, при цьому, визначається не тільки якістю матеріального забезпечення (одяг, харчування, житло тощо), але і якістю взаємин, чуйності батьків до бажань дитини, і що не менш важливо, якістю взаємин самого подружжя [4].

На жаль, в Україні погрожуюча статистика розлучень. Особливо це стосується сімей, де з'являються діти з порушеннями психофізичного розвитку. Допомогти батькам у вихованні, прийнятті своїх дітей та їхніх особливостей, надати гарний старт у житті такій дитині – саме на це було

спрямовано проєкт. У фокусі – чоловіки-батьки, саме вони найбільш вразливі, проте про їхні потреби ніхто не говорить і не запитує. До груп взаємопідтримки чоловіки найчастіше делегують жінок, від громадської діяльності та адвокації власних прав та потреб чоловіки найчастіше ухиляються.

Однією з національних Цілей Сталого Розвитку України до 2030 року є ціль 10.2 «До 2030 року підтримати законодавчим шляхом та заохочувати активну участь усіх людей в соціальному, економічному та політичному житті незалежно від їхнього віку, гендеру, інвалідності, раси, етнічної приналежності, походження, віросповідання, економічного або будь-якого іншого статусу». Однак, проблема відсутності чоловіків-активістів громадського сектору батьківських організацій, що дбають про родини дітей з порушеннями психофізичного розвитку, опікуються реалізацією їхніх прав, вкрай мало. І даний проєкт покликаний привернути увагу до цієї проблеми [5, 6].

На меті даного проєкту є виявлення батьків-активістів на Півдні та Сході України; створити платформу для комунікації та обміну досвідом чоловіків-батьків-активістів, що має назву «Father'sHUB». На меті цього хабу – почути чоловіків-батьків, надати їм слово, активувати та заохотити до спільної діяльності в громадському секторі з висвітлення питань нагальних для розвитку та соціалізації дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Ми вважаємо, що даний проєкт істотно посилить голос батьків та суспільства у сфері захисту прав родини та дитини та стане прикладом для розповсюдження всією територією України. Дослідження є корисним для представників влади в секторах здоров'я збереження, освіти та соціального захисту та допоможе реформувати систему, що існує, відповідно до останніх наукових звершень, міжнародного досвіду, та досвіду, що було накопичено в Україні. Це дослідження покликано допомогти фахівцям, які надають послуги дітям з порушеннями психофізичного розвитку та їхнім родинам, та батькам, які опікуються питаннями адвокації та лобіюють інтереси родин, які виховують дітей раннього віку з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. Опитування чоловіків-батьків дітей з порушеннями психофізичного розвитку надано в рамках комплексного дослідження, що спрямоване на вивчення потреб родин, що виховують дітей з особливими освітніми потребами в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Полтавській та Харківській областях, а також у місті Київ [7,8]. Загальною метою дослідження виступає: виявлення зацікавленості чоловіками-батьками різнобічними питаннями з розвитку, реабілітації та виховання власної дитини з порушеннями психофізичного розвитку; залученості чоловіків-батьків до рутинних щоденних справ з власною дитиною; залученість і бажання чоловіків-батьків підвищувати свою обізнаність, отримувати практичний досвід від інших і ділитися власним

досвідом батьківства; бажання чоловіків-батьків усебічно допомагати та отримувати допомогу різних видів у спільнотах для батьків дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Дослідження передбачає подальшу розробку і впровадження різноманітних заходів для заохочення чоловіків-батьків до активності щодо питань розвитку і виховання власної дитини з порушеннями психофізичного розвитку. Впровадження заходів у майбутньому сприятиме трансформації системи надання послуг, що існує, та впливу на формування державної соціальної політики, покращення якості та доступності послуг, покращення якості життя дітей з порушеннями психофізичного розвитку та їхніх родин. Завданнями дослідження виступають:

- 1) дослідження кількості часу, який чоловіки-батьки проводять зі своєю дитиною;
- 2) дослідити хто в родині приймає рішення щодо розвитку, виховання, отримання реабілітаційних послуг дитини;
- 3) вивчити обізнаність і рівень задоволеності чоловіками-батьками отримуваними родинною послугами;
- 4) виявити бажання чоловіків-батьків отримувати послуги щодо розвитку, реабілітації, виховання тощо дитини;
- 5) виявити зацікавленість чоловіками-батьками у вивченні власного досвіду інших чоловіків-батьків, які виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку;
- 6) визначити готовність чоловіків-батьків ділитися власним досвідом щодо виховання та розвитку дитини;
- 7) визначити готовність чоловіків-батьків надавати допомогу різного виду родинам, що виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку;
- 8) виявити потреби чоловіків-батьків у отриманні допомоги різних видів від інших.

У опитуванні взяли участь 71 чоловіків-батьків дітей, які мають порушення психофізичного розвитку, що проживають в столиці, обласних центрах, невеликих містах та в об'єднаних територіальних громадах визначених областей.

Дане комплексне дослідження має довідковий характер та засноване на партисипаторному підході. З метою підвищення надійності та обґрунтованості інтерпретацій отриманої інформації були використані різноманітні методи збору та аналізу даних (мал. 1), а саме:

- анкетування чоловіків-батьків дітей з порушеннями психофізичного розвитку;
- глибинні структуровані інтерв'ю з батьками;
- фокус-групові дискусії з батьками;

– експертні структуровані інтерв'ю з представниками профільних міських та обласних департаментів.

Компоненти комплексного дослідження

Мал. 1

Дане дослідження було партисипаторним (participatory research), воно зберігало свою наукову об'єктивність, базувалося на активному залученні батьків дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Консультантами у даному випадку виступили батьки, які отримали базовий тренінг та консультативну підтримку дослідників, у відношенні методів та основних принципів проведення дослідження [9]. Батьки-консультанти, своєю чергою, ділилися ресурсами, знаннями та експертизою, що заснована на особистому досвіді при:

- формулюванні запиту на дослідження;
- обговоренні інструментів дослідження;
- опрацюванні стратегії набору учасників дослідження;
- обговоренні та інтерпретації даних, отриманих в процесі дослідження.

Анкетування чоловіків-батьків включає наступні завдання кількісного опитування чоловіків-батьків дітей з порушеннями психофізичного розвитку:

- вивчення соціально-демографічних та соціально-економічних характеристик родин;
- вивчення доступності та знань щодо послуг, які представляються;
- оцінка рівня задоволеності чоловіків-батьків послугами, що вони отримують та різними аспектами цих послуг;
- оцінка частоти та інтенсивності повсякденних турбот, що пов'язані з вихованням дитини з порушеннями психофізичного розвитку;
- оцінка рівня депресії серед батьків;
- виявлення факторів, що впливають на психічний стан батьків;
- стимулювання до громадської активності.

Глибинні структуровані інтерв'ю та фокус-групові дискусії ставлять перед собою наступні завдання:

- вивчення досвіду батьків за років життя дитини з порушеннями психофізичного розвитку;
- вивчення впливу народження дитини з порушеннями психофізичного розвитку на якість життя батьків та родини;
- аналіз та виявлення основних труднощів щодо отримання необхідних послуг;
- вивчення досвіду внутрішньо сімейних взаємин;
- вивчення потреб батьків щодо різних аспектів послуг, що надаються.

Результати емпіричного дослідження та їх обговорення. У даному дослідженні використовувалися спеціально розроблені анкети, які включали питання щодо демографічних даних, стану здоров'я дитини та досвіду отримання послуг, а також, були проведені фокус-групи та глибинні інтерв'ю [10].

У дослідженні взяли участь 71 учасник. Досліджувану групу склали чоловіки-батьки дітей, які мають порушення психофізичного розвитку або ризик їх виникнення. Дослідження проводилося і було повністю завершено до початку повномасштабного вторгнення військ РФ на територію України. Досліджувані не були учасниками програм з раннього втручання, адже на момент дослідження їхні діти або вже вийшли з віку отримуваної послуги, тобто були старші за чотири роки, або їхні батьки не знали про послуги з раннього втручання в їхньому регіоні і не отримували їх через необізнаність.

Респонденти добиралися за сприяння партнерських громадських організацій, а також за допомогою методу «сніжного кому». До участі були запрошені батьки, які виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку різних нозологій та різних вікових категорій.

У анкетуванні взяли участь чоловіки-батьки, що виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку, у шести областях України: Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Полтавській, Харківській та у місті Києві. Анкетування тривало з жовтня 2020 року по березень 2022 року. Середній вік чоловіків-батьків, які взяли участь в анкетуванні – 38,5 років. У 72% чоловіків-батьків мають вищу освіту. Середній вік дітей, батьки яких взяли участь у дослідженні становить 7,5 років.

Результати опитування показали, що більшість дітей, 48% від загальної кількості опитуваних сімей, є єдиною дитиною в родині та не мають сиблінгів. 40% дітей з порушеннями психофізичного розвитку є другою дитиною в родині, що також складає значну кількість від усієї групи респондентів. Першою дитиною в родині є тільки 8% респондентів і найменший показник у 4% складає група дітей, які є першою дитиною в родині. Результати наочно представлені на схемі (Мал 2).

Дитина з порушеннями психофізичного розвитку в родині

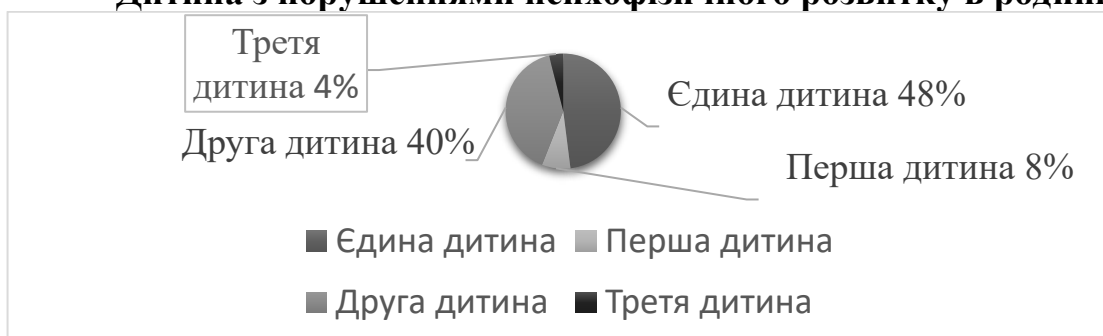

Рис.2

Щодо нозологій порушень психофізичного розвитку серед дітей, чоловіки-батьки яких взяли участь у дослідженні: найбільшу групу займають генетичні синдроми, які складають цілих 38%; далі між собою конкурують і набирають по 21% група дітей які мають розлади аутистичного спектра (РАС) та група дітей, які мають таке порушення центральної нервової системи (ЦНС) як дитячий церебральний параліч (ДЦП). Наступну групу у 8% складають діти, які мають нестійкі порушення інтелектуального розвитку. Найменші показники у 4% між собою ділять порушення зорової функції, порушення мовлення та інші порушення з боку ЦНС. Наочно результати представлені на схемі (Мал 3).

Нозології в досліджуваній групі

Рис.3

Хід проєкту. Упродовж дослідження було проведено семінари-тренінги для батьків та батьківських об'єднань в п'яти містах України. Результати представлені в таблиці (мал.4).

Кількість учасників за містами

Місто	Дніпро	Краматорськ	Полтава	Сєвєродонецьк	Рубіжне
Кількість	14	20	10	13	14

Мал.4

Для взаємодії з респондентами було створено п'ять груп взаємопідтримки батьків у визначених в таблиці містах. Були налагоджені та укріплені «горизонтальні» зв'язки між регіональними платформами Всеукраїнського форуму «батьки за Раннє Втручання». Учасники Харківської регіональної платформи Форуму ГО «Українські Батьки» та БО «Паралельні світи» провели означені заходи у партнерстві з Дніпропетровською регіональною платформою, Донецькою регіональною платформою та Луганською регіональною платформою Форуму. Створені передумови для створення Полтавської платформи Всеукраїнського форуму «Батьки за Раннє Втручання»: виявлено зацікавлені організації, отримано запит на розробку плану впровадження раннього втручання (РВ) в області (на даному заході були присутні 30 держслужбовців та спеціалістів, що надають послуги дітям та їхнім родинам).

Для проведення дослідження було обрано наступні показники:

- 1) кількість часу, який чоловіки-батьки проводять зі своєю дитиною, яка має порушення психофізичного розвитку;
- 2) прийняття рішень щодо розвитку, виховання, отримання реабілітаційних послуг тощо щодо власної дитини з порушеннями психофізичного розвитку;
- 3) обізнаність і рівень задоволеності отримуваними послугами щодо розвитку, реабілітації, виховання дитини з порушеннями психофізичного розвитку з власного досвіду;
- 4) бажання отримувати послуги щодо розвитку, реабілітації, виховання тощо дитини з порушеннями психофізичного розвитку: які саме послуги чоловіки-батьки вважають актуальними та зацікавлені у їх отриманні;
- 5) зацікавленість чоловіками-батьками у вивченні власного досвіду інших чоловіків-батьків, які виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку: обмін практичною інформацією;
- 6) готовність чоловіків-батьків ділитися власним досвідом щодо виховання та розвитку дитини з порушеннями психофізичного розвитку з іншими чоловіками-батьками;
- 7) готовність чоловіків-батьків надавати допомогу різного виду родинам, що виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку;

8) потреби чоловіків-батьків у отриманні допомоги різних видів від інших.

Критеріями оцінювання виступали різні рівні, які співвідносяться у відсотках відповідно.

За кількістю проведеного часу батьками разом із дитиною отримано наступні результати: тільки 35% батьків вважають, що проводять достатню кількість часу спільно із дитиною. Інші 65% батьків вважають, що кількість проведеного із дитиною часу є недостатньою. Наочно результати представлені в гістограмі (мал. 5). Середня зайнятість на роботі чоловіків-батьків складає дев'ять годин і п'ятнадцять хвилин в день, виключаючи вихідні і чоловіків-батьків, які працюють вахтовим методом.

Кількість часу проведеного з дитиною

Рис. 5

Також цікаві результати за окремими позиціями з тестування щодо якості проведеного з дитиною часу. За результатами опитування чоловіків-батьків з'ясовано що 60% з усіх опитуваних вдається сконцентруватися на заняттях з дитиною і приділити свій час цій активності. На думку 20% з усіх опитуваних чоловіків-батьків їхнім дітям нудно і нецікаво займатися, грати або проводити час із батьком. Також, 20% респондентів висловилися про те, що їм самим буває нудно займатися або гратися з власною дитиною. Більш ніж половина, а саме 60% досліджуваних відповіли що їх відривають хатні питання і забирають на себе більшість вільного часу. Також 45% з усіх опитуваних висловилися про те, що їх відривають робочі, службові питання та обов'язки. Усього 5% чоловіків-батьків відриваються на власні хобі та захоплення.

За даними дослідження житловими умовами задоволені 55% респондентів, 45% респондентів виявилися незадоволеними своїми житловими умовами. Щодо місця проживання: найбільша група родин, а саме, 68% опитуваних проживають в умовах квартири, 16% досліджуваних винаймають

житло, тобто, воно є тимчасовим, і 16% респондентів проживають у приватному будинку.

У більшості досліджуваних родин остаточне рішення щодо дитини з порушеннями психофізичного розвитку в родині приймають саме матері, ця група складає 63%, залишок, у 47% закриває група чоловіків-батьків. Отже, у більшості родин рішення щодо такої дитини приймають саме жінки. Наочно результати представлені у вигляді гістограми (мал. 6).

Хто в родині приймає рішення щодо дитини з порушеннями психофізичного розвитку

Рис. 6

Щодо важливості отримання кваліфікованої допомоги було отримано наступні результати: 39% респондентів вважають, що отримані послуги повністю задовольняють потреби дитини. При цьому, тільки 20% чоловіків-батьків змогли оцінити цю потребу з усієї кількості опитуваних. З усіх опитуваних про індивідуальну програму розвитку дитини (ІПР) знають усього 44% чоловіків-батьків, в той час, які інші 66% є невідомими щодо цього питання. Також 36% респондентів пройшли навчання щодо навичок виховання та навчання дитини з порушеннями психофізичного розвитку, що свідчить про зацікавленість чоловіками-батьками цим питанням і наявністю бажання підвищувати власну компетентність.

За результатами опитування чоловіки-батьки обізнані про отримання наступних послуг дитиною або родиною: 100% респондентів знають про проведення комплексної психолого-педагогічної реабілітації, 80% знають про послуги психолога, які отримує родина або сама дитина, 60% досліджуваних знають про проведення логопедичної роботи з дитиною, 40% обізнані про відвідування дитиною лікувальної фізкультури (ЛФК), 30% знають про отримання послуги масажу, 20% респондентів обізнані про медикаментозне лікування дитини і 10% досліджуваних знають про проведення АВА-терапії. Наочно результати представлені в гістограмі (мал. 7).

Отримувані послуги

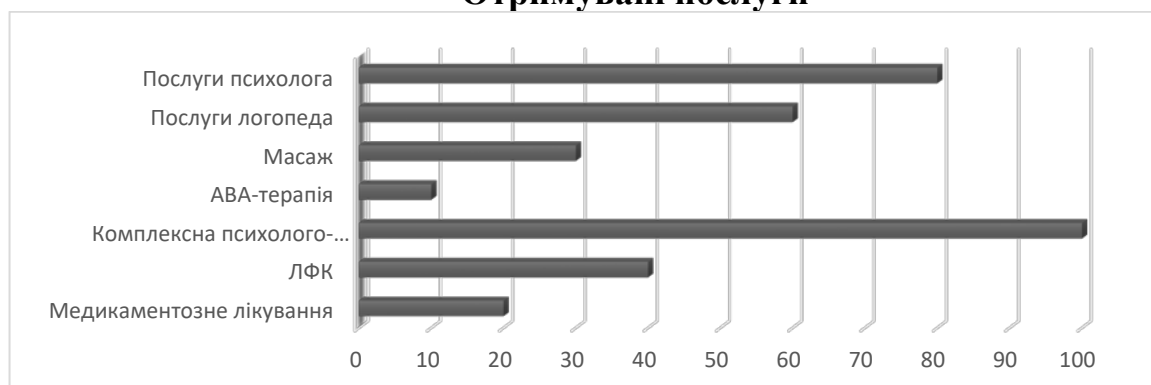

Рис. 7

Усі досліджувані також пройшли опитування про їхні бажання щодо отримання дитиною або родиною інших кваліфікованих послуг, до складу яких увійшли: отримання чоловіками-батьками профільної освіти з питань виховання або реабілітації дитини з порушеннями психофізичного розвитку, відвідування дитиною занять з плавання, відвідування сесій з іпо- або дельфінотерапії, послуги психолога, логопеда, корекційного педагога і масаж. За отриманими даними чоловіки-батьки найбільше зацікавлені у послугах корекційного педагога для дитини, бажання отримувати цю послугу висловили 80% респондентів. Також, істотно зацікавлюють чоловіків-батьків і заняття з плавання для дитини – 50% досліджуваних. 30% респондентів хотіли б отримувати психологічну допомогу і бачать сенс у психологічному консультуванні. Отримання профільної освіти, масаж, іпо- або дельфінотерапія зацікавлюють чоловіків-батьків на одному рівні – по 20% досліджуваних зацікавилися цими активностями. Найменше з усіх послуг чоловіків-батьків зацікавили послуги логопеда, таке бажання висловили усього 10% опитуваних. Наочно результати представлені в гістограмі (мал. 8)

Які послуги хотіли б отримувати

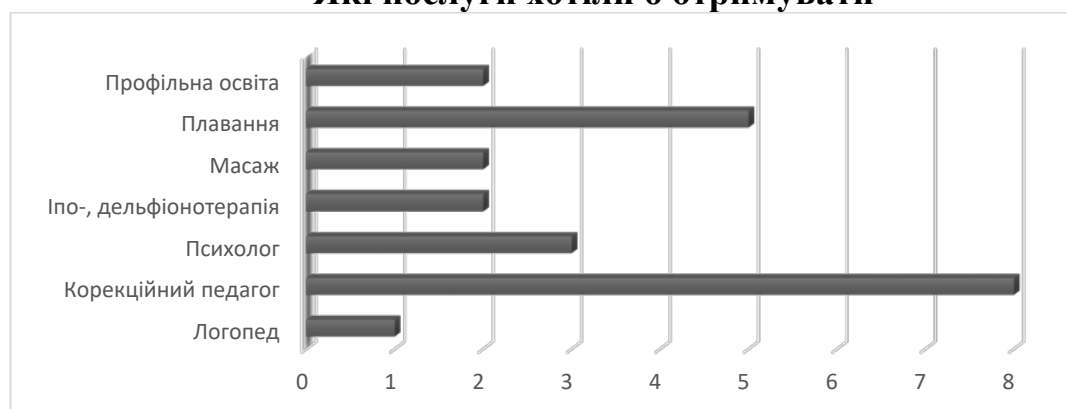

Рис. 8

На жаль, батьки не були поінформовані про наявність інших послуг для дітей з інвалідністю та їх сімей, зокрема про послугу раннього втручання. Також батьки не мали інформації щодо доказовості та рекомендацій щодо цих послуг. Інформацію про послуги отримували здебільшого від інших батьків, а не від фахівців.

У опитуванні щодо важливості обміну досвідом для чоловіків-батьків більшість, а саме 55% респондентів висловили своє бажання отримувати досвід від інших чоловіків-батьків щодо виховання, навчання і реабілітації дітей з порушеннями психофізичного розвитку. 5% досліджуваних відповіли, що не бачать в цьому сенсу. Натомість 30% чоловіків-батьків бажають ділитися власним досвідом і надавати свою підтримку іншим. Детально результати представлені в гістограмі (мал. 9).

Бажання отримувати та ділитися досвідом

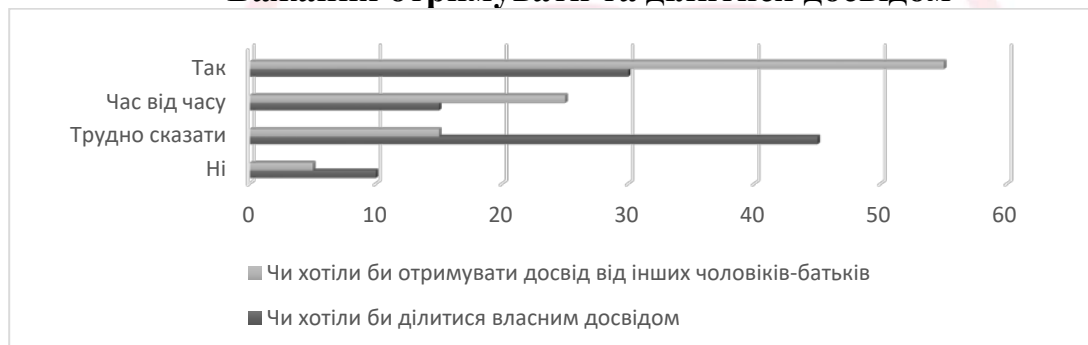

Рис. 9

Для виявлення потреб чоловіків-батьків у допомозі та результатів отримання в минулому такої допомоги були визначені наступні категорії послуг: реабілітація, матеріальна допомога, юридична допомога, допомога у розв'язанні питань з офіційними установами, донорська допомога, доставлення додому харчів тощо, професійні консультації або лекції, допомога у пошуку роботи, допомога у догляді за хворими або старенькими, нагляд за дітьми, допомога з транспортом, виклик лікаря, моральна підтримка або поради, грошова допомога, допомога в хатніх справах, допомога речами або харчами. Детально результати представлені в гістограмі (мал. 10). За отриманими результатами найбільше чоловіки-батьки потребували таких видів допомоги як: реабілітація, нагляд за дітьми, донорська допомога та допомога продуктами харчування або одягом. Високі показники необхідності також спостерігаються серед таких видів допомоги як: матеріальна допомога, юридична допомога, професійні консультації або лекції та моральна підтримка. Щодо отриманих послуг показники розташувалися у такій послідовності: найчастіше чоловіки-батьки отримували таку допомогу як

допомога харчами або речами. Високі показники отриманої допомоги також серед таких видів допомоги як: грошова допомога, допомога у розв'язанні питань з офіційними установами, доставлення додому харчів або одягу.

Потреби у допомозі та отримання допомоги чоловіками-батьками

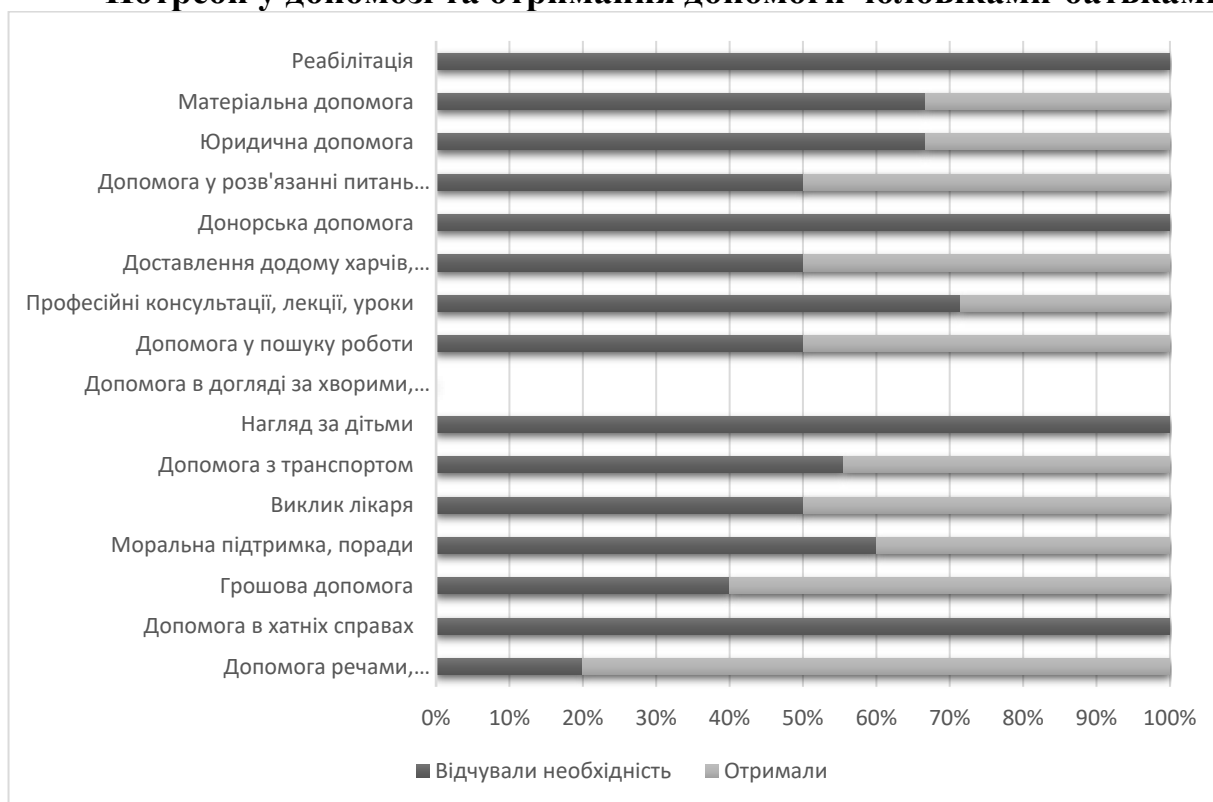

Рис. 10

Визначаючи власну зацікавленість та реально надану власну допомогу іншим чоловіками-батьками, що взяли участь у дослідженні були виокремлені наступні показники: роздавання матеріальної допомоги, надання юридичної допомоги, допомога у розв'язанні питань з офіційними установами, донорство, доставлення харчів або одягу додому, надання професійних лекцій або уроків, допомогу у пошуках роботи, догляд за старенькими або хворими, догляд за чужими дітьми, допомога з транспортом, виклик лікаря, моральна підтримка, грошова допомога, допомога у хатніх справах, допомога речами або харчами. Виходячи з результатів анкетування можна зазначити, що найбільше чоловіки-батьки надавали допомогу з таких показників як: транспортна допомога, моральна підтримка, грошова допомога, допомога у хатніх справах, допомога речами або харчами. Найнижчі показники надання чоловіками-батьками допомоги зафіксовано з наступних показників: роздача матеріальної допомоги, надання юридичної допомоги, донорство.

Чоловіки-батьки допомогли за останній рік

Рис. 11

Також, спостерігається деяка різниця у замотивованості надання допомоги чоловіками-батьками відповідно до соціальних ролей інших людей, яким вони надавали допомогу. Так, найчастіше чоловіки-батьки допомагали друзям, знайомим, родичам та колегам. Найнижчі показники надання допомоги зі сторони чоловіків-батьків отримано за показниками: одна релігійна спільнота, учасники інтернет-спільнот та однодумці. Отже, можна зазначити, що чоловіки-батьки схильні допомагати частіше людям з якими у них сформовано найближчі та довірливі стосунки. Людям, які входять до їхнього найближчого кола спілкування.

Чоловіки-батьки безкорисно надавали допомогу

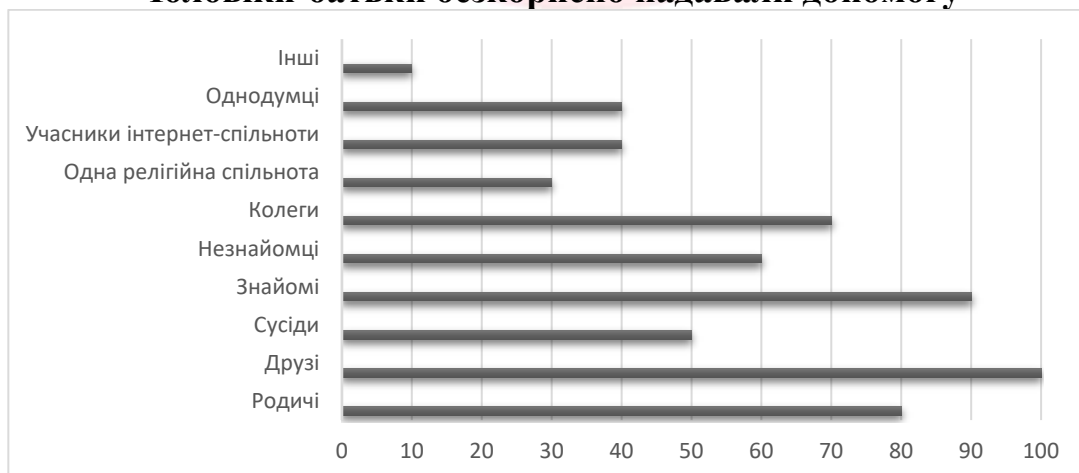

Рис. 12

Отже, в цілому дослідження показує, що чоловіки-батьки мають бажання до збільшення ступеня участі у плануванні послуг для власної дитини з інвалідністю, а також для родини в цілому. Тому, сучасні ефективні послуги для сімей, які виховують дітей з інвалідністю, повинні включати відповідні технології та методики роботи із батьками: можуть надавати як інформаційну консультативну підтримку, так і допомогти побудувати ефективну систему спілкування чоловіків-батьків із власними дітьми, з іншими та налагодити спільне родинне спілкування.

Висновки. Результати проведеного дослідження вказують на реальне положення справ у родинях, що виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку раннього віку, щодо участі й залученості до виконання щоденних завдань з виховання дитини, залученості у розв'язанні питань, що пов'язані з потребами дитини, залучення до допомоги іншим та отримання допомоги для власної родини чоловіками-батьками.

Більшість чоловіків-батьків або зовсім не залучені до розв'язання даних питань або залучаються рідко. Проте, рівень бажання і зацікавленості чоловіків-батьків щодо залученості до такої діяльності перевищує реальний рівень залучення. Що свідчить про наявність у чоловіків-батьків потреби у спілкуванні з дитиною, прийнятті рішень щодо виховання, навчання, реабілітації власної дитини, надання допомоги іншим та підвищення рівня власної компетентності.

Результати проведеного дослідження свідчать про наявність у чоловіків-батьків багатьох складнощів у розв'язанні повсякденних питань із забезпечення родини та саморозвитку, які не пов'язані з тим, що в родині є дитина з порушеннями психофізичного розвитку або з ризиком виникнення таких порушень.

Більшість батьків стикається із труднощами у розв'язанні таких питань як: матеріальне або фінансове забезпечення родини, забезпечення родини харчами або речами, забезпечення родини транспортними засобами, власне професійне та кар'єрне зростання, отримання юридичної допомоги, отримання допомоги у розв'язанні питань з офіційними установами. Розв'язання цих питань не має прямого зв'язку із появою у родині дитини з порушеннями психофізичного розвитку, проте надає негативний вплив на якість життя і задоволеність власним рівнем життя та його якістю чоловіками-батьками. Що, своєю чергою, може впливати вже на кількість та якість проведеного із дитиною часу, емоційний стан чоловіків-батьків, бажання брати участь у будь-яких активностях як пов'язаних, так і не пов'язаних із вихованням та розвитком дитини з порушеннями психофізичного розвитку.

За результатами дослідження очевидно, що більшість чоловіків-батьків здатні допомагати і допомагають, маючи відповідні ресурси, іншим чоловікам-

батькам і родинам, які виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку. За даними опитування було отримано високі показники реагування батьків щодо задоволення потреб інших родин.

Можна засвідчити, що чоловіки-батьки несуть відповідальність за фінансове та матеріальне забезпечення родини, вирішують безліч повсякденних питань щодо задоволення будь-яких потреб власної родини, мають наміри професійно та кар'єрно зростати і набувати особистісного розвитку. Ці активності займають більшість інтересів і часу чоловіків-батьків у повсякденному житті. Проте, чоловіки-батьки зацікавлені у збільшенні власної участі, прийнятті рішень та проведення більшої кількості часу з власною дитиною, наданні допомоги іншим родинам.

Література:

1. Sorkkila, M., Aunola, K. Risk Factors for Parental Burnout among Finnish Parents: The Role of Socially Prescribed Perfectionism. *J Child Fam Stud* 29, 648–659 (2020). <https://doi.org/10.1007/s10826-019-01607-1>
2. Emma Hagqvist & Katja Gillander Gådin & Mikael Nordenmark, 2017. "Work–Family Conflict and Well-Being Across Europe: The Role of Gender Context," *Social Indicators Research: An International and Interdisciplinary Journal for Quality-of-Life Measurement*, Springer, vol. 132(2), pages 785-797, June.
3. Bowlby J.A *Secure Base: Clinical Applications of Attachment Theory*. Front Cover. 1988. 180 p.
4. Stern D.N. (2009) *The First Relationship. Infant and Mother, With a New Introduction*.
5. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1008 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1008-2017-%D1%80> (дата оновлення: 26.10.2022)
6. Указ Президента України №553/2016 «Про заходи, спрямовані на забезпечення додержання прав осіб з інвалідністю». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5532016-20914> (дата оновлення: 09.11.2022).
7. Алексєєва Н.О., Мірошніченко В.В. Аналіз досвіду батьків дітей з особливостями розвитку у Дніпропетровській області України. Матеріали науково-практичної конференції «Концептуальні шляхи розвитку освіти та педагогічної науки». Чернігів. 2022. С. 50-54.
8. Доброва-Крол Н. Раннее вмешательство: Ключевые аспекты и международный опыт. Київ. 2014. 48с.
9. Дослухаючись голосів батьків: Аналіз існуючої системи послуг для родин, які виховують дитину з особливими потребами у віці 0-4 роки, та інноваційної послуги раннього втручання. URL: <http://rvua.com.ua/media/312/ba726b91f25fc47f3b1ef279046719ec.pdf> (дата оновлення: 02.11.2022)
10. Кукурудза Г.В. Психологічна модель раннього втручання : допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку: монографія. Харків. 2013. 224 с.
11. Конвенція про права дитини. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021_1. (дата оновлення: 28.10.2022)
12. Міжнародна класифікація функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я: діти та підлітки (версія): МКФ-ДП. URL: http://moz.gov.ua/uploads/1/5263-dn_20180523_981_dod_2.pdf (дата оновлення: 07.11.2022)

References:

1. Sorkkila, M., Aunola, K. (2020). Risk Factors for Parental Burnout among Finnish Parents: The Role of Socially Prescribed Perfectionism. *J Child Fam Stud*, 29, 648–659 (2020). <https://doi.org/10.1007/s10826-019-01607-1> [in English].
2. Emma, Hagqvist & Katja, Gillander, Gådin & Mikael, Nordenmark (2017). "Work–Family Conflict and Well-Being Across Europe: The Role of Gender Context," *Social Indicators Research. An International and Interdisciplinary Journal for Quality-of-Life Measurement*, Springer, 132(2), 785-797, June [in English].
3. Bowlby, J.A. (1988). *Secure Base: Clinical Applications of Attachment Theory. Front Cover* [in English].
4. Stern, D.N. (2009) *The First Relationship. Infant and Mother, With a New Introduction* [in English].
5. Rozporjadzhennjam Kabinetu Ministriv Ukraïni [Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. (n.d). zakon2.rada.gov.ua Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1008-2017-%D1%80> [in Ukrainian].
6. Ukaz Prezidenta Ukraïni «Pro zahodi, sprjamovani na zabezpechennja doderzhannja prav osib z invalidnistju» [Decree of the President of Ukraine "On measures aimed at ensuring the observance of the rights of persons with disabilities"]. (n.d). www.president.gov.ua Retrieved from <http://www.president.gov.ua/documents/5532016-20914> [in Ukrainian].
7. Alekseeva, N.O., Miroshnichenko, V.V. (2022). Analiz dosvidu bat'kiv ditej z osoblivostjami rozvitku u Dnipropetrovs'kij oblasti Ukraïni [Analysis of the experience of parents of children with special developmental characteristics in the Dnipropetrovsk region of Ukraine]. *Proceedings from: Naukovo-praktychna konferentsiia «Konceptual'ni shljahi rozvitku osviti ta pedagogichnoï nauki» – The Scientific and Practical Conference «Conceptual ways of development of education and pedagogical science»*. (pp. 50-54). Chernigiv [in Ukrainian].
8. Dobrova-Krol, N. (2014). *Rannee vmeshatel'stvo: Kljuचेvye aspekty i mezhdunarodnyj opyt [Early intervention: Key aspects and international experience]*. Kiïv [in Ukrainian].
9. Dosluhajuchis' gosiv bat'kiv: Analiz isnujuchoï sistemi poslug dlja rodin, jaki vihovujut' ditinu z osoblivimi potrebami u vici 0-4 roki, ta innovacijnoï poslugi rann'ogo vtruchannja [Listening to parents' voices: Analysis of the existing system of services for families raising a child with special needs aged 0-4 years and an innovative early intervention service]. rvua.com.ua Retrieved from <http://rvua.com.ua/media/312/ba726b91f25fc47f3b1ef279046719ec.pdf> [in Ukrainian].
10. Kukurudza, G.V. (2013). *Psihologichna model' rann'ogo vtruchannja : dopomoga sim'jam, shho vihovujut' ditej rann'ogo viku z porushennjami rozvitku [A psychological model of early intervention: helping families raising young children with developmental disabilities]*. Harkiv [in Ukrainian].
11. Konvencija pro prava ditini [Convention on the Rights of the Child]. (n.d). zakon.rada.gov.ua Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021_1. [in Ukrainian].
12. Mizhnarodna klasifikacija funkcionuvannja, obmezhenja zhittedijal'nosti ta zdorov'ja: diti ta pidlitki (versija): MKF-DP [International classification of functioning, limitations of life activities and health: children and adolescents (version): ICF-DP]. moz.gov.ua Retrieved from http://moz.gov.ua/uploads/1/5263-dn_20180523_981_dod_2.pdf [in Ukrainian].

УДК 159.923.2

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-444-460](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-444-460)

Миколенко Наталія Валеріївна старший викладач кафедри практичної психології, Київський університет імені Бориса Грінченка, бульвар Ігоря Шамо, 18/2, м. Київ, 02154, тел.: (044) 295-35-40, <https://orcid.org/0000-0002-1438-6034>

Благодир Вадим Олександрович студент другого (магістерського) освітнього рівня, Київський університет імені Бориса Грінченка, бульвар Ігоря Шамо, 18/2, м. Київ, 02154, тел.: (044) 295-35-40, <https://orcid.org/0000-0001-6734-5175>

Курило Анастасія Євгенівна студентка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка, бульвар Ігоря Шамо, 18/2, м. Київ, 02154, тел.: (044) 295-35-40, <https://orcid.org/0000-0002-3249-0767>

ФЕНОМЕН КРИЗИ ЧВЕРТІ ЖИТТЯ ТА ЗАСОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Анотація. У статті розглядається криза чверті життя як феномен, описано особливості її перебігу.

Проведено теоретичний аналіз феномену кризи чверті життя, що є особливо актуальною проблемою в сучасних умовах у зв'язку з російською агресією, коли майже три чверті українців відчують стрес або сильну тривогу. Тривожні та депресивні стани молодих людей, що завершують навчання, розгубленості з приводу свого майбутнього, тільки ускладнюються ситуацією в країні. З іншого боку, незважаючи на популярність проблематики життєвих, і, зокрема, вікових криз, увага науковців саме до цієї кризи є недостатньою, основний наголос робиться на кризах дитинства та підліткового віку, а подальші кризи є менш вивченими.

Проведено аналіз існуючих підходів до вивчення життєвої кризи, з'ясовано психологічний зміст поняття «криза чверті життя», окреслено його часові межі, зроблено спробу виявити ті протилежні тенденції, що виникають на цьому етапі вікового розвитку внаслідок порушення рівноваги між людиною та середовищем, і є джерелом активності, а отже і рушійною силою розвитку на даному етапі. Кризу чверті життя визначено як психологічну перебудову особистості в період 20-30 років, пов'язану з набуттям статусу дорослого, необхідністю взяти на себе відповідальність за своє майбутнє та переосмисленням своїх життєвих прагнень. Ситуацією, що провокує кризу, є

раптове виникнення великої кількості завдань, які треба вирішити і рішень, які необхідно прийняти. Проявами кризи є почуття розгубленості, пригніченості, самотності, нерозуміння оточуючих, страх перед майбутнім, страх не реалізуватися, зазнати невдачі, невизначеність життєвих цілей.

У статті визначено та класифіковано чинники та засоби подолання "кризи чверті життя". На основі теоретичного аналізу проблеми авторами побудовано структурно-функціональну модель кризи чверті життя, а також 3 структурні моделі різних аспектів досліджуваного явища. Обґрунтована теоретична модель засобів психологічного подолання кризи визначає практичну значущість даної статті.

Ключові слова: криза чверті життя, суперечності вікового періоду, життєва криза, вікова криза, засоби психологічного подолання кризи.

Mykolenko Natalia Valeriyivna Senior Lecturer, Department of Practical Psychology, Borys Hrinchenko University of Kyiv, Blvd. I.Shamo, 18/2, Kyiv, 02154, tel.: (044) 295-35-40, <https://orcid.org/0000-0002-1438-6034>

Blagodyr Vadim Oleksandrovyh Student of the second (master's) educational level, Department of Practical Psychology, Borys Hrinchenko University of Kyiv, Blvd. I.Shamo, 18/2, Kyiv, 02154, tel.: (044) 295-35-40, <https://orcid.org/0000-0001-6734-5175>

Kurylo Anastasiia Yevhenivna Student of the first (bachelor) level of higher education, Department of Practical Psychology, Borys Hrinchenko University of Kyiv, Blvd. I.Shamo, 18/2, Kyiv, 02154, tel.: (044) 295-35-40, <https://orcid.org/0000-0002-3249-0767>

THE PHENOMENON OF THE QUARTER-LIFE CRISIS AND MEANS OF OVERCOMING IT

Abstract. This article considers the quarter-life crisis as a phenomenon, describing the peculiarities of its course.

A theoretical analysis of the phenomenon of the quarter-life crisis is especially urgent in the present conditions due to the Russian aggression, when almost three quarters of Ukrainians feel stress or strong anxiety. Anxiety and depression of young people completing their studies, confusion about their future, are only complicated by the situation in the country. On the other hand, despite the popularity of life crisis problems and, in particular, the age crisis, scientists' attention to this crisis is insufficient. The main emphasis is on the curves of childhood and adolescence, and further crises are less investigated.

Analysis of existing approaches of studying the life crisis was done, psychological content of the concept "the crisis of a quarter of life" was identified, its time limits were outlined. An attempt was made to identify the opposite trends that arise at this stage of age development, as a result of the imbalance between man and environment, and is a source of activity, and thus the driving force of development at this stage. The quarter-life crisis is defined as a psychological restructuring of the personality in the period of 20-30 years, associated with the acquisition of the status of an adult, the need to take responsibility for one's future and rethinking one's life aspirations. A situation that provokes a crisis is the sudden appearance of a large number of tasks that need to be solved and decisions that need to be made. Manifestations of the crisis are feelings of confusion, depression, loneliness, misunderstanding of others, fear of the future, fear of failure, uncertainty of life goals.

The article defines and classifies the factors and means for overcoming the "crisis of the quarter of life". On the basis of theoretical analysis of the problem authors built a structural-functional model of the crisis of the quarter life, as well as 3 structural models of different aspects of the investigated phenomenon. The theoretical model of means for psychological overcoming of crisis determines the practical significance of this article.

Keywords: quarter-life crisis, life crisis, age crisis, contradictions of the age period, means for psychological overcoming of crisis

Постановка проблеми. Проблема виникнення життєвих криз особистості є особливо актуальною в сучасних умовах у зв'язку з російською агресією, коли майже три чверті українців відчують стрес або сильну тривогу. Переживання молодих людей, що завершують навчання, розгубленості та тривоги з приводу свого майбутнього тільки ускладнюються ситуацією в країні. З іншого боку, незважаючи на популярність проблематики життєвих криз, на сьогоднішній день і досі існує багатозначність, понятійна нечіткість, відсутність узгодженості щодо показників кризи та способів її психологічного подолання [1]. Найширшим і найуживанішим, таким, що включає до себе усі інші підвиди виступає поняття «життєвої», рідше – «психологічної кризи». Життєва криза визначається складна ситуація чи період життя. Наприклад, Є.О. Варбан під життєвою кризою розуміє різновид складної життєвої ситуації [2], а Т. М. Титаренко - тривалий внутрішній конфлікт з приводу життя в цілому, його сенсу, основних цілей та шляхів їх досягнення [3] або складний період життя, що характеризується зміною ставлення до себе і світу, способу осмислення набутого досвіду та напрямку життєвого шляху [4]. У понятті психологічної кризи акцентується те, що це переломний етап у житті особистості, якісний перехід із одного стану в інший,

а також велика роль при цьому сприймання і переживання цих подій особистістю. Не існує єдиної класифікації життєвих криз. В одних з них життєві і вікові кризи протиставляються як нормативні та ненормативні, в інших - життєві кризи включають в себе вікові як один з видів ([5], [6]). Найчастіше життєві кризи досліджуються як вікові, при цьому основний наголос робиться на кризах дитинства та підліткового віку, а подальші кризи є менш вивченими ([2]).

Криза чверті життя привертає особливу увагу, причому здебільшого молодих дослідників, тому що все більше молодих людей, яким виповнилося 20 років, починають відчувати занепокоєність щодо свого майбутнього. Необхідність її вивчення визначається розповсюдженістю кризи, значущістю її впливу на якість емоційного життя і значущістю впливу здійснених виборів на все подальше життя особистості. Психологічна допомога клієнтам із кризою чверті життя вимагає всебічного аналізу цього феномену, психологічних механізмів та умов його подолання в процесі практичної роботи. Одним з вагомих факторів кризи «чверті життя» якраз і виступає необізнаність молодих людей з явищем кризи чверті життя, що провокує їх замикатися у собі, вважаючи себе безпорадними, замість того, щоб обговорювати це, шукати корисну інформацію і звертатися за допомогою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями кризи життєвої кризи особистості тією чи іншою мірою займалися Е. Еріксон, Т.М Титаренко, П.П. Горностай, Л.Ф. Бурлачук, О.О. Байер, О.А. Будницька, В.В. Доценко., В.Ф. Моргун., Є.О. Варбан та інші. Окремі аспекти кризи чверті життя висвітлюються такими ученими як Е. Еріксон, О. Робінсон, К. Хасслер, Н.П. Кузнецова, Е.Р. Сайфулліна, А.В. Скиданенко, Т.І. Бессонова, Л.Н. Уварова, Шеркозу кизи Бактигул, Д.В. Столбова, В.В. Пономарёв та інші. Водночас оцінка стану досліджуваної проблеми свідчить про те, що на сьогодні вона недостатньо теоретично і практично вивчена, відсутнє цілісне уявлення про шляхи та засоби її психологічного подолання. Кризі чверті життя притаманна певна новизна: незважаючи на свою поширеність, вона є мало вивченою і мало відомою.

Мета статті – поглиблення та уточнення психологічного змісту поняття “криза чверті життя”; дослідження особливостей прояву, психологічних чинників та засобів подолання кризи чверті життя, створення обґрунтованої теоретичної моделі психологічних механізмів його подолання в процесі практичної роботи.

Виклад основного матеріалу. Кризу чверті життя описують як це період в межах 20-25 років, інколи до 27, 30 та навіть 35 роками, у який людина відчуває почуття втраченості, страх перед майбутнім, неясність кар'єрного шляху, самотність і нерозуміння оточуючих. Молода людина починає

усвідомлювати, якими важливими є всі подальші її дії, настає переосмислення багатьох аспектів свого життя. Людина у стані кризи, непокоїться про те, чи правильно обраний напрямок вищої освіти, чи задовольняють її подальші перспективи і чи буде їй цікаво рухатись у вибраному напрямі все життя. Також занепокоєння викликає величезна кількість різних варіантів, які усі здаються доступними, та успіхи однолітків у різних сферах, при цьому немає розуміння, що саме їй подобається, чого хоче саме вона, до чого вона найкраще здібна.

Рання дорослість (від 20 до 40 років) на думку Т.М. Дзюби і О.Г. Коваленко [7], характеризується досягненням особистісної ідентичності та початком продуктивної діяльності, що зумовлює побудову системи міжособистісних стосунків у професійній та сімейній сферах. Центральним новоутворенням цього вікового періоду є професійна компетентність і здатність до сімейних стосунків. Наприкінці етапу, на межі ранньої та середньої дорослості, людина підбиває підсумки і вирішує екзистенційні питання, намагаючись зрозуміти сенс свого життя.

В психологічній літературі можна побачити описи вікових нормативних криз, що за часовими межами перетинаються із кризою чверті життя.

За епігенетичною теорією життєвого циклу Е. Еріксона віку ранньої дорослості відповідає 6-та стадія психосоціального розвитку – період отримання повної соціальної самостійності (20-25 років). Криза, що відповідає цій стадії, називається “інтимність - ізоляція”. За Е. Еріксоном, “новоспечений дорослий” готовий злити свою ідентичність з ідентичністю інших, і за сприятливих обставин він оволодіває інтимністю, набуваючи здатність безкорисливо радіти за іншого, відчувати себе частиною іншого, навчається будувати добрі і теплі відносини у сім’ї, з колегами, з друзями. Якщо ця готовність не знаходить відгуку, тоді формується підозріле ставлення до оточуючих, схильність будувати лише поверхневі контакти і використовувати інших як засіб для задоволення власних потреб [8]. Нездатність встановлювати близькі стосунки призводить до ізоляції, почуття самотності. Ізоляція може супроводжувати особистість протягом усього життя, хоча вона може справляти враження доволі успішної людини зовнішньо. Інколи ізоляція настає через те, що ідентичність є занадто слабкою, щоб витримати єднання з іншою людиною без ризику втратити самого себе. Таке злиття, тобто інтимність, близькість, можливе лише за умови стабільної ідентичності – розуміння, хто я, здатності бути самим собою.

На думку О.Л. Солдатової, на вік ранньої дорослості припадає криза 19-20 років - криза переходу до дорослого життя, детермінована досягненням ідентичності, тотожності себе як сім’янина, чоловіка(жінки), матері (батька), фахівця, громадянина. Наступною за неї є криза 40 років. Новоутворенням і

закінченням кризи переходу до дорослості є досягнення емоційної зрілості [9]. У концепції багатовимірного розвитку особистості В.Ф. Моргуна період молодості (19-30 років) завершується кризою молодості «сім'я, покликання» (27-33 роки), а передує їй криза 18-19 років, що відноситься до юнацького віку – криза юності «покликання» [10]. Більш розповсюдженим є уявлення наявності двох криз протягом періоду ранньої дорослості. У віці ранньої дорослості, приблизно у 23 роки, виникає перша нормативна криза віку дорослості. Вона полягає у тому, що молода людина обирає між "Я-реальним" і "Я-ідеальним" на користь першого. Фантазії, мрії юності відходять на другий план і поступаються місцем активній діяльності молодої людини, яка прагне, щоб у її житті все було унікальне, неповторне і найкраще. Наступна криза у віці ранньої дорослості виникає приблизно у 33 роки. На цей час людина вже має певний життєвий досвід, який допомагає їй зрозуміти, що життя не можна прожити по максимуму, що кожна людина має певні можливості, що існує безліч перешкод та обмежень у досягненні мети. Відбувається корекція планів, які особистість на цей час не реалізувала. Виникає потреба почати життя спочатку, знайти нову роботу, змінити місце проживання, розлучитися або вдосконалюватися у професійному зростанні [11].

Дослідник кризи першої чверті життя О. Робінсон зазначає, що сутністю кризи, яка триває приблизно 2 роки, є те, що молоді люди здійснюють основні життєві вибори (близьких людей та професії) у віці між 20 та 35 роками і цей процес супроводжується почуттями загубленості, страху, самотності сум'яттям, депресією, екзистенційним вакуумом [12], [13]. Однією з причин кризи, на думку вченого є зсув задач, які колись традиційно вирішувались у 20 років (вибір роботи, створення родини, народження дітей) на десятиріччя вперед. Оскільки цей вік припадає на студентство, він вважає правильною тенденцією багатьох університетів займатися супроводом адаптації молодих людей до університету з урахуванням вікових особливостей та пов'язаних із ними можливих ризиків для психологічного благополуччя. Дослідник вважає, що криза може бути позитивним досвідом і призводити до позитивних змін: кращого самоусвідомлення, вирішення проблем та переходу на новий рівень розвитку.

За О. Робінсоном існує два типи криз 25-річного віку: контрольована криза та неконтрольована криза. У стані неконтрольованої кризи молода людина вважає, що незалежно від своїх зусиль не може потрапити до дорослого суспільства. У стані контрольованої кризи молода людина опиняється на шляху, яким не хоче йти, і прийматиме великі рішення про те, чим хоче займатися, а це може бути тривалим і болючим процесом [14].

К. Хасслер [15] звертає увагу на те, що крім усамітнення доволі розповсюдженою реакцією на ситуацію кризи є певна форма заперечення та втечі від реальності – ескапізму, коли молода людина намагається не думати про необхідність змінювати своє життя, залишаючись жити у будинку батьків,

і заповнити своє дозвілля бурхливими розвагами та веселощами. На думку Б.Р. Мандель [16], дана криза також проявляється в тому, що людина відчуває себе старшою, ніж вона є насправді. Відбувається неусвідомлене перебільшення віку, через що з'являються думки, що життя вже прожите, кожен вибір виявився неправильним, щось змінювати у своєму житті страшно, особливо з огляду на те, що зміни можуть принести ще більше проблем. Молодій людині здається, що кожен її вибір, зроблений зараз, потім неможливо буде змінити та виправити. Все здається одночасно можливим і, навпаки, абсолютно недоступним; усвідомлення свободи у всіх своїх рішеннях тішить, але відповідальність за них викликає тривогу.

Проаналізувавши ознаки та прояви кризи чверті життя, ми змогли впорядкувати їх у вигляді класифікації (рис.1).

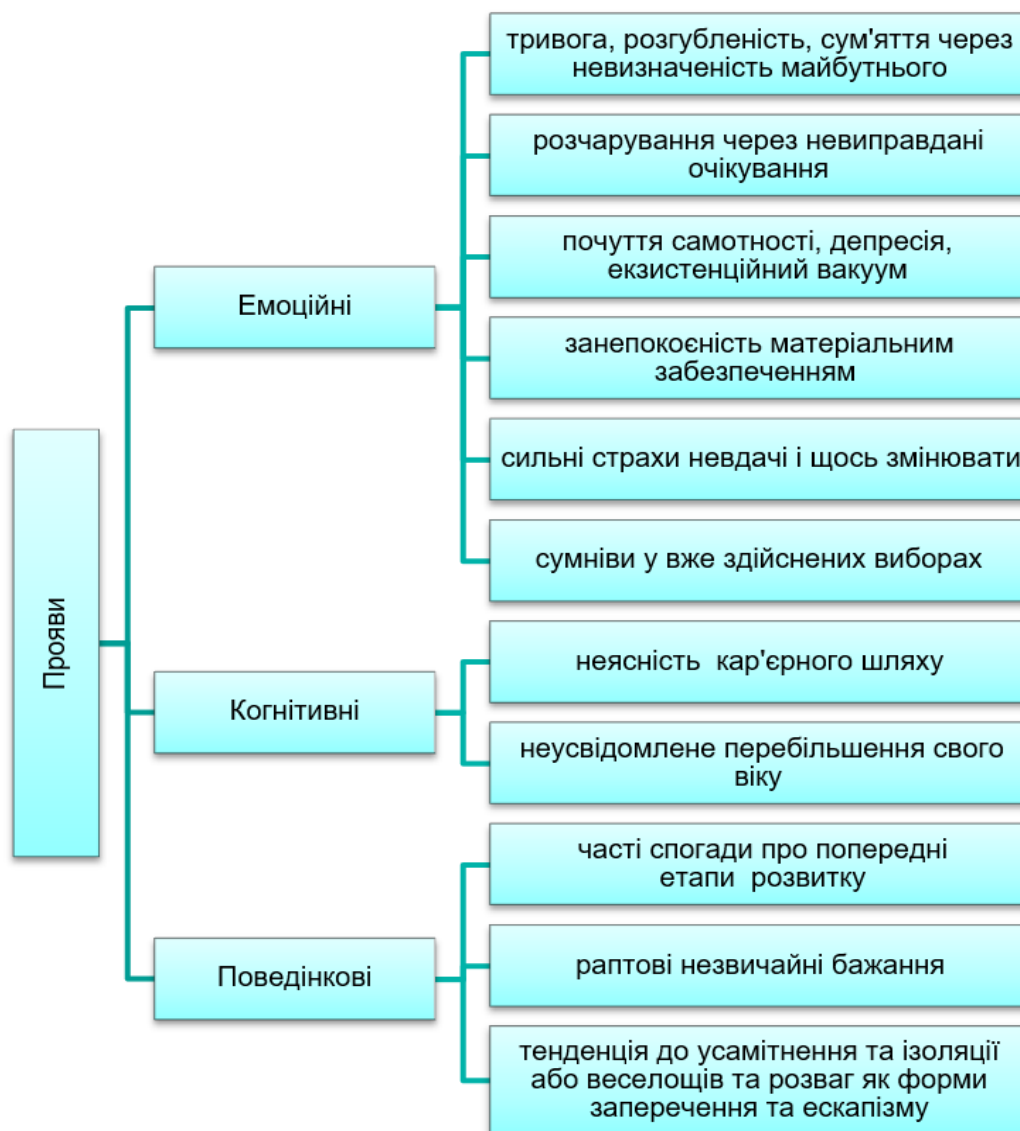

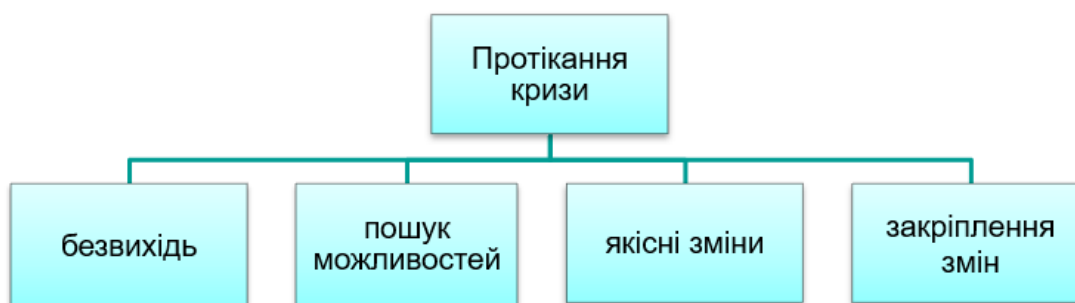
Рис. 1. Прояви кризи чверті життя.

Л.Н. Уварова, Шеркозу кизи Бактигул [17] також вважають, що кризу провокує те, що перед молоді людини раптово постає відразу кілька важливих завдань, розв'язання яких супроводжується страхом помилитися та нести відповідальність за зроблений вибір. Можливостей з одного боку занадто багато, з іншого – бажання й цілі стикаються з перешкодою у вигляді браку знань, умінь та сил працювати над їх реалізацією. Дослідниці виділяють наступні ознаки кризи чверті життя: раптові незвичайні бажання (наприклад, переїзд у абсолютно протилежне середовище); часті спогади про шкільне чи студентське життя; тривога з приводу матеріального забезпечення (житло, їжа, необхідне побутове приладдя тощо); сильний страх невдачі через усвідомлення відповідальності за кожне рішення; відсутність потягу до веселого проведення часу у великих компаніях, бажання побути на самоті; розчарування, пов'язане з не виправданими очікуваннями.

Щодо процесу протікання кризи є періодизація О. Робінсона, який виділяє в кризі чверті життя чотири фази (Рис.2):

- перша характеризується відчуттям безвиході, загнаності у рамки роботи та/або взаємовідносин. Протиріччя цієї фази може бути виражено висловом “працювати нудно і без роботи теж нудно”;
- друга фаза характеризується усвідомленням, що зміни можливі і починає шукати можливості, пов'язані з її інтересами і свій шлях;
- третя фаза – якісні зміни, перебудова життя, усвідомлення молоді людиною, що для неї є важливим, відкидання зайвого;
- четверта фаза: закріплення нових зобов'язань, очікувань та цінностей [14].

Рис. 2. Етапи протікання кризи чверті життя за О. Робінсоном.

Результати проведеного аналізу змісту поняття “криза чверті життя” ми узагальнили у вигляді моделі (рис.3).

У модель ми включили виділені нами внутрішні суперечності цього етапу, тобто суперечності, що виникають у процесі вікового розвитку внаслідок порушення рівноваги між людиною та середовищем, стають

внутрішніми, тобто породжують у самій людині протилежні тенденції і є джерелом активності, а отже і рушійною силою розвитку на даному етапі.

Оскільки визначення кризи чверті життя у психологічній літературі не існує, ми пропонуємо наступне: криза чверті життя – це психологічна перебудова особистості в період 20-30 (інколи до 35 років), пов'язана з набуттям статусу дорослого і відповідальності за своє майбутнє, необхідністю здійснити основні життєві вибори та переосмисленням своїх життєвих прагнень.

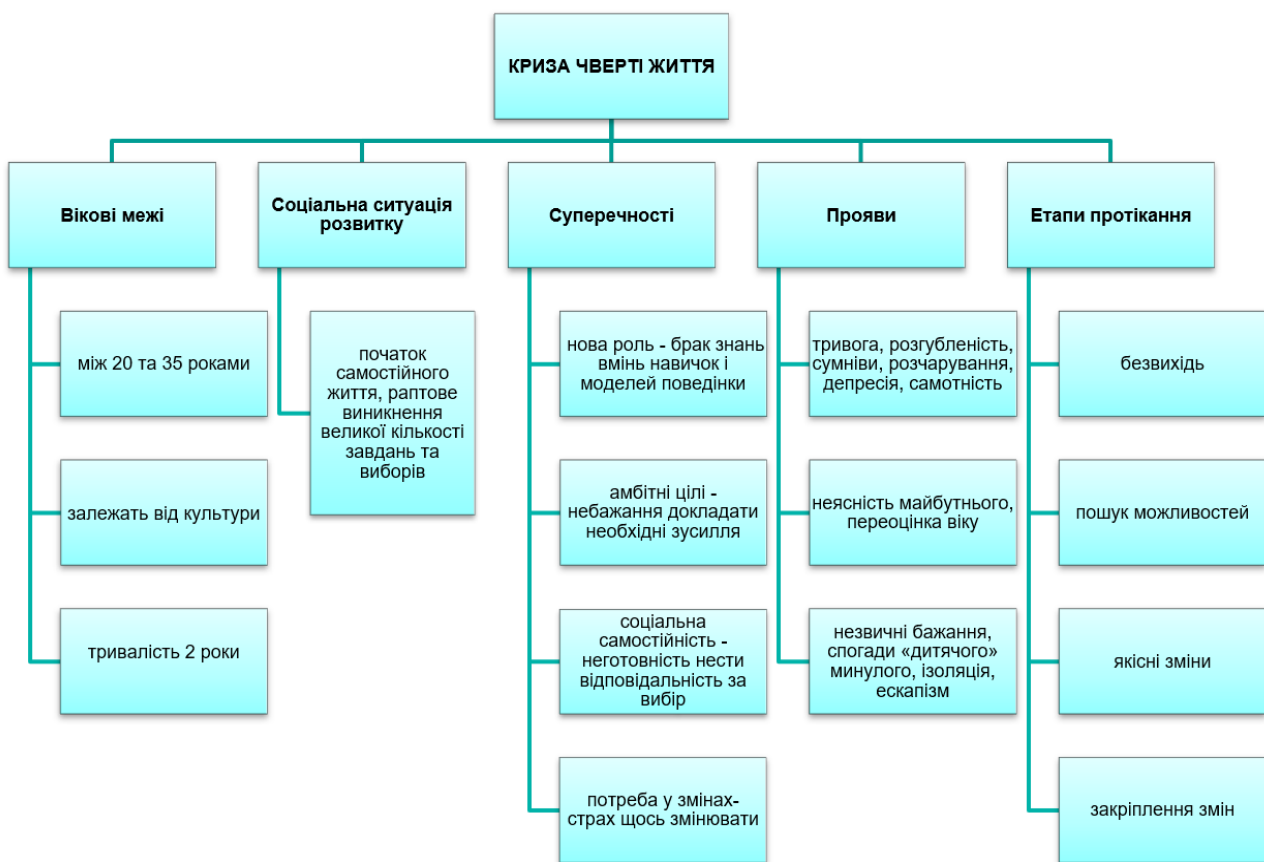

Рис. 3. Модель кризи чверті життя.

Щодо чинників та причин виникнення кризи, існують розрізнені вказівки різних авторів. Л.Н. Уварова, Шеркозу кизи Бактигул [17] причинами виникнення кризи чверті життя дослідники вважають наступні:

- тиск батьків;
- інформаційні технології, які дозволяють бачити певні аспекти особистого життя інших і порівнювати себе з іншими, більш успішними однолітками;
- помилкові переконання, пов'язані з трансльованим ЗМІ культом успішності, яка є у першу чергу фінансовою успішністю.

Д.В. Столбова та В.В. Пономарьов [18] також звертають увагу на чинники тиску з боку батьків та порівняння себе з однолітками та стереотипи успіху, зазначаючи, що з дитинства батьки нав'язують своїм дітям не лише власні ідеали, але й захоплення та смаки. Через це у досить зрілі роки молода людина, не розуміє, що саме їй цікаво, чим вона хоче займатися, і чому її бажання і цілі не відповідають її вмінням. Такі молоді люди входять у доросле життя абсолютно невідповідно, бо життєва ситуація не відповідає їх очікуванням, а також висловленим очікуванням їх батьків. Іншим фактором є схильність молодої людини порівнювати себе з медійними особистостями, зі своїми колегами, знайомими тощо. Це безперечно заважає людині ставати самим собою, а також може викликати невдоволення собою. Стосовно стереотипів успіху, то вчені вказують на вплив не лише ЗМІ, а й літератури, школи, навіть дитячого садочку в цьому відношенні.

Дослідники А.В. Скиданенко та Т.І. Бессонова зазначають, що частими причинами занепокоєння чи стресу у молодих людей є безробіття та вибір кар'єрного шляху. Показники стресу від обов'язків збільшуються в міру зростання цих самих обов'язків і обернено пропорційно величині підтримки, яка їм надається [19]. Ще одним фактором у виникненні кризи стає необізнаність молоді з явищем кризи чверті життя, що провокує їх замикатися у собі, вважаючи свої переживання унікальними, незрозумілими іншим, викликаними їх власною безпорадністю та нездатністю вирішити проблеми і задачі, що перед ними стоять. На противагу цьому, 35-40-річні дорослі, стикаючись із кризою середнього віку, знають, що це нормально, і така криза буває майже у всіх. Вони можуть спокійно обговорювати проблеми та переживання, які відчувають у момент цієї кризи з друзями чи фахівцями, можуть знайти безліч різної інформації щодо цієї кризи та порад, як її подолати.

А.В. Скиданенко та Т.І. Бессонова звертають увагу на культуральні відмінності у протіканні кризи чверті життя. На їх думку, ця криза стала активно проявлятися у молодих людей України та країн СНД лише на початку двохтисячних, а з 2013 року вона стала масовою. На Заході, особливо в Японії та США, ця криза виявилася ще раніше, наприкінці дев'яностих. На їх думку, вікові рамки цієї кризи перебувають десь між 21-28 роками, тобто припадають на вік, коли молоді люди починають вести самостійне життя. Рамки кризи коливаються в залежності від країни та культури. Наприклад, в країнах Західної Європи, прийнято формувати сім'ю після кар'єри, тобто після 28-29 років. В Україні, батьки, які виростили в СРСР, транслюють дітям очікування, що ті одружаться та створять сім'ю або під час навчання в університеті, або відразу після його закінчення. Таким чином на молодих людей впливає одразу дві моделі: одну прищеплює старше покоління, іншу – масова культура, і

слідуючи будь-якій з них, у другій вони будуть вважатися невдахами. Це ускладнює кризову ситуацію для молодих українців, у порівнянні з їх однолітками в багатьох інших країнах світу. Ще однією специфічною обставиною, яка сприяє загостренню кризи молоді зокрема в Україні є неадекватні уявлення та завищені вимоги до оплати праці та швидкості кар'єрного зростання [19].

Н.П. Кузнєцова та Е.Р. Сайфулліна [20] визначають такі причини кризи чверті життя:

- відсутність підтримки у сім'ї;
- тиск із боку близьких, які намагаються реалізуватися через дітей;
- залежність від думки оточуючих, через непевненість у собі та брак розуміння власних почуттів та потреб;
- перехід від індустріального суспільства до постіндустріального, при якому максимально цінується факт успішності;
- культ продуктивності та швидкої самореалізації.

К. Хасслер [15] вважає, що лише 20% людей старших за двадцять і молодших за тридцять років досягли того, чого й очікували до цього віку. Інші 80% вважають, щось йде не так, як вони уявляли, вони не здатні співвіднести свої очікування з реальністю або у них трапилось щось несподіване чи небажане). К. Хасслер також звертає увагу на звичку до миттєвих винагород, коли молоді люди за період навчання у коледжі чи університеті звикають до позитивних підкріплень з боку викладачів, які отримують доволі швидко після тих чи інших навчальних успіхів. Приступаючи до роботи, вони мають такі самі очікування швидкого підкріплення їх успіхів. Крім того, ті з них, хто навчався успішно, очікують одразу особливого ставлення до них як до перспективних і успішних працівників за аналогією до ставлення до них під час навчання.

Проаналізувавши причини і чинники виникнення кризи чверті життя, ми змогли впорядкувати їх у вигляді класифікації (рис.4). Усі можливі фактори ми об'єднали у 4 підгрупи: соціальний тиск (сюди увійшли вплив неспівпадаючих моделей вікових рамок, тиск батьків, культу успішності, ідея безмежності можливостей, що постають перед молодою людиною на початку її дорослого життя); погана орієнтація в реальності і у власній особистості (погане розуміння своїх інтересів, бажань і схильностей, а також здібностей, сильних та слабких сторін; нерозуміння даного періоду свого життя як кризового, причин цієї кризи та її проявів, уявлення про даний етап як такий, що має бути легким та яскравим, найкращим періодом життя, неадекватні очікування щодо оплати праці та темпу кар'єри); брак внутрішньої опори (порівняння себе з іншими, відсутність підтримки і розуміння та іншої опори). Останній чинник – відсутність твердих переконань, досвіду та матеріальної опори (будинок,

фінансові активи, речі-помічники – машина, комп'ютер, цінне обладнання) ми включили, спираючись на те, які види внутрішніх опор існують.

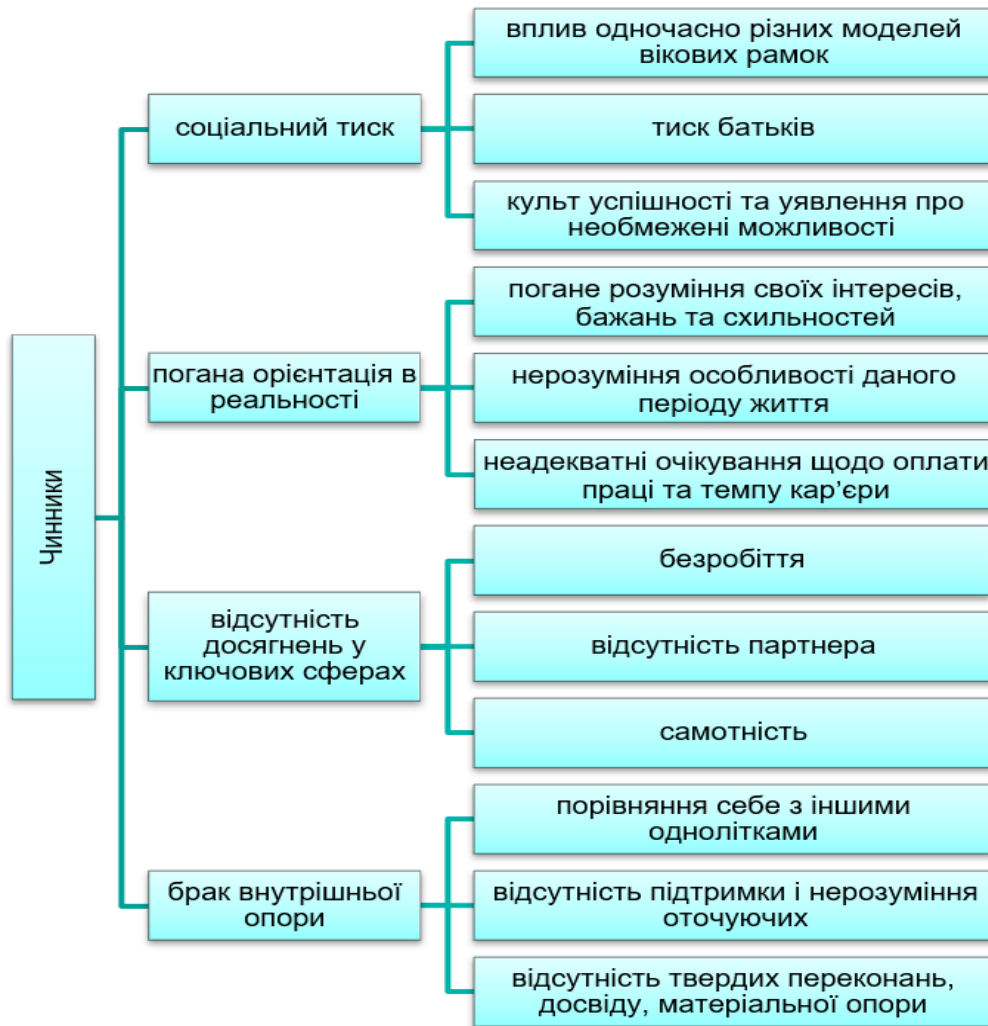

Рис. 4. Чинники кризи чверті життя.

Щодо засобів подолання кризи, то різні дослідники пропонують часто цілі переліки, які у різних авторів частково співпадають. Л.Н. Уварова, Шеркозу кизи Бактигул пропонують наступні шляхи впоратись з кризою чверті життя:

- усвідомити необхідність переосмислення цінностей і власного Я;
- піддавати сумніву стереотипи щодо “обов'язкових” для цього віку досягнень;
- опиратися бажанню порівнювати себе з іншими однолітками;
- ділитися своїми переживаннями з однолітками або старшими людьми, опираючись тенденції до самоізоляції та усамітнення;

- поступово складати плани на майбутнє і поступово вносити зміни у життя;

- розглядати вік ранньої дорослості і вік “спроб та помилок”, опираючись ідеї, що помилки не можна буде виправити у майбутньому [17].

К. Хасслер [15] звертає увагу, що знання способів подолання життєвих труднощів є одним з напрямків психологічної допомоги при кризі чверті життя, і пропонує рекомендації, які мають зробити життя у цьому віці яскравішим:

- проаналізувати власні очікування, визначити запозичені в інших і власні цілі, зосередитися на них; вчитися оцінювати реалістичність планів; щодня робити маленький крок уперед, опираючись бажанню отримати все й одразу;

- прийняти себе такою, якою людина є зараз; навчитися хвалити і цінувати себе та все, що маєте; зупиняти себе при спробах порівнювати себе з іншими, навчитися звертати увагу на власні успіхи; вчитися висловлювати іншим свої думки, побажання і очікування;

- жити, зосередившись на сьогоднішньому дні; привчитися приймати помилки як досвід і аналізувати, чому він навчає;

- приділяти увагу здоров'ю, опиратися депресії за допомогою фізичного навантаження та здорового харчування, уникати занадто довгого сну та безцільного лежання перед телевізором; планувати щось приємне;

- проявляти активність, сфокусуватися на тому, що можете зробити по-іншому зараз; робити щось для інших аби перестати зациклюватися на власному житті.

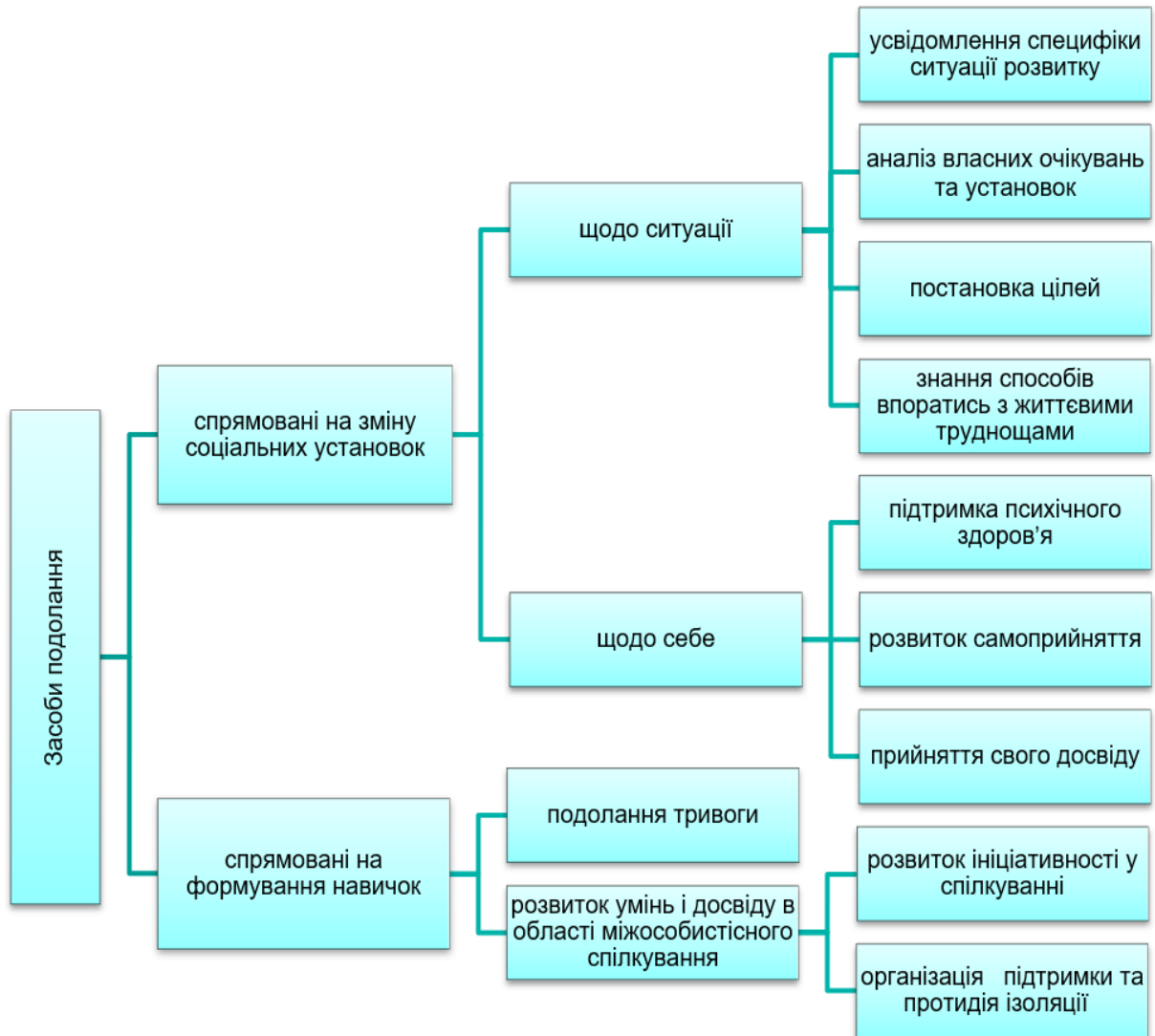
О. Робінсон рекомендує дозволяти собі бути втомленим, відпочивати та лінуватися, бо рішення, прийняті у стані спокою, мають більше шансів бути хорошими. Також дослідник зауважує, що слід вважати усі свої почуття значущими, навіть якщо оточуючі їх знецінюють, називаючи вік від 20 до 30-найкращим, у той час, коли ця частина життя переживається як дуже складна через величезну кількість рішень, які треба у цей час приймати [14].

Н.П. Кузнецова та Е.Р. Сайфулліна [20] визначають методи психологічної допомоги при кризі чверті життя – раціональна психотерапія та тренінг.

Проаналізувавши причини і чинники виникнення кризи чверті життя, ми змогли впорядкувати їх у вигляді класифікації (рис.5). Усі напрямки роботи ми об'єднали у дві основні групи: спрямовані на зміну свідомості (соціальних установок) і на формування навичок. Соціальні установки, які потребують перегляду, стосуються як ситуації соціального розвитку молодої людини, її бачення об'єктивної реальності навколо неї, так і самої себе, необхідності піклування про себе. Навички, які мають бути сформовані, стосуються, на думку авторів, у першу чергу комунікації з іншими людьми. Ми включили

також навички подолання тривоги, оскільки тривога є провідним проявом кризи чверті життя. Методом, який дозволяє змінювати соціальні установки та навчатися новим навичкам є соціально-психологічний тренінг.

Рис. 5. Засоби подолання кризи чверті життя.

Висновки. Криза чверті життя – це психологічна перебудова особистості, пов'язана з початком самостійного життя, і спровокована раптовим виникненням великої кількості завдань і виборів. Криза має емоційні, когнітивні та поведінкові прояви. Основними групами чинників кризи чверті життя є соціальний тиск, погана орієнтація в реальності, відсутність досягнень у ключових сферах, брак внутрішньої опори. Основними групами засобів подолання є зміна соціальних установок щодо ситуації та щодо себе, подолання тривоги, розвиток умінь та навичок міжособистісного спілкування. Соціально-психологічний тренінг може бути ефективним методом

профілактики та подолання кризи чверті життя, оскільки дозволяє реалізувати встановлені шляхи та засоби її подолання.

Література:

1. Доценко В. В. Теоретичні підходи щодо вивчення кризових станів особистості. *Вісник Харківського національного університету. Серія "Психологія"*, 2011, №937. С.73-76.
2. Варбан Є. О. Життєва криза: поняття, концепції та прояви. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*. 2010. Випуск 8. С.120-133.
3. Титаренко Т. М. Життєві кризи: технології консультивання. Перша частина. К.: Главник, 2007. 144 с.
4. Т. М. Титаренко. Криза життєва. *Енциклопедія Сучасної України* / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. Т. 15. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-963>
5. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко. Київ : Агропромвидав України, 1998. – С. 348.
6. Репнова Т. П. Феномен емоційної зрілості і кризи розвитку. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 5. С. 77-79.
7. Дзюба Т. М., Коваленко О. Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. проф. В. Ф. Моргуна. – Полтава : ВД «Слово», 2013. – 172 с.
8. Erikson, E. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: W. W. Norton & Company.
9. Солдатов Е. Л. Структура и динамика нормативного кризиса перехода к взрослости: монография. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. 267 с.
10. Моргун В. Ф. Кризові та еволюційні періоди розвитку особистості від народження до смерті: психологія людської долі. *Єдність педагогіки і психології у цілісному навчально-виховному процесі*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (4-5 квітня 1995 р.) / Зав. ред. А. М. Бойко. Полтава, 1995. С.135–139.
11. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник. Київ : Просвіта, 2001. – 416 с.
12. Robinson O. C. A longitudinal mixed-methods case study of quarter-life crisis during the post-university transition: Locked-out and locked-in forms in combination. *Emerging Adulthood*, 2019, №7(3), 167-179. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/323967290_A_Longitudinal_Mixed-Methods_Case_Study_of_QuarterLife_Crisis_During_the_Postuniversity_Transition_Locked-Out_and_Locked-In_Forms_in_Combination
13. Robinson O. C. *Development Through Adulthood*: Palgrave MacMillan, 2012.
14. Robinson, O.C. *Emerging adulthood, early adulthood and quarter-life crisis: updating Erikson for the twenty-first century/ R. Žukauskiene. Emerging Adulthood in a European Context*. New York, NY: Routledge, Psychology Press, 2015. P.17–30.
15. Hassler C. *20-something, 20-everything: A quarter-life woman's guide to balance and direction*. Novato, CA: New World Library, 2005. 256 p.
16. Мандель Б. Р. Психология развития (детство, юность, молодость): история и проблематика: учебное пособие для обучающихся в системе среднего профессионального образования. Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2018. 406 с.
17. Уварова Л. Н., Шеркозу кызы Бактыгул. Проблема самосознания человека во время кризиса четверти жизни. *Научные исследования XXI века*. No2 (2). 2019. С.621-626. Режим доступу: <http://scientific-research.ru/files/JOURNAL--2--2-.pdf>

18. Столбова Д. В. Пономарёв В. В. Феномен кризиса “Четверти жизни”. *Новые технологии в учебном процессе и производства*. Материалы XVI межвузовской научно-технической конференции / Под ред. Платонова А. А., Бакулиной А. А. Рязань, 2018. С. 488-490.
19. Скиданенко А. В., Бессонова Т. И. Кризис четверти жизни – причины возникновения и система психологической поддержки. *Достижения Вузовской Науки: сборник материалов XXIX Международной научно-практической конференции*. Новосибирск, ООО "Центр развития научного сотрудничества", 2017. С. 63-67.
20. Кузнецова Н. П., Сайфуллина Э. Р. Кризис четверти лет – причины появления и методы оказания психологической помощи. *Общество, педагогика, психология: теория и практика*. Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Чебоксары, 2021. С. 378-380.

References:

1. Dotsenko V.V. (2011). Teoretychni pidkhody shchodo vyvchennia kryzovykh staniv osobystosti [Theoretical approaches to the study of crisis states of the individual]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia "Psykhologhiia" – Bulletin of the Kharkiv National University. "Psychology" series*, 937, 73-76 [in Ukrainian].
2. Varban Ye.O. (2010). Zhyttieva kryza: poniattia, kontseptsii ta proiavy [Life crisis: concepts, concepts and manifestations]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology: Collection of scientific papers of Ivan Ohienko KPNU, Institute of Psychology named after H.S. Kostiuka of the APS of Ukraine, (Vols. 8), (pp. 120-133)* [in Ukrainian].
3. Tytarenko T.M. (2007). *Zhyttievi kryzy: tekhnologii konsultuvannia [Life crises: counseling technologies]*. (Vols. 1). Kyiv: Hlavnyk [in Ukrainian].
4. T.M. Tytarenko. (2014). Kryza zhyttieva [Life crisis]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy – Encyclopedia of Modern Ukraine*. I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskyi, M.H. Zhelezniak et al (Eds.). (Vols. 15). Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, Retrieved from <https://esu.com.ua/article-963> [in Ukrainian].
5. Tytarenko T.M. (Eds.). (1998). *Psykhologhiia zhyttievoi kryzy [Psychology of life crisis]*. Kyiv : Ahropromvydav Ukrainy [in Ukrainian].
6. Riepnova T.P. (2004). Fenomen emotsiinoi zrilosti i kryzy rozvytku [The phenomenon of emotional maturity and the crisis of development]. *Practical Psychology and Social Work – Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*, 5, 77-79 [in Ukrainian].
7. Dziuba T.M. & Kovalenko O.H. (2013). Psykhologhiia doroslости z osnovamy herontopsykhologhi. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv / V. F. Morhun (Ed.). Poltava: VD «Slovo» [in Ukrainian].
8. Erikson, E. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: W. W. Norton & Company.
9. Soldatova E. L. (2007). *Struktura y dynamyka normatyvnoho kryzysa perekhoda k vzroslosti: monohrafiia [The structure and dynamics of the normative crisis of the transition to adulthood: a monograph]*. Chelyabinsk : Yzd-vo YuUrHU [in russian].
10. Morhun V. F. (1995). Kryzovi ta evoliutsiini periody rozvytku osobystosti vid narodzhennia do smerti: psykholohiia liudskoi doli [Crisis and evolutionary periods of personality development from birth to death: psychology of human destiny]. *Yednist pedahohiky i psykholohii u tsilisonomu navchalno-vykhovnomu protsesi – The unity of pedagogy and psychology in a holistic educational process*.: Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (April 4-5, 1995) A. M. Boiko (Eds.). (pp.135–139). Poltava [in Ukrainian].
11. Skrypchenko, O. V., Dolynska, L. V. & Ohorodniichuk, Z. V. et al. (2001). *Vikova ta pedahohichna psykholohiia: navch. posib. [The Age and Pedagogical Psychology: a manual]*. Kyiv: Prosvita, [in Ukrainian].

12. Robinson, O. C. (2019). A longitudinal mixed-methods case study of quarter-life crisis during the post-university transition: Locked-out and locked-in forms in combination. *Emerging Adulthood*, 7(3), 167-179. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/323967290_A_Longitudinal_Mixed-Methods_Case_Study_of_QuarterLife_Crisis_During_the_Postuniversity_Transition_Locked-Out_and_Locked-In_Forms_in_Combination
13. Robinson O. C. (2012). *Development Through Adulthood: Palgrave MacMillan*.
14. Robinson, O. C. (2015) Emerging adulthood, early adulthood and quarter-life crisis: updating Erikson for the twenty-first century. R. Žukauskiene. *Emerging Adulthood in a European Context*, (pp.17–30). New York, NY: Routledge, Psychology Press.
15. Hassler, C. (2005). 20-something, 20-everything: A quarter-life woman's guide to balance and direction. Novato, CA: New World Library.
16. Mandel B. R. (2018). *Psykhohohyia razvytyia (detstvo, yunost, molodost): ystoryia y problematyka: uchebnoe posobyie dlia obuchaiushchykh v systeme sredneho professyonalnoho obrazovaniia [Developmental psychology (childhood, youth, youth): history and issues: textbook for training in the system of secondary vocational education]*. Moscow; Berlin: Dyrekt-Medya [in russian].
17. Uvarova L. N. & Sherkozu kyzy Baktyhul. (2019) Problema samosoznaniia cheloveka vo vremia kryzysa chetverty zhyzny [The problem of self-awareness of the individual during the crisis of the fourth life]. *Nauchnye yssledovaniia XXI veka – Scientific research of the 21st century*, 2 (2), 621-626. Retrieved from <http://scientific-research.ru/files/JOURNAL--2--2-.pdf> [in russian]
18. Stolbova D. V. & Ponomaryov V. V. (2018). Fenomen kryzysa "Chetverty zhyzny" [The phenomenon of the "Fourths of Life" crisis]. *Novye tekhnolohyy v uchebnom protsesse y proyzvodstva – New technologies in the educational process and production: Materials of the XVI interuniversity scientific and technical conference*. Platonova A. A., Bakulynoi A. A. (Eds.). (pp. 488-490). Riazan [in russian]
19. Skydanenko A. V. & Bessonova T. Y. (2017). Kryzys chetverty zhyzny – prychyny voznyknoveniia y sistema psykhohohycheskoi podderzhky [Crisis of the fourth life - causes and system of psychological support]. *Dostyzheniia Vuzovskoi Nauky – Achievements of university science: a collection of materials of the XXIX international scientific and practical conference*. (pp. 63-67). Novosibirsk: OOO "Tsentr razvytyia nauchnoho sotrudnychestva" [in russian].
20. Kuznetsova N. P. & Saifullyna E. R. (2021). Kryzys chetverty let – prychyny poiavleniia y metody okazaniia psykhohohycheskoi pomoshchy [Crisis of the fourth year - causes of its occurrence and methods of providing psychological assistance]. *Obshchestvo, pedahohyka, psykhohohyia: teoryia y praktyka – Society, pedagogy, psychology: theory and practice: Collection of materials of the All-russian scientific and practical conference with international participation*. (pp. 378-380). Cheboksary: YD «Sreda» [in russian].

УДК 159.944:37.091.12

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-461-472](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-461-472)

Оверчук Вікторія Анатоліївна доктор економічних наук, кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології, Донецький національний університет імені Василя Стуса, вул. Янгеля, 4, м. Вінниця, 21050, тел.: (067) 850-11-80, <https://orcid.org/0000-0002-7744-9346>

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі благополуччя особистості в умовах соціальної невизначенності, яка полягає в тому, що психологічна безпека особистості є необхідною умовою її розвитку в процесі життєдіяльності, профілактики психосоматичних розладів і реалізації особистісного потенціалу. Крім того, психологічно захищеною є та людина, яка «будує власне життя в контексті єдності із суспільством, природою, всесвітом, реалізує свої здібності, ідеали та прагнення через систему змістовної регуляції життя, яка готова забезпечити власну безпеку та здоров'я через перетворення небезпек у чинник власного розвитку» [1]. На сучасному етапі розвитку українського суспільства актуальність питання психологічної безпеки людей обумовлена як через військову агресію російських загарбників, так і через непередбачувані наслідки односторонніх, часто гуманістичних криз, через прояви науково-технічного прогресу, інформаційного перенасичення життєвого простору особистості, через численні природні, техногенні та соціальні потрясіння, які стають дедалі складнішими. Потреба в психологічній безпеці завжди була і є одним із найважливіших викликів для людини. Люди завжди страждали і мусили захищатися від різних загроз і небезпек. Проте, якщо в минулому і частково в сучасності їхнє фізичне здоров'я, благополуччя та засоби до існування були під загрозою здебільшого теоретично, зараз кількість загроз і небезпек, що впливають на їхнє психічне здоров'я та психологічне благополуччя, швидко зростає. Авторкою статті доведено, що повномасштабне вторгнення російських військ в Україну негативно вплинуло на загальний стан психологічної безпеки громадян, зокрема на такі складові цього показника, як моральний стан та духовний комфорт. Подальші перспективи дослідження авторки будуть зосереджені на вивченні комплексних інтеграційних підходів до процесу корекції психологічної безпеки особистості.

Ключові слова: психологічна безпека, психологічне благополуччя, військова агресія, моральний стан, духовний комфорт.

Overchuk Victoriia Anatoliivna Doctor of Economics, Candidate of Psychological Sciences, Professor, Head of Psychology Department of Vasyl' Stus Donetsk National University, Yanhelia St., 4, Vinnytsia, 21050, tel.: (067) 850-11-80, <https://orcid.org/0000-0002-7744-9346>

THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL SECURITY OF PERSONALITY UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Abstract. The article is devoted to the actual problem of personal well-being in conditions of social uncertainty, which consists in the fact that the psychological safety of the individual is a necessary condition for its development in the process of life, prevention of psychosomatic disorders and realization of personal potential. In addition, psychologically protected is a person who "builds his own life in the context of unity with society, nature, the universe, realizes his abilities, ideals and aspirations through a system of meaningful regulation of life, who is ready to ensure his own safety and health by transforming dangers into factor of own development" [1]. At the current stage of the development of Ukrainian society, the relevance of the issue of psychological security of people is determined both by the military aggression of the Russian invaders, and by the unforeseen consequences of one-sided, often humanitarian crises, by manifestations of scientific and technical progress, informational oversaturation of the life space of the individual, by numerous natural, man-made and social upheavals that are becoming more and more complex. The need for psychological safety has always been and is one of the most important challenges for a person. People have always suffered and had to defend themselves from various threats and dangers. However, while in the past and partly in the present their physical health, well-being and livelihoods were threatened mostly in theory, now the number of threats and dangers affecting their mental health and psychological well-being is increasing rapidly. The author of the article proved that the full-scale invasion of Russian troops into Ukraine negatively affected the general state of psychological security of citizens, in particular, such components of this indicator as morale and spiritual comfort. Further perspectives of the author's research will be focused on the study of complex integration approaches to the process of correction of the psychological safety of the individual.

Keywords: psychological safety, psychological well-being, military aggression, morale, spiritual comfort.

Постановка проблеми. Проблема психологічної безпеки особистості є актуальною як у професійних, так і в особистих стосунках. З одного боку, професійна діяльність може бути джерелом задоволення, підвищення самооцінки, розширення соціальних контактів, інтелектуального та

емоційного настрою; в цьому випадку людина ефективно виконує свої професійні обов'язки і продовжує професійно розвиватися. Але, з іншого боку, це є причиною стресу та психологічної напруги. Забезпечення безпеки людей є одним із найскладніших та найпопулярніших питань сучасності. Уявна простота повсякденного розуміння цього питання не повинна вводити в оману. Питання безпеки стосується фундаментальних аспектів людського існування; вона має світоглядний, науково-теоретичний і прикладний рівень розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання психологічної безпеки завжди було актуальним та не залишало байдужим науковців, так вагомий внесок у розробку проблеми психологічної безпеки особистості внесли А. Маслоу, А. Брушлинський, Г. Дорофєєва, Б. Єремєєв, Н. Єфімова, Ю. Зинченко, Г. Ложкін, Н. Лизь, А. Кімберг, Т. Краснянська, С. Максименко, К. Нартова-Бочавер, Н. Харламенкова і ін.

Однак, в умовах зростаючої соціальної нестабільності населення України через повномасштабне вторгнення росії, проблема психологічної безпеки особистості вимагає подальших наукових розробок у напрямку набуття, пошуку її дієвих механізмів.

Отже, **метою** нашої статті є дослідження формування психологічної безпеки особистості в умовах військового вторгнення російської орди в Україну.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні немає єдиного трактування терміну «психологічна безпека». В академічних словниках англійської, французької та німецької мов відображено поняття «персональна (особиста) безпека», яке пов'язане зі станом, почуттями, переживаннями людини щодо її поточного становища та майбутніх перспектив. Психологічну безпеку особистості зазвичай розглядають через призму «середовищного підходу», тобто через стрес, викликаний суб'єктивними відчуттями дискомфорту в просторі, середовищі, в якому перебуває людина. Феномену психологічної безпеки присвячено низку досліджень, у яких зроблено спроби розглянути умови її забезпечення з різних позицій [2].

Проаналізувавши значення терміну «безпека», науковці прийшли до висновку, що цей термін у суспільній свідомості менше ототожнюється з «відсутністю загроз», а більше зі станом, власними відчуттями і попереднім досвідом, а також орієнтуючись на досвід інших людей.

Загалом термін «безпека» асоціюється зі станом і відчуттям безпеки, безстрашності або безтурботності, довіри, стабільності. Різні концепції безпеки зосереджені насамперед на людських почуттях і досвіді в поточній ситуації та майбутніх перспективах. Психічну безпеку визначають як стан суспільної свідомості, за якого суспільство в цілому та кожна окрема особа сприймають поточний стан дійсності та життя як відповідний та надійний,

вважаючи, що сьогодні існують реальні можливості для задоволення природних і соціальних потреб громадян і можливості реалізувати впевненість у майбутньому [3]. Психологічна безпека особистості є необхідною умовою для розвитку її функціональних здібностей, профілактики психосоматичних розладів та самореалізації особистості. При цьому особистість, яка досягла психологічної безпеки, – це особистість, яка «формує власне життя в контексті єдності із суспільством, природою, всесвітом, реалізує власні здібності, ідеали та прагнення через створену систему смислової регуляції життя, і готова забезпечити безпеку та зміцнення власного здоров'я, перетворивши небезпеку на фактор власного розвитку» [4].

У дослідженнях з проблеми саморегуляції вольової діяльності людини М.Слюсаревський показав, що регуляція діяльності відбувається не тільки на основі причинно-наслідкового зв'язку, а має складну синтетичну конфігурацію. Саморегуляція в дослідженнях цього вченого визначається як тип внутрішнього стану, рис чи здібностей, що є генетично успадкованими та саморозкриваються шляхом саморефлексії [5]. Ярослав Андрушко, який вивчав концепцію навчання в психології, виявив, що організм діє як цілісна система; отже, стан психологічної безпеки можна розглядати як самостійну мету, кінцевий результат діяльності суб'єкта та як засіб досягнення іншої мети [6]. Усі теоретичні концепції, що вивчають психологічну безпеку, можна поділити на п'ять основних груп:

- Теорії, що пояснюють феномен перевантаження – надлишок інформації або необхідність приймати багато рішень за короткий проміжок часу. Сприйняття стресу залежить від індивідуального рівня адаптації: чим більше відхилень від рівня адаптації, тим сильніший стрес.
- Стрес пов'язаний зі зниженою свободою прийняття рішень і дій. Цей досвід значною мірою визначається культурними нормами, фізичною та психологічною дистанцією, прийнятою в суспільстві.
- Екологічний підхід, розроблений Р. Баркером, пропонує концепцію недостатнього та перенаселеного населення. Перенаселеність, коли ролей менше, ніж людей, створює напругу. Присутність інших людей сприймається негативно.
- Теорії атрибуції припускають, що важливо, як людина пояснює своє роздратування; вона приписує причину стресу іншим людям або обставинам.
- У дослідженнях використовується поняття локусу контролю (індивідуальна стратегія). Причиною стресу є втрата контролю над навколишнім середовищем. Людина відчуває, що не може змінити ситуацію. Місце контролю визначає ставлення до стресової ситуації [7].

У психології часто розглядається питання психологічного захисту. Серед вітчизняних дослідників поняття «механізми психологічного захисту» і «механізми опанування» (копінг-поведінка) розглядаються як найважливіші форми адаптаційних процесів і реагування індивідом на стресові ситуації, що доповнюють один одного. Послаблення психічного дискомфорту здійснюється в рамках невідомленої діяльності психіки за допомогою механізмів психологічного захисту. Копінг-поведінка використовується як стратегія дій особистості, що спрямована на усунення ситуації психологічної загрози. У кожної людини в стресовому стані є своя власна унікальна комбінація ресурсів адаптації, а також власна стратегія поведінки та способи дії в стресогенних ситуаціях. Ця комбінація складає ядро індивідуального стилю боротьби особистості в стресовому стані.

Саме ці чинники формують механізми психічної регуляції подолання стресу і характеризують сутність даного процесу. Ресурси – це все те, що особистість використовує, щоб задовольнити вимоги середовища. Виділяють два великих класи ресурсів:

- особистісні (психологічні) – це навички та здібності індивіда;
- середовищні (соціальні) – ресурси, які відображають доступність для особистості допомоги в соціальному середовищі (інструментальні, моральні, емоційні).

Більш детальна класифікація дозволяє не тільки ідентифікувати конкретні ресурси (наприклад, культурні, політичні, інституційні ресурси), але і визначити їх джерела. Якщо коротко охарактеризувати склад особистих ресурсів, то слід зазначити, що психологічні ресурси включають когнітивні, психомоторні, емоційні, вольові та інші загальнопсихологічні властивості людини. Особистісні ресурси включають різноманітні властивості, риси, установки особистості, що здійснюють вплив на регуляцію поведінки в напружених ситуаціях життєдіяльності і відбиті в якостях самоконтролю, самооцінки, в почутті власної гідності, мотивації, тощо.

Професійні ресурси – це рівень знань, досвіду, індивідуальний стиль діяльності, що дозволяють регулювати професійну поведінку особистості.

Фізичні ресурси визначаються рівнем фізичного і психічного здоров'я і функціональних резервів людини. До цього слід додати значну, часом надзвичайно значиму роль матеріальних ресурсів, які відкривають доступ до інформаційних, юридичних, медичних та інших форм професійної допомоги.

Особистісні та психологічні ресурси є основою для формування стратегій долаючої поведінки. Їх функціональна спрямованість складається або в запобіганні, або в усуненні, або в зниженні стресу, або у відновленні вихідного стану. На різних етапах процесу опанування особистість використовує різні стратегії, іноді навіть комбінуючи їх. При цьому не існує

таких стратегій, які були б ефективними у всіх важких ситуаціях. Якими прийомами користуватися, вирішує сама особистість, виходячи зі своїх індивідуально-психологічних особливостей, життєвого досвіду, оцінки значущості ситуації, що відбувається, та інших факторів.

Психологічну безпеку людини М. Пустовойт сприймає як «певну захищеність свідомості від впливів, які всупереч її волі та бажанню можуть змінити психічні стани, психологічні особливості та поведінку, здатні різко вплинути на людину аж до зміни її життєвого шляху». Вчений відокремлює безпеку психіки людини від маніпуляції її свідомістю. У більшості випадків під маніпуляцією розуміють психічний вплив, який впливає на свідомість людини проти її волі [8]. J. Wang, R. Long, H. Chen & Q. Li розглядають психологічну безпеку особистості, яка визначається рівнем суб'єктивності (перцептивні, когнітивні, емоційні процеси) та об'єктивними факторами – рівнем розвитку середовища [9]. М. Пустовойт визначає безпеку особистості як «формування сукупності правових і моральних норм, соціальних інститутів і організацій, які дозволяють їй розвивати і реалізовувати соціально значущі навички і потреби, не відчуваючи при цьому протидії держави і суспільства» [8]. М. Слюсаревський розглядає структуру психології безпеки у двох аспектах, а саме: психологічна безпека середовища та психологічна безпека особистості. Психологічна безпека середовища в соціальному аспекті визначається як стан середовища, вільний від психологічного насильства у взаємодії людей, що сприяє задоволенню базових потреб в особистісному спілкуванні, створенні еталонної цінності середовища та, відповідно, забезпечення психологічного захисту. При цьому особистість проявляється в здатності зберігати стійкість до деструктивних внутрішніх і зовнішніх впливів у середовищі з певними параметрами, в тому числі травматичними. Дж.Аббас, М. Акил пропонують класифікувати всі небезпеки та загрози за метою, процесом і результатом впливу, рефлексією, сприйняттям, рівнем свідомості, можливостями впливу, структурною організацією, здатністю індивідів протистояти цим загрозам. Поняття психологічної безпеки також використовується у зв'язку з професійною діяльністю особистості. Наукове обґрунтування цієї концепції міститься в дослідницькій роботі Т. Сjuman & О.Nagula, які розглядають питання психологічної безпеки як профілактику нещасних випадків на виробництві, розроблену в рамках виробничої психології.

Нами виокремлено два психологічних визначення: психологічна безпека як безпека навколишнього середовища та психологічна безпека як індивідуально-психологічна якість людини, яка передбачає здатність захищатися від загроз і небезпек. Психологічна безпека людини – це не що інше, як захист її психіки від руйнівних зовнішніх і внутрішніх впливів. Цілком слушним є акцент на тому, що деструктивні впливи можуть бути як

зовнішніми, так і внутрішніми. Загрози і небезпеки можуть впливати на людину ззовні, виходячи з глибини її власної психіки, деформованого життя (у вигляді нав'язаного або самонавіюваного страху, безпідставних соціальних страхів, упереджень, занадто грубих спотворень дійсності та ін.). Психологія безпеки вивчає різні види діяльності людини, пов'язані з небезпекою. Предметами дослідження в цьому напрямі є: психічні процеси, породжені діяльністю, що впливає на їх безпеку; психічні стани особи, що впливають на безпеку її діяльності; особливості особистості, що впливають на безпеку діяльності. Відповідно до точки зору N. Berg, O. Kiviruusu & T. Lintonen, під загрозою психологічній безпеці суб'єкта професійної діяльності розуміється сукупність перешкод у процесі задоволення потреб суб'єкта в діяльності, унікальність яких базується на численних факторах як зовнішнього, так і внутрішнього середовища діяльності суб'єкта [10].

Формування психологічної безпеки особистості включає кілька послідовних етапів, перший з яких полягає в отриманні інформації про рівень безпеки або небезпеки для оточення людини, що виникає в процесі побудови суб'єктивного світогляду. Це феномени навколишньої реальності певним чином структуровані людиною відповідно до її цінностей і потреб та закодовані в індивідуальній свідомості як безпечні чи небезпечні. Відповідно, у людини виникає базове відчуття безпеки або небезпеки власного існування в оточенні, яке, відповідно, визначає напрямок її подальшої діяльності. Почуваючись безпечно, людина переживає такі позитивні емоції, як щастя, натхнення, бажання взаємодіяти з іншими; однак, коли людина відчуває якусь небезпеку, вона може проявляти тенденцію до самоізоляції та відчуження, зосереджуючись на негативних почуттях страху та небезпеки [5].

Психологічна безпека особистості формується із взаємодії та сукупності психічних і перцептивних процесів, які мають певні індивідуальні особливості і, відповідно, передбачають координацію індивідуальних здібностей у контексті вимог навколишнього середовища [11]. Отже, формування психологічної безпеки особистості – це сукупність взаємопов'язаних процесів сприйняття та оцінки середовища, а також «сканування» та виявлення небезпек з боку позиції особистості.

З метою аналізу особливостей та складу психологічної безпеки мешканців тимчасово окупованих територій України, найбільш ефективних напрямів її формування та корекції; дослідження процесу формування та корекції психологічної безпеки особистості, нами було проведене опитування жителів, які перебували на тимчасово окупованих територіях України (Київської, Харківської, Черкаської, Донецької та Луганської областей) в березні 2022 року. В опитуванні взяли участь майже 200 осіб віком 35-45 років, з них 100 жінок і 99 чоловіків. Анкета опитування включала питання щодо:

- оцінки загального рівня психологічної безпеки;
- оцінки рівня окремих компонентів психологічного благополуччя;
- визначення найбільш ефективних напрямків корекції психологічної безпеки особистості.

Досліджувальним було запропоновано визначити важливість окремих категорій опитування у відсотковому співвідношенні від 0% до 100%, після чого розраховувався середній бал по групі.

Проведене опитування дало можливість оцінити стан психологічної захищеності респондентів, зокрема, їхню здатність виявляти стійкість у середовищі з певними параметрами, зокрема психотравмуючими подіями. За результатами оцінювання було визначено один із наступних рівнів психологічної безпеки респондентів:

- стан повної психологічної безпеки (опір особистості зовнішнім і внутрішнім діям);
- відсутність психологічної безпеки (схильність до порушення функціонування особистості, що проявляється в її поведінці та діяльності);
- стан «прихованої» психологічної незахищеності (як можливість переходу в перший і другий стани під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів).

Оцінку проводили у відсотках від найбільш позитивного результату, де 100% — максимально можливий ступінь розвитку показника. Результати опитування засвідчили, що після повномасштабного військового вторгнення фізичне здоров'я респондентів у середньому дещо погіршилося; рівень морального духу значно знизився (з 49% до 21%); а рівень внутрішнього комфорту знизився з 39% до 3%. При цьому спостерігається зростання мотиваційно-ціннісної складової психологічної безпеки.

Дослідження виявило, що для збереження особистісної психологічної безпеки людини особливо важливими для респондентів є такі аспекти, а саме:

- демократизація суспільного життя та формування громадянського суспільства;
- послідовність вирішення соціально-психологічних проблем у рамках культурно-історичного циклу;
- довіра суспільства до різноманітних соціальних інститутів;
- рольова взаємодія та продуктивність у групах;
- регулювання соціальної напруги;
- налагодження соціальних діалогів у суспільстві з метою раціонального регулювання суспільних відносин;

- подолання психотравмуючих наслідків військового конфлікту.

Як показали результати опитування, з точки зору респондентів, найважливішими кроками для корекції рівня психологічної безпеки є прогнозування життєвих перспектив і розвиток навичок зняття емоційної напруги з метою швидкого та глибоко одужати.

Андрушко Я., у своїх наукових працях намагається проаналізувати захисний механізм особистості з точки зору можливості досягнення психологічної безпеки, що базується на здібностях суб'єкта, який формує відчуття подолання певних життєвих перешкод. Науковець пропонує розглядати питання психологічної безпеки з точки зору особистісного зростання та розвитку, у рамках якого необхідно проаналізувати умови, за яких людина може перетворити проблеми на завдання, а потім – на можливості для самоосвіти. Якщо людина сприймає свої перешкоди як можливості, тобто у разі зміни суб'єктивного ставлення до них, вона зміщує акценти від особистісного сенсу проблеми до особистісного сенсу її вирішення [6]. Пустовойт М. описав механізм розкриття потенціалу психологічної безпеки особистості як зміну структури альтернатив у контексті аналізу проблема вибору [8]. У дослідженні психологічної безпеки можна виділити два напрямки: об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктна орієнтація у вивченні психологічної безпеки особистості передбачає розгляд особистості як об'єкта психологічної безпеки в певних умовах. Суб'єктивна спрямованість передбачає розуміння людини як активного суб'єкта забезпечення власної психологічної безпеки і включає: дослідження психологічної безпеки особистості, аспекти формування безпечної поведінки особистості на різних етапах її життя.

На нашу думку, формування психологічної безпеки відбувається в процесі категоризації середовища, створення індивідуальної моделі світу, визначеної людиною у вимірах безпеки/небезпеки в координатах її життєвих почуттів і цінностей, які є актуальними «маркерами» безпеки чи небезпеки. Прийняття існування протилежностей безпеки/небезпеки в житті допомагає підвищити ступінь адаптації людини до загроз і підвищує її потенціал для розвитку та самореалізації [12]. Стратегії особистої безпеки можуть бути продуктивними для різних ступенів, залежно від зрілості та автономності особистості, її здатності реалізувати власний життєвий сценарій відповідно до власних цінностей і цілей. Ефективними практичними засобами підвищення психологічної безпеки особистості є соціально-психологічні заняття, спрямовані на підвищення особистісної суб'єктності, навичок сприйняття та спілкування, самосприйняття, саморегуляції та задоволеності життям, а також толерантності до ризику як виклику для підкорення нового особисті висоти.

Висновки Отже, психологічна безпека особистості (у широкому розумінні) включає:

по-перше, належний рівень теоретичної та практичної підготовки особистості, завдяки якому досягається захист і реалізація її життєво важливих інтересів і гармонійний розвиток, незалежно від інформаційних можливостей особистості;

по-друге, здатність створити умови для гармонійного розвитку та задоволення потреб особистості незалежно від наявності інформаційних загроз;

по-третє, забезпечення, розвиток і використання навколишнього середовища в інтересах особи;

по-четверте, захист від різноманітних загроз.

Дослідження показало, що повномасштабне вторгнення російських військ в Україну негативно вплинуло на загальний стан психологічної безпеки громадян, зокрема на такі складові цього показника, як моральний стан та духовний комфорт. Водночас, слід зазначити, що дослідження не охоплює всіх аспектів цього питання; отже, подальші перспективи дослідження будуть зосереджені на вивченні комплексних інтеграційних підходів до процесу корекції психологічної безпеки особистості.

Література:

1. Hajek, A. & König, H.-H. (2018). The relation between personality, informal caregiving, life satisfaction and health-related quality of life: evidence of a longitudinal study. *Qual Life Res.* 27(5),1249-1251 <https://doi.org/10.1007/s11136-018-1787-6>.
2. Nagasu, M., Kogi, K. & Yamamoto, I. (2019). Association of socioeconomic and lifestyle-related risk factors with mental health conditions: a cross-sectional study. *BMC Public Health.* 19(1),1759 <https://doi.org/10.1186/s12889-019-8022-4>.
3. Шинкар, М. (2021). Психологічна безпека особистості учня. *Наукові записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* том. 32 (71), 1, с.75-76. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.1/13>
4. Afolabi, O. & Baloguna, A. (2017). Impacts of Psychological Security, Emotional Intelligence and SelfEfficacy on Undergraduates' Life Satisfaction. *Psychological Thought,* 10(2), 247–261 DOI:10.5964/psyc.v10i2.226.
5. Слюсаревський М. (2020). Психологічна безпека особистості в онтологічному та гносеологічному вимірах. Післямова до праці, присудженої Державної премії України в галузі науки і техніки. *Наукові студії соціальної та політичної психології,* (45(48)), 7-26. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).138](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).138)
6. Андрушко Я. (2017) *Психокорекція: навч.-метод. посібник.* Львів. 212 стор.
7. Sjuman, T. & Nagula, O. (2018) Психологічна формула безпеки як концептуальна основа формування навичок безпечної поведінки особистості. *Педагогічна освіта: теорія і практика.* Психологія. Педагогіка. Отримано з: <https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/issue/view/27>
8. Sjuman, T. & Nagula, O. (2018) Psychological formula of security as a conceptual basis for the formation of skills of safe behavior of the individual. *Pedagogical education: theory and practice.* Psychology. Pedagogy. Retrieved from: <https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/issue/view/27>
8. Пустовойт М. (2017) Механізми формування психологічної безпеки особистості. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Психологія.* том. 22, 3 (45) Отримано з: <http://psysocwork.onu.edu.ua/old/article/view/135190>

9. Wang, J., Long, R., Chen, H., & Li, Q. (2019). Measuring the Psychological Security of Urban Residents: Construction and Validation of a New Scale. *Frontiers in Psychology*, 10, 2423. DOI: 10.3389/fpsyg.2019.02423
10. Berg, N., Kiviruuu, O. & Lintonen, T. (2019). Longitudinal prospective associations between psychological symptoms and heavy episodic drinking from adolescence to midlife. *Scand J Public Health*. 47(4), 420 <https://doi.org/10.1177/1403494818769174>.
11. Notten, N., Grunow, D. & Verbakel, E. (2017). Social policies and families in stress: gender and educational differences in work-family conflict from a European perspective. *Soc Indic Res*. 132(3),1281-305 <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1344-z>.
12. Hiilamo, A., Shiri, R., Kouvonen, A. & Mänty, M., et al. (2019) Common mental disorders and trajectories of work disability among midlife public sector employees -a 10-year follow-up study. *J Affect Disord*. 247, 66-72 <https://doi.org/10.1016/j.jad.2018.12.127>.

References:

1. Hajek, A. & König, H-H. (2018). The relation between personality, informal caregiving, life satisfaction and health-related quality of life: evidence of a longitudinal study. *Qual Life Res*. 27(5),1249-51 <https://doi.org/10.1007/s11136-018-1787-6>.
2. Nagasu, M., Kogi, K. & Yamamoto, I. (2019). Association of socioeconomic and lifestyle-related risk factors with mental health conditions: a cross-sectional study. *BMC Public Health*. 19(1),1759 <https://doi.org/10.1186/s12889-019-8022-4>.
3. Shinkar, M. (2021). Psychological security of the student's personality. *Scientific notes of TNU named after VI Vernadsky. Series: Psychology. Vol. 32 (71), 1, p.75-76*. DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.1/13>
4. Afolabi, O. & Baloguna, A. (2017). Impacts of Psychological Security, Emotional Intelligence and SelfEfficacy on Undergraduates' Life Satisfaction. *Psychological Thought*, 10(2), 247–261 DOI:10.5964/psyct.v10i2.226.
5. Slyusarevskyy, M. (2020). Psychological security of a person in ontological and epistemological dimensions. An afterword to the work awarded to the State Prize of Ukraine in the field of science and technology. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, (45(48), 7-26. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).138](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).138) [in Ukrainian]
6. Andrushko, Ja. (2017) *Psychocorrection: teaching method. manual*. L'viv. 212 p. Cjuman, T. & Nagula, O. (2018) Psychological formula of security as a conceptual basis for the formation of skills of safe behavior of the individual. *Pedagogical education: theory and practice. Psychology. Pedagogy*. Retrieved from: <https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/issue/view/27>[in Ukrainian]
7. Cjuman, T. & Nagula, O. (2018) Psychological formula of security as a conceptual basis for the formation of skills of safe behavior of the individual. *Pedagogical education: theory and practice. Psychology. Pedagogy*. Retrieved from: <https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/issue/view/27> [in Ukrainian]
8. Pustovojt, M. (2017) Mechanisms of formation of psychological security of the individual. *Bulletin of ONU named after II Mechnikov. Psychology. Vol. 22, 3 (45)* Retrieved from: <http://psysocwork.onu.edu.ua/old/article/view/135190>
9. Wang, J., Long, R., Chen, H., & Li, Q. (2019). Measuring the Psychological Security of Urban Residents: Construction and Validation of a New Scale. *Frontiers in Psychology*, 10, 2423. DOI: 10.3389/fpsyg.2019.02423
10. Berg, N., Kiviruuu, O. & Lintonen, T. (2019). Longitudinal prospective associations between psychological symptoms and heavy episodic drinking from adolescence to midlife. *Scand J Public Health*. 47(4), 420 <https://doi.org/10.1177/1403494818769174>.

11. Notten, N., Grunow, D. & Verbakel, E. (2017). Social policies and families in stress: gender and educational differences in work-family conflict from a European perspective. *Soc Indic Res.* 132(3),1281-305 <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1344-z>.

12. Hiilamo, A., Shiri, R., Kouvonen, A. & Mänty, M., et al. (2019) Common mental disorders and trajectories of work disability among midlife public sector employees -a 10-year follow-up study. *J Affect Disord.* 247, 66-72 <https://doi.org/10.1016/j.jad.2018.12.127>.

УДК 159.942.5:316.613.42

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-473-486](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-473-486)

Пастрик Тетяна Володимирівна кандидат психологічних наук, доцент, в.о. ректора, КЗВО «Волинський медичний інститут», <https://orcid.org/0000-0002-6329-9607>

УПРАВЛІННЯ ХВОРОБОЮ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ОСІБ ІЗ ХРОНІЧНИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ ШЛУНКОВО-КИШКОВОГО ТРАКТУ

Анотація. За даними ВООЗ, захворювання шлунково-кишкового тракту (ШКТ) входять до числа найбільш поширених, займаючи 3-4 місце серед всіх проблем зі здоров'ям. Вони мають масовий характер і притаманні всім віковим групам без виключення. Результати останніх досліджень свідчать про тісний зв'язок захворювань ШКТ із вищою нервовою системою, і про тісний взаємозв'язок емоційної регуляції, управління хворобою й якості життя, пов'язаною з хворобою в отримувачів медичних послуг.

Метою статті є емпіричне дослідження якості життя та управління хворобою особами з хронічними захворюваннями (ШКТ). Вибірку дослідження склали 119 особи, які перебували на стаціонарному лікуванні в гастроентерологічному й проктологічному відділеннях КЗ «Волинська обласна клінічна лікарня». У дослідженні було використано такі методики дослідження: *Управління хворобою та саморегуляція осіб із хронічним захворюванням*, який було адаптовано з опитувальника *Управління здоров'ям та саморегуляція осіб із цукровим діабетом* (Health and Self-Management in Diseases-HASMID), розроблений J. Carlton; *Методика для діагностики якості життя* (М. Фетискин). Результати здійсненого дослідження дають змогу дійти висновків про те, що управління хворобою та якість життя осіб із захворюваннями ШКТ є взаємопов'язаними. Встановлено кореляційні зв'язки між управлінням хворобою та задоволеністю здоров'ям, харчуванням, роботою та відпочинком. Факторна структура ефективного управління хворобою цих осіб представлена трьома компонентами: соціальною взаємодією, рецидивом хвороби та контрольованістю. При цьому найбільші факторні навантаження належать фактору соціальної взаємодії. Це свідчить про важливість соціальної підтримки і родини як найбільш значущих сфер якості життя цих осіб. Це узгоджується із найвищими середньогруповими показниками важливості таких сфер якості життя, як родина і соціальна підтримка.

Ключові слова: управління хворобою, якість життя, отримувачі медичних послуг, хронічні захворювання шлунково-кишкового тракту.

Pastryk Tetiana Volodymyrivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Acting Rector of Volyn Medical Institute, <https://orcid.org/0000-0002-6329-9607>

DISEASE MANAGEMENT AND QUALITY OF LIFE IN SERVICE USERS WITH CHRONIC GASTROINTESTINAL DISEASES

Abstract. According to WHO, the gastrointestinal diseases are among the most frequent diseases, ranking 3-4 among all health issues. They have a mass character and belong to all age groups without exception. The results of recent studies indicate a close relationship between gastrointestinal diseases and the higher nervous system, and a close relationship between emotional regulation, disease management, and disease-related quality of life in health care recipients. The aim of the paper is an empirical study of the quality of life and health management of service users with chronic gastrointestinal diseases. The study sample consists of 119 people who were undergoing inpatient treatment in the gastroenterology and proctology departments of the Volyn Regional Clinical Hospital. The study applies such measures: Health and Self-Management in Diseases-HAS MID questionnaire, developed by J. Carlton; questionnaire for assessment of the quality of life (M. Fetyskin). The results of the research indicate that there is an association between disease management and the quality of life in service users with gastrointestinal diseases. There is an association between disease management and satisfaction with health, nutrition, work, and leisure. The factor structure of effective disease management of these service users is represented by three components: social interaction, disease relaps, and controllability. At the same time, the largest factor loads belong to the factor of social interaction. This finding indicates the importance of social support and family as the most significant spheres of the quality of life of these service users. This is consistent with the highest indices of significance of such areas of quality of life as family and social support. The study has an important practical implication, namely developing a psychoeducational program for relatives and healthcare staff who interact with service users with chronic gastrointestinal diseases.

Keywords: disease management, quality of life, service users, chronic gastrointestinal diseases.

Постановка проблеми. За даними ВООЗ, захворювання шлунково-кишкового тракту (ШКТ) входять до числа найбільш поширених, займаючи

3-4 місце серед всіх проблем зі здоров'ям. Вони мають масовий характер і притаманні всім віковим групам без виключення [8]. Результати останніх досліджень свідчать про тісний зв'язок захворювань ШКТ із вищою нервовою системою, і про тісний взаємозв'язок емоційної регуляції, управління хворобою й якості життя, пов'язаною з хворобою в отримувачів медичних послуг [13].

Для того, щоб зрозуміти як якість життя пов'язана з управлінням хворобою, важливо визначити концептуальні межі управління хворобою та саморегуляції осіб із хронічними захворюваннями. Поняття управління здоров'ям / хворобою походить від сучасних досліджень, присвячених інноваційним технологіям, які може застосувати індивід для одужання чи підтримання здоров'я [9].

Американська психологічна асоціація тлумачить управління хворобою як систему психологічних втручань з метою підтримки здоров'я пацієнта із конкретним медичним діагнозом [5]. Розвиток поняття управління здоров'ям/хворобою зумовлено низкою чинників. По-перше, збільшення кількості населення із хронічними хворобами, які не передбачають одужання, а максимальну підтримку якості життя із цією хворобою. До таких хвороб належать хвороби ШКТ, які окрім медикаментозного лікування передбачають також прижиттєве дотримання дієти, що значно впливає на психологічне благополуччя цих осіб.

Результати останніх досліджень свідчать про те, що хвороби ШКТ нерозривно пов'язані з нервовою системою. Зокрема порушення в кишково-мозковій віссі призводять до таких фізичних і психічних захворювань, як синдром подразненого кишківника, депресія, хвороба Альцгеймера та розлади аутичного спектру [11]. Захворювання ШКТ ускладнюються тим, що окрім фізичних симптомів в особи відбувається значне погіршення функціонування у різних сферах життя, в соціальній взаємодії зокрема через необхідність дотримуватися певного режиму поведінки й харчування. Такі обмеження призводять не лише до скорочення важливих соціальних контактів, а й до часткової або повної непрацездатності особи. Таким чином, особи із хронічними захворюваннями ШКТ потребують особливої психологічної підтримки, оскільки вона сприятиме покращенню самопочуття цих осіб.

По-друге, розвиток первинної ланки охорони здоров'я у розвинених країнах світу та скорочення випадків госпіталізації при хронічних захворюваннях передбачає високу активність особи у регулюванні свого способу життя та покращення його якості. Як зазначає R. Cregg, немає сенсу повертати отримувачів медичних послуг в ті умови, в яких вони захворіли [4].

Тому важливо саме на первинній ланці із залученням родини забезпечити високу якість життя отримувачу медичних послуг.

Якість життя – це сукупна категорія сучасної психології, яка відповідно до парасолькового принципу, охоплює низку життєвих сфер людини. У нашому дослідженні ми обрали методику якості життя, запропоновану М. Фетискіним, оскільки ця методика охоплює 14 сфер, важливих для осіб із хронічними захворюваннями ШКТ, зокрема харчування, здоров'я, психологічне благополуччя, соціальна підтримка і т. ін. яка широко досліджується у сучасній психології здоров'я та пов'язується із психологічним благополуччям особистості [1].

Результати теоретичного аналізу свідчать про те, що зарубіжні дослідники у галузі клінічної психології часто ототожнюють якість життя і психологічне благополуччя особи із хронічним захворюванням [4; 5]. Одне із найпоширеніших визначень якості життя – це благополуччя людини, яке досягається в результаті збалансованого поєднання негативних і позитивних аспектів життя, і нейтралізації негативних впливів на життєві сфери [1].

Для уникнення термінологічної плутанини у нашому дослідженні ми послуговуємося визначенням якості життя як духовної й матеріальної комфортності, зокрема якість життя включає фізичне здоров'я, родину, освіту, роботу, достаток, релігійні переконання, екологічну ситуацію у місці проживання. Важливо розмежовувати якість життя і стандарти життя, адже останнє є економічним, а не психологічним терміном. Також ми чітко розводимо поняття якості життя – як збірне поняття та якість життя, пов'язану із хворобою.

Незважаючи на наявність досліджень з проблеми якості життя, пов'язаної з хворобою, якість життя й управління хворобою отримувачів медичних послуг із захворюваннями ШКІ не отримало комплексного висвітлення у науковій літературі. Цим визначається актуальність нашого дослідження.

Метою статті є емпіричне дослідження якості життя ц управління хворобою особами з хронічними захворюваннями ШКТ.

Вибірку дослідження склали 119 особи, які перебували на стаціонарному лікуванні в гастроентерологічному й проктологічному відділеннях КЗ «Волинська обласна клінічна лікарня». Після отримання згоди на дослідження і заповнення бланків опитувальників, відбулося остаточне формування вибірки у кількості 118 особи. 1 особа не повністю/некоректно заповнила бланки опитувальників, відповідно ці дані не були використані у дослідженні. При діагностиці сприйнятої ЕЕ з боку сім'ї досліджуваним надавалася інструкція уявити члена родини, який контактує із ними щонайменше 10 годин щотижня.

У дослідженні було використано методи і методики дослідження відповідно до означеного предмета і мети.

1. *Управління хворобою та саморегуляція осіб із хронічним захворюванням*, який було адаптовано з опитувальника *Управління здоров'ям та саморегуляція осіб із цукровим діабетом* (Health and Self-Management in Diabetes-HASMD), розроблений J. Carlton [3]. Вибір цього опитувальника обумовлений думкою про те, що цей опитувальник може широко використовуватися для вивчення осіб, захворювання яких потребують тривалого дотримання дієти. Зокрема опитувальник управління хворобою J. Carlton дає шлях для ґрунтовного вивчення впливу захворювання на чотири аспекти якості життя: контроль, труднощі, пов'язані із захворюванням, стрес та підтримка, а також високою надійністю і економністю у використанні. Невелика кількість запитань і нескладне використання опитувальника є особливо важливим в умовах клінічного дослідження. Опитувальник має високу надійність та валідність у вибірках осіб із тривалим дотриманням дієтичної харчової поведінки. Опитувальник містить 8 пунктів, які відповідають таким субшкалам: настрої, гострі напади хвороби, втомлюваність, соціальне обмеження, контроль, труднощі, стрес, соціальна підтримка; та оцінюються шкалою від 1 до 4, де 0=ніколи, 1=деколи, 2=зазвичай, 3=завжди. Максимальний бал за опитувальник становить 24, та означає низьку саморегуляцію і низький контроль за станом здоров'я, та відповідно низьку якість життя. Опитувальник містить зворотні твердження, відповідно із зменшенням балів якість зазначених сфер покращується. Встановлено значущі кореляційні зв'язки між кожним пунктом опитувальника та загальним балом, коефіцієнт альфа Кронбаха становить <0.712 для усіх пунктів опитувальника. Таким чином, опитувальник має високі показники надійності і валідності.

2. *Методика для діагностики якості життя* (М. Фетискин), яка містить такі шкали: матеріальне забезпечення, житлові умови, родина, харчування, кохання, дозвілля, становище у суспільстві, духовні потреби, здоров'я, які оцінюються досліджуваними за шкалою від 0 до 100. Вибір методики обумовлений тим, що у сучасних дослідженнях підкреслюється зв'язок між ефективним управлінням хворобою і якістю життя [1]. Також результати останніх досліджень вказують на те, що у випадках хронічних хвороб важливим показником самопочуття осіб із діагнозом є не одужання, яке часто є неможливим, а саме рівень якості життя, пов'язана із хворобою, що й є маркером успішного лікування. У цих працях також зазначається, що за сучасною тенденцією якість життя осіб із хронічними захворюваннями пов'язана із ставленням до них їхніх родичів та медперсоналом [13]. Таким чином, досліджуючи якість життя за запропонованими шкалами, можна

визначити прояви різних аспектів якості життя відповідно до рівня емоційної експресивності як виду ставлення родини / медперсоналу до осіб із хронічними захворюваннями.

Результати дослідження.

У таблиці 1 відображено середньогрупові показники і стандартне відхилення якості життя осіб із хронічними захворюваннями ШКТ.

Таблиця 1

Середньогрупові показники та стандартні відхилення якості життя осіб із хронічними захворюваннями ШКТ

№ з/п	Шкали якості життя	Середньогрупові значення (в балах) (M±SD)
1	Соціальна підтримка	85,00±24,10
2	Родина	72,29±31,74
3	Харчування	65,25±29,08
4	Життя	66,36±23,04
5	Кохання, сексуальні почуття	61,86±40,38
6	Становище в суспільстві	63,56±23,56
7	Житло	63,05±31,37
8	Здоров'я рідних	62,80±26,50
9	Робота	59,83±34,07
10	Власне здоров'я	55,31±26,73
11	Духовність	56,10±27,24
12	Гроші	54,07±24,12
13	Благополуччя	52,80±26,89
14	Відпочинок	48,56±30,50
15	Якість життя	59,66 ±19,98

Як видно з таблиці 1, з усіх сфер якості життя досліджувані найвище оцінили сфери соціальної підтримки і взаємодію з родиною. Примітно, що не зважаючи на високо оцінені сфери соціальної взаємодії, найменш розвиненими аспектами є організація власного відпочинку та стан благополуччя загалом. Також важливо відмітити, що переважна більшість сфер є в діапазоні – 50-65%, що свідчить про посередній рівень якості життя отримувачів медичних послуг.

Цікавим результатом є те, що в умовах розвинених сфер, пов'язаних із ставленням родини до особи із захворюваннями ШКТ, доволі розвинутою є також сфера харчування. Можемо припустити, що за умови родинної підтримки, дотримання прижиттєвої дієти не є виснажливим для

представників нашої вибірки. Найменш розвиненими сферами, як показує дослідження, є сфери психологічного благополуччя та відпочинку. Важливим, на наш погляд, є розуміння того, що ці сфери не пов'язані із впливом симптомів захворювань ШКТ, адже ця методика не діагностує якість життя, пов'язану із хворобою. Вважаємо, що сфери життя залежать від ефективного управління хворобою цих осіб, адже організація власного відпочинку та психологічне благополуччя залежить від інших чинників.

Враховуючи той факт, що у дослідженнях часто ототожнюється якість життя і благополуччя, вважаємо за потрібне чітко розвести ці поняття. На думку К. Ryff, модель благополуччя включає шість окремих компонентів позитивного психологічного функціонування [12]. Ця модель відображає позитивне сприймання й оцінювання власної особистості і свого життя (самоприйняття), відчуття постійного зростання та розвитку особистості (особисте зростання), переконання, що життя має ціль і зміст (мета в житті), якісні стосунки з іншими (позитивні стосунки з іншими), здатність відповідально ставитися до свого життя та навколишнього світу (оволодіння оточуючим світом), а також відчуття самовизначення (автономія).

Найпоширенішим критерієм благополуччя з багатьох позицій є відчуття власної цілісності та завершеності, незважаючи на існуючий діагноз. Саме позитивне самоприйняття є важливим фактором психічного здоров'я, що також, на наш погляд, нерозривно пов'язаний із ефективним управлінням власною хворобою. Таким чином, вважаємо, що позитивне самоприйняття є важливим чинником високої якості життя отримувачів медичних послуг.

Фактор позитивних стосунків з іншими нерозривно пов'язаний із соціальною підтримкою отримувачів медичних послуг. У багатьох теоріях ідеться про важливість теплих, довірливих міжособистісних стосунків. Здатність любити вважають центральним компонентом психічного здоров'я та високої якості життя. Це узгоджується із важливістю цієї сфери наших досліджуваних, зокрема сфера кохання посідає восьму позицію із п'ятнадцяти.

Результати дослідження за методикою якості життя свідчать про важливість сімейної атмосфери для підтримки якості життя осіб із хронічними захворюваннями, і доцільність вивчати ефект емоційної експресивності як ставлення до осіб із діагнозом на їхнє благополуччя. Водночас ця методика не дає змогу, з'ясувати причини недостатнього благополуччя, які пов'язані з різними аспектами хвороби.

Заглибитися в особливості впливу хвороби на якість життя дає змогу діагностика управління хворобою та саморегуляція осіб із хронічними захворюваннями ШКТ. Для виділення найбільш значущих факторів управління хворобою та саморегуляції осіб із хронічними захворюваннями ШКТ, було здійснено факторний аналіз головних компонент (Principle

Component Analysis) усіх субшкал методики HASMID: настрої, гострі напади хвороби, втомлюваність, соціальна обмеженість, контроль, труднощі, стрес, соціальна підтримка. Аналіз головних компонент з процедурою обернення здійснювався на вибірці 118 осіб – отримувачів медичних послуг із захворюваннями ШКТ. Визначення коефіцієнту Kaiser-Meyer Olkin свідчить про адекватність вибірки та її придатність до здійснення факторного аналізу (КМО=0,594). З рисунку 2 видно, що оптимальна кількість факторів – 3.

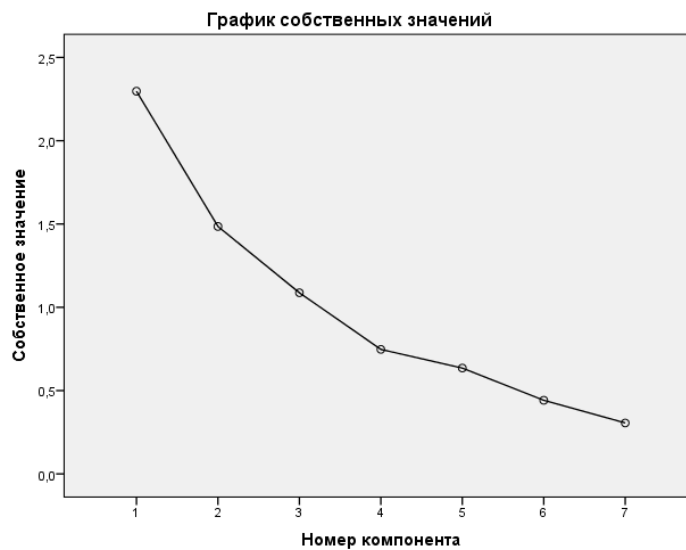

Рис. 2. Кількість виділених компонент субшкал опитувальника HASMID

Навантаження трьох факторів представлено у таблиці 2. Перший фактор описує 32,82% дисперсії, другий фактор 54,03%, третій фактор – 54,04, відтак, кумулятивна дисперсія усіх трьох виділених факторів становить – 69,57%.

Таблиця 2

Навантаження головних компонент субшкал опитувальника HASMID

Компоненти	1	2	3
настрої	-	0,620**	-
гострі напади хвороби	-	0,751**	-
втомлюваність	0,859**	-	-
соціальна обмеженість	-	-	-0,491**
контроль	-	-	0,867**
труднощі спілкування	0,780**	-	-
стрес	0,789**	-	-
соціальна підтримка	-	-	-

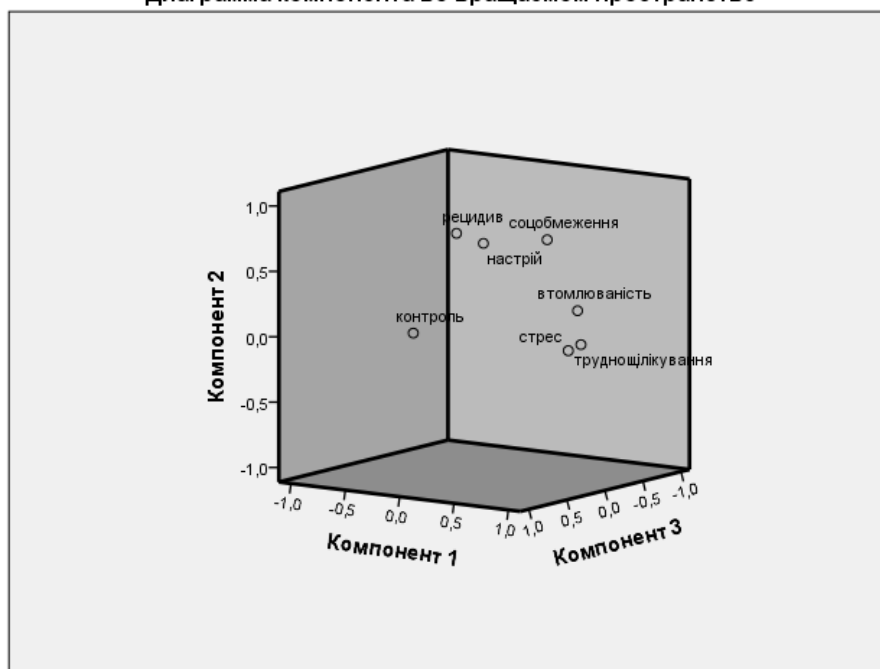
Примітка. * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Як видно з таблиці, найбільший кореляційний зв'язок з фактором 1 мають такі змінні, як втомлюваність, труднощі спілкування та стрес, відтак, цей фактор отримав назву «Соціальна взаємодія». У факторі 2 найбільші факторні навантаження мають такі змінні, як настрій та гострі напади (рецидив) хвороби, відтак, фактор отримав назву «Симптоми хвороби». Фактор 3 вирізняється такими змінними із найбільшими факторними навантаженнями, як контроль та соціальна обмеженість (негативний кореляційний зв'язок), відтак, ми назвали цей фактор як «Контрольованість». Таким чином, ефективне управління хворобою для осіб із хронічними захворюваннями ШКТ полягають у таких вимірах, як ефективна соціальна взаємодія, до якої належить конструкт емоційної експресивності, а також взаємодія із найближчим оточенням; відсутність рецидивів хвороби та гострих симптомів; та контрольованість перебігу захворювання. На думку низки вчених, показники якості життя, характерні для осіб з хронічними хворобами ШКТ, можуть допомогти лікарям краще зрозуміти досвід цих осіб [7; 8].

Для того щоб зрозуміти як розподілилися змінні методики HASMID у трьох вимірному просторі, ми розмістили їх в оберненому просторі діаграми.

Діаграма компонента во врацаемом пространстве

Рис. 3. Трьох-факторна діаграма управління хворобою та саморегуляції осіб із хронічними захворюваннями ШКТ

На цьому рисунку 3 видно, що усі 8 змінних було зведено до мінімуму – трьох факторів, при цьому кожен із факторів має приблизно однакові

навантаження за змінними. Лише фактор 1 «Соціальна взаємодія» має дещо вищі навантаження порівняно з іншими двома факторами. Також можна помітити, що фактор 3 має великий розкид значень, значення змінної контролю значно перевищує змінну соціального обмеження, тоді як за іншими факторами значення усіх змінних приблизно однакове.

Отримані нами результати частково зіставляються із сучасними зарубіжними дослідженнями. Дослідники психологічних наслідків хвороби зазначають, що саме проблема соціальної адаптації є найгострішою для осіб із хронічними захворюваннями ШКТ [7]. Поширеними причинами дисбалансу також є стрес та необхідність дотримання постійної дієти. Неправильне харчування також є поширеним джерелом дисбалансу, що призводить до погіршення стану. Дотримання дієти, своєю чергою, підвищує необхідність серозних харчових обмежень і різко зменшує соціальні контексти і соціальну активність особи загалом.

Результати дослідження S. Vertram та ін. свідчать про випадки сильного розчарування та соціальної ізоляції серед осіб із розладами ШКТ [2]. Найбільше цих отримувачів медичних послуг драгує нездатність контролювати симптоми, намагання зрозуміти, що саме викликає збій в роботі ШКТ, і необхідність відмови від нормальної соціальної діяльності.

D. Drossman та колеги встановили, що особи з цим діагнозом відзначали раптовість появи симптомів, через це втрату свободи пересування та почуття стигматизації й збентеження, пов'язаного з їхнім захворюванням [4].

Для того щоб зрозуміти, як основні компоненти управління хворобою зіставляються із різними аспектами життя, було здійснено кореляційний аналіз показниками якості життя (за методикою М. Фетискіна) та HASMID (див. табл. 3).

Таблиця 3

Результати кореляційного аналізу різних сфер якості життя з показниками HASMID

№ з/п	Сфери якості життя	r Пірсона
1	Якість житла	-0,207*
2	Харчування	-0,204*
3	Відпочинок	-0,259*
4	Соціальне становище	-0,229*
5	Робота	-0,210
6	Здоров'я	0,377**
7	Благополуччя	-0,388**
8	Задоволеність життям загалом	-0,357**

Примітка. * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Інтерпретацію кореляційних зв'язків будемо робити, враховуючи обернений підрахунок балів за HASMID. Як видно з таблиці 3, найвищий показник кореляції спостерігається між управлінням хворобою та якістю здоров'я. Вважаємо, що цей зв'язок узгоджується із факторним навантаженням фактору 2 «Симптоми хвороби». Враховуючи хронічний характер захворювань наших досліджуваних, бачимо, що управління хворобою гальмується рецидивом хвороби. Важливо відмітити, що як зазначає D. Drossman та колеги, рецидив захворювань ШКТ часто супроводжується неочікуваністю та гострим больовим синдромом, що звичайно значно погіршує якість життя отримувачів медичних послуг [4]. Це також підтверджується і негативним кореляційним зв'язком між управлінням хворобою та загальною задоволеністю життям.

Цікавим є також наявність кореляційного зв'язку між ефективним управлінням хворобою і задоволеністю роботою. Наші дані є суголосними дослідженню S. Bertram та його команди, які зазначають про зв'язок психологічних наслідків захворювань ШКТ у контексті професійної діяльності і роботи [2]. Так, вчені зазначають, що працевлаштування створює додаткові виклики для багатьох таких отримувачів медичних послуг з погляду їхньої адаптації до робочого місця. Для тих, хто працює в офісі, потрібні творчі рішення для боротьби з гострими симптомами (спазмами та гострим больовим синдромом), наприклад, робота не за офісним столом, а з ноутбуком на колінах. Уміння керувати згаданими вище незручностями як компонент управління хворобою створює передумови для можливості відчувати загальне задоволення від життя, навіть за несприятливіших для нього умов [2].

Спостерігається також кореляційний зв'язок між ефективним управлінням хворобою і задоволеністю харчуванням. Як зазначає M. Mazaheri, неправильне харчування також є поширеним джерелом фізичного й емоційного дисбалансу осіб із хронічними захворюваннями ШКТ, що призводить до погіршення стану [9]. Отже, для цієї категорії осіб необхідне дотримання пожиттєвої дієти та високий контроль над харчовою поведінкою і здоровим способом життя. Такий висновок узгоджується і з трьох-факторною моделлю управління хворобою, де фактором 3 виявився компонент, пов'язаний із контролюваністю.

Неочікуваним результатом є відсутність кореляційних зв'язків між управлінням хворобою та такими змінними, як наявність соціальних зв'язків та родина, хоча ці сфери найбільше виражені у наших досліджуваних й становлять фактор 1 із найбільшим навантаженням цього компонента. На наш погляд, відсутність кореляційних зв'язків може пояснюватися тим, що соціальна взаємодія і родина важливу роль відіграють радше у збереженні високої якості життя, пов'язаної з хворобою, ніж у власне управлінні хворобою.

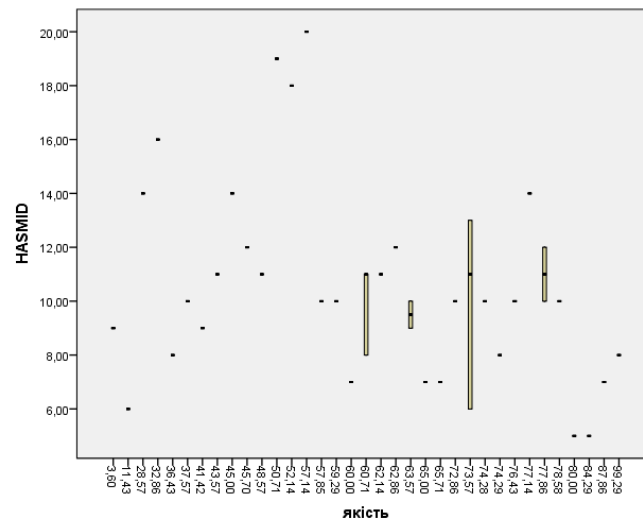

Рис. 4. Кореляційні зв'язки між показниками HASMID та якості життя

Як видно з рисунку 4, управління хворобою має помірну кореляцію з якістю життя, що підкреслює важливість усіх значущих сфер, зокрема харчування, соціальний статус і робота, здоров'я та благополуччя для осіб із хронічними захворюваннями ШКТ.

Результати здійсненого дослідження дають змогу дійти **висновків** про те, що управління хворобою та якість життя осіб із захворюваннями ШКТ є взаємопов'язаними. Факторна структура ефективного управління хворобою цих осіб представлена соціальною взаємодією, рецидивом хвороби та контрольованістю. При цьому найбільші факторні навантаження належать фактору соціальної взаємодії. Це також узгоджується із важливістю соціальної підтримки і родиною як найбільш значущими сферами якості життя цих осіб. Відтак, такі результати підтверджують необхідність урахування впливу ставлення родини до особи із хронічними захворюваннями ШКТ у контексті підвищення їхньої якості життя. **Перспективним** вважаємо ґрунтовне вивчення конструкту емоційної експресивності як ставлення родини до особи із хронічним захворюванням.

Література:

1. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М.. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп : учеб. пособ. М.: Психотерапия, 2009. 539 с.
2. Bertram, S., Kurland, M., Lydick, E., Locke, G.R., Yawn, B.P. (2001). The patient's perspective of irritable bowel syndrome. *Journal of Family Practice*, 50(6), 521–525.
3. Carlton, J., Rowen, D., & Elliott, J. (2020). Assessment of the psychometric properties and refinement of the Health and Self-Management in Diabetes Questionnaire (HASMID). *Health and quality of life outcomes*, 18(1), 1-11.
4. Cregg, R., Momin, A., Rugiero, F., Wood, J. N., & Zhao, J. (2010). Pain channelopathies. *The Journal of physiology*, 588(11), 1897-1904.

5. DeCleene, K. E., & Fogo, J. (2012). Publication Manual of the American Psychological Association. *Occupational therapy in health care*, 26(1), 90-92.
6. Drossman, D.A., Chang, L., Schneck, S., Blackman, C., Norton, W.F., Norton, N.J. (2009). A focus group assessment of patient perspectives on irritable bowel syndrome and illness severity. *Digestive Diseases and Sciences*, 54(7), 1532–1541. <https://doi.org/10.1007/s10620-009-0792-6>
7. Enck P., Kowalski A., Martens U., Klosterhalfen S. (2006). Internet-based assessment of bowel symptoms and quality of life. *European Journal of Gastroenterology and Hepatology*, 18(12), 1263–1269. <https://doi.org/10.1097/01.meg.0000243879.25067.32>
8. Eypasch, E., Williams, J. I., Wood-Dauphinee, S., Ure, B. M., Schmulling, C., Neugebauer, E., & Troidl, H. (1995). Gastrointestinal Quality of Life Index: development, validation and application of a new instrument. *Journal of British Surgery*, 82(2), 216-222.
9. Mazaheri, M. (2015). Difficulties in emotion regulation and mindfulness in psychological and somatic symptoms of functional gastrointestinal disorders. *Iranian journal of psychiatry and behavioral sciences*, 9(4).
10. Miller, W. R., Lasiter, S., Ellis, R. B., & Buelow, J. M. (2015). Chronic disease self-management: a hybrid concept analysis. *Nursing outlook*, 63(2), 154-161.
11. Person, H., & Keefer, L. (2021). Psychological comorbidity in gastrointestinal diseases: Update on the brain-gut-microbiome axis. *Progress in Neuro-Psychopharmacology and Biological Psychiatry*, 107, 110209. doi: 10.1016/j.pnpbp.2020.110209.
12. Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of personality and social psychology*, 69(4), 719.
13. Zasiiekina, L. (2018). Expressed Emotion Towards Individuals with Mental and Physical Health Conditions: A Structured Literature Review. *East European Journal of Psycholinguistics*, 5(2), 108-117. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2018.5.2.zas>

References:

1. Fetyskin, M., Kozlov, V., Manylov G. Cotsyalna psychologychna dyagnostyka razvytya lychnoity malyh grup [Social and psychological diagnostics of personality development in small groups]. M.:Psychotherapy, 2009. 539 p. (in Russian).
2. Bertram, S., Kurland, M., Lydick, E., Locke, G.R., Yawn, B.P. (2001). The patient's perspective of irritable bowel syndrome. *Journal of Family Practice*, 50(6), 521–525.
3. Carlton, J., Rowen, D., & Elliott, J. (2020). Assessment of the psychometric properties and refinement of the Health and Self-Management in Diabetes Questionnaire (HASMID). *Health and quality of life outcomes*, 18(1), 1-11.
4. Cregg, R., Momin, A., Rugiero, F., Wood, J. N., & Zhao, J. (2010). Pain channelopathies. *The Journal of physiology*, 588(11), 1897-1904.
5. DeCleene, K. E., & Fogo, J. (2012). Publication Manual of the American Psychological Association. *Occupational therapy in health care*, 26(1), 90-92.
6. Drossman, D.A., Chang, L., Schneck, S., Blackman, C., Norton, W.F., Norton, N.J. (2009). A focus group assessment of patient perspectives on irritable bowel syndrome and illness severity. *Digestive Diseases and Sciences*, 54(7), 1532–1541. <https://doi.org/10.1007/s10620-009-0792-6>
7. Enck P., Kowalski A., Martens U., Klosterhalfen S. (2006). Internet-based assessment of bowel symptoms and quality of life. *European Journal of Gastroenterology and Hepatology*, 18(12), 1263–1269. <https://doi.org/10.1097/01.meg.0000243879.25067.32>
8. Eypasch, E., Williams, J. I., Wood-Dauphinee, S., Ure, B. M., Schmulling, C., Neugebauer, E., & Troidl, H. (1995). Gastrointestinal Quality of Life Index: development, validation and application of a new instrument. *Journal of British Surgery*, 82(2), 216-222.

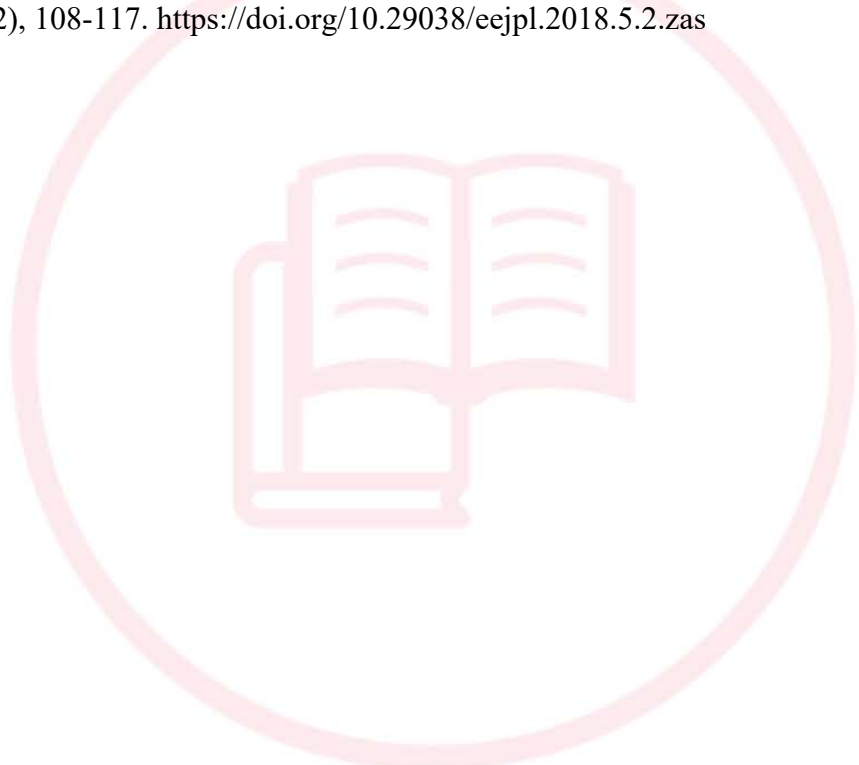
9. Mazaheri, M. (2015). Difficulties in emotion regulation and mindfulness in psychological and somatic symptoms of functional gastrointestinal disorders. *Iranian journal of psychiatry and behavioral sciences*, 9(4).

10. Miller, W. R., Lasiter, S., Ellis, R. B., & Buelow, J. M. (2015). Chronic disease self-management: a hybrid concept analysis. *Nursing outlook*, 63(2), 154-161.

11. Person, H., & Keefer, L. (2021). Psychological comorbidity in gastrointestinal diseases: Update on the brain-gut-microbiome axis. *Progress in Neuro-Psychopharmacology and Biological Psychiatry*, 107, 110209. doi: 10.1016/j.pnpbp.2020.110209.

12. Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of personality and social psychology*, 69(4), 719.

13. Zasiékina, L. (2018). Expressed Emotion Towards Individuals with Mental and Physical Health Conditions: A Structured Literature Review. *East European Journal of Psycholinguistics*, 5(2), 108-117. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2018.5.2.zas>

УДК 159.9>316.6

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-487-499](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-487-499)

Петренко Ірина Володимирівна кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування, Інститут соціальної та політичної психології Академії педагогічних наук України, вул. Андріївська, 15, м. Київ, 04070, тел.: (044) 245-30-64, <https://orcid.org/0000-0002-5900-0852>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В СИСТЕМІ «СІМ'Я-ШКОЛА»

Анотація. Статтю присвячено вивченню соціально-психологічних особливостей функціонування громадської думки в системі «сім'я-школа». Зазначено, що надзвичайно важливим є вивчення соціально-психологічних умов, що сприяють підвищенню ролі сім'ї як стейкхолдера освіти та носія громадської думки щодо її реформування. Окреслено структурні елементи громадської думки, серед яких: суб'єкт формування громадської думки; виразник громадської думки; об'єкт громадської думки; дискурс; оціночне судження; комунікативний простір; соціальний простір. Розкрито функціональні характеристики громадської думки, як-от: ідентифікуючу, інтегруючу, виховну, пізнавальну, управлінську, консультативну, регулювальну, оцінну, консенсусну, конденсаторну. Зауважено, що ефективне функціонування громадської думки передбачає: по-перше, на когнітивному рівні – забезпечення надійного інформаційного зв'язку між знанням і уявленням соціальних суб'єктів; по-друге, на емоційно-чуттєвому рівні – гармонізацію емоційного і раціонального у взаємодії суб'єктів, що забезпечує об'єктивність і обґрунтованість громадської думки; по-третє, на поведінковому рівні – балансування між традиційним і інноваційним у взаємодії суб'єктів, що сприяє закріпленню вдалих соціальних норм, цінностей і продукуванню нових поглядів і ідей. У контексті вивчення питання особливостей функціонування громадської думки в системі «сім'я-школа», розглянуто модель формування і функціонування громадської думки за Ш. Арнштайн, що передбачає три рівні громадянської участі: рівень «неучасті», рівень «символічних заходів», рівень «громадянської влади». Розкрито специфіку комунікативної взаємодії в системі «сім'я-школа» за допомогою типології механізмів залучення суб'єктів спілкування до вирішення спільних завдань, розробленої Г. Роу і Л. Фрюер, що визначає існування трьох рівнів залучення суб'єктів до взаємодії: комунікацію, консультацію й участь.

Ключові слова: громадська думка, реформування освіти, система «сім'я-школа», міжсуб'єктна взаємодія, комунікація, спілкування.

Petrenko Iryna Volodymyrivna Candidate of Psychological Sciences (Ph.D), Senior Research Officer, Laboratory of the Psychology of Communication, Institute of Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Andriivska St., 15, Kyiv, 04070, tel.: (044) 245-30-64, <https://orcid.org/0000-0002-5900-0852>

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE FUNCTIONING OF PUBLIC OPINION IN THE «FAMILY-SCHOOL» SYSTEM

Abstract. The article is devoted to the study of socio-psychological features of the functioning of public opinion in the «family-school» system. It is noted that it is extremely important to study the socio-psychological conditions that contribute to increasing the role of the family as a stakeholder in education and a carrier of public opinion. The structural elements of public opinion are outlined, including: the subject of public opinion formation; public opinion speaker; object of public opinion; discourse; value judgment; communicative space; social space. The functional characteristics of public opinion are disclosed, such as: identifying, integrating, educational, cognitive, managerial, advisory, regulatory, evaluative, consensus, and condenser. It was noted that the effective functioning of public opinion involves firstly, at the cognitive level – ensuring a reliable information connection between knowledge and the perception of social subjects. Secondly, at the emotional-sensual level – the harmonization of the emotional and the rational in the interaction of subjects, this ensures the objectivity and validity of public opinion. Thirdly, at the behavioral level – balancing between the traditional and the innovative in the interaction of subjects, which contributes to the establishment of successful social norms, values and the production of new views and ideas. In the context of studying the peculiarities of the functioning of public opinion in the «family-school» system, the model of the formation and functioning of public opinion by Sh. Arnshtein was applied. This model envisages three levels of civic participation: the level of «non-participation», the level of «symbolic measures», and the level of «civic power». The specifics of communicative interaction in the «family-school» system is revealed using the typology of mechanisms for engaging communication subjects in solving joint tasks, developed by G. Rowe and L. Freuer. This typology reveals the existence of three levels of involvement of subjects in interaction: communication, consultation and participation.

Keywords: public opinion, reforming education, the «family-school» system, interpersonal interaction, communication.

Постановка проблеми. Сьогодні в українському суспільстві, навіть під час широкомасштабної воєнної російської агресії, особливої уваги набувають питання вивчення уявлень про зміст та сутність ролі сім'ї як носія громадської думки щодо реформування освіти. Такими питаннями, насамперед, є такі, як: виявлення соціально-психологічних умов підвищення ролі сім'ї як носія громадської думки щодо реформування освіти; поглиблення уявлення про етапи процесу підвищення ролі сім'ї як стейкхолдера освіти, про соціально-психологічні феномени, що супроводжують або чинять суттєвий вплив на становлення і функціонування громадської думки щодо освітніх реформ; визначення стратегічних напрямів підвищення ролі сім'ї як носія громадської думки щодо реформування освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні соціально-психологічні дослідження, дотичні до вивчення особливостей функціонування громадської думки в системі «сім'я-школа», присвячені розгляду питань трансформації громадянської позиції суспільних груп, причетних до модернізації освітнього процесу – М. Слюсаревський [4]; питань перетворення уявлень носіїв громадської думки – А. Штельмашенко [8]; аналізу умов гармонізації процесу функціонування громадської думки – О. Стариковська [5]; висвітленню критеріїв та моделей консолідації громадської думки – П. Фролов [7]; розкриттю соціальних стереотипів в громадській думці – В. Полторак, Я. Зоська, А. Стадник [3]; визначенню головних ознак громадської думки – Дж. Г. Гелап [1]; розкриттю особливостей становлення почуття соціальної бажаності – Г. Дж. Голан, А. Дей [9]; визначенню специфіки побудови соціальної реальності – К. Нойвірт, Ф. Едвард [10]; сприйняттю соціальної реальності та поведінкових наслідках цього сприйняття – Ю. Тсфаті та Дж. Коен [12]; перцептивним ефектам, що виникають при сприйнятті повідомлень ЗМІ щодо опитувань громадської думки – З. Пан, Дж. Л. Абісейд, Х. Дж. Паек, Ю. Сан, Д. Гуден [11] та ін. Втім, у сучасних наукових джерелах питання функціонування громадської думки в системі «сім'я-школа» розкрито недостатньо і потребує свого подальшого опрацювання.

Мета статті – вивчення соціально-психологічних особливостей функціонування громадської думки в системі «сім'я-школа».

Виклад основного матеріалу. Феномени громадської думки досліджуються, передусім, через категорії «істинності-хибності», «тотожності-розбіжності», «сутності-уявності», «образу-симулякру», «справедливості-несправедливості», «рівності-нерівності», «мисленневого-чуттєвого», «хаосу-порядку». Вивчаються також такі характеристики громадської думки, як: інтенсивність поширення, її стабільність та конфліктність. Визначальними для аналізу громадської думки є дослідження специфіки взаємозв'язків соціальних

суб'єктів, що повторюючись, стають закономірними. Вони можуть бути інтенсивними, посиленими або недіяльними, інертними; тривалими, стабільними або нестійкими, мінливими.

Для подальшого дослідження функціонування громадської думки в системі «сім'я-школа» важливим є окреслення основних компонентів – структурних елементів громадської думки (див. рис. 1).

Рис. 1. Основні структурні елементи громадської думки

Серед основних елементів структури громадської думки зазначаються такі: (1) Суб'єкти формування громадської думки – її творці. (2) Соціальні суб'єкти – носії громадської думки – виразники сформованого ставлення до соціальних процесів. (3) Об'єкт громадської думки – інформація, що впливає на формування ставлень до соціальних проблем, подій, явищ. (4) Дискурс – основа комунікативного простору. (5) Оціночне судження – результат комунікативної взаємодії соціальних суб'єктів. (6) Комунікативний простір – арена для вільного висловлювання думок суб'єктами громадської думки для їх

подальшої перевірки суспільною практикою і поширення. (7) Соціальний простір – середовище для реалізації та зміни оціночних суджень під впливом суспільного досвіду в окремий історичний період (Стариковська, 2017).

Структуру громадської думки, для усебічного розгляду цього феномену, варто доповнити функціональними характеристиками. У літературних джерелах йдеться про такі основні функції громадської думки у соціальному середовищі: ідентифікуюча – уподібнення, асимілювання соціального суб'єкта з іншими; інтегруюча – об'єднання соціальних суб'єктів; виховна – успадкування засобів та способів діяльності, трансляція, фіксація і передача життєвого досвіду; пізнавальна – інформування, зміна, оновлення знань про особливості функціонування суспільства; управлінська – організація взаємодії громадян і органів влади; консультативна – продукування підходів до розв'язання соціальних проблем; регулювальна – генерування цінностей, норм, традицій, що регулюють активність соціальних суб'єктів; оцінна – артикуляція оцінних суджень суб'єктами соціального буття; консенсусна – формування порозуміння між соціальними суб'єктами; конденсаторна – вироблення ідей, думок, що закріплюються в законодавчих актах (див. рис. 2).

Рис. 2. Функціональні характеристики громадської думки

Ефективне функціонування громадської думки передбачає: по-перше, на когнітивному рівні – забезпечення надійного інформаційного зв'язку між знанням і вірою соціальних суб'єктів; по-друге, на емоційно-чуттєвому рівні – гармонізацію емоційного і раціонального у взаємодії суб'єктів, що забезпечує об'єктивність і обґрунтованість громадської думки; по-третє, на поведінковому рівні – балансування між традиційним і інноваційним у взаємодії суб'єктів, що сприяє закріпленню вдалих соціальних норм, цінностей і продукуванню нових поглядів і ідей (Стариковська, 2020).

Розглядаючи питання особливостей функціонування громадської думки в системі «сім'я-школа», доцільним буде звернути увагу на «щабель» громадянської участі – модель формування і функціонування громадської думки, представлену Ш. Арнштайн (див. рис. 3).

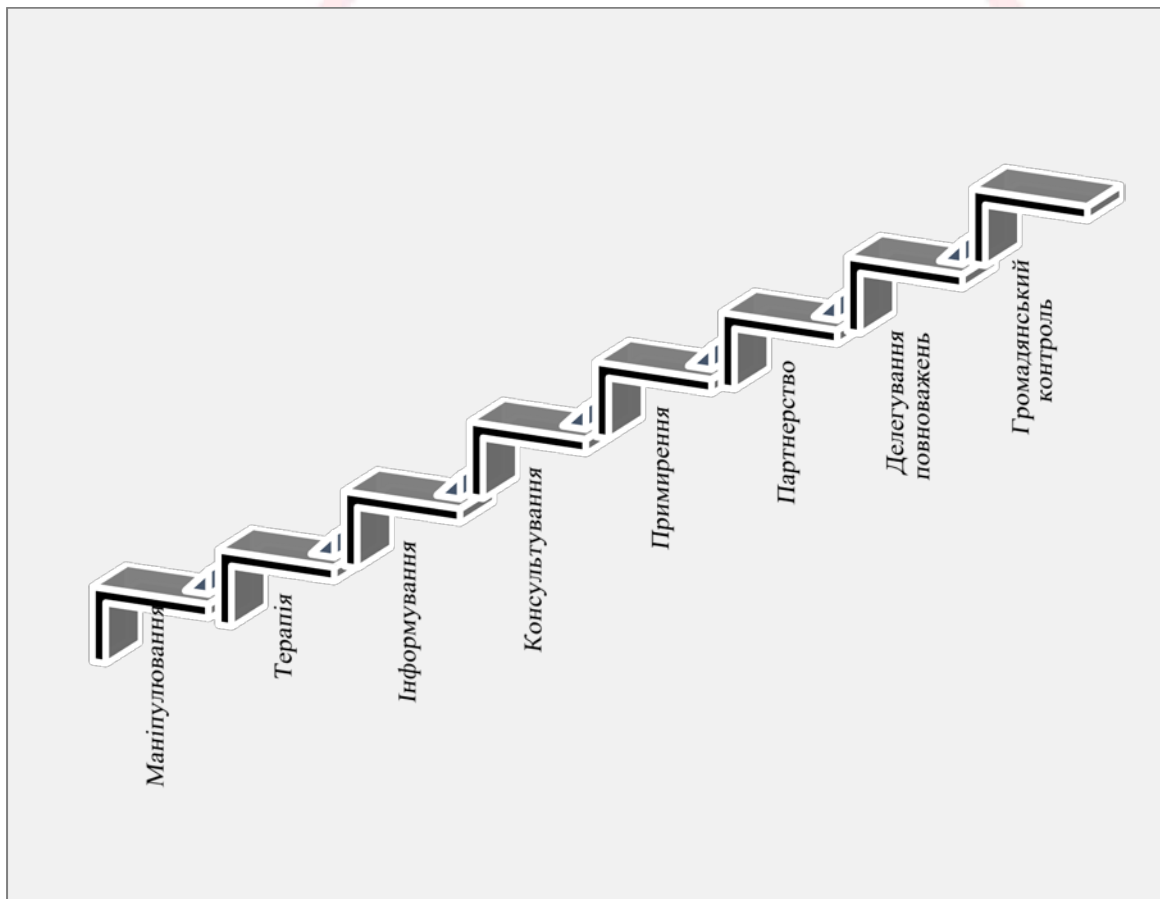

Рис. 3. «Щабель» громадянської участі за Шеррі Арнштайн

Ш. Арнштайн визначаються три рівні громадянської участі: перший – рівень «неучасті», другий – рівень «символічних заходів», третій – рівень «громадянської влади». Ці три рівні, в свою чергу, розподіляються ще на 8 «сходинок» громадянської участі [2]. Суспільство, тим самим, «рухається» від

«найнижчих» – маніпулятивних – шаблів псевдодемократії до справжньої громадянської участі (громадянського управління) і вияву громадської думки. Такими, визначеними Ш. Арнштайн «сходінками», є:

I. Рівень неучасті, що замінює поняття справжньої участі, не передбачає участі суб'єктів у розробці чи втіленні конкретних програм, натомість відкриває можливість для влади «повчати» та «зцілювати» учасників взаємодії.

(1) Маніпуляція, що представляє собою різновид соціального впливу, який використовується для запровадження цілей, намірів, установок маніпулятора задля прихованого управління поведінкою людей.

(2) Терапія як комплекс психологічних впливів, що мають на меті заспокоєння учасників взаємодії, замість вирішення проблем.

II. Рівень «символічних заходів», коли у громадян виникає можливість почути, бути почутими владою і маніфестувати, виявляти свої погляди. Але цей рівень не передбачає справжніх змін у статус-кво суб'єктів взаємодії, коли все залишається на узвичаєних позиціях, без кардинальних змін.

(3) Інформування як такий спосіб подачі інформації, при якому у явному вигляді зміни у існуючих поглядах учасників взаємодії є відсутніми, а видимість нейтральності джерела повідомлення створює ілюзію свободи вибору у ставленні людини до переданого і одержаного змісту.

(4) Консультування як організований комунікативний процес суб'єктів взаємодії під час якого здійснюється інформування, підтримка для задоволення запиту чи вирішення проблеми, переадресування до організацій, що можуть надавати кваліфіковану допомогу чи соціальні послуги.

(5) Примирення як найвищий рівень «символічних заходів», що передбачає можливість виявляти думки, радити – для громадськості, і право приймати рішення – для владних структур.

III. Рівень громадянської влади як можливість представників громадськості впливати на прийняття важливих суспільних рішень.

(6) Партнерство як відбудовування взаємостосунків, що ведуть до пошуків компромісів і дають змогу суб'єктам взаємодії домовлятися щодо ухвалення і вирішення актуальних питань.

(7) Делегування повноважень як процес ефективного перерозподілу завдань і відповідальності між учасниками комунікативної взаємодії з метою отримання найкращого результату в процесі прийняття рішень.

(8) Громадський контроль – вищий «шабель» громадянської влади – як отримання суспільством повноти повноважень з громадського управління, перевірка громадськістю діяльності державних органів щодо виконання проголошених цілей, їх коригування у відповідності до інтересів суспільства, спрямованих на захист і забезпечення фундаментальних прав і свобод людини.

Визначені дослідницею різні рівні громадянської участі, стали основою багатьох типологій залучення до міжсуб'єктної взаємодії. У свій час Ш. Арнштайн називала нижчі рівні залучення «гіршими» за вищі, однак сьогодні вважається, що на кожному з етапів громадянської участі можуть ефективно досягатися специфічні цілі взаємодії, а також вирішуватися свої особливі завдання.

Серед різних підходів, що пояснюють особливості функціонування громадської думки, а також розкривають специфіку міжсуб'єктної взаємодії в системі «сім'я-школа», слід звернутися до типології механізмів залучення щодо вирішення спільних завдань, розробленої британськими дослідниками Геномом Роу та Лінн Фрюер [2]. Така типологія передбачає існування трьох рівнів залучення, як-от: *комунікація, консультація і участь*. До того ж кожен з рівнів розподіляється на декілька окремих типів. Рівень «комунікації» – чотири типи; рівень «консультацій» – шість типів; рівень «участі» – чотири типи. Розглянемо типологію залучення до взаємодії суб'єктів спілкування за Роу-Фрюер більш докладно.

Так, для першого типу залучення, що відноситься до рівня комунікації, притаманне інформативне оповіщення не інтерактивного типу, отримане, здебільшого, через засоби масової інформації – газети, радіо, телебачення. Особливістю рівня комунікації другого типу є отримання інформації суб'єктом, який має проактивну, зацікавлену щодо одержаної інформації позицію. Незважаючи на те, що представники держави доносять інформацію зацікавленим особам безпосередньо, комунікація цього типу не передбачає діалогу та участі громадян у прийнятті рішення. Інструментами залучення, у цьому випадку, можуть слугувати громадські слухання, зустрічі у форматі «питання-відповіді». Для третього типу комунікації характерним є те, що незважаючи на заздалегідь підбрану інформацію, суб'єкти комунікації самі обирають яке повідомлення сприймати, яким чином і коли. У цьому разі інструментами залучення можуть бути інформаційні центри, спеціалізовані канали і сайти. Для четвертого типу комунікації властива, насамперед, ініціативність суб'єкта спілкування. Інформація, яка подається, є гнучкою і відповідає індивідуальному запиту суб'єкта щодо окремого питання. При цьому, контакт віч-на-віч є відсутнім, а інформація передається через медіа, телефон або сайт. Інструментами залучення при цьому типові комунікації стають гарячі лінії чи сайти для збору звернень громадян.

Змістом першого типу консультації, наступного рівня залучення суб'єктів спілкування, є отримання відповідей від громадян – носіїв громадської думки – у більш контрольований спосіб, що передбачає використання великої статистичної вибірки опитуваних. Авторами представленої типології вважається, що кількість відповідей, у даному

випадку, важливіша за якість одержаних даних, оскільки не передбачає полегшення процесу пригадування, відповіді на запитання, здебільшого, закриті чи обмежені, особистий контакт з респондентом – відсутній. Інструментами залучення виступають опитування громадської думки, анкетні дослідження, голосування під час телешоу, референдуми. Другий тип консультації передбачає отримання відкритих відповідей на соціально важливі питання. Залучення відбувається шляхом опитування заздалегідь відібраних, потенційно зацікавлених осіб – представників громадських груп чи організацій. Передбачається, що громадськість делегує своє право приймати рішення цим представникам, проте, таке делегування може стати проблематичним, оскільки широкі верстви громадян не завжди бувають поінформовані щодо вирішення важливого питання. Третій тип консультації, подібний до другого, але у цьому разі контрольований відбір потенційно зацікавлених осіб не передбачається. Інструментами залучення можуть слугувати, приміром, електронні консультації – обговорення проектів нормативно-правових актів на сайтах органів влади. Щодо четвертого типу консультування, то тут перевага надається якості інформації, на противагу її кількості. Найпоширенішим інструментом є проведення фокус-груп. Проте, під час дискусії на обрану тему, зворотний зв'язок учасників обговорення з владними структурами не забезпечується, тому фокус-група вважається консультативним інструментом, а не інструментом участі. П'ятий тип консультування схожий на четвертий, але основною його відмінністю є відсутність контрольованого відбору учасників. Поширеною формою залучення є обговорення невеликою кількістю учасників попередньо визначеної проблеми у «колах». Зустрічі складаються мінімум з трьох сесій, що модеруються (на громадських засадах) лідером дискусії. Іншим інструментом на цьому рівні залучення може слугувати «відкритий простір», що представляє собою велику кількість учасників, які самі обирають проблемні питання і обговорюють їх в малих дискусійних групах (воркшопах), а після цього презентують результати своєї роботи під час фінальної пленарної сесії. Особливістю шостого типу консультації – є залучення учасників за допомогою громадянської панелі. На відміну від двох попередніх типів консультування, групи зацікавлених осіб збираються декілька разів на рік для обговорення нагальних питань, при цьому склад учасників періодично змінюється. По закінченню кожної зустрічі, за її результатами, спільне рішення приймається шляхом таємного голосування учасників обговорення.

Третім рівнем залучення суб'єктів – носіїв громадської думки до комунікативної взаємодії, є рівень участі, що складається з чотирьох основних типів. Перший тип характеризується контрольованим добром учасників, груповими дискусіями віч-на-віч, не обмежуваними відповідями учасників,

наявністю гнучкої інформації від організаторів, які, водночас, виступають у якості експертів і готові відповідати на запитання представників громади. Інструментами такого типу залучення є воркшоп, майстерня прямої дії, громадянське журі, консенсусна конференція. Організатор, внаслідок роботи з групою, формулює проблему і ключові питання, що виносяться на розгляд обраного з представників громади компетентного журі. Ця група протягом кількох днів вивчає матеріали, представлені експертами, заслуховує фахівців, які мають представити різні погляди на проблемну ситуацію, на основі всебічної інформації обмірковує рішення, що ухвалюються. Учасники обговорення формують звіт – виносять вердикт, який містить відповіді на основні проблемні запитання, а також розробляють свої рекомендації щодо доопрацювання проєкту рішення і публічно оголошують результати. Специфікою другого типу участі є залучення малих груп учасників взаємодії, які мають необхідні знання і володіють необхідною інформацією для розв'язання нагальних проблем. Інструментами залучення, за типологією Роу-Фрюєр, стають договірна нормотворчість та спеціальна комісія. Третій тип участі має таку суттєву відмінність, що думки учасників обговорення піддаються структуруванню. Інструментами залучення на цьому етапі стають дорадче опитування суб'єктів взаємодії або планувальні осередки. У процесі дорадчого опитування, заздалегідь відібрані учасники піддаються опитуванню двічі – до та після обговорення проблеми, що забезпечує добре структурований збір висловлених думок для розгляду, оцінки і ухвалення різних варіантів, способів, засобів вирішення завдань. Четвертий тип участі відрізняється від інших тим, що відбір учасників є неконтрольованим, а процес збору думок – структурованим. Приміром, типовим інструментом залучення, за Роу-Фрюєр, у цьому випадку, є міське зібрання з голосуванням, в якому голосування на міських зборах проводиться після дебатів учасників обговорення.

Висновки. Перегляд усталених форм взаємодії між сім'єю та школою, застосування новітніх способів залучення суб'єктів до вирішення спільних завдань, можуть започаткувати позитивні зміни у ставленні батьків до реформування освітньої галузі.

Окреслено основні структурні елементи громадської думки, серед яких: суб'єкти формування громадської думки – її творці; соціальні суб'єкти – виразники сформованого ставлення до соціальних процесів; об'єкт громадської думки – інформація, що впливає на формування ставлень до соціальних проблем; дискурс – основа комунікативного простору; оціночне судження – результат комунікативної взаємодії соціальних суб'єктів; комунікативний простір – арена для вільного висловлювання думок суб'єктами громадської думки; соціальний простір – середовище для реалізації та зміни оціночних суджень під впливом суспільного досвіду.

Розкрито основні функції громадської думки у соціальному середовищі: ідентифікуюча – уподібнення, асимілювання соціального суб'єкта з іншими; інтегруюча – об'єднання соціальних суб'єктів; виховна – успадкування засобів та способів діяльності, трансляція, фіксація і передача життєвого досвіду; пізнавальна – інформування, зміна, оновлення знань про особливості функціонування суспільства; управлінська – організація взаємодії громадян і органів влади; консультативна – продукування підходів до розв'язання соціальних проблем; регулювальна – генерування цінностей, норм, традицій, що регулюють активність соціальних суб'єктів; оцінна – артикуляція оцінних суджень суб'єктами соціального буття; консенсусна – формування порозуміння між соціальними суб'єктами; конденсаторна – вироблення ідей, думок, що закріплюються в законодавчих актах.

У контексті вивчення питання особливостей функціонування громадської думки в системі «сім'я-школа», розглянуто модель формування і функціонування громадської думки за Ш. Арнштайн, що передбачає три рівні громадянської участі: рівень «неучасті» – маніпулювання, терапія; рівень «символічних заходів» – інформування, консультування, примирення; рівень «громадянської влади» – партнерство, делегування повноважень, громадський контроль. Розкрито специфіку комунікативної взаємодії в системі «сім'я-школа» за допомогою типології механізмів залучення суб'єктів спілкування до вирішення спільних завдань, розробленої Г. Роу і Л. Фрюер, що визначає існування трьох рівнів залучення суб'єктів до взаємодії: комунікацію, консультацію й участь.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у поглибленні уявлень про особливості функціонування громадської думки щодо реформування освіти та здійсненні емпіричного дослідження особливостей взаємодії соціальних суб'єктів – виразників громадської думки в системі «сім'я-школа».

Література:

1. Гэллап Дж. Г. Пульс демократии. Как работают опросы общественного мнения. М: ВЦИОМ, 2017. 256 с.
2. Ковшун Л. Рівні співпраці влади і громади: шість типологій громадянської участі. URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/r%D1%96vn%D1%96-sp%D1%96vprac%D1%96-vlady-%D1%96-gromady-sh%D1%96st-typolog%D1%96j-gromadyanskoyi-uchast%D1%96> (дата звернення 22.12.2022).
3. Полторац В.А., Зоська Я.В., Стадник А.Г. Процеси «побудови» соціальних стереотипів в громадській думці. *Актуальні проблеми науки та освіти* : Збірник матеріалів XXIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ, м. Маріуполь, 5 лют. 2021 р. Маріуполь, 2021. С. 126-127.
4. Слюсаревський М.М. Освіта і громадська думка: шляхи до консенсусу. *Світогляд*. Київ, 2017. № 1(63). С. 52-61.
5. Стариковська О.О. Сутність громадської думки. *Нова парадигма: філософські науки*. Київ, 2017. № 131. С. 79-86.

6. Стари́ковська О.О. Основна передумова гармонізації процесу функціонування громадської думки в Україні. *Humanities Studies*. Запоріжжя, 2020. Вип. 3 (80). С. 65-77.
7. Фролов П.Д. Громадська думка: критерії та моделі консолідації. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. Київ, 2014. Вип. 34. С. 234-247.
8. Штельмашенко А.Д. Спіраль мовчання як фактор впливу на громадську думку. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. Київ, 2018. Т. 29(68). № 2. С. 119-122.
9. Golan G.J., Day A.G. The first-person effect and its behavioral consequences: A new trend in the twenty-five-year history of third-person effect research. *Mass Communication and Society*, 2008. No 11 (4). P. 539-556.
10. Neuwirth Kurt & Frederick Edward. Extending the Framework of Third- First-, and Second- Person Effects. *Mass Communication and Society*, 2002. No 5(2). P. 113-140.
11. Pan Z., Abisaid J. L., Paek H-J., Sun Y., & Houden D. Exploring the perceptual gap in perceived effects of media reports of opinion polls. *International Journal of Public Opinion Research*, 2006. No 18. P. 340-350.
12. Tsfati Y., & Cohen J. Object-subject distance and the third person perception. *Media Psychology*, 2004. No 6. P. 335-361.

References:

1. Gjellap, Dzh. G. (2017). *Pul's demokratii. Kak rabotajut oprosy obshhestvennogo mnenija* [The pulse of democracy. How opinion polls work]. M: VCIOM [in Russian].
2. Kovshun, L. (2016). *Rivni spivpratsi vlady i hromady: shist typolohii hromadianskoi uchasti* [Levels of government-community cooperation: six typologies of civic participation]. Retrieved from <https://mistosite.org.ua/ru/articles/r%D1%96vn%D1%96-sp%D1%96vpracz%D1%96-vlady-%D1%96-gromady-sh%D1%96st-typolog%D1%96j-gromadyanskoyi-uchast%D1%96> [in Ukrainian].
3. Poltorak, V.A., Zoska, Ya.V., Stadnyk. A.H. (2021). Protsesy «pobudovy» sotsialnykh stereotypiv v hromadskii dumtsi [Processes of "construction" of social stereotypes in public opinion]. *Aktualni problemy nauky ta osvity* [Actual problems of science and education] : Proceedings from XXIII pidsumkovoї naukovo-praktychnoi konferentsii vykladachiv MDU – XXIII final scientific and practical conference of Mariupol State University teachers. (pp. 126-127). Mariupol: MDU [in Ukrainian].
4. Sliusarevskiyi, M.M. (2017). Osvita i hromadska dumka: shliakhy do konsensusu [Education and public opinion: ways to consensus]. *Svitohliad – Outlook*, 1(63), 52-61 [in Ukrainian].
5. Strykovska, O.O. (2017). Sutnist hromadskoi dumky [The essence of public opinion]. *Nova paradyhma: filosofski nauky – A new paradigm: philosophical sciences*, 131, 79-86 [in Ukrainian].
6. Strykovska, O.O. (2020). Osnovna peredumova harmonizatsii protsesu funktsionuvannia hromadskoi dumky v Ukraini [The main prerequisite for the harmonization of the process of functioning of public opinion in Ukraine]. *Humanities Studies*, 3(80), 65-77 [in Ukrainian].
7. Frolov, P.D. (2014). Hromadska dumka: kryterii ta modeli konsolidatsii [Public opinion: criteria and models of consolidation]. *Naukovi studii z sotsialnoi ta politychnoi psykholohii – Scientific studies in social and political psychology*, 34, 234-247 [in Ukrainian].
8. Shtelmashenko, A.D. (2018). Spiral movchannia yak faktor vplyvu na hromadsku dumku [The spiral of silence as a factor influencing public opinion]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Derzhavne upravlinnia – Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: Public administration*, 29(68), 119-122 [in Ukrainian].

9. Golan, G.J., Day, A.G. (2008). The first-person effect and its behavioral consequences: A new trend in the twenty-five-year history of third-person effect research. *Mass Communication and Society*, 11(4), 539-556.

10. Neuwirth Kurt & Frederick Edward (2002). Extending the Framework of Third- First-, and Second- Person Effects. *Mass Communication and Society*, 5(2), 113-140.

11. Pan, Z., Abisaid, J. L., Paek, H-J., Sun, Y., & Houden, D. (2006). Exploring the perceptual gap in perceived effects of media reports of opinion polls. *International Journal of Public Opinion Research*, 18, 340-350.

12. Tsfati, Y., & Cohen, J. (2004). Object-subject distance and the third person perception. *Media Psychology*, 6, 335-361.

УДК 159.9

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-500-510](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-500-510)

Процик Любов Сергіївна кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення, Державний науково-дослідний інститут МВС України, пров. Євгена Гуцала, 4А, м. Київ, 01011, тел.: (044) 280-01-84, <https://orcid.org/0000-0002-5440-5826>

ПЕРЕЖИВАННЯ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ ЯК ВІТАЛЬНОЇ ЗАГРОЗИ

Анотація. У статті проаналізовано особливості переживання надзвичайної ситуації як вітальної загрози. Зокрема, розглянуто поняття «надзвичайна ситуація» (події, що виходять за межі звичайного життєвого досвіду і можуть викликати стрес та тривогу травматичного типу в кожній людини; обстановка на певній території, що склалася в результаті аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного чи іншого нещастя, тяжкого злочину, терористичного акту з людськими жертвами, завдання шкоди здоров'ю, значні матеріальні втрати, порушення умов життєдіяльності), її основні характеристики та специфіку протікання. Акцентовано увагу на відмінностях надзвичайної ситуації військового характеру. Вивчено особливості поведінкового та емоційного реагування людини у надзвичайних ситуаціях. Зазначено ключові аспекти при переживанні вітальної загрози. Окреслено відмінності вітальної (загроза життю чи існуванню людини) та екзистенційної загрози (загроза, яка ставить під сумнів подальше існування об'єкта в його якісно ціннісному стані, вимагаючи вжиття невідкладних, надзвичайних заходів, які можуть урятувати об'єкт від загибелі) при надзвичайних ситуаціях. Досліджено поведінкові прояви стресових реакцій у процесі переживання вітальної загрози, а також емоційні стани. Описано стани людини і її поведінку в умовах НС при переживанні вітальної загрози. Розглянуто поняття тривоги (стресор – сприйняття загрози – стан тривоги) у процесі переживання вітальної загрози в умовах надзвичайної ситуації, проаналізовано специфіку протікання станів тривожності (стан тривоги – когнітивна переоцінка – використання наявних ресурсів або психологічного захисту). Наведено приклади досліджень копінг-стратегій (конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, втеча-уникнення, планомірне вирішення проблем; і позитивна переоцінка) та механізмів психологічного захисту (проекція, регресія, витіснення, заміщення, раціоналізація, реактивне утворення,

заперечення і придушення), які діють у надзвичайних ситуаціях при переживанні етапу вітальної загрози.

Ключові слова: надзвичайна ситуація, вітальна загроза, екзистенціальна загроза, тривога, стрес, захисна організація особистості, захисні механізми, копінг-стратегії.

Protsyk Liubov Serhiivna Candidate of psychological sciences (PhD), senior researcher of the research laboratory of psychological support, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Evgena Hutsala Boule., 4A, Kyiv, 01011, tel.: 044 280 0184, <https://orcid.org/0000-0002-5440-5826>

EXPERIENCING AN EMERGENCY SITUATION AS A VITAL THREAT

Abstract. The article analyzes the peculiarities of experiencing an emergency situation as a welcome threat. In particular, the concept of "emergency situation" was considered (events that go beyond ordinary life experience and can cause stress and anxiety of a traumatic type in every person; the situation in a certain territory that has developed as a result of an accident, dangerous natural phenomenon, disaster, natural or other misfortune, serious crime, terrorist act with human casualties, harm to health, significant material losses, violation of living conditions), its main characteristics and specifics of the course. The attention is focused on the differences of the emergency situation of a military nature. Peculiarities of behavioral and emotional response of a person in emergency situations are studied. The key aspects of experiencing a welcome threat are indicated. The differences between salutary (a threat to the life or existence of a person) and existential threats (a threat that calls into question the continued existence of an object in its qualitatively valuable state, requiring the adoption of urgent, emergency measures that can save the object from destruction) in emergency situations are outlined. Behavioral manifestations of stress reactions in the process of experiencing a vital threat, as well as emotional states, were studied. The conditions of a person and his behavior in the conditions of an emergency when experiencing a welcome threat are described. The concept of anxiety (stressor - perception of threat - state of anxiety) in the process of experiencing a vital threat in the conditions of an emergency is considered, the specifics of the course of states of anxiety are analyzed (state of anxiety - cognitive reappraisal - use of available resources or psychological protection). Examples of studies of coping strategies (confrontation, distancing, self-control, search for social support, acceptance of responsibility, escape-avoidance, systematic problem solving; and positive reappraisal) and psychological defense mechanisms (projection, regression, displacement, substitution, rationalization, reactive formation, denial) are given. and

suppression) that act in emergency situations when experiencing the welcome threat stage.

Keywords: emergency situation, welcome threat, existential threat, anxiety, stress, protective organization of the individual, protective mechanisms, coping strategies.

Постановка проблеми. Надзвичайна ситуація так чи інакше впливає на психічне здоров'я особистості, адже переживання нею цієї травматичної події може викликати гостру реакцію на стрес, тривогу, спричинити формування психічних розладів, зокрема посттравматичних стресових розладів, різноманітних розладів адаптації тощо. Усі без винятку категорії населення, що перебувають в осередку надзвичайної ситуації (постраждалі та їх рідні, свідки, рятувальники, працівники правоохоронних органів, збройних сил, представники засобів масової інформації та інші) підпадають під травматичний вплив, але для когось він є незначним, і особистість швидко повертається до нормального способу життя, а дехто проживає травму досить довго із складними негативними наслідками для психіки. Після початку широкомасштабного вторгнення росії на територію України в умовах надзвичайної ситуації воєнного характеру, якій властива висока стресогенність для кожної людини, яка опинилася в ситуації вітальної загрози, знаходиться практично все населення країни. Наслідком цього стає збільшення кількості осіб, що отримали травматичний досвід і вимушені адаптуватись до умов невизначеності. Проживання та розуміння феномену смерті залежить від рівня складності життєвої ситуації, в якій опинилася людина та її особистісних характеристик. Відповідно важливим питанням є вивчення особливостей переживання надзвичайної ситуації як вітальної загрози, аналіз поведінкових реакцій у ситуації стресу, тривоги, механізмів психологічного захисту та копінг-стратегій, які дозволяють особистості прожити складні життєві обставинами та підтримати психологічне здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка теоретичних та емпіричних досліджень вітчизняних й зарубіжних вчених (А. Ленгле, В. Роменець, Л. Титаренко, В. Франкл, З. Фройд, І. Ялом та ін.) щодо вітальної загрози, особливостей її переживання, різних психологічних проблем смерті висвітлює підходи до розуміння феномену смерті, уявлення про нього і водночас виявили недостатню чіткість щодо переживань особистості, а саме – як процесу переживання смерті, так і тих емоційних реакцій, які пов'язані зі смертю, зокрема, страху та тривоги. Проблема вітальної загрози, переживання страху смерті у науковій літературі переважно розглядається з позиції особистісних змін в екзистенційно-гуманістичній парадигмі (В. Злишков, П. Лушин, Дж. Петерсон та ін.). Розглядаються детермінанти переживань

людиною психотравмуючої ситуації, вивчаються особливості її ставлення до таких екзистенціальних категорій як «життя» та «смерть» (О. Будницька, Д. Лебедев, С. Лебедева, О. Назаров, Н. Оніщенко, В. Садковий, О. Садковий). Науковцями повсякчас робляться спроби описати стани та емоції людини, яка пережила важкі випробування (О. Тімченко, С. Миронець, М. Корольчук). При цьому, слід зазначити, що окрему площину серед з цього напрямку займають наукові дослідження щодо наслідків переживання людиною, надзвичайних ситуацій, зокрема, про травматичний стрес у того, хто вижив у війні, про бойовий стрес внаслідок війни та про загальний вплив на психічне здоров'я особистості і суспільства (О. Блінов, І. Галдецька, О. Золотарьова, В. Осьодло, В. Стасюк, Дж. Холліс, А. Шевчук). Але, незважаючи на велику кількість досліджень за даним напрямком, питання особливостей переживання людиною вітальної загрози в умовах надзвичайної ситуації військового характеру не є вичерпаним.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз проблеми переживання особистістю вітальної загрози в умовах надзвичайної ситуації.

Виклад основного матеріалу. *Надзвичайна ситуація (НС)* визначає небезпечні події чи явища, що призводять до порушення безпеки життєдіяльності особистості. До надзвичайних ситуацій відносяться події, що виходять за межі звичайного життєвого досвіду і можуть викликати стрес та тривогу травматичного типу в кожній людини. Це є обстановка на певній території, що склалася в результаті аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного чи іншого нещастя, тяжкого злочину, терористичного акту з людськими жертвами, завдання шкоди здоров'ю, значні матеріальні втрати, порушення умов життєдіяльності. Різниця між *екстремальними* і *надзвичайними ситуаціями* полягає в інтенсивності зовнішнього впливу на людину. У надзвичайних ситуаціях завжди існує небезпека для життя й здоров'я, що позначається на інтенсивності стресової емоційної та поведінкової реакції. Зокрема, класифікації надзвичайних ситуацій, які визначені на законодавчому рівні, не враховують психологічні наслідки такої ситуації та їх вплив на людину, яка потрапляє в осередок трагедії [1].

Для розуміння того, яку допомогу потрібно надати людині важливим є те, які у неї перші психічні реакції при НС, як вона її проживає, і у якому стані психічне здоров'я після, та що їй допомагає адаптуватись й вижити у трагедії. Відповідно, спочатку слід проаналізувати характер загрози, яку містить НС: життю, здоров'ю, матеріальним цінностям, стабільності, психічному стану, впевненості у майбутньому тощо. Адже не можна однозначно стверджувати про те, що кожна НС містить лише той чи інший вид загроз, або відрізняється якимось одним її видом та особливим характером прояву. Класифікації надзвичайних ситуацій, які визначені на законодавчому рівні, на жаль, не

враховують специфічного, або мультиплікативного, критерію, який вирізняє одну з головних характерних рис надзвичайних ситуацій: багатопорядковість і різноманітність наслідків – соціальних, політичних, екологічних, економічних та, особливо, психологічних [2; 3].

Визначальним поняття, що є основою для характеристики феномена НС є *загроза* (життю, здоров'ю, матеріальним цінностям, стабільності, психічному стану, впевненості у майбутньому тощо) *для цілісності людини*. Це поняття об'єднує такі ключові категорії, як «*вітальна загроза*» та «*екзистенціальна загроза*». Відповідно, головна категорія, яка межує з поняттям надзвичайної ситуації: *вітальна загроза* – загроза життю чи існуванню людини. Вітальною можна вважати загрозу саме фізичному існуванню особистості (без втручання в духовний контекст існування). У людини, яка опинилася в осередку надзвичайної ситуації (ситуації реальної небезпеки), найперше загострюється потреба у фізичній безпеці, людині важливо не загинути, не зазнати поранень та інших тяжких ушкоджень. У більшості випадків відчуття вітальної загрози (якщо не брати до уваги пролонговані у часі НС, за яких у більшості тих, хто вижив, виникає звикання до надзвичайних умов, які у подальшому сприймаються постраждалими як абсолютно нормальні умови життєдіяльності) є короткочасним. Відчуття вітальної загрози замінює інше – відчуття екзистенціальної загрози [4].

Під терміном «*екзистенціальна загроза*» розуміється загроза, яка ставить під сумнів подальше існування об'єкта в його якісно ціннісному стані, вимагаючи вжиття невідкладних, надзвичайних заходів, які можуть урятувати об'єкт від загибелі [5].

Таким чином, поки людина не усвідомлює конкретно, що з нею відбувається, коли домінують тільки реакції самозбереження, – діє вітальна загроза; коли ж настає розуміння того, що коїться, – починає діяти екзистенціальна загроза. Відповідно, надзвичайна ситуація найперше стосується базових потреб людини, точніше – потреби в безпеці. Постраждалий відчуває вітальну загрозу через набуті травми, поранення (реальна загроза) або через усвідомлення того, що таке може з ним відбутися (уявна загроза). У цих випадках головною домінантою психічного стану постраждалого стає почуття страху. Прагнення безпеки, з одного боку, та прагнення звільнення від умов надзвичайної ситуації – з іншого, становить найбільшу мотиваційну силу поведінкових реакцій та дій постраждалого. Дихотомія свободи (безпека обумовлюватиметься екзистенціальними потребами постраждалого) у подальшому стає підґрунтям зміни ціннісних і смислоттєвих орієнтацій у тих, хто вижив після надзвичайної ситуації. Серед основних екзистенціальних емоцій та почуттів виділяються тривога та почуття провини. Тому жодна з надзвичайних ситуацій для постраждалого не

може бути непомітна. Такі події у більшості випадків травматичні та виступають не тільки джерелом стресу, а й можуть характеризуватись як новий етап розвитку особистості, напрям якого залежатиме від індивідуально-психологічних особливостей постраждалого та його найближчого оточення [4].

Стан людини і її поведінка в умовах НС при переживанні вітальної загрози характеризується проявом *стресових реакцій*. На першій стадії розвитку стресового стану втрачається психологічний контакт при спілкуванні, наростає відчуженість у відносинах. На другій стадії повністю або частково втрачається самоконтроль. У такій ситуації людина може не пам'ятати, що говорила і що робила, відчувати спустошення й стомлення. На третій стадії розвитку стресового стану людина зупиняється й повертається до «самої себе», часто переживаючи почуття провини (особливо провини за те, що вижила). Розвиток негативних психічних станів може мати місце не тільки в учасників або жертв надзвичайних ситуацій, але й у членів їхніх родин [6; 7].

В динаміці стану осіб, що піддалися впливу НС можна виділити п'ять послідовних стадій.

1-а стадія вітальних реакцій (до 15 хв, коли поведінка піддавалась імперативному збереженню власного життя), що може мати вигляд стану короткочасного заціпеніння або психомоторного збудження.

2-а стадія стану психомоторного збудження з явищами надмобілізації розвивається слідом за станом заціпеніння, триває 3-5 год. Характеризується загальним психічним напруженням, граничною мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття і збільшенням швидкості розумових процесів, проявами безглуздої сміливості.

3-а стадія психофізіологічної демобілізації – потерпілий залишається в осередку надзвичайної ситуації і реально оцінює навколишні події (до 3 год.), можливі нудота, головний біль, відчуття дискомфорту зі сторони шлунково-кишкового тракту.

4-а стадія вирішення триває 3-12 діб після НС, протягом яких настроїв і самопочуття поступово стабілізуються, однак можливе зниження емоційного фону, обмеження контактів з оточуючими, прояви гіпомімія (маскоподібне обличчя), пониження інтонаційного забарвлення мови, до кінця цієї стадії може виникнути бажання «виговоритись».

5-а стадія відновлення – починається з 12-го дня після НС. Найчіткіше проявляється в поведінкових реакціях: активізується міжособистісне спілкування, нормалізується емоційне забарвлення мови та мімічних реакцій. Або можливе погіршення психічного здоров'я: психопатологічні синдроми, порушення сну, немотивовані страхи, повторні жакливі сновидіння, нав'язливі стани, маячно-галюцинаторні реакції, ознаки астено-невротичних реакцій в поєднанні з психосоматичними порушеннями діяльності шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної, імунної та ендокринної систем потерпілих [8].

Також важливо розглянути поняття *тривожності* у процесі переживання вітальної загрози в умовах надзвичайної ситуації. Розрізняють тривожність як властивість особистості, як відносно постійну та незмінну протягом життя рису (особистісна тривожність) та тривогу як негативний емоційний стан, відносно тривалий, пов'язаний зі зміною нервово-психічної діяльності (ситуативна тривога). Цей стан логічно розглядати як послідовність когнітивних, афективних і поведінкових реакцій, що актуалізуються в результаті впливу на людину різних форм стресових чинників. При цьому стресові подразники можуть мати як зовнішній характер, так і бути зумовленими деякими внутрішніми чинниками, що інтерпретується суб'єктом як небезпечні або загрозові. Когнітивна оцінка небезпеки, таким чином, актуалізує стан тривоги або зростання рівня інтенсивності цього стану. Таким чином, стан тривоги можна включити в структуру загального процесу вітальної загрози, який складається з таких компонентів, що розгортаються у певному часовому проміжку: *стресор – сприйняття загрози – стан тривоги*. Процес тривоги супроводжується переоцінкою стресових умов та вибором відповідних поведінкових та когнітивних механізмів, що зменшують переживання стресу, а також активацією деяких способів уникнення ситуації, що викликає тривогу. Якщо ж ресурсність у подоланні або уникненні стресу є недостатньою, включаються механізми психологічного захисту, функція яких полягає у зменшенні переживання тривоги. Основне завдання цих механізмів – трансформація сприйняття стимулу, який викликає тривогу. Отже, у цьому разі стан тривоги передбачає таку послідовність реакцій: *стан тривоги – когнітивна переоцінка – використання наявних ресурсів або психологічного захисту* [9].

Ще однією функцією тривоги є оцінка наявної ситуації, що, своєю чергою, ініціює різноманітні форми пристосувальних дій, захисних механізмів та інших форм адаптивної активності, що мають на меті усунення джерела потенційної небезпеки. Коли індивід виявляється перед лицем небезпеки, тривога, як правило, зменшується. Характер емоційних переживань при цьому буде залежати від оцінки індивідом власних можливостей. Таким чином, основними функціями тривоги є сигналізація та стимулювання, тобто завдяки тривозі індивід акцентує увагу на можливих труднощах, що, своєю чергою, сприяє зміні поведінки або стимулює включення механізмів психічної адаптації. Крім того, під час реалізації функції стимулювання тривога починає відігравати мотиваційну роль, посилюючи поведінкову активність, що дає змогу мобілізувати всі сили для досягнення найкращого результату, тому оптимальний рівень тривоги розглядається як необхідний для ефективного пристосування до дійсності (адаптивна тривога) [10].

За рівнем ситуативної totoжності тривогу можна розділити на нормальну та невротичну. Якщо нормальна тривога зумовлена необхідністю адекватної ситуативної адаптації, то невротична передбачає неадекватно підвищену оцінку небезпеки та включає неефективні способи психологічного захисту. За рівнем об'єктивації можна розрізнити вітальну та соціальну тривогу. Вітальна тривога більшою мірою орієнтована на оцінку зовнішніх та внутрішніх загроз, що стосуються виживання на психофізіологічному рівні, тоді як соціальна тривога має ціннісне підґрунтя та виникає в умовах глобальних соціальних і культурних зрушень. За рівнем результативності тривогу можна поділити на конструктивну та деструктивну. Конструктивність тривоги полягає у тому, що її наявність та вплив на індивіда полягає у формуванні особливого виду активності, який передбачає нестандартні способи вирішення складних ситуацій, тоді як деструктивна тривога веде до розпаду людської діяльності [10].

Як наслідок у особистості активізується її захисна організація – як система захисних механізмів та копінг-стратегій, що є найбільш характерними для особистості та систематично використовуються у повсякденному житті і складних життєвих обставинах. В основу дослідження захисної організації особистості покладено класифікацію копінг-стратегій Р. Лазаруса (конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, втеча-уникнення планомірне вирішення проблем; і позитивна переоцінка) та механізмів психологічного захисту (проекція, регресія, витіснення, заміщення, раціоналізація, реактивне утворення, заперечення і придушення) [11; 12].

Відповідно на першій стадії вітальних реакцій за результатами дослідження Н. Оніщенка та О. Тімченка зафіксовано загальну тенденцію щодо частоти використання таких механізмів психологічного захисту, як раціоналізація і компенсація. У випадках, коли трагедія напряду не стосується людини, то вона більш стримано та відносно спокійно реагуватиме на прояви стрес-факторів. Постраждалих, які отримали найбільші за ступенем потрясіння, навпаки, схильні занурюватись в свої емоційні переживання і почуття та аналізувати особливості трагічної ситуації, що стала причиною глибокого стресу. Ще однією реакцією на вітальну загрозу в умовах локального збройного конфлікту, яка доволі часто використовується і є практично неусвідомленою та не завжди ефективною для людини у боротьбі за життя є уникнення. Постраждалі, які стали свідками надзвичайної ситуації, схильні шукати підтримки в найближчому оточенні, у своїх близьких. Особи, які під час НС отримали поранення та ті, у яких постраждали рідні люди, більш схильні керуватись емоціями та відрізняються нелогічністю і непослідовністю дій в стресових ситуаціях (і особливо, – ситуаціях вітальної загрози).

Зауважимо, що загальною моделлю копіngu є асертивні дії як здатність не діяти в ситуації вітальної загрози проти іншої людини, поважати її інтереси, її права та волю, і при цьому не жертвувати собою, оберегати себе від зовнішнього негативного впливу. Адаптивна модель копіng-поведінки передбачає асертивні дії, пошук соціальної підтримки і соціальний контакт. До псевдо адаптивної моделі копіngповедінки ми віднесли уникання, обережні та маніпулятивні дії. Дезадаптивну модель копіng-поведінки характеризують асоціальні, імпульсивні та агресивні дії [13].

Ситуація вітальної загрози завжди провокує високу емоційну напругу. Наслідком дії стресових факторів може бути емоційний розлад або сильне емоційне переживання постраждалого. Особливо різко змінюється особистісне й соціальне функціонування в ситуаціях, які загрожують життю індивідуума. Це може проявлятися у вигляді трансформації (частіше негативної) особистісних характеристик (ціннісно-сислової сфери, індивідуально-типологічних рис, механізмів психологічного захисту, копіng-стратегій й т. ін.), порушень поведінки й формування різних психічних розладів (депресивних, тривожних, панічних, посттравматичних) [14].

Висновки. Таким чином, ключовим для характеристики феномена надзвичайної ситуації є поняття загроза (життю, здоров'ю, матеріальним цінностям, стабільності, психічному стану, впевненості у майбутньому тощо) для цілісності людини, яке об'єднує такі ключові категорії, як «вітальна загроза» та «екзистенціальна загроза». Вітальною вважається загроза саме фізичному існуванню людини. А екзистенціальною – загроза, яка змушує сумніватися у подальшому існуванні об'єкта в його якісно ціннісному стані, вимагаючи вжиття невідкладних, надзвичайних заходів, які можуть урятувати об'єкт від загибелі. Відповідно, поки людина ще не усвідомлює конкретно, що з нею відбувається в умовах надзвичайної ситуації, коли домінують тільки реакції самозбереження – діє вітальна загроза; коли ж настає розуміння того, що коїться – починає діяти екзистенціальна загроза. У переживанні смерті в різних надзвичайних ситуаціях присутні емоції суму, страху, цікавості, розгубленості. Специфіка появи таких переживань обумовлені не лише ситуаційними чинниками, а й індивідуально-особистісними характеристиками. Варто зауважити, що механізми психологічного захисту у ситуації вітальної загрози використовуються всіма категоріями постраждалого населення, особливо таких, як компенсація та раціоналізація. Постраждалі, які отримали більш інтенсивне психологічне потрясіння відрізняються схильністю в складних ситуаціях занурюватись у свої емоційні переживання. Найбільш ефективні та раціональні шляхи подолання ситуації вітальної загрози та копіng-стратегії обиратимуть найменш постраждалі особи.

Література:

1. Чухраєва Г.В. Стреси та дистреси в психологічній діяльності працівників поліції. *Вісник Харківського національного університету*. Випуск 59. Серія «Психологія», 2016. С. 94-97
2. Оніщенко Н.В. Вітальний та екзистенціальний характер надзвичайної ситуації. *Наука і освіта*. №7. 2013. С. 60-84
3. Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Х.: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2010. 383 с.
4. Оніщенко Н. В. Психологічний феномен надзвичайної ситуації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Випуск № 2. 2015. С. 183-190
5. Титаренко Д. С. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози: монографія. Х.: НУЦЗУ, 2011. 151 с.
6. Психологічні наслідки перебування рятувальників у зоні проведення антитерористичної операції: монографія / Лебедева С.Ю., Оніщенко Н.В., Овсяннікова Я.О., Похілько Д.С., Назаров О.О., Христенко В.Є., Тімченко О.В., Тімченко В.О. / заг. ред. Тімченка О.В., Оніщенко Н.В. Х. : НУЦЗУ, 2019. 174 с.
7. Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: монографія / Назаров О. О., Оніщенко Н. В., Садковий В. П., Садковий О. В., Склень О. І., Тімченко О. В. Х.: Вид-во УЦЗУ, 2008. 221 с.
8. Тарасюк В.С., Матвійчук М.В., Паламар І.В., Корольова Н.Д., Кучанська Г.Б., Новицький Н.О. Медицина надзвичайних ситуацій. Організація надання першої медичної допомоги: Підручник. К.: «Медицина», 2011. 526 с.
9. Spielberger C. Assessment of emotional states and personality traits: measuring psychological vital signs. *European Psychologist*. 2006. Vol. 11(4). P. 297–303.
10. Іванова Т. Тривога як психологічний феномен. *Вісник Львівського університету*. Серія психологічні науки. 2020. Випуск 6. С. 72–78
11. Thomson P., Jaque S. V. Depersonalization, adversity, emotionality, and coping with stressful situations. *Journal of trauma & dissociation: the official journal of the International Society for the Study of Dissociation (ISSD)*, 2018, 19 (2). P. 143–161.
12. Вавілова А.С., Кіба С.Г. Захисна організація особистості при переживанні деперсоналізації та дереалізації. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Психологія. Том 33 (72) № 3 2022. С. 113-118
13. Оніщенко Н. В., Тімченко О. В. Особливості використання психологічних захисних механізмів та копінг-стратегій цивільним населенням, постраждалим від надзвичайної ситуації воєнного характеру. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 81-92.
14. Timchenko O., Prykhodko I., Shyrobokov Y. , Onishchenko N., Lefterov V. Psychological Aspects of Captivity in the War in the East of Ukraine. *Polish Psychological Bulletin*. 2021, vol. 52 (1). P. 97–106. DOI:10.24425/ppb.2021.136820.

References:

1. Chukhraieva H.V. (2016) Stresy ta dystresy v psykhologichnii diialnosti pratsivnykiv politsii. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. Vypusk 59. Seriiia «Psykhologhiia», 2016. 94-97 [in Ukrainian].
2. Onishchenko N.V. (2013) Vitalnyi ta ekzystentsialnyi kharakter nadzvychainoi sytuatsii. *Nauka i osvita*. №7. 60-84 [in Ukrainian].

3. Kryzova psykhologhiia: navchalnyi posibnyk (2010) / za zah. red. prof. O. V. Timchenka. Kh.: NUTsZU, KP «Miska drukarnia». 383 [in Ukrainian].
4. Onishchenko N. V. (2015) Psykholohichniy fenomen nadzvychnoi sytuatsii. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. Vypusk № 2. 183-190 [in Ukrainian].
5. Tytarenko D. S. (2011) Osoblyvosti funktsionuvannya mekhanizmiv psykhologichnoho zakhystu u riatuvalnykh v umovakh ekzstentsialnoi zahrozy: monohrafiia. Kh.: NUTsZU. 151 [in Ukrainian].
6. Psykholohichni naslidky perebuvannya riatuvalnykh u zoni provedennia antyterorystychnoi operatsii (2019): monohrafiia / Liebidieva S.Iu., Onishchenko N.V., Ovsiannikova Ya.O., Pokhilko D.S., Nazarov O.O., Khrystenka V.Ie., Timchenko O.V., Timchenko V.O. / zah. red. Timchenka O.V., Onishchenko N.V. Kh.: NUTsZU. 174. [in Ukrainian].
7. Psykholohichni osoblyvosti bazovykh kopinh-stratehii ta osobystykh kopinh-resursiv pratsivnykh pozhezhno-riatuvalnykh pidrozdiliv MNS Ukrainy (2008): monohrafiia / Nazarov O. O., Onishchenko N. V., Sadkovyi V. P., Sadkovyi O. V., Sklen O. I., Timchenko O. V. Kh.: Vyd-vo UTsZU. 221. [in Ukrainian].
8. Tarasiuk V.S., Matviichuk M.V., Palamar I.V., Korolova N.D., Kuchanska H.B., Novytskyi N.O. (2011) Medytsyna nadzvychnykh sytuatsii. Orhanizatsiia nadannia pershoi medychnoi dopomohy: Pidruchnyk. K.: «Medytsyna», 2011. 526 [in Ukrainian].
9. Spielberger C. (2006) Assessment of emotional states and personality traits: measuring psychological vital signs. *European Psychologist*. Vol. 11(4). P. 297–303 [in United Kingdom]
10. Ivanova T. (2020) Tryvoha yak psykhologichnyi fenomen. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii psykhologichni nauky*. Vypusk 6. 72–78 [in Ukrainian].
11. Thomson P., Jaque S. V. (2018) Depersonalization, adversity, emotionality, and coping with stressful situations. *Journal of trauma & dissociation: the official journal of the International Society for the Study of Dissociation (ISSD)*, 19 (2). P. 143–161 [in USA].
12. Vavilova A.S., Kiba S.H. (2022) Zakhysna orhanizatsiia osobystosti pry perezhyvanni depersonalizatsii ta derealizatsii. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Psykhologhiia*. Tom 33 (72) № 3. 113-118 [in Ukrainian].
13. Onishchenko N. V., Timchenko O. V. (2022) Osoblyvosti vykorystannia psykhologichnykh zakhysnykh mekhanizmiv ta kopinh-stratehii tsyvilnym naselenniam, postrazhdalym vid nadzvychnoi sytuatsii voiennoho kharakteru. *Psykholohichniy zhurnal*. Uman: VPTs «Vizavi». Vyp. 8. 81-92 [in Ukrainian].
14. Timchenko O., Prykhodko I., Shyrobokov Y., Onishchenko N., Lefterov V. (2021) Psychological Aspects of Captivity in the War in the East of Ukraine. *Polish Psychological Bulletin*, vol. 52 (1). P. 97–106. DOI:10.24425/ppb.2021.136820 [in Poland].

УДК 378:347.156:147+371.26:355:351

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-511-518](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-511-518)

Резнік Олег Григорович кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вогневої та тактико-спеціальної підготовки, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, тел.: (067) 783-34-61, <https://orcid.org/0000-0001-7630-7509>

ЩОДО ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ТАКТИЧНОГО РІВНЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ

Анотація. Стаття присвячена проблемам вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників тактичного рівня в Україні. Прикордонне відомство виконує функції важливого інституту, без якого українське суспільство нормально існувати не може, особливо під час війни. Першими осередками, що потребують оновлення, модернізації та реформування є освіта та наука. У діяльності прикордонників з метою забезпечення прикордонної безпеки держави важливого значення набуває використання зброї та спецзасобів. Запропоноване дослідження присвячене психологічним аспектам вогневої підготовки офіцерів-прикордонників тактичного рівня військової освіти.

Аналіз вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників у НАДПСУ засвідчив функціонування декількох її напрямів: вивчення правового фундаменту застосування зброї та спецзасобів курсантами-прикордонниками та формування навичок та умінь поводження з вогнепальною зброєю у спеціально створених умовах (екстремальність, несподіванки), і врешті-решт – формування та розвиток навичок та умінь психологічної саморегуляції – тобто психологічний аспект.

Психологічна підготовка як невід’ємна частина вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників передбачає багатовекторну систему заходів, спрямованих на формування в них таких якостей як: психологічна рівновага, емоційні та вольові якості, адекватні реакції на фізичні та психічні навантаження, дії в екстремальних ситуаціях, готовність використання штатної зброї тощо.

Результативність психологічної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до застосування зброї залежить від методів та форм її реалізації. Основними методами такої підготовки виступають наступні: ситуативний метод (моделювання ситуацій, кейс-метод), психологічні тренування, психологічні вправи, методи екстремальної психології тощо.

Психологічними аспектами вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників є їх підготовка до протистояння внутрішнім та зовнішнім стресовим чинникам, покращення адаптаційних умов до змінного соціального та психологічного клімату, ефективна боротьба з противником.

Ключові слова: вогнева підготовка, майбутні офіцери-прикордонники, психологічні аспекти, психіка особистості, зброя.

Reznik Oleg Hryhorovych Candidate of psychological sciences, associate professor, associate professor of the department of fire and tactical special training, National Academy of the State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Shevchenko St., 46, Khmelnytskyi, 29000, tel.: (067) 783-34-61, <https://orcid.org/0000-0001-7630-7509>

CONCERNING THE PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF FIRE TRAINING OF OFFICERS OF THE TACTICAL LEVEL OF MILITARY EDUCATION

Abstract. The article is devoted to the problems of fire training of future tactical-level border guards in Ukraine. The border agency performs the functions of an important institution without which Ukrainian society cannot exist normally, especially during war. The first areas in need of renewal, modernization and reform are education and science. The use of weapons and special equipment is of great importance in the activities of border guards in order to ensure the border security of the state. The proposed research is devoted to the psychological aspects of fire training of border guard officers of the tactical level of military education.

The analysis of fire training of future border guard officers at NADPSU confirmed the functioning of several of its areas: the study of the legal basis for the use of weapons and special equipment by border guard cadets and the formation of skills and abilities to handle firearms in specially created conditions (extreme, unexpected), and ultimately - the formation and the development of skills and abilities of psychological self-regulation - that is, the psychological aspect.

Psychological training as an integral part of the fire training of future border guards involves a multi-vector system of measures aimed at forming such qualities in them as: psychological balance, emotional and volitional qualities, adequate reactions to physical and mental stress, actions in extreme situations, readiness to use regular weapons, etc.

The effectiveness of the psychological training of future border guards for the use of weapons depends on the methods and forms of its implementation. The following are the main methods of such training: situational method (simulation of

situations, case method), psychological training, psychological exercises, methods of extreme psychology, etc.

The psychological aspects of fire training of future border guards are their preparation to face internal and external stress factors, improvement of adaptation conditions to the changing social and psychological climate, effective fight against the enemy.

Keywords: fire training, future border guard officers, psychological aspects, personality psyche, weapons.

Постановка проблеми. Війна росії проти України призводить фундаментальних змін у сприйнятті об'єктивної дійсності. Це означає, що українці починають розуміти роль своїх соціальних, політичних та економічних інституцій України. Прикордонне відомство виконує функції важливого інституту, без якого українське суспільство нормально існувати не може, особливо під час війни. Першими осередками, що потребують оновлення, модернізації та реформування є освіта та наука. Саме в освітньому середовищі українці повинні підготувати нові покоління, які будуть розумними та мислячими, щоб перемогти ворога в обличчі росіян. Тому у прикордонній службі Україні було зосереджено увагу на змісті та якості професійної підготовки військовослужбовців-прикордонників. У діяльності прикордонників з метою забезпечення прикордонної безпеки держави важливого значення набуває використання зброї та спецзасобів. Тому запропоноване дослідження присвячене психологічним аспектам вогневої підготовки офіцерів-прикордонників тактичного рівня військової освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якість дослідження залежить від аналізу та узагальнення відповідних результатів тих наукових напрацювань, що вже є з представленої проблеми. Вивченню підлягали дисертаційні роботи, наукові статті, апробації, навчальні посібники. Варто відзначити праці таких науковців, як В. Волошин, який аналізував проблематику формування умінь застосовувати спеціальні засоби та зброю майбутніми офіцерами-прикордонниками [1]; К. Бугайчук – вивчення закордонного досвіду підготовки фахівців сектору безпеки та оборони [2]; В. Малічевський, котрий досліджував психологію застосування вогнепальної зброї на ураження [3]; О. Марков – формування професійних компетентностей майбутніх офіцерів інституцій сектору безпеки та оборони України під час вогневої підготовки [4]; Є. Потапчук, який є фахівцем у галузі військової психології [5]; Р. Сич є автором роботи про формування умінь з особистої безпеки протягом вивчення професійно орієнтованих навчальних дисциплін [6].

Мета статті. Аналіз психологічних аспектів впливу на вогневу підготовку майбутніх офіцерів-прикордонників.

Виклад основного матеріалу. На Національну академію Державної прикордонної служби України (далі – НАДПСУ) покладено завдання підготовки майбутніх офіцерів відомства, тактичного та оперативного рівня військової освіти. У системі професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників виокремлюють гуманітарну, військово-прикордонну, правову, психологічну підготовку. Вогнева підготовка є складовою військово-прикордонної підготовки, а отже навчальні дисципліни, що її представляють належать до обов'язкової освітньої компоненти. Слід зазначити, що основа вогневої підготовки – це формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до екстремальної діяльності, до умов із використанням зброї. Пріоритетна мета вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників передбачає попередження ситуацій, за яких офіцери-прикордонники можуть бути не готовими до реалізації дій в екстремальних умовах. Така мета впливає з того, що війна показує фатальні випадки з офіцерами, яких необхідно уникати, а це означає, що в них слід сформуванню професійно-психологічну готовність у застосуванні зброї в екстремальних умовах.

Аналіз вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників у НАДПСУ засвідчив функціонування декількох її напрямів: вивчення правового фундаменту застосування зброї та спецзасобів курсантами-прикордонниками та формування навичок та умінь поводження з вогнепальною зброєю у спеціально створених умовах (екстремальність, несподіванки), і врешті-решт – формування та розвиток навичок та умінь психологічної саморегуляції – тобто психологічний аспект.

Зважаючи на це, актуальною є потребу у визначенні напрямів впровадження нових підходів у психологічній підготовці майбутніх офіцерів-прикордонників. Основа згаданої підготовки – високий рівень готовності курсантів-прикордонників до рішучих дій, високоефективних дій, що потребують самовладання, мобілізації зусиль, волі, помірного бойового збудження, особистої готовності, здатності правомірно використати зброю під час бойових дій. Важливість таких навичок пояснюється тим, що воєнний стан, що нині функціонує в Україні диктує нам екстремальні умови. Щодо психіки офіцера-прикордонника, то у воєнний час вона може зазнати численних змін, що можуть мати глибокі та іноді, руйнівні прояви.

Можна констатувати, що важливим завданням вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників є використання ними за результатами такої підготовки технічних навичок володіння зброєю в умовах реального бою. Як вже згадувалось вище, психіка особи в бою зазначає змін, швидких змін, а тому необхідними є технічні, тактичні та психологічні тренування стрільби за умов реального бою, з метою формування необхідних навичок.

Загалом, використання зброї майбутніми офіцерами-прикордонниками у своїй професійній діяльності є кульмінаційним моментом, що поєднує соціально-правові, професійні, релігійні, адміністративні та психологічні аспекти особистості офіцера.

Таким чином, фундаментом психологічних аспектів вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників є організація та інтеграція у єдине ціле професійних знань, навичок та досвіду представників прикордонного відомства України.

Психологічна підготовка як невід'ємна частина вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників передбачає багатовекторну систему заходів, спрямованих на формування в них таких якостей як: психологічна рівновага, емоційні та вольові якості, адекватні реакції на фізичні та психічні навантаження, дії в екстремальних ситуаціях, готовність використання штатної зброї тощо.

Результативність психологічної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до застосування зброї залежить від методів та форм її реалізації. Основними методами такої підготовки виступають наступні: ситуативний метод (моделювання ситуацій, кейс-метод), психологічні тренування, психологічні вправи, методи екстремальної психології тощо.

Ситуативний метод у забезпеченні психологічних аспектів вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників є найважливішим. Пояснюється це тим, що сприйняття об'єктивної реальності в людини відбувається на основі образу певної ситуації. Така ситуація існує у свідомості окремої індивіда. Тому ситуації з використанням зброї проти противника є ефективним елементом психологічних тренувань майбутніх офіцерів прикордонної служби. Ситуативний метод дає змогу позбутись таких відчуттів та факторів як покарання за відповідальність, негативна реакція керівництва на власні дії, відчуття провини, вчинення гріху, отримання карі, невпевненості у застосуванні зброї, легітимності професійних обов'язків, всеохоплюючого страху, агресії, злості, жалю до себе, надмірної концентрації на небезпечних об'єктах та інших незнайомих станах. Цінність ситуативного методу полягає також у тому, що виникає можливість відпрацювання дій зі зброєю та набоями, а це означає, що курсант-прикордонник звикає до гучних звуків та чіткого ураження цілей. Науково-педагогічні працівники кафедри вогневої підготовки НАДПСУ здійснюють модифікацію ситуативного методу, ускладнюючи завдання: додавання вимоги виконувати нормативи до ПМ та АК, завдання швидкого спорядження та перезарядження магазину, доведення дій курсантів-прикордонників до рівня автоматизму. Ефективність таких ситуацій полягає в тому, що відпрацьовується якість та швидкість психологічної реакції, формуються впевнені рішення в екстремальному середовищі, забезпечується

так звана «психологічна» зібраність майбутнього офіцера, а знання стають систематизованими, дії – раціонально послідовними.

Під час вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до початку повномасштабного вторгнення росії, увага представників науково-педагогічного складу зосереджувалась переважно на формуванні в курсантів операційних характеристик, тобто відпрацюванні рухових навичок для виконання пострілів, тактичних характеристик у застосуванні зброї на ураження (протистояння противнику за фізіологічними та психологічними складовими), розвиток полімотиваційності, варіативність розвитку подій тощо.

Науково-педагогічним працівникам необхідно доводити до курсантів-прикордонників таку істину – примус та фізична сила, яку в житті до них може застосувати противник має вплив на психологічний та емоційний стан. Враховуючи це, варто проводити психотренінги. Мета таких тренінгів – аналіз ситуацій різноманітного змісту, вивчення психології противника, опанування власних дій з метою реалізації подальших адекватних рішень.

З поданого вище випливає висновок про те, що психологічними аспектами вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників є їх підготовка до протистояння внутрішнім та зовнішнім стресовим чинникам, покращення адаптаційних умов до змінного соціального та психологічного клімату, ефективна боротьба з противником.

Висновки. Таким чином, психологічні аспекти вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників є важливою складовою їх професійної підготовки. Застосування зброї є досить складним психологічним процесом для майбутніх офіцерів-прикордонників, оскільки кожна ситуація базується на мотивації та цінностях окремої особистості, рівні його культури та релігійної орієнтації, а також індивідуальних особливостей. Негативним фактором впливу на офіцера-прикордонника при застосуванні ним зброї є його недостатня психологічна підготовка. Майбутні офіцери-прикордонники потребують спеціальних психотренінгів, роз'яснення правого фундаменту застосування зброї, удосконалення дій в екстремальних умовах (високий рівень повного самовладання, мобілізація волі та зусиль, помірні почуття бойового збудження, готовність протистояти загрозам), оптимальний рівень сформованості тактичних рухів (ведення вогню у стані руху, переміщення назустріч противникам тощо). Саме за такого підходу можливе засвоєння професійних та психологічних норм та правил застосування зброї, адаптація та готовність діяти в екстремальних ситуаціях, оволодіння та удосконалення тактичних прийомів.

Перспективами подальших наукових досліджень є вивчення та аналіз досвіду військовослужбовців, котрі були на передовій під час війни з росією, з

метою подальшого удосконалення психологічних аспектів вогневої підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників.

Література:

1. Волошин В. Д. Формування вмінь застосування спеціальних засобів і зброї майбутнім и офіцерами-прикордонниками у процесі фахової підготовки : автореф . дис. на здобуття наук. ступеня канд . пед. наук : спец . 13.00.04 / Волошин Володимир Дмитрович. - Хмельницький, 2018. 20 с.
2. Закордонний досвід підготовки кадрів для сил сектору безпеки та можливості його використання в Україні [Текст] : наук.-метод. рек. / К. Л. Бугайчук, І. Б. Гончаренко, Ю. О. Михайлова, І. О. Святокум, О. В. Федосова, Д. В. Швець. Харків : Харк. нац. ун-т. внутр. справ. 2016. 120 с
3. Малічевський В.І. Психологія застосування вогнепальної зброї на ураження : деякі соціокультурні та практичні аспекти // *Наукові записки*. – Вип. 2., 2001. С. 191–195.
4. Марков О.В., Самсонов Ю.В., Бородін С.В., Шемчук В.А., Атаманенко І.О. Формування професійних компетентностей майбутніх офіцерів різних інституцій сектора безпеки і оборони України в системі вогневої підготовки з використанням сучасних технічних засобів навчання. *Інноваційна педагогіка*. 2016. № 32 (Т. 2). С. 60–74.
5. Потапчук Є. М. Військова психологія : навч. посіб.. Хмельницький : Вид-во Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2003. 150 с.
6. Сич Р. В. Формування вмінь з особистої безпеки майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення професійно орієнтованих дисциплін : дис. ... канд . пед. наук : 13.00.04 / Сич Руслан Віталійович. - Хмельницький, 2017. - 318 с.

References:

1. Voloshyn V. D. (2018) Formuvannya vmin' zastosuvannya spetsial'nykh zasobiv i zbroyi maybutnim y ofitseramy-trykordonnykamy u protsesi fakhovoyi pidhotovky. [Formation of skills in the use of special means and weapons by future and border guard officers in the process of professional training]: autoref. thesis for obtaining sciences. degree of candidate ped. Sciences: specialist 13.00.04 / Voloshyn Volodymyr Dmytrovych. - Khmelnytskyi. 20 p. [in Ukrainian]
2. Zakordonnyy dosvid pidhotovky kadriv dlya syl sektoru bezpeky ta mozhlyvosti yoho vykorystannya v Ukrayini (2016) [Foreign experience of training personnel for the forces of the security sector and the possibility of its use in Ukraine] [Text]: science-method. rec. / K. L. Bugaichuk, I. B. Goncharenko, Yu. O. Mykhaylova, I. O. Svyatokum, O. V. Fedosova, D. V. Shvets. Kharkiv: Khark. national Univ. internal affairs. 120 p. [in Ukrainian]
3. Malichevsky V. I. (2001) Psykholohiya zastosuvannya vohnepal'noyi zbroyi na urazhennya : deyaki sotsiokul'turni ta praktychni aspekty. [Psychology of the use of firearms for damage: some sociocultural and practical aspects] // *Naukovi zapysky - [Scientific notes]*. Issue 2. P. 191–195. [in Ukrainian]
4. Markov O. V., Samsonov Yu. V., Borodin S. V., Shemchuk V. A., Atamanenko I. O. (2016). Formuvannya profesinykh kompetentnostey maybutnikh ofitseriv riznykh instytutsiy sektora bezpeky i oborony Ukrayiny v systemi vohnevoyi pidhotovky z vykorystannyam suchasnykh tekhnichnykh zasobiv navchannya. [Formation of professional competencies of future officers of various institutions of the security and defense sector of Ukraine in the system of fire training using modern technical means of training]. *Innovatsiyana pedahohika – [Innovative pedagogy]*. No. 32 (Volume 2). P. 60–74. [in Ukrainian]

ISSN (print) 2708-7530

Наукові перспективи № 12(30) 2022

5. Potapchuk E. M. (2003). Viys'kova psykhologhiya. [Military psychology]: teaching. guide.. Khmelnytskyi: Edition of the National. Acad. Govt. border service of Ukraine named after B. Khmelnytskyi, 2003. 150 p. [in Ukrainian]

6. Sych R. V. (2017) Formuvannya vmin' z osobystoyi bezpeky maybutnikh ofitseriv- prykordonnykiv u protsesi vyvchennya profesiyno oriyentovanykh dystsyplin. [Formation of personal security skills of future border officers in the process of studying professionally oriented disciplines]: dissertation. ... candidate ped. Sciences: 13.00.04 / Sych Ruslan Vitaliyovych. - Khmelnytskyi. - 318 p. [in Ukrainian]

УДК 159.9.07.364.24

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-519-528](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-519-528)

Розіна Ірина Володимирівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 62020, <https://orcid.org/0000-0001-6565-728X>

Ригель Олеся Володимирівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Дрогобицький педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, 82100, <https://orcid.org/0000-0002-8470-7403>

Ковальова Ольга Вікторівна доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, фактична адреса: вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, юридична адреса: вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, <https://orcid.org/0000-0001-5061-6506>

Варіна Ганна Борисівна старший викладач кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, фактична адреса: вул. Наукового містечка, 59, м. Запоріжжя, юридична адреса: вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, <https://orcid.org/0000-0002-0087-4264>

Мостова Тетяна Олександрівна аспірантка кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, <https://orcid.org/0000-0002-6555-0367>

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ СТУДЕНТІВ У ПЕРІОД ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ: ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕМАТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС

Анотація. У статті визначено основні особливості психоемоційного стану студентів в період професійного становлення. На сучасному етапі входження України до Європейського союзу соціально-економічні перетворення, які відбуваються в нашій державі висувають нові вимоги до особистості сучасного фахівця. Актуальною є здатність майбутнього професіонала здобувати професійний розвиток, постійно вдосконалюватися та

самостійно знаходити рішення для професійних завдань та проблемних ситуацій.

Розглянуто основні європейські інтеграційні програми, які застосовуються в освітньому процесі в закладах вищої освіти. До таких належать: Ерасмус+, Ell4Skills, Європейський дослідницький простір, Європейський зелений курс, Горизонт 2020, Горизонт Європа, Болонський процес. Всі ці проекти та програми вимагають від вищої освіти України посилення організації підготовки сучасного розвиненого мобільного фахівця, який буде відповідати всім вимогам міжнародного співтовариства. Стрімкий розвиток нашої держави та її діджиталізація визначаються в загальній концепції Європейської інтеграції з повною орієнтацією на європейські цінності: свобода слова, права людини, лібералізація та інше. Саме все перелічене дає нову можливість для розвитку сучасного українського суспільства та безпосередньо самої вищої освіти.

Встановлено, що європейська інтеграція забезпечує для України входження її в родину Європейських держав, що забезпечує певний успіх до політичної та економічної трансформації.

Визначено, що підвищена вимогливість та відповідальність до студентів на сучасному етапі здобуття освіти призводить до частоті зміни емоційного стану здобувачів у період професійного становлення.

Виявлено наступні причини, що впливають на психоемоційний стан студентів у період професійного становлення: незадоволення професійною освітою та підготовкою; перебудова провідної діяльності (більша вимогливість та відповідальність); зміна соціально-економічного життя; труднощі з адаптацією до навчання та вимог; опанування нового виду діяльності – освітньо-професійного; неспівпадіння очікувань та реальності.

Констатовано, що під час професійного становлення у студентів виникають наступні психоемоційні стани: тривожність, задоволення-незадоволення, апатія-натхнення, бадьорість, втома, зацікавленість, байдужість, розчарування.

Розроблено рекомендації, щодо зниження негативних психоемоційних станів у студентів під час професійного становлення.

Ключові слова: психоемоційний стан, європейська інтеграція, професіоналізація.

Rozina Iryna Volodymyrivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Developmental Psychology and Social Communications, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynskiy, 26 Staroportofrankivska St., Odesa, 62020, <https://orcid.org/0000-0001-6565-728X>

Ryhel Olesia Volodymyrivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology, Ivan Franko Pedagogical University of Drohobych, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, 82100, <https://orcid.org/0000-0002-8470-7403>

Kovalova Olha Viktorivna Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department of Psychology, Melitopol Bohdan Khmelnytskyi State Pedagogical University, actual address: 59, Naukova Mistechka St., Zaporizhzhia, legal address: 20, Hetmanska St. Мелітополь, <https://orcid.org/0000-0001-5061-6506>

Varina Hanna Borysivna, Senior Lecturer of the Department of Psychology, Melitopol Bohdan Khmelnytskyi State Pedagogical University, actual address: 59, Naukova Mistechka St., Zaporizhzhia, legal address: 20, Hetmanska St. Мелітополь, <https://orcid.org/0000-0002-0087-4264>

Mostova Tetiana Oleksandrivna Postgraduate Student of the Department of Pedagogy and Psychology of Educational Activity, Zaporizhzhia National University, 66 Zhukovskoho St., Zaporizhzhia, <https://orcid.org/0000-0002-6555-0367>

PECULIARITIES OF PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF STUDENTS IN THE PERIOD OF PROFESSIONAL FORMATION: IMPLEMENTATION OF EUROPEAN INTEGRATION TOPICS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. The article defines the main features of the psycho-emotional state of students in the period of professional formation. At the present stage of Ukraine's accession to the European Union, the socio-economic transformations taking place in our country put forward new requirements for the personality of a modern specialist. The ability of the future professional to acquire professional development, constantly improve and independently find solutions for professional tasks and problem situations is relevant.

The main European integration programs that are used in the educational process in higher education institutions are considered. These include: Erasmus+, Ell4Skills, European Research Area, European Green Deal, Horizon 2020, Horizon Europe, .Bologna Process. All these projects and programs require higher education of Ukraine to strengthen the organization of training of a modern developed mobile specialist who will meet all the requirements of the international community. The rapid development of our country and its digitalization are determined in the general concept of European integration with a full focus on European values: freedom of

speech, human rights, liberalization, etc. All of the above provides a new opportunity for the development of modern Ukrainian society and higher education itself.

It is established that European integration provides for Ukraine's entry into the family of European states, which ensures a certain success in political and economic transformation.

It is determined that the increased demand and responsibility for students at the present stage of education leads to frequent changes in the emotional state of students during their professional development.

The following reasons affecting the psycho-emotional state of students in the period of professional formation are identified: dissatisfaction with professional education and training; restructuring of leading activities (greater demands and responsibility); changes in socio-economic life; difficulties in adapting to training and requirements; mastering a new type of activity - educational and professional; mismatch of expectations and reality.

It is stated that during the professional formation of students the following psycho-emotional states arise: anxiety, satisfaction-dissatisfaction, apathy-inspiration, cheerfulness, fatigue, interest, indifference, disappointment.

Recommendations for reducing negative psycho-emotional states in students during their professional development have been developed.

Keywords: psycho-emotional state, European integration, professionalization.

Постановка проблеми. Проблематика психоемоційного стану студентів у період професійного становлення посідає центральне місце серед наук, які займаються вивченням людини, та є однією із головних в психології особистості.

На сьогоднішній день в Україні відбуваються інтенсивні соціально-економічні зміни, які спричиняють певні труднощі та дискомфорт під час адаптації до закладу вищої освіти, що призводить до підвищення рівня тривоги. Це в свою чергу викликає психоемоційний дискомфорт та порушує психоемоційне здоров'я особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійне становлення, як проблема дослідження цікавить велику кількість науковців, а саме: С. Д. Максименко, В. В. Рибалко, В. А. Семінченко, Б. О. Феоришин – досліджували професійні нахили та інтереси; Т. В. Кудрявцев, Н. Г. Ничкало, Є. О. Помиткн – досліджували професійне самовизначення; Л. І. Божович, Н. І. Литвинова, Л. М. Шевченко – професійні спрямованості; К. М. Гуревич, Н. Д. Левітов; В. В. Рибалка – професійну придатність; Ю. О. Александровський, Т. В. Курявцев, Ю. С. Колесніков, В. Д. Цуркан – професійну адаптацію.

Мета статті розглянути, які особливості психоемоційного стану виникають у студентів у період професійного становлення під час впровадження Європейської інтеграції в освітній процес.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняний дослідник О. М. Кокур вважає, що поняття «професійне становлення» є дещо ширшим за поняття «професійний розвиток», який є основним, але не єдиним компонентом професійного становлення майбутнього фахівця [1, с. 9].

В словнику української мови поняття становлення трактується, як категорія, що відображає процес діалектичного переходу від одного ступеня розвитку до іншого; як момент взаємоперетворення протилежних, а водночас разом з тим взаємопов'язаних моментів розвитку – виникнення й зникнення; як процес виникнення чого-небудь у сукупності характерних ознак і форм; формування когось або чогось у процесі розвитку [3, с. 1188].

С. Д. Максименко розглядає професійне становлення через призму внутрішніх суперечностей і вважає, що індивід беручи на себе певну професійну роль, лише розпочинає освоєння функціонального змісту майбутньої професійної діяльності [4, с. 14].

Е. Рое у особистісній теорії вибору кар'єри обґрунтував, що вибір типу та рівня професійної активності розглядається як результат генетичних відмінностей між індивідуумами в першу чергу в інтелектуальних проявах, та способів взаємодії з різноманітними аспектами навколишнього світу [5].

Повністю поділяємо думку Д. Сьюпера, який у своїй концепції «розвиваючої перспективи» розглядає успішність професійного та кар'єрного розвитку, як результат досягнення певних стадій кар'єри до певного віку. Адекватність вибору кар'єри ґрунтується на схожості між індивідуальною Я-концепцією та концепцією професійної кар'єри, яку вибирає людина. Цей дослідник у своїй концепції розглянув наступні аспекти:

1. Стадії життя та їх вплив на розвиток людини;
2. Шляхи взаємодії цих стадій і особистості.

На думку автора професійний розвиток полягає у розвитку і реалізації Я-концепції, що відбувається при її взаємодії із реальністю, а саме при програванні та виконанні професійних ролей як уявно так і на практиці [6; 7].

На думку О. М. Кокури існує декілька особистісних складових професійного становлення фахівця:

- Спрямованість особистості (мотиви, ціннісні орієнтації, професійні позиції та соціально-професійний статус);
- Професійна компетентність(сукупність знань, умінь та способів виконання діяльності);
- Професійно важливі якості (психологічні якості, що визначають продуктивність діяльності) та професійно значимі психофізіологічні властивості (зорова-рухова координація, окомір, нейротизм, екстраверсія, реактивність) [1, с. 20-21].

Для того, щоб професійне становлення особистості відбулося безболісно та адекватно потрібно використовувати сукупність прийомів соціального

впливу на студентів, включати їх в різні види діяльності для того, щоб сформувати у них систему професійно важливих якостей. Науковці В. М. Васильков та О. І. Василькова вважають, що соціальна ситуація, в якій відбувається діяльність, та індивідуальна активність особистості ініціюють формування позитивного ставлення до професії: стихійних мотивів фахової діяльності; соціально-значущих і професійного зростання; знаходження оптимальних прийомів якісного і творчого виконання фахової діяльності відповідно до психологічних особливостей особистості [8, с. 90].

Отже, проведений аналіз наукових надбань дозволяє на аргументувати, що професійне становлення – це складний довготривалий процес, який обумовлено з однієї сторони соціальним, а з іншої особистісним формуванням та зростанням особистості у професії.

Починаючи з 2005 року України активно приймає участь у Болонському процесі, щодо реформування вищої освіти. Проте потрібно зазначити, що перші кроки реформування вищої освіти були зроблені значно раніше. Так, наприклад починаючи з 1996 року почали вноситися зміни до законодавчих документів, що Україна переходить на трициклову структуру вищої освіти (3-Cycle Structure). З 2009 року заклади вищої освіти офіційно почали використовувати Європейську кредитно трансферно-накопичувальну система, ЄКТС (ECTS). З 2011 року запроваджено Національну рамку кваліфікацій (National Qualification Framework). З 2015 року створено Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти (NAQA), а також з цього року відбувається Інтернаціоналізація вищої освіти (Internationalisation), яка забезпечує академічну мобільність.

На період 2021-2027 рр. Активно впроваджується оновлена програма ЄРАЗМУС+, яка стала не тільки міжнародною, а й більш інклюзивною, цифровою та екологічною.

Еразмус+ популяризує пріоритети і заходи, визначені в Європейському освітньому просторі (European Education Area), Плані дій з цифрової освіти (Digital Education Action Plan) та Європейській програмі розвитку компетентностей (European Skills Agenda).

Всі ці програми та впровадження їх у вищу освіту потребують неабияких затрат з боку психоемоційної та психофізіологічної сторони особистості.

Так коли студенти вступають до закладу вищої освіти вони проходять декілька етапів соціалізації, які визначають подальше їхнє професійне становлення.

I етап: відбувається особистісна та професійна адаптація, з допомогою якої студенти засвоюють нові соціальні ролі, цінності, норми. Відбувається входження до нової соціальної групи [9, с.113].

II етап: відбувається цілеспрямоване освоєння соціально та професійно значимого досвіду життєдіяльності.

III етап: особистісно-професійне самовизначення, орієнтоване на досягнення збалансованості в проявах у студентів професійної та індивідуально-особистісної спрямованості особистості [10].

Вважаємо необхідним більш конкретно розглянути емоційний стан студентів під час професійного становлення.

Дуже часто зустрічається вислів, що емоції це свого роду «тестувач» конгруентності сприймання об'єктивних зовнішніх обставин та суб'єктивного відчуття психологічного благополуччя. Оскільки саме психологічне благополуччя є важливим чинником творчої, продуктивної, толерантної людини, проблема дослідження емоційних реакцій на зовнішнє середовище та особливостей впливу сучасних «тригерів» на емоційний стан людини є актуальною. Емоції характеризують потреби людини і предмети, на які вони спрямовані. Слід зазначити, що це реакції на ситуацію, а не на окремий подразник з наступною узагальненою оцінкою події. Завдяки емоціям людина може орієнтуватись у оточуючому середовищі, оцінити предмети і явища з точки зору їх бажаності. Тобто емоції виконують передінформаційну або сигнальну роль [11].

Емоційні стани можуть бути детерміновані не тільки безпосередньо зовнішніми або внутрішніми чинниками емоціогенної природи, але й їх мнемічними репрезентаціями [12].

Певний емоційний стан у здобувача може виникати на основі іншого емоційного стану, який вже зустрічався у його досвіді. Що призводить до виникнення психічного стану другого порядку, або метаемоційний стан. Його «пусковий стимул» – самі емоційні стани (первинні), що переживались раніше у часі. Жоден емоційний стан не зводиться до його складових. Він завжди розгортається на основі когніцій. Залежно від хронологічного критерію емоції можуть бути ситуативними (або короткостроковими) або надситуативними. Надситуативні емоції дуже близькі до емоційних станів. Ці стани виступають як емоційний фон або настрій. Існує зв'язок між суб'єктивною тривалістю часу і характером діяльності особистості, їх відношенням до неї, рівнем мотивації і емоційним станом. Встановлено, що чим вищий рівень активності і мотивації, чим більший інтерес викликає робота, чим більш цілісною, інтегрованою є задача, тим відносно коротшою здається тривалість часу [12].

За допомогою емоційного стану студент може визначити, що є найважливішим у конкретний момент часу. Ось саме те, що він відчуває саме зараз є значимим.

Емоційні стани є сприйняттями стану організму і попереднього життєвого досвіду, вони вказують студенту на його фізичне самопочуття і

душевний стан. Емоційні стани, відчуття дозволяють зрозуміти, що є важливим у конкретний момент.

Під час контакту зі світом або соціумом будь-яка ситуація впливає на кожного по різному. Наприклад, у здобувача в мисленні виникає інтерпретація якоїсь події в межах його компетентності та знань. Головним завданням є потреба в навчанні. Коли здобувач навчиться вирішувати завдання, знаходити рішення цих завдань, він навчиться контролювати свій емоційний стан. Для цього потрібно дотримуватися певної схеми 1) відстежувати свої негативні автоматичні думки (уявлення); 2) розпізнавати взаємозв'язки між власними думками, емоціями і поведінкою; 3) аналізувати факти, які підтверджують або спростовують його уявлення; 4) виробляти реалістичніші оцінки і уявлення; 5) ідентифікувати і модифікувати дисфункціональні переконання, що привертають його до спотворення досвіду.

Висновки.

Отже, можемо аргументувати, що психоемоційний стан студентів у період професійного становлення, відіграє важливу роль у діяльності студентів як в учбовій так в майбутньому і професійній діяльності. Переживання тих чи інших емоцій і почуттів впливає на формування особистості студента, на перебудову його поглядів, відношення до дійсності. Емоції – це прояв внутрішнього стану особистості. У кожної людини своя індивідуальна емоційна реакція на ту чи іншу подію, яка проявляється у внутрішніх переживаннях. Відмінні особливості емоцій виявляються у результаті певного набору перцептивних компонентів, які створюють індивідуальну структуру емоції. Пережиті емоції і відчуття залишають свій відбиток на інтелектуальних здібностях студентів. Емоційні стани є сприйняттями стану організму і попереднього життєвого досвіду. Вони дозволяють зрозуміти, що є важливим у конкретний момент, «аналізують» ситуацію, намагаючись з'ясувати, у чому полягає її екзистенціальна цінність

Література:

1. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія. Київ: Інформ.-аналіт. Агенство, 2012. 200 с.
2. Моськін С. І. Психологічні умови професійного становлення особистості учнів закладів профтех-освіти: автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07. Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2011. 20 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. І голов. Ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: Перун, 2022. 1440 с.
4. Максименко С. Д. Професійне становлення молодого вчителя. Ужгород, 1998. 233 с.
5. Roe A. Early determinants of vocational choice/ A. Roe // *Journal of Counseling Psychology*. 1957/ Vol. 4(3). P. 212-217.
6. Super D. E. A life-span, life-space approach to career development/ D. E. Super // *Journal of Vocational Behavior*. 1980. Vol. 16. P.282-298.

7. Super D. E. Assessment in career guidance: Toward truly developmental counseling / D. E. Super // *The Personnel and Guidance Journal*. 1983. Vol. 61. P. 555-562.
8. Васильков В. М., Василькова О. І. Концептуальні положення особистісно-професійного становлення майбутнього інженерно-педагогічного працівника в умовах багаторівневої освіти. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. 2012. №4. С. 86-91.
9. Пенькова Н. Є., Шевченко В. В. Проблеми соціально-психологічної адаптації курсантів національної гвардії України до навчання. *Збірник наукових праць: психологія*. 2019. №. 24. С. 112-120.
10. Кириленко Т. С. Психологія: Емоційна сфера особистості. Київ: Либідь, 2007. 253 с
11. Головаха Е. И. Психологическое время личности. Киев: Изд-во «Наукова думка», 1984. 208 с.
12. Подобний О. О., Слатвінська В.М. Наукова розробленість проблеми особистої безпеки правоохоронця та перспективи її подальшого дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12. 2021. С. 440-442. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/112> URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/113.pdf

References:

1. Kokun O. M. (2012) *Psychology of professional formation of a modern specialist*: monograph. Kyiv: Inform.-analit. Ahenstvo. 200 s. [in Ukrainian].
2. Moskin S. I. (2011) *Psychological conditions of professional development of students of vocational education institutions*: *Extended abstract of candidate's thesis*: 19.00.07. Volynskiy nats. un-t im. Lesi Ukrainky. Lutsk. 20 s. [in Ukrainian].
3. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (2002) [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / uklad. I holov. Red. V. T. Busel. Kyiv, Irpin: Perun. 1440 s. [in Ukrainian].
4. Maksymenko S. D. (1998) *Professional development of a young teacher*. Uzhhorod. 233 s. [in Ukrainian].
5. Roe A. (1957) Early determinants of vocational choice/ A. Roe // *Journal of Counseling Psychology*. Vol. 4(3). P. 212-217 [in English].
6. Super D. E. (1980) A life-span, life-space approach to career development/ D. E. Super // *Journal of Vocational Behavior*. Vol. 16. P.282-298 [in English].
7. Super D. E. (1983) Assessment in career guidance: Toward truly developmental counseling / D. E. Super // *The Personnel and Guidance Journal*. Vol. 61. P. 555-562 [in English].
8. Vasylykov V. M., Vasylykova O. I. (2012) *Kontseptualni polozhennia osobystisno-profesiinoho stanovlennia maibutnoho inzhenerno-pedahohichnoho pratsivnyka v umovakh bahatorivnevoi osvity* [Conceptual provisions of personal and professional formation of the future engineering and pedagogical worker in the conditions of multilevel education]. *Naukova skarbnytsia osvity Donechchyny – Scientific treasury of education of Donetsk region*. №4. S. 86-91. [in Ukrainian].
9. Penkova N. Ye., Shevchenko V. V. (2019) *Problemy sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii kursantiv natsionalnoi hvardii Ukrainy do navchannia* [Problems of social and psychological adaptation of cadets of the National Guard of Ukraine to training]. *Zbirnyk naukovykh prats: psykholohiia – Collection of scientific papers: psychology*. №. 24. S. 112-120. [in Ukrainian].
10. Kyrylenko T. S. (2007) *Psychology: Emotional sphere of personality*. Kyiv: Lybid. 253 s. [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530

Наукові перспективи № 12(30) 2022

11. Golovaha E. I. (1984) Psihologicheskoe vremya lichnosti [Psychological time of the individual]. Kiev: Izd-vo «Naukova dumka. 208 s. [in Ukrainian].

12. Podobnij O. O., Slatvins'ka V.M. Naukova rozrobenist' problemi osobistoï bezpeki pravoohoroncja ta perspektivi її podal'shogo doslidzhennja. Juridichnij naukovij elektronnij zhurnal. № 12. 2021. S. 440-442. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/112> URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/113.pdf [in Ukrainian].

УДК 159.922.972

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-529-543](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-529-543)

Федотова Тетяна Володимирівна кандидат психологічних наук, доцент, Волинський національний університет імені Лесі Українки, проспект Волі, 13, м. Луцьк, 43025, тел.: (0332) 24-90-01, <https://orcid.org/0000-0003-1975-9925>

МОРАЛЬНИЙ ДИСТРЕС & МОРАЛЬНА ТРАВМА ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС ПРОБЛЕМИ

Анотація. Морально-етичні виклики, які сьогодні надзвичайно гостро постали перед українським суспільством та зумовлені складними умовами війни і постковідною ситуацією, актуалізують вивчення проблеми морального дистресу та моральної травми у зв'язку з необхідністю надання психологічної допомоги як військовим, так й цивільному населенню.

Мета наукового пошуку полягає у теоретичному аналізі проблеми морального дистресу та моральної травми в психологічній літературі, з'ясуванні відмінностей означених понять та специфіці їх вияву.

Моральний дистрес розглядається як реакція на психологічний дискомфорт, що виникає у результаті визначення особистістю етично правильної дії, яку варто реалізувати, проте наявності обмеження у здатності її реалізувати (в силу інституційних, посадових та інших обмежень). Передумовами виникнення морального дистресу є моральні (етичні) дилеми: складні рішення щодо розподілу обмежених ресурсів; нестачі часу та невизначеності; відсутності у збалансованості особистих та професійних обов'язків тощо. Моральний дистрес може бути рушійною силою для правильних дій, проте часто може призводити до негативних наслідків (звільнення з роботи, конфлікти з близькими, професійне вигорання тощо), він є нормальною реакцією на складні етичні ситуації, проте нездатність подолати його, призводить до зниження життєстійкості та резильєнтності особистості.

Моральна травма виходить за межі психологічної шкоди та має глибокий екзистенційний вимір, що призводить до радикальної зміни функціонування моральних засад особистості, її поглядів стосовно себе, інших та світу загалом. Ураженою виявляється вся світоглядна система та система цінностей, особистість переживає зраду та втрату довіри, що може призвести до її глибокої деморалізації, цинізму та соціального відчуження.

Моральна травма викликає переживання екзистенційного сорому, провини, а в деяких випадках почуття зради, гніву і глибокої моральної

дезорієнтації; вона пов'язана з серйозними проблемами психічного здоров'я, часто призводить до втрати ідентичності та сенсу життя.

Відмінність між моральним дистресом та моральною травмою полягає у тому, що перше поняття – стосується ситуативної проблеми, зумовленої обставинами, в яких опинилася особистість та передбачає переживання негативних емоцій в діапазоні незначної інтенсивності, боротьби з ситуативними стимулами; в той час як друге – являє собою переживання проблеми, яка може завдати значної шкоди особистості та пов'язане з гострим екзистенційним надломом, переживанням почуття провини, сорому чи туги.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у визначенні емпіричних референтів переживання морального дистресу в юнацькому віці в умовах воєнного конфлікту.

Ключові слова: моральна дилема, моральний дистрес, моральна травма, моральні страждання

Fedotova Tetiana Volodymyrivna PhD of Psychology, Associate Professor, Lesya Ukrainka Volyn National University, Voly Ave., 13, Lutsk, 43025, tel.: (0332) 24-90-01, <https://orcid.org/0000-0003-1975-9925>

MORAL DISTRESS & MORAL TRAUMA OF THE PERSONALITY: A THEORETICAL DISCOURSE OF THE PROBLEM

Abstract. Moral and ethical challenges that are extremely acute in Ukrainian society today and are caused by the difficult conditions of war and the post-conflict situation, actualize the study of the problem of moral distress and moral trauma in connection with the need to provide psychological assistance to both military and civilians.

The purpose of the research is to theoretically analyze the problem of moral distress and moral trauma in psychological literature, to clarify the differences of these concepts and the specifics of their manifestation.

Moral distress is considered as a reaction to psychological discomfort that arises as a result of a person's determination of an ethically correct action that should be implemented, but there is a limitation in the ability to implement it (due to institutional, official and other restrictions). The prerequisites for the emergence of moral distress are moral (ethical) dilemmas: difficult decisions on the allocation of limited resources; lack of time and uncertainty; lack of balance between personal and professional responsibilities, etc. Moral distress can be a driving force for the right actions, but it can often lead to negative consequences (dismissal from work, conflicts with loved ones, professional burnout, etc.), it is a normal reaction to difficult ethical situations, but the inability to overcome it leads to a decrease in the resilience and resilience of the individual.

Moral trauma goes beyond psychological harm and has a deep existential dimension, which leads to a radical change in the functioning of the moral foundations of the individual, his views on himself, others and the world as a whole. The entire worldview and value system is affected, the person experiences betrayal and loss of trust, which can lead to deep demoralization, cynicism and social alienation.

Moral trauma causes experiences of existential shame, guilt, and in some cases feelings of betrayal, anger, and profound moral disorientation; it is associated with serious mental health problems, often leading to a loss of identity and meaning in life.

The difference between moral distress and moral trauma is that the first concept refers to a situational problem caused by the circumstances in which the person finds himself and involves the experience of negative emotions in the range of low intensity, struggle with situational stimuli; while the second is the experience of a problem that can cause significant harm to the person and is associated with an acute existential break, the experience of guilt, shame or longing.

We see the prospect of further research in determining the empirical referents of experiencing moral distress in adolescence in the conditions of military conflict.

Keywords: moral dilemma, moral distress, moral injury, moral suffering

Постановка проблеми. Виклики, які сьогодні постали перед українським суспільством, вносять значні корективи у звичне життя громадян нашої держави та потребують вирішення надзвичайно складних питань: підтримки військових (матеріальної і психологічної), адаптації на новому місці (для внутрішньо переміщених осіб) та життя в умовах блекауту (для мешканців усіх регіонів), організації навчання в закладах освіти різного рівня, психологічної допомоги і супроводу цивільного населення у ситуації воєнних дій. Під час війни одним з найактуальніших питань є надання психологічної допомоги особистості насамперед пошуку та відновлення ресурсів, оскільки високим є ризик переживання різними категоріями населення моральних страждань (морального дистресу чи моральної травми), про свідчать результати «Програми психологічної допомоги цивільному населенню в умовах військових дій», запровадженої у перші місяці війни на кафедрі загальної та клінічної психології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Потреба у вирішенні відповідних моральних проблем уперше масштабно постала перед людством у зв'язку із вируванням пандемії Covid-19, проте війна поглибила їх та надала гостроти у їх переживанні усіма українцями. Щоденні сирені, які лунають у містах, перебування в укриттях та очікування ракетних обстрілів, новини про влучання ракет у мирні будинки, переживання втрат на

фронті, змушують не лише замислюватися про власну безпеку та безпеку рідних, а й підняли низку морально-етичних питань, що часто зумовлюють переживання особистістю морального дистресу та моральної травми, специфіку яких ми пропонуємо розглянути в цій публікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом поняття морального дистресу та моральної травми актуалізувалися в наукових дослідженнях у зв'язку із проблемою надання психологічної допомоги в адаптації до умов мирного життя американським військовим та ветеранам, які повернулися з зони бойових дій, і труднощами, з якими стикнулися медичні працівники під час розповсюдження пандемії Covid-19 та лікування паліативних хворих.

Проблема вивчення морального дистресу в медичних сестер представлені в працях Дж. МакКарсі, Е. Епштейн, А. Хамрік, П. Вентовейри, М. Сандеберга, А. Натаніель та інших; Р. О'Доннелл, Е. Феррар, Е. Конрад, М. Деніс та інші вивчали специфіку протікання морального дистресу та його емпіричні референти в соціальних працівників. Питанню предикторів та маркерів моральної травми присвячені дослідження Л. Засекіної, С. Засекіна, Дж. Шейя, С. Фіглі, Б. Літца, К. Дрешера, К. Пепезоглу, Б. Чопко, В. Флемінга та інших.

Проте, не зважаючи на значні напрацювання в цій проблематиці, невирішеними залишаються питання чіткого розмежування понять морального дистресу та моральної травми, особливостей їх вияву в різних верств населення та розробки ефективних методів надання психологічної допомоги. Поданий нижче теоретичний аналіз проблеми не претендує на абсолютну вичерпність та усебічну представленість, тому може мати певні обмеження та застереження, оскільки наведені погляди науковців можуть містити не повну інформацію й результати.

Мета статті – полягає у теоретичному аналізі проблеми морального дистресу та моральної травми в психологічній літературі, з'ясуванні відмінностей означених понять та специфіці їх вияву.

Виклад основного матеріалу. Уперше поняття морального дистресу зустрічається в працях Е. Джейметона, який визначає його як моральні страждання, які переживають здобувачі освіти медичного фаху чи медичні сестри при виконанні професійної діяльності в умовах, коли вони знають як потрібно діяти, але не можуть реалізувати відповідні дії внаслідок певних обмежень (посадових інструкцій, тиску зі сторони колег, адміністрації чи інших інституційних обмежень).

Надалі автор виокремлює початковий (первинний) та реактивний дистрес. У першому випадку – це є саме моральний дистрес (який характеризується розчаруванням та гнівом), тоді як в другому – це свого роду «моральний залишок», що виявляється в ситуації вже після її закінчення і може

переживатися особистістю певний проміжок часу (зазвичай в цей період індивід не в змозі впоратися з морально стресовою ситуацією) [1].

А. Натаніель, виходячи з підходу Е. Джейметона, запропонувала теорію моральної розплати, згідно якої було визначено основні етапи моральних страждань медичних сестер: ситуативна прив'язка – етап, коли з'являється етична проблема та починається момент морального страждання; вирішення – етап, який характеризується прийняттям рішення як потрібно діяти в ситуації переживання морального дистресу; рефлексії – етап, на якому спостерігаємо включення процесу аналізу та обмірковування пережитого загалом та прийняття остаточного рішення.

Відповідною теорією часто послуговуються при розробці навчальних курсів підготовки медичних сестер. Подальше своє емпіричне застосування вона знайшла в ході розробки опитувальника морального комфорту (МСQ), що дозволяє кількісно виміряти позитивні результати (тобто рішення) після переживання медичними сестрами морального дистресу [2].

Розвиваючи концепцію морального залишку морального дистресу, Е. Епштейн та А. Хамрик зазначають, що він виникає тоді, коли люди неодноразово піддаються впливу морально стресових ситуацій. Тобто моральний дистрес є наслідком акумуляції кожної нової моральної стресової ситуації. Особи піддаються їх впливу, не повністю оговтуючись від попередньо пережитих подій (цей ефект автори називають крещендо), результатом яких є накопичення морального залишку, і, як наслідок, під загрозою може опинитися загалом моральна цілісність особистості.

Автори наголошують, що моральний дистрес може бути зумовлений внутрішніми обмеженням моральних дій, які можуть бути представлені: нестачею наполегливості, невпевненістю, конформізмом, уявним безсиллям, відсутністю критичного мислення та розуміння ситуації. Проте актуалізується він зовнішніми обмеженнями в діях особистості (колегами, посадовими інструкціями, керівником та ін.).

Науковиці визначають факторну структуру морального дистресу, яка включає такі рівні: системний рівень; рівень пацієнта; рівень команди, яка пов'язана зі спілкуванням з колегами та рівень команди, що передбачає взаєминами з пацієнтами [3].

М. Корлі розглядає моральний дистрес як переживання, що виникають внаслідок нездатності виконати морально правильну дію через інституційні, соціальні чи процедурні обмеження; коли особистість усвідомлює, що морально правильна дія є можливою, проте нездатність діяти морально пов'язана з базовими цінностями (тут основні універсальні цінності можуть бути представлені: справедливістю, повагою, турботою, відповідальністю чи громадянською позицією та ін.).

Дослідник один з перших розробив шкалу морального дистресу, яка у подальшому була доопрацьована і дозволила вивчати не лише особливості його переживання, а й чинники виникнення морального дистресу в медичних сестер різних відділень медичних закладів [4].

Загалом у медсестринській літературі моральний дистрес розглядається як результат порушення професійних цінностей та практик, а не особистих цінностей. З-поміж основних цінностей в професії медичних сестер розглядають: прагнення до досконалого виконання медичних процедур, що передбачає у тому числі й точність та ретельність у догляді, індивідуальну та професійну компетентність, прагнення чесності та етичності в реалізації діяльності, дотримання справедливості, співчутливого та шанобливого ставлення до пацієнтів та їх родичів, а найголовнішою визначають – автономність у прийнятті рішень. Саме низька можливість впливати на зміни через ігнорування або виключення з відповідних процесів прийняття рішень та водночас потребою у їх реалізації, часто стає однією з причин морального дистресу медичного персоналу [5].

Вивчаючи досвід переживання морального дистресу медичних працівників в Шведській педіатричній онкології, М. Сандеберг з колегами визначили наступні чинники його переживання: нестача часу, кваліфікованих кадрів чи їх плінність; ресурсів для полегшення страждань маленьких пацієнтів; нереалістичні очікування батьків, що можуть значно відрізнятись від прогнозів медичних працівників.

Автори встановили, що не зважаючи на низьку інтенсивність переживання морального дистресу медичним персоналом, частота у повторюваності відповідних ситуацій зумовлює рівень його зростання, а тому можна говорити про підтвердження теорії «морального залишку», який призводить до загострення переживання відповідного стану особистістю.

В якості додаткових факторів переживання морального дистресу медичними сестрами науковці визначили:

- ✓ вимогу не повідомляти онкохворій дитині про її стан та неминучу смерть, що часто висувається до персоналу зі сторони батьків;
- ✓ усвідомлення дитиною неминучості власної смерті, проте замовчування цього, з метою уникнення травмування власних батьків (хоча сама дитина має таку потребу говорити про це та може озвучувати її персоналу).

У лікарів важливою причиною переживання морального дистресу було встановлено необхідність приймати рішення в ситуації невизначеності (особливо в умовах лікування важко хворих дітей, в цих ситуаціях практика спільного прийняття рішень з їх законними представниками та самими пацієнтами, навпаки може посилювати переживання морального дистресу) [6].

Аналізуючи питання переживання морального дистресу соціальними працівниками в закладах охорони здоров'я, Р. О'Доннелл з колегами визначили низку повторюваних етичних проблем, які спонукають до його переживання: конфлікт директив (коли наступне розпорядження заперечує попереднє чи навпаки); відміна чи відмові від подальшого лікування (як пацієнтом і його родичами чи законними представниками, так й установою); прохання про евтаназію, визначення її законності та етичності; наказ не реанімувати (коли працівник може це зробити, але відповідні дії порушують його посадову інструкцію тощо).

Окрім цього науковці визначили коло чинників, що характеризують переживання морального дистресу соціальними працівниками залежно від специфіки закладу медичної установи. Так, в працівників хоспісів – це питання легалізації евтаназії, рівності у доступі послуг та ресурсів, ступінь участі сім'ї в житті паліативного хворого (надмірна опіка чи відмова від нього). В працівників агентств по наданню соціальних послуг відповідними чинниками є: проблема самовизначення та відсутності навичок автономії підопічних, питання можливості їх доступу до спектру послуг, недоліки організації робочого часу та оцінки роботи й критеріїв її виконання [7].

Отже, на сьогодні вивчення морального дистресу доволі розлого досліджувалося в професійній діяльності медичних сестер, лікарів (хірургічного та онкологічного профілів), ерготерапевтів та соціальних працівників медичних закладів. Специфіка роботи їх усіх передбачає прийняття рішень та суджень в ситуаціях вирішення моральних (етичних) дилем та складних інцидентів. Результати емпіричних досліджень засвідчили зв'язок переживання морального дистресу в фахівців вище наведених професій з рівнем їх психічного здоров'я, продуктивності праці та суб'єктивного благополуччя.

С. Фіглі, лікуючи поранених військових в умовах воєнних дій, говорить про наявність втоми від співчуття, у фахівців, які надають медичну допомогу та здійснюють медичний догляд, і наголошує на переживанні ними вторинного травматичного стресу, який виникає як наслідок їх «ціни турботи» про тих, хто має поранення та страждає на психологічний біль.

Загалом професор травматології зазначає, що відповідна втома від співчуття пов'язана з когнітивними схемами медичного персоналу, який здійснює догляд хворих в стаціонарі, та подібний до моральних переживань медиків, які працюють на передовій. Іншими словами втома від співчуття когнітивно пов'язана з моральними стражданнями, яких зазнають фахівці, котрі надають загалом медичну допомогу під час виконання службових обов'язків. Автор також наголошує на необхідності вивчення проблеми

переживання моральної травми військовими та важливості застосування програм їх психологічної реабілітації [8].

К. Пепезоглу та Б. Чопко, розвиваючи ідею С. Фіглі, уточнюють та додатково виокремлюють два види моральних страждань, які призводять до психологічної травматизації особистості: моральний дистрес та моральну травму. Автори наголошують на їх різниці внаслідок переживання різних морально конфліктних ситуацій (чи інцидентів), та пропонують їх розглянути на прикладі вивчення їх прояву у роботі поліцейських.

Дослідники зазначають, що поліцейські також можуть відчувати моральний дистрес при виконанні службових обов'язків, оскільки уповноважені підтримувати мир та порядок, забезпечувати співчуття та захист постраждалим від злочинів та нещасних випадків, що у подальшому може провокувати в них формування «синдрому Бога» (сутність якого полягає у перебільшенні своїх можливостей щодо реагуванні на виклики, порятунку та підтримці постраждалих). Обставини, в яких часто опиняються працівники поліції, на завжди відповідають очікуванням з приводу наявності в них можливостей захистити, надати допомогу чи підтримати потерпілих, що, у свою чергу, призводить до переживання моральних страждань (морального дистресу чи моральної травми).

Переживання морального дистресу поліцейськими може викликати в них відчуття безпорадності, безсилля, сорому, збентеження, порушення цілісності та справедливості, зниження почуття гідності та інше. І у подальшому призвести до втоми від співчуття, що в кінцевому результаті підвищуватиме ризик виникнення в них емоційного паралічу, уникнення реагування на певні критичні ситуації і загалом звільнення з роботи.

Моральна травма в роботі поліції, на думку авторів, може бути пов'язана з інтенсивним переживанням почуття провини, сорому та розчарування, які працівники можуть відчувати через ситуації, зумовлені реагуваннями на виклики зі смертельними випадками чи вчиненими насильницькими діями, і які у подальшому можуть сприяти виникненню в них ПТСР чи інших супутніх розладів (наприклад панічного чи депресивного) [9].

Пропонуємо зосередитися на розгляді проблеми моральної травми в науковій літературі. Саме поняття було введено в психологічну термінологію у 90-х років ХХ століття Дж. Шейєм за результатами роботи з ветеранами війни у В'єтнамі (в межах програми часткової госпіталізації в Бостонському департаменті у справах ветеранів), які страждали на важкий і хронічний ПТСР. Науковець зазначив, що ПТСР, пов'язаний з бойовими діями, дуже часто відображає морально-філософську травму воїна, містить зруйновані уявлення про себе, світ і власне ставленні до кожного з них. Він описав випадки, в яких можна побачити означений тип травми, порадивши лікарям використовувати

відповідні приклади для збору повної бойової історії ветерана: зрада, того, що є правильним; звуження морального і соціального горизонту (до прикладу, обґрунтування участі у війні: «воюю за побратима, а не за країну»); горе та почуття провини за смерть близького (особливого/значимого) товариша/побратима; відмова від повернення додому; сприйняття себе як вже мертвого; несамовитість вбивства в стані богоподібної одержимості (берсеркінг); безчестя ворога (дегуманізація за допомогою мови чи фізичних звірств).

Автор також наголошує, що ключовим у переживання моральної травми військовими є *лідерство*, спроможність забезпечити *моральне керівництво* і *конструктивна мета*. Дж. Шей зауважує, що у ймовірності виникнення та ступеня переживання моральної травми важливу роль відіграють усі три зазначених вище складових (якщо командири, керівники чи політики неспроможні взяти на себе роль лідера, забезпечивши моральність у керівництві та конструктивність мети, то зростає ризик її виникнення) [10].

У подальшому З. Чеснут, Р. Річардсон, Н. Морган та інші виокремили наступні компоненти моральної травми: зрада того, що визначається як правильне та містить моральну норму; зрада особою, яка представляє легітимну владу; ситуація (чи ситуації) з високими ставками (наприклад, екстремальні ситуації, де є загроза життю) [11].

О'Коннер визначає поняття моральної травми як стан глибокого психологічного чи емоційного дистресу, який виникає в результаті порушення основних моральних цінностей особистості, та зауважує, що відповідні особи можуть мати значні проблеми у міжособистісній сфері (зокрема, це може стосуватися довіри до інших та світу загалом) й зауважує на необхідності подальшого вивчення їх духовного та етичного вимірів [12].

Л. Засекіна та С. Засекін наголошують на важливості вивчення поняття моральної травми в контексті проблем моралі, що передбачає її визначення з позиції порушення внутрішніх переконань особистості, оскільки відповідний травматичний досвід людини руйнує суб'єктивні уявлення щодо правильності чи неправильності, неможливості інтегрувати нові знання у світоглядну систему, та у подальшому сприятиме переживанню негативних моральних емоцій (зокрема, сорому та провини).

Автори зазначають, що у переживанні моральної травми важливу роль відіграють: моральні стандарти, які саме й визначають вектор «правильності-неправильності» речей; моральні судження, що включають моральні думки та рішення стосовно моральної поведінки оточуючих осіб; моральні міркування, які торкаються вирішення моральних проблем та впливають з моральних норм та суджень і, відповідно, дозволяють спрогнозувати моральний вибір особистості; моральна поведінка, що представлена специфічними

поведінковими актами, детермінованими моральними міркуваннями та моральним вибором; моральними емоціями, котрі є індивідуальними почуттями та установками і пов'язані, відповідно з прийняттям чи відкиданням моральних норм; моральні наслідки, які корелюють з психологічними наслідками моральної травми (прикладом можуть бути: страждання, нав'язливі спогади чи кошмари та ін.).

Науковці наголошують на принциповій різниці понять моральної травми та ПТСР. Зокрема, у першому випадку мова не стосується тривожного розладу і не передбачає дезінтеграції особистісного контексту моралі (маються на увазі моральні норми, моральні міркування, моральні судження, моральні емоції та моральна поведінка); тобто морально травматична ситуація не завжди призводить до посттравматичного стресового розладу. Для другого ж (мається на увазі ПТСР) передумовою розвитку є дисонанс між моральними стандартами та реальною поведінкою у конструюванні сенсу подій, що призводить до переживання моральних емоцій – сорому та провини [13].

Б. Літц з колегами визначають моральну травму: як порушення внутрішньої совісті та цінностей особистості, які виникають внаслідок сприйняття морального проступку, який зумовлює гостре та глибоке переживання емоційної провини та сорому, а інколи відчуття зради, гніву й моральної дезорієнтації; як сильні моральні страждання, деморалізацію, почуття провини та сорому, які виникають в результаті того, що особистість стала свідком акту насильства, не змогла зупинити відповідні дії, або ж вчинила дії, що глибоко порушують її моральні переконання та очікувану етичну поведінку. Моральна травма пов'язана з переживанням безпрецедентних травматичних життєвих подій (вбивство, каліцтво, гвалтування, поранення тощо).

Автори зосереджують свою увагу на когнітивних, емоційних та поведінкових аспектах переживання моральної травми, зазначаючи, що когнітивний дисонанс виникає в результаті сприйняття морального проступку та призводить до постійного внутрішнього переживання сорому, провини та тривоги. Дослідники зазначають, що виникнення моральної травми зумовлене індивідуальними, соціальними, та екологічними ризиками та захисними факторами. Вони припускають, що тип атрибуції, за допомогою якої особистість інтерпретує моральний вчинок, істотно впливатиме на його психологічні наслідки. Науковці виокремлюють наступні типи атрибуцій: глобальну атрибуцію – яка може залежати/не залежати від контексту війни; внутрішню – розглядається як особиста (може бути недоліком чи перевагою) та стабільною – визначається її тривалістю (досвідом переживання).

Насамперед моральна стресова ситуація характеризується не можливістю індивіда передбачити та запобігти дії, яка розгортається і є

морально не прийнятною, тому відповідний вчинок не може бути віднесений до особистісного світу та «Я-концепції» особистості, а отже, викликає когнітивний дисонанс. На цьому етапі невротичність і близькість до сорому є індивідуальними факторами ризику як за ступенем морального конфлікту, так й за атрибуцією аморальності вчинку як стійкого (незмінного) і глобального (суть якого полягає у надмірному визначенні себе як аморальної людини) і внутрішньо пов'язаного з невдачею особистості. До захисних факторів моральної травми на індивідуальному рівні віднесено віру в справедливий світ та почуття власної гідності.

Захисні фактори на соціальному рівні виявляються у вигляді поблажливого оточення, що може знизити рівень глобальної та внутрішньої негативної атрибуції. У випадку, якщо когнітивна атрибуція події залишається незмінною, у постраждалої особи виникає почуття сорому, провини та страху, наслідком яких може бути соціальна замкнутість та добровільна соціальна ізоляція, що безумовно негативно відбиватиметься на ефективності корекції оточенням досвіду моральної травми особистості. Екологічні ризики зумовлені тим, що під час переживання моральної травми в особистості відбувається знецінення себе та нездатність пробачити, з одної сторони, і сорому, провини та страху – з іншої, таким чином обидві сторони утворюють замкнене коло: соціальна ізоляція посилює страх, провину та сором, які в свою чергу поглиблюють соціальну ізоляцію.

Загалом симптоми моральної травми варіюються залежно від ролі особистості, яка її переживає (від її статусу свідка чи виконавця трансгресивного вчинку). У випадку, коли особа вважає себе відповідальною за моральні порушення, вчинок стає домінуючим аспектом її самовизначення та зумовлює інтерналізацію симптомів соціальної ізоляції, тривоги, депресії тощо. Події, які зумовлені зрадою зі сторони інших осіб, призводять до негативних симптомів екстерналізації: гніву, втрати довіри, нездатності прощати тощо. Головними ознаками совісті, на думку науковців, є туга, провини та сором саме вона (совість), а також усвідомлення моральної шкоди, що ґрунтується на здоровому уявленні та очікуванні добра, гуманності та справедливості, дозволяє відрізнити моральну травму від ПТРС [14].

К. Дрешер з колегами емпірично визначили потенційні ознаки (симптоми) моральної травми: соціальні проблеми, психологічні симптоми травми, самоприниження, духовні та екзистенційні проблеми, а також проблеми довіри. В якості прикладів потенційних соціальних проблем було визначено: соціальну замкнутість, неправомірну поведінку, соціопатію, відчуження від дітей та труднощі в адаптації. Можливими психологічними симптомами є депресія, тривога, гнів та заперечення. Тема самоприниження включає провини, сором, ненависть до себе, відчуття неповноцінності та

втрата самоповаги. Прикладами духовних та екзистенційних проблем є: втрата віри, сенсу, турботи, відмови від моралі та фаталізм. І проблеми довіри пов'язані з відчуттям зради та втратою довіри до інших [15].

Отже, моральна травма не визначається як психічний розлад, але вона може впливати на емоційну, психологічну, соціальну, духовну та поведінкову сферу функціонування особистості. Загалом її визначення зосереджується на вивченні переживань особистістю сорому, провини, огиди та може сприяти порушенню психічного здоров'я людиною (включно з тривожними розладами, депресією та ПТСР).

Оскільки поняття морального дистресу та моральної травми є достатньо новими у психологічній науці, логічним є питання їх розмежування. Передумовою переживання морального дистресу за В. Флемінгом є моральні (етичні) дилеми (наслідками яких можуть бути відчуття невпевненості та марності тощо), з якими стикається особистість [16].

Моральний дистрес з'являється як реакція на психологічний дискомфорт, який виникає у випадку, коли особистість визначає етично правильну дію, яку варто реалізувати, проте є обмеженою у своїй здатності її реалізувати (в силу інституційних, посадових та інших обмежень). Ми вже наголошували, що передумовами виникнення морального дистресу є моральні (етичні) дилеми: складні рішення щодо розподілу обмежених ресурсів (в ситуації вирування пандемії Covid-19 вони представлені: визначенням пріоритетів догляду за пацієнтами, наданням допомоги при недостатньому забезпеченні засобами індивідуального захисту, необхідності працювати поза межами свого фаху); нестачі часу та невизначеності; збалансованості (гармонійного поєднання) особистих та професійних обов'язків тощо.

Моральний дистрес зазвичай пов'язаний з емоційними стражданнями, які виникають через нездатність зробити те, що вважають правильним, невпевненість стосовно того як правильно вчинити та/або конфлікт з іншими людьми стосовно правильності способу дій. Хоча моральний дистрес може бути рушійною силою для правильних дій (до прикладу в медицині – активація та захист прав пацієнта), він часто може призводити до негативних наслідків (звільнення з роботи, конфлікти з близькими, професійне вигорання тощо). Моральні страждання зазвичай найгостріше переживають працівники сфери «людина-людина» (зокрема, медичні працівники, працівники правоохоронних органів, сфери обслуговування та інші). Моральний дистрес є нормальною реакцією на складні етичні ситуації, проте нездатність подолати його, призводить до зниження життєстійкості та резильєнтності особистості, зменшення рівня емпатійності та суб'єктивного благополуччя.

Моральна травма виходить за межі психологічної шкоди та має глибокий екзистенційний вимір, що призводить до радикальної зміни функціонування

моральних засад особистості, її поглядів стосовно себе, інших та світу загалом. Ураженою виявляється вся система цінностей, розуміння: що є правильним, а що – ні, особистість переживає зраду та втрату довіри, що може призвести до її глибокої деморалізації, цинізму та соціального відчуження.

Моральна травма викликає переживання екзистенційного сорому, провини, а в деяких випадках почуття зради, гніву і глибокої моральної дезорієнтації; вона пов'язана з серйозними проблемами психічного здоров'я (тривале психологічне страждання, дезадаптація, відчуження, депресія та ін.); вона часто призводить до втрати ідентичності та сенсу і має глибший духовний стан (оскільки стосується ушкоджень моральної совісті та цінностей людини, спричинених суб'єктивним сприйняттям та переживанням в індивідуальному досвіді особистості самої ситуації як травматичної).

Висновки. Отже, теоретико-методологічний аналіз проблеми морального дистресу та моральної травми особистості в науковій літературі засвідчує складність та неоднозначність у вивченні відповідних понять. Ключова відмінність між моральним дистресом та моральною травмою полягає у тому, що перше поняття – стосується ситуативної проблеми, зумовленої обставинами, в яких опинилася особистість та передбачає переживання негативних емоцій в діапазоні незначної інтенсивності і є порівняно простим, оскільки передбачає боротьбу з ситуативними стимулами; в той час як друге – являє собою переживання проблеми, яка може завдати значної шкоди особистості та пов'язане з гострим переживанням втоми від співчуття (наприклад у лікарів), почуття провини, сорому чи туги.

Здійснений теоретичний огляд літератури не претендує на вичерпність та завершеність, а в *перспективу* подальших наукових розвідок вбачаємо у визначенні емпіричних референтів переживання морального дистресу в юнацькому віці в умовах воєнного конфлікту.

Література:

1. Jameton A. A. Reflection on Moral Distress in Nursing Together With a Current Application of the Concept. *Bioethical Inquiry*. 2013. 10, 297-308. <https://doi.org/10.1007/s11673-013-9466-3>
2. Nathaniel A. K. Moral reckoning in nursing. *West J. Nurs Res.*. 2006. 28(4), 419-38; discussion 439-48.
3. Epstein E. G., Hamric A. B. Moral distress, moral residue, and the crescendo effect. *J. Clin. Ethics*. 2009. 20, 330-342.
4. Corley M.C., Elswick R.K, Gorman M. and Clor T. Development and evaluation of a moral distress scale. *J adv Nurs*. 2001. 33, 250-256.
5. American Association of Critical-Care Nurses A. *AACN Public Policy Position Statement: Moral Distress*. Aliso Viejo, CA: American Association of Critical-Care Nurses (AACN), 2006. <https://www.aacn.org/policy-and-advocacy/aacn-position-statement-moral-distress-in-times-of-crisis>

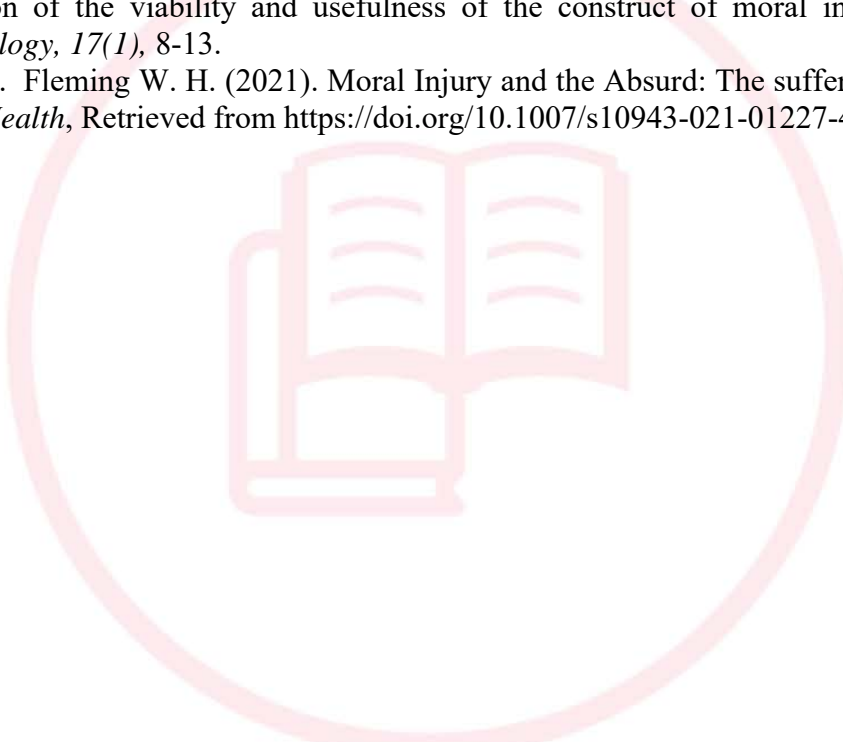
6. Sandeberg M., Bartholdson C. & Pergert P. Important situations that capture moral distress in paediatric oncology. *BMC Med. Ethics*. 2020, 21, 6.
7. O'Donnell P., Farrar A., BrintzenhofeSzoc K., Conrad A.P., Danis M., Grady C., et al. Predictors of ethical stress, moral action and job satisfaction in health care social workers. *Soc Work Health Care*, 2008. 46(3), 29-51.
8. Figley C. R. *Treating Compassion Fatigue*. New York, NY; Brunner- Routledge. 2002.
9. Papazoglou Konstantinos, Chopko Brian The Role of Moral Suffering (Moral Distress and Moral Injury) in Police Compassion Fatigue and PTSD: An Unexplored Topic. *J. Frontiers in Psychology*. 2017. Vol. 8, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2017.01999>
10. Shay, J. Moral injury. *Psychoanalytic Psychology*. 2014. Vol. 31(2), 182–191.
11. Chesnut R. P., Richardson, C. B., Morgan N. R., Bleser J. A., Perkins D. F., Vogt D., ... & Finley E. Moral injury and social well-being: a growth curve analysis. *Journal of traumatic stress*, 2020. 33(4), 587-597.
12. O'Connor, A. Moral injury. Therapy can help military veterans and NHS frontline staff come to terms with the soul-wound of moral injury. *Therapy today*. 2021, 35–37.
13. Zasiiekina, L., & Zasiiekin, S. Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 2020. Vol. 28(1). 41-58.
14. Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 2009. Vol. 29(8), 695-706.
15. Drescher K.D., Foy, D.W., Kelly C., Leshner A., Schutz, K., & Litz, B. An exploration of the viability and usefulness of the construct of moral injury in war Veterans. *Traumatology*, 2011. 17(1), 8-13.
16. Fleming W. H. Moral Injury and the Absurd: The suffering of moral paradox. *J. Relig Health*, 2021. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01227-4>

References:

1. Jameton, A.A. (2013). Reflection on Moral Distress in Nursing Together With a Current Application of the Concept. *Bioethical Inquiry*, 10, 297-308 Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11673-013-9466-3>
2. Nathaniel, A.K. (2006). Moral reckoning in nursing. *West J. Nurs Res.* 28(4), 439-48.
3. Epstein, E.G., Hamric, A.B. (2009). Moral distress, moral residue, and the crescendo effect. *J. Clin. Ethics*, 20, 330-342.
4. Corley, M.C., Elswick, R.K, Gorman, M. and Clor, T. (2001). Development and evaluation of a moral distress scale. *J adv Nurs*, 33, 250-256.
5. American Association of Critical-Care Nurses A. *AACN Public Policy Position Statement: Moral Distress*. Aliso Viejo, CA: American Association of Critical-Care Nurses (AACN), (2006). Retrieved from <https://www.aacn.org/policy-and-advocacy/aacn-position-statement-moral-distress-in-times-of-crisis>
6. Sandeberg, M., Bartholdson, C. & Pergert, P. (2020). Important situations that capture moral distress in paediatric oncology. *BMC Med. Ethics*, 21, 6.
7. O'Donnell P., Farrar A., BrintzenhofeSzoc K., Conrad A.P., Danis M., Grady C., et al. (2008). Predictors of ethical stress, moral action and job satisfaction in health care social workers. *Soc Work Health Care*, 46(3), 29-51.
8. Figley, C.R. (2002). *Treating Compassion Fatigue*. New York, NY; Brunner- Routledge.
9. Papazoglou Konstantinos, Chopko Brian (2017). The Role of Moral Suffering (Moral Distress and Moral Injury) in Police Compassion Fatigue and PTSD: An Unexplored Topic. *J. Frontiers in Psychology*, 8, Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2017.01999>

10. Shay, J. (2014). Moral injury. *Psychoanalytic Psychology*, 31(2), 182–191.
11. Chesnut R. P., Richardson, C. B., Morgan N. R., Bleser J. A., Perkins D. F., Vogt D., ... & Finley E. (2020). Moral injury and social well-being: a growth curve analysis. *Journal of traumatic stress*, 33(4), 587-597.
12. O'Connor, A. (2021). Moral injury. Therapy can help military veterans and NHS frontline staff come to terms with the soul-wound of moral injury. *Therapy today*, 35–37.
13. Zasiakina, L., & Zasiakin, S. (2020). Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 28(1), 41-58.
14. Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29(8), 695-706.
15. Drescher K.D., Foy, D.W., Kelly C., Leshner A., Schutz, K, & Litz, B. (2011). An exploration of the viability and usefulness of the construct of moral injury in war Veterans. *Traumatology*, 17(1), 8-13.
16. Fleming W. H. (2021). Moral Injury and the Absurd: The suffering of moral paradox. *J. Relig Health*, Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01227-4>

УДК 373.2

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12\(30\)-544-560](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-544-560)

Чекаловська Галина Збиславівна кандидат економічних наук, доцент кафедри фундаментальних та спеціальних дисциплін, Чортківський навчально-науковий інститут підприємництва і бізнесу Західноукраїнського національного університету, вул. С. Бандери, 46, м. Чортків, 48501, тел.: (050) 723-17-94, <https://orcid.org/0000-0002-1201-574X>

Баранівська Анастасія Олегівна студентка, Чортківський навчально-науковий інститут підприємництва і бізнесу Західноукраїнського національного університету, вул. С. Бандери, 46, м. Чортків, 48501, тел.: (068) 032-58-65

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. Інклюзивна освіта – це унікальний процес доступної освіти для кожного, в рамках якого ліквідовуються бар'єри, пов'язані з несхожістю учнів, та створюються умови саморозкриття потенціалів, закладених у людині. Термін «інклюзивна освіта» був запропонований ЮНЕСКО для того, щоб наголосити на необхідності спеціальних зусиль, які повинні бути зроблені оточенням (адміністрацією установ, педагогами, дітьми) для того, щоб людина з особливими освітніми потребами була включена до системи освіти та мала рівні можливості з іншими. Впровадження інклюзивної освіти сприяє реструктуризації культури закладу освіти, захоплюючи у свій процес всіх: викладацький склад, психологів, соціальних педагогів, учнів та їхніх Сутність психологічного супроводу, який зорієнтований на дитину полягає у такій допомозі й підтримці, в основі якої лежить збереження максимальної волі й відповідальності суб'єктів супроводу за вибір варіантів вирішення актуальної проблеми розвитку дитини.

Зазначено, що психологічний супровід – це складний багатогранний процес, в якому створюються соціально-психологічні та інші умови для повноцінного розвитку особистості дитини з особливими освітніми потребами в рамках її індивідуальних психолого-педагогічних та вікових можливостей у конкретному освітньому просторі. Він націлений на надання реальної допомоги дітям з особливими освітніми потребами в оволодінні знаннями, вміннями, навичками, у формуванні комунікативного досвіду у спільній

діяльності, надання впливу на успішність дитини у всіх видах діяльності (грі, навчанні, праці).

Для виявлення змісту психологічного супроводу молодших школярів з особливими освітніми потребами та його результативності було проведено дослідження, отримані результати якого дозволили зробити висновок про результативність запропонованих напрямів психологічного супроводу та їх зміст.

Ключові слова: психологічний супровід, інклюзія, інклюзивне навчання, інклюзивне освітнє середовище, особа з особливими освітніми потребами.

Chekalovska Halyna Zbyslavivna Candidate of economic sciences, associate professor of the department of fundamental and special disciplines, Chortkiv educational and scientific institute of entrepreneurship and business of the West Ukrainian National University, S. Bandery St., 46, Chortkiv, 48501, tel.: (050) 723-17-94, <https://orcid.org/0000-0002-1201-574X>

Baranivska Anastasiya Olehivna Student, Chortkiv educational and scientific institute of entrepreneurship and business of the West Ukrainian National University, S. Bandery St., 46, Chortkiv, 48501, tel.: (068) 032-58-65

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN IN THE CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION

Abstract. Inclusive education is a unique process of accessible education for everyone, within the framework of which barriers associated with the dissimilarity of students are eliminated and conditions are created for the self-discovery of the potential inherent in a person. The term "inclusive education" was proposed by UNESCO in order to emphasize the need for special efforts that must be made by the environment (institution administration, teachers, children) so that a person with special educational needs is included in the education system and has equal opportunities with by others The introduction of inclusive education contributes to the restructuring of the culture of the educational institution, involving everyone in its process: the teaching staff, psychologists, social pedagogues, students and their children. subjects of support for the choice of solutions to the actual problem of the child's development.

It is noted that psychological support is a complex multifaceted process in which socio-psychological and other conditions are created for the full development of the personality of a child with special educational needs within the framework of

his individual psychological-pedagogical and age-related capabilities in a specific educational space. It is aimed at providing real assistance to children with special educational needs in mastering knowledge, abilities, skills, in forming communicative experience in joint activities, providing influence on the child's success in all types of activities (play, study, work).

To identify the content of psychological support for younger schoolchildren with special educational needs and its effectiveness, a study was conducted, the results of which allowed us to draw a conclusion about the effectiveness of the proposed areas of psychological support and their content.

Keywords: psychological support, inclusion, inclusive education, inclusive educational environment, person with special educational needs.

Постановка проблеми. Інклюзивна освіта набуває все більш широкіх масштабів. В Україні вона підтримана законодавчо, обґрунтована міжнародними вимогами та процесами світової педагогічної практики. Закордонний досвід показує, що цей проєкт потребує багато часу та участі всіх суб'єктів освіти. Сьогодні інклюзивна освіта – це термін, що вживається для опису процесу освіти дітей, які мають не тільки фізичні, а й соціальні, емоційні, та мовні особливості. Ці діти, які мають особливі освітні потреби, повинні бути також включені в цілісний освітній процес, процес розвитку та соціалізації. Інклюзивна освіта розвиває методологію, спрямовану на дітей та визнає, що всі діти - індивідууми з різними потребами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням психологічного супроводу освітнього процесу займаються вітчизняні та зарубіжні науковці: М.Р. Бітянова, Б.С. Братусь, О.С. Газман, І.В. Дубровіна, А.В. Мудрік, С.Д. Поляков, Н.Ю. Синягіна, В.І. Слобідчиків, А.Т. Цукерман, Л.М. Шипіцина, І.С. Якиманська та ін. Проблема психологічного супроводу сімей, які виховують дитину з порушеннями в розвитку за останні роки привернула увагу та була розглянута у працях вітчизняних вчених Л. Гречко, В. Кобильченка, І. Мамайчук, О. Романенко, Т. Сак, Т. Скрипник та ін.).

Мета статті – дослідження теоретичних та практичних аспектів психолого-педагогічного супроводу молодших школярів з особливими потребами в умовах інклюзивної освіти.

Виклад основного матеріалу. Поняття «інклюзивна освіта» розглядається у зарубіжній літературі з різних позицій:

- як філософська категорія, фундаментальною основою якої є визнання суспільством та школою унікальності та цінності кожного учня незалежно від його індивідуальних відмінностей [1];

- як процес та практика спільного навчання у закладах освіти, розташованих поруч із місцем проживання, з наданням необхідної підтримки [2];

- як єдине природне освітнє середовище, в умовах якого всі школярі навчаються за однією освітньою програмою, необхідна допомога та підтримка надається всім дітям безпосередньо у загальному класі; всі учні визнаються унікальними та приймаються один одним; планування та реалізація освітніх стратегій здійснюється командою педагогів [3];

- як невід'ємний компонент сучасної освітньої парадигми, який розуміється як системоутворюючий стрижень внутрішньошкільної організації, її цілей, системи установок та повсякденних заходів (H. Levin) [4].

В Україні створена необхідна регламентуюча та фундаментальна теоретико-методологічна база для інтеграції ідеї інклюзії у систему загальної освіти.

У Законі України «Про освіту» зазначено таке тлумачення термінів:

- «Інклюзивне навчання - система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципі недискримінації, врахуванні багатоманітностей людини, ефективному залученні та включенні до освітнього процесу всіх його учасників» [5];

- «Інклюзивне освітнє середовище - сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти, ураховуючи їхні потреби та можливості» [5];

- «Особа з особливими освітніми потребами - особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі для забезпечення її права на освіту» [5].

Діти з особливими освітніми потребами - це категорії дітей, які потребують додаткової тимчасової чи постійної підтримки в освітньому процесі для забезпечення їхніх основних прав і свобод, та права на освіту, зокрема.

У міжнародних правових документах, багатьох країн загально вживаним є термін «діти з особливими потребами» («Children with Special Needs»). У цьому термінологічному визначенні «передбачено зміщення акцентів з фіксації недоліків і порушень у дітей, відхилень від норми до визнання їхніх особливих потреб».

На сучасному етапі в Україні спостерігається значне збільшення кількості учнів, які одержують освіту в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти. Це, в першу чергу, пов'язано з вдосконаленням нормативно-правового забезпечення освіти дітей з особливими освітніми потребами, а також із збільшенням числа батьків, які віддають перевагу навчанню дитини в закладі освіти, який знаходиться за місцем проживання родини.

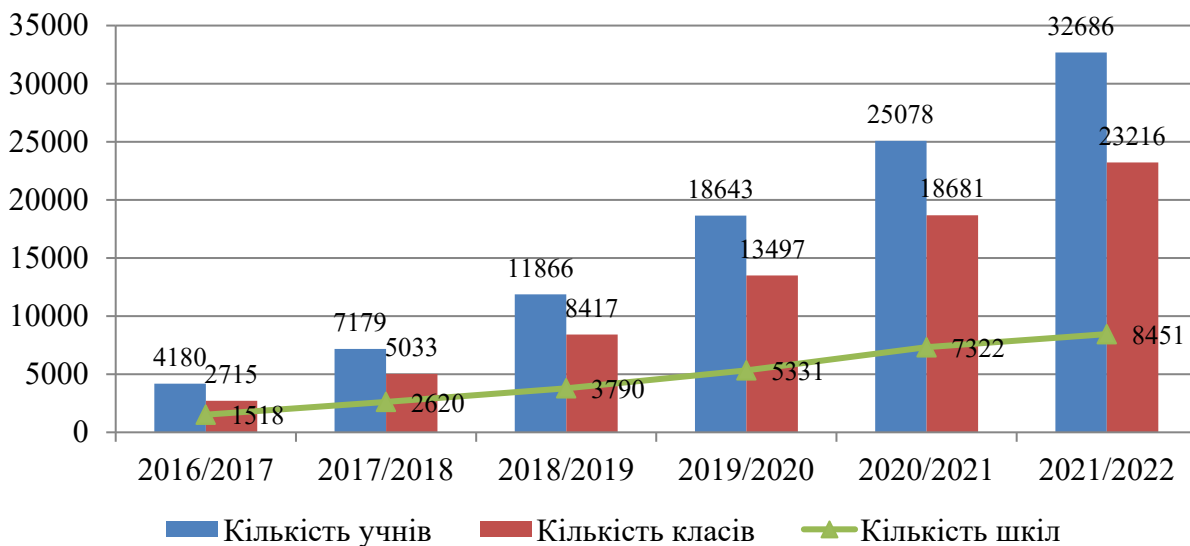
За шість навчальних років у 8 разів зросла кількість школярів з особливими освітніми потребами, які навчаються в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти (з 4180 школярів у 2016/2017 н. р. до 32686 учнів у 2021/2022 н. р.).

За шість років у 8,5 разів зросла кількість інклюзивних класів (з 2 715 класів у 2016/2017 н. р. до 23216 класів у 2021/2022 н. р.) в 5,5 разів зросла кількість шкіл з інклюзивними класами (з 1 518 у 2016/2017 н. р. до 8451 у 2021/2022 н. р.) (рис. 1.).

Дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців свідчать про те, що навчання в інклюзивних класах не тільки корисне як для дітей з особливими освітніми потребами, але і для інших учнів класу, членів їхніх сімей та суспільства загалом.

Відповідно до статті 23 Конвенції про права дитини зазначено, що «розумово чи фізично неповноцінна дитина повинна проводити повноцінне гідне життя в умовах, які забезпечили б її гідність, сприяли впевненості в собі і полегшували б активну участь у житті суспільства» [6]. Згідно з цим документом: «Для здійснення корекції порушень у фізичному та психічному розвитку учнів з особливими освітніми труднощами має проводитися відповідна корекційно-педагогічна діяльність, яка є складним психофізіологічним і соціально-педагогічним явищем, що охоплює весь освітній процес. Таким чином, корекційно-розвивальна робота вирішує специфічні завдання, зумовлені особливостями психофізичного розвитку учнів» [6].

Рис. 1. Кількість учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах, інклюзивних класів та шкіл, в яких функціонують інклюзивні класи
Примітка. Побудовано за даними [7]

Тому психологічний супровід молодших школярів з особливими потребами в умовах інклюзивного навчання має бути орієнтований на

психолого-педагогічну корекцію і компенсацію відхилень у розвитку та формування початкової грамотності.

Основним завданням психологічного супроводу є облік індивідуально-особистісних особливостей дитини в процесі навчання. Психологічний супровід -це тривалий процес, який ґрунтується на ідеях посилення суб'єктності партнерів зі спілкування та розкриття творчого потенціалу особи. Основна мета психологічного супроводу спрямована на максимальне сприяння особистісному та професійному самовизначення учня у процесі навчання та виховання. Для учнів з особливими потребами важливо створити такі умови, які сприятимуть реалізації їх особистісного потенціалу, успішної інтеграції у суспільство та професійного самовизначення.

Для успішного освоєння індивідом соціального досвіду необхідним є його активність, включеність у діяльність. Таким чином, школяр з особливими потребами в освіті, включаючись до соціальних взаємовідносин у навчальній та інших видах діяльності, які організовані з урахуванням вищезазначених умов, проявляються як суб'єкти цієї діяльності в поведінці, саморегуляції, що забезпечують: актуалізацію психічних можливостей, компенсацію недоліків, регулювання індивідуальних станів у зв'язку із завданнями та подіями діяльності.

Спільні зусилля з боку школи, родичів та друзів «особливого» учня можуть підштовхнути його до діяльності, до активної та охочої участі у житті класу. Але оскільки особливу дитину чекає входження у різноманітні колективи, то може підвищитися ймовірність непорозуміння та конфліктів. Крім того, при спілкуванні з малознайомими людьми зростає роль поведінкових імперативів та знижується суб'єктивна цінність особистісних особливостей: у багатьох випадках вони не розглядаються як виправдання нетипових дій або слів.

Визначення психологічного супроводу в контексті інклюзивної освіти пропонують С. Миронова, О. Гаврилов та М. Матвеева [8]. Дослідники вважають, що «психологічний супровід дитини з особливостями психофізичного розвитку – це взаємоузгоджена комплексна діяльність мультидисциплінарної команди фахівців і батьків дитини, спрямована на створення необхідних умов, що сприяють розвитку особистості дитини; засвоєнню нею знань, умінь і навичок; успішній адаптації, реабілітації; її самореалізації та інтеграції в соціум» [8, С. 69].

Психолого-педагогічний супровід в умовах інклюзивного навчання закладів загальної середньої освіти виконує наступні функції:

1) *компенсаторна функція* полягає у створенні умов, що забезпечують розвиток дитини з особливими освітніми потребами поряд зі здоровими

дітьми, але з використанням для цього інших, ніж у здорової дитини шляхів та засобів, «перетворення мінусів дефекту у плюси компенсації»;

2) *стимулююча функція* спрямована на активізацію дитини в процесі спілкування у суспільстві здорових дітей;

3) *розвиваюча функція* передбачає створення умов для нормальної соціалізації дітей з особливими освітніми потребами у суспільстві здорових дітей;

4) *корекційна функція* виступає процесом психолого-педагогічної підтримки, маючи на увазі корекцію травмуючих впливів на дитину та нейтралізацію факторів, що викликають психологічні наслідки [9].

Здійснення психологічного супроводу учня з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої освіти, сприяє соціалізації вихованця та успішного засвоєння навчального матеріалу. При цьому потрібне дотримання низки умов:

- прийняття факторів, що зумовлюють наявність в учня особливих освітніх потреб та їх вплив на специфіку оволодіння навчальною програмою та участь у житті суспільства;

- орієнтація на суб'єктне включення учня та його сім'ї у загальний процес освітньої інклюзії;

- створення спеціального розвиваючого середовища, організація якого залежить від освітян.

Психологічний супровід учнів з особливими освітніми потребами в умовах школи треба проводити за чотирма напрямками:

1) адаптаційний етап - провести роботу з дитиною та членами її сім'ї на етапі вступу до школи,

2) надання психологічної підтримки дитині в умовах школи з метою розвитку її комунікації,

3) надання індивідуальної психологічної допомоги дитині з особливими освітніми потребами у процесі її навчання,

4) робота з педагогічним колективом.

З метою виявлення результативності змісту психологічного супроводу молодших школярів за умов інклюзивного навчання проведено наукове дослідження.

В Дослідженні взяли участь 145 учнів початкових класів у віці 9- 10 років. 124 особи – школярі, які не мають особливих освітніх потреб, 21 особа-школярі з особливими освітніми потребами.

В рамках дослідження було використано три методики:

1) «Тест шкільної тривожності Філіпса». Мета - вивчення рівня та характеру тривожності, пов'язаної зі школою у дітей молодшого шкільного віку. Тест складається з 58 питань. На кожне запитання потрібно однозначно

відповісти «Так» або «Ні». Даний питальник дозволяє оцінити не лише загальний рівень шкільної тривожності, а й особливості переживання, пов'язані з різними напрямками шкільного життя;

2) анкета з метою оцінки рівня шкільної мотивації Н. Лусканової. Мета – визначення рівня шкільної мотивації. Анкета містить 10 запитань та три варіанти відповідей. Для можливості диференціювання дітей за рівнем мотивації була розроблено систему бальних оцінок: відповідь дитини, що свідчить про її позитивне ставлення до школи оцінюється у 3 бали; нейтральна відповідь (не знаю, буває по-різному тощо) оцінюється в 1 бал; відповідь, що дозволяє робити висновки про негативне ставлення дитини до тієї чи іншої шкільної ситуації оцінюється в 0 балів. Визначається 5 рівнів мотивації: високий рівень шкільної мотивації, навчальної активності; хороша шкільна мотивація; позитивне ставлення до школи, але школа приваблює більше позанавчальною діяльністю; низька шкільна мотивація; негативне ставлення до школи, шкільна дезадаптація;

3) методика діагностики рівня задоволеності умовами предметного середовища та організацією освітнього процесу в школі (опитування). Мета – визначення рівня задоволеності умовами предметного середовища та організації освітнього процесу. Опитування складається з 10 запитань із відповідями «так» чи «ні». Оцінка результатів: кожна позитивна відповідь відзначається знаком «+». Підраховується кількість відповідей, відзначених знаком «+». 1-4 позитивних відповідей свідчить про низький рівень задоволеності умовами предметного середовища та організацією освітнього процесу; 5-8 позитивних відповідей – про достатній рівень задоволеності; 9-10 позитивних відповідей – про високий рівень задоволеності умовами предметного середовища та організацією освітнього процесу.

Проаналізуємо результати діагностики на констатуючому етапі дослідження.

Результати діагностики з «Тесту шкільної тривожності Філіпса» відображено у таблиці 1.

З таблиці 1 видно, що загальний рівень шкільної тривожності у молодших школярів з особливими освітніми потребами у більшості на високому рівні – 70%, тобто загальний емоційний стан, пов'язаний із різними формами його включення у життя школи, вони зі знаком мінус. Тоді як в інших молодших школярів – 20%. Низький рівень шкільної тривожності виявлено у 60% молодших школярів, тобто їх емоційний стан спокійніший у школі.

Таблиця 1

Результати діагностики з «Тесту шкільної тривожності Філіпса» (%)

	Рівень шкільної тривожності		
	Низький	Середній	Високий
Рівень шкільної тривожності молодших школярів	-	30	70
Рівень шкільної тривожності молодших школярів з особливими освітніми потребами	60	20	20

Проаналізуємо результати діагностики молодших школярів, отримані за анкетною з метою оцінки рівня шкільної мотивації (Н.Г. Лусканова) (табл. 2.).

Таблиця 2

Результати діагностики молодших школярів, виявлені за анкетною для оцінки рівня шкільної мотивації (Н.Г. Лусканова) (%)

	Рівень шкільної мотивації			
	Низький	Хороший	Позитивний	Високий
Рівень шкільної мотивації молодших школярів	5	25	45	25
Рівень шкільної мотивації молодших школярів з особливими освітніми потребами	40	50	10	-

У 40% молодших школярів з особливими освітніми потребами низький рівень шкільної мотивації, у молодших школярів низький рівень мотивації лише 5%. Ці діти відвідують школу неохоче, прагнуть пропускати уроки. Зазнають труднощів у навчальній діяльності. У 50% молодших школярів з особливими освітніми потребами хороша шкільна мотивація та відношення до школи, а у молодших школярів хороша мотивація та позитивне ставлення до школи виявлено лише у 25% дітей. Тобто цих учнів школа приваблює більше позанавчальною діяльністю.

Позитивне ставлення до школи показали лише 10% молодших школярів з особливими освітніми потребами, а серед молодших школярів таких виявлено 45% людей. Ці учні початкових класів досить благополучно почувуються в школі, проте частіше ходять до школи, щоб спілкуватися з друзями, з учителем. Пізнавальні мотиви у них сформовані меншою мірою та навчальний процес їх мало приваблює.

Високий рівень шкільної мотивації та активності виявлено у 25% молодших школярів, а серед молодших школярів з особливими освітніми потребами його не виявлено. Ці учні відрізняються наявністю високих пізнавальних мотивів, прагненням успішно виконувати всі поставлені завдання. Вони чітко дотримуються вказівок вчителя, сумлінні та

відповідальні, хвилюються, якщо отримують незадовільні оцінки чи зауваження з боку вчителя.

Результати, отримані за методикою діагностики рівня задоволеності умовами предметного середовища та організацією освітнього процесу в загальноосвітній школі (Опитування) подано в табл. 3.

Таблиця 3

Результати діагностики молодших школярів, отримані за методикою діагностики рівня задоволеності умовами предметного середовища та організацією освітнього процесу в закладі освіти (%)

	Рівень шкільної тривожності		
	Низький	Середній	Високий
Рівень задоволеності молодших школярів умовами предметного середовища та організацією освітнього процесу в закладі освіти	20	30	50
Рівень задоволеності молодших школярів з особливими освітніми потребами умовами предметного середовища та організацією освітнього процесу в закладі освіти	50	50	-

Високий рівень задоволеності умовами предметного середовища та організацією освітнього процесу освітній установі виявлено лише у молодших школярів без особливих освітніх потреб 50%. Але ж у них виявлений і низький рівень задоволеності що становить 20%. Тобто серед цієї категорії піддослідних, яким подобається у школі, вони вважають, що там чисто, добре годують, вони не втомлюються на заняттях і не нудно в школі. І є діти з протилежним поглядом. Але з тим, що у школі складно вчитися, погано годують, багато різних складних заходів, мало можливості пограти, складні домашні завдання тощо, згідні 50% дітей молодшого шкільного віку з особливими освітніми потребами.

Аналіз результатів констатуючого етапу показав, що є значні відмінності у шкільній мотивації, тривожності та рівні задоволеністю школою у школярів з особливими освітніми потребами та звичайних молодших школярів. Відповідно для цієї категорії учнів початкових класів необхідно створити такі психологічні умови, щоб дані показники були значно вищими.

Нами було впроваджено програму психологічного супроводу молодших школярів з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання.

Програма психологічного супроводу, спрямована на адаптацію таких дітей, значною мірою сприяє забезпечення адекватних умов життєдіяльності та ефективного розвитку особистості.

Шкільна адаптація молодших школярів з особливими освітніми потребами повинна забезпечуватися комплексною програмою психологічного супроводу. Завданнями програми є:

а) забезпечення самопізнання особистістю своїх особливостей та її розвитку;

б) навчання конструктивної взаємодії з оточуючими;

г) підготовка батьків та педагогів до надання сприяння молодшим школярам з особливими освітніми потребами у шкільній адаптації.

Програма також включає інформаційний, перцептивний та інтерактивні блоки.

Інформаційний блок передбачає проведення циклу занять, лекцій та групових дискусій, час яких діти з особливими освітніми потребами та молодші школярі знайомляться та взаємодіють.

Перцептивний блок передбачає здійснення психологічного консультування дітей та їх батьків та спрямований на пізнання молодших школярів з особливими освітніми потребами особливостей своєї особистості, навчання їх прийомів саморегуляції та підвищення педагогічної компетентності батьків.

Інтерактивний блок проводиться у позаурочний час та спрямований на навчання молодших школярів з особливими освітніми потребами способом конструктивної взаємодії з оточуючими та формування у них необхідних способів поведінки в різних ситуаціях. Як основні форми роботи з цього блоку використовуються різноманітні тренінги [10].

Мета психологічного супроводу: пошук та практичне впровадження сучасних підходів до роботи з молодшими школярами з особливими освітніми потребами, оптимальних форм та методів взаємодії для зміцнення відносин з педагогами та однолітками, що зумовлюють істотні зміни у системі освіти школи, які забезпечують реалізацію та захист права дитини на здобуття освіти.

Програма психологічного супроводу включає три етапи.

Перший етап – «Підготовчий».

1) збирання та аналіз інформації, необхідної для запуску програми;

2) аналіз ефективності існуючих підходів, форм та методів роботи в інклюзивній освіті з молодшими школярами з особливими освітніми потребами, здійснення пошуку зразків соціально-педагогічних рішень, які мають випереджаючий характер і можуть бути використані для реалізації програми;

3) створення банку передових соціально-педагогічних технологій;

4) розробка методичних матеріалів, що забезпечують досягнення основних напрямів роботи освітньої установи:

- індивідуальна карта молодшого школяра;

- технологія роботи із сім'єю, з педагогами;

- конспекти лекцій для батьківського лекторію (інформаційний бюлетень);

- підготовка діагностичного інструментарію для оцінки результатів психологічного супроводу молодших школярів з особливими освітніми потребами;

- підготовка методичних рекомендацій соціальному педагогові, класному керівнику з організації психологічного супроводу сім'ї та молодшого школяра.

Після завершення підготовчого етапу програми передбачаємо її презентацію на педагогічній раді та представлення рецензентам для проведення зовнішньої експертизи.

Другий етап – «Організаційно-дослідницький» – передбачає реалізацію основних напрямів Програми.

«Підсумковий етап» є заключним у реалізації програми.

На цьому етапі відбувається: проведення діагностики ефективності реалізації основних напрямів; корекція несприятливих тенденцій розвитку у молодших школярів з особливими освітніми потребами.

Підсумковий етап завершується обговоренням результатів реалізації Програми на педагогічній раді.

Основні напрямки програми.

Аналітико-прогностичне спрямування програми включає:

- вивчення історії дитини;
- збирання первинної інформації про дитину через різні джерела;
- діагностика сімейного благополуччя, виявлення та аналіз факторів, що зумовлюють соціальну ситуацію у сім'ї;
- заповнення індивідуальної картки дитини;
- формування банку даних про молодших школярів з особливими освітніми потребами;
- складання індивідуальної траєкторії розвитку молодших школярів з особливими освітніми потребами за умов інклюзивної освіти;
- виявлення відносин молодших школярів з особливими освітніми потребами із однокласниками, освітянами.

Просвітницький напрямок включає:

- організацію просвітницької роботи з оволодіння батьками психолого-педагогічними знаннями у галузі інклюзивної освіти;
- організацію правового всенавчання для батьків;
- знайомство з позитивним досвідом виховання молодших школярів з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивної освіти;
- надання практичної допомоги та психолого-педагогічної підтримки батькам та дітям.

Організаційно-координуючий напрямок включає:

- здійснення посередницької роботи у важкій для сім'ї та дитини ситуації;
- мобілізацію потенційних можливостей сім'ї та дитини;
- розробка та спільне виконання плану дій щодо успішного включення молодших школярів з особливими освітніми потребами до загальноосвітнього процесу.

Консультаційний напрямок діяльності включає:

- проведення індивідуальних консультацій з сім'єю щодо актуальних для неї проблем;

- проведення індивідуальних консультацій з молодшими школярами з особливими освітніми потребами, що виникають у процесі взаємодії.

Таким чином, реалізація заходів, передбачених Програмою психологічного супроводу молодших школярів з особливими освітніми потребами, дозволить:

1) організувати соціально-педагогічну, соціально-психологічну підтримку дітей;

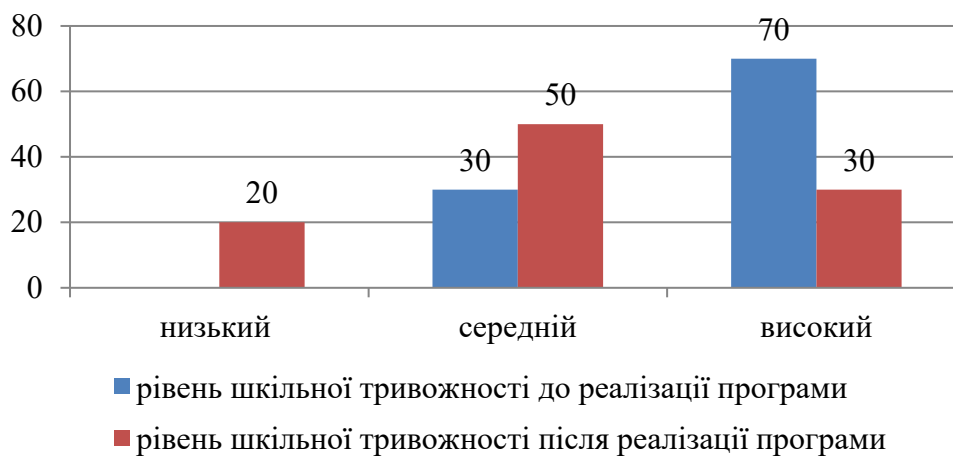
2) досягти максимально можливого підвищення рівня психолого-педагогічної компетентності педагогів та батьків, їх правової грамотності шляхом реалізації психолого-педагогічної освіти; пропаганди безпечного освітнього середовища;

3) розвинути пропаганду позитивного досвіду інклюзивної освіти з прикладу молодших школярів з особливими освітніми потребами.

На заключному етапі, було проведено аналіз результатів повторної діагностики молодших школярів з особливими освітніми потребами за описаними вище методиками: «Тест шкільної тривожності Філіпса», Анкета з оцінки рівня шкільної мотивації Н.Лускановой, Методика діагностики рівня задоволеності умовами предметного середовища та організацією освітнього процесу закладу освіти (опитування).

Метою даної роботи було виявлення результативності змісту психологічного супроводу молодших школярів з особливими освітніми потребами.

Так, результати діагностики «Теста шкільної тривожності Філіпса» (рис. 2.), на заключному етапі.

Рис. 2. Результати молодших школярів з особливими освітніми потребами, отримані за «Тестом шкільної тривожності Філіпса» до та після реалізації програми супроводу

Рівень шкільної тривожності у молодших школярів з особливими освітніми потребами після реалізації програми психологічного супроводу змінився. Більше стало молодших школярів із середнім рівнем шкільної тривожності навіть є учні, у яких виявлено низький рівень – 20%. Значно знизилася кількість молодших школярів з особливими освітніми потребами з високим рівнем шкільної тривожності.

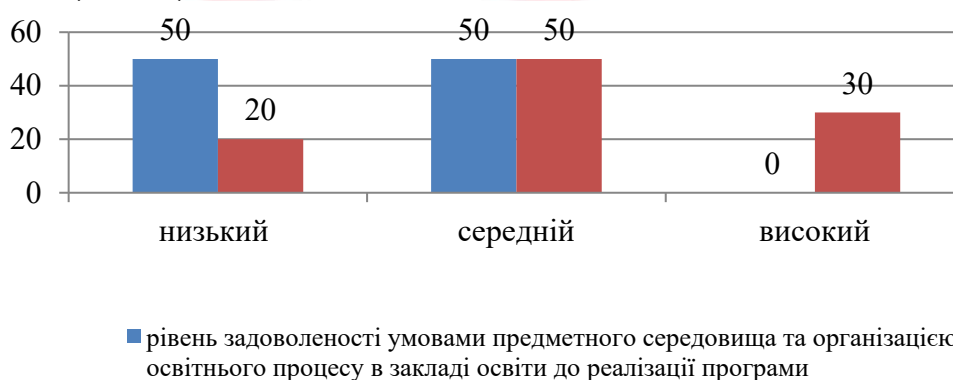
Порівнюємо результати діагностики молодших школярів з особливими освітніми потребами до та після реалізації програми психологічного супроводу за оцінкою рівня шкільної мотивації Н. Лусканової (Рис. 3).

Рис. 3. Результати молодших школярів з особливими освітніми потребами, отримані по Анкеті для оцінки рівня шкільної мотивації Н. Лусканової до та після програми супроводу

Після реалізації програми у 10% молодших школярів з особливими освітніми потребами мотивація стала високою. Позитивне ставлення до школи виявлено вже 40% дітей. При цьому у 10% залишився низький рівень шкільної мотивації після реалізації програми супроводу.

Порівнюємо результати діагностики молодших школярів з особливими освітніми потребами, отримані за Методикою діагностики рівня задоволеності умовами предметного середовища та організацією освітнього процесу в закладі освіти (Рис. 4).

Рис. 4. Результати діагностики молодших школярів з особливими освітніми потребами, отримані за методикою діагностики рівня задоволеності умовами предметного середовища та організацією освітнього процесу в закладі освіти до та після програми

Після реалізації програми психологічного супроводу молодших школярів з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього процесу рівень задоволеності умовами предметного середовища та організацією освітнього процесу став високим у 30% молодших школярів. Хоча до неї його не було виявлено. При цьому низький рівень задоволеності змінився, але лишився у 20% молодших школярів з особливими освітніми потребами.

Отже, після проведеного дослідження рівень шкільної тривожності та мотивації, рівень задоволеності умовами освіти, змінився. Молодші школярі з особливими освітніми потребами стали спокійнішими і мотивовані отримання знань. Значні зміни відбулися: у зниженні шкільної тривожності з 70% на 20%; підвищився рівень шкільної мотивації; підвищився рівень задоволеності умовами предметного середовища та організації освітнього процесу в закладі освіти.

Висновки. Актуальність дослідження проблеми психологічного супроводу молодших школярів в умовах інклюзивного навчання на прикладі молодших школярів з особливими освітніми потребами обумовлена, по-перше, вимогами суспільства до освіти.

По-друге, розбіжністю у поглядах вчених на зміст психологічного супроводу молодших школярів за умов інклюзивного навчання на прикладі молодших школярів з особливими освітніми потребами.

По-третє, відсутністю системної роботи з психологічного супроводу молодших школярів із особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання.

Інклюзивна освіта будується на вихованні національної та особистої гідності, громадянської свідомості, що надає впевненості у своїх силах, тим самим мотивуючи дітей перебувати в соціумі разом з іншими людьми. У нашому випадку молодшим школярам з особливими освітніми потребами.

В рамках інклюзивної освіти створюються об'єктивні умови для розширення у таких дітей знань, набуття ними досвіду, оволодіння соціальними ролями, способами пізнавальної, професійної та соціально-культурної діяльності, що дозволяє молодшому школяру реалізувати свій соціальний та творчий потенціал. Однією із таких умов є організація психологічного супроводу цієї категорії дітей.

Психологічний супровід – це складний багатогранний процес, в якому створюються соціально-психологічні та інші умови для повноцінного розвитку особистості дитини з особливими освітніми потребами в рамках її індивідуальних психолого-педагогічних та вікових можливостей у конкретному освітньому просторі. Він націлений на надання реальної допомоги дітям з особливими освітніми потребами в оволодінні знаннями,

вміннями, навичками, у формуванні комунікативного досвіду у спільній діяльності, надання впливу на успішність дитини у всіх видах діяльності (грі, навчанні, праці).

Для виявлення змісту психологічного супроводу молодших школярів з особливими освітніми потребами та його результативності нами було проведено дослідження на базі загальноосвітніх шкіл.

Отримані результати дозволили зробити висновок про результативність запропонованих напрямів психологічного супроводу та їх зміст.

Дане дослідження не є вичерпним, надалі планується вивчення змісту психологічного супроводу батьків молодших школярів з особливими освітніми потребами.

Література:

1. Renzaglia, A. The impact of teacher education on the beliefs, attitudes, and dispositions of preservice special educators / A. Renzaglia // *Teacher Education and Special Education*. - 1997. - Vol. 20. - P. 360-377.
2. Arends, R. *Learning to teach* / R. Arends - New York: McGraw-Hill
3. Billingsley F., Jackson L. & Ryndak D. L. (2000). Defining School Inclusion for Students With Moderate to Severe Disabilities: What Do Experts Say? *Exceptionality* 22(2), 101-116.
4. Levin, H. M. *Doing What Comes Naturally: Full Inclusion in Accelerated Schools*. In *Inclusion and School Reform: Transforming America's Schools* / H. M. Levin // in D. K. Lipsky, Gartner, A. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Company, 1997
5. Закон України «Про освіту». Відомості Верховної Ради. 2017. № 38-39. 380 с.
6. Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 року) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
7. Офіційний сайт ДНУ «Інститут освітньої аналітики». URL: <https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/Spetsshkoli-19-20.pdf>.
8. Миронова С. П., О. В. Гаврилов, М. П. Матвеева *Основи корекційної педагогіки : навчально-методичний посібник*. Кам'янець- Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. 264 с.
9. Індекс інклюзії: розвиток навчання та участі в життєдіяльності шкіл : посіб. / Тоні Бут; пер. з англ. Київ : ТОВ Видавничий дім «Плеяди», 2015. 190 с.
10. Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії : збірник тез доповідей / редкол.: Н. І. Лазаренко (голова) та ін. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2016. 420 с.

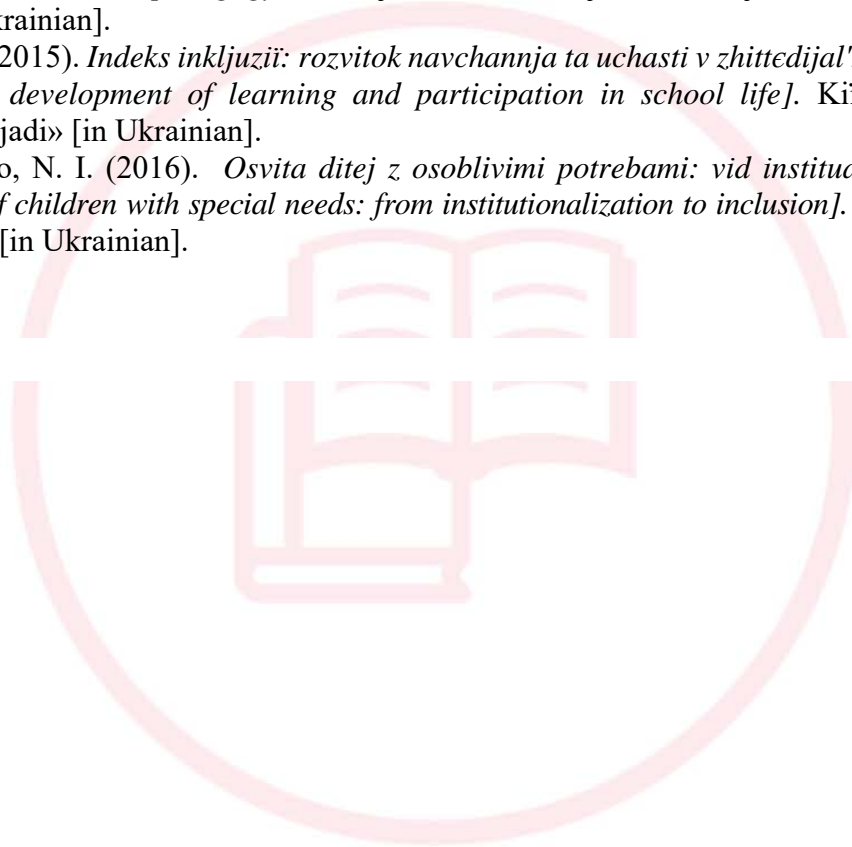
References:

1. Renzaglia, A. (1997). The impact of teacher education on the beliefs, attitudes, and dispositions of preservice special educators. *Teacher Education and Special Education*, 20, 360-377 [in English].
2. Arends, R. *Learning to teach*. New York: McGraw-Hill [in English].
3. Billingsley, F., Jackson, L. & Ryndak, D. L. (2000). Defining School Inclusion for Students With Moderate to Severe Disabilities: What Do Experts Say? *Exceptionality*. 22(2), 101-116 [in English].
4. Levin, H. M. (1997). *Doing What Comes Naturally: Full Inclusion in Accelerated Schools*. In *Inclusion and School Reform: Transforming America's Schools*. Paul H. Brookes Publishing Company [in English].

5. Zakon Ukraïni «Pro osvitu» [Law of Ukraine "On Education"]. (2017). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].
6. Konvencija pro prava ditini (20 listopada 1989 roku) [Convention on the Rights of the Child (November 20, 1989)]. (n.d). *zakon. rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text [in Ukrainian].
7. Oficijnij sajt DNU «Institut osvith'oï analitiki» [The official website of DNU "Institute of Educational Analytics"]. *iea.gov.ua* Retrieved from <https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/Spetsshkoli-19-20.pdf> [in Ukrainian].
8. Mironova, C. P., Gavrilov, O. V. , Matveeva, M. P. (2010). *Osnovi korekciïnoï pedagogiki [Basics of corrective pedagogy]*. Kam'janec'- Podil's'kij nacional'nij universitet imeni Ivana Ogienka [in Ukrainian].
9. Toni, But (2015). *Indeks inkluzii: rozvitok navchannja ta uchasti v zhittedijal'nosti shkil [Index of inclusion: development of learning and participation in school life]*. Kïiv : TOV Vidavnichij dim «Plejadi» [in Ukrainian].
10. Lazarenko, N. I. (2016). *Osvita ditej z osoblivimi potrebami: vid instiutalizacii do inkluzii [Education of children with special needs: from institutionalization to inclusion]*. Vinnicja : TOV firma «Planer» [in Ukrainian].

Журнал

Наукові перспективи

*(Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка»,
Серія «Медицина», Серія «Педагогіка», Серія «Психологія»)*

Випуск № 12(30) 2022

Підписано до друку 28.12.2022 р.
Формат 60х90/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 8,2. Наклад 100 прим.

*Видавець: Громадська наукова організація
«Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління»
Свідоцтво серія ДК No4957 від 18.08.2015 р.,
Андріївський узвіз, буд.11, оф 68, м. Київ, 04070.*

Надруковано рекламним агентством
«GoToPrint» Адреса, Україна, Київська обл.,
м. Київ, вул. Льва Толстого, 63
e-mail: gotoprint@gmail.com